

SZAKMAI ZÁRÓJELENTÉS

**Milton *Elveszett Paradicsomának*
magyar kritikai kiadása**

OTKA K-101928

Kutatóhely: KRE Hermenautikai Kutatóintézet

Kutatásvezető: Fabiny Tibor egyetemi tanár

Senior kutatók: Ittész Gábor, Péti Miklós

Futamidő: 2012. március 1. – 2016. február 29.

Budapest

2016. március 23.

Szakmai beszámoló

Kutatásunk célja az volt, hogy elkészítsük John Milton főműve, az *Elveszett Paradicsom* Jánosy István által készített magyar fordításának kritikai kiadását. Négyéves munkánk a kutatási pályázat tervének megfelelően három fő tevékenységre irányult. (1) Létrehoztuk az eposz gondozott, sorszámokkal ellátott szövegét. (2) A szöveget korszerű, a magyar olvasóközönség igényeihez alkalmazkodó jegyzetapparátussal láttunk el, olyan tudományos referencia-korpusszal, amely az angol irodalmi művek magyar kiadásában egyedülállónak tekinthető. (3) Összeállítottunk egy, a nemzetközi Milton-kutatás legfontosabb területeit áttekintő tanulmánykötetet. Ezen kívül számos hazai és külföldi konferencián vettünk részt és tartottunk előadásokat, műhelykonferenciát szerveztünk a hazai szakmai közönségnek, valamint tudományos ismeretterjesztő munkát is folytattunk. Összességében tehát a négyéves kutatómunka az eredeti terveknek megfelelően zajlott: a résztvevők összetételében és szerepvállalásában nem történt változás, tartottuk az előzetes éves ütemtervet, és a negyedik év végére a vállalt feladatokat teljesítettük.

Munkánk hiánypótló vállalkozás volt a hazai anglisztika területén: Magyarországon az utóbbi harminc évben sem a tudományos kutatásokban, sem a könyvkiadásban nem mutatkozott kellő érdeklődés a miltoni életmű feldolgozása iránt. Reméljük, hogy kutatómunkánk eredményeképpen Milton életműve újra méltó helyére kerül a magyar kulturális emlékezetben, és szervezesebben integrálódik a középiskolai és egyetemi oktatásba.

Milton művei régóta hiányoznak a magyar könyvkiadók kínálatából, s a régi, többnyire nehezen hozzáférhető kiadások nem rendelkeznek a befogadást megkönnyítő kritikai apparátussal. Köztudott tény továbbá, hogy a Miltonnal és korával kapcsolatos magyar nyelvű irodalomtörténeti művek esetében ennél is rosszabb a helyzet. Míg a középkor és a reneszánsz nagy eposzainak magyar fordításait (Dante, Ariosto, Tasso, Camoens) viszonylag friss, jegyzetelt kiadásokban olvashatják az érdeklődők, Milton *Elveszett Paradicsoma* ma már szinte ismeretlen a művelt olvasóközönség előtt, és többnyire az egyetemi olvasmánylistákból is kimarad. Mindmáig csupán két doktori disszertáció készült az *Elveszett Paradicsomról* Magyarországon, ám még ezek az egyébként úttörő munkák is angolul íródtak.

Az OTKA-projektünk kezdeti szakaszában megteremtettük a kutatás dologi feltételeit. Összegyűjtöttük és digitálisan feldolgoztuk az *Elveszett Paradicsom* teljes és részleges magyar

fordításait és ezek különböző kiadásait a tizennyolcadik századtól kezdve napjainkig (Bessenyei Sándor, Jánosi Gusztáv, Szabó Lőrinc, Jánosy István). Kiválasztottuk és beszereztük Milton *Elveszett Paradicsom*ának legfontosabb angol-amerikai kritikai kiadásait (szerk. Ray Flannagan; Alastair Fowler; Merrit Hughes; Kerrigan, Rumrich és Fallon; Barbara Lewalski), valamint a miltoni életmű egyéb szövegeit (rövidebb költemények és próza). Beszereztük az eposz jegyzeteléséhez szükséges klasszikus műveket (Homérosztól Shakespeare-ig), és szinte hiánytalanul megvásároltuk a Milton-kutatás két fontosabb folyóiratának (*Milton Studies*, *Milton Quarterly*) teljes sorozatát az 1960-as évekbeli indulásuktól kezdve. A szakirodalom összegyűjtésében törekedtünk a hazánkban mindezidáig minimális mértékben hozzáférhető Milton-szakirodalom alpműveinek beszerzésére, különös tekintettel Milton és a klasszikus hagyomány, illetve Milton és a biblikus hagyomány kapcsolatára. A négy év során ezzel megteremtettük egy Magyarországon egyedülálló Milton-gyűjtemény alapjait. Megvásároltuk továbbá a munkánk elvégzéséhez szükséges technikai eszközöket, valamint beléptünk számos olyan nemzetközi tudományos szervezetbe, amelyek révén egyrészt szakmai konferenciákat látogathattunk, és így bekapcsolódhattunk a Milton-kutatás nemzetközi vérkeringésébe, másrészt a kutatáshoz nélkülözhetetlen adatbázisokhoz férünk hozzá (pl. EEBO).

A négy év során kialakítottuk az *Elveszett Paradicsom* terjedelmének, tematikus gazdagságának és költői sokszínűségének megfelelő szerkesztői munkamódszert. Módszerünk a kutatás első felében kristályosodott ki azzal, hogy a műhelymunka rendjét a szöveggel való intenzív foglalkozás során felismert követelményekhez igazítottuk és a továbbiakban következetesen alkalmaztuk. A kutatás elején meghatároztuk a szöveg feldolgozásának rendjét, kialakítottuk a közös konzultációk menetét, meghatároztuk a kommentálás tartalmi és formai szempontjait, valamint kidolgoztuk a formázási útmutatót. A folytatólagos gyakorlat során finomítottuk munkamódszerünket. Az egyes könyvek közös feldolgozását a szöveg szoros olvasásával (*close reading*) kezdtük, amelynek során megvitattuk a szöveg értelmezésének alapproblémáit, és közös munkával kijelöltük a jegyzetelendő részleteket. Az így kijelölt jegyzeteket egyénileg készítettük el, majd rendszeres konzultációk keretében vitattuk meg. A közös álláspont kialakítása érdekében élénk szakmai vitákat folytattunk. A megbeszélés tanulságait az adott könyvért felelős szerkesztő rögzítette, aki az utómunkálatok során egységesítette az anyagot. Az egyes könyvek feldolgozásánál tartottuk magunkat a pályázat eredeti ütemtervéhez. Módszertanunkról visszaigazolást kaptunk a 2016 januárjában megrendezett műhelykonferencián.

Kommentátori munkánk egyik feltétele volt a megfelelően gondozott szöveg létrehozása. Kézírtos szövegváltozat híján a négy év során összevetettük Jánosy fordításának 1969-es, 1978-as, és 1987-es kiadásait, majd az 1969-es változatot alapszövegül véve készítettük el az eposz sorszámozását. A így megszerkesztett és minden kommentárunk alapjául szolgáló dokumentumban egyértelműen jelöltük az általunk elfogadott szövegvariánsokat, illetve (szükség esetén) emendációinkat.

A négy év során az eposz tizenkét könyvéhez egyenként két-háromszáz, a mintegy tíz és félezer sorhoz összesen több mint háromezer, többnyire terjedelmes magyarázó jegyzetet készítettünk. A jegyzetapparátus célközönsége a művelt olvasó. A jegyzetek célja egyrészt a szöveg magyarázata, másrészt az értelmezés elősegítése. A magyarázatok az eposzban szokatlan gyakorisággal előforduló, ma már jórészt ismeretlen bibliai, mitológiai, klasszika-filológiai, irodalmi, teológiai, kor-, vallás- és kultúrtörténeti ismereteket tárják fel. Az értelmező jegyzetek egyrészt a szöveg kínálta többféle értelmezési lehetőséget világítják meg, másrészt az olvasót is újabb kreatív értelmezésekre sarkallják. A Milton-kritika nemzetközi gyakorlatában is újszerű eleme volt a munkánknak az a következetesség, amellyel keresztthivatkozásokon keresztül mélységében tártuk fel az eposz belső tartalmi összefüggésrendszerét az egyszavas, formuláris ismétlődésektől kezdve az intratextuális allúziókon keresztül a költemény egészét átfogó tematikus motívumrendszerekig. Munkánk során tanulságosnak bizonyult Jánosy István szövegének rendszeres összevetése Jánosi Gusztáv tizenkilencedik századi fordításával, mivel Jánosy István szövege költőileg emelkedettebb stílusban készült, de az eredeti szövegnek megfelelő, szó szerinti jelentést Jánosi Gusztáv szövege sokszor hűségesebben tükrözi. A két fordító különböző megoldásait a jegyzetekben dokumentáltuk.

Az elvégzett kutatómunka Milton eposzának magyar kritikai kiadását teszi lehetővé. A nyomdai kiadás a megfelelő kiadó megtalálása után az illetékes kiadó szakembereinek közreműködésével valósulhat meg. A tervezett kötet kéziratát a beszámoló 2. függelékében csatoljuk.

A négy év során kutatásunk eredményeit hazai és nemzetközi konferenciákon ismertettük (részleteket lásd az 1. függelékben), valamint azokat hazai és külföldi tudományos folyóiratokban, illetve tanulmánykötetekben publikáltuk. Munkáinkból összeállítottuk egy tanulmánykötet kéziratát, amely magyar és angol nyelvű közleményeket tartalmaz. Míg a 2012-ben megjelent *Milton Through the Centuries* című gyűjtemény csak angol nyelven jelent meg, ez a kötet magyarul is hozzáférhetővé tesz fontos tudományos ismereteket.

Az *Új szempontok Milton Elveszett Paradicsomának megközelítéséhez* című kötet tizenhét tanulmányt valamint egy a kutatási projektet népszerűsítő cikket és függelékben egy konferenciabeszámolót tartalmaz. A tanulmányokat három fő téma köré rendeztük: (1) a tér és az idő kérdései az *Elveszett Paradicsomban*; (2) invokáció és imádság Milton eposzában; és (3) az intertextualitás és a történeti recepció problémái. A kötet kézírata elérhető a www.kre.hu/btk/images/doc/Milton-OTKA-tanulmanykot_ms.pdf honlapcímen.

A kutatás lezárásaként 2016. január 8-án egynapos műhelykonferenciát szerveztünk, amelyen eredményeinket a szakmai közönség elé tártuk. A kommentár felét (a tizenkét könyv közül hatot) vitattuk meg. Az ország számos egyeteméről (ELTE, SZTE, PPKE, ME) érkező, a Milton-szakértők mellett modern filológusokból, komparatistákból és műfordítókból álló szakmai közönség rövid korreferátumok alapján tárgyalta az eposz egyes könyveinek kommentárját. A szakmai tanácskozás eredményeit a jegyzetapparátus véglegesítésénél hasznosítottuk. A műhelykonferencia résztvevői voltak a munkacsoport tagjain kívül: Almási Zsolt (PPKE), Balázs Mihály (SZTE), Bató Ágnes (SZTE), Bodó Bence (ELTE), Fogarasi György (SZTE), Földváry Kinga (PPKE), Füzessy-Bonác Ágnes (ELTE), Kocic Larisa (SZTE), Mátyus Norbert (PPKE), Nádasy Ádám (ELTE), Péter Ágnes (ELTE), Pikli Natália (ELTE), Ruttkay Veronika (ELTE), Szigeti Jenő (ME).

Munkánk során hangsúlyt fektettünk a kutatási projekt (és Milton műve) népszerűsítésére, a tudományos ismeretterjesztésre is. Péti Miklós 2014-ben és a 2015-ben a Kutatók Éjszakáján, 2015 szeptemberében pedig az *Élet és Tudomány* hasábjain ismertette a projektet. Fabiny Tibor a hatos csatorna "Vallás és kultúra" című műsorában tartott előadást Miltonról 2016. február 24-én (a műsor a youtube-on elérhető: www.youtube.com/watch?v=oBnjQJfV-Gc).

Függelék

1. Bel- és külföldi konferenciárészvétel, kutatóutak (2012–2016)
2. Milton, *Elveszett Paradicsom* (kritikai kiadás kézírata)

FÜGGELÉK 1.

Belföldi konferenciák

2012. május, PPKE, X. Magyar Ókortudományi Konferencia (Péti Miklós)
2012. november, KRE, “Protestantizmus és tudomány” konferencia (Ittész Gábor, Péti Miklós, Fabiny Tibor)
2013. január, ELTE, HUSSE 11. konferencia (Fabiny Tibor, Ittész Gábor, Péti Miklós)
2013. május, SZTE, “Iconography East & West” konferencia (Péti Miklós)
2013. szeptember, SZTE, Jágónak konferencia (Fabiny Tibor, Péti Miklós)
2013. szeptember, KRE, “The Arts of Attention” konferencia (Péti Miklós)
2014. február DE, Mártírkonferencia (Fabiny Tibor)
2014. május, ELTE, XI. Magyar Ókortudományi Konferencia (Péti Miklós)
2015. január, DE, HUSSE 12. konferencia (Fabiny Tibor, Ittész Gábor, Péti Miklós)
2015. február Pannon Egyetem, Veszprém vendégelőadás (Fabiny Tibor)
2015. április Pannon Egyetem, Veszprém konzultáció (Fabiny Tibor)
2015. május, SZTE, Magyar Vallástudományi Társaság konferenciája (Ittész Gábor)
2015. október SZTE Jagonak konferencia előadás (Fabiny Tibor)
2016. január, KRE, “Milton magyarul” műhelykonferencia (Fabiny Tibor, Ittész Gábor, Péti Miklós)

Külföldi konferenciák, előadások

2013. július, London, “Psalms in Early Modern England” konferencia (Fabiny Tibor).
2014. december, Liverpool, Liverpool Hope University, meghívott előadás (Fabiny Tibor)
2014. március, Birmingham and Midlands Institute, The British Milton Seminar (Péti Miklós)
2014. május, Bologna, RefoRC 4. konferencia (Fabiny Tibor, Ittész Gábor)
2014. szeptember, Varsó, RefoRC Colloquium (Ittész Gábor)
2015. március, Humboldt Universitat Berlin, Renaissance Society of America konferencia (Péti Miklós)
2015. május, Leuven, RefoRC 5. konferencia (Ittész Gábor)
2015. május, Baeza (Spanyolország), SEDERI 26. konferencia (Ittész Gábor)
2015. július, Velence, “Shylock Summer School”, meghívott előadás (Fabiny Tibor)

2015. július, The University of Exeter, XI. International Milton Symposium (Fabiny Tibor, Péti Miklós)

2015. augusztus, Erfurt, IAHR 21. világkongresszus (Ittész Gábor)

2015.szeptember, Oxford Nemzetközi Tyndale konferencia (Fabiny Tibor)

2015. október, Vancouver, Sixteenth Century Society and Conference (Ittész Gábor)

Kutatóutak

2013. május, Berlin, Staatsbibliothek (Ittész Gábor)

2013. július, London, British Library (Fabiny Tibor)

2014. július, Cambridge, University of Cambridge (Péti Miklós)

2014. szeptember-december, Anglia, kutatóút útiköltségei – a tartózkodás más forrásból (Fabiny Tibor)

2015. június-szeptember, Exeter, University of Exeter – a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj támogatásával (Péti Miklós)

FÜGGELÉK 2.

John Milton

Elveszett Paradicsom

OTKA (K-101928)

Szerkesztette és a jegyzetapparátust készítette

Fabiny Tibor, Ittész Gábor, Péti Miklós

Kézirat

FELHASZNÁLT MILTON- ÉS BIBLIA-KIADÁSOK

A jegyzetapparátusban az *Elveszett Paradicsom* és Milton egyéb költői műveinek eredeti szövegét az alábbi kiadásokból idézzük:

LEWALSKI, Barbara, ed. (2007) *John Milton: Paradise Lost* (Oxford: Blackwell).

REWARD, Stella, ed. (2009) *John Milton: Complete Shorter Poems* (Oxford: Wiley-Blackwell).

A jegyzetapparátus elkészítése során felhasznált egyéb kritikai kiadások:

WOLFE, D. M., gen. ed. (1953–1982) *Complete Prose Works of John Milton* 8 vols. (New Haven: Yale University Press).

HUGHES, Merritt Y., ed. (1957) *John Milton: Complete Poems and Major Prose* (New York: Odyssey).

FLANNAGAN, Roy, ed. (1998) *The Riverside Milton* (Boston: Houghton Mifflin).

LEONARD, John, ed. (1998) *John Milton: The Complete Poems* (London: Penguin).

TESKEY, Gordon, ed. (2005) *John Milton: Paradise Lost: Authoritative Text, Sources and Backgrounds, Criticism* (New York: Norton).

CAREY, John, ed. (2007) *John Milton: The Complete Shorter Poems* (Abingdon: Routledge).

FOWLER, Alastair, ed. (2007) *John Milton, Paradise Lost* (rev. 2nd ed.; Harlow etc.: Longman).

KERRIGAN, William, John RUMRICH, & Stephen FALLON, eds. (2007) *The Complete Poetry and Essential Prose of John Milton* (New York: Random House).

CORNS, Thoms N. and Gordon CAMPBELL, gen. eds. (2008–) *The Complete Prose Works of John Milton* (Oxford: Oxford University Press).

A jegyzetapparátus elkészítése során a Magyar Bibliatársulat 1990-es fordításából idéztünk.

A jegyzetapparátus elkészítése során felhasznált egyéb Biblia-fordítások:

- Magyar Bibliatársulat
- Csia Lajos, *A puszta létnél többet*
- Genfi Biblia
- Károli Gáspár fordítása
- KJV (King James Version)
- LXX (Szeptuaginta)
- Vulgata
- Egyszerű fordítású Biblia

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Rövidítés	Szerző, cím
<i>Aen.</i>	VERGILIUS, <i>Aeneis</i>
<i>Abogy tetszik</i>	SHAKESPEARE, William, <i>Abogy tetszik</i>
<i>Areop.</i>	MILTON, John, <i>Areopagitica</i>
<i>Argon.</i>	APOLLÓNIOSZ Rhodiosz, <i>Argonautika</i>
<i>Átvált.</i>	OVIDIUS, <i>Átváltozások</i>
<i>CD</i>	MILTON, John, <i>De Doctrina Christiana</i>
<i>Comus</i>	MILTON, John, <i>Comus</i>
<i>DWW</i>	SYLVESTER, Joshua, <i>Du Bartas His Divine Weekes and Workes</i> (1608)
<i>Eik.</i>	MILTON, John, <i>Eikonoklastes</i>
<i>Eszev. Orl.</i>	ARIOSTO, Ludovico, <i>Eszeveszett Orlandó</i>
<i>First Def.</i>	MILTON, John, <i>First Defence</i>
<i>FQ</i>	SPENSER, <i>Fairy Queene</i>
<i>Georg.</i>	VERGILIUS, <i>Georgica</i>
<i>Hamlet</i>	SHAKESPEARE, William, <i>Hamlet</i>
<i>II. Rich.</i>	SHAKESPEARE, William, <i>II. Richárd</i>
<i>III. Rich.</i>	SHAKESPEARE, William, <i>III. Richárd</i>
<i>Il Pens.</i>	MILTON, John, 'Il Penseroso'
<i>Il.</i>	HOMÉROSZ, <i>Iliász</i>
<i>Ist. szül.</i>	HÉSZIODOSZ, <i>Istenek születése</i>
<i>Ist. vár.</i>	AUGUSTINUS, <i>Isten városa</i>
<i>JG:</i>	JÁNOSI Gusztáv, <i>Az Elveszett Paradicsom</i>
<i>Jl:</i>	JÁNOSY István, <i>Elveszett Paradicsom</i>

Rövidítés	Szerző, cím
<i>Lear</i>	SHAKESPEARE, William, <i>Lear király</i>
<i>Lóvátett</i>	SHAKESPEARE, William, <i>Lóvátett lovagok</i>
<i>Lyc.</i>	MILTON, John, 'Lycidas'
<i>Macb.</i>	SHAKESPEARE, William, <i>Macbeth</i>
<i>Megszab. Jer.</i>	TASSO, Torquato, <i>A megszabadított Jeruzsálem</i>
<i>Meteor.</i>	ARISZTOTELÉSZ, <i>Meteorologica</i>
<i>Munkák</i>	HÉSZIODOSZ, <i>Munkák és napok</i>
<i>Od.</i>	HOMÉROSZ, <i>Odiüsszeia</i>
<i>Óda</i>	MILTON, John, 'Óda Krisztus születésének reggelén'
<i>Ódák</i>	HORATIUS, <i>Ódák</i>
<i>OED</i>	<i>Oxford English Dictionary</i>
<i>Of Educ.</i>	MILTON, John, <i>Of Education</i>
<i>Of Ref.</i>	MILTON, John, <i>Of Reformation</i>
<i>Oth.</i>	SHAKESPEARE, William, <i>Othello</i>
<i>Pokol</i>	DANTE Alighieri, <i>Isteni színjáték</i> , 1. rész: <i>Pokol</i>
<i>PR</i>	MILTON, John, <i>Paradise Regained</i>
<i>Prométh.</i>	AISZKHÜLOSZ, <i>A leláncolt Prométheusz</i>
<i>REW</i>	MILTON, John, <i>Readie and Easie Way to Establish a Free Commonwealth</i>
<i>Sámson</i>	MILTON, John, <i>Sámson</i>
<i>Summa theol.</i>	AQUINOI Szt. Tamás, <i>Summa theologiae</i>
<i>Szeget</i>	SHAKESPEARE, William, <i>Szeget szeggel</i>
<i>Szentív.</i>	SHAKESPEARE, William, <i>Szentivánéji álom</i>
<i>Term.</i>	LUCRETIUS, <i>A természetről</i>
<i>Term.rajz</i>	PLINIUS, <i>A Természet históriája</i>

<i>Rövidítés</i>	<i>Szerző, cím</i>
<i>Tetrach.</i>	MILTON, John, <i>Tetrachordon</i>
<i>Tim.</i>	PLATÓN, <i>Timaiosz</i>
<i>TKM</i>	MILTON, John, <i>Tenure of Kings and Magistrates</i>
<i>V. Henrik</i>	SHAKESPEARE, William, <i>V. Henrik</i>
<i>Vall.</i>	AUGUSTINUS, <i>Vallomások</i>
<i>Vibar</i>	SHAKESPEARE, William, <i>A vibar</i>
<i>YP</i>	MILTON, John, <i>Complete Prose Works</i>
<i>Zsidó háb.</i>	FLAVIUS, Josephus, <i>A zsidó háború</i>
<i>Zsidó rég.</i>	FLAVIUS, Josephus, <i>Zsidó régiségek</i>

JÁNOSY ISTVÁN FORDÍTÁSÁNAK SZÖVEGÉRŐL

Legjobb tudomásunk szerint Jánosy István *Elveszett Paradicsom* fordításának kézírata nem maradt fenn vagy lappang.¹ A költőt az Európa Könyvkiadó kérte fel a fordítás elkészítésére;² a mű első kiadása azonban a Helikon Kiadónál jelent meg 1969-ben Géher István szerkesztésében. 1978-ban az Európa Könyvkiadó adta ki újra a minimálisan átdolgozott művet a *John Milton válogatott költői művei* című kötetben, a szerkesztő ezúttal Várady Szabolcs volt. Az utóbbi kiadást 1987-ben újranyomta az Európa Milton *Sámson* drámájával egy kötetben (a szerkesztő itt is Várady Szabolcs).³

A három szövegváltozat közül egyértelműen az 1969-es Helikon-kiadás közli a legjobb állapotú szöveget. Amellett, hogy pontos sorszámokkal látja el az eposz könyveit (az oldalak alján), sajátos helyesírásával megpróbálja reprodukálni Jánosy törekvését a miltoni *blank verse*-re (rímtelen jambikus pentameter). A második kiadásban és utánnnyomásában már hiányoznak a sorszámok, s bár Jánosy több helyen finomít a szövegen—olykor szavakat cserél ki vagy központoszással egyértelműsít⁴—a jambikus lejtést tükrözni hivatott helyesírás eltűnik a meglehetősen ötletszerű, valószínűleg nem szerzői eredetű javítások következtében.

Munkánk során az 1969-es Helikon-kiadás szövegét vettük alapszövegnek: ezzel hasonlítottuk össze a későbbi változatokat. Igyekeztünk megőrizni Jánosy eredeti helyesírását, viszont többnyire átvettük a szöveg későbbi javításait. Újrászámoztuk a szöveget, sorszámaink megegyeznek az 1969-es kiadáséval. A kritikai kiadás előkészítésének jelen fázisában a textológiai jegyzeteket római számmal ellátott végjegyzetekben közöljük az eposz egyes könyveinek végén.

¹ Kutatásaink során a nagy magyar közgyűjtemények mellett Jánosy István hagyatékában, illetve az Európa és a Helikon kiadók lektori jelentéseiben is próbáltunk nyomára bukkanni a kéziratnak – mindeddig sikertelenül.

² Ahogy ő maga vall róla: Jánosy István, „Paradise Lost” at the ‘Theatre-in-the-Round’ *New Hungarian Quarterly* 11 (1970), 216–221, 216.

³ A Várady Szabolccsal folytatott hosszú levelezés sem vezetett kézzelfogható eredményre az 1978-as átdolgozások mögötti okokkal kapcsolatban.

⁴ Jól jelzi a javítások viszonylag csekély mértékét, hogy a leghosszabb szövegváltozat mindössze nyolc sor (*EP* 2.224–231).

1. KÖNYV

Summázat

Az első könyv röviden ismerteti a Mű témáját: az Ember engedetlenségét, s hogy ennek következményeképp miként vesztette el a Paradicsomot, ahová Isten őt helyezte. Ezek után érinti Bukásának első okát: a Kígyót, vagyis inkább a Kígyóban Sátánt, ki Isten ellen föllázadott, és pártjára vonta az Angyalok számos légióját, majd Isten parancsára kiűzetett az Égből hordájával együtt, a feneketlen Mélységbe. Mindezek végeztével a Költemény mindjárt a dolgok kellős közepébe vág, és megjeleníti a lebukott Sátánt és Angyalait a Pokolban, amelyet itt nem úgy ír le, mintha az a Mindenség középpontjában lenne (mert föltételezhető, hogy az Ég és Föld akkor még nem volt megteremtve, s biztosra vehető, hogy nem volt rajta átok), hanem a végső sötétség helyén, aminek a legtalálhatóbb neve: Kháosz. Itt hánykódik Sátán Angyalaival együtt a lángoló tavon, villámtól sújtva, aléltn. Idő múltán fölcsubodik, mintegy kavargó álomból, és szólongatja azt, aki rendre és méltóságra nézve őutána következik, s ott fekszik mellette. Megtárgyalják nyomorú bukásukat. Sátán fölriasztja minden légióit, melyek szanaszét hevernek hasonló kábulatban. Most fölserkennek; számuk, hadrendjük elősoroltatik, fővezérek megneveztetnek mindama Bálványok neveivel, melyek később Kánaánban és környékén ismeretessé váltak. Ezekhez intézi beszédét a Sátán: vigasztalja őket, s reménnyel kecsegteti, hogy az Eget még visszanyerhetik; végül pedig szól nekik egy új világról és egy újfajta teremtményről, mely még csak ezután lesz megteremtendő egy ősi Jóslat, illetve égi Híradás szerint. Számos régi egyházatya véli ugyanis, hogy jóval e látható teremtés előtt már léteztek Angyalok. Sátán egybehívja a teljes Nagytanácsot, hogy megvitassák, mi az igazság e Jövendölést illetően, és ennek alapján miként határozzanak. Vajon mit szándékoznak tenni cinkostársai? A Mélységből hirtelen előtámad a Pandemonium, Sátán palotája. A Pokol fejedelmei ott tartják gyűlésüket.

Az¹ ember² legelső bűnét,³ s a tiltott
fa⁴ gyümölcséből-kóstolást,⁵ amely
halált hozott e földre,⁶ kint reánk,
s kivert az Édenből,⁷ míg egy különb
5 Ember⁸ megváltott,⁹ s visszahozta üdvünk,¹⁰

¹ **1–25. Az ember ... Isten útját]** Az eposz prooimionja (előhang), amely tartalmazza a propozíciót (tárgymegjelölés) és az invokációt (fohász a múzsához).

² **1. ember]** Utalás Homérosz „férfiú”-jára (*Od.* 1.1) és Vergilius „hős”-ére (*Aen.* 1.1); itt azonban *az ember* egyúttal a héber „Ádám” fordítása is, aminek jelentése: ember, emberiség. A szerző ezzel a bibliai utalással is már jelzi, hogy az eposz témája nem földi harc, hanem szellemi-lelki küzdelem lesz.

³ **1. bűnét]** Az eredetiben „disobedience”, azaz engedetlenség, vö. „az egy ember engedetlensége által sokan lettek bűnössé” (Róm 5,19).

⁴ **1–2. tiltott / fa]** Vö. 1Móz 2,17.

⁵ **2. kóstolást]** Vö. 1Móz 3,6.

⁶ **2. halált hozott e földre]** Vö. Róm 6,23: „A bűn zsoldja a halál”; vö. még *Il.* 1.2–3.

⁷ **3. kivert az Édenből]** Vö. 1Móz 3,23.

⁸ **4–5. különb / Ember]** Jézus; vö. „az egynek engedelmsége által is sokan lettek igazakká” (Róm 5,19); „Mert az ember által van a halál, az ember által van a halottak feltámadása is. Mert ahogyan Ádámban mindnyájan meghalnak, úgy a Krisztusban is mindnyájan életre kelnek” (1Kor 15, 21–22). Milton követi Pál apostolt, aki szerint Ádám „előképe [típus] az eljövendőnek” (Róm 5,14). Az előkép (Ádám) és beteljesedés (Krisztus) között ellentétes a kapcsolat; az azonosság a szituációban van: az első ember megkísértetik és

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

zengd, Múzsá,¹¹ ki a Hóreb,¹² Sinai¹³
 titok-csucsán¹⁴ a Pásztort¹⁵ ihletéd, ki
 tanította a Választott Magot,¹⁶
 mint lón Ég, Föld a Zúrból;¹⁷ vagy¹⁸ ha Sion
 10 hegy¹⁹ bűvöl és az Isten jóshelyénél²⁰
 csörgedező Siloa²¹ habja, onnan
 hívlak segélyemül merész dalomhoz,
 mely épp nem átlag-szárnyalással²² indul
 Áón-csúcsra,²³ midőn prózába, rímbe
 15 nem kísérelt vállalkozást kísért.²⁴
 S te, Lélek,²⁵ főleg Te taníts,²⁶ ki jobban

engedetlensége következtében elbukik; a második Ember szintén megkísértetik, de engedelmissége következtében megáll. Amíg az első emberpár engedetlensége következtében elveszett a paradicsom, addig a második Ádám, Krisztus engedelmissége visszanyerte az emberiség számára a paradicsomot. Erről szól Milton kiséposza, a *Visszanyert paradicsom* (PR 1,1–7), melynek még nincs modern magyar nyelvű fordítása. (Krisztus engedelmisségéről ld. Fil 2,8: „megalázta magát, és engedelmeskedett mindhalálig, mégpedig a kereszthalálig.”)

⁹ **5. megváltott]** Az eredetiben: „restore,” azaz visszaállított; nem kizárt a II. Károly 1660-as Angliába való visszatérésével, azaz a Stuart-restaurációval való ironikus kontraszt (a restauráció Miltonnak egzisztenciális és erkölcsi tragédiát jelentett – vö. EP 7.26–27).

¹⁰ **5. visszahozta üdvünk]** Az eredetiben „blissful seat” azaz kb. üdvös (szék)helyünk; JG: „Az üdv hazáját”; vö. még *Aen.* 6.639: „bűbajos mezejére, amerre a boldogok élnek.”

¹¹ **6. zengd, Múzsá]** A klasszikus hősköltészet Múzsája Kleió, a 7. könyv kezdetén pedig Uránia segítségét kéri a költő; itt azonban a Múzsza személye értelmezéstörténetileg vitatott: az Ószövetséget és az Újszövetséget ihlető személy; ld. EP 1.16.

¹² **6. Hóreb]** A hegység, ahol Isten elhívta a juhokat pásztroló Mózeset (2Móz 3,1–2), valamint a kinyilatkoztatást adta (5Móz 4,10); vö. EP 11.74–75.

¹³ **6. Sinai]** Hegycsúcs, 2Móz 19,20.23 így nevezi a kinyilatkoztatás helyét; vö. EP 12.229–232.

¹⁴ **6–7. titok-csúcs]** Az eredetiben: „secret top”; elkülönített hely.

¹⁵ **7. Pásztort]** Mózeset (2Móz 19,20). A Helikonon pásztorkodó Hésziodosz költői elhívása (*Ist. szjil.* 22–34) hasonló helyzetben történik.

¹⁶ **8. Választott Magot]** Izráelt, a választott népet.

¹⁷ **9. mint lón Ég, Föld a Zúrból]** Az eredetiben Milton a kezdetre, a teremtésre vonatkozó biblikus nyelvet használja: „In the Beginning” (1Móz 1,1; Jn 1,1). Milton nem a hagyományos keresztény tanítást követi, amely szerint Isten a semmiből (*ex nihilo*) a szavával („és mondta”) teremtett (ld. 1Móz 1); szerinte ugyanis a káoszról (*Zúrból*) lett a világ; vö. EP 7.191–214.

¹⁸ **9. vagy]** A miltoni poétika jellegzetessége a mitológiai történetek különböző változatainak feltárása az ilyen elemeket tartalmazó állandó eposzi kellékekben (invokációk, hasonlatok). A miltoni „vagy” (*the Miltonic 'or*) gyakran az olvasót is válaszut elé állítja.

¹⁹ **9–10. Sion / hegy]** Dávid városában, Jeruzsálemben az a hegy, ahol egykor Salamon temploma épült (más néven: Templomhegy).

²⁰ **10. Isten jóshelyénél]** Eredetileg „oracle,” azaz utalás a *Sion hegyen* álló templom legbensőbb részére, a Szentek szentjére, ahol a frigyládát (a szövetség ládáját) őrizték (1Kír 6,19).

²¹ **11. Siloa]** Forrás, patak, vízvezeték, vagy tó a jeruzsálemi templom tövében (Ézs 8,6; Neh 3,15); az Újszövetség Siloám tavaként említi, ahol gyógyulás történik (Jn 9,1–12). Amíg Hóreb és a Sínai-hegy a törvényt, addig a Sion hegye és Siloám az evangéliumot jelképezi. Lombsátor ünnepkor is a Siloám tavából merítették vizet (vö. 3Móz 23). Milton egy klasszikus párhuzamot is felidéz: a Zeusz oltára mögül folyó forrás Aganippé, a Múzsák kedvenc tartózkodási helye (*Lyc.* 15–16).

²² **13. nem átlag-szárnyalással]** Utalás Ikarosz, illetve a Pegazust meglovagló Bellerophón alakjára; ld. EP 7.17–20; vö. még *Il.* 6.155–204.

²³ **14. Áón-csúcsra]** Helikón, a Múzsák kedvenc helye; ld. *Ist. szjil.* 23.

²⁴ **15. prózába, ... kísért.]** Vö. *Eszev. Orl.* 1.2. („Cosa non detta in prosa mai, né in rima”).

²⁵ **16. Lélek]** Utalás a Szentlélekre, aki a keresztény tanítás szerint a Szentírás könyveit is ihlette (2Tim 3,16). Milton számára itt ő a Múzsza, hozzá fordul ihletésért. Bár az *De Doctrina* szerint Milton ellenzi a Szentlélek megszólítását, itt mégis ezt teszi (1.24=YP 6:499).

²⁶ **16. taníts]** Vö. „A Pártfogó pedig, a Szentlélek, akit az én nevemben küld az Atya, ő tanít meg majd titeket mindenre, és eszetekbe juttat mindent, amit én mondtam nektek” (Jn 14,26).

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

becsülöd minden templomnál²⁷ a szűz,
igaz szívet,²⁸ jelen voltál az első
időktől, s izmos szárnyadat kitarva
20 galambként kotlottál az Úr felett,
s termékenyítetted²⁹—világosítsd³⁰
elmém ködét,³¹ elestemből emelj,
védj,³² hogy a téma fenségéhez illőn³³
hirdessem³⁴ az örök Gondviselést,
25 s embernek igazoljam³⁵ Isten útját.

Mondd el először is³⁶—ha már előttd
nincs titka Égnek, Pokol-mélynek—, Ég-
kegyelte: boldog létükben mi vitte
ős-szüleinket rá, hogy Alkotójuk
30 elárulják, és megszegjék tilalmát,³⁷
melyen túl fői voltak a Világnak?³⁸
Ki űzte őket undok pártütésre?³⁹
Pokol kigyója!⁴⁰ Ó,⁴¹ ki álnokul⁴²

²⁷ **17. templomnál]** Pál apostol szerint az emberi test a Szentlélek temploma (1Kor 6,19).

²⁸ **16–17. a szűz / igaz szívet]** „Tiszta szívet teremts bennem, Istenem... A töredelmes, megtört szívet nem veted meg Istenem” (Zsolt 51,16. 19). Milton számára a kinyilatkoztatás helye fokozatosan szűkül: Sínai-hegy–Sion hegye–emberi szív. Milton számára az utóbbi jelöli az ember személyiségének teljességét.

²⁹ **20–21. galambként kotlottál az Úr felett, / s termékenyítetted]** 1Móz 1,2: „Isten lelke lebegett a vizek fölött”. A Szentlélek jelképe a galamb: „Láttam, hogy a Lélek leszállt az égből, mint egy galamb, és megnyugodott rajta” (Jn 1,32). Az „Úr” eredetiben „Abyss,” azaz mélység, itt: a káosz. Milton a Szentlélek termékenyítő munkáját a *kotlás*hoz hasonlítja, s ezzel egyrészt a valamiből (nem a semmiből) való teremtésre utal (vö. EP 1.9 jz.), másrészt paradox módon hím- és nőnemű tevékenységeket kapcsol össze.

³⁰ **21. világosítsd]** Az eredetiben „Illumin;” Milton érdekes módon ugyanezt a kifejezést használja arra, ahogy a bukott angyalok kirántott kardjainak *villanása* / *Pokolra fényt derít* (EP 6.1.656).

³¹ **21–22. világosítsd / elmém ködét]** Isten Lelke segítségével világosságot gyűjt az emberi szívben (2Kor 4,6). Pál apostol szerint a kinyilatkoztatás Lelke megvilágosítja a hívők „lelki szemeit” (Ef 1,18).

³² **22–23. elestemből emelj, / védj]** A Szentlélek pártfogó, „ügyvéd” (*paraklétosz*), advokátor (Jn 14,26). Milton soraiban visszhangzanak a Szentlélekhez való fohászok (Veni Sancte Spiritus) középkorra visszanyúló „szekvencia” sorai: „jőjj, ki szívek lángja vagy” (*Veni lumen cordium...*), „Mosd, amit a szenny belep” (*Lava quod est sordidum...*), „ami hibás, igazítsd!” (*Rege quod est devium*). Magyarul: Róbert király himnusza a Szentlélekhez, ford. Babits Mihály.

³³ **23. téma fenségéhez illőn]** Utalás a decorum retorikai elvére, miszerint a *téma fenségének* (az eredetiben „the highth of this great Argument”) megfelelően fenséges stílus szükséges; vö. 9.21 jz.). Miltonnál a stílus magában foglalja az Isten fenségéhez méltó lelkületet, azt a képességet, amelyet a Szentlélek munkál a hozzá fohászoló költőben.

³⁴ **24. hirdessem]** Az eredetiben „assert”, azaz állítsam, de a fordítás jól kifejezi Milton öntudatos profetikus, prédikatori, igehirdetői küldetését, amely (Milton korai fordításai révén) a késő tizennyolcadik századtól kezdve magyar irodalomban is megjelenik.

³⁵ **25. igazoljam]** Isten „védelme”, „igazolása” (*theodicea*) a miltoni eposz fő célkitűzése.

³⁶ **26–32]. Mondd el először is]** Vö. *Aen.* 1.8. „Mondd, mi gyötörte a menny úrnőjét.”

³⁷ **30. tilalmát]** Vö. 1Móz 2,17 és EP 1.1–2 jz.

³⁸ **31. melyen túl fői voltak a Világnak]** Az egyetlen tiltást kivéve (az Éden közepén álló fáról nem ehetnek, 1Móz 2,15–17) Ádám és Éva szabad ura volt az Édennek és az egész Világnak.

³⁹ **32. Ki űzte őket undok pártütésre?]** Vö. *Il.* 1.8. „és melyik égilakó uszította vizzályra a kettőt?”

⁴⁰ **33. Pokol kigyója]** Vö. 1Móz 3,1; Jel 12,9: „És levettetett a hatalmas sárkány, az ősi kigyó, akit ördögnek és Sátánnak hívnak, aki megtéveszti az egész földkerekséget; levettetett a földre, és vele együtt angyalai is levettek.” A bűnbeesés után a lázadó angyalok a pokolban sziszegő kigyókká változnak (EP 10.509–523).

⁴¹ **33–34. Ó ... büntetés tüzén]** EP 5–6 cselekményének rövid összefoglalása, melyet Rafael arkangyal mesél el Ádámnak.

⁴² **33. álnokul]** Vö. 2Kor 11,3-ra: „miként a kigyó a maga álnokságával megcsalta Évát” (Károli). Eredetiben: „guile”, JG: „csellel”; vö. „the serpent beguiled Eve”(KJV).

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

- és sanda bosszúból az ember anyját
 35 elcsábitotta,⁴³ miután az Égből
 gőgje lelökte őt s egész hadát:
 az angyal-pártütőket, kiknek útján
 kívánt kerülni dicsben társai
 fölé, hogy az Úrral egyenlő legyen,⁴⁴
 40 dacolva; törtetéssel fölszított
 Isten egyeduralma,⁴⁵ trónja ellen
 álnok tusát az Égben, büszke harcot.
 Hiú merénylet!⁴⁶ A Mindenható
 leszórta őt fejest a légi égből,⁴⁷
 45 perzselve lánggal, szörnyü pusztulással
 feneketlen romlásba:⁴⁸ lakjon ott
 acél-láncban,⁴⁹ a büntetés tüzén,⁵⁰
 a nagy Istent harcra hívta ki.
- Mely mér⁵¹ a halandóknak éjt, napot:
 50 a tér kilenc ízben⁵² gördült, mióta
 ő verve fetrengett a Zúr tüzén,⁵³
 veszett hadával; bárha halhatatlan⁵⁴—
 letörve most,⁵⁵ ám szörnyebb szenvedés
 van szabva rá, hisz gyötri őt a tűnt
 55 boldogság⁵⁶ és az örök kintudat:
 forgatja csak baljóslatú⁵⁷ szemét,
 mely gőggel és makacs dühvel kevert
 rémületet s gyötrelmet árul el.
 Áttekinti—csak angyal képes erre!—
 60 egész kietlen, szörnyü helyzetét.

⁴³ **34. az ember anyját]** Évát, vö. 1Móz 3,1.

⁴⁴ **39–48. az Úrral ... hívta ki.]** Vö. Ézs 14,15: „Leestél az égről, fényes hajnalszavak! Lehulltál a földre, népek legyőzője! Pedig ezt mondtad magadban: Fölmegyek az égbe ... Isten csillagai fölé emelem trónomat, odaülök az istenek helyére a messze.”

⁴⁵ **41. Isten Egyeduralma]** Milton számára egyedül Isten egyeduralma elfogadható, a politikai egyeduralmat elvetette; vö. REW és EP 1.629 jz.

⁴⁶ **43. Hiú merénylet!]** Retorikai fordulópont: a narrátor megáll az okozati lánc felfejtésében, s a cselekmény közepébe (*in medias res*) vezeti az olvasót.

⁴⁷ **44. leszórta őt fejest a légi égből]** Vö. *Il.* 1.590–591: „elhajított [ti. Zeusz Héphaisztoszt], lábamnál fogva, az égi küszöbről / és az egész napon át hullottam napnyugovásig.”

⁴⁸ **46. feneketlen romlásba]** Az eredetiben: „bottomless perdition”; ld. Jel 9,1–2. *KJV*: „bottomless pit.”

⁴⁹ **46. acél-láncban]** Vö. Júd 6 és Jel 20,1. A láncok anyaga az eredetiben a mitikus „adamant” (görög eredetű szó, jelentése: törhetetlen, acélos, gyémántkeménységű); vö. EP 2.426.

⁵⁰ **46. büntetés tüzén]** Vö. Jel 20,10.

⁵¹ **49–83. Mely mér ... vakmerő szavakkal]** Új retorikai egység következik: az exordium (bevezetés).

⁵² **50. kilenc ízben]** A lázadó angyalok kilenc napig zuhannak (ld. EP 6.876) és újabb kilenc napig *fetrengek a Zúr tüzén*; akárcsak Hésziodosznál a legyőzött titánok, akik kilenc napig zuhantak az égből a földre és további kilenc napig a földről a Tartaroszig (*Isz. szül.* 664–735). Homérosznál a kilencnapos cselekmény gyakori fordulat (vö. pl. *Il.* 1.53: „Hosszu kilenc napon át dült ott isten lövedéke”).

⁵³ **51. Zúr]** Itt: pokol. Az eredetiben „fiery Gulfe” azaz tüzes öböl, JG: „a tűzárban”; Vö. Jel 20,10.

⁵⁴ **52. bárha halhatatlan]** Utalás a bukott angyalok végtelen szenvedésére.

⁵⁵ **53. most]** Az elbeszélő e ponton érkezik el a cselekmény jelen idejéhez.

⁵⁶ **55. boldogság]** Vö. EP 4.37–39.

⁵⁷ **56. baljóslatú]** Az eredetiben „baleful,” azaz „átkos,” „szenvetéssel teli,” „vészejósló,” „fenyegető,” „ártó,” vagy „megrontó”; vö. még *Eszev. Orl.* 18.18.

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

- Körül börtön:⁵⁸ miként tüzes kemence
 lángol, lobog—e lángokból viszont
 nem fény, hanem vak éj szüremlik át⁵⁹—,
 csakhogy a kín látványait mutassa,
 65 gondok hazáját, gyászos árnyakat,
 hol béke s csönd sosem honolhat,⁶⁰ és a
 mindent fölkereső remény se jár,⁶¹
 csak szüntelen kínzás csikorg,⁶² örök-
 égő, kénkö-táplálta lángözön.⁶³
- 70 Az Örök Igazság⁶⁴ ilyen helyet
 szerzett⁶⁵ e lázadóknak, börtönükké
 tette a vég-sötétet, s részüket
 itt adta ki, oly messze az égi Fénytől,
 mint háromszor a központ a peremtől.⁶⁶
- 75 Mily más e hely, mint honnan estek ők!⁶⁷
 Itt bukott cimboráit elborítja
 a tűzorkán sűrű forgószele!
 Látja köztük fetrengni oldalánál
 erőben-bűnben fő hatalmi társát—
- 80 Palesztinában ismerik, s neve:
 Belzebub.⁶⁸ Akkor szól a Főgonosz,⁶⁹
 kit Sátánnak⁷⁰ neveznek égiek,⁷¹
 megtörve csöndet vakmerő szavakkal:

⁵⁸ **61. börtön]**A pokol Miltonnál zárt tér; vö. *EP* 1.345 jz.

⁵⁹ **63. vak éj szüremlik át]** Az eredetiben „darkness visible,” azaz „látható sötétség” mutatja a kín látványait. Bár T. S. Eliot többek között erre a szókapcsolatra alapozva bírálta Milton vizuális képzelőerejét, a motívumnak bibliai és klasszikus előzményei is vannak: „a fény is olyan, mint a sötétség” (Jób 10,22). Euripidésznél pedig Pentheus megparancsolja, hogy zárják Dionüszoszt istállóba, ahol „mást se lát, csak vak homályt” (*Bakkhánsnők* 510).

⁶⁰ **66. csönd sosem honolhat]** Vö. *EP* 8.237–240.

⁶¹ **67. remény se jár]** Vö. „Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel!” (*Pokol* 3.1.9); és Euripidész: „Mert még reményem sincs nekem, mely elkísér / minden halandót...” (*Trójai nők* 681–682).

⁶² **68. szüntelen kínzás csikorg]** A fordítás utal a Máté evangéliuma szerinti példázatok visszatérő motívumára: Vö. „ott lesz majd sírás és fogcsikorgatás” (Mt 13,42).

⁶³ **69. kénkö-táplálta lángözön]** Vö. Mt 25,41; Jel 20,10.

⁶⁴ **70. Az Örök Igazság]** Itt: metonimikus utalás Istenre.

⁶⁵ **70–71. ilyen helyet / szerzett]** Vö. *EP* 2.986–987.

⁶⁶ **74. háromszor a központ a peremtől]** Milton szerint a pokol háromszor olyan messze van a mennytől, mint a föld az univerzum peremétől. Miltont megelőzően a klasszikus eposzköltők is írtak e távolsági viszonyokról (*Il.* 8.16, *Ist. szül.* 722–725; *Aen.* 6.577–579).

⁶⁷ **75. honnan estek ők]** Ld. *EP* 1.39–48 jz; vö. *EP* 6.869–871.

⁶⁸ **81. Belzebub]** Eredetileg a föníciai Ekron istene, akihez Ahazjá követeket küld (2Kir 1,2); a héber név jelentése: „a legyek ura”. Az evangéliumok szerint az „ördögök fejedelme” (Mt 10,25, 12,24; Mk 3,22, Lk 11, 18–19). A Biblia sokszor a Sátánnal azonosítja.

⁶⁹ **81. Főgonosz]** Az eredetiben „Arch-Enemy,” azaz főellenség.

⁷⁰ **82. Sátánnak]** A Sátán héber szó; jelentése: ellenség. A cselekmény kronológiájában először *EP* 5.667-ben fordul elő a neve.

⁷¹ **82. égiek]** Vö. *EP* 5.667–668 és *EP* 1.360–362. Az égiek (halhatatlanok) és a halandók nyelvének megkülönböztetése klasszikus eposzi motívum (ld. pl. *Il.* 1.403).

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

85 „Te vagy?...⁷² Jaj, bukva,⁷³ mint különböző
attól, ki Fény boldog honában izzó,
túlvilági ruhában túlragyogtad
a fénylő miriádokat! Ha az vagy,
kit egykor⁷⁴ vélem egy kötés⁷⁵ kötött,
90 egy eszme, egy terv, dicső vállalás
iker reménye és kockázata,
s társam valál—most társam vagy közös
romlásban!⁷⁶—: amily szakadékba estél
amily magasbul, ő⁷⁷ annál vadabb
lett mennydörgésivel!⁷⁸ E szörnyü kar
95 erejét ki tudta?⁷⁹ Ám sem ezt, sem azt,
mit zord legyőzőnk mérhet ránk dühében,
nem szánom-bánom, mitse változom,⁸⁰
bár külső fényem változott,⁸¹ maradt
szilárd hitem, s a sértett érdem-érzet
100 kemény daca,⁸² mely föltüzelt⁸³ az Úr⁸⁴
ellen csatázni, s harcra hívta a

⁷² **84–125. Te ... kevélykedik]** Sátán – és az egész eposz – első beszéde. Az első két könyv 7–7 beszédet tartalmaz. Az első beszéd bonyolult, ismétlésekre és kihagyásokra épülő mondatszerkesztése jól jellemzi Sátán zaklatott lelkiállapotát. A bukott angyalok kijelentéseinek értelmezése irodalomtörténeti vita tárgya.

⁷³ **84–87. Jaj ... miriádokat!]** Az *EP* első könyvének egyik fontos visszatérő elbeszélői fordulata a bukott angyalok döbbenete saját vagy társaik megváltozott külseje fölött. Vö. Aeneas látomása Hektór szelleméről Trója bukásának előestéjén (*Aen.* 2.275–277). Milton elképzelése szerint a lázadók büntetése külső szépségük, dicsőségük fokozatos elvesztése; vö. *EP* 1.583–585; 4.843–849.

⁷⁴ **88–91. kit ... valál]** Sátán és Belzebub szövetségéhez vö. *EP* 5.681–705.

⁷⁵ **88. kötés]** Az eredetiben „league” (liga), amely Milton – és a kortársak – számára negatív politikai konnotációkat hordozott: 1576-ban Henri de Guise kifejezetten protestáns ellenes céllal hívta létre a Katolikus Ligát Franciaországban; a polgárháború idején az angol presbiteriánusok és skót támogatóik között létrejött Ünnepeles Liga és Szövetség (1643) a Cromwell és I. Károly közti küzdelemben az utóbbi pártjára állt, és Milton ellenségesen tekintett rá.

⁷⁶ **91–92. társam vagy közös / romlásban!]** Vö. *Átvált.* 1.350–351: „[Deucalion Pyrrhához:] kit hozzám törzs és eredet kötözött legelőször, / majd meg a hitvesi ág, a veszély maga köt ma tehozzád!”

⁷⁷ **93. ő]** Isten. A bukott angyalok kerülnek a közvetlen megnevezését, csak körülírásokkal utalnak rá: *szörnyü kar, zord legyőzőnk, égi zsarnok*, stb (*EP* 1.94, 96, 124).

⁷⁸ **94. mennydörgésivel]** A mennydörgés, ill. villám hagyományos isteni attribútum, a klasszikus mitológiákban a főistenhez kapcsolódik. A bukott angyalok ennek tulajdonítják Isten erőbeli fölényét (kül. *EP* 1.258, vö. 1.175–176), amelynek számukra lehet tapasztalati alapja (vö. *EP* 6.849–856).

⁷⁹ **95. ki tudta?]** Sátán lázadása ismeretelméleti következményekkel is járt: engedetlenségével elsősorban magát tévesztette meg, s elvesztette valós tudását Istenről és a világról. Beszédében egy egész új világképet, filozófiai rendszert vázol; vö. *EP* 1.117 jz., 134, 640.

⁸⁰ **97. mitse változom]** A sátáni lételmélet alapítója a változatlanság, amelyből a lázadók Istennel való egyenrangúságukat vezetik le. Ez azonban felfogható örökös ítéletüknek is, amelyet magukra szabnak ki a bukott angyalok (vö. *EP* 1.252–253, 4.75–77). Vö. *Pokol* 14.63–64 („Ó Capaneus, hogy még most se csügged / a büszkeséged: ez a büntetésed!”). Vö. még *EP* 1.144–148.

⁸¹ **98. külső fényem változott]** Sátán itt már saját magára vonatkozóan is szembesül büntetésének látható jeleivel (vö. *EP* 1.84–87 jz.).

⁸² **99–100. sértett ... daca]** Sátán lázadásának alapmotívuma: a Fiú felkenése miatt magát méltóságában megsértve érezte (*EP* 5.669–675). Reakciója szubjektív, az eposz világában nélkülöz minden objektív alapot (5.823–831; vö. 1.43 jz.).

⁸³ **100–106. mely föltüzelt ... megrázta.]** Sátán visszaemlékezései jelentősen eltérnek Rafael későbbi beszámolójától (*EP* 6.683–721, 814–857).

⁸⁴ **100. Úr]** Az eredetiben ez is körülírás („the mightiest”, vö. *EP* 1.93 jz.), érthető akár az angyali seregekre is.

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

fegyveres szellemek tömött hadát,⁸⁵
 mely merete nem imádni trónusát,
 s engem kedvelt, kockázatos tusán⁸⁶
 105 az Ég terén erő ellen erőt
 szegzett, s trónját megrázta. Veszve⁸⁷ harcunk?⁸⁸
 Nincs veszve minden! Él a győzhetetlen
 szándék,⁸⁹ bosszú-hév, örök gyűlölet
 és mersz: sosem hódolni, meghajolni—
 110 törhetetlen erény mi másbul áll?
 E dicsőséget dühe, vagy hatalma
 tőlem ki nem csikarja! Leborulni,
 kegyéért rimánkodni térdre esve,
 s hatalmát istenítni, bár a trónját
 115 féltette rém-karomtól⁹⁰—ez lehetne
 szégyen, gyalázat, és nagyobb mocskok
 bukásunknál is! Mert a végzet⁹¹ az,
 hogy nem enyészhet szikra-lényegünk,⁹²
 isten-erőnk,⁹³ s e nagy tusán tanulva
 120 előrelátásunk öregbedett,
 karunk se lankadt, sőt nagyobb reménnyel
 szánhatjuk rá magunk örök tusára:
 vad kényre, cselre⁹⁴—ellenünk iránt
 békélhetetlenül, ki égi zsarnok,⁹⁵
 125 győzelmi mámorban kevélykedik!”

⁸⁵ **102. tömött hadát]** Az eredetiben még markánsabb megjelöléssel „innumerable” (számtalan): a lázadó angyalok száma, ill. aránya a mennyei seregek egészéhez képest vita tárgya (vö. *EP* 1.620–621, 9.143 kontra 2.681–682, 5.719).

⁸⁶ **104. kockázatos tusán]** Bizonytalan kimenetelű csatában.

⁸⁷ **106–107. Veszve ... minden!]** „Nem fogom tagadni, akkor csatát vesztenék, / De nagy erényeket szült ama nagy eszménk: / Övé a győzelem, igaz; De miénk e / Győzhetetlen bátorság fényes dicsősége.” (*Megszab. Jer.* 4.15).

⁸⁸ **106. Veszve harcunk?]** Az eredetiben is költői kérdés: „What though the field be lost?” (Mi van, ha a csatát el is veszítettük...).

⁸⁹ **107–112. Él ... csikarja!]** Vö. „Nem akarok szolgálni” (*Jer* 2,20). A próféciában Izrael szájába adott tiltakozást a későbbi hagyomány Sátán mondataként értelmezte, és a Vulgata latin kifejezése („non serviam”) az Isten elleni engedetlenség szállóigéjévé vált.

⁹⁰ **114–115. trónját / féltette rém-karomtól]** Sátán pártos értelmezése a mennyei háború eseményeiről (vö. *EP* 5.743–745).

⁹¹ **117. végzet]** A bukott angyalok új kozmológiát hoznak létre a maguk számára. Ebben Isten helyét a végzet veszi át, amelyről az Atya azt jelenti ki, hogy saját akarata (vö. *EP* 7.172, vö. *CD* 1.2; vö. még *EP* 1.95 jz.).

⁹² **118. szikra-lényegünk]** Az eredetiben szójáték az angyalokat alkotó „Empyreal” (mennyei) szubsztanciára, amely etimológiailag a görög „pür” (tűz) szóból származik.

⁹³ **119. isten-erőnk]** Az angyalokra értett „istenek” megjelölés bibliai gyökerekre nyúlik vissza (vö. Zsolt 8,6 LXX, Vulg. stb.), az eposz harmadik könyvében az eredetiben maga az Atya is használja (*EP* 3.341: „szellemek”).

⁹⁴ **123. vad kényre, cselre]** Harcra erővel vagy fondorlattal: a homéroszi hősi ideálokra (Akhilleuszra, ill. Odüsszeuszra) visszavezethető klasszikus eposzi dilemma. A két lehetőséget a pokoli zsinat majd részletes megvitatja, s az utóbbi – mint itt látszik, végső soron Sától származó – ötlet lesz a további cselekmény kulcsa (vö. *EP* 1.652; 2.39, 49–52).

⁹⁵ **124. égi zsarnok]** Milton antimonarchista elkötelezettségének fényében a kritikai hagyomány nem egyszer névértéken vette az „Isten mint zsarnok” toposzt (vö. *EP* 1.84–125 jz.).

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

Kínokban égve szólt a pártos angyal,
kérkedve, bár szaggatta mély iszony.
Vakmerő cimborája⁹⁶ így felelt:

- „Herceg! Sok trónusú Erők feje,⁹⁷
130 kik harcba vittek annyi sok⁹⁸ szeráfot
vezérletteddel; vad merényletekben,
nem félve vészbe vertük az Ég örök
Urát,⁹⁹ próbára téve, vajh mi őrzí
trónját: a kény, véletlen, vagy a Sors;¹⁰⁰
135 jól látom, s bánom is a szörnyü tényt,
mellyel számunkra elveszett a Menny:
legyőzve, verve hős hadunk bukott
íly mélyre, íly goromba pusztulásba—
már amennyire pusztul égi lény
140 és isten:¹⁰¹ mert a szellem és a lélek
legyőzhetetlen, visszatér erőnk,¹⁰²
kioltva bár dicsünk, s határtalan
nyomorba döntve boldog életünk.
De hátha győzőnk (kinek végtelen,
145 hiszem, hatalma: dehogy tudna másképp
ily zord erőt, mint a miénk, legyőzni!),
azért hagyá meg szellemünk, erőnk,
hogy még kutyábbul tűrjük így a kint,¹⁰³
hogy így lakassuk jól a bosszuját,
150 vagy, harc-jogán-szolgái, még különbül
tegyük, amit kíván: Pokol szívében
gürcöljünk néki lángban, vagy tegyük¹⁰⁴
e mély borúban¹⁰⁵ is parancsait.
Mi haszna, hogy érezzük így: erőnk

⁹⁶ **128. vakmerő cimborája]** Belzebub (vö. *EP* 1.81).

⁹⁷ **129–130. Sok trónusú ... szeráfot]** A Pseudo-Dionüszosztól/Ál-Areopagita Dénestől származó hagyomány a mennyei teremtmények hierarchiájában kilenc rendet tartott számon (*szeráfok*, kerubok, *trónusok*, uralmak, erények, hatalmak [*erők*], fejedelemségek, arkangyalok, angyalok). Milton felhasználta ennek a hagyománynak az elemeit (vö. pl. *EP* 1.315, 5.612, 777, 846), de sem egészében át nem vette, sem nem dolgozott ki pontos saját hierarchiát a mennyei seregek számára.

⁹⁸ **130. annyi sok]** A lázadó angyalok számához vö. *EP* 1.102 jz. Az eredetiben e helyen nincs utalás a sereg nagyságára.

⁹⁹ **132–133. Ég örök / Urát]** Nyelvbotlás vagy Isten mindenhatóságának elismerése.

¹⁰⁰ **134. kény ... Sors]** Belzebub itt a sátáni kozmológia keretei között gondolkodik. Az eposz költői világképében mindhárom általa megnevezett hatalom megtalálja a maga – alárendelt – szerepét: az erő (*kény*, „strength”; JG: „hatalma”) eszköz Isten kezében (*EP* 6.822–828; a mennyei háború egyik központi kérdése éppen a nyers erő értéke, ill. értéktelensége, vö. 6.115–116, 383–384); a *véletlen* („chance”) a káosz bírāja (2.896, 948; 7.172 jz.); a *Sors*hoz (végzet, „fate”; JG: „Vaksors”) ld. *EP* 1.117 jz.

¹⁰¹ **140. isten]** Vö. *EP* 1.119 jz.

¹⁰² **141. visszatér erőnk]** Az angyalok természetük szerint elpusztíthatatlanok. Sebesüléseik rövid idő alatt maguktól meggyógyulnak (vö. *EP* 6.337–340), és pokolba vettetésük után 9 nappal (*EP* 1.49–51) most magukhoz térnek.

¹⁰³ **144–148. De ... kint]** Az angyalok halhatatlanok, s ebből a sátáni kozmológiában eddig Istennel való egyenrangúságukat vezették le (vö. *EP* 1.97 jz.). Itt viszont Belzebub felismeri, hogy a halhatatlanságból a szenvedés végtelensége is következhet.

¹⁰⁴ **152–153. tegyük ... parancsait]** Vö. *CD* 1.9.

¹⁰⁵ **153. e mély borúban]** Az eredetiben: „in the gloomy deep” (a borús mélyben; JG: „e vak mélyeken”), azaz a káoszban.

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

- 155 meg nem fogyott s a lényegünk örök,
ha végzetünk: örökkön-szenvedés?”
- „Szaporán válaszolt a Főgonosz:
„Bukott kherúb! A tettben, szenvedésben¹⁰⁶
legundokabb a gyenge! Biztosítlak:
160 dolgunk nem lesz sosem a jó-tevés, de
egyetlen élvünk a gonosz-tevés,
lévén magas kényének ellene,
mivel mi dacolunk. Gondviselése¹⁰⁷
ha az, hogy gaztettünkől jót csiholjon,
165 feladatunk: célját csikarni¹⁰⁸ és
a jóból is kilelni eszközét
a rossznak. Ez gyakorta sikerülhet,
s ha nem csalódom, tán boszantjukⁱ és
zavarva semmisítjük szándokát.
- 170 De nézd! A mérges győztes visszahívta
bosszú- és üldöző-szolgáit a
Mennykapukig,¹⁰⁹ s a nyomdokunkba¹¹⁰ lőtt
kénkővihar elfűtta már a tűz-
hullámot, mely benyelt bennünket, az
175 éjszakadékba hullókat, s a dörgés—
vér-villámmal, vad dühvel szárnyazott—
tán már kiszórta nyílait, kihunyt
bögése már a végtelen, vak űrben.¹¹¹
Ne mulasszunk alkalmat, mit megád
180 az ellen gőgje, jóllakott dühe.
Nézd azt az elvadult, kopár sikot,
az iszonyat helyét, mi fénytelen—
kivéve merre kékes lángsziporka
szór sáppadt, szörnyü fényt. Gyerünk oda¹¹²
185 e hánykodó tűzárból—nyughatunk ott,
ha nyugovás van itt egyáltalán.¹¹³
Szétszórt erőink szedjük össze ott,
s főzzük ki, mint sérthetjük legkivált
ellenfelünk, bukásunk mint javítsuk,
190 e szörnyüségén urráⁱⁱ mint legyünk;

¹⁰⁶ **158. tettben, szenvedésben]** Vö. Mucius Scaevola szavait: „cselekedni, de túrni is egyaránt római erény” (Lívius, *A Város alapításától* 2.12). Vö. még: Horatius, *Ódák* 3.24.43., *PR* 3.194–195.

¹⁰⁷ **163–169. Gondviselése ... szándokát]** Isten Sátán és társai *gaztetteiből jót csihol*, mely az eposz egyik fő témája.

¹⁰⁸ **165. célját csikarni]** Az eredetiben Milton a „pervert,” azaz megront, kicsavar, kiforgat jelentésű igét használja; JG: „célját rontani.”

¹⁰⁹ **170–172. De ... Mennykapukig]** Rafael elbeszélése szerint azonban nincs üldözés, és a Fiú egyedül győzedelmeskedik a lázadó angyalok serege fölött (*EP* 6.805–871).

¹¹⁰ **172–174. a nyomdokunkba ... bennünket]** Az eredetiben a *kénkővihar* nem *elfűtta*, hanem az üldözötteket megelőzve létrehozta a tüzes tavat (*tűz- / hullámot*), *mely benyelte* a bukott angyalokat.

¹¹¹ **178. a végtelen, vak űrben]** A káoszban.

¹¹² **184–192 Gyerünk ... kín?]** Eredetiben rímelő sorok (is): a jelenetváltás hagyományos jelzése a rímtelen jambikus pentameterben (*blank verse*) írt drámáknál; vö. az eposz kompozíciójával kapcsolatos megjegyzéseket az Előszóban.

¹¹³ **186. ha ... egyáltalán]** Vö. Shakespeare, *II. Richárd* 5.1.5–6.

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

mi bátorítást adhat a remény,
s ha nem: mi elhatározást a kín?”¹¹⁴

Legközelebb társához¹¹⁵ így beszélt,
a hullámból fejét emelve, szikra-
195 szóró szemét; a többi tagja hosszan
a habokon feküdt lebegve tágan,
nagy téresen.¹¹⁶ Oly behemót¹¹⁷ tömeg,¹¹⁸
mint a mesék legendás rémei:
Zeusszal tusázó föld-fiak, titánok,
200 Briareus, Typhón, a tarsusi
barlanglakó¹¹⁹ s a tenger-bestia
Leviathán, kit Isten legnagyobb
művének alkotott, mely óceánon
lebeg; ki a norvég tajtékban alszik,
205 s ha megfeneklik éjjel rajt hajós:
szigetnek véli—mondják tengerészek—,
s horgonyt vet pikkelyes bőrébe, ott
időzik szélvédette oldalánál,
míg tengert éj föld, s várt hajnalt halaszt.
210 Így nyujtózván feküdt a Főgonosz
tűz-tóra láncolva, miből soha
nem kelne, fejét sem szegné föl ő,
ha a Minden-úr, az Ég nagy engedelme,
s kénye nem adná át vak szándokának,
215 hogy bűnre bünt tetézve, enfejére
gyűjtsön ítéletet, keresve másnak
gonoszt, s dühöngve lássa: gaz műve
csak végtelen irgalmat, jót hozott
az emberre, akit eláztatott,
220 rá pedig hármassal zúrt, dühöt, boszút.¹²⁰
Emeli roppant tetemét a tóból;
mindkét felől a lángok elhajolnak,

¹¹⁴ 191–192. mi ... kín?] Sátán számára a kín akár komolyabb hajtóerő is lehet a reménynél, vö. *EP* 6.791.

¹¹⁵ 192. Legközelebbi társához] Belzebubhoz.

¹¹⁶ 194–197. a hullámból...téresen] Vö. Vergilius leírását a Laokoónt és fiait támadó kígyókról (*Aen.* 2.203–210).

¹¹⁷ 197. behemót] Jelzői használatban: hatalmas, irdatlan. A bibliai behemót (Károli) megidézése a magyar fordítás sajátossága (vö. Jób 40,15–24); a behemót az angol eredetiben a teremtésről beszámoló hetedik könyvben szerepel (*EP* 7.473). JG: „Oly nagy óriási test.”

¹¹⁸ 197–209. Oly ... halaszt] Összetett eposzi hasonlat, amelyben Milton mitológiai szörnyekhez, először a Föld (Gaia) és az Ég (Uranosz), illetve a Föld és Tartarosz nászából született Briareoszhoz, illetve Typhónhoz, majd a bibliai Leviathánhoz hasonlítja Sátán nagyságát. A hasonlat azonban nem csupán a méret szempontjából jellemzi Sátánt: mind a Titánok nemzetsége (akikhez a „százkezű” Briareosz is tartozott), mind a kígyótestű Typhón háborút viselt az uralkodó istenség (Zeusz) ellen (ld. *Il.* 1.402–406; *Ist. szül.* 713–716; 820–885; *Aen.* 10.565, bár Briareosz Hésziodosznál és Homérosznál Zeusz segítségére siet). A Leviathánt a Biblia értelmezői gyakran az Úr ellenségével (Sátán) azonosítják (ld. *Ézs* 27,1; *Jób* 41,1–26). A Leviathán bőrébe vesztükre horgonyt vető tengerészek toposza kora modern közhely Sátán cselvetéseiről (ld. Boiardo, *Orlando Innamorato* 2.24.3 és *Eszev. Orl.*, 6.37–43).

¹¹⁹ 200–201. a tarsusi / barlanglakó] Tarsus az ókori Kilikia fővárosa (a mai Törökország területén). Typhón lakhelye egy kilikiai barlangban volt; vö. Pindaros, *Püthói ódáék* 1.17; Aiszkülosz, *A leláncolt Prométheusz* 351–354.

¹²⁰ 211–220. miből ... boszút] Vö. *EP* 1.163–169jz. és *CD* 1.8.

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

- lesúnyva csúcsaikkal, fodrozódva,
s szörnyű völgyet hagynak középen ott.
225 Majd tárva szárnyát röpte fölszökik,
roppant súlyát nyögi a szürke lég,¹²¹
hogy rájafekszik, míg partot nem ér
a szárazon, ha föld az, mely szilárd
lánggal lobog, miként a tó folyóssal.
230 Olyan színű,¹²² milyen a szirt, melyet
Pelorusról¹²³ szakaszt a földalatti
szél mérge, vagy a dörgő Etna-hegy¹²⁴
bezúzott oldala, minek gyulékony
bele ha lángralobban, láva-dühvel
235 csak fellövell, segíti a szelet,
s elperzselt földet hágy nyomán, borítva
füsttel-búzzel. Így nyughelyet talált
a kízzott láb.¹²⁵ Követte cimborája.¹²⁶
Mindkettő dölyföl, hogy a styxi árt¹²⁷
240 istenként önként hagyta ott ujult,
saját erővel, s nem mert túrte Isten.
- „Ez hát a táj, az éghajlat, a föld—
szólt a bukott főangyal—, mit cserébe
nyertünk a Mennyért, borongó homályt
245 égi sugár helyett?! Legyen, ha Az,
ki most a »Fenség«, rendel és parancsol,
mint kedve támad. Annál jobb, minél
messzebb tőle, ki ész szerint egyenlő,
csak kénye dobta egyenlők fölé.
250 Búcsúzunk, ó, örök öröm-mezők!
Üdv, Alvilág! Iszony s te Vég-Pokoll!
Fogadd be új urad, kinek szívét
nem változtatja meg¹²⁸ hely és idő.
E szív önnön helye, és benne támaszt
255 Pokolból Mennyet és Mennyből Pokolt.¹²⁹
Mit számít, hol, ha ugyanaz vagyok?
Legyek akármí, de kisebb Nála nem,
kit nagyobbá csupán villáma tett.

¹²¹ **226. a szürke lég]** Az eredetiben „dusky Aire”; vö. *FQ* 1.11.18.

¹²² **230–237. Olyan ... búzzel]** Összetett eposzi hasonlat, melyben Milton a Pokol talájanak színét vagy jellegét (az eredetiben: „hue”) hasonlítja a földrengés és vulkánkitörés eredményeképpen létrejövő felperzselt tájhoz, Milton korában elfogadott volt a nézet, hogy a földrengéseket földalatti szelek okozzák (ld. *Átvált.* 15.296–306; Lucretius, *A természetéről* 6.535–608). Ld. még *Aen.* 3.570–577.

¹²³ **231. Pelorusról]** Szicília északkeleti foka, a Pelórus-fok (Punta del Faro, Capo Peloro).

¹²⁴ **232. Etna-hegy]** szicíliai vulkán a Pelórus-fok közelében, a mitológia hagyomány szerint Zeusz az Etnát dobta Tüphónra (ld. *EP* 1.197–209jz).

¹²⁵ **238. kízzott]** Az eredetiben „unblest,” azaz szentségtelen vagy áldatlan; JG: „Boldogtalan láb.”

¹²⁶ **238 cimborája]** Belzebub.

¹²⁷ **239. a styxi árt]** A Styx a klasszikus alvilág egyik folyója, e használatban jelentése egyszerűen „pokoli” vagy „sötét.”

¹²⁸ **253. nem változtatja meg]** Vö. *EP* 1.97, 253.

¹²⁹ **254–255. benne támaszt ... Mennyből Pokolt]** Vö. „semmi se jó vagy rossz, / csak a véleményünk teszi azzá.” (*Hamlet* 2.2.249–250, Nádasy ford.)

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

- 260 Itt végre szabadok leszünk. Az Úr itt
mit plántált, nem irigyli meg¹³⁰—nem űz el.
Uralmunk biztos itt, s az uralom
megéri, még ha a Pokolban is!
Inkább Pokolban úr, mint szolga Égben...¹³¹
- 265 De mért hagynánk hites barátainkat,
bukásunk cimboráit így heverni
merülve Feledés tavába,¹³² mért
ne hívjuk őket, s osszuk meg velük
e nyomorú lakot, vagy újra még
tegyünk próbát, mit nyerhetünk a Mennyben
270 új fegyverrel, s mit veszthetünk Pokolban?¹³³
- Szólt Sátán. Felelt néki Belzebub:
„Fényes hadak vezére, melyeket
leverni csak az Úr tudott, ha egyszer
meghallják szózatod: félszben, veszélyben
275 reményük kedves zálogát, amit
a végső vészben hallottak, csaták
dühödt kockázatán, a támadásban
legbiztosabb jelükként—új erőre,
merszre kapnak megint, feküdjenek bár
280 lesúnyva, elterülve ott a tűz-
tóban, hol bódultan elébb mi is...
Nem is csuda, ha így magasbul estek!”
- Alig némult, indult a part felé
a legfőbb Ellen,¹³³ a hátára dobva
285 nehéz, kerek, nagy égi-acélu pajzsát:
roppant keréke ugy csüngött a vállán,
mint Hold,¹³⁴ melynek körét a távcsövében
szemlélte este a toszkán tudós¹³⁵
- 290 Val d’Arnóban, Fiesole¹³⁶ csucsan,
foltos körén új földeket, folyót,
hegységet hátha fölfedezne. Nyársán¹³⁷
—örjánhajó fő árbocául a
norvég hegyen levágott legnagyobb
fenyő e mellett könnyü pálca volna!—

¹³⁰ **260. nem irigyli meg]** Sátán a saját irigységét az Úrnak tulajdonítja.

¹³¹ **253. Pokolban úr ... szolga Égben]** Vö. *Od.* 11.489–491; vö. még a Caesarnak tulajdonított mondást: „inkább lennék itt első, mint Rómában második”. Plutarkhosz, *Életrajzok, Caesar* 11.2). *EP* 6.179–184.

¹³² **266. Feledés tavába]** A klasszikus mitológiában a halottak a felejtés vizét Léthéből, az alvilági folyóból itták. Vö. a Szellem szavát: *Hamlet* 1.5.31. Ám *EP* 2.594–603 szerint a démonok képtelenek inni ebből a vízből, pedig szeretnének felejtetni.

¹³³ **284. Ellen,]** Sátán, akinek a neve jelentése is „ellenség.”

¹³⁴ **285–287. égi-acélu pajzsát ... Hold]** Vö. *Il.* 19.373–374: „és a hatalmas, erős nagy pajzsot vette kezére, / messzire szétáradt ragyogása, akárcsak a holdé.”

¹³⁵ **288. toszkán tudós]** Galileo Galilei (1564–1642), a toszkán tudós (az eredetiben „Artist,” azaz művész, JG: „a toskáni csillagász”), akit Milton olaszországi útján 1638-ban valószínűleg meglátogatott.

¹³⁶ **289. Val d’Arnóban, Fiesole]** Val d’Arno az Arno folyó völgye, ahol Firenze fekszik. Tőle kb. 5 km-re található Fiesole dombja, Galileo későbbi lakhelyével.

¹³⁷ **291–295. Nyársán ... Sátán]** Eposzi hasonlat. Sátán lándzsája („nyársá”) mellett még a norvég hegyeken kivágott fenyőből készített árbocok is csak sétatálcáknak tűnnek.

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

- 295 támaszkodott Sátán a lángoló
márgán botolva (hej, nem így haladt
az Ég azúrján!); kínnal gyötri még
a tűzzel boltozott, aszaló idő.
Mégis kitart, míg ott nem áll az égő
- 300 tó partján, s megkiáltja légióit:
angyalokat, kik fekszenek büvölten,
sűrűn egymáson, mint az őszi lomb¹³⁸
vallombrosai¹³⁹ csermelyen, hol etruszk
lombok borulnak össze árny-lugasba;
305 vagy árba szórva sás¹⁴⁰, ha Orion¹⁴¹
veri a Vörös-tengert tűzviharral,
hol hullám ölte Busirist,^{142iv} s a memphis-
vitézeket,¹⁴³ hogy álnokul megűzték
Gósen lakóit,¹⁴⁴ kik az oltalom-
partról nézték hulláik hánykodását
310 s tört hadszekér-kerékük. Így sűrűn
feküsznek ők az áradást borítva,
némulva szörnyü változásukon.
- Kiált, s a Pokol kongó mélye vissza-
315 csöngi szavát: „Hatalmak,¹⁴⁵ hercegek,
virágai az Égnek, mely tiétek
volt egykor, s most veszett! Így döbbenet
megrázhat örök lényeket? Vagy¹⁴⁶ e
helyet szemeltétek ki harc nyugén
- 320 fáradt erénytek elnyugosztani,
s nem égi völgyben? Esküt tettetek
tán, hogy imádjátok ilyen nyomorban
a Győztest, őt, ki nézi most,¹⁴⁷ miképp
fetreng az árban kherub és szeráf

¹³⁸ **302. Őszi lomb]** A halottak és a félholtak az őszi lombokhoz történő hasonlítása gyakori toposz: *Il.* 6.146–150: „Mint levelek születése, olyan csak az embereké is. / Földre sodorja a lombot a szél, de helyébe az erdő / mást sarjaszt újból, mikor eljön a szép tavasz újra: / így van az emberi nemzet is, egy nő, más meg aláhull.” Vö. *Aen.* 6.309–10; *Pokol* 3.112–115; vö. még *Ézs* 34,4: „Széthull az ég minden serege, összecsavarodik az ég, mint egy tekercs; úgy lehull egész serege, ahogy a levél lehull a szőlőről, ahogy lehull a fügefáról.” A tizenkilencedik századi angol irodalomban Shelley használja fel újra motívumot „Óda a nyugati szélhez” című versében.

¹³⁹ **303. vallombrosai]** Vallombrosa: „Árnyas völgy”, kb. 30 km-re Firenzétől. A völgyet szegélyező domb tetején kolostor áll, amelyben nem igazolható hagyomány szerint Milton 1638-ban néhány napot töltött.

¹⁴⁰ **305. sás]** A Vörös-tenger neve: Sás-tenger héberül.

¹⁴¹ **305. Orion]** Az Orion csillagkép felemelkedését nyár közepén és lehanyatlását november elején viharok kísérik. Vö. *Aen.* 1. 535.

¹⁴² **307. Busiris]** A görög mitológiában megjelenő (ám az egyiptomi mitológiából vagy történelemből nem ismert) egyiptomi király, akit Milton a fáraóval, a zsidó nép üldözőjével azonosít (2Móz 14 alapján).

¹⁴³ **307–308. memphis-vitézek]** A memphisi vitézek. Memphis az ősi Egyiptom fővárosa, s vitézei az egyiptomi lovas katonák (2Móz 14,5–29).

¹⁴⁴ **309. Gósen]** Egyiptom déli része, ahol Izráel (Jákób) leszármazottai néppé lettek József idejétől fogva a kivonulásig (1Móz 47,27).

¹⁴⁵ **315–330. Hatalmak ... örökre]** Sátán második nagy beszéde, ezúttal a kábult bukott angyalokat rázza fel.

¹⁴⁶ **318–321. Vagy ... völgyben?]** Sátán ironikus költői kérdése, amelyet jellegzetes miltoni „vagy” vezet be? (ld. *EP* 1.9 jz.)

¹⁴⁷ **323. ki nézi most,]** Vö. *EP* 3.61–62.

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

- 325 szórt zászlóval, fegyverrel, míg¹⁴⁸ az Ég-
kapukból gyors kopói észbevéve
előnyüket, leszállnak, eltapodnak
minket, így hervadókat, vagy nyaláb
villámokkal löknek az Ár alá...?
- 330 Ocsúdjatok, vagy bukjatok örökre!”
- Hallották, röstelkedtek, szárnyra keltek,
mint őrködők, kiket a rettegett
vezér alúva lel, riadnak és
még félig alva¹⁴⁹ nyüzsgenek. Cudar
- 335 helyzetüket fölötte észlelik,
tűz-kínjuk¹⁵⁰ érzik; mégis hadnagyuk
szavának enged számtalan haduk.
Mint Amrám-sarja¹⁵¹ csudavesszeje
Egyiptom vész-napján a part körül
- 340 szurokszín sáska-felleget zilál
elő kelet szelén, hogy a gonosz
fáraó földeit¹⁵² borítsa éjbe,
s a Nílus tájait sötétbe vonja—
oly számtalan bukott angyal kering
- 345 szárnyon a tág Pokol boltján¹⁵³ alatt-
felül-középen lángba veszve, míg
felhányja nagy szultánuk¹⁵⁴ fegyverét
jelt adva, hogy vezesse röptüket:
leszállnak a szilárd kénkőre, és
- 350 betöltik a lapályt. Olyan tömeg,¹⁵⁵
milyent a népes Észak¹⁵⁶ még nem öntött
jég-méhiből¹⁵⁷ a Rajnán, a Dunán át,
midőn özön-hordái délnek estek
túl Gibraltáron sívó¹⁵⁸ Líbiáig.

¹⁴⁸ 325–329. míg ... alá...?] Vö. EP 7.225–229.

¹⁴⁹ 334. félig alva] Sátán szavára a bukott angyalok is magukhoz tértek kilencnapos kábulatukból (EP 1.50–52). A hasonlat alapja ez a félálombeli nyüzsgés, nem a szárnyrakelés.

¹⁵⁰ 336. tűz-kínjuk] A mennyből levettett angyalokat tüzes tó fogadta zuhanásuk végén (EP 1.144–148 jz. és 1.280–281, 299–300, 375). Itt térnek most magukhoz, s innen hívja őket Sátán a partra.

¹⁵¹ 338–346. Mint ... veszve] Az eposzi hasonlat az Egyiptomot sújtó tíz csapás közül a nyolcadikhoz hasonlítja a bukott angyalok vezérük hívására megbolydult seregét (2Móz 10,12–15; vö. EP 12.183–185).

¹⁵² 342. fáraó földein] A komplex hasonlatban Sátán elsődleges megfelelője a sáskákat előhívó Mózes, azonban épp az ő (Sátán) földeit borítják el a partra szálló angyalok, ami a metafora szintjén is megerősíti tipologikus azonosítását a fáraóval.

¹⁵³ 345. boltján] Boltozata alatt. Milton pokla zárt tér, nincs égboltja, felülről is fedett; vö. EP 1.61 jz.

¹⁵⁴ 347. szultánuk] A török uralkodó, a kora újkorban a keresztény Európát fenyegető legnagyobb hatalom, a „pogány” muzulmán világ szimbolikus feje – a fáraóhoz hasonlóan – Sátán megjelenítője.

¹⁵⁵ 350–354. Olyan ... Líbiáig] A sorozat utolsó hasonlata a tüzes tó partját megszálló angyalokat a barbár, de nagy létszámú északi törzsek bordáshoz hasonlítja, amelyek a népvándorlás során dél felé előrenyomulva előzömlöttek a Duna és a Rajna limesétől az Európát Afrikától elválasztó Gibraltári-szoroson túl Líbiáig (Észak-Afrika) terjedő Római Birodalmat.

¹⁵⁶ 351. Észak] Sátán égtája a Bibliában (Ézs 14,13 és Jer 1,14) és az eposzban is (EP 5.734, 762).

¹⁵⁷ 352. jég-méhiből] Valószínűleg szándékoltan természetellenes kép, amely tudatos feszültséget teremt a meddőségre utalás és nagy számú népesség között. A 17. sz.-ban északot a „népek szülőcsatornájának” (*ragina gentium*) is tartották.

¹⁵⁸ 354. sívó] Terméketlen, homokos.

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

- 355 Minden svadronból,¹⁵⁹ ezredből a fők
szaladnak arra, hol vitéz vezérük
áll; embernél különb, istenszerű
lények,¹⁶⁰ herceg-méltóságok, erők:
az Égben trónon ültek egykor, ám
- 360 nevük az égi krónikában immár
nem áll,¹⁶¹ az Élet-könyvből törölve¹⁶²
lázasuk miatt. Ujabb^v nevük sem
volt még nekik,¹⁶³ hisz Éva sarjai
között még nem bolyongtak lenn a Földön;
- 365 midőn¹⁶⁴ eltúrte Isten,¹⁶⁵ hogy az embert
próbálva megrontsák nagyobb felét¹⁶⁶
hamis hazugsággal, hogy álljon el
urától és nem látott isteni
dicsét állati képre váltsa föl,¹⁶⁷
- 370 hogy aranyhímű víg religiókkal¹⁶⁸
isten helyett imádjon ördögöt—
bálványalakjuk, annyi sok nevük
ekkor lőn ismert a pogány világban.
Mondd,¹⁶⁹ Muzsa,^{vi170} vajh^{vii} ki kelt ismertnevű¹⁷¹

¹⁵⁹ **355. svadronból]** Zászlóaljából.

¹⁶⁰ **357–358. istenszerű lények]** Milton angyalai bukásuk után sem szűnnek meg – emberi nézőpontból – kozmikus hatalmasságok lenni; vö. *EP* 1.84–87.

¹⁶¹ **360–362. nevük ... miatt]** A bukott angyalok büntetése a *damnatio memoriae*. Nevük a legszorosabb értelemben örök feledésre ítéltetett: ez Milton egyik alaptézise az eposzi névhasználattal kapcsolatban (*EP* 1.82, 5.667–668).

¹⁶² **361. az Élet könyvből törölve]** Az Isten, illetve az élet könyvből való töröltetés mind az Ó-, mind az Újszövetségben az egyik legsúlyosabb ítélet (2Móz 32,33 és Jel 3,5).

¹⁶³ **362–364. Ujabb ... Földön]** Milton követi azt a hagyományt, amely szerint a pogányok a bukott angyalokat tisztelték istenként (bálványként). Az eposzi elbeszélés jelenidejében azonban ez még csak a jövő, tehát a lázadók eredeti neve már, későbbi „bálványnevük” pedig még nem létezett.

¹⁶⁴ **365–373. midőn ... világban]** A körmondat második fele az előbbi „még nem” idejét vetíti előre: amikor *Isten eltúrte*, hogy a bukott angyalok *megrontsák az emberiséget* és a maguk imadására térítsék őket, akkor készültek róluk *állatok*at ábrázoló *bálványszobrok* és akkor kapták ma *ismert sokféle nevüket* is mint *pogány* istenségek.

¹⁶⁵ **365. eltúrte Isten]** Milton teodiceai programjának (*EP* 1.25) alaptétele Isten megengedő akarata (*EP* 1.211–214): nem ő a gonosz szerzője, de mindenhatóságából következik, hogy semmi – Sátán gonoszsága sem – történhet anélkül, hogy ő megengedné. Vagyis Isten nem akarja a gonoszt, az mégsem akarata ellenére történik.

¹⁶⁶ **366. nagyobb felét]** Az emberiség nagyobb (az eredetiben „legnagyobb”) részét (*the greatest part / Of mankínd*). Az igazhívók kisebbségben maradása az eposz egészén végighúzódó tematikus szál (pl. *EP* 6.28–31; 11.661–667, 696–699), amely aligha független Milton személyes élményeitől (vö. *EP* 7.28–29).

¹⁶⁷ **368–369. isteni ... föl]** „[A] halhatatlan Isten dicsőségét felcserélték emberek és madarak, négy lábúak és csúszómászók képével” (Róm 1,23).

¹⁶⁸ **370. aranyhímű víg religiókkal]** Látványos ceremóniákkal („vallásokkal”). A külsőségek, bibliai alapot nélkülöző rítusok és ceremóniák (a „hamis istentisztelet”) kritikája a reformáció egyik hangsúlyos tanítása. Milton az ószövetségi zsidóságot (Isten kiválasztott népét) körülvevő pogány népekben a katolikus egyház előképét is látta; vö. *EP* 12.551–555.

¹⁶⁹ **374–517. Mondd ... végszigetekig]** „Seregszemle” (enumeráció), vagyis a szereplők (egy jelentős csoportjának) névsora: klasszikus eposzi kellék (vö. *Il.* 2.703–759; *Aen.* 11.664–777).

¹⁷⁰ **374. Mondd, Muzsa]** Kétszavas invokáció, az eposz elején megszólított égi lény (*EP* 1.6, 16 és jz.) ismételt segítségül hívása, ezúttal az enumerációhoz.

¹⁷¹ **374. ismertnevű]** Ti. *akkor* – a pogány istenként való tisztelésük idején – ismert nevű.

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

- 375 —először, utószor—tűz-ágy-szunnyadásból,¹⁷²
s jött nagy királyi¹⁷³ szóra rang szerint,
egyenként a sivó¹⁷⁴ parthoz, hol ő¹⁷⁵ állt,
míg messzebb megtolult a zagyva nép?
A fők¹⁷⁶ azok voltak, kik űr¹⁷⁷ Pokolból
- 380 följöttek, a Földön keresni zsákmányt,
s merték helyük az Úréhoz emelni,
oltárához oltárukat;¹⁷⁸ imádták
istennek őket népek, míg a Sionból¹⁷⁹
mennydörgő¹⁸⁰ s kherubok között ülő¹⁸¹
- 385 Jahve¹⁸² mellé pimaszkodtak, bevitték
szentélyibe undok szentségeik,¹⁸³
átok-förtelmeikkel fertezték
szent rítusát és ünnepét, s merészelt
fényével versenyezni éjkdük!
- 390 Első:¹⁸⁴ Moloch,¹⁸⁵ az emberáldozat-
vérrel s szülői könnyel ferteztet¹⁸⁶
király¹⁸⁷—bár nem hallják szülők dob-^{viii} és kürt-

¹⁷² **375. tűz-ágy-szunnyadásból]** Az itt kezdődő enumeráció előzménye az eposzi cselekmény első jelenete, a bukott angyalok ocsúdása a tüzes tavon töltött kilencnapos kábulat után (*EP* 1.172–174 jz. és 1.280–281, 299–300, 336).

¹⁷³ **376. királyi]** A királyi címet Milton elsősorban az Atya számára tartja fenn. Itt az eredetiben *császári* áll („emperor’s”): ez Sátán harmadik uralkodói címe a fáraó (*EP* 1.342) és a szultán (1.347) után. A pogány államfőkhöz hasonlóan a császár sem az igaz hit képviselője: a protestánsok az ún. konstantinuszi fordulatot általában az egyház romlásának kezdeteként értelmezték. Milton számára a német-római császár a katolikus egyház védelmezője, a reformáció ellensége. [*Of Reformation* = YP 1.517–617.]

¹⁷⁴ **377. sivó]** Ld. *EP* 1.354 jz. .

¹⁷⁵ **377. ő]** Sátán.

¹⁷⁶ **379–389. A fők ... éjkdük!]** A pokoli seregszemle első és legjelentősebb csoportjának (*EP* 1.390–501) bevezetése. Ide az Ószövetség pogány istenségei tartoznak, akiket Izrael szomszédnépei imádtak.

¹⁷⁷ **379. űr]** Üres, kietlen.

¹⁷⁸ **382. oltárához oltárukat]** Izrael történetének visszatérő motívuma, hogy saját Istenük oltára közelében pogány isteneknek is oltárt emelnek (pl. 1Kir 11,7, 16,32; 2Kir 21,3).

¹⁷⁹ **383. Sionból]** Ld. *EP* 1.9 jz.

¹⁸⁰ **384. mennydörgő]** A szövetségkötéskor Isten a mennydörgésből felelt Mózesnek (2Móz 19,19, vö. 19,16 és 20,18); vö. *EP* 1.94 jz.

¹⁸¹ **384. kherubok között ülő]** Az Ószövetségben Isten visszatérő attribútuma (2Sám 6,2; Zsolt 18,11, 80,2; Ézs 37,16). Izrael Istennel való szövetségének legfőbb szimbóluma a szövetségládában őrzött két kőtábla volt, amelyeket Mózes a Sínai-hegyen kapott. A ládát két színarany kerub – angyal – díszítette, és a zsidó felfogás szerint Isten ezek között trónolt, amikor népével, illetve annak képviselőivel beszélt (2Móz 25,22).

¹⁸² **385. Jahve]** Izrael Istenének személyes tulajdonneve, amelyet a zsidó hagyomány szerint nem szabad kiejteni.

¹⁸³ **385–386. bevitték szentélyibe undok szentségeik]** Arra is volt példa Izrael történetében, hogy idegen bálványokat, ill. oltáraikat magában a jeruzsálemi templomban helyezték el (pl. 2Kir 21,5.7).

¹⁸⁴ **390. Első]** Sátán legfőbb hívei tizenketten lesznek (vö. *EP* 1.487 jz.), mint Izrael törzsei és – főként – Jézus tanítványai.

¹⁸⁵ **390. Moloch]** Az Ószövetség szerint Molok az ammóniak istene, akinek gyermekeket mutattak be égőáldozatul (2Kir 23,10). A szó pontos jelentése, ill. Molok mint pogány isten kultuszának történetisége vitatott.

¹⁸⁶ **390–391. emberáldozat- / vérrel ... ferteztet]** Izrael törvény tételesen tiltotta a gyermekek feláldozását Molok tiszteletére (kül. 3Móz 18,21).

¹⁸⁷ **392. király]** A héber *Moloch* fordítása.

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

zajban¹⁸⁸ fiúk¹⁸⁹ jaját, kik tűzön át
 mennek a bálványhoz.¹⁹⁰ Ammoniták¹⁹¹
 395 imádták Rabbában s vizes lapályán,¹⁹²
 Argobban, Básánban,¹⁹³ a távoli
 Arnon folyóig.¹⁹⁴ Nem elég neki
 e pimasz nép, Salamon¹⁹⁵ bölcs szívét is
 megejti:¹⁹⁶ szembe Jahve templomával
 400 szentélyt rakat vele a Szenny-hegyen,¹⁹⁷
 s Hinnom kies völgyében¹⁹⁸ berke¹⁹⁹ lőn:
 „Éj-gyehenna”-²⁰⁰ „Tofet”-nevű²⁰¹ Pokol-hely.
 Chemos,²⁰² Moáb²⁰³ fiának buja szörnye
 jött, Aroartól²⁰⁴ Neboig^{ix} s le délre
 405 vad Abarimig és Horonaimban,
 Hesebonban, Seon-honban, a Sibma
 szőlős-virágos völgyén túl király,

¹⁸⁸ **392–393. dob- és kürt- / zajban]** Az égőáldozatul bemutatott gyerekek sírását hangos *dob- és kürt*szóval harsogják túl a szertartás során, hogy ne *hallják* a *szülők*, illetve a résztvevők. A Milton korában általános értelmezés eredetéhez vö. EP 1.402 jz.

¹⁸⁹ **393. fiúk]** Fiuk.

¹⁹⁰ **393–394. tűzön át / mennek a bálványhoz.]** „...hogy senki az ő fiát, vagy leányát át ne vihesse a tűzön Moloknak.” (2Kír 23,10, Károli)

¹⁹¹ **394. Ammoniták]** A Jordántól keletre, a mai Jordánia területén lakó nép, fővárosuk *Rabbá* (2Sám 12,26), ma Amman Jordániában. Az Ószövetség következetesen Izrael ellenségeként ábrázolja őket. 1Kír 11,7 szerint Molok az „ammóniai bálványa” volt.

¹⁹² **395. vizes lapályán]** Talán 2Sám 12,27 alapján, amely vizet említ a várossal kapcsolatban (a héber kifejezés pontos értelme nem tisztázott).

¹⁹³ **396. Argobban, Básánban]** Argób tartomány Básánban, a Jordántól keletre elterülő fennsíkon (5Móz 3,4,13 és 1Kír 4,13).

¹⁹⁴ **397. Arnon folyóig.]** Mudzsib-vádi, a Holt-tengerbe torkolló folyócska. Bibliai időkben Moáb (EP 1.403 jz.) északi határa. Milton egyszerre jelzi a Molok-kultusz kiterjedtségét *távol*i vidékekig és Izrael felette aratott győzelmét: *Básán* királyát, „*Argób* egész vidékét” és „*az Arnón patakig* terjedő területet” a honfoglalásra készülő izraeliták vették birtokba (5Móz 3,1–17), *Rabbát* pedig Dávid foglalta el (2Sám 12,9).

¹⁹⁵ **398. Salamon]** Izrael bölcsességéről híres harmadik királya, Dávid fia.

¹⁹⁶ **398–400. Salamon ... Szenny-hegyen]** „Akkor épített Salamon áldozóhalmot a Jeruzsálemmel szemben levő hegyen ... Moloknak, az ammóniai bálványának” (1Kír 11,7).

¹⁹⁷ **400. Szenny-hegyen]** Az Olajfák hegye Jeruzsálemben, átellenben a Templomheggyel. Az Ószövetségben Mashit-hegy, KJV: „mount of corruption” (2Kír 23,13).

¹⁹⁸ **401. Hinnom kies völgyében]** A Krónikák 2. könyve szerint Izrael királyai, Áház (2Krón 28,3) és Manassé (2Krón 33,6) a Ben-Hinnóm-völgyben égették el fiaikat áldozatul.

¹⁹⁹ **401. berke]** Molok *berkének* („grove”) nincs bibliai alapja.

²⁰⁰ **402. „Éj-gyehenna”-]** Gyehenna, a.m. „Hinnóm völgye”. Máté evangéliumának Jézusa így nevezi a büntetés helyét, vagyis a poklot (pl. Mt 5,22), tehát *Pokol-hely*.

²⁰¹ **402. Tofet]** „Fölépítették a Tofet áldozóhalmait a Ben-Hinnóm völgyében, tűzben égették el fiaikat és leányaikat” (Jer 7,31, vö. Jer 19,2–6). A héber szó pontos jelentése bizonytalan, talán tűzoltár vagy tűzhely. A kora újkorban azonban pergődobfélének értelmezték, amelyet az égőáldozati szertartás során az áldozatok hangjának túlharsogására használtak (vö. EP 1.392–393).

²⁰² **403. Chemos]** Kemós, akit 1Kír 11,7 „a móábiak bálványa”-ként Molokkal együtt említ.

²⁰³ **403. Moáb]** Ókori királyság Izrael szomszédságában a Holt-tenger keleti partvidékén.

²⁰⁴ **404–408. Araortól ... Eleáléig]** Többségében városok a Mózes által a Jordán bal partján Rúben és Gád fiainak juttatott – eredetileg moábi és ammóni – területen (4Móz 32,3.34–42); egy részüket Ézsaiás (15,5 és 16,8–9), ill. Jeremiás (48,3.5.32.34) is említi, éppen Moáb kiterjedésének jelzésére. Aroer (*Araor*) város az Arnón folyó parján, az *Abarim* hegységtől keletre, a terület déli határán. *Nebo*: itt város Rúben területének északi részén. Horonaim (*Horonaim*) dél-, Hesebon (*Hesebon*), Szibmá (*Sibma*) és Elalé (*Eleálé*) pedig észak-moábi város volt. Szibmá *szőlőt* Ézsaiás (16,8–9) és Jeremiás is (48,32) elsíratta. Szihón (*Seon*) az emóriak királya volt, aki elfoglalta Moábot; Izrael később az ő legyőzésével hódította meg a területet (4Móz 21,25–26).

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

- Eleáléig, a szurok-mocsárig.²⁰⁵
 Más neve volt: Peor,²⁰⁶ hogy Izraelt
 410 a Nílustól-vonultában²⁰⁷ Sittimben²⁰⁸
 bujaságra kapatta rá, miért
 jajjal fizet. Ám orgiái mégis
 elértek a Botrány-hegyig,²⁰⁹ a gyilkos
 415 Moloch²¹⁰ berkével szembe, hol együtt
 kéj és iszony, míg jámbor Jósiás²¹¹
 Pokolra nem vetette onnan őket.
- Jönnek velük, kiket ős Euphratestől²¹²
 a szír, egyiptomi határfolyóig²¹³
 Baalim és Astaroth²¹⁴ közös neven
 420 ismernek; amaz férfiú, ez asszony.
 Lelkek,²¹⁵ ha tetszik, egy- vagy kétneműek,
 oly finom, össze nem tett²¹⁶ tiszta lényük,²¹⁷
 izülettel, taggal le nem bilincsel,
 törékeny csonti vázra sem rakott,
 425 mint akadék hús; bármily alakot
 válasszanak—tágot, sűrűt, sugárost,

²⁰⁵ **408. szurok-mocsárig]** Holt-tengerig, amelynek ókori neve *Lacus Asphaltites*.

²⁰⁶ **409–412. Peor ... fizet]** „Amikor Izrael Sittimben tartózkodott, elkezdett a nép paráználkodni Móáb leányaival, mert ezek meghívták a népet isteneik áldozatára. A nép ott evett, leborult azoknak az istenei előtt, és odaszegődött Izrael Baal-Peórhoz” (4Móz 25,1–3), s ezért *jajjal fizet*, mert Isten parancsára Mózes legyilkoltatta „azokat, akik Baal-Peórhoz szegődtek” (4Móz 25,5).

²⁰⁷ **410. Nílustól-vonultában]** A sittimi epizód az Egyiptomból való kivonulás és az Ígéret földjének elfoglalása között történt.

²⁰⁸ **410. Sittim]** Abila (későbbi nevén Peraea), moábi város a Jordánon túl, a Holt-tengertől észak-keletre, a mai Abil-ez-Zeit helyén Jordániában.

²⁰⁹ **413. Botrány-hegyig]** Vö. *EP* 1.398–400 jz. és 403 jz.

²¹⁰ **413–414. gyilkos / Moloch]** Ld. *EP* 1.390 jz.

²¹¹ **415–416. míg ... őket]** Júda királya, Jósiás nagyszabású vallási reformot vezetett be, amelynek során lerombolta és megszenteltelenítette az idegen istenek szent helyeit, többek között a Baál- és – az Astartéval gyakran összetévesztett – Asera-kultuszt is felszámolta (2Kir 23,4–7).

²¹² **417. ős Euphrates]** Az Édenből kijövő folyó negyedik ága (1Móz 2,10.14), ezért *ős*. Vö. *EP* 4.232–234.

²¹³ **418. a szír, egyiptomi határfolyóig]** A Földközi-tengerbe ömlő Beszór-patak a Nedzsev-sivatag északi részén.

²¹⁴ **419. Baalim és Astaroth]** Baalok (megtartva a héber többes számot) és Astarték, a nyugati semita népek körében elterjedt istenek. A *baál* („úr, uralkodó”) az ókori Közel-Kelet számos istenségét jelenthette, de az Ószövetségben gyakran tulajdonnévként Jahve legfőbb vetélytársának megnevezésére jelenik meg. *Astarté* (görögösen Astarté) széles körben tisztelt termékenység-i istennő (ld. *EP* 1.435–438 jz.). A Baálok és Astartékat az Ószövetség többször is együtt említi, ezek közül Bír 10,6 a legfontosabb, mert az utal földrajzi elterjedtségükre is: „Izrael fiai ismét azt tették, amit rossznak lát az ÚR, mert a Baálok és Astartékat, Arám isteneit és Szidón isteneit, Móáb isteneit, meg az ammóniak és filiszteusok isteneit tisztelték.” A felsorolt népek nagyjából az Eufrátesz és a Beszór között helyezkednek el.

²¹⁵ **421–428. Lelkek ... műveit]** A szellemek (angyalok) alak- és nemváltó képességeivel kapcsolatban többek között Mikhaél Pszellosz Milton korában közzismert *A démonok tevékenységéről* c. műve (*Peri energieiasz daimonón dialogosz*, 5.8–9) szolgálhatott a szöveg alapjául. Sátán az eposz cselekménye során több ízben is bizonyítja alakváltó képességét (ld. *EP* 3.651–654, 4.195, 9.87–93). A kora modern hagyományban a próteuszi átváltozóképeség általában negatív tulajdonság (vö. Archimago alakját, *FQ* 1.2.10), ám Miltonnál általában jellemző az angyalokra: ld. még *EP* 1.425–427. és Raphael érkezését az Édenbe, amikor is *saját képére viszarváltozik* (*EP* 5.283).

²¹⁶ **422. össze nem tett]** Az eredetiben „uncompounded,” jelentése kb. „anatómiailag nem tagolt.”

²¹⁷ **422. lényük]** Az eredetiben „essence,” a szellemek alkotóeleme.

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

- ködöst²¹⁸ —, betöltik légi tervüket,
gyűlölet vagy szeretet műveit.
Gyakran elhagyta²¹⁹ értük Izrael
430 nagy élő Támaszát,²²⁰ s igazhitű
oltárait, hogy állatisteneknek
földig hajoljon, mért is ugyanoly
mélyen hajtják fejük az undok ellen
vasa előtt. Jött velük egy csapatban
435 Astoreth,²²¹ kit Astarténak neveznek
a phoinixok, Égkirálynő, nővő
szarvval; sugár képénél holdsütésben
szidón²²² szüzek dallal fogadnak esküt—
Sionban is dalolnak^x néki,²²³ hol
440 szentélye áll a Bűn hegyén,²²⁴ amit
a nőbolond király emelt... szive,
bár nagy, szép bálvány-nőktől²²⁵ elcsalatra
bálványozásba hullt.

²¹⁸ **426. tágat, sűrűt, sugárost / ködöst]** Az eredetiben „Dilated or condens’t, bright or obscure.” Sátán az eposz cselekménye szerint mind a négy felsorolt minőség szerint változtatja alakját: Ádámot és Évát először kormorán, majd varangy, végül, a kilencedik énekben kígyó testébe „sűrítve” közelíti meg (*EP* 4.195, 9.87–93); a negyedik énekben, Gábrriel arkangyallal szembeállva *felmered* („dilated stood”); a harmadik énekben „sugárosan”, *szép subanc-kberűbként* közelíti meg Uriel arkangyalt; míg az első énekben *ős fénye nem veszett / egészen ... dicsfénye csak / tűzével halkult* („his form had not yet lost / All her Original brightness ... and th’ excess / Of Glory obscur’d”) (1.583–586).

²¹⁹ **429–432. elhagyta ... hajoljon]** Ld. pl. az aranyborjú készítését (2Móz 32 és *EP* 1.479–481).

²²⁰ **430. nagy, élő Támaszát]** Az eredetiben „living strength,” biblikus kifejezés, Károli: „Izraelnek erőssége” (1Sám 15,29).

²²¹ **435–438. Astoreth ... esküt]** Astoreth (vagy Astarté) az asszír Istárral és a görög Aphroditével rokon föníciai istennő, attribútuma a holdsarlót szimbolizáló bikaszarv, gyakran bikafejjel is ábrázolják. Jeremiás prófétánál „az ég királynője”: „A fiak fát szedegetnek, az apák tüzet gyújtanak, az asszonyok pedig tésztát gyúrnak, hogy áldozati süteményt készítsenek az ég királynőjének és italáldozatot mutassanak be más isteneknek, és ezzel engem bosszantsanak” (Jer 7,18). Milton „Óda Krisztus születésének reggelén” c. korai költeményében a megváltó születésének hallatán oltárát elhagyva menekülő pogány istenségként jelenik meg.

²²² **438. szidón]** Szidóni. Szidón Fönícia egyik legfontosabb kikötővárosa.

²²³ **439–441. Sionban ... emelt]** A *nőbolond király*, Salamon, feleségei kérésére többek között „Astóretet, a szidóniak istenét és Milkómot, az ammóniak bálványát követte. Így olyan dolgot tett Salamon, amit rossznak lát az Úr, és nem követte olyan tökéletesen az Urat, mint apja, Dávid” (1Kir 11,5–6).

²²⁴ **440. a Bűn hegyén]** Az Olajfák hegyén.

²²⁵ **442. szép bálvány-nőktől]** Az eredetiben „fair Idolatresses”, azaz szép bálványimádó nők.

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

Jön Thammuz is,²²⁶ ki
seb-ünnepére csalja Libanonba

---

²²⁶ **443–449. Jön ... sebtől]** Thammuz, Astarté szerelme, közel-keleti istenség, akit Szent Jeromos Ezékiel próféta könyvéhez írt kommentárja alapján Adónisszal azonosítottak (vö. Ez 8,13–14). Thammuz-Adónisz meghaló és feltámadó istenség, aki egy vadkan ejtette sebtől hal meg, majd virággá változva születik újjá. Ünnepe *egy nyármáson* tartották, ekkor ugyanis a szíriai *Adónis* folyó vizének színe rendszeresen vörösre váltott, mintegy szimbolizálva az istenség sebéből folyó vért. Története rendkívül népszerű volt a kora újkorban.

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

- 445 a szír leányokat, hogy ott sirassák
sorsát szerelmi dallal egy nyárnapon:
mint fut szelíd Adónis az őt szülő
szirtről tengerbe... véresen—hiszik—
Thammuz évente újuló sebétől.
- 450 E szív-mesére²²⁷ gyúlt Sion leánya;
a szent csarnokban látta kéjüket
Ezékiel, látnok-szeme figyelte
hűtlen Juda bálványozásait.
Majd jött,²²⁸ ki méltán gyászolt, mert a rab
- 455 frigyláda összezúzta szörny-alakját:
en-templomában nyeste el fejét,
s kezét a küszöb-élen, mint lehullt
hivóit meggyalázza. Neve: Dágón,
tengerszörny—lent hal, fent ember—, s kevély
- 460 házát Azótusban,²²⁹ Palesztina,
Gath, Ascalon partján és Accaronban
rettegték messze Gáza széléig.
Követte Rimmon.²³⁰ Ennek szép Damaskus
volt tünde széke: Pharphar, Abbana,
- 465 a két üveg folyó dús partjain.
Ő is föltámadt Isten háza ellen:²³¹
leprást veszített, s nyert bolond királyt:
Akházt (ki őt legyőzte),^{xi} léprecsalta:
rontsa az Úr oltárát, és emeljen
- 470 helyébe szír divatra mást, s azon
hamvassza néki ronda áldozatját,
s imádjon istent, kit elébb levert.
Majd jött²³² régtől híres nevű csoport:
Osiris,²³³ Isis, Horus s híveik;

²²⁷ **450–453 E szív-mesére ... bálványozásait]** Ld. Ez 8,14: „És bevitt engem az Úr háza kapujának a bejáratához, amely északra van. Asszonyok ültek ott, akik Tammúzt siratták. Ezt mondta nekem: Láttad-e, emberfia? Még ezeknél nagyobb utálatosságokat fogsz látni.”

²²⁸ **454–459. Majd ... ember—]** A filiszteusok ellopták, majd Dágón templomába helyezték a szövetség ládáját. Amikor azonban „másnap fölkeltek, Dágón arccal a földön feküdt az Úr ládája előtt. Akkor fogták Dágónt és visszatették a helyére. Amikor másnap reggel fölkeltek, Dágón arccal a földön feküdt az Úr ládája előtt és Dágón feje meg a két keze feje letörve a küszöbön volt, csak a dereka maradt meg” (1Sám 5,3–4).

²²⁹ **460–462. Azótusban ... széléig]** Dágón közismert palesztínai kultusz helyei, a Vulgata átírása szerint. *Azótus*, *Ascalon*, és *Accaron* a mai Ashdod, Askalon és Ekron városok.

²³⁰ **463–465. Követte ... partjain]** Rimmon szíriai istenség, kultusza az *Abbana* (Abáná) és *Pharphar* (Parpar) folyók között elhelyezkedő Damaszkuszban (vö. 2Kir 5,12) volt.

²³¹ **466–472. Ő ... levert]** Rimmon *leprást veszített*, amikor a bélpoklos Naamán, az „arámok királyának hadseregparancsnoka,” Elizeus parancsára megfürdik a Jordánban és megtisztul (ld. 2Kir 5,1–14). Ugyanő *nyert bolond királyt*: Aház király, miután *elébb leverte* Damaszkuszt (pontosabban a város elfoglalásához segítette AsszírIA királyát), lemásoltatja és Júdában megépítteti a damaszkuszi Rimmon-szentélyt, majd hazatérve áldozatot mutat be rajta (ld. 2Kir 16,9–18).

²³² **473. Majd jött]** Az *enumeratio* itt kezdődő egységében Milton a biblia hagyományban nem vagy csak ritkán szereplő istenségeket sorol fel.

²³³ **474–479 Osiris ... emberében]** Ovidius szerint Tüphón (ld. *EP* 1.200) Olümposz elleni támadása után néhány istenség Egyiptomba bujdosott (Milton *kőbor istenei*), mivel azonban ott is követte őket a szörny, állatalakot vettek fel (*Átv.* 5.319–331). Ld. még Milton „Óda Krisztus születésének reggelén” c. korai költeményét és az *Areopagitica* című prózai művet.

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

- 475 űk szörnyalakjukkal meg bájolással
 rászédtek vakbuzgó Egyiptomot
 s papjaikat, hogy kóbor isteneik
 inkább barmok álcáiban keressék,
 mint emberében. Izrael se volt ment
 480 e mételetől,²³⁴ midőn kölcsön-aranyból
 borjat csinált a Hóreben. Tetézte
 Bethelben,²³⁵ Dánban e bűnt a pártütő
 király, fűvellő bikaként imádva
 ennen Urát, ki egy éjjel,²³⁶ midőn
 485 vonult Egyiptomból, első szülöttét
 lecsapta egy csapással, s bégető
 bálványukat.

---

²³⁴ **479–481. Izrael ... Hóreben]** Mózes távollétében Áron a kivonulás előtt az egyiptomiaktól vett *kölcsön aranyból* (ld. 2Móz 12,35–36) készített aranyborjút (ld. 2Móz 32,1–5).

²³⁵ **481–484. Tetézte ... Urát]** A Salamon fia (Roboám) ellen lázadó *pártütő király*, Jeroboam, *tetézte* – az eredetiben „megduplázta” („Doubl’d”) – Áron bűnét, amikor két aranyborjút készített, és az „egyiket elhelyezte Bételbe, a másikat pedig Dánba vitette” (1Kír 12,28–30).

²³⁶ **484–487. ki ... bálványukat]** A tizedik csapás: az Úr megöli az egyiptomi elsőszülötteket (2Móz 12,21–33).

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

Jött végre Béliál,²³⁷
kinél bujább szellem nem hullt az Égből,
s romlottabb: bűnt szeretni önmagáért;

---

²³⁷ **487. Jött végre Béliál]** Utoljára. Béliál egyrészt a renyhesség, másrészt a bujaság emblematikus alakja. Nem önálló istenség (ld. *EP* 1.490), eredetileg nem is személynév (a héber szó jelentése: haszontalanság); Milton valószínűleg bibliai kifejezés alapján személyesíti meg (1Sám 2,12; Károli: „Béliál fia”).

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

- 490 szentélye nincs, oltára sem tüzel,
de kéjjel, kénnyel vajh ki fertezett
nála többször Isten-szentélyt, midőn
pap lett istentelen,²³⁸ mint Éli sarja?²³⁹
Palotákban is ő az úr,²⁴⁰ buja
495 városban, hol tivornya, bűn, erőszak
zaja a legmagasabb torony fölé csap.
Ha elsötétül utca, útrakelnek
Beliál pimasz, részeg fattyai;
tanúk Sodomában²⁴¹ az utcák s Gibeában²⁴²
500 az éj, midőn a házigazda ott
nőt tett ki, hogy nagyobb gonoszt²⁴³ kerüljön.

Ezek voltak a főfő bajnokok.
Sok szót kíván a többi:²⁴⁴ ismerősök;
jón istenek—Javan-fiak szerint
505 istenek,²⁴⁵ bár bevallották, ifjabbak
Föld-Ég-szüleiknél.²⁴⁶ Első szülöttjük:
Ég-fi Titán²⁴⁷ szörny-sarjával, kit öccse,
Saturnus jussából kiüt, míg ezt
Rheától szült fia,²⁴⁸ a bajnokabb
510 Juppiter ugyanígy... s ő lesz bitorló.

Elébb Idán²⁴⁹, Krétán, majd a havas
Olympuson²⁵⁰ uralkodtak a köztes
légben, felsőbb Egükben, Delphi-szirten²⁵¹,

²³⁸ **493. pap lett istentelen]** Az eredetiben jelen idejű megfogalmazás, mellyel Milton a restauráció papságát (is) kritizálja: „when the Priest / Turns Atheist”; JG: „Midőn a pap lesz istentagadó”; ld. *EP* 1.493 jz.

²³⁹ **493. mint Éli sarja]** Az áldozatokat megdézsmáló és paráználkodó Éli fiai „azonban Beliál fiai valának, nem ismerék az Urat” (1Sám 2,12, Károli). A korrupt papság képében Milton korának egyházát is kritizálja (vö. még *Lyc.*).

²⁴⁰ **494–496. Palotákban ... csap]** A *buja városok* fényűző tivornyáinak említésével Milton saját korát, a restauráció Angliáját is kritikával illeti.

²⁴¹ **499. Sodomában]** Sodoma és Gomora bibliai városok, melyekre lakosainak vétkeiért Isten „kénköves tüzes esőt bocsátott” (1Móz 19,24–25). A sodomai férfiak erőszakoskodni próbálnak a Lótnál szállást találó két anygallal, Lót helyettük inkább két szűz leányát ajánlja fel (ld. 1Móz 19,1–11).

²⁴² **499. s Gibeában]** Gibe lakosai egy a városban átutazó lévitát akarnak megerőszakolni, aki helyett szállásadója a férfi másodfeleségét (Miltonnál „a Matron,”) ajánlja fel. Az asszony később belehal a tömeges erőszakba (ld. Bír 19,16–30).

²⁴³ **501. nagyobb gonoszt]** Az eredetiben „worse rape, ” a homoszexuális aktusra utal.

²⁴⁴ **503. Sok szót kíván a többi]** Az eredetiben feltételes fogalmazás: „The rest were long to tell, ” vö. *II.* 2.488–492 „Én sokaságukat el nem mondom, nem nevezem meg, / nem tudnám, ha akár tíz nyelvem volna, ha tíz szám, / hangom nemszakadó és rézből volna a szívem; / hogyha a Múzsák, pajzstartó Zeusz lányai, bennem / föl nem idézik, hogy hány hős jött Ílion ellen.”

²⁴⁵ **504–505. jón ... istenek]** A görögöket (iónokat) Jáván leszármazottainak tartották, aki Noé unokája és Jáfet fia (ld. 1Móz 10,1–5).

²⁴⁶ **506 Föld-Ég szüleiknél]** A titánok Hésziodosz szerint a Föld (Gaia) és az Ég (Uranosz) nászából születtek (*Ist. szül.* 133–137). Vö. *EP* 1.197–209 jz.

²⁴⁷ **505–508. Első ... kiüt]** Lactantius szerint az első titán neve *Titán*, akit öccse, Kronosz (*Saturnus*) taszít le trónjáról (Isteni tanítások 1.14).

²⁴⁸ **508–510. míg ... bitorló]** A *Saturnus* és *Rhea* nászából születő *Juppiter* (Zeusz) apja trónjára tör.

²⁴⁹ **511. Idán]** Jupiter Ida hegyén, Kréta szigetén született. *II Pens.* 29.

²⁵⁰ **511–512. havas / Olympuson]** Vö. *II.* 1.420

²⁵¹ **513. Delphi-szirten]** Apollón híres jóshelye a Parnassos déli lejtőjén.

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

515 vagy Dódonában²⁵², dórok tájain.
Mások Saturnusszal az Adrián át
Hesperiába²⁵³ szöktek, kelta tájra a
végszigetekig.²⁵⁴

---

²⁵² **514. Dódonában]** Zeusz orákulumainak ősi színhelye Epeirusban.

²⁵³ **516. Hesperiába]** Itáliába.

²⁵⁴ **517. végszigetekig]** Britannia és Thüle (talán Izland) szigete. Vö. *Georg.* 1.30

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

Ezek rajokban
csak jöttek sanda, leszegett szemekkel,²⁵⁵
de benne némi örömvillanással:

---

²⁵⁵ **518. sanda, leszegett szemekkel]** eredetiben: „with looks / Downcast and damp”; JG: „Levert, sötét tekintettel.”

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

- 520 csüggedetlen lelték vezérüket,
és lám, a vészben ők se vesztek el!
Sátán arcát kétely fakítja, de
akart gőgjét felölti, nagy szavakkal—
csak színleg szépek, semmi lényegük—
525 űzi félszük, csüggedt merszük csigázza.
Gyorsan parancsol: kürtök, trombiták
harcos szavára lendítsék magasra
nagy zászlaját; Azazel,²⁵⁶ egy sudár
kherúb igényelte e büszke tisztet;
530 szikrás nyeléről a királyi zászlót
leoldja, fel magasba lengve az
mint üstökös ragyog, s a szélben úszik;
arannyal, drágakővel^{xii} ékesítve
ragyog szeráfi fegyver, trófea,
535 érc harsonák csöndítnek indulót,
mire a teljes tábor fölkiált,
hogy Pokol boltja megriad belé,
s túl megborzong a Zúr-hon,²⁵⁷ ősi Éj.
Egy pillanat, s a ködben földereng
540 tízezer^{xiii} zászló föl a légbe lökve,
hajnal-színekbe lengve. Lándzsaerdő
lendül velük föl és ezer sisak
sziporkáz, végtelen mélységbe pajzsok
sűrű sora, s vonulnak zárt phalanxban²⁵⁸
545 flóták, sipok dór dallamára²⁵⁹—hajdan
ez buzdította harc nemes hevére
a hősokeket, nem dühre gyújtva föl,
de eltökélt erélyre, hogy Halál
se űzze őket gyáva megfutásra;
550 és van hatalma elcsitítani
ünnep-szóval zavart, elűzni gondot,
kételyt, félszet, kint, rettegést halandók
és égiek szívéből. Egy erő,
egy gondolat hevíti őket, enyhe
555 sipszóra^{xiv} csöndbe mennek, az csitítja
sajgó léptük a láng-földön. Közelgőn
most szembe állnak, csilla fegyverű
iszonyu hosszú sor: pajzssal, dzsidával,
ős harcosok mezében, hős vezérük
560 parancsát várva. Tapasztalt szeme

²⁵⁶ **528. Azazél]** Hénoch könyve (10,4) szerint a végidők angyala, akit Raphael megkötöz és az örök tűzre vet a föld megmentése érdekében. 3Móz 16,20–27 szerint a bűnbakot hozzá viszik ki a pusztába. Origenésznél: *Contra Celsum* (6.43) magát Sátánt jelenti. Kora modern kabbalisztikus írók (Agrippa, Reuchlin, Fludd) szerint a Sátán egyik zászlóvivője.

²⁵⁷ **538. Zúr-hon]** Eredetiben „reign of Chaos” a káosz uralma ill. birodalma, Vö. *EP* 2.895.

²⁵⁸ **544. phalanxban]** Falanx az ókorban a nehéz fegyverzetű gyalogság hadrendje, több sorból álló zárt egység.

²⁵⁹ **545. flóták ... dallamára]** A spártaiak furulya szavára meneteltek, amíg a rómaiak trombitaszóra. Platón szerint a zene a legjobb eszköz a harcra való felkészülésre. *Állam*, 3.399.

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

- átdöf²⁶⁰ a fegyveres brigádon, érti
 rögtön, szabályszerűen állnak-e,
 látja isten-hasonmás-arcukat,
 s számlálja őket. Szíve fölfuvódik
 565 gögtől, hatalmában feszeng, fölujjong:
 mióta ember lón, nem testesült meg
 ily had, mihez képest minden egyéb had:
 darvakkal küszködő törpék.²⁶¹ Habár
 Phlegra²⁶² titánja lépne frigyre Théba,
 570 Trója hőseivel, s mindkét felől
 segítenének istenek, s akikről
 Uther fia²⁶³ regéje zeng, a híres
 brit és armoric vitézek, majd utóbb
 keresztények, pogányok, Aspremontban²⁶⁴
 575 kik hadba szálltak, Montalbanban²⁶⁵ és
 Damaskusban, Marocco-,^{xv} s Trebisondban,²⁶⁶
 vagy kit Biserta²⁶⁷ küldött Afrikából,
 midőn Nagy Károly Fontarabbiában²⁶⁸
 580 s főfői veszték: semmi volna nékik
 halandó virtus, ám vakon követték
 szörnyű vezérüket. Viselkedésben,
 alakban ő büszkén kivált közülük
 miként torony,²⁶⁹ ő s fénye²⁷⁰ nem veszett
 egészen, kisebbnek se tűnt, csupán
 585 bukott arkangyalnak, dicsfénye csak
 tűzével halkult, mint midőn a Nap kél
 ködülte látkörön sugára-nyesve,
 vagy mint midőn a Hold mögé kerül:
 fogyatkozása szörnyü félhomályt
 590 terít a félvilágra, s változással

²⁶⁰ **561. átdöf]** Az eredetiben is („Darts”); a Sátán éleslátása, „szúrós tekintete” a dárda döféséhez hasonlítható.

²⁶¹ **568. darvakkal küzdő törpék]** A darvak és a pigmeusok) harcáról vö. *II.* 3.3–6.

²⁶² **569. Phlegra]** A Kassandra-félsziget. A monda szerint itt születtek a titánok és itt estek el az istenekkel való harcban. Milton sorra veszi a görög, brit és középkori mondaköröket, s hőseiket alacsonyabb rendűnek véli a Sátán bukott angyalainál.

²⁶³ **572. Uther fia]** Uther Pendragon fia: Arthur király; a vele kapcsolatos középkori románcokról van szó.

²⁶⁴ **574. Aspremontban]** Középkori románcok szerint Nagy Károly hadserege a szaracénokat a calbria Aspremontban („sötét hegy”) győzte le.

²⁶⁵ **575. Montalbanban]** Montalbán város nevének jelentése, a „fehér hegy”; hagyományosan a románc-hős Rinaldo (Renaud de Montalban) otthona.

²⁶⁶ **576. Trebisondban]** Bizánci város a Fekete-tengernél, amelyet a törökök 1461-ben foglaltak el. Az előző városokkal (Damaszkusz, Marokkó) a pogányok és a keresztények csatáinak színhelyeként együtt gyakran szerepelnek Tasso eposzában.

²⁶⁷ **577. Biserta]** Tunéziai város, ahonnan a szaracénok elindultak Spanyolország felé, ahol legyőzték Nagy Károly hadseregét. Vö. *Eszév. Orl.* 18.158.

²⁶⁸ **578. Fontarabbiában]** Nagy Károly hadserege Fuenterrabia spanyol tengerparti város mellet szenvedett vereséget. Nagy Károlynak csak első számú vezére, Roland halt itt meg, ő maga nem.

²⁶⁹ **584. torony]** Vö. *EP* 5.913.

²⁷⁰ **585–602. ősfénye...örök Fényből kivetve]** A fény-hozó (Lucifer) fénye teljesen nem tűnt el. Vö. *IHenIV* 1,2, 219–225; *II. Rich.* 3,3,62–66

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

rémít királyokat.²⁷¹ Fakulva is
 túlfényli ő arkangyaltársait, bár
 arcán villámhasgatta heg, s a gond
 sáppasztja el, mégis szilárd merészség
 595 szúr szemölde alól s boszúra^{xvi} vágyó
 elszánt kevélység, vérmohó szemében
 önvád és száanalom, hogy így leli
 büntársait, kik őt a bűnbe követték
 (be másnak tűntek az üdvben!): elítélve
 600 örökre most a gyöttelelemre, Égből
 kiűzve őmiatta, szellemek
 milliói az örök Fényből kivetve
 lázadása miatt! Mily hittel állnak
 fakult dicsükben! Mint mennykő-ütött
 605 tölgyek, hegyi fenyők kevélyen állnak,
 bár perzselt fővel, meztelen a tarlott
 pusztán.²⁷² Beszélni készül.²⁷³ Dupla sor,
 ivelve szárnytól szárnyig, körbefogja
 a hadnagyokkal őt; némán fülelnek.
 610 Háromszor szólal,²⁷⁴ háromszor kibuggyan
 könnye—kevély bár—, már ha sírhat angyal,
 míg útát lel sóhajjal szótt szava.
 „Millió örök Szellem! Ó, Hatalmak!
 Nincs párotok, csak a Mindenható,²⁷⁵
 615 nem volt csatátok²⁷⁶ dicstelen, ha vége
 szörnyű is, mint e hely s e változás²⁷⁷
 tanú... Gyűlölt beszélni róla! Ám
 mely múlt, jelen tudása mélyiből
 kélt jóslat, észérő²⁷⁸ riogtatott
 620 volna, hogy istenek²⁷⁹ ily egyesült
 hadát, mely ily erős, leverhetik?
 S ki hihetné,²⁸⁰ habár kudarc után, hogy
 e hős hadak—mióta száműzettek,

²⁷¹ **591. rémít királyokat]** II. Károly király cenzora ezt a sort burkolt fenyegetésnek vélte, ugyanis az uralkodó születése napján 1630-ban napfogyatkozás volt, amit a polgárháború előképének fogtak fel.

²⁷² **607–608. tarlott / Pusztán]** Az eredetiben: „Blasted heath”; JG: „puszta táj”; vö. *Macbeth* 3,1,78.

²⁷³ **607. Beszélni készül.]** Ti. Sátán.

²⁷⁴ **610–612. Háromszor ... szava]** A bukása óta először nyilvános megszólalásra készülő Sátán megindultságával, könnyeivel küszködik. Milton angyalai – bukottan is – kozmikus erők (*EP* 1.357–358), ugyanakkor az eposz következetesen úgy mutatja be őket, mint akik az emberekéhez hasonló (de mégsem azonos, ahogy a közbevetés itt is jelzi) test- és életfunkciókkal rendelkeznek. A jelenet nem annyira az angyalábrázolások ikonográfiai hagyományára, mint klasszikus irodalmi mintaképekre – Agamemnón (*II.* 9.13–15.) és Aeneas (*Aen.* 1.459.) könnyeire – vezethetők vissza.

²⁷⁵ **614. Nincs ... Mindenható]** A bukott angyalok alaptétele, hogy Istennel egyenrangúak (vö. *EP* 1.97 jz.)

²⁷⁶ **615. csatátok]** A mennyei háború történetét Rafael meséli majd el részletesen Ádámnak (*EP* 6).

²⁷⁷ **616 e változás]** Vö. *EP* 1.84–87 és 97.

²⁷⁸ **619. jóslat, észérő]** Bár egy mennyei *jóslat* hamarosan fontos szerephez jut (*EP* 1.640–641), az eredetiben itt nem szerepel.

²⁷⁹ **620. istenek]** Sátáni túlzás az angyalokra, vö. *EP* 1.119 jz.

²⁸⁰ **622–625. S ki hihetné ... otthonuk?]** Bár az Isten elleni katonai ellenállásról nem mond le a sátáni retorika, ennek reménytelenségével a bukott seregek is tisztában vannak (vö. *EP* 1.635–638, 2.167–185).

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

- 625 a Menny üres!²⁸¹—ne tudnák visszavenni,
ocsúdva²⁸² új rohammal, otthonuk?
Tanúul hívom mind a Menny hadát:
vajon azon vesztek reményeink, hogy
bal volt a terv, vagy féltük a veszélyt? Nem!
630 Az Ég-monarcha,²⁸³ míg a trónusán
ült bizton—támogatta ősi hír,
megegyezés, szokás²⁸⁴—, királyi fényét
kitárta, ám titkolta erejét:
így csalt ki támadásra, s buktatott.²⁸⁵
De most, ismervén erejét s erőnket,
635 nem féljük harcba hívni, s azt se, ha
ő hív ki minket. Jobb nekünk,²⁸⁶ ha titkon
munkálkodunk, s ármánnyal érvük el,
mit kény nem ér el. Végre értse meg:
csak félig győz a győztes nyerszerő!
640 Tér szülhet új világokat.²⁸⁷ Az Égben
már híre kelt,²⁸⁸ hogy készül épp ujat
alkotni, és plántál belé újabb
utódokat, kiket az Égfiakkal
egyenlő kegyel halmoz el szeszélye.²⁸⁹
645 Első csatánkat—bárha kémlelőre²⁹⁰—
ide vigyük, vagy máshová, hiszen
nem tarthat fogva égi szellemet
e Pokol-úr örökre, sem sötéttel
e szakadék.²⁹¹ Hanem e terveket

²⁸¹ **623–624. mióta ... üres!]** A lázadó angyalok számához vö. *EP* 1.102 jz.

²⁸² **625. ocsúdva]** Az eredetiben „self-raised”, azaz „magukat emelve/ösztokélve”, JG: „önerejük által”; a sátáni világkép jellemző kifejezése, vö. *EP* 5.867–868.

²⁸³ **629. Ég-monarcha]** Újabb körülírás Istenre (vö. *EP* 1.93 jz.). Milton politikai nézeteinek háttérén Isten mint égi király komplex értelmezési lehetőségeket kínál, amelyek közül a politikai és eszkatológiai valóság implicit szembeállítása semmiképpen nem zárható ki (vö. *EP* 1.5 jz., 41 jz. és 124 jz.).

²⁸⁴ **630–631. ősi hír, / megegyezés, szokás]** Isten hatalmának forrása a bukott angyalokat intenzíven foglalkoztató kérdés (vö. *EP* 1.134). Sátán itt politikai kategóriákban gondolkodva keresi rá a választ.

²⁸⁵ **632–633. titkolta ... buktatott.]** Sátán továbbra is a politikai taktika fogalmaival értelmezi Isten uralmát. Elhárítva magától a felelősséget, saját bukásukért is Istent okolja.

²⁸⁶ **636–638. Jobb ... ér el.]** Cáfolja Sátán eddig hangoztatott magabiztosságát egy esetleges újabb összecsapás kimenetelét illetően (vö. *EP* 1.622–625). A *kény* és az *ármány* összevetését illetően vö. *EP* 1.123 jz.

²⁸⁷ **640. Tér szülhet új világokat.]** A sátáni kozmológia következetesen megkérdőjelezi Isten teremtő hatalmát. *Tér*: az eredetiben világűr („Space”), Sátán jelentésalkotása az *OED* szerint csillagászati értelemben a szó első előfordulása, vö. még *EP* 1.95 jz.

²⁸⁸ **640–644. Az Égben ... szeszélye.]** A kozmosz teremtésének terve megelőzte az angyalok bukását. Sátán ezzel önkéntelenül cáfolja azt az – egyébként közkeletű – nézetet, hogy az embert éppen a lázadása miatt elveszett angyalok számának kiegészítésére, mintegy a pótlásukra teremtette volna Isten. Az égi *hír* klasszikus előképéhez ld. *Aen.* 1.19–22, amely szerint Júnó azt hallotta, hogy „trójai vérből” új nemzet születik, amely megdönti majd az általa legkedveltebb város, Karthágó uralmát.

²⁸⁹ **643–644. Égfiakkal ... szeszélye]** Vö. „Kevéssel tette őt [a embert] kisebbé Istennél, dicsőséggel és méltósággal koronáztad meg” (*Zsolt* 8,6). Az *Égfiak* („Sons of Heaven”) a héber zsoltárversben szereplő „elohim” fordítása (vö. *EP* 1.119 jz.).

²⁹⁰ **645. Első csatánkat—bárha kémlelőre]** Következő hadi vállalkozásunkat Isten ellen, még ha az nem is lesz több, mint felderítés. *Csatánkat*: az eredetiben „eruption”, azaz kitörés, amely Sátán szóhasználatát a korábbi vulkán-hasonlattal kapcsolja össze (*EP* 1.230–237).

²⁹¹ **649. szakadék]** A Káosz.

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

- 650 érlelje meg teljes gyűlés.²⁹² A béke
reménytelen—ki gondol hódolatra?
Nyílt, vagy lopakvó harc a szándokunk!²⁹³
- Helyeslésül szavára millió
lángkard szökellt föl a vitéz kherúbok²⁹⁴
- 655 combja mellől kihúzva; villanásuk
Pokolra fényt derített. Szitkokat
szórtak az Ég urára, fegyverükkel
verték a bongó pajzson harcizajt,
hányván dacuk az égi boltra fel.
- 660 Nem messze domb²⁹⁵ áll, szörnyü csúcsa²⁹⁶ lángot
és füstgomolyt pöfékel; többi része
sugáros varral villog, jelzi bizton,
hogy méhe²⁹⁷ ércet rejt,²⁹⁸ a kén művét.
Sebes szárnyon népes brigád röpült
- 665 e helyre, mint midőn utászcsapat
kapával, csákánnyal előrohan
királyi had elé, hogy árkot ásson,
bástyát emeljen. Mammon²⁹⁹ volt fejük,
az Égből hullottak közül legalsóbb
- 670 szellem,³⁰⁰ mert még az Égben is alant
csüngött szeme s esze, csudálva inkább
az Égi vertarany padlat³⁰¹ diszét,
mint gyönyörködött volna üdvözítő,
szent égi látomásban.³⁰² Ő sugallta³⁰³
- 675 embernek, hogy a központot³⁰⁴ kifossza,
s rabolja ki szentségtelen kezekkel

²⁹² **650 teljes gyűlés]** Vö. *EP* 1.741–2.496. A közvetlen (látszat)demokrácia az eposzban pokoli intézmény.

²⁹³ **652. Nyílt ... szándokunk]** A meghirdetett *teljes gyűlés* napirendje, vö. *EP* 2.38–40.

²⁹⁴ **654. kherúbok]** Angyalok (vö. *EP* 1.129–130 jz.).

²⁹⁵ **660 domb]** Isten hegyének paródiája, Sátán nagyra törésének jelképe (vö. *EP* 5.762–771).

²⁹⁶ **660–663. szörnyü ... művét]** A környezet antropomorf ábrázolásában a pokoli vidék egy ördög sebhelyes, füstös visszataszító pofájára emlékeztet.

²⁹⁷ **663. méhe]** Az eredeti hímnemű birtokos névmással („his womb”), fokozza a kép természetellenességét.

²⁹⁸ **663. ércet rejt]** Az *érbányászat* – az itt kezdődő szakasz részletesen kidolgozott témája – a közép- és kora újkorban jellemzően hegyvidékeken zajlott.

²⁹⁹ **668. Mammon]** Eredetileg arámi szó „vagyon, pénz” jelentéssel, de újszövetségi előfordulásai (kül. Lk 16,13) alapján gyakran megszemélyesítették és hamis istenként értelmezték. Az egyházatyáktól kezdve az ördögök egyik fejedelmének tartották. (vö. *FQ* 2.7).

³⁰⁰ **669–670. Égből ... szellem]** Ezért méltán maradt ki a korábbi katalógusból (*EP* 1.374–517), bár a pokolbeli cselekményben fontos szereplő lesz.

³⁰¹ **672. Égi vertarany padlat]** János látomásában a mennyei „város utcája színarany” (Jel 21,21; vö. *EP* 7.579).

³⁰² **673–674. üdvözítő, / szent égi látomásban.]** Az eredetiben „vision beatific”, a latin *visio beatifica* („boldogító látás”) fordítása, amely Isten „színről színre” való látását, lényegének szemlélését, a Szentháromság életébe való bekapcsolódást jelenti. Vö. *EP* 3.63–64 és 5.624; *Idő* 18, *Of Ref.* = YP 1:616.

³⁰³ **674–682. Ő sugallta ... méreg]** Mammon volt az, aki később *érbányászat*ra tanította az emberiséget. A lázadó angyalok már a mennyben is bányásztak és öntöttek ércet, hogy fegyverekhez jussanak (*EP* 6.511–524). A kora újkorban általános nézet volt, hogy a földben elrejtett ásványi kincsek napvilágra hozatala átkos tevékenység (pl. *FQ* 2.2.17), de a felfogás ókori gyökerekre nyúlik vissza (*Átvált.* 1.135–143).

³⁰⁴ **675. központot]** A föld mélyét.

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

a Földanya belét³⁰⁵ oly kincsekért, mik
maradtak volna rejtve! Tág sebet
nyit a sereg a dombon és megássa
680 arany bordáit.³⁰⁶ Ne csudálja senki,
hogy kincs terem Pokolban; ily talajnak
dukál a drága méreg. S kik halandók
dolgával hetvenkednek,³⁰⁷ és csodálják
Bábel s Memphis királyi műveit,³⁰⁸
685 vegyék csak észbe: játszva főzi le—
ha kárhozott is—bármely szellem a
művészet és erő hires csodáit,
s mit egy korszak szünetlen gürcölése
s számtalan kéz gyötrődve végez, ők egy
690 óra alatt...³⁰⁹ A síkon sok rekeszt
vágna, s alul folyékony érc³¹⁰ folyik,
amit a tóból szűrtek; más csoport
csodás fortéllal ércet önt, fajonként
választva szét, salakhabot fölöz;
695 ujabb^{xvii} csoport öntőformát csinál
a földbe és a bugyborgó rekeszből
különös átvitelrel tölti be
az úrt: mint orgonában egy fujás
a rezonátorból³¹¹ sipok sorát
700 csöndíti. Órjas szerzet kél a földből,
mint gőzköd,³¹² szép összhangra, búvdalokra,³¹³
mint templom,³¹⁴ rajt körül pilaszterek,

³⁰⁵ **677–680. Földanya ... bordáit]** Az előbbi megszemélyesítést folytatása, a test egészével, sőt a felnyitott test belső részeivel bővítve a képet.

³⁰⁶ **680. arany bordáit]** Hűen az eredetihez („ribs of gold”), ahol ez bevett szóhasználat volt Milton korában az ásványi erekre (vö. Petőfi: „föltűnik az arany ere”). A jelenet az Ádám bordájából megformált őszanya, Éva teremtését is felidézti (*EP* 8.457–460).

³⁰⁷ **682–90. S kik ... alatt...]** A következő szakasz, a csodálatos pokoli palota leírásának (*EP* 1.700–719) bevezetése. A csodálatos elem a kortárs itáliai irodalomelmélet szerint kötelező eposzi kellék volt: ez a jelenet is a miltoni hagyományújítás jegyében áll.

³⁰⁸ **684. Bábel ... műveit]** *Bábel* tornya az emberi nagyratörés bibliai jelképe (1Móz 11,1–9, vö. *EP* 12.40–62). *Memphis* az Egyiptomi Óbirodalom fővárosa, *királyai* a fáraók, piramisaik (*művek*) az ókori világ hét csodája közé számítottak.

³⁰⁹ **689–692. egy / óra alatt...]** Ti. elvégzik. A szakirodalomban vitatott, hogy az időtartam szó szerint vonatkozik-e Pandemónium építésére vagy csupán általában értendő. A konkrét szövegrésztől függetlenül az *óra* az eposzi idő másik alapegysége (vö. *EP* 1.49), általában negatív – sátáni, bűnös – konnotációkkal.

³¹⁰ **691. érc]** Az eredetiben folyékony tűz („fire”), ugyanaz a szó szerkezet, amely a tűztó anyagát írta le (*EP* 1.228–229).

³¹¹ **699. rezonátorból]** Szelládából.

³¹² **701. mint gőzköd]** Az eredetiben „Exhalation.” A kép folytatja a Sátánhoz kapcsolódó köd/pára szimbolikát (ld. *EP* 1.586–587; 10.702–703). A kora modern hiedelmek szerint az üstökösök, s az égbolt egyéb rossz előjelei a Föld kipárolgásából keletkeztek.

³¹³ **701. szép összhangra, búvdalokra]** Pandemónium zenére magasodik, mint Thébai falai, melyek Amphión lírának hangjára épültek.

³¹⁴ **702–706. mint templom ... a mennyezet]** Pandemónium antik templomhoz hasonlít *pilasztereivel*, *dór oszlopaival*, *párkányaival*, *frízzével*, különösen pedig a római Pantheónhoz hasonló *vert arany mennyezetével*, ám nem kizárt, hogy Milton szatirikusan a római Szent Péter-székesegyházra, vagy a nagy londoni tűzvészben elpusztult régi Szent Pál-katedrális épületére is utal.

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

dór oszlopok³¹⁵—arany gerenda rajtuk—,
 párkányok, frízek sem hiányzanak
 705 kivéssett domborművel; vert arany
 a mennyezet. Sem Babilon,³¹⁶ se nagy
 Kairó nem fogható e nagyszerű
 műhöz fenségükben, midőn lakot
 710 emeltek istenüknek, Serapisnak,³¹⁷
 Belusnak,³¹⁸ trónt királyuknak, midőn
 versengtek kincsben, élvben: Asszírria
 s Egyiptom. Orma nagy magasba szállt,³¹⁹
 bronz szárnyaik kitárták díszkapuk,
 715 hogy lásson téres termeket belül a szem,
 sík, síma padlón. Függek a boltivekről
 finom fortély-kötötte, csillagos
 sok lámpa-sor, szikrás korona-csillár,
 amelyben nafta³²⁰ lángol égi fényt
 720 lövellve szét. A nagy szeles tömeg
 ámulva fut be, némelyek dicsérik
 a művet, más az építész: kezét
 az Égben ismerték a sok toronyról,
 hol jogaros angyalok lakoztak, ülvén
 725 mint hercegek, kiket a Főkirály³²¹
 emelt föl, és nekik rendelt alá
 rangsor szerint sok fényes Rendeket;
 ismerték és magasztalták nevét
 az ó Hellasban is; Ausoniában³²²
 Mulcibernek³²³ nevezték, s azt regélték:
 730 az Égből hullt,³²⁴ amint a rá dühödt
 Zeus átdobta a kristály-falormon,
 s reggeltől délig hullt egy nyárnapon
 és déltől harmat-estig, míg kihúnyt

³¹⁵ **703. dór oszlopok]** Vö. a *dór dallamra* vonuló bukott angyalokat (EP 1.545). A dór zenei és építészeti stílus az egyszerű, letisztult, férfias hősi erényeket hivatott jelképezni.

³¹⁶ **706–712. Sem Babilon ... s Egyiptom]** Az eredetiben negatív hasonlat, melyben Milton azt sugallja, az antik világ leggazdagabb birodalmának és fővárosainak összes pompája nem mérhető a Pandemóniuméhoz. *Babilon* a bibliai hagyományban általában a Sátán birodalmának jelképeként, királya, a „fényes hajnalcsillag” Ézsaiás prófétánál – a Vulgátában és a Milton által is használt King James bibliafordításban – Luciferként jelenik meg (Ézs 14,12).

³¹⁷ **709. Serapisnak]** A hellenisztikus korban meghonosodó görög-egyiptomi istenség, aki Hádész és Ozirisz vonásait egyesíti. Kultuszhelye a *nagy Kairó*ban állt.

³¹⁸ **710 Belsunak,]** Baal isten latinosa neve: pompás temploma Babilonban állt, leírását adja Sir Walter Raleigh *History of the World* c. művében.

³¹⁹ **712. Orma nagy magasba szállt]** Az eredetiben „Th’ascending pile / Stood fixt,” azaz kb. „a felmagasodó építmény / már állt is/készen is volt”: a kipárolgásként épülő falak (ld. EP 1.701 jz.) elnyerték végső formájukat.

³²⁰ **718. nafta]** Petróleum.

³²¹ **724. a Főkirály]** Isten.

³²² **728 Ausoniában]** Itáliában, ahogy a görögök nevezték.

³²³ **729. Mulcibernek]** Vulcan, a görög Héphaisztosz latin megfelelője.

³²⁴ **730–735. az Égből hullt ... Lémnoson]** Mulcibert/Héphaisztoszt Zeus hajítja le az égből, amikor egy veszekedésben anyja, Héra segítségére siet. Vö. *Il.* 1.590–594, ahol maga az isten meséli el bukását: „Egyszer már [...] elhajított [Zeusz], lábamnál fogva, az égi küszöbről: / és az egész napon át hullottam napnyugovásig, / Lémnoszban lent értem a földet, s már alig éltem: / gonddal a szintisz férfiak ott szedtek föl a földről.”

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

- 735 a nyugvó Nappal—kósza csillag—Aegea³²⁵
szigetjén, Lémnoson; nos így mesélik,
de téveteg:³²⁶ e csürhe pártütőkkel
sokkal elébb bukott, mentsége nem lett
az égi tornyok építése, sem
740 más annyi műve, lám fejest zuhant:
munkásrajával építsen Pokolban!
- Közben szárnyas heroldok³²⁷ hercegük
rendeletére, trombiták szavára
félelmes szertartással a seregben
745 gyűlést kiáltnak a Pandemóniumba,³²⁸
Sátán s előkelői székhelyébe.
Mindegyik ezredből meghívott
és svadronból³²⁹ a legkülönb vitéz,
rang s választás szerint. Szaladnak is
százával,³³⁰ ezerével, csődületben
750 tolongva. Hirtelen benépesül
kapu, előcsarnok s a nagyterem
(mint földött tornatér, ahol vitézek
versengnek fegyverben szultáni szék
előtt,³³¹ kihíva pogány bajnokok
755 dicsőit kopjatorésre vagy halálra);
tolongnak földön, légben, hussanó
szárnyaktól símogatva. Mint a méhek
tavasszal,³³² hogy a Nap fut a Bikában,³³³

³²⁵ **734. Aegea]** Az Égei-tenger.

³²⁶ **735–736. nos így mesélik, / de téveteg]** Tipikus példája az olvasót először rászedő (megkísértő), majd helyreigazító miltoni cselekményszerkesztésnek és versbeszédnek. Az elbeszélő soráthajlásba rejtett korrektív gesztusa (de téveteg), kritika alá vonja az antik mítosz újraalkotását a megelőző sorokban. A retorikában *epikrizis*nek vagy *adjudication*nak nevezett elbeszélői stratégia már Homérosznál megtalálható (vö. *Od.* 1.8), de Milton közvetlen forrása itt Lucretius is lehet (*A természetéről* 1.393).

³²⁷ **741. heroldok]** Hírnökök, vagy kikiáltók hívják gyűlésbe a tömeget, mint Homérosz *kériúxei* (hírnökei): „s ő [Agamemnón] csengőszavu hírnökeit küldötte parancsral, / hogy hívják gyűlésbe a fürtös akháj daliákat” (*Il.* 2.50–51).

³²⁸ **744. Pandemóniumba]** A görög eredetű szóösszetétel (*pán+daimonion*) Milton leleménye a Pantheon (*pán* + *theon* – minden istennek szentelt hely) mintájára; jelentése: „minden démonnak szentelt hely.” A 18. század közepétől honosodik meg a szó átvitt értelmű (s a mai angolban bevett) jelentése: zűrzavar, káosz.

³²⁹ **747. svadronból]** Lovasszázadból.

³³⁰ **748–750. Szaladnak is ... tolongva]** A gyűlésre igyekvő sokaság az *Iliász* második énekét idézi: „a nép meg özönlött” (*Il.* 2.86).

³³¹ **753–754 szultáni szék / előtt]** Milton más helyen is keleti despotához hasonlítja Sátánt (ld. *EP* 2.1–5).

³³² **757–765. Mint a méhek ... szellemek]** A méhraj-hasonlat klasszikus eredetű: Homérosz a gyűlésbe siető akhájokat hasonlítja „sziklaüreg-mélyből új, s új csapatokban özönl[ő], / és a tavasz mezejére [...] fürtös alakban” kiröppenő méhekhez (*Il.* 2.87–91), Vergilius pedig a tyrusi nép szorgos munkájára, ill. az alvilági Léthé folyó partján tolongó „népek, nemzetek ezrei[re]” használja a képet (*Aen.* 1.430–436, 6.707–709; vö. még *Georg.* 4.149–227). A kora modern Angliában azonban a méhekkel való példalózás nem volt mentes egyéb felhangoktól: a kor politikai pamfletjeiben a kép a királpárti társadalomra utalhatott, s a méhkas, sajátos háromszög-formája miatt a pápai tiarát is jelképezhette. Mi több, a Szent Péter-bazilikát 1626-ban felszentelő, s Milton Itáliai útja során is regnáló VIII. Urbán pápa emblémája a méh volt, s követői a „méheknek” hívták magukat. Milton a hasonlattal egyúttal előrevetíti a bukott angyalok méretbeli lekicsinyítését, valamint – a méhek *bozsgóságával* – végső átváltozásukat az eposz tizedik énekében (*EP.* 10.512–521).

³³³ **758. a Nap fut a Bikában]** Azaz: a Bika jegyében (késő április, kora május).

Milton: *Elveszett paradicsom* (1. könyv)

- 760 fűrtökben öntik szét a kas körül
 zsengeiket, s friss, harmatos virágok
 közt bonganak, szalmából szótt erődjük
 előterében, a balzsammal sikosra
 súrolt padon bozsognak, állami
 ügyeik űzve—így tolonganak
 765 a légi szellemek, míg jelt nem adnak...
 Hanem csoda! Látszatra még elébb
 fölülmúlták a Föld titánjait,³³⁴
 most törpénél kisebbek és parány
 770 teren szorulnak össze, mint a pigmeus
 faj túl a hindu bérceken,³³⁵ vagy édes
 tündérek, kiknek éj-vigalmait
 látja az elkésett paraszt pataknál,
 erdőszélen, vagy álmodja, midőn
 feje fölött a Hold ül, égi bíró,
 775 és földközelpbe kormányozza halvány
 útját, s azok csak ringanak örömben
 merülve, víg zenével bővölik,
 hogy szíve kéjben, félszben imbolyog.
 Így vonták össze Szellemek parányra
 780 roppant alakjukat, hogy számtalan bár
 számuk, mégis megférnek tágasan
 Pokol várában. Ültek messze benn
 valódi nagyságukban, méretükben
 a nagy szeráf urak s a kherubok,
 785 titkos gyűlésben,³³⁶ zárt tanácskozásban—
 ezer félisten arany trónuson—,
 zsufoltan. Kurta csönd. A meghívást
 olvassák, s indul már a Nagytanács.

---

i 168. **boszantjuk]** 1987: bosszantjuk

ii 190. **urrá]** 1978, 1987: úrrá

iii 270. **Pokolban?"]** 1978, 1987: a Pokolban

iv 307. **Busirist,]** 1978, 1987: Busirist

v 362. **Ujabb]** 1978, 1987: Újabb

vi 374. **Muzsa]** 1978, 1987: Múzsza

vii 374–375. **vajh ... tűz-ágy-szunnyadásból,]** 1978, 1987: tűzágyából, szenderéből / ki kelt föl—ki először,
 ki utószor—

viii 392. **dob-]** 1969, 1978: dob

ix 404. **Neboig]** 1978, 1987: Nebóig

x 439. **dalolnak]** 1978, 1987: dalolnak,

xi 468. **legyőzte,]** 1978, 1987: legyőzte)

---

³³⁴ 767. **a Föld titánjait]** Vö. EP 1.197–209jz.

³³⁵ 769–778. **mint a pigmeus ... félszben imbolyog]** Összetett eposzi hasonlat, melyben Milton először a Plinius szerint a *hindu bérceken* túl lakozó *pigmeusokhoz* (ld. *A Természet története* 4.11; vö. még EP 1.568 jz.), majd *tündérekhez* (az eredetiben „Faerie Elves”) hasonlítja az összetöpreődött bukott angyalokat (vö. *Szentivánéji Álom* 2.1.28–29, 141). Milton Homérosz hosszú hasonlatai mintájára a költői kép és a cselekmény megfeleltetésén túl is folytatja a kép cselekményét, s az *elkésett paraszt* figurájával „külső szemlélőt” vezet be, kinek reakciója akár az olvasó kételkedését is jelölheti.

³³⁶ 785. **titkos gyűlésben]** Az eredetiben „in secret conclave,” utalva a konklávéra, azaz a római pápa megválasztására.

---

xii **533. drágakővel]** 1978, 1987: drágakővel,

xiii **540. tízezer]** 1978, 1987: tízezer

xiv **555. sipszóra]** 1978, 1987: sipszóra

xv **576. Marocco-,]** 1987: Marocco-

xvi **595. boszúra]** 1987: bosszúra

xvii **695. újabb]** 1978, 1987: újabb

2. KÖNYV

Summázat

Megnyitják a Tanácskozást; Sátán vitát kezdeményez: vajon csatába merészkedjenek-e még egyszer az Ég visszanyerésére. Egyesek javasolják ezt, mások nem; végül harmadik indítványt fogadnak el, melyet már előbb is említett a Sátán: ki kell deríteni, igaz-e a mennybeli Jóslat avagy Hagyomány, miszerint egy másik világ s egy másfajta teremtmény— velük egyenlő vagy nem sokkal alábbvaló—van születőben épp ez idő tájt. Zavar támad: kit bízzanak meg e nehéz kémfeladattal? Fejük, a Sátán vállalkozik rá, hogy egymagában nekivág az útnak; tisztelik érte és megtapsolják. Gyűlés végeztével a visszamaradók szétszélednek különböző irányba, különféle foglalatosságra—kinek mit sugall hajlama—, hogy elűssék az időt, míg Sátán visszatér. Ő maga útra kel a Pokol kapui felé, de zárva találja azokat, őreiket pedig előttük ülve. Ezek nagy sokára kinyitják a kaput, és a kilépőnek tudtára adják, mily feneketlen szakadék tátong Pokol és Ég között. Sátán nagy ügyel-bajjal átevíckél rajta—Kháosz segítségével, ki e hely hatalmassága—, s így végre megpillantja a keresett új világot.

Ült¹ Sátán fönt királyi trónusán,²
 mely messze túlragyogta India,
 Ormus³ kincsét, s hol dúsan hinti szét
 pompás kelet⁴ barbár⁵ királyira
 5 gyöngyét, aranyát; méltán⁶ emelkedett⁷
 e bal kitüntetésre, vágyait
 reménytelenségében túlcsigázva
 reményen túl: örök-mohón fesheng
 hiú hadat viselni Isten ellen,
 10 s mit sem tanulva gőgje képzeleg:
 „Erők,⁸ Hatalmak,⁹ Égi istenek,
 ha a Mély üdv-ölébe nem temethet
 örök erőt, így bukva, elcsigázva
 sem mondok le a Mennyről! Ég-erény¹⁰
 15 estéből fölszökellve még dicsőbb lesz¹¹
 s félelmebb, mikéntha nem bukott
 volna, s bízik: már nincs mit félnie

¹ 1–520.] 1–495. Ült ... éjt-nap.] Tanácskozás a pokolban. Gyakori téma az eposzokban a tanácskozás a béke vagy a hadviselés kérdéséről; ld. *Il.* 2.53–394; *Aen.* 11.302–446, *Megszab. Jer.* 2.58–94. A pokoli tanács előzményeit ld. pl. Tasso, Vida, Valvasone műveiben.

² 1. trónusán] Ld. *EP* 5.762–767.

³ 3. Ormus] Gyöngyeiről híres város a Perzsa-öböl torkolatánál. A perzsák 1622-ben foglalták el.

⁴ 4. pompás kelet] Vö. *Lóvá tett lovagok*, 4.3.281ff.

⁵ 4. barbár] Idegen; a kora újkorig általában Ázsiára használták.

⁶ 5. méltán] Az eredetiben „by merit” azaz érdeme miatt. Az érdem az eposz fontos motívuma, több szereplő is magának követeli; ld. pl. *EP* 3.182, 305, 323, 333; 6.42, 712; 7.156; 9.137, 122, 422.

⁷ 5. emelkedett] Az eredetiben „exalted” – a Messiás felmagasztalásának paródiája: *EP* 5.611–626; 6.895–899.

⁸ 11–40. Erők ... szóljon az!"] Sátán első beszéde a pokoli tanácsban.

⁹ 11. Erők, Hatalmak] Angyali rendek; ld. *EP* 1.129–130 jz.

¹⁰ 14. Ég-erény] Angyali rend; ld. *EP* 1.129–130 jz.

¹¹ 15. még dicsőbb lesz] A boldog vétek (*felix culpa*) paródiája.

új végzettől. Bár engem Égi törvény
 s jog tett vezéretékké, majd szabad
 20 választás s hozzá még, mi érdemet
 harcban, tanácsban gyűjtöttem,¹ e vész
 jóvátevése még szilárdította
 kitől se irigyelt, nagy egyetértés-
 szerzette trónomat. Egy boldogabb sors,
 25 mi Mennyben méltósággal jár, iriggyé
 tehet szolgát, de azt ki irigyelné,
 kit fő rangja elsőnek tesz ki a
 Dörgő nyilának¹²—Tornyotokat!—, s kinek
 főrésze végtelen kín. Ott, ahol nincs
 30 elérhető előny, nincs is miért
 széthúzni. Rangot vajh ki kér Pokolban?
 S kinek jutott kevés e gyötrelemből,
 hogy még többet kívánna törtétese?
 Ez egység, egyetértés, és hűség
 35 fölényével, mi több itt, mint az Égben,
 most indulunk pörölni ősi jussunk,
 biztosabb sikert várva, mint amit
 sikerünk adott volna. Azt vitassuk,
 mi a jobb út:¹³ nyilt¹⁴ harc, vagy titkos ármány.
 40 Ki jó tanácsot adhat, szóljon az!”

Szólt, és fölállt a jogaros király¹⁴,
 Moloch,¹⁵ a legerősebb-bajnokabb
 Ég-harcosok közül; kétségbeesésben
 most még vadabb; hogy egyenlő erős
 45 az Úrral, ebben bízik, s kész kihúnyni,
 ha gyöngébbnek tűnik. Ez eszme félszét
 elvette: Ég, Pokol, s mi még kinosb—
 mi gondja rá! E szókat szólta most:

„Én¹⁶ nyilt csatára voksolok! Nem értek
 50 cselhez—ezzel nem kérkedem; agyalják,
 kik rászorulnak, és ha rászorulnak!
 Ám most ne! Míg cselen kotelnek ők,
 henyéljen a többi harcrakész, rohamra
 jelet leső vitéz, Mennyből szököttek,
 55 érték be lakhelyül e szenny-odúval,
 Annak tyranni szégyen-börtönével,
 ki csak, mert lebzselünk, király?! Ne így! De
 pokollánggal, haraggal fegyverezve
 törjünk szabad utat az Ég-toronyba,¹⁷

¹² **28. Dörgő nyilának]** Sátán Istent csak erejében látja hatalmasnak; ld. *EP* 6.821–828. Zeusz/Jupiter emblémája volt a mennydörgés, ld. pl. *Átvált.* 1. 154, 170, 197.

¹³ **39. jobb út]** Az eredetiben: „best way”. Vö. Sátán tanácsát: *PR* 4.476.

¹⁴ **41. jogaros király]** A jogar az antik eposzokban fejedelmi jelvény, ld. *II.* 2.86; *Od.* 2.231.

¹⁵ **42. Moloch]** A bukott angyalok egyik fejedelme; ld. *EP* 1.390–402; 6.361–368. Moloch és Belial szembeállítását ld. *Megszab. Jer.* 2.58.

¹⁶ **49–102. Én ... akkor is!]** Moloch beszéde

¹⁷ **59. Ég-toronyba]** Moloch a mennyre erődítményként utal; vö. *EP* 1.731; 3.519.

- 60 csürvénⁱⁱⁱ kínunkból iszonyú dzsidát
Gyötrőnk ellen, hogy így mindenható
gépe¹⁸ zajára alvilági dörgést
halljon viszont, és lássa, mint a villám,
oly dühvel csördít angyalai közzé
- 65 iszony s fekete láng; trónját s magát
is lássa elborítva furcsa tűzzel,^{iv19}
pokol-kénkövel, önmaga-eszelte
kínnal! Ki tán úgy^v érzi, nyaktörő út,
ha fönn az Ellen, s úgy kell rájacsapni
- 70 függélyes szárnyalással, vegye észbe,
ha e feledtető tó²⁰ mákonya
nem bódította el, hogy minket így
önmozgásunk²¹ emel szülőhonunkba.
Ellenszenves nekünk leszállni, esni!
- 75 Ki nem látta, midőn utóhadunk
sarkába járt vad ellenünk kevélyen:
s hajszolt a Mélyen át:^{vi} mily kínkeservvel
szálltunk alá!²² Felszállni könnyű épp!²³
Avagy riaszt a vég? Kihívjuk ismét
- 80 a Bajnokabbat? Dühé lel újabb, még
rosszabb utat bajunkra?—Félhetünk
Pokolban még gyötrőbb nyomort? Mi rosszabb,
mint az üdvből kiűzve itt lakozni
végekínra ítéltetve szörnyü Mélyben,
- 85 hol olthatatlan láng gyötrelme rág
minket, dühé jobbágyait, a vég
reménye nélkül, most, hogy bűnhődésre
hív bosszuló korbácsa és a kínpad
órája?²⁴ Ennél jobban összetörni
- 90 csak végromlásunk bír, Halál! Miért
féljünk? Mért habozunk kihívni végső
dühét, amely magasba föllobogva
vagy elemészt, s valónkat semmivé
sorvasztja (nékünk kedvesebb e sors, mint
- 95 száналmasan örökre tengeni!),
vagy ha valónk valóban isteni,
s nem oltható ki, úgy e részt mi érhet
rosszabb?²⁵ Tapasztaltuk, erőnk elég,

¹⁸ **61–62. mindenható / gépe]** Sátán Isten villámára utal *gép*ként; ő maga lesz azonban az ágyú (*ördög**motolla*) feltalálója; ld. 6.484, 556–557; vö. még EP 4.17 jz.

¹⁹ **66. furcsa tűzzel]** Az eredetiben „strange fire”; vö. 4Móz 26,61; 3Móz 10,1. Olyan tűz, amely nem az oltárról való, vagyis nem szent (vö. a genfi Biblia szómagyarázatát).

²⁰ **71. feledtető tó]** Léthé, a felejtés vize, ld. EP 1.266.

²¹ **73. önmozgásunk]** Az angyalok természetes mozgása felfelé tart, ezért volt olyan nehéz a zuhanásuk.

²² **77–78. kínkeservvel / szálltunk alá]** Az angyalok bukása a titánok zuhanásához hasonlatos, ld. EP 1.44.

²³ **78. Felszállni könnyű épp!]** Sátán szavai a cumaei Sibylla Aeneashoz intézett (és szállóigévé vált) szózatának („könnyű lesz állni az mélybe” (*facilis descensus Averno*); *Aen.* 6.124) fonák visszhangját adják.

²⁴ **88–89. kínpad / Órája]** Az eredetiben: „torturing hour”, azaz kínzó óra; vö. *Szentiván.* 5.1.37. Shakespeare-nél Theseus a házasság ceremóniája és annak beteljesülése közötti időről beszél.

²⁵ **98. rosszabb]** Ennél már nem lehet rosszabb. Vö. VP 3.204–211; vö. még *Lear*, 4.1.2–9.

100 hogy Mennyét ingereljük és riasszuk
fatális trónusát örök-rohammal,
bár el nem érhető nekünk... Ha épp nem
diadal ez, de bosszu akkor is!”

Szólt zordonan. Szeme hiú boszúró
árulkodott, harcról, mely isteneknél
105 kisebbeknek veszélyes. Szemben áll már
az emberibb, csinosabb Béliál²⁶ —
az Égből nála nem veszett kecsesebb
személy, ki színleg méltóságra termett,
s hőstettre; ám egészében csalárd úr;²⁷
110 bár manna hull a nyelvéről,²⁸ de érti
jóvá mint fessen át gonoszt,²⁹ miként
csavarjon, öljön el okos tanácsot;
elméje aljas, csak gonoszra fürge,³⁰
nemes tettekre gyáva, rest—, a fülnek
115 kedves-szavú, s behízeltgőn eképp szól:

„Nyílt harcra voksolnék, Urak, hasonló
gyűlölettel magam is, ha az ok,
mivel a gyors csatát javallta ő,³¹
nem látszanék fő ellenérvnek is,
120 siker-reményt aligha-sejtetőnek.
Ki kardra, tette a legbajnokabb,
lám abban, mit javall, miben legelső,
maga sem hisz, s merszét kétségbeesésre
építi, végleges veszésre, végső
125 nagy céljaként, kemény boszú után!
Minő boszú?³² Az Ég bástyái rakva
fegyveres örökkel, kik áttörést
kivédnek, és a Mély³³ határain
vizslatnak hadaik, s köd-szárnyakon
130 fürkészik át az Éj honát,³⁴ kizárva
rajtukcsapást. Erővel ha betörnénk,

²⁶ **106. Béliál]** A seregszemlében a bukott angyalok első csoportjának utolsó tagja (EP 1.487–501, vö. 6.622–629 és VP 2.150–173).

²⁷ **109. csalárd úr]** Az eredetiben „false and hollow”, azaz hamis és üres; kulcsszó a pokol és lakóinak jellemzésében. Ld. pl. EP 1.314, 697–698; 2.280, 508, 937; 6.490, 557, 578, 581.

²⁸ **110–115. bár ... kedves-szavú]** Isten a pusztai vándorlás során táplálta a Izrael népét az égből hulló mézédess mannával (2Móz 16,31, 4Móz 11,9). Homérosz Nesztór beszédét jellemzi így: „nyelvéről a beszéd, mint színméz, édesen ömlött” (Il. 1.249). Béliál szavai azonban csak külsőleg kellemesek, mondanivalója *aljas, behízeltgő*, mint Vergilius Drancésáé, aki „a tanács-körben jó szónok [...] / Nagyszerű bűjtogató” (Aen. 11.339–340). Vö. EP 2.196–197 jz.

²⁹ **111. jóvá ... gonoszt]** Az eredetiben „make the worse appear / The better reason” utal a Szókratész elleni vádra, ahogy azt Milton maga idézi fel a *Tetrachordon*-ban (vö. Platón, *Apol.* 18B).

³⁰ **113. gonoszra fürge]** Vö. Sylvester, *DWW*, ‘Eden’ 304.

³¹ **118. ő]** Moloch. A korábbi megszólaló nevének elhallgatásához ld. EP 2.157 jz.

³² **126. Minő boszú?]** Az eredetiben „First, what revenge?” Béliál módszeresen, pontról pontra érvel Moloch felvetése ellen. Vö. a tüzes Argant és a simulékony Alet – két szaracén követ – szembeállítását Tassónál (*Megszab. Jer.* 2.58–90).

³³ **128. Mély]** Káosz.

³⁴ **130. az Éj honát]** Vö. EP 2.942–946, 1019.

vagy sarkunkban egész Pokol tolongna
 fekete fölkelésben, hogy a Menny
 szűz fényét befertezze—győzhetetlen
 135 s szeplőtelen csak ülne trónusán
 nagy Ellenünk³⁵: a mocskot nem tűrő
 étheranyag³⁶ a kárt hamar kiűzné,
 s az alja-lángot³⁷ győztesen kioltná.
 Így visszaverve a kétségbeesés
 140 a végreményünk. Bőszítsük tovább
 a győztes Istent, ontsa ránk dühét,
 s veszítsen el—ez volna gyógyulásunk,
 hogy ne legyünk? Bús kúra! Ki szeretné³⁸
 145 eldobni ész-valóját, még ha telve
 is kinnal; öröklétet átbolyongó³⁹
 eszméit veszítve elnyeletni-halni
 a nemteremtett Éj űr-méhiben⁴⁰
 mozgás-, érzéstelen? S ki tudja, ha
 ez volna jó, bősz Ellenünk tehetné
 150 velünk? Akarná tenni? Hogy tehetné,
 kétséges;⁴¹ biztos az, hogy nem akarja.
 Így Bölcs megoldja tán haragja fékét—
 okatlanul avagy óvatlanul—,
 hogy ellenei óhaját tegye,
 155 s azt rontja bőszén, kit örök boszúra
 tartogatott a mérge? »Mért halasszuk?«⁴² —
 így szól a harci párt.⁴³ —»Örök kinokra
 tart élve úgyis, arra büntetett!⁴⁴
 Bármit teszünk, mi többet tűrhetünk,
 160 mit még különbet?« Ez a legkülönb rossz,

³⁵ **136. Ellenünk]** Isten a bukott angyalok számára Sátán; ld. *EP* 1.84–125 jz.

³⁶ **137. étheranyag]** Aithér – a görög mitológiában Erebosz és Nüx fia, az örök világosság és a felső ég istene – nevéből az éter az ötödik őselem, a földi szféra feletti világ romolhatatlan alkotóeleme (vö. *Comus* 111).

³⁷ **138. alja-lángot]** A mennyei (éteri) és pokoli tűz szembeállításához vö. „az Úr, a te Istened emésztő tűz” (5Móz 4,24) és „a lángoló tüzet [tette] szolgájává” (Zsolt 104,4); ld. még Spenser allegorikus ábrázolását (*FQ* 7.7.26.6–7) és *EP* 1.118 jz. és 11.50–54.

³⁸ **143–146. Ki szeretné ... eszméit]** Vö. „A játszi kedvű szellem / Tüzes folyókba vész, vagy tévelyeg” (Shakespeare, *Szeget szeggel* 3.1.120–121), de a gondolat gyökerei klasszikus előzményekig nyúlnak vissza: „A miket tisztelsz és a miket megvetsz, egyformán hamuvá lesznek. Ezt parancsolja a pythiai jósdára írott ama szózat: ismerd tenmagadat. Mi az ember? Roncsolt s törékeny edény: nem nagy vihar, csak hányódás kell, hogy szétzúzassál. Bárhol küzdesz, megoszlatatol.” (Seneca, *De consol.* 11.4–7); (*A természettről.* 2.1044–1047). Vö. Platón, *Theaitétosz* 173e, valamint *EP* 2.425–428 és *Areop.* = *YP* 2:527–528.

³⁹ **145. átbolyongó]** Az eredetiben „wander”, az eposz egyik kulcsszava, gyakran negatív jelentésben, ld. pl. *EP* 1.364; 3.681; 7.21; 12.667.

⁴⁰ **147. nemteremtett Éj űr-méhiben]** A káosz, amelyből mint ősananyagból Isten a poklot és a kozmoszt teremtette, ld. *EP* 1.9 jz; vö. *FQ* 3.6.36.

⁴¹ **150–151. hogy tehetné, / kétséges]** Vö. *EP* 1.117–118.

⁴² **156–160. »Mért ... különbet?«]** Vö. *EP* 2.82–89.

⁴³ **157. a harci párt]** Az eredetiben még erősebb körülírás: „they who counsel war”, azaz azok, akik háborút tanácsolnak. Béliál nem nevezheti meg Molochot, hiszen a bukott angyalok neve eltöröltetett (*EP* 1.360–362 jz.), de az angol parlament házszabálya is tiltotta az előző felszólaló megnevezését.

⁴⁴ **157–158. Örök ... büntetett!]** A kárhozat örökkévalósága széles körben elterjedt nézet a keresztény hagyományban (vö. *CD* 1.9 = *YP* 6:347–348).

hogy fegyveresen így tanácskozunk?
 Lám, mint szöktünk hanyatt-homlok üzetve,⁴⁵
 gyötrő mennykő-paskolva,⁴⁶ és a Mélynek
 mint esengtünk, hogy nyeljen el! Sebünkre
 165 mentsvárnak tűnt Pokol! S midőn hevertünk
 tüzes tóra béklyózva... Az kutyább volt!
 S ha e szörny-lángot⁴⁷ gyújtó lehet⁴⁸
 föléled, s hétszeres haragra⁴⁹ szítva
 170 minket tűzébe fullaszt? Vagy fölülről
 a szűnt boszú megint fegyverzi véres
 jobbját,⁵⁰ hogy minket nyúzzon? Tárait
 Pokol ha újra nyitja,⁵¹ s boltive⁵²
 tüzet okád reánk, fenyegető
 175 vést, mely egy szép napon lehull fejünkre,
 s míg lelkesedve tervezünk dicső
 hadat, tűz-orkán ragad föl,⁵³ levág,
 szírthez szögez mindegyikünket, hogy
 gyötrő forgószelek kéj-martaléka
 180 legyünk; vagy a bugyborgó óceánba
 merít örökre, láncra verve, hogy
 ott társalogjunk örök jajszavakkal,
 kiknek nem jár halasztás, irgalom,
 hiú öröklétben? Ez még különb rossz!
 A nyílt, vagy rejtett háborút⁵⁴ azért
 185 én nem javallom. Kény, erő, család
 vele szemben⁵⁵ mit ér? Eszén ki jár túl,
 hiszen szeme mindent lát!⁵⁶ Az Ég-tetőről⁵⁷
 látja s kacagja minden moccnásunk;

⁴⁵ 162. szöktünk hanyatt-homlok üzetve] Vö. EP 1.170–172, 2.979–981, 6.871–874.

⁴⁶ 163. mennykő-paskolva] Vö. EP 1.170–178 és 6.864–880.

⁴⁷ 167–171. s ha ... nyúzzon?] Vö. Orkán érvelését az ellenség ellenállhatatlan erejével (*Megszab. Jer.* 10.44–47).

⁴⁸ 167. e szörny-lángot gyújtó lehet] Vö. Ézs 30,33.

⁴⁹ 168. hétszeres haragra] Vö. Dán 3,19 és Mt 12,45.

⁵⁰ 170–171. véres / jobbját] Az eredetiben „His red right hand”, azaz vörös jobb kezét, a horatiusi „rubente dextera” (*Ódák* 2.3–4) fordítása: utalás Isten villámaira (ld. EP 2.28 jz.). Horatiusnál Jupiter villámai Rómát, Béliál szerint Isten a poklot fenyegeti végleges megsemmisüléssel.

⁵¹ 171–180. Tárait ... verve] Vö. Aiszkhülosz, *Leláncolt Prométheusz*, 353–368.

⁵² 172. boltive] Milton pokla fedett, felülről is zárt tér.

⁵³ 176–180. tűz-orkán ... verve] „Így vezekelnék [a holtak]. Van, ki szelek viharába feszítve, / Van, ki viszont vízörvényben függ, vagy belemártva / Lángtengerbe, hogy az perzselje le, mossa ki bűnük” (*Aen.* 6.740–742). „Azt meg [Ajaxot], amint átszúrt szívéből hányta a lángot, / Vad szele kapta fel és taszította fokához a szirtnek” (*Aen.* 1.44–45). „A játszi kedvű szellem / Tüzes folyókba vést” (Shakespeare, *Szeget szeggel* 3.1.124). Zeusz úgy büntette a legyőzött titánokat, hogy az alvilágba zárta őket (ld. EP 1.199–200, 232).

⁵⁴ 184–191. A nyílt ... cselünk] Béliál Sátán mindkét stratégiai elképzelésével szemben érvel (vö. EP 1.123 jz., 661–662; 2.39). Érvelésének alapja Isten mindenhatóságának és mindentudásának helyes értelmezése: mint a pokoli zsinat minden felszólalója, bizonyos részletekben sokkal tisztábban lát Sátánnál. Javaslata – a többiekéhez hasonlóan – mégis hibás következtetésen alapul, és így tévútra megy (ld. EP 2.206–220).

⁵⁵ 186. vele szemben] Istennel szemben (vö. EP 1.93 jz.).

⁵⁶ 187. szeme mindent lát] Klasszikus toposz Isten mindentudásának kifejezésére. Az Atyaisten ábrázolására a szem az egyik ikonográfiai alapotívum. Vö. EP 3.81–82 és CD 1.2 = YP 6.50.

⁵⁷ 187–188. Az Ég-tetőről ... moccnásunk] „A mennyben lakozó kineveti, az ÚR kigúnyolja őket” (Zsolt 2,4); vö. EP 5.743–745.

190 nem kevésbé mindenható: erőnkkel
 dacolni, mint bölcs: hiusítani tervünk,
 cselünk. Ily csúful éljünk hát mi, Ég
 faja, így úzve, eltiporva túrjünk
 kint, láncot? Jobb e-sors szerintem itt,
 mint még különb kínban... ha már legyűrt
 195 háriható Sors,⁵⁸ mindenható
 döntés, a győztes kény. Kik tenni tudnánk,
 tudjunk most túrni;⁵⁹ nem törvénytelen
 ez a parancs⁶⁰—ha lettünk volna bölcsek,
 így határoztunk volna, nemhogy ily nagy
 200 Ellent kihívjunk, ily kockázatot
 vállalva. Nevetem, ki fegyverében
 bízva oly kérkedő, s ha veszi azt,
 remegi—bár tudhatta jól a bosszút—,
 hogy túrni kell kiűzetést, nyomort,
 205 gyalázatot, a győztes büntetését.
 Ez hát sorunk,⁶¹ amit ha szenvedünk,
 Ellenfelünk haragja megcsitul tán,
 ha tőlünk messze van, s nem sértjük őt,
 feled minket, elégi büntetésünk,
 210 s ez őrzöngő tüz^{vii} is lohad, ha lángját
 nem szítja torka.⁶² Tisztább lényegünk
 túri mérges lehet; nem érzi, edzve,
 vagy változik: megszokva új helyén,
 a hőt, lángját rokonnak érzi, már nem
 215 gyötrődik; így szelíddé lesz e rém,
 s fényé⁶³ az éj; hozhat reményt Jövő
 örök foIyása, véletlen, csere,
 mit várni érdemes, mivel mai sorsunk^{viii}
 boldognak rossz, de rossznak nem a végső,
 220 ha magunk nem hozunk fejünkre több bajt.”
 Okosnak álcázott szavakkal így
 javall rohadt nyugalmat Béliál;
 nem békét; tespedést. Szólt erre Mammon:⁶⁴

⁵⁸ 195–196. háriható ... kény] Vö. EP 1.117 jz., 134 jz.

⁵⁹ 196–197. Kik ... túrni] Béliál – aki csak *színleg termelt méltóságra, nemes tettekre* valójában *gyáva* (EP 2.108, 114) – Mucius Scaevola híres szavait idézi (vö. EP 1.158 jz. és VP 3.195), de kifordítja az értelmüket, amikor a szenvedés mérséklése érdekében javasol *túr*ést, vagyis passzivitást. Vö. Drancést, akinek „a nyelve forog, de a jobbj a harctól / Fázik már” (*Aen.* 11.337–338), és Orkán, aki a szaracén tanácsban érvel burkoltan a kapituláció mellett (*Megszab. Jer.* 10.47–48).

⁶⁰ 197–198. nem ... parancs] Az eredetiben „nor the law unjust” (a törvény nem igazságtalan), ti. a háború törvénye, amely szerint semmi – *kiűzetés, nyomor, gyalázat* (EP 2.204–205) – sem igazságtalan a legyőzöttekkel szemben. Milton ezt a törvényt idézi annak igazolására, hogy miért volt igazságos a halálos ítélet Ádám és Éva leszármazottaival szemben is, akik maguk nem követtek el törvénszegést (CD 1.11).

⁶¹ 206. Ez hát a sorunk] Béliál szónoklatának második része megelőlegezi a tanácsban őt követő Mammon tanácsát (ld. EP 2.223–278).

⁶² 211. nem szítja torka] Ld. EP 2.168 jz.

⁶³ 216. fényé] Az eredetiben „light” azaz: fényessé vagy elviselhetőbbé. A paradox megfogalmazás lehetővé teszi, hogy Béliál fantáziája ne tűnjék teljesen illuzórikusnak.

⁶⁴ 223. Mammon] Ld. EP 1.668 jz.

225 „Vagy^x azért harcolunk⁶⁵ – ha jobb a harc–,
 hogy az Ég urát trónjáról levessük,
 vagy visszanyerni jussunk. Trónja akkor
 dől meg, ha a vak véletlennek enged
 az örök Sors,⁶⁶ s a Kháosz dönt a harcban.⁶⁷
 Hiú remény, s a másik nem kevésbé:
 230 hiszen milyen hely vár miránk a Mennyben,
 ha le nem győzzük őt, a Menny urát?
 Tegyük föl, megszelídül és kegyelmet
 hirdet nekünk újabb alázkodás
 ígéretére—mily szemekkel állunk
 235 színe elé, s fogadjuk ránszabott,
 kemény törvényeit hajbókolón:
 zengjük trónját csicsergő himnuszokkal,
 isten-voltát kényszer-allelujákkal,⁶⁸
 míg ő Úrként feszít, gyüölt^x királyunk
 240 s oltára bűv-virággal⁶⁹ illatoz,
 szolga-ajándokunkkal? Ez legyen
 tisztünk az Égben, gyönyörünk? Unalmas
 öröklét ez annak imádatával
 fecséllve, kit utálunk! Ne akarjuk
 245 erővel a lehetetlent, mi ingyen
 se kéne—bár Mennyben, a csillogó
 rablétet⁷⁰ ám inkább keressük üdvünk
 önnönmagunkban, és magunknak éljünk
 csak a miénkből, bár e zord magányban,
 250 szabadon, senkitől se függve,⁷¹ érc-
 szabadságunk szeretve szolga pompa
 könnyü járma helyett.⁷² Abban tűnik ki
 nagyságunk, hogyha mi magunk teremtünk
 nagyot kicsinyből, rosszból hasznosat,
 255 a bajból jót,⁷³ s—bármily helyen—virulunk
 a vészben is, a kínból enyhülést
 orzunk munkás kitartással. Viszolygunk

⁶⁵ **224–252. Ha ... helyett]** A felvázolt alternatívákat (harciassság vagy hajbókoló szolgaság) Horatius szerint elkerüli a férfierény (*Episztolák* 1.18). Mammon szájából azonban hamisan hangzanak ezek a szavak, hiszen az általa javasolt önállóság (*autarkia*) csupán anyagi javakon és külsőségeken alapul.

⁶⁶ **228. Sors]** Ld. *EP* 1.117 jz. és 1.134 jz.

⁶⁷ **228. a Kháosz dönt a harcban]** A káosz döntőbírói szerepéhez ld. még *EP* 2.893–894.

⁶⁸ **238. kényszer-allelujákkal]** Istent dicsérő himnuszokkal. A *chal-lú-jáh* héber szó, jelentése: „dicsérvétek Jah(vét)!”

⁶⁹ **240. bűv-virággal]** Az eredetiben „Ambrosial Flowers”, az *ambroszia* a klasszikus hagyományban a halhatatlan istenek eledele, a szó eredeti jelentése (*ambrotosz* a. m. halhatatlan) is erre utal.

⁷⁰ **247. rablétet]** Az eredetiben „vassalage” azaz szolga- vagy hűbéresi (vazallusi) létet.

⁷¹ **250. szabadon, senkitől se függve]** Vö. Horatius *Episztolák* 1.18.107–112.

⁷² **251–252. szabadságunk ... járma]** Isten igája közismerten könnyű, ez azonban Mammon szájából szitokként hangzik el. Vö. Mt 11,30; „A vak szonettje” 10–11. sor. Milton Sámsonja többek között azért szidalmazza Júda *romlott népét*, mert „jobb neki a rabság, mint szabadság, / A tanya rabság, mint dolgos szabadság” (*Sámson* 270–271).

⁷³ **253–255. hogyha mi magunk teremtünk ... a bajból jót]** Sátán szerint *feladatunk*: [Isten] *célját csikarni és / a jóból is kielelni eszközét / a rossznak*” (*EP* 1.165–167). Mammon ennek a célnak csak látszólag mond ellent, hiszen az általa kívánt „jó” ellentétes Isten akaratával.

az éji mélyvilágtól? Ám az Ég
 mindenható Ura hányszor mulat
 260 korom felhők között, s nem húny dicse,
 mig éj fenségével borítja trónját,⁷⁴
 honnan mérgük begyűjtve^{xi} dörögek
 villámok, hogy a Menny Pokolt hasonlít.
 Ha ő sötétünket—fényét ne tudnánk
 265 másolni mink, ha tetszik?^{xii} E sivár táj
 tele rejtett arannyal, drágakővel.
 Él bennünk csín, művészet, hogy dicsőt
 alkossunk—itt miben különb az Ég?
 Idővel kínjaink⁷⁵ rokon-közeggé⁷⁶
 270 válhatnak, és a döfködő sütés
 oly kellemessé, mint amily cudar most;
 hők majd hevéhez hasonul, a kín-
 érzést csitítva így. Békét tanácsol
 minden körülmény, rend nyugodt terét.⁷⁷
 275 Gondoljuk meg, miként rendezzük el
 biztonságban jelen bajunk, ügyelve:
 hol s mik vagyunk, föladvá mind a harc
 nagy terveit. Tehát, tanácsom ez.”
 Alighogy némult, oly öröm morajlott⁷⁸
 280 gyűlésükön,^{xiii} mikéntha szirtüreg
 fogná fel szél zaját, mi teljes éjjel
 a tengert verte, s most rekedt danával
 ringatja az alélt hajóst, kinek
 bárkája szirtöbölben horgonyoz le
 285 véletlenül, vihar után. Ilyen taps
 csöndült Mammon szaván; békét ajánló
 tanácsa tetszett; újabb ütközettől
 Pokolnál jobban féltek—úgy szüköltek
 Mihály⁷⁹ kardjátul, mennykővétül,⁸⁰ úgy
 290 sóvárogtak fundálni lent hazát,⁸¹
 amely idővel majd vetélkedik
 bölcs kormányzatban⁸² még a Mennyel is.
 Ezt észrevette Belzebub,⁸³ aki

⁷⁴ **258–261. Ám ... trónját]** Ld. 2Kró. 6,1 „Az Úr mondta, hogy homályban kíván lakni”; Zsolt 18,12 „A sötétséget tette rejtekévé maga körül, mint egy sátrat.”

⁷⁵ **269–273. Idővel ... így]** Mammon Beliál érveit visszhangozza (EP 2.211–220).

⁷⁶ **269. rokon közeggé]** Az eredetiben „elements”, azaz alap- vagy lételemeinkké. A bukott angyalokat a kor démonológiai szakirodalma előszeretettel sorolta be a négy őselem (tűz, víz, föld, levegő) szerint.

⁷⁷ **274. rend nyugodt terét]** Az eredetiben „sett’l’d State / Of Order”, azaz a rend nyugodt állapotát vagy államát.

⁷⁸ **279–286. oly ... szaván]** Vö. *Aen.* 10.96–99; *Megszab. Jer.* 3.6; 9.22.

⁷⁹ **289. Mihály]** Mihály arkangyal, az égi seregek fővezére (ld. EP 6.254–255). Neve a héber *miká’él* kifejezésből ered, jelentése: „olyan, mint az Isten.”

⁸⁰ **289. mennykővétül]** Isten villámától.

⁸¹ **290. hazát]** Az eredetiben „Empire”, azaz birodalom szerepel.

⁸² **292. bölcs kormányzatban]** Az eredetiben „pollicy”, azaz kormányzás és/vagy politikai ravaszkodás. Az angol szó a korban túlnyomórészt pejoratív jelentésű, macchiavellista melléközeggé.

⁸³ **293. Belzebub]** Ld. EP 1.81 jz.

295 Sátánt kivéve mindnél rangosabb;
 méltósággal fölállt, hogy őt hihetnéd
 az állam oszlopának: homlokán
 sok mély barázdában megfontolás,
 az állam gondja; roncsban is magasztos⁸⁴
 arcán fejedelmi bölcsesség ragyog,
 300 a legnagyobb monarchiák nyügét
 Atlas-vállán⁸⁵ tudná viselni. Arca
 figyelmet követel s csendet, milyen csak
 éjjel honol, vagy nyári délben. így szólt:
 „Trónok,⁸⁶ hatalmak, Ég szülöttei,
 305 éther-erények! Vagy e címeket
 el kell vetnünk, s rangot cserélve Poklok
 hercegei legyünk? Hisz erre hajlik
 zömünk, hogy itt lakjunk, és itt emeljünk
 növő országot—ez kétségtelen.
 310 Álmodozunk, s feledjük: Ég királya
 e zúgot^{xiv} börtönünknek szánta: nem
 hogy ment legyünk az Ég ítéletétől,
 s szövetezzünk a trónja ellen—épp, hogy
 béklyóban éljünk, tőle messze, mégis
 315 téphetetlen zablázva, jól vigyázott
 rabsordaként. Biztos lehetsz, hogy ő
 magasban, mélyben Kezdet és a Vég⁸⁷
 királya vágyik lenni, s pártütésünk
 országából mitsem hasít le, Poklon
 320 is túlhatol uralma, s minket itt
 vasvesszővel terel,⁸⁸ miként a Mennyet
 arannyal.⁸⁹ Mért töprengünk: háború
 vagy béke? A háború rabságba vitt,
 s buktunk javíthatatlan. Nem kínáltak
 325 békét, s mi sem kértünk. Rabok, milyen
 békét nyernénk, ha nem zord tömlöcöt,
 korbácsot és önkényes büntetést?
 S mily békét adhatunk, ha nem ami
 tőlünk telik: gyűlölséget,^{xv} csatát,
 330 nem törhető dacot, alattomos
 folyton-főzött bosszút, hogy legkevésbé
 arasson győzőnk diadalt, s ne hízzék
 tettén, amit mi kínjainkban érzünk?
 Lesz alkalom reá, s nem kell nekünk

⁸⁴ **298. roncsban is magasztos]** Az eredetiben „Majestic though in ruin”, azaz fejedelmi, bár romokban álló.

⁸⁵ **301. Atlas-vállán]** Belzebub, az *állam oszlopaként* (EP 2.296) Atlaszhoz, a lázadó titánhoz hasonlatos, akít Zeusz arra ítelt, hogy az eget tartsa. Az államférfiú Atlaszhoz való hasonlítása kora modern közhely (vö. *Antonius és Kleopátra* 1.5.23).

⁸⁶ **304–370. „Trónok, ... álmodón?”]** Belzebub beszéde a pokoli tanácsban.

⁸⁷ **317. Kezdet és a vég]** Vö. EP 5.170 és Jel 1,17; 21,6, 22,13.

⁸⁸ **321. vasvesszővel terel]** Vö. Zsolt 2,9; Jel 2,27; Jel 12,5; Jel 19,15.

⁸⁹ **322. arannyal]** Az aranyvessző (a kegyelem) a jószágos, a vasvessző (az ítélet) az ellenséges viszony kifejezője, ezt említi a mennyei háború egyik hőse, Abdiel is: EP 5.892–893.

335 kockázatos kalanddal megrohannunk
a Mennyet, melynek ormai a mélyből
csatának, cselnek ellenállanak.
És ha valami könnyü módra⁹⁰ lelnénk?
Mert van egy hely (ha nem csal ősi jóslat),
340 másik világ, új faj boldog hona—
a neve ember, ezidőtt teremti⁹¹
az Úr: hozzánk hasonló,⁹² bár erőben
gyarlóbb s erényben, ám a fenti Úrnál
nagyobb kegyben leend. Az istenek közt
345 így adta szándokát nagy esküvel
lezárva, melytől megzendült az Ég-gömb.⁹³
Minden gondunk ezen legyen: kilesni,
mily lények laknak ott, minő alakjuk
és állaguk, tehetségük, hatalmuk,
350 mi gyöngéjük, erővel mint kísérsük,
vagy csellel. Zárva bár az Ég, s bírāja
önerejében bizton ül, e hely,
mint országának vég-határa, jól
kitárt, lakói védelmére bízva.
355 Kisérlhetünk talán kalandot itt
vad rajtütéssel: vagy Pokol tüzével
elperzseljük egész művét, avagy
bírnak magunknak és kiűzzük apró⁹⁴
lakossát, mint minket az Úr, s ha mégse,
360 elcsábítjuk, hogy légyen ellenévé
Isten, s művét megbánva,⁹⁵ enkezével
törölje el. Közönséges boszúnál
több lenne ez, megrontaná bajunkon
érett kéjét, s örömlenket csiholná
365 az ő keserve, ha kegyelt fia
bajunkban osztoznék fejest zuhanva⁹⁶
s hamar lehervadt üdvét, zsenge^{xvi} létét
átkozva. Mondd, mi jobb: e támadást
kisérlenünk, vagy éjben itt kotalnunk
370 országunkat hiába álmodón?”
Ördög-tervvel így érvelt Belzebub—
Sátán eszelte, s lopva súgta néki.⁹⁷

⁹⁰ **338. könnyű megoldás]** Az eredetiben: „easier enterprize”, azaz „könnyebb vállalkozás”.

⁹¹ **341. ezidőtt teremti]** Az eredetiben: „about this time / To be created”; tehát „mostanában” fogja teremteni az isten az embert. Milton itt elfogadja Órigenész érvelését (amit Aquinói Szent Tamás cáfolt, ld: *Summa Theol.* 1.61) miszerint az isten az embert az angyalok lázadása után teremtette.

⁹² **342. hozzánk hasonló]** Vö. Zsolt 8,6: „Kevésbé tetted őt kisebbé Istennél”.

⁹³ **345–346. nagy ... Ég-gömb]** Milton itt is klasszikus és bibliai motívumokat kapcsol össze. A Biblia szerint Isten önmagára esküszik: 1Móz 22,16; Ézs 45,23; Zsid 6,13. Homérosznál Zeusz esküjébe Olümposz beleremeg: *Il.* 1.530; *Aen* 9.106: „az egész nagy olympusi bérc belerendült”. Ézs 13,13: „ezért megrenditem az eget, és megindul helyéből a föld”. A mennyek megrázásról ld. *EP* 6.838.

⁹⁴ **358. apró]** Az eredetiben „punie”, kicsi, ill. „utánunk született” (francia: *puis né*).

⁹⁵ **361. megbánva]** Vö. 1Móz 6,6–7: „megbánta az Úr, hogy embert alkotott a földön”.

⁹⁶ **366. fejest zuhanva]** Ld. *EP* 1.44.

⁹⁷ **372. súgta néki]** Vö. *EP* 1.640–644.

Így mély gonosz kitől telik, ha nem
 minden rossz kútfejétül: egy gyökérben⁹⁸
 375 rontson meg embert, s Poklot elvegyítsen
 Földdel,⁹⁹ nagy Alkotónk gyalázatára?
 De gúnyuk csak dicsőségét növeszti.
 Pokolfóknak tetszett e vakmerő terv.
 Örömszikrás szemek! Egyhanguan
 380 meg is szavazták. Így beszél tovább ő:
 „Istenzsinat! Méltón ítéltetek
 hosszú vitán. Méltóan lényetekhez,
 nagyot döntöttetek, mi még ezegyszer
 legmélyebb Mélyből minket földob a
 385 Sorssal dacolva volt lakunk elébe,
 e fényhatárok látkörébe, honnan
 a Mennybe fölvihet szomszédi fegyver,
 ügyes roham, vagy élhetünk szelíd
 égövben gondtalan, hol égi fény jár,
 390 s Hajnal kelő sugára űzi el
 e bús homályt, és édes enyhe szél
 lehelli balzsamát, e roncsoló tűz
 sebét hegesztve. Ámde kit bocsássunk,
 hogy kifürkéssze ezt az új világot,¹⁰⁰
 395 ki képes erre? Ki merészeli
 a vándorlást a feneketlen éji
 Úrben: hogy tapogatva úttalan
 utat leljen vagy légben átrepüljön
 fáradhatatlan szárnyakon a sivár
 400 Örvényen, míg nem jut a boldogok
 szigetéig?¹⁰¹ Minő fortély, erő
 képes kiutat lelni körbe sűrűn
 figyelő angyal-örszemek között?
 Óvatos kell legyen, s mi is: vajon kit
 405 válasszunk. Kit kiküldünk, most azon
 áll, vagy bukik minden: a végreményünk!”
 Így szól, s leül. Feszült várakozás
 villan szemén: ki bukkan föl—helyeslő,
 ellenző—, vagy ki vállalja e vészes
 410 merényletet; de mind kukán lapul,¹⁰²
 mérlegelvén a vést, tünődve; mind
 a másik arcáról olvassa le

⁹⁸ **374. egy gyökérben]** Ádamban. Vö. Róm 5,19; 1Kor 15,21.

⁹⁹ **375–376. Poklot ... Földdel]** Vö. *Aréop* (YP, 2:514). Milton szerint a bűneset óta a gonosz együtt nő a jóval, a jó tudása együtt jár a gonosz tudásával.

¹⁰⁰ **394. új világot]** Gyakran előforduló kifejezés; ld. pl. *EP* 4.34, 115; 10.375. Gyakran alkalmazták a kifejezést Amerikára. Vö. *A vihar* 5,183 v. 185 „Ó, szép új világ”. „Ó, drága új világ” v. „Szép új világ”.

¹⁰¹ **400–401. boldogok / szigetéig]** A föld. A görög mitológia szerint a szerencsések, boldogok szigete. Azonos a bibliai paradicsommal. Vö. a *Hespéri kerttel*: *EP* 3.584.

¹⁰² **410. mind kukán lapul]** Eposzi formula; ld. pl. *II.* 3.95: „Ezt mondotta; s azok mind hosszan csöndbe merültek”; ld. még *EP* 3.228–229.

- önnön riadt félszét.¹⁰³ E kiszemelt,
 Mennyel tusázó bajnokok¹⁰⁴ között
 415 egy síncs, aki egyszál-magát ajánlná,¹⁰⁵
 vagy vállaná^{xvii} e szörny-utat. Akit most
 túlvilág-fény a társai fölé
 emelt, Sátán végül királyi göggel,
 legfőbb becse hitében szól szilárdan:
- 420 „Ó,¹⁰⁶ Menny-szülöttek, Égi Trónok!¹⁰⁷ Íly mély
 csönd, habozás méltán nyugöz le most
 minket, bár nem riaszt. Nagy¹⁰⁸ út vezet
 s nehéz¹⁰⁹ a Poklokból a fénybe. Biztos
 e tömlöcünk, kilencszer¹¹⁰ zár körül
 425 mohón-nyelő iszonyu tűzburok,¹¹¹
 s zárt tűz-acél-kapuk¹¹² szegik kiútunk.
 Ki ezen áthatol (ha tud!), fogadja
 velőtlen éj nagy ásító üre,¹¹³
 minek ha idétlent szülő belébe¹¹⁴
 430 merül, riasztja léte vesztivel.¹¹⁵
 Innen ha bármelyik világba fut,
 nem ismert tájra, ott mi vár reá?
 Nem ismert vész, reménytelen szökés.
 De nem érdemleném e trónt, Urak,¹¹⁶
 435 e fénnel, hatalommal ékesített
 királyi fönséget,¹¹⁷ ha elriasztna

¹⁰³ **412–413. a másik ... félszét]** A bukott angyalok jellemzően egymásban látják meg gyengeségeiket, illetve saját büntetésüket, bűnük következményeit (vö. *EP* 1.84–98, 10.540–544).

¹⁰⁴ **414. tusázó bajnokok]** Utalás a középkori románc-hagyományra, amelyet Milton tudatosan átformál (vö. *EP* 9.25–40).

¹⁰⁵ **415. egyszál-magát ajánlná]** Sátán itt következő gesztusához vö. a Fiú későbbi felajánlkozását az emberiség megváltására (*EP* 3.233–279).

¹⁰⁶ **420–456. „Ó, ...senki!”]** Sátán második beszéde.

¹⁰⁷ **420. Menny-szülöttek, Égi Trónok]** Vö. *EP* 1.129–130 jz. Sátán beszédével vö. *PR* 1.44–105.

¹⁰⁸ **422. Nagy]** Hosszú.

¹⁰⁹ **422–423. Nagy ... nehéz]** Ellentétben a később Évának ígért úttal, amely *nem hosszú* (*EP* 9.628). Vö. *Aen.* 6.126–129, *Pokol* 34.95 és *EP* 3.20–21.

¹¹⁰ **424. kilencszer]** Mint ahogy Vergiliusnál a Styx kilencszeresen fogja körül az alvilágot (*Aen.* 6.439).

¹¹¹ **425. tűzburok]** Vö. *EP* 1.345 jz. és a kozmosz *első domborzata*, azaz védőburka (*EP* 3.515): az eredetiben mindkettőt ugyanaz a szó nevezi meg („convex”).

¹¹² **426. zárt tűz-acél-kapuk]** Az eredetiben „adamant” (vö. *EP* 1.46 jz.), vö. az alvilág kapuját Vergiliusnál (*Aen.* 6.552). A pokol kapujához ld. *EP* 2.635–637.

¹¹³ **428. velőtlen ... üre]** A káosz, amelynek mélyén található a pokol (*EP* 2.985–987, vö. 2.147).

¹¹⁴ **429. idétlent szülő belébe]** Az eredetihez („abortive gulf”, meddő – szó szerint: elvetélő – öböl) hasonlóan nehéz szókép. Mindkettő a korábbi *anyaméb* (*EP* 2.147) metaforát idézi, s így az utazó értelmezhető elvetélt (a magyarban *idétlen*, azaz koraszülöttként életképtelen) magzatként, aki soha nem éri el célját, hanem megsemmisül (ld. köv. sor).

¹¹⁵ **430. léte vesztivel.]** Teljes megsemmisüléssel, amelyre – más összefüggésben – Béliál is utalt (*EP* 2.143–148); vö. *EP* 10.471–473.

¹¹⁶ **434–445. De ... fölött.]** Vö. Szarpédón beszéde Glaukoszhoz (*Il.* 12.310–328).

¹¹⁷ **436. királyi fönséget]** Sátán itt és a következő sorokban (439–440) egyértelműen egyeduralkodói rangot igényel magának társaival szemben.

valami is annak kísérletétől,¹¹⁸
 mi terv közjót szolgálni íteltetik,
 habár nehéz, veszélyes. Mért fogadtam
 440 el a királyi trónt, nem útasítva^{xviii}
 vissza, ha most nem vállalnék veszélyből
 is annyit, mint a fényből—mindakettő
 dukál a legfőbb Főnek, annyival több
 a kockázatból, mennél biztosabban
 445 ül társai fölött. Erős vitézek,
 még bukva is a Mennyek rémei,
 itthon (míg ez honunk) ti döntsetek,
 mint enyhítsétek a jelen nyomort,
 s a Poklot türhetőbbé^{xix} mint tegyétek,
 450 ha van ír vagy varázslat e gonosz lak
 kínját halasztó, bájoló, csaló...¹¹⁹
 Ne szűnjetek vigyázni innen az éber
 ellent, míg én e zordon pusztulás
 mesgyéin túl fürkészek messze néktek
 455 szabadulást. Velem e vad kalandra
 ne jöjjön senki!”

És a nagy Király
 fölállt, szerét szegvén újabb^{xx} beszédnek,
 bölcsen, nehogy tervétől föltüzelve
 más urak is ajánlkozhasanak,

460 mitől előbb remegtek (tudva, hogy
 elháríttatnak); így a többiek
 vetélytársnak hihetnék, s nagy nevet
 nyernének olcsón, míg ő nagy veszélyt
 kockáztat. Ám tiltó szavát azok
 465 éppúgy remegték, mint a zord kalandot.
 Vele fölálltak—dördült, mint a messze
 dörgés¹²⁰—, hajoltak szörnyű tisztelettel,¹²¹
 s magasztalták istennek, Ég urával
 egyenlőnek, fönnen dicsérve, hogy
 470 lenézte a közjóért en-javát—
 hisz bukott szellemek se vesztik el

¹¹⁸ **437. kísérletétől]** Az eredetiben „hazard”, ami egyszerre utal a szerencsejátékra és I. Károlynak „egy egész nemzet jólétét veszélyeztető” („hazarding the welfare of a whole Nation”) magatartására (*TKM* = YP 3:193).

¹¹⁹ **449–451. s a Poklot ... csaló...]** Sátán arra biztatja híveit, hogy *varázslással, csalással*, saját maguk megtévesztésével tegyék elviselhetőbbé alvilági környezetüket.

¹²⁰ **466–467. messze / dörgés]** Dörgés pecsételi meg az emberiség elleni terv véglegesítését, ahogy majd a beteljesítését is (*EP* 9.1013).

¹²¹ **467. hajoltak szörnyű tisztelettel]** Vö. a párhuzamos mennyei jelent végén az angyalok *alázatos meghajlását* (*EP* 3.363–365).

minden erényüket:¹²² az álnok ember¹²³
 ne kérkedjék dicső tetteivel,
 miket dicsvágy sugall, vagy nagyravágyás
 475 titkon lakkoz be hévvel. Így örülve
 páratlan Főjüknek, zárják a kétes,
 sötét tanácsot:¹²⁴ mikéntha a csúcsról¹²⁵
 északszél múltán¹²⁶ barna fellegek
 lövellnek fel, lepvén az ég derült
 480 arcát, s a zúduló elem a dúlt
 tájakra záporoz esőt, havat,
 mígnem a Nap rá méz bucsúval esti
 sugárát tárja, s éled mind a rét,
 madarak hangolják daluk, repes
 485 bégetve nyáj, ekhózza völgy, halom.
 Szégyen, ó ember!¹²⁷ Ördög kárhozott
 ördöggel egyetért erős kötéssel,
 észlények közt csak az ember verekszik
 egymással, bár az Ég kegyét reméli.
 490 Isten békét parancsol, mégis ők
 gyűlötségben csatáznak, ontanak
 vért vad tusákban, s földet rontanak, hogy
 egymást kiirtsák¹²⁸—mintha (bár vezetne
 összhangra ez!) nem volna elég Pokol-
 495 ellenfelük, ki vesztük várja éjt-nap.
 Szétment a styxi¹²⁹ gyűlés, elvonulnak
 Pokol hadfői sorban, köztük ott
 erős vezérük, mintha egymaga
 volna az Égnek ellene,¹³⁰ csak úgy mint
 500 Pokolnak rettegett császára,¹³¹ kit
 istent-utánzó udvar¹³² vesz körül

¹²² **471–472. hisz ... erényüket]** Milton elképzelése szerint a bukott angyalok csak fokozatosan, ill. részben veszítik el eredendő tulajdonságaikat, képességeiket (vö. pl. *EP* 1.98, 2.543–544).

¹²³ **472–475. az álnok ... hévvel.]** A látszólag nagyszerű emberi cselekedeteket is gyakran *dicsőségvágy*, *nagyravágyás* motiválja, s ezek semmivel sem érdemelnek több elismerést, mint Sátán terve az emberiség megrontására.

¹²⁴ **476–477. zárják ... tanácsot]** Az előző könyv végén (*EP* 1.787–788) megnyitott tanácskozás befejezése.

¹²⁵ **477–485. mikéntha ... halom.]** Az eposzi hasonlat első fele az éppen véget érő *sötét tanácsot az esőt, havat záporozó barna fellegekkel*, az azt követő örvendő együttlétet pedig az ítéletidő után kitisztuló, bukolikus idillt árasztó csendes alkonnyal mintázza.

¹²⁶ **478. északszél múltán]** Észak Sátán égtája (vö. *EP* 5.733–734; 6.77). Vö. *Il.* 5.524, az északi szél mindkét eposz eredetijében „alszik”.

¹²⁷ **486–495. Szégyen ... éjt-nap]** A bukott angyalok belső egységének, összhangjának tétele bibliai és klasszikus előzményekre nyúlik vissza (vö. Mt 12,25–26 és Juvenalis, *Szatírák* 15.159). Az elképzelés egyébként általánosan elterjedt nézet volt a kora újkorban.

¹²⁸ **490–493. Isten ... kiirtsák]** Milton valószínűleg a 17. század nagy katonai konfliktusaira utal.

¹²⁹ **496. styxi]** Pokoli (vö. *EP* 1.239 jz.)

¹³⁰ **499. ellene]** Szójáték Sátán nevére (vö. *EP* 1.84 jz.).

¹³¹ **500. császára]** Vö. *EP* 1.376 jz.

¹³² **501. istent-utánzó udvar]** A jelenet egyszerre parodizálja az Atya mennyei uralmát és az angol királyi udvar pompáját, amely maga is *istent-utánzó udvar*.

s nagy pompa: tűz-szeráfok¹³³ gyűrüje¹³⁴
 láng-címerekkel, szörnyü fegyverekkel,
 s lón rendelés: hirdessék meg¹³⁵ királyi
 505 harsonákkal, a gyűlés mire végzett.
 Négy gyors kherúb négy szél felé teszi
 ajkára a riongó ércet,¹³⁶ és
 hírnök kiáltja, hallja pusztá örvény
 nagy messze, s fülsiketítő¹³⁷ zsvivajjal
 510 ismétli a Pokol egész hada.
 Könnyült elemével, öncsaló reménnyel
 rebbennek szét a rendezett erőik,
 s ki-ki¹³⁸ tétován¹³⁷ saját útjára tér,
 amerre hajlam, választás viszi,
 515 hol nyugtot lel zilált eszméire,
 s az undor óráit előrli, míg
 királyuk visszatér. Egy rész¹³⁸ a síkon,
 vagy égi légben verseng szárnyakon,
 futásban, mint Olympiában és
 520 Delphiben¹³⁹ szoktak. Más tüzes csikóit
 vezérli, gyors kerékkal célt kerül,
 vagy harci rendet alkot. Mint mikor
 kevély városoknak¹⁴⁰ intő jelül
 kavargó égen indul harc: hadak
 525 rohamoznak felhőben, mind a két
 szárnyról lég-lovagok dzsidát szegeznek,
 míg a két főhad összecsap; az égbolt
 egésze hősi tettektől lobog.
 Más zord Typhón-dühtől¹⁴¹ kergült vadabbak
 530 sziklát, hegyet hasítanak, lovagolnak
 forgószele,¹⁴² vad tombolásukat
 Pokol se bírja ki: mint Oichaliában¹⁴³

¹³³ **502. tűz-szeráfok]** A szeráfok (a tágabb érelemben vett angyalok első rendje) hagyományosan a lánghoz, tűzhez kapcsolódtak, nevük a héberben „tüzesen égőt” jelent.

¹³⁴ **502. gyűrüje]** Az eredetiben „Globe” (gömb), vagyis (a tökéletes) térbeli alakzat, hiszen az angyalok repülni is tudnak.

¹³⁵ **504–510. hirdessék ... hada]** Vö. *Megszab. Jer.* 4.3.

¹³⁶ **507. riongó ércet]** Az eredetiben „sounding Alchymie” (szó szerint: hangzó alkémia), ahol az „alkémia” egyik kora újkori jelentése réz vagy más fémötvözet, ami egyszersmind utalás arra is, hogy a harsonák nem színaranyból készültek. Az egész jelenet gyenge – és hamis – utánzata a mennyei megfelelőjének.

¹³⁷ **513–517 s kiki ... visszatér]** A bukott angyalok a gyűlésben *örülve / Páratlan főjüknek* (EP 2.475) *erős kötéssel egyetértenek* (EP 2.487), a tanács végeztével azonban *tétovának, eszméik ziláltak, s az undor óráit kénytelenek előrlni.*

¹³⁸ **517–559. Egy ... acéllal]** A bukott angyalok időtöltésének klasszikus példáihoz vö. *Il.* 2.773–779; *Aen.* 6.642–669.

¹³⁹ **519–520 mint Olympiában és / Delphiben]** Az ókori görög versenyjátékok két fontos színhelyén.

¹⁴⁰ **522–528. Mint ... lobog]** A furcsa légköri jelenségek hagyományosan rossz előjelek: Josephus számol be a jeruzsálemi Templom pusztulását megelőző égi jelenésről (*A zsidó háború* 6.5.3), s az angol polgárháború idejéből is fennmaradtak hasonló feljegyzések.

¹⁴¹ **529. Typhón-dühtől]** Ld. *EP.* 1.197–209 jz.

¹⁴² **531. forgószele]** Milton összeköti Typhón (az angolban ejtsd: tájfen) képét és a tájfun (forgószele) ideáit.

¹⁴³ **532–537. Mint ... Lichast]** Mitológiai tárgyú hasonlat, melyben Milton a bukott angyalok pokolbeli tombolását hasonlítja Héraklész (*Alcides*) őrzöngéséhez. A hős *Oichaliából győztesen* hazatérve ünnepi ruháért

a győztes-koszorús Alcides érzi,
a köntös mérgezett, s gyötrődve tép¹⁴⁴ ki
535 gyökerestül thessáli fenyveket,
s az Oetáról Euboea tengerébe
szórja Lichast. Más szelidebbek egy
halk völgyben húzzák meg maguk, dalolják
sok hárfa-szóra, angyal-énekekkel
540 hőstetteik, hadiszerencse-hozta
bukásuk; panaszolva végzetük,¹⁴⁵ hogy
szabad erényt vaksorsnak, kénynek ad
rabul—daluk bár pártos, összecseng,
(össze, hisz halhatatlanok dala),
545 s elzsongatja a Poklot,¹⁴⁶ bűvöli
sok hallgatóit. Édesebb beszédben¹⁴⁷
(dal érzéket, szép szó lelket bűvöl)
ott távoli hegyen ül egy csoport,
magasztosabb eszmékben azt bogozva:
550 mi a gondviselés, előrelátás,
elrendelt sors és^{xxiii} szabad akarat,
mindent-előre-látás^{xxiv}—s e végtelen
útvesztőben ragadnak. Azt kutatják:
mi jó, rossz, szégyen, szenvedély, közöny, dics,
555 üdv, végnymor—hamis, hiú tudás ez,
de langy boszorkasággal bűvöl el
csekély időre kint, aggályt, s csihol
csaló reményt, vértéz konok szivet
dacos tűréssel, háromrét acéllal.
560 Más részük nagy hadakban, ezredekben
fürkészni megy merész kalanddal oly
helyet e szörnyvilágban, hol szelídebb
éghajlat könnyebb lakhatást ajánl;
négyfele száll a négy Pokol-folyó
565 partja hosszán, mik méreg-fodraik
köpik a lángoló mocsárba.¹⁴⁸ Szörny Styx:¹⁴⁹
halálos gyűlölet folyója; gyászos,

menesztí társát, *Lichast*, aki azonban önhibáján kívül *mérgezett köntöst* hoz. Héraklész a fájdalomtól eszét veszítve gyökerestől tépi ki a *thessáli* erdők fát, majd az ártatlan *Lichast* az *Oeta*-hegy csúcsáról az Égei-tenger öblébe, *Euboea tengerébe* veti. Vö. *Átvált.* 9.98–272.

¹⁴⁴ **534–535. s gyötrődve ... fenyveket]** A mennyei háborúban a küzdő felek egész hegycsúcsokat tépnek ki harci dühükben (vö. *EP* 6.636–643).

¹⁴⁵ **541–543. panaszolva ... pártos]** A bukott angyalok panaszdala *pártos* (részhajlító, előítéletes), hiszen a *vaksorsnak* és a *kénynek* (Isten önkényének) tulajdonítják végzetük.

¹⁴⁶ **545. elzsongatja a Poklot]** Akárcsak Orpheusz éneke (vö. *EP* 3.17; 7.34–39; *Georg.* 4.481–484).

¹⁴⁷ **546–559. Édesebb ... acéllal]** A skolasztikus filozófusok mintájára vitázó bukott angyalok a filozófia *útvesztőjében* ragadnak, ám a sztoikus *tűrés* segít elviselni a pokol kínjait. Milton a *Visszanyert Paradicsomban* és a *Küzdő Sámsonban* is szigorú kritika alá veti az antik filozófia *hamis, hiú tudását* (vö. *PR* 4.286–321; *Sámson* 300–306).

¹⁴⁸ **566. a lángoló mocsárba]** Az eredetiben „Into the burning Lake,” azaz a lángoló tóba. Milton a négy pokolbeli folyót Vergiliustól, illetve Spensertől is vehette (ld. *Aen.* 6; *FQ* 1.5.33; 2.6.50; 2.7.56–57; 2.8.20); a lángoló tó képe azonban bibliai eredetű (Jel 20,14).

¹⁴⁹ **566–576. Szörny ... bánatát]** Milton a négy alvilági folyó nevének jelentését magyarázza korabeli etimológiák alapján.

bus Acheron a gondé: mély sötét;
 a ködgomolyból szüremelő sirásról
 570 nevezett Cocytus; tűz-Phlegeton—
 láng habja dühben őrjöng. És ezektől
 távol egy lassu, nesztelen patak
 hömpölyg, a Léthe, feledés folyója:
 ki útvesztő habjaiból iszik,
 575 felejtí helyzetét, előbbi létét,
 kínját, kéjét, örömet, bánatát.
 Túl rajta dermedt szárazföld terül
 korom-vadul, veri örök vihar
 örvénye, jég, mi sosem olvad el
 580 a földön, gyűl halomba, s óriás
 romnak tetszik. A többi csupa jég, hó,
 mély bugyor,¹⁵⁰ mint a serboni mocsár¹⁵¹
 ő s Casius-hegy s Damiat között, hol
 egész hadak merültek el; a torpadt
 585 lég¹⁵² fagyban ég, s mint tűz süt a hideg.
 A hárpialábu fúriák¹⁵³ ide
 vonsszák a kárhozottakat szabott
 forgással, ezek érzik végletek
 gyötrő cseréit, melyek váltakozva
 590 még kínosabbak: dühödött tüzágyból
 jégben fagyatni légi lágy hevük,
 vergődni leszögezve, moccanatlan
 befagyva időközönként, s^{xv} vissza tűzbe...
 Átkelnek a Léthén¹⁵⁴ menet-jövet, hogy
 595 szorongásuk fokozza, kelve küzdnek,
 sóvárogván a csábitó folyóra,
 hogy csöppnyi cseppel édes feledésbe
 fojtsák a kint, a jajt egy percre csak:
 a széle oly közel... de tiltja Végzet,¹⁵⁵
 600 s hogy elrekkentse óhajuk, Medúsa
 Gorgó-iszonnal¹⁵⁶ ő rzi átkelésük—
 ha élő érintné: a víz kitér,

¹⁵⁰ **582. mély bugyor]** Az eredetiben „A gulf profound,” azaz mély öböl.

¹⁵¹ **582–584 mint ... merültek el]** A Szerbonisz-tó Egyiptom keleti partvonalán található *Damiat* (a modern Dumyát) és az *ős Casius-hegy* között. Diodórosz szerint a szerbonisz mocsarának futóhomokja egész hadseregeket nyelt el (*Bibliothéké* 1.30.5–7); Apollóniosz Rhodiosz pedig úgy tartja, a Tüphón (ld. *EP*. 197–209 jz) e tó fenekén, s nem az Etna alatt tölti büntetését (*Argonautika* 2.1210–1215). Milton később is használja a mocsár képét a pokol leírására (vö. *EP* 2.924–931).

¹⁵² **584–585. a torpadt ... hideg]** A pokol fagyos helyként való jellemzése korabeli közhely (vö. *Pokol* 32; *Szeget szeggel* 3.1.121–122.)

¹⁵³ **586. hárpialábu fúriák]** Milton e lényekben egyesíti a görög vihar istennőket (a *harpüüákat*) a bosszúistenségekkel (*Fúriák*, Erinüszök). A hárpiaéknak Vergiliusnál „horgas körmük” van (*Aen.* 3.217); az *Odüsszeiában* halottak lelkét ragadják el az Erinüszök számára (20.77–78).

¹⁵⁴ **594–598. Átkelnek ... kint]** Vö. *Aen.* 6.745–751.

¹⁵⁵ **599. Végzet]** Vö. *EP* 1.117 jz.

¹⁵⁶ **600–601. Medúsa / Gorgó-iszonnal]** Medúsa a három Gorgó-nővér egyike; tekintete kővé dermedt.

mint Tantalustól¹⁵⁷ egykor. Így^{xxvi} bolyongva,¹⁵⁸
 elveszve zűrben, a kalandorok
 605 sáppatag-borzadón, riadtszeműn,
 most látják szörnyű sorsuk, és nyugalmat
 nem lelnek; így vonulnak sok kopár
 éj-völgyön át, sok gyász-vidéken át,
 sok jeges, lángos Alpon,¹⁵⁹ szirteken,
 610 barlangon, tavakon, lápon, Halál-
 árnyon... Halál országa ez,¹⁶⁰ mit Isten
 átkával rossznak alkotott, ami
 csak rosszra jó, hol élet hal, halál él,
 s a Természet fiall vizás, bolond,
 615 csodás, mondhatlan, átkos torzakat, s
 szömyebbeket mesék iszony-fialta,
 képzelt rémképeinél, borzadály
 Chimaeráknál, Hydráknál, Gorgonoknál.¹⁶¹

Közben Isten, s az ember ellene,
 620 Sátán, hatalmas tervektől tüzelve,
 gyors szárnyra kap, s Pokolkapuk felé
 veszi magános röptét. Söpri hol
 a jobb, hol a balpartot,^{xxvii} átsuhan
 tárt szárnyal a vak úrön, fölszökell
 625 a homorú, tüzes magasba. Mint¹⁶² a
 távol vizen hajóhad függni látszik
 felhőkön, amint napéj-egyen-szelekkel
 hajózik Bengáliából¹⁶³, vagy a Ternat
 s Tidor-szigetről,¹⁶⁴ honnan füveik
 630 hozzák kereskedők az etióp
 kalmár-uton¹⁶⁵ lavirozva éjjel a
 Fokhoz,¹⁶⁶ a Pólusnak¹⁶⁷ feszülve: a távol
 Sátán ilyennek tetszett. A Pokol
 határa látszott már magas tetőig,

¹⁵⁷ **603. Tantalustól]** Tantalosz ellopta és halandóknak adta az istenek eledelét. Emiatt és göggyéért örök szomjúság gyötri a Hádészban: egy tóban áll, előtte étvágygerjesztő gyümölcsök lógnak egy fa ágáról, ám valahányszor csillapítaná szomját, a víz és a gyümölcsök elhúzódnak előle (vö. *Od.* 11.582–592).

¹⁵⁸ **603–607. Így bolyongva ... nem lelnek]** Vö. *EP* 2.513–517jz.

¹⁵⁹ **609. Alpon]** Hegycsúcson.

¹⁶⁰ **611. Halál országa ez]** Az eredetiben: „A Universe of death”.

¹⁶¹ **618 Chimaeráknál, Hydráknál, Gorgonoknál]** A klasszikus mitológia szörnyalakjai (vö. *Aen.* 6.288–289). A Khimaira elől oroszlán, középen kecske, hátul sárkánykígyó (*Il.* 6.179–182); az a Bellerophón öli meg, akit Milton elődjének tart (vö. *EP* 1.13; *EP* 7.16–20). A Hüdra kígyószerű víziszörny; a *Gorgonokhoz* ld. *EP* 2.600–601 jz.

¹⁶² **625–633. Mint ... tetszett]** Összetett eposzi hasonlat, amelyben a narrátor a Távol-Keletről Nyugat felé utazó, s a Jóreménység-fokát *lavirozva*, azaz oldalazva kerülő kereskedelmi hajókaravánhoz hasonlítja Sátán útját. A kép egyrészt a dörzsölt kereskedő, másrészt a birodalomépítő gyarmatosító ideájával kapcsolja össze Sátán szintén *éjjel* útját.

¹⁶³ **628. Bengália]** Kelet-indiai tájegység a Gangesz és a Brahmaputra deltája körül, részben a mai Banglades állam területén.

¹⁶⁴ **628–629. Ternát s Tidor-szigetről]** Két fűszersziget a maláj szigettengerben.

¹⁶⁵ **630–631. etióp / kalmár-uton]** Az Indiai-óceánon.

¹⁶⁶ **632. Fokhoz]** A Jóreménység-fokhoz.

¹⁶⁷ **632. Pólusnak]** A Déli-sarknak.

635 három hármaskapu: három része réz,
három vas, három gyémánt¹⁶⁸—áthatolni
min nem lehet—, s körül nem lankadó tűz.

A kapu két szögén egy-egy iszony-lény:
derékig bájos nőszerű¹⁶⁹ az egyik,
640 ám lent sokágu, pikkelyes, tömérdek
tekergő kigyóteste van, halálos
fullánkkal végükön. Csipőinél
pokolkutyák ugatnak szüntelen,
Cerberus¹⁷⁰-torkukat kitátva, szörnyű
645 vonítással, s ha kedvük tartja, vagy
neszük zavarják, visszamásznak anyjuk
méhébe; ott kucorogva láthatatlan
vonítanak benn. Nem ily iszony-kutyák
üzték Scyllát,¹⁷¹ midőn a Calabria¹⁷²,
650 s érdes Trinacria¹⁷³ közötti vízben
fürdött; nem undokabb had üldözi
az éj-banyát,¹⁷⁴ titkos hívásra^{xxviii} ki
lég-lovagolva jön, bűvölve^{xxix} kiseded
vére szagától, hogy a lapp boszorkány-¹⁷⁵
655 haddal táncoljon, míg varázslatukra
kihuny a Hold. Másik alak—ha épp
alaknak hívható, melyen tagot,
izületet se látni, vagy valónak,
mi árnynak tetszik¹⁷⁶ (ilyenek is, olyanak
660 is látszik)—éj-sötéten áll, miként tíz
fúria;¹⁷⁷ mérges, szörnyü, mint Pokol; ráz
iszony-dzsidát, s fejszerü dudorán
királykoronafélét hord.¹⁷⁸ A Sátán
ott áll: ültéből fölszökell a Szörny,
665 s vad léptekkel rohan reá; Pokol
belérendül. A rettenetlen Ellen
csak ámul: ez mi? Ámul, nem riad;
teremtett lényt, Istent s Fiát^{xxx} kivéve
nem fél, kutyába sem vesz. Megvető
670 szemekkel végigméri, s így rivall rá:

¹⁶⁸ **636. gyémánt]** Az eredetiben „adamantine”, azaz acélkeménységű; vö. *Aen.* 6.439, 552. és *EP* 1.46 jz.

¹⁶⁹ **639–642. nőszerű ... végükön]** Vö. *FQ* 1.1.14–15, *Átvált.* 14.50–67; *Ist.szül.* 300–325, *Aen.*3.426–432.

¹⁷⁰ **644. Cerberus]** Sokfejű kutya, a klasszikus mitológiában az alvilág, a Hádész bejáratát őrizte.

¹⁷¹ **649. Scyllát]** Sziklában lakó szörny Itália és Szicília között, Vö. *Od.*12.73–126; 229–59; *Átvált.* 13.730–33; 14.40–67.

¹⁷² **649. Calabria]** Itália déli része.

¹⁷³ **650. Trinacria]** Az Itáliát Sziciliától elválasztó tengerparti szoros, Calabriával szemben.

¹⁷⁴ **652. éj-banyát]** Hekaté, az éjszaka boszorkánya; vö. *Mach.* 3.5 és 4.1.

¹⁷⁵ **654. lapp-boszorkány-]** Lappföld Skandinávia északi része, ahol a korabeli néphit szerint boszorkák és varázslók éltek.

¹⁷⁶ **659. árnynak tetszik]** Vö. a Halál leírását Spensernél: *FQ.* 7.7.46.

¹⁷⁷ **661. fúria;]** A *fúria* a görög Erinusz, azaz bosszúálló istenség latin neve. A *fúriák* általában a hübriszt, azaz a gőgöt büntetik. Vö. *EP* 6.864.

¹⁷⁸ **663. királykoronafélét hord]** Vö. Jel 6,2.

„Honnan,¹⁷⁹ mi faj vagy, átkozott alak, hogy
 utamba merted vetni torz fejed,
 bár undok, bős az, a kapú elé,
 min át kívánok törni; légy nyugodt,
 675 nem kérem engedelmed, tűnj, vagy élvezd
 bolondságod gyümölcseit; tanuld meg,
 Pokolfaj: égi szellemmel ne küzdj!”

Dühvel tele az Álnok¹⁸⁰ így felel:
 „Te¹⁸¹ vagy az áruló kherúb, aki
 680 először tört békét, hitet az Égben,
 mit meg nem törtek még, s az Égfiak
 harmadját¹⁸² lázadó fegyverbe hívtad
 az Isten ellen, mért is téged ő
 és csürhédet kiebrudalt, s ide
 685 számkivetett: örök tűz-kínban élni?
 Ég-szellemnek hiszed magad, Pokolra-
 ítelt, és itt dacot meg gúnyt lihegsz,
 hol én vagyok király—hogymég dühösb légy!—,
 Urad királyod? Vissza börtönödbe,
 690 csalárd szőkevény, s kotródásodnak adj
 szárnyat, nehogy késésed skorpió-
 korbáccsal űzzem, és dzsidám suhintva
 még meg nem élt kint szállassak reád!”

Így szólt a szörnyü Rém,¹⁸³ s alakja, míg szólt
 695 s riongatott, tízszer ormótlanabb,
 iszonyu lett. Állt szembe véle Sátán
 haragra gyúlva, rettenetlenül
 tüzelt mint üstökös,¹⁸⁴ mely az észak-égen
 a nagy Sárkánykigyó hosszán sziporkáz,
 700 s szörnyű sörényéről ragályt, csatát ráz.
 Egymás fejét célozták meg halálos
 csapással, ámde végzetindító
 kezük nem vágyott adni új csapást,
 csak vártak és sötét farkaszemet
 705 úgy néztek, mintha két fekete felhő—
 Ég-ágyúkkal rakott—dörögve száguld
 a Káspi-tengeren,¹⁸⁵ s mi szembe áll,
 haboz, amíg jelt trombitál a szél
 a légközépen zord, sötét csatára;
 710 egymásra így meredt a két tusázó,

¹⁷⁹ **671–677. Honnan ... küzdj]** A klasszikus eposzban jól ismert motívum az ellenfél kilété felől való érdeklődés és az ezzel együtt járó burkolt vagy nyílt fenyegetőzés. Vö. *Il.* 6.123–127.

¹⁸⁰ **678. Álnok]** Az eredetiben „Goblin,” azaz gonosz démon, a Halál.

¹⁸¹ **679–693. Te ... reád!]** A Halál első beszéde.

¹⁸² **681–682. Égfiak / harmadját]** Vö. Jel 12,4.

¹⁸³ **695. Rém]** Az eredetiben „Griesly terror”, azaz kb. rettenetes rém, a Halál.

¹⁸⁴ **696. üstökös]** Vö. *Aen.* 10.272–275.

¹⁸⁵ **707. Káspi-tengeren]** Közmondásosan viharos tenger (vö. Horatius, *Ódák* 2.9.2–3; Spenser, *FQ* 2.7.14). A felhőhasonlathoz ld. Boiardo, *Orlando Innamorato* 1.16.10 és *Megszab. Jer.* 6.38: Edward Fairfax angol fordítása (1600) szintén a Kaszpi-tenger partjára helyezi a jelenetet.

mig éjebb lett Pokol; párjukra leltek,
mert soha, csak egyszer¹⁸⁶ találkozott
két íly vetélytárs. Estek volna oly nagy
tettek, hogy megrendül belé Pokol,¹⁸⁷ ha
715 az Alvilág kapúinál ülő,¹⁸⁸
Végzet-kulcs-őríző, kígyó-boszorkány^{xxxv}
szörnyű sikollyal nem szalad közénk.
„Apám,¹⁸⁹ miért veted kezéd¹⁹⁰ —kiált—
egyetlen magzatodra, és mi düh szállt
720 meg, sarjam, hogy halál-dzsidád saját
apád fejére szegzed?! És kiért?
Ki fennen ül, s kacag rajtad,¹⁹¹ kit Ő
rabszolgájának rendelt, hogy betöltsd, mit
igazságnak csufolt dühe parancsol,
725 dühe, mi majd kettőtöket megöl.”
Szavára a Pokol-pestis magát
megvonta. Sátán így fordult a nőhöz:
„Sikolyod furcsa, és szavad, amit
közénkdobtál, hogy hirtelen kezem
730 állatva késik kibeszélni tettel
a szándékát; elébb hadd tudjam azt,
ki vagy, te dupla-forma,¹⁹² s most, hogy itt e
Pokol-völgyben találkozunk, miért hívsz
apádnak engem s ez Iszonyt fiamnak?
735 Nem ismerek,¹⁹³ nem láttam én soha
nálad és nála szörnyebb látományt!”
A Pokol-őr-boszorka így felelt:¹⁹⁴
„Felejtettél!¹⁹⁵¹⁹⁶ Szemedben oly csunyanak

¹⁸⁶ **712. soha, csak egyszer]** Amikor Krisztus legyőzi a Sátánt és a halált (vö. Zsid 2,14: „hogy halála által megsemmisítse azt, akinek hatalma van a halálon, vagyis az ördögöt” és 1Kor 15,26: „Mint utolsó ellenség töröltetik el a halál”), ahogy a Bűn pár sorral később megjósolja (*EP* 2.725).

¹⁸⁷ **713–714. Estek ... Pokol]** A klasszikus epikára visszavezethető elbeszélői fogás, amelyben a narrátor kitekint a történet egyéb lehetséges folytatásaira, ezáltal hangsúlyozva tárgya kivételes voltát (vö. pl. *II.* 2.155–156).

¹⁸⁸ **714–717. ha / az Alvilág ... közénk.]** A közbeavatkozás irodalmi előképeihez ld. *II.* 6.391–493, 18.70–137, 22.79–93; *FQ* 2.7.42.

¹⁸⁹ **718–725. „Apám, ... megöl.”]** A Bűn első beszéde.

¹⁹⁰ **718–721. Apám ... szerzed?!]** Az allegorikus alakok kapcsolatrendszerének (*EP* 2.638–858) első, tömör összefoglalása: a Bűn Sátán lánya, s egyszersmind a Halál anyja, akit saját apjának szült (vö. *EP* 2.750, 776). A hármas allegória (a Bűn mint Sátán lánya és a Halál anyja) eredete Nagy Szt. Vazul *Hexaemeronjára* megy vissza. A vérfertőző történetet a Bűn a következőkben részletesen is elmeséli. Az *egyetlen magzatod* a magyarban inkább Mária-asszociációkat kelt, az eredetiben („thy only Son”) egyértelműbb az utalás a hitvallási formulára („egyszülött Fiában”), ami az alvilági alakok viszonyrendszerére, mint a Szentháromság pokoli paródiájára utal.

¹⁹¹ **722. kacag rajtad]** Vö. Zsolt 2,4: „A mennyben lakozó kineveti, az ÚR kigúnyolja őket” és *EP* 5.735–737, 743–745.

¹⁹² **732. dupla-forma]** Felül nő, alul kígyó (*EP* 2.639–641).

¹⁹³ **735. Nem ismerek]** Sátán allegorikusan saját bűnét tagadja.

¹⁹⁴ **737. így felelt]** A Bűn itt kezdődő elbeszélése az első epizód az eposz második narratív szintjén és az első önéletrajzi retrospektív (vö. kül. *EP* 4.455–497 és 8.246–514).

¹⁹⁵ **738–739. Felejtettél? ... ma?]** Vö. *EP* 1.84–87 jz.

¹⁹⁶ **738–803. „Felejtettél? ... ura!"]** A Bűn önéletrajzi elbeszélése.

740 tetszem ma? Én, kit hajdan ott az Égben
oly szépnek láttál, midőn a gyűlésben¹⁹⁷
a Menny királya ellen konspiráló
minden szeráf láttára oly veszett kín
fogott el hirtelen, szemed sötétült,
745 s káprázatban uszott, míg sűrű lángot
lövelt fejed, s baloldalán nagy úr nyílt,
honnan kiszöktem én, sugáros arcú
alakban önnön másod,¹⁹⁸ égi tündér,
fegyveres istennő.¹⁹⁹ A teljes Ég-had²⁰⁰
750 ámulva megriadt, szükölve^{xxxii} vissza-
hőkölt, Bűnnek²⁰¹ hívott, s baljóslatú
jelnek ítelt; de rokonnak szokva meg,
tetszettem, és bájam megnyerte még
a legfőbb zsémbelőket is, kivált
755 Téged, ki bennem legtökéletesebb
képmásod lelve meg, belémszerettél,²⁰²
s doromboltál velem titokba, míg
méhem növe terhet fogant. De harc lőn,^{203xxxiii}
csatákat vívtak Égben, és ki nyert?
Ki más: Mindenható nagy ellenünk;
760 pártunk veszett, s utunk az Empyreumon²⁰⁴
fut át. Buktak a pártütők az égi
csúcsról a Mélybe, s a teljes bukásban
én is; ekkor adták kezembe ezt a
roppant kulcsot,²⁰⁵ megbízva, hogy örökre
765 tartsam becsukva e kaput, ne lépjen
át rajta senki, csak ha én nyitom.
Busongva ültem ott, de nem soká.²⁰⁶
tetőled-vemhes méhem egyre nőtt;

¹⁹⁷ **740–751. midőn ... ítelt]** Az epizód Sátán lázadásának idejére esik (vö. *EP* 5.751–776). Sátán *veszett kénja* ellentmondani látszik Rafael elbeszélésének, aki szerint Sátán a mennyei csatában, Mihály kardcsapása után érzett *elsőjör* fájdalmat (*EP* 6.334–336, 438–442). Nem feltétlenül figyelmen kívül hagyhatjuk Milton részéről, hiszen Rafaelnek nem kellett, hogy részletes tudomása legyen a lázadók táborában éjjel történekről.

¹⁹⁸ **746–747. sugáros ... másod]** A lázadó angyalok csak fokozatosan veszítik el mennyei szépségüket. A Bűn születésének pillanatában még ő is és az apja is *sugáros arcú, égi szépség*.

¹⁹⁹ **748. fegyveres istennő]** A jelenet Pallasz Athénéé, a bölcsesség és igazságosság istennőjének születését imitálja, aki atyja, Zeusz homlokából pattant ki (*Ist. szül.* 924–926). A Bűn Sátán *balfelől* született gyermeke.

²⁰⁰ **748. A teljes Ég-had]** Vagyis a lázadó angyalok *teljes* serege.

²⁰¹ **750. Bűnnek hívott]** Az allegória (vö. *EP* 2.718–721 jz.) második személye itt azonosítódik egyértelműen.

²⁰² **754–755. legtökéletesebb ... belémszerettél]** Sátán nem tud kilépni narcisztikus önimádatából. Ellenpéldaként ld. Éva teremtéstörténetét (*EP* 4.459–482). A Bűn Sátán *képmása* (*imago diaboli*), ahogy az ember Istené (*imago Dei* (*Vulgata*), 1Móz 1,27).

²⁰³ **757. De harc lőn,]** Sátán lázadásának első reggele (*EP* 6.3–4).

²⁰⁴ **760. Empyreumon]** Az ókori kozmológiák szerint a világegyetem legfelső részén, a tűz birodalmában; mennyországbán. Miltonnál egy út vezetett a mennyország kapujától a középpontjába, Isten trónusához (*EP* 7.567–570, vö. 5.261), de a lázadók kiűzésekor a menny fala nyílt meg előttük, s úgy zuhantak *a Mélybe* (*EP* 6.865–871).

²⁰⁵ **763–764. adták ... kulcsot]** Az eredetiben hasonlóan személytelen szenvedő szerkezet („was giv’n”); vö. *EP* 2.840–841).

²⁰⁶ **767. nem soká]** Míután megérkeztek a pokolba, a bukott angyalok kilenc napig gyötörődtek eszméletlenül (1.49–51).

- 770 érzem, furcsán görcsöl, gyötrőn vajúdik.
 S végül kit látsz? E ronda magzat,²⁰⁷ e
 tőled fogant, vadul utat szakított
 belemen át, hogy kín és félsz facsarta
 egész altestemet, s így változott
 ilyen torzzá! En-méhem-szülte gyötrőm
 775 kibújt, forgatva végzetes, ölésre-
 készült vasát.²⁰⁸ Sirtam, szökvén: *Halál!*²⁰⁹
 Az undok névre megremeg Pokol,
 s bugyraiból ekhózza csak: *Halál!*
 Futok, ez üldöz (jobbadán gyönyörtől,
 780 mint dühtől látszott lángragyúlva), gyorsabb:
 utól is ér—iszony-nyügözte^{xxxiv} anyját—,
 s undok, erőszakolt ölelkezéssel,²¹⁰
 rút, rablott kéjéből foganta bennem
 e bőgő szörnyeket,²¹¹ mik szüntelen
 785 környékeznek, hisz láttad, óraszám²¹²
 fogamzom, szülöm őket végtelen
 kinomra; mert ha tetszik, visszabújnak
 méhembe, mely viselte őket, és
 üvöltnek, rágva bélem, édes étkük.
 790 Kitornek újra s készakarva²¹³ ölnék-
 nyúznak, hogy tőlük soha sincs nyugalmam.
 Szemem előtt ül szembe rém Halál,
 fiam s ellenfelem: uszítva őket;
 zsákmánya híján engem is benyelne,
 795 anyját hamar, de tudja, hogy velem
 neki is vége volna; jó keserves
 falatja volnék, mérgezője, ha
 rám vetemednék—így akarja Végzet.²¹⁴
 De téged óvlak, jó Atyám, kerüld
 800 Halál nyilát! Hiún ne hidd, sugár
 páncélatodban seb nem érhet, ámbár
 a Mennyben edzették. Nem állhat ellen
 Halál döfésének csak az Ég ural!”
 Így zárta. Leckéjét hamar tanulta
 805 az álnok Ellen,²¹⁵ meghunyászkodott, s szólt:

²⁰⁷ **770–74. E ronda ... torzzá!** A Szkülla-mítosz változata (vö. *EP* 2.649 jz.); magyarázat arra, a Bűn hogyan vesztette el égi szépségét, és hogyan alakult a jelenet elején látott torz alakká (*EP* 2.640–643).

Ugyanakkor a Bűn és a Halál vérségi rokonsága bibliai toposz is (vö. Jak 1,15).

²⁰⁸ **775–776. ölésre- / készült vasát** Dárdáját.

²⁰⁹ **776. Halál!** Az allegória (vö. *EP* 2.718–721 jz.) harmadik személyének azonosítása.

²¹⁰ **782. undok, erőszakolt ölelkezéssel** A pokoli vérfertőzés teljes: a saját nagypapjától fogant fiú megerősokolja saját anyját.

²¹¹ **784. e bőgő szörnyeket** A pokol-kutyák eredetmítosza (vö. *EP* 2.642–648).

²¹² **785. óraszám** Az eposzban a „bűnös idő” egysége az óra (vö. *EP* 1.689–692 jz.).

²¹³ **790. készakarva** Az eredetiben „with conscious terrours”, azaz a rossz lelkiismeret iszonyával/kínjaival.

²¹⁴ **798. így akarja Végzet** Az eredetiben „so Fate pronounc’d,” azaz „így jelentette/nyilatkoztatta ki a Végzet” (*PL* 2.809); vö. CD 1.2.

²¹⁵ **805. Ellen** Sátán.

„Lányom, édes, ha elfogadsz^{xxxv} apádnak,
s mutatod szép fiam, méz zálogát
Menny-élveinknek—akkor édes, ám most
a nemvélt, nemvárt változás miatt bús-
810 emlékü örömünknek—, nem jövök, mint
ellen, tudd meg, de hogy a kín e rémes
fekete házából²¹⁶ megváltsalak
kettőtöket, s az égi szellemek
egész hadát, akik igaz jogunkért
815 fogtak fegyvert, s buktak velünk. Helyettük
megyek magam e durva küldetésben,
mindért magam kitéve, hogy magamban
tapodjam a létlen²¹⁷ Mélyet, s át a roppant
Ürön^{xxxvi} vándor-fürkészve megkeressem
820 a megjósolt helyet,²¹⁸ jelek szerint mely
alkotva már: nagy Gömb, az üdv hona,
az Ég szegélyén—új lakók raja
plántáltatott beléje megürült
helyünket pótlandó—messzébb helyezve,
825 nehogy az Ég megrakva nagy tömeggel
lázkodástól bolyduljon. Ez a terv
vagy még titokzatosabb—sietek
megtudni, és ha látom, visszatérek,
s elviszlek Téged és Halált oda,²¹⁹
830 hogy élvben éljetez, s a busa légben
illatbalzsamban ringjatos titokban,
halkan; lesz ott mit ennetek dugig,
véghetetlen: minden zsákmányotok lesz!”
Szólt. Mindkettő örült; Halál vicsorgott
835 kísérteties vigyorral, azt fülelvén,
mint szűnik éhe, fente már fogát
a pompás lakomára; nem kevésbé
örült a rossz anya, s apjához így szólt:
„Ez alvilági kulcsot jog szerint
840 s a mindenható Ég-király parancsa
szerint én őrzöm; tiltva van kinyitnom
e páncél ajtót: készen áll Halál, hogy
erő ellen dzsidáját közbevesse,
s nem fél, hogy rajta győz élő erő.
845 De mért beszéljem én Annak parancsát,
aki gyülöl, s aládobott a mély
Tartarus²²⁰ éjjelébe, hogy üljek itt
gyülölt tisztembe börtönözve—Ég
lakója, menny-szülött—, örök kinokban,

²¹⁶ **811–812] a kín e rémes / fekete házából]** Vö. Jób 30,23.

²¹⁷ **818. létlen]** Az eredetiben „unfounded,” azaz „feneketlen” vagy „meg nem teremtett.”

²¹⁸ **820. a megjósolt helyet]** Vö. *EP* 2.339–346.

²¹⁹ **829. s elviszlek Téged és Halált oda]** Sátán ígéretének beváltását ld. *EP* 10.382–409.

²²⁰ **847. Tartarus]** Az alvilág legmélye, a titánok büntetésére kijelölt hely. A Bűn alakja nagyban hasonlít a vergiliusi Tartarus előtt ülő Tisiphonéra (ld. *Aen.* 6.555).

- 850 iszonyban, környékezve rettenettel,
zajjal belem-evő önnön fajomtól?
Te vagy apám, nemzöm, a léteimet
te adtad; kinek engedjek, ha nem
neked? Kit szolgáljak? Viszel hamar
- 855 amaz uj^{xxxvii} üdv-sugárvilágba, kéjenc,
víg istenek közé, hol én leszek
királynő jobboldon, buján örökkön,²²¹
mint lányodhoz, mint kedvesedhez illik.”
- Szólt, s oldaláról húzta már a Végzet
860 kulcsát, minden jajunk bús eszközét,
s gördült vadállat-farkon a kapukhoz,
s a szörnyü csapórácsot vont a föl, mit
nem mozdíthat a Styx²²² minden hatalma,
csak ő; a bonyolult reteszt a zárban
- 865 fordítja, hogy minden tömör acél-,
vagy szikla-zár, pecek hull könnyedén,
s hogy mérges lendülettel és csikorgón
a Pokol-ajtószárnyak szétcsapódnak,
a sarkokon csikorgnak szörny dörejként,²²³
- 870 s fenekestül megrendül Erebus.²²⁴
Nyitja, de zárni nincs hatalma már:
a kapu nyitva áll, hogy rajt kitért
szárnyal egész sereg vonulhat át,
zászlót lengetve, lovakkal, kocsikkal,
- 875 laza sorokban. Mint kemenceszáj áll
tárva, s okád vér-lángot, füstgomolyt.
Szemük előtt kitérül hirtelen
a szürke Mélység²²⁵ titka: mérhetetlen,
határ-, iránytalan vak óceán,
- 880 hol hossz, magasság, szélesség, idő, hely
kihunyt, s Természet őse: Éj, Khaosz
örök fejtelenségben, szüntelen harc
zajában, zúrben országol. Hideg,²²⁶
Hő, Nedv, Száraz—e négy merész vitéz
- 885 uralomért tusáz, csatába hívta
magzat-atomjaik,²²⁷ mind pártjaik
zászlói körül zsibong csoportjaikban:
könnyű s nehéz fegyverzetű, kemény, lágy,

²²¹ **857. jobboldon, buján örökkön]** A Bűn az apostoli hitvallást (*credo*) parodizálja.

²²² **863. Styx]** Vö. *EP* 2.66–576 jz.

²²³ **869. a sarkokon ... dörejként]** Vö. a mennyei kapuk nyitását (*EP* 7.205–207); vö. még *Il.* 5.749–751, *Aen.* 6.573–579.

²²⁴ **870. Erebus]** Hésziodosz tanúsága szerint az egyik legkorábbi istenség (*Ist. szül.* 120–125), neve jelentése „igen sötét”; mitológiai földrajzi névként egyúttal az alvilágot is jelentheti.

²²⁵ **878. a szürke Mélység]** A Káosz.

²²⁶ **883–884. Hideg, ... Száraz]** A négy alapvető minőség, amely az antikvitás és a kora modern kor szerint meghatározza az anyagi létezés minden szintjét.

²²⁷ **886. magzat-atomjaik,]** Az atomok (oszthatatlan részecskék, amelyekből a világ felépül) tanát Milton a lucretiusi filozófiára alapozza; vö. *A természetről* 2.62–833.

gyors, lassu had, oly számos, mint Cyrene²²⁸
 890 s Barka sivó tüzes homokja, mit
 fölkapnak a tusázó vad szelek, hogy
 terheljék könnyü szárnyuk. Percig az
 az úr, kihez legtöbb csapódik. Ül mint
 bíró, a Zűr,²²⁹ s döntvén csak szítja még
 895 a vak Viszályt, melyen király; fölötte
 ül még a Véletlen, a Minden-úr.
 Természet méhe ez (vagy sírja tán?), e
 szörny úr, hol nincs tenger, part, tűz, se lég,
 de mind vemhes csiráiban kavartan
 900 gomolyg, és így tusázna, mígnem a
 mindenható Teremtő—több világot
 szerzendő—nem rendelkezik sötét
 anyagjkkal. Ravasz Sátán e vad
 űrbe kinézve áll Pokol szegélyén,
 905 s útján tünődik: nem kicsinyke öblön
 kell áthatolni most. Füle²³⁰ nem kevésbé
 zúg romboló dörejtől—hogyan nagyot
 hasonlítsak kicsinyhez—, mint mikor
 Bellona zajg, s minden ostromszerével
 910 készül egy fővárost lerontani;
 vagy mintha a Menny-bolt szakadna le,
 s a zendülő elemek tengelyéről
 letépnék a szilárd Földet. Vitorla-
 szárnyát repülni tárja, s a felúszó
 915 füsttől emelve fölrugaszkozik.
 Mint felhőszéken, száll mérföldeken föl
 merészen; széke foszlik, s ő a szörny
 űrben^{xxxviii} lebeg csak; értetlen csapong
 hiú tollával, ólomként bukik
 920 tízezerölnyi mélyre, s esne még,²³¹ ha
 bal véletlenből ím egy fölgomolygó
 kénkő-tüzes felhő ellenlökése
 annyi mérföld magasba föl nem űzné;
 megáll dühe, kioltotta a szittyós
 925 Syrtis:²³² se tó, se föld; belémerülve
 csápoz a cuppogósba, hol repülve,
 hol lábon; most vitorla kell neki,

²²⁸ **889–892. mint Cyrene ... szárnyuk]** Eposzi hasonlat, amelyben a narrátor homokviharokról híres Észak-afrikai helyek homokszemeinek számához hasonlítja a káoszban zsidongó *atomok* hadát, ld. *EP* 2.886.

²²⁹ **894. a Zűr]** A Káosz allegorikus megszemélyesítése.

²³⁰ **906–913. Füle ... Földet]** Összetett eposzi hasonlat, amelyben Sátán káoszbeli zajérzékelését a háború (*Bellona* a háború római istennője, Mars nővére) robajához vagy égszakadáshoz hasonlítja.

²³¹ **920. s esne még]** Hagyományos eposzi elbeszélő fogás, ld. *II.* 2.155–156.

²³² **925. Syrtis]** Líbia északi partjánál fekvő sekély öblök (Sidra és Cabes), amelyeket futóhomokjuk miatt rettegtek az utazók; Milton a *se tó, se föld* jellemzést Luvanustól vette, ld. *Pharszalia* 9.364.

- most evező. Mint Griff²³³ a vadonban űzi
 szökő szárnyán hegyen-mocsáron át az
 930 arimaspit, ki—őre bármily éber—
 elcsente őrzött aranyát: az Ellen
 így jár fürgén szittyón, sziken, sikon,
 bérceen, sűrűn, tarlón; fejjel, kezével,
 szárnyon, lábon utat keres, kuszik,
 935 lából, uszik, merül, röpül. Utóbb
 kábító hangok zagyva zűrszava²³⁴
 tör át az űr-sötétben²³⁵ és fülét
 támadja hars rohammal; arra fordul
 nagy rettenetlen: Mélyek Mélye bármi
 940 szelleme lakja bent e hangzavart,
 megkérdi, merre a legközelebb a
 Homály fényvel határos partja; íme
 előtte Kháosz trónja,²³⁶ a szörnyű Mélyen
 fölfont sötét, nagy sátra; oldalán ül
 945 cobolyruhás vak Éj,²³⁷ a Vének Véne,²³⁸
 uralma társa, és előttük áll
 Orcus, Hades²³⁹ s az Iszonyat nevű
 Demogorgon,²⁴⁰ Hír,²⁴¹ Véletlen, kavargó
 Zavar, s a Zendülés, Viszály ezer
 950 különböző torkával.²⁴²

Vakmerőn

fordul Sátán feléjük: „E legalsó

²³³ **928–931. Mint Griff ... aranyát,]** Eposzi hasonlat, amelyben a narrátor az *aranyat őrző* csodás teremtményhez, a *Griff*hez hasonlítja a Sátánt. Hérodotosz szerint az aranyat a legendás egyszemű népség, az *arimaspiák csemik e*; ld. *A görög-perzsa háború* 3.116, 4.13, 27.

²³⁴ **936. kábító hangok zagyva zűrszava]** Vö. Babel tornya (1Móz 11,1–9 és *EP* 12.53–62).

²³⁵ **937–940. az űr-sötétben ... hangzavart]** A káoszban sötét van (vö. *EP* 2.1018–1020), Sátán csak a hangok után tájékozódik.

²³⁶ **943–944. Kháosz ... sátra]** Káosz (*Kháosz*) az eposzban egyszerre kozmológiai régió és allegorikus személy. Sátrához vö. „homály volt lába alatt. [...] Sötétségből vont sátrat magának” (2Sám 22,10.12, vö. Zsolt 18,10.12) és *FQ* 4.2.47.

²³⁷ **945. cobolyruhás vak Éj]** Az Éj Káossal együtt uralkodik az alacsonyabb rendű hatalmasságokon (vö. *Ist. szül.* 116–125).

²³⁸ **945. Vének Véne]** Az eredetiben „eldest of things”, ami néhány kritikus szerint ellentmondani látszik Rafael teremtéstörténetének, amely szerint a *fény az első dolog* („first of things”; *EP* 7.243–244; vö. még *EP* 3.4–5). Az utóbbi azonban egyértelműen az első teremtett dolgot jelenti, míg az Éj a káosz – tehát a teremtést megelőzően létező formátlan ősanyag (*EP* 1.9 jz.).

²³⁹ **947. Orcus, Hades]** Az alvilág (istenének) latin és görög neve.

²⁴⁰ **948. Demogorgon]** A név Boccaccio közvetítésével (*Genealogia Deorum* 1.6) vált népszerűvé, aki egy középkori forrásból vette át, ahol az ókori szerzők által (Lucanus, *Pharsalia* 6.744–749; Statius, *Thébaisz* 4.516) név nélkül említett titokzatos alak azonosításaként szerepel. A klasszikus források szerint már nevének kimondása is félelemmel tölti el az alvilági hatalmakat. Boccaccionál az Éj és a többi alvilági isten (Erebus, Viszály stb.) atyja. Milton máshol (YP 1:222 = ‘Prolusion 1’) Káossal azonosítja. Vö. *FQ* 1.1.37, 4.2.47.

²⁴¹ **948–950. Hír ... torkával]** Vö. *EP* 2.893–896. Milton korai vázlatában, amikor még dramatikusan formában tervezte feldolgozni a bűneset témáját (*Adam Unparadis’d*), hasonlóan allegorikus alakokat sorolt fel a dráma szereplőiként.

²⁴² **949–950. Viszály ezer / különböző torkával]** Az eredetiben „mouths”, azaz szájak. Hagyományosan a *Hírt* („*Rumor*”) ábrázolták soknyelvű vagy sokszájú lényként (ld. Pl. a *IV. Henrik* 2. részének prologusát).

Úr szellem Őserői: Zúr, s te ős Éj!
Nem kémnek jöttem, hogy országotok
titkát kilessem, vagy zavarjam; e

- 955 sötét vadont bejárni kényszer űz;²⁴³
utam téres hazátokon vezet
a Fényhez, vezetőtlen egymagamban²⁴⁴
kóválygok: azt fürkészem, merre visz
gyors út borús hazátok és a Menny
960 határához, vagy ama helyre, melyet
országokból hasított el a Légi
király, s nemrég övé²⁴⁵—hogyan oda jussak,
járom e Mélyet. Ó vezessetek!²⁴⁶
A viszonzás se lesz mindennapi—
965 ha a Bitorlót²⁴⁷ innen elverem:
a vesztett tájat visszacsatolom
eredendő éjébe,²⁴⁸ trónotok
elé (utamnak célja ez!),²⁴⁹ s az ősi
Éj zászlaját ismét kitűzöm ott!
970 Tíetek a haszon, enyém a bosszú!”
Szólt Sátán. És az ősi Zúr²⁵⁰ felett,
gyötört arccal dadogva: „Idegen,
tudom, ki vagy:²⁵¹ a hős Angyal-vezér,
ki csak nemrég emelte föl fejét
975 a Menny-király ellen, s bukott, hiszen

²⁴³ **955. kényszer űz]** Nem feltétlenül annak beismerése Sátán részéről, hogy bukottságában végső soron Isten eszköze (vö. *EP* 1.117 jz., 134 jz., 365 jz.). Az eredeti („by constraint”) azt az olvasatot is megengedi, hogy a káosz topográfiaja nem tesz lehetővé számára más útvonalat.

²⁴⁴ **957. vezetőtlen egymagamban]** Vö. *FQ* 6.1.6.

²⁴⁵ **962. nemrég övé]** A kozmosz teremtése (vö. *EP* 7.138–566) a lázadó angyalok kiűzése és a Sátán útja között eltelt kétszer kilenc napos intervallumba (vö. *EP* 1.50 jz., 174–178, 334 jz.; 6.876) esik.

²⁴⁶ **963. Ó vezessetek!]** Az eredeti itt és a következő sorokban nyelvtanilag sokkal kevésbé egyértelmű, mint a magyar fordítás. Ezen a ponton a kulcsszó („direct my course”) igei és melléknévi („egyes az utam”) értelmezést is megenged. Az összetettséget részben Sátán improvizálásával, részben Káoszhoz való viszonyának ambivalenciájával (nem olyan nyílt vele, mint amilyenek a magyar fordítás alapján tűnik) magyarázzák a kritikusok.

²⁴⁷ **965. Bitorlót]** Az eredetiben személytelenebbül „usurpation” (bitorlás), de úgy is Isten teremtő rendjére utal, amelyet a káosz rovására terjeszt ki (*EP* 1.9 jz.). Nyitva hagyja azonban a kérdést, hogy ki a jogos uralkodó.

²⁴⁸ **966–969. visszacsatolom ... ott!]** Sátán – talán a remélt támogatás érdekében hízelegve – itt egyértelműen az *Éj* – és így Káosz – uralmát ismeri el a *vesztett táj*, a megrontandó új világ felett.

²⁴⁹ **968. utamnak célja ez!]** Sátán határozott – és Káosz számára ígéretes – kijelentése nincs teljesen összhangban a pokoli tanácsban elhangzottakkal. Ott ez a változat csak érintőlegesen került elő (*EP* 2.356–357), s a fő cél az új világ meghódítása volt (*EP* 2.367–369, 375–376, 388–393). Vö. *EP* 10.392–409, ahol a bűnössé lett kozmosz nem a káoszhoz, hanem (némiképp a káosz rovására) a pokolhoz *csatolódik* (vö. *EP* 2.1005–1017).

²⁵⁰ **971. Zúr]** Káosz, az eredetiben „Anarch” (anarcha), vagyis az anarchia mint államforma feje (vö. monarchia/monarcha); valószínűleg Milton szóképzése.

²⁵¹ **972–973. Idegen, / tudom, ki vagy]** Vö. „Tudom, ki vagy, az Isten Szentje!” (Lk 4,34; vö. Mk 1,24). Sátán küldetése a Fiút parodizálja.

láttam,²⁵² hallottam is—ily óriás had
 nem nesztelen zuhan a megriadt
 Mélységbe, de romra rom, romlásra romlás,
 zajgó zavarban, és az Ég-kapuk²⁵³
 980 milliós szám köpték a kergető,
 győztes hadat. Önnön határomon
 ütöttem itt tanyát, ha védhetem
 erőmmel a csekélyet, mely maradt,
 s mit belviszálytok²⁵⁴ még összébb szorít,
 985 rontva az ősi Éj-jogart. Először
 tömlöctök, a Pokol szakadt le szét-
 terülve lent, utóbb az Ég, a Föld,
 ez új világ fölöttem, mit aranylánc²⁵⁵
 kötöz az Ég-oldalhoz, légiód
 990 bukáshelyéhez. Arra-úrad épp nincs
 távol, csak hogy veszélyes ám! Siess!
 Halál, romlás, veszés, nekem haszon csak!”

Végezte. Nem időz felelni Sátán.
 Boldog, hogy tengerén e partra lelt;
 995 ujult^{xxxix} erővel, üde fürgeséggel
 tűzpiramis gyanánt²⁵⁶ szökik fel a
 vak Űrbe, és a harcok elemek
 tusája közbe utat tör kerítve
 mindenfelől veszéllyel, többel is, mint
 1000 mikor a Bosporuson²⁵⁷ áthatolt az
 Argó az ütköző sziklák között,
 vagy Ulysses, hogy balról elkerülve
 Charybdist, örvénynek jobbról hajózott.
 Haladt sok nyügge, ²⁵⁸ bajjal, gürcöléssel;
 1005 ő még csak, nyügge-bajjal, ám hogy egyszer
 átkelt, hamar, midőn bukott az ember—

²⁵² **976. láttam]** Nem feltétlenül mond ellent a teljes sötétségnek a káoszban (vö. *EP* 2.937–940 jz.), hiszen az angyalok bukását a „látható sötétség” (*EP* 1.63 jz.) fényjelenségei kísérhették (*EP* 1.172–178, 2.163). A hangok elsődlegessége ebben a beszámolóban is egyértelmű.

²⁵³ **979–981. az Ég-kapuk ... hadat.]** Káosz beszámolója közelebb van Sátánéhoz, mint Rafaeléhez (vö. *EP* 6.864–871 és 1.170–172 jz.). Milton részéről tudatos is lehet a fokozatosság: Rafael összhangban van az isteni igazsággal, Káosz kaotikus, míg Sátán bukott, teljesen elszakadt az igazságtól.

²⁵⁴ **984. belviszálytok]** Az angol eredeti egyik legtöbbször emendált sora. A magyar fordítás is a gyakori javítást követi („your”/tietek a korai kiadásokban egyértelműen szereplő „our”/mienk helyett). E szerint az értelmezés szerint Káosz a mennyei háborúra utal. Az újabb szövegkritikai gyakorlat megtartja az eredeti alakot, és a káoszban uralkodó eredendő belső háborúságra – vagy szövegen kívül, az angol polgárháborúra – érti az utalást (vö. Shakespeare, *IV. Henrik* 1 1.1.11–13).

²⁵⁵ **988. aranylánc]** Vö. *Il.* 8.18–27; vö. még Chaucer, *A lovag meséje* és Platón, *Theiatétosz* 153c.

²⁵⁶ **996. tűzpiramis gyanánt]** Lángnyelvként—Sátán még a poklon kívül sem menekülhet a tűztől. A piramis szót a korban a görög *πύρ* (tűz) kifejezésből származtatták.

²⁵⁷ **999–1003. mint / mikor a Bosporuson ... jobbról hajózott]** Összetett eposzi hasonlat, melyben Milton először a kolkhiszi aranygyapjúért útra kelő görög mitológiai hős, Jászón, és hajóstársai, az *Argó*-hajó fedélzetén utazó argonauták expedíciójához (Apollóniosz Rhodiosz, *Argonautika* 2.552–611), majd Odüsszeusz Szküllá és Kharübdisz közötti kalandjához hasonlítja Sátán útját a káoszon át (*Od.* 12.234–259).

²⁵⁸ **1004–1005. Haladt sok nyügge ... nyügge-bajjal]** Milton az ismétléssel, s a soroknak az eredetiben a jambikusztól eltérő lejtésével is érzékelteti Sátán útjának nehézségeit.

- mi furcsa változás!—, Bűn és Halál
járnyomdokán (az Ég akarta így!),
s készített nagy, sokat típort utat²⁵⁹
- 1010 az éji Mély fölé; Mély fortyogó
örvénye túri az új, hosszú hidat,
bár ez Pokoltól a szerény világ
szélső gömbjéig ér, és rajta álnok
lelkek vonulnak könnyedén ide-
- 1015 oda, hogy büntessék, avagy kísértsék
az embert, csak nem azt, kit Isten őriz,
külön kegyelme,²⁶⁰ őrző angyala.
- Most végre Fénynek szent hatása villan,
s az Ég faláról a vak Éj ölébe
- 1020 szikrás hajnalt lövell. A nagy Tenyészet
határa itt van, itt hátrál a Zűr,
előretolt sáncából, mint levert had,
mind kevesebb tusával, harci zajjal:
lám Sátán kisebb gürcsel, könnyedén
- 1025 lebeg derengő fényben a csitul
habon, s vonul viharibált hajóként
a révbe vígan, bár szakadt kötéllel,
vitorlával, avagy a légszerű
űrben kitárt szárnyon lebeg, s tekint
- 1030 kedvére a körbe messze elnyúló
(négyszögletes, vagy gömbölyű?)²⁶¹ Eget, sok
opáltornyát, élő zafírral ékes²⁶²
bástyáit, egykoron szülőhelyét;
s mellette—arany láncon²⁶³ fűzve hozzá—
- 1035 a rajt csüngő világot, Hold-közelben²⁶⁴
a legparányabb rendű csillagot.
- Álnok bosszú terhével, átkozott
órán ide siet az Átkozott.²⁶⁵

²⁵⁹ **1009. s készített ... utat]** Ld. *EP* 10.299–320; ld. még Mt 7,13: „Mert tágas az a kapu, és széles az az út, amely a kárhozatba visz, és sokan vannak, akik azon járnak.”

²⁶⁰ **1017. külön kegyelme]** Vö. *EP* 3.192–195.

²⁶¹ **1031. (négyszögletes vagy gömbölyű?)]** A Menny formája nagysága miatt nem eldönthető; mindamelllett a mennyei tökéletesség képes a kör négyszögletesítésére.

²⁶² **1032. zafírral ékes]** Vö. Jel 21,19.

²⁶³ **1034–1035. arany ... világot]** Ld. *EP* 2.988 jz.

²⁶⁴ **1035–1036. Hold-közelben ... csillagot]** Az eredetiben hasonlat: „in bigness as a Starr / of smallest Magnitude close by the Moon”; azaz kb. nagyságát tekintve akkora, mint a legkisebb csillag. Az *arany láncon csüngő világ*, azaz itt: az egész kozmosz, kisebbnek tetszik a káosz felől érkező Sátánnak, mint a kora modern asztronómiában használt csillagosztályok legkisebbike.

²⁶⁵ **1038. az Átkozott]** Sátán.

-
- i **21. gyűjtöttem,]** 1978, 1987: gyűjtöttem,
 ii **39. nyílt]** 1978, 1987: nyílt
 iii **60. csürvén]** 1978, 1987: csürvén
 iv **66. tűzzel,]** 1969: tűzzel
 v **68. ugy]** 1978, 1987: úgy
 vi **77. át:]** 1969: át
 vii **210. tűz]** 1978, 1987: tűz
 viii **218. sorsunk]** 1969: sorsunk—
 ix **224–231. „Vagy ... urát?]** 1969:
 „Ha harcolunk, ha jobb a kard, a célunk:
 az Ég urát a trónról eltaszítani,
 vagy nyerni jussunk. Csakis úgy hihetjük
 estét, ha a vak véletlennek enged
 az örök Sors, s a Kháosz dönt a harcban.
 Hiú remény az egyik, mind a másik.
 S a Mennyben hol marad számunkra hely,
 ha meg nem győzzük őt, a Menny urát?
- x **239. gyűlölt]** 1978, 1987: gyűlölt
 xi **262. begyűjtve]** 1978, 1987: begyűjtve
 xii **265. tetszik?]** 1969: teszlik?
 xiii **280. gyűlésükön,]** 1978, 1987: gyűlésükön,
 xiv **311. zúgot]** 1978, 1987: zugot
 xv **329. gyűlölséget,]** 1978, 1987: gyűlölséget,
 xvi **367. zsenge]** 1969: gyöngé
 xvii **416. vállaná]** 1978, 1987: vállalná
 xviii **440. útasítva]** 1978, 1987: utasítva
 xix **449. tűrhetőbbé]** 1978, 1987: tűrhetőbbé
 xx **457. újabb]** 1978, 1987: újabb
 xxi **509. fülsiketítő]** 1978, 1987: fülsiketítő
 xxii **513. ki-ki]** 1978, 1987: kiki
 xxiii **551. elrendelt sors és]** 1969: szándék és végzet,
 xxiv **552. mindent-előre-látás]** 1969: teljes előtudás
 xxv **593. időközönként ... tűzbe]** 1978, 1987: olykor, majd vissza a tűzbe
 xxvi **603. Így]** 1978, 1987: Így
 xxvii **623. balpartot,]** 1978, 1987: bal partot,
 xxviii **652. hívásra]** 1978, 1987: hívásra
 xxix **653. bűvölve]** 1978, 1987: bűvölve
 xxx **668. Istent s Fiát]** 1978, 1987: Istent, s Fiát
 xxxi **716. kígyó-boszorkány]** 1978, 1987: kígyó-boszorkány
 xxxii **749. szűkölve]** 1978, 1987: szűkölve
 xxxiii **757. De harc lón,]** 1978, 1987: Kitért harc,
 xxxiv **781. iszony-nyügzözte]** 1978, 1987: iszony-nyügzözte
 xxxv **806. elfogadsz]** 1969: igényelsz
 xxxvi **819. Űrön]** 1978, 1987: Űrön
 xxxvii **855. uj]** 1978, 1987: új
 xxxviii **918. űrben]** 1978, 1987: űrben
 xxxix **ujult]** 1978, 1987: újult

3. KÖNYV

Summázat

Trónjáról Isten látja a Sátánt, amint az újonnan teremtett világ felé röpül; mutatja Fiának, aki jobbra felül ül; jövendőli, hogy Sátánnak sikerülni fog az emberfaj megrontása,¹ kimutatja önnön igazságos és bölcs voltát minden vád ellenében, mivel Ő szabadnak teremtette az Embert, s elég erősnek, hogy dacoljon kísértőjével; kimondja mindazonáltal, hogy kegyelmében szándékszik tartani az embert,² lévén hogy ez nem saját rosszaságából bukott el, mint Sátán, hanem amannak csábítására. Isten Fia magasztalja Atyját, amiért kinyilatkoztatta kegyelmét az Ember iránt. Isten azonban azt is kimondja, hogy az Ember csak akkor nyerhet kegyelmet, ha ugyanakkor eleget tesznek az isteni Igazságnak is: az Ember megsértette Isten fenségét, amikor kinyújtotta kezét az Istenség után, s ezért minden leszármazottjával egyetemben halálra van ítélve; meg kell halnia, hacsak nem akad valaki, aki kellő elégtételt ad e sértésért, és bűnhődik az Ember bűnéért. Isten Fia ajánlkozik fel, váltságul az Emberért. Atyja elfogadja őt, elrendeli inkarnációját, és megjelenti, hogy szülötte felemeltetik minden égi és földi név fölé; megparancsolja összes Angyalainak, hogy imádják Fiát. Ezek engedelmeskednek, és teljes kórusuk hárfákon kísért himnusszal magasztalja az Atyát és a Fiút. Sátán ezenközben leszáll a Világ legkülső gömbhéjának kopár domborulatára; itt körbejárva megtalálja a helyet, amelyet azóta a Hiúság Límbusának hívnak. Szamba vétetik, miféle dolgok és személyek jutnak ide. Sátán most már a Menny kapujához érkezik—le van írva, milyen lépcsők vezetnek föl ehhez, és milyen levegőég-fölötti vizek folyják körül—, majd útját innen a Napgömb felé veszi, ahol is összetalálkozik Uriellel, a Gömb kormányzójával; előbb azonban egy alantasabb Angyal alakját ölti fel, és buzgó vágyakozást színlel: szeretné látni az újonnan teremtett világot és akit Isten helyezett belé—az Embert; tudakozik róla és lakhelyéről; Uriel útbaigazítja; Sátán először a Niphates hegyére ereszkedik le.

Szent Fény,¹ Ég elsősülött² sarja, üdv!
 Az Örökkévalóval egy-örök tűz³,
 zenghetlek büntelen?⁴ Hisz fény az Isten,⁵
 s öröktől fogva csak elérhetetlen
 5 fényben lakott, tehát benned lakott,
 nemteremtett⁶ fény-lényeg fényugára.⁷
 Vagy szebb fülednek: tiszta légi áram,⁸
 minek nem tudni kútfejét? Te voltál

¹ **1. Szent Fény,]** Az Atyára és a Fiúra is vonatkozhat.

² **1. elsősülött]** A keresztény hagyományban Krisztus gyakori jelzője. Vö. Rm 8,29: „legyen az elsősülött a sok testvér között”. Kol 1,15: „Ő a láthatatlan Isten képe, az elsősülött minden teremtmény közül”. Vö. EP 7.163.

³ **2. tűz]** Az eredetiben: „eternal co-eternal beam”. JG. „Örökkel egyörök sugár”. Retorikai szempontból: *figura etimologica*: azonos töből képzett szójáték.

⁴ **3. zenghetlek büntelen?]** Az istenség megszenteltetésének veszélye, ill. e veszély elhárítása klasszikus költői toposz. Vö. pl. Pindaros, *Olümpiai ódák* (1.52). Amint az invokáció végén kiderül, a költő csak akkor lesz „méltó” ha Isten megüszítja az értelmét „eszem mindezen hatalmát / te ragyogd be” (54–55.) s kisöpri szemények „szennyét” (56.) az új, isteni szem beültetésével. Vö. Ézs 6,1–7.

⁵ **3. fény az Isten]** Vö. 1Jn 1,5: „az Isten világosság és nincs benne semmi sötétség”. Vö. EP.243–244.

⁶ **6. nemteremtett]** Bár Milton a *De Doctrina*-ban ariánus (antitrinitárius) nézeteket vallott, e sorok inkább a trinitárius nézeteket képviseli, vö. az *Athanasiusi hitvallás* 8: „nemteremtett a Fiú”.

⁷ **6. fény-lényeg fényugára]** Az eredetiben „Bright effluence of bright essence”; a *Szent Fény* az isteni fény-lényeg kisugárzása.

⁸ **7. tiszta légi áram]** Az eredetiben éteri, azaz „Ethereal” (húsz alkalommal fordul elő az angol szövegben) áram; az éter (görög *aithér*) a kozmosz legkönnyebb és legfinomabb eleme (vö. EP 7.244, ahol Milton a Teremtés első fényét (1Móz 1,3) is éterinek mondja; vö. még Lucretius, *A természetről* 5.267).

10 előbb Napnál, Égnél,⁹ Isten szavára
 mintegy köpennyel¹⁰ földözted be a
 mély, tiszta vizek támadó világát,
 mely lett üres, ormótlan végtelenből.¹¹
 Még vakmerőbb szárnyakkal fölkereslek,
 styxi lápból¹² szökvén, bár fogva voltam
 15 e homály-honban, míg röptömben az
 alsó s közép-sötéten át¹³ nyomulva—
 be más dallal, mint hajdan Orpheus¹⁴—
 zengtem Khaoszról, örök éjszakáról;¹⁵
 megtanitott az Égi Múza,¹⁶ mint
 20 merjek leszállni éjbe, bár az út
 zord,¹⁷ s visszatérni: újra fölkereslek
 bizton, s érzem királyi élet-mécsed,
 habár¹⁸ te nem keresed föl szemem,
 mely hasztalan forog, hogy megtalálja
 25 szúrósⁱⁱⁱ sugárod, pirkadatra nem lel:
 gömbjeit kioltotta ragyogó
 vakság, vagy hályog fátyolozta be.
 Ám szüntelen bolyongok ott, hol a
 múzsák^{iv} időznek¹⁹ tiszta csermely, árnyas
 30 berek öln, napszotte dombokon
 szent dal-szerelme-babonázva;²⁰ főleg
 téged kereslek éjjelente,^v Sión²¹
 s virágos csermelyeid, mik dicső
 lábad mossák csörgőn, s eszembe jut
 35 a kettő, ki sorsomban osztozott—

⁹ **8–9. Te ... Égnél]** A bibliai teremtéstörténet egyik érdekessége, hogy a fényt (világosságot) Isten már az első nap megteremté (1Móz 1,3), míg az eget csak a második (7–8. v.), az eget benépesítő világító testeket, vagyis a látható fény forrását pedig csak a negyedik napon (14–19. v.). Erre a kronológiai anomáliára már az ókori zsidó és keresztény írásmagyarázók is felfigyeltek; Milton is erre az értelmezéstörténeti hagyományra utal. Vö. *EP* 7.247.jz.

¹⁰ **9–10. Isten szavára / mintegy köpennyel]** Vö. Zsolt 104,2: „világosságot vettél magadra, mint egy köpenyt.”

¹¹ **9–12. Isten ... végtelenből.]** Vö. 1Móz 1,1–8; *EP* 7.210–212, 233–234, 7.168–71; *FQ* 1.1.39.

¹² **14. styxi lápból]** A pokolból; vö. *EP* 1.239 jz.

¹³ **16. alsó s közép-sötéten át]** Az első két könyv tárgyát adó poklon és káoszon keresztül. Mindkét kozmológiai régió meghatározó jellemzője a sötétség (vö. pl. *EP* 1.63 jz., 72; 2.937–940 jz.).

¹⁴ **17. mint hajdan Orpheus]** Az Eurüdikéért a Hádészba lemerészkedő trák dalnok akár Milton előképe is lehetne, ám az epikus elbeszélő elhatárolódik az orphikus költészettől (melynek egyik fő motívuma az *éjszaka*), csakúgy mint később Orpheusz végzetétől (ld. *EP* 7.32–37). *EP* 7.418–419.

¹⁵ **18. zengtem Khaoszról, örök éjszakáról;]** Vö. Hésziodosz: *Ist. szül.* 20, 123.

¹⁶ **19. az Égi Múza]** Vö. *EP* 1.6; 7.1–12; 9.21–24.

¹⁷ **20–21. bár az út / zord]** Az *Aen* egyik legismertebb sorának miltoni újraértelmezése. Vergilius eposzában a cumaei Sibylla használja a fordulatot: „könnyű leszállni a mélybe” *Aen.* 6.126).

¹⁸ **23–27. habár ... fátyolozta be.]** Milton panaszja vakságáról, melyre közvetetten az eposz más helyén (*EP* 7.24–28; 9.), illetve híres szonettjeiben is utal („A vak szonettje”; „Cyriac Skinnerhez”; vö még Sámson panaszát saját vakságáról: *Sámson* 67–109). Milton 1652-ben veszítette el teljesen látását; vakságát a korban *ragyogó vakságnak* (*gutta serena*; az Az eredetiben: „drop serena”) nevezett amaurosisra (melyben a szemek látszólag sértetlenek maradnak), illetve hályogra (az Az eredetiben: „dim suffusion”) vezeti vissza. Jelen tudásunk szerint betegsége lehetett idegi feszültséggel súlyosbított glaukóma (zöld hályog), retinaleválás, optikus neuropátia, vagy a kiazma optikumot (a látóideg kereszteződését) elnyomó tumor.

¹⁹ **28–29. hol a / múzsák időznek]** A Helikónon, a múzsák hagyományos lakhelyén. Vö. *Ist. szül.* 22–34. *EP* 1.7 jz; *EP* 1.7, 14.

²⁰ **31. szent dal-szerelme-babonázva;]** Vö. Lucretius, *A természetéről* 1.922–925; *Georg.* 2.475–477.

²¹ **33. Sión]** Vö. *EP* 1.9 jz

bár osztoznék a hímevükben is!—
 vak Thamyris, világtalan Homeros,
 s két őslátnok: Phineus, Teiresias;²²
 eszméket őrlök, mik önkéntelen²³
 40 összhangba lüktetődnek—mint madár²⁴
 ébren zeng estelente, s éj-dalát
 árnyas zugolyba rejti. Így az évvel
 négy évszak visszatér, de vissza nem tér
 hozzám a nappal, este-reggel édes
 45 közalgése, tavasz-virág varázsa,
 nyár rózsája, nyáj, ember isten-arca;
 helyettük köd, s örök-sötét borult
 reám, s zárva vagyok az emberek
 vidám körétől, és a tudomány
 50 szép könyve nékem fehér lap csupán:
 természet művei lemosva róla,
 tudás ez egy kapúja zárva nékem.²⁵
 Annál inkább bensőmben, Égi fény,
 te fényeskedj, s eszem minden hatalmát
 55 te ragyogd bé, ültess szemet belé,²⁶
 söpörd ki szennyét, látva hogy kitarjak
 halandó-szem-nem-látta dolgokat!

Most²⁷ főntről a Mindenható atya,
 hol trónol minden magasság fölött,
 60 a kristály Emypreumból,²⁸ hol ül,
 alátekint, hogy lássa alkotását,²⁹
 s teremtményeit. Körötte állnak,
 sűrűn mint csillagok, az Égi szentek,³⁰

²² **35–38. a kettő ... Phineus, Teiresias;** Valójában kétszer kettő (két költő és két jós), amint azt már Milton 18. századi kritikusa, Richard Bentley is kifogásolta. *Vak Thamyris* legendás trák dalnok a múzsák haragját vívta ki dicsekvésével, akik büntetésképpen megvakították és megfosztották „isteni daltudomány”-ától. *Phineus* szintén trák származású király, akit az istenek büntettek vaksággal túlságosan pontos, az istenek akaratát felfedő jóslatai miatt. *Teiresias* leginkább Szophoklész tragédiáiból, de az *Odüsszeia* pokoljárásából (11. ének) is ismert thébai jós, szintén vak (egyes mitológiai magyarázatok szerint vaksága büntetés az istenek akaratának felfedése miatt, illetve mivel megpillantotta a meztelenül fürdőző Athénéét). Andrew Marvell az *EP* második kiadásának (1674) elején szereplő dicséző versében („On Paradise Lost”) Teiresziászhoz hasonlítja a költőt (43–44. sor).

²³ **39. önkéntelen]** Milton az inspirációt az *Égi Múza* közvetlen sugalmazásaként (vagy diktálásaként) fogja fel, mely független a költő saját akaratától (vö. *EP* 9.20–24).

²⁴ **40. mint madár]** Az eredetiben: „wakeful bird”, JG: „éber madár”. A csalogány vagy fülemüle a klasszikus költészetben és Miltonnál is előforduló motívum; gyakran a költő vagy a költészet szimbóluma (*Od.* 19.518–524; Milton, „A csalogányhoz”; *EP* 4.602–603; 7.435–436).

²⁵ **49–52. a tudomány ... nékem.]** A természet *könyve* a középkori ismeretelméleti hagyomány szerint a Biblia (a kinyilatkoztatás könyve) mellett a tudás másik alapvető forrása. Vaksága miatt csak az utóbbi (az inspiráció) marad elérhető Milton számára.

²⁶ **55. ültess szemet belé]** A fizikailag vak embernek Isten adhat lelki látást. Vö. Ef 1,18.

²⁷ **58. Most]** Visszacsatolás az invocáció által félbeszakított cselekményhez, egyúttal jelzi a három (mennyei, földi, sántáni) cselekményszál szinkronizálását is (vö. *EP* 2.1037–1038; 3.62–67, 72–75).

²⁸ **60. a kristály Emypreumból]** Ld. *EP* 2.760 jz.

²⁹ **61. hogy lássa alkotását]** Vö. Zsolt 102,20: „Mert letekintett az Úr a szent magasságból, lenézett a mennyből a földre”.

³⁰ **63. mint csillagok, az Égi szentek]** Dán 12, 3: „Az okosok fényleni fognak, mint a fénylő égbolt...mint a csillagok”. Fil 2,15: „romlatlanok legyetek...az elfordult és elfajult nemzedékben, akik között ragyogtok, mint csillagok a világban.” A szentek angyalokat jelent.

65 őt látva véghetetlen boldogan.³¹
 Jobbján dicső sugár-képmása³² ült,
 Egyszülötte.³³ A földön lenn először
 Összüleinket pillantotta meg,
 az embernem két zsengejét az Üdv
 kertjébe plántáltatva, szerelem
 70 s öröm örök gyümölcsseit szakasztva
 vetélytárstalan szerelemben és
 örök örömben,³⁴ üdv-magányban.³⁵ Aztán
 átfürkészi a Poklot és a köztes
 75 űr-szakadékot,³⁶ s látja, ím a Sátán
 az Ég-falnál surran a barna légben
 az éj ezoldalán,³⁷ s leszállni készül
 fáradt szárnyal, enyh-sóvárgó bokákkal
 e világ túl-kietlenén, amely
 úgy rémlik, ég nélkül való szilárd föld;
 80 légben, tengerben áll?—bizonytalan.
 Őt nézi Isten fönti őrhelyéről,³⁸
 honnan figyel multat, jelent, jövőt.³⁹
 Jövőbelátva mondja Egy-fiának:

85 „Egyszülöttem, nézd csak, ellenfelünk
 miképp dühöng! Sem a szabott határ,
 sem a Pokol korláta, rárakott
 sok lánc, sem az ásitó szakadék
 nem fogja vissza: úgy csigázza őt
 90 veszekedett bosszú, mi pártütő
 fejére száll utóbb! Minden sorompót
 szétzúzva íme szárnyal útjain
 Menny-közelben, a fény határain⁴⁰
 az épp megalkotott Világ⁴¹ felé,
 a beleplántált emberhez, hogy azt,
 95 ha tudja: kénnyel, vagy mi még gonoszb:

³¹ 63–64. **Égi ... boldogan]** Vö. *EP* 1.683–684 jz. és *CD* 1.33 = *YP* 6:628, 630.

³² 65. **dicső sugár-képmása]** *Zsid* 1,3: „Ő Isten dicsőségének a kisugárzása és lényének képmása”.

³³ 66. **Egyszülötte]** *Ld.* fent 2.jz és *Jn* 3,18; *1Jn* 4,9.

³⁴ 72. **örök örömben]** Az eredetiben: „uninterrupted joy”, amely szemben áll Sátán magatartásával, akinek célja „interrupt his joy”. *EP* 2.362–365. *JG*: „zavartalan öröm”

³⁵ 72. **üdv-magányban]** Ádám és Éva paradicsomi magányát vö. a kiűzetés utáni magánnyal (*EP* 12.648–649).

³⁶ 73–74. **köztes / űr-szakadékot]** A káoszt a pokol és a menny között.

³⁷ 74–76. **Sátán ... ezoldalán]** Visszacsatolás a 2. könyv végén elejtett cselekményszálhoz (*EP* 2.1018–1038). Sátán megérkezett a káosz (*é*) menny felőli szélére. Milton a 4. könyv előtt csak metaforikus szinten jelzi az idő múlását. Az eposz első rendű narrációjában itt virrad meg a cselekmény második napja (vö. *EP* 2.515–516, 559–567), amelynek eseményeit a 3–4. könyv beszéli el.

³⁸ 81. **fönti őrhelyéről]** Az eredetiben „from his prospect high”; vö. a Sátánt kémként megjelenítő hasonlatot (*EP* 3.559–570).

³⁹ 81–82. **Isten ... jövőt.]** Az Atya Isten trónja szó szerint felül áll az időn az *EP* világképében. Az időtlenséget Milton a látás metaforájával teszi érzékelhetővé (vö. *EP* 3.63–64 jz.).

⁴⁰ 92. **a fény határain]** Vö. *EP* 2.1018–1020, 3.75–76, 433–448, 515–518.

⁴¹ 93. **az épp megalkotott Világ]** A hatnapos teremtéstörténet, a kozmosz megalkotása a lázadó angyalok bukása és Sátán szökése közti időszakra esik, amelynek együttes hossza az eposzi cselekményben tizennyolc nap (vö. *EP* 1.49–51, 6.871, 7.131–243).

fortéllal^{42vi} rontsa meg⁴³—kiveszti őt,
mert csábszavára fület hajt az ember,
s az egy-parancsot⁴⁴ könnyen megszegi,
hűségének^{vii} egyetlen zálogát;⁴⁵
100 így ő, s hitetlen sarjadéka vész!
Ki lesz a vétkes⁴⁶ ebben? Csak maga.⁴⁷
Hálátlan. tőlem mindent megkapott,
mit kaphatott! Igazzá tettem őt,
képpé, hogy megálljon, bár szabaddá,
105 hogy bukjon. Minden égi lényt ilyennek
alkottam, ki megállt, ki elbukott.
Önként megáll, ki áll, s ki nem: bukik!
Nem-szabadok tanújelét hogy adják
szerelmüknek, igaz-szilárd hitüknek,
110 ha csak azt tehetik, mit tenniük kell,
s nem, mit akarnak? Mi az érdekük?
Ily engedelmességből mily gyönyört
szakajtok, ha az akarat s az ész
(az ész is választás!)⁴⁸ üres-hiún,
115 szabadságtól megfosztva, tétlenül
csak a szükségnek szolgál, nem nekem?
Ők az Igazság szent törvénye folytán
alkottattak meg így, joggal sosem
vádolhatják meg alkotójukat:
120 sorsukat, mintha eleve-rendelés
irányitná s szándékuk abszolút
parancs kénye avagy előrelátás.
Maguk tervelték pártütésüket,
nem én! Ha láttam is előre, az még
125 nem ösztökélte bűnüket, ami
ha előre nem is tudom, csak úgy
betölt volna. Kényszer-vaksors-kizárva,
előre-tudásomtól függetlenül,
maguktól vétkeznek, megtéve azt,

⁴² 95–96. kénnyel ... fortéllal] Vö. EP 1.123 jz.

⁴³ 96. fortéllal rontsa meg] Az eredetiben: „By some false guile pervert”.

⁴⁴ 98. az egy-parancsot] 1Móz 2,16–17.

⁴⁵ 98–99. s az ... zálogát] Ádámnak és Évának egyetlen parancsot kellett megtartaniuk az Édenben: nem ehettek a tiltott gyümölcsből, ezzel mutathatták ki Isten iránti *hűségüket* (vö. 1Móz 2,16–17 és EP 4.419–424; 5.551–552; 7.540–544; 8.321–330).

⁴⁶ 101–139. Ki ... maguk-kísértve-rontva] A narrátor itt fejti ki részletesen a klasszikus miltoni tanítást az ember szabadságáról és felelősségéről. Isten az angyalokat és az embert szabadnak teremtette, hogy megálljanak vagy elbukjanak. Jacobus Arminius (1560–1609) holland szabadelvű református teológus után arminianizmusnak nevezik azt a Milton által is vallott felfogást, amely tagadja a kálvini kettős predestinációt, miszerint Isten előre elrendelte volna egyesek üdvösségét vagy mások bukását. Isten nem szolgálkat és bábukát, hanem felelős lényeket teremtett. Bár Isten előre látja a jövőt, az isteni előrelátás mégsem oka az ember választásának, az előrelátás csak annak a jele, hogy a Teremtő ismeri a teremtményeit. Nem Isten kísérti az embert, hanem az ember önmagát kísérti, amikor enged a bűn csábításának (Jak 1,13–14: „Senki se mondja, amikor kísértésbe jut: az Isten kísért engem, mert az Isten a gonosztól nem kísérthető, és ő maga sem kísért senkit a gonosszal. Mert mindenki saját kívánságától vonzva és csalogatva esik kísértésbe.”) Vö. CD 1.4. YP 6. 189.

⁴⁷ 101. Ki ... maga.] Vö. Zeusz panaszát az emberekre, akik saját „ostoba vétkeikért szenvednek a végzetten is túl” (Od. 1.32–34).

⁴⁸ 114. az ész is választás!] Az eredetiben: „Reason is also choice”. JG: „ész választás is”. Az eredeti szállóigévé vált. Vagyis az értelem csak a szabad választásban nyilvánul meg. Vö. Arisztó *Nic.étika* 1111b–1112a; *Areop* YP2.27.

- 130 mit jónak ítélnék, választanak.
Őket szabadnak alkottam bizony,
s szabadnak kell maradniuk, amíg
maguk magukat rabbá nem teszik;
különben meg kéne természetük
- 135 változtatnom, s a magas, végleges
örök végzést törölnöm, mely nekik
szabadságot szabott. Magukra vesztük
maguk szabták! Az első pártütők
önként buktak maguk-kisértve-rontva!⁴⁹
- 140 Az embert ezek tőre csalja el:
ezért az ember irgalomra lel.
De nem azok! Dicsfényem Földön, Égen
ragyogjon igazságban, irgalomban!⁵⁰
De kezdet és vég: irgalmam tüze!”
- 145 Az Úr szavára ambrozia-illat⁵¹
felhőz Eget, s a választottakat
mondhatatlan új^{viii} öröm szállja meg:
Isten egyetlen sarja tűnt dicsőn föl,
Kiben Atyjának lényé tündökölt⁵².
- 150 Isteni érzés⁵³ látható az arcán:
határtalan szerelem s irgalom,⁵⁴
ez nyilvánul ki apjához-szavában:
- „Atyám,⁵⁵ a szó kegyes volt, mely királyi
Igéd zárta: embernek irgalom.
- 155 Ezért Föld, Ég fennen magasztaland,
zenék, zsoltárok⁵⁶ számtalan szavával
trónod körül örökkön áldanak.
Ám az embernek veszni kell vajon,
a kedvencednek, legkisebb fiadnak?
- 160 Bukik fortély s az ahhoz társuló
bolondsága miatt? Atyám, legyen
ez távol tőled, aki mindenek
bírája^{ix} vagy, s csak igazul ítélsz!
Vagy lelje célját, s hiúsítsa^x terved

⁴⁹ **139. maguk-kisértve-rontva!** Az eredetiben „Self-tempted, self-deprav’d”; vö. EP 5.860.

⁵⁰ **143. igazságban, irgalomban]** Vö. Jak 2,13: „Mert az ítélet irgalmatlan ahhoz, aki nem cselekedett igazságot, az irgalmasság viszont diadalmaskodik az ítéleten.”

⁵¹ **145. ambrozia-illat]** Vö. EP 2.241 jz.

⁵² **149. Atyjának lényé tündökölt]** Vö. Zsid 1,3 „Ő Isten dicsőségének a kisugárzása és lényének képmása”.

⁵³ **150. Isteni érzés]** Az eredetiben „compassion”. A King James Bible-ben ez a szó szerepel Mt 9,36-ban: „Amikor látta a sokaságot, megszánta őket”. Ld EP 3.247–253.

⁵⁴ **151. határtalan szerelem s irgalom]** Az eredetiben: „Love without end, and without measure grace”. Szó szerint: Határtalan szerelem és mérték nélküli kegyelem. Vö. Jn 1,14b: „láttuk az ő dicsőségét, mint az Atya egyszülöttének dicsőségét, telve kegyelemmel és igazsággal.”

⁵⁵ **153–174. Atyám ... reá.]** A Fiú beszéde, amelyben rákérdez, van-e értelme az ember teremtésének, ha az ember a Sátán általi megrontás következtében elveszik, s a Sátán pedig diadalmat arat.

⁵⁶ **156. zsoltárok]** Az eredetiben „sacred Songs”, azaz szent énekek. JG: „magasztalja hymnus” .

- 165 ellenfeled?!⁵⁷ Ártó cselét betöltse,
s jószágodat sorvassza semmivé?
Góggel térjen bár szörnyü büntetésre,
mégis bosszúja-téve, s a Pokolba
vonssza⁵⁸ magával a megmételtyezett
170 egész embernemet?! Magad kívánod
kiveszteni egész műved^{xii} miatta,
amit dicsőségedre alkotál?
Kétségbe vonhatják jószágod így,
nagyságod is, s mentséged nincs reá!⁵⁹”
- 175 A Nagy Teremtő így felelt neki:
„Fiam,⁶⁰ kibem lelkem gyönyörködik⁶¹,
Szivem fia, ki magad vagy Igém,
Tudásom^{xii} s cselekvő hatalmam⁶²—ezzel
kimondtad ennen gondolatomat,
180 mit rendelt örök Végezésem⁶³ is.
Minden ember ne vesszen el: aki
akar, megváltassék,⁶⁴ nem érdeméből,
de szívem szabad irgalmábul, így
még egyszer újitom bukott erőit,⁶⁵
185 bár egyszer már elcsábitotta bűn
szertelen, szennyes vágyakat szakasztni;⁶⁶
segélyemmel⁶⁷ még egyszer harcot állhat
egyenlőként halálos ellenével!
Segélyemmel, hogy értse, mily esendő
190 bukott lénye, s szabadultát nekem
köszönheti, egyedül csak nekem!
Egyeseket a többiek közül
kiválasztottam különös kegyemmel;
így akartam: a többi hallja meg

⁵⁷ **165.ellenfeled]** Az eredetiben: „Adversary”. A KJB-ben 1Pét 5,8-ban ez a szó szerepel: „ellenségetek, az ördög mint ordító oroszlán jár szerte, keresve, kit nyeljen el”.

⁵⁸ **168–169. s a Pokolba / vonssza]** Vö. EP 3.268.

⁵⁹ **174–175. Kétségbe ... reá!]** A fordításból kiérezhető szemrehányó felhang nélkül az Az eredetiben inkább: „És így jószágodat és nagyságodat is megkérdőjelezhetik és gyalázzhatják anélkül, hogy bárki védelmére kelne.” Az eredetiben: „Should thy goodness and thy greatness both / Be questioned and blasphem'd without defence”.

⁶⁰ **176–227. Fiam ... lakik]** Az Atya válasza, amelyben kifejti, hogy irgalma megoldást talált, de igazsága elégtételt, kiengesztelést igényel.

⁶¹ **176. gyönyörködik]** Az Atya gyönyörködik a Fiúban, ez a szózat hallatszik az égből a Fiú megkeresztelkedésekor és a megdicsőülésekor. Vö. Mt 3,17; 17,5; Mk 1,11; Lk 3,22; 2Pét 1,17.

⁶² **177–178. magad ... hatalmam]** A Fiú egyszerre Ige (Jn 1,1), amely cselekszi az Atya akaratát (Ézs 55, 11), tudás (Az eredetiben: „wisdom”) és cselekvő hatalom (Az eredetiben: „effectual might”). A King James Bible-ben ez a kifejezés („effectual”) szerepel Ef 3,7: „az Isten kegyelmének ajándékából, amelyben hatalmának ereje által részesített engem”.

⁶³ **180. örök Végezésem]** Az eredetiben: „eternal purpose” Ez szerepel a KJB-ben. Vö. Ef 3,11 „Ez felel meg örök végzésének, amelyet megvalósított Krisztus Jézusban.”

⁶⁴ **181–182. aki/ akar, megváltassék]** Vö. Jn 1,12: „Akik pedig befogadták, azokat felhatalmazta arra, hogy Isten gyermekeivé legyenek.”

⁶⁵ **184. újitom bukott erőit]** Az eredetiben: „once more I will renew / His lapsed powers” – utalás vagyis a hitben elbukottakra, a *lapsi*-kra, ahogy a donatista.

⁶⁶ **186. szennyes vágyakat szakasztni]** Szennyes vágyainak engedve szakítani a tiltott gyümölcsből.

⁶⁷ **187. és 189. segélyemmel]** Az eredetiben: „Upheld by me”. Csak Isten segítségével harcolhat az ember az Ellenséggel.

- 195 hívó^{xiii} szavam, bűnös^{xiv} voltán okuljon,
s idején megjuházza⁶⁸ a haragvó
Istent míg hív a kínált kegyelem.⁶⁹
Beragyogom érzékeik sötétjét⁷⁰
eléggé, s megpuhítom kőszívük⁷¹
200 imára, megtérésre és hűségre.⁷²
Ima, megtérés, köteles hűség
előtt, ha igaz szándok szítja azt,
fülem nem lesz süket, szemem se zárt.
Beljük plántálom vezérükül
205 bírámát,^{xv} a Lelkiismeret szavát;⁷³
ha jól használják, fülelnék reá:
fényt fényre lelnek, s hittel üdvözülnek.
Hosszútűrésem,^{74xvi} irgalom- napom
ki megveti, soha nem ízleli:
210 a zord még zordabb lesz, vak még vakabb,⁷⁵ hogy
botoljanak, mélyebbre essenek—
csak ezek nem nyerik kegyelmemet.
Ezzel nincs vége: az ember engedetlen,
megtöri en-hűségét, vétkezik
215 az Egek felsőbbsege ellen, amint
istenné lenni tör, s mindent veszít...
Így semmije se marad hitszegését
engesztelni—veszni szemeltetett!—,
halnia kell magának és nemének!
220 Haljon ő vagy az igazság! Hacsak
nem akad más, ki őhelyette önként
váltságot adna—halálért halált...⁷⁶
De hol van ily szeretet, Égiek?
Mellyőtök lesz halandó, hogy az ember
225 bűnét^{xvii} megváltsa, és ártatlanul

⁶⁸ 196–197. megjuházza a haragvó Istent] Az eredetiben: „to appease betimes / The incensed Deity”.
vö. Arany János, „A lantos”: „Lába előtt a vad szenvedélyek / Megjuházva, békén figyelének.”

⁶⁹ 192–197. Egyeseket ... kegyelem.] Milton itt is elutasítja a kettős predestináció kálvini tételét, vagyis azt a tanítást, hogy Isten egyeseket eleve kárhozatra rendelt. A kegyelem mindenkinek szól (*a többi hallja meg / hívó szavam*), de egyeseket különösen (ellenállhatatlanul) is kiválaszt és megragad Isten. Vö. EP 3.101-139l.

⁷⁰ 198. Beragyogom érzékeik sötétjét] Vö. EP 1. 23–24.

⁷¹ 199. megpuhítom kőszívük] Vö. Ez 36,26: „Új szívet adok nektek, és új lelket adok belétek: eltávolítom a testetekből a kőszívet, és hússzívet adok nektek”. Zsolt 51,1 2: „Tiszta szívet teremts bennem, Istenem.” Vö. EP 11,5.

⁷² 200. imára, megtérésre és hűségre] Vö. EP 11.1–21. A bűnbánat, a megtérés is Isten elének jövő kegyelmének , „Előkegy”-ének (EP 11.4) köszönhető.

⁷³ 205. bírámát, a Lelkiismeret szavát] Vö. EP 4.23; . Rm 2,15: „Ezzel azt bizonyítják, hogy a törvény cselekedete be van írva a szívükbe. Erről lelkiismeretük és egymást vádló vagy éppen védő gondolataik együtt tanúskodnak majd.”

⁷⁴ 208. Hosszútűrésem] Az eredetiben: „long sufferance”. JG: „hosszú türelmem” „. Neh 9,17: „te bűnbocsátnak Istene vagy, könyörülő és irgalmas, és nagy és kegyelmes” (Károli).

⁷⁵ 210. vak még vakabb] Vö. Mt 13,15; Jel 22,11.

⁷⁶ 221–222. Őhelyette ... halált] Utalás ara, amit Rm 3,25 alapján Jézus Krisztus helyettes engesztelő halálának neveznek. „Mert Isten őt rendelte engesztelő áldozatul azoknak, akik az ő vérében hisznek, hogy igazságát megmutassa.” A „váltság” Az eredetiben „satisfaction”, amely Anzelm a *Miért lett az Isten emberré?* c. művének *satisfactio*-elméletét tükrözi. JG: „A szörnyű váltságdíjat megfizetni”.

mentse a bűnöst? Így önáldozó
jóság a Mennyekben kinél lakik?”⁷⁷

Kérdezte. Álltak néma angyalok.
Csönd lett az Égben. Nem akadt az ember⁷⁸
230 mentésére szószóló, még kevésbé,
aki merné fejére^{xviii} venni a
halált, s váltságot adni emberért.
Így hát az embernem el kéne vesszen,
235 megváltatlan Pokolra és halálra
ítélve, ha az Istennek Fia,
kiben a szeretetnek telje él,
közbenjárását nem újítja így:

„Igén⁷⁹ ítél: embernek irgalom;
ne lelne hát eszközt az irgalom,
240 szárnyas szolgálid közt e legsebesb,
mely megleli minden művedhez^{xix} útját,
eljő váratlanul, kéretlenül?
Áldás emberre, hogy eképp jön: az
segélyét nem keresheti, hiszen
245 meghalt immár a bűnben, elveszett;
nem áldozhat magáért,⁸⁰ nem vezekelhet,
adós lévén... Itt vagyok íme én!
Magam ajánlom érte föl magam:
életért életet!^{xx} Szálljon rám dühöd!
250 Tekints embernek! Itthagynom érte kebled,⁸¹
s önként hagyom az Utánad Második
dicsőségét: érte halok vidáman,⁸²
Halál a mérgét rajtam töltse ki!
Komor kénye alatt hisz nem soká
255 fekszem legyőzve; te adtad nekem
az öröklétet: általad vagyok!
Halálnak most alávetem magam,
s halandó voltommal adósa lészek;

⁷⁷ 226–227. **Íly önáldozó ... lakik?”]** Az Atya kérdésében Milton egy vergiliusi elbeszélői motívumot újít meg. Az *Aen* bevezetésében az epikus elbeszélő Júnó haragja kapcsán kérdezi: „Ekkora hát a harag kebelében az égnek” (*Aen.* 1.11). Vö. *EP* 6.788; 9.729–730.

⁷⁸ 229. **Nem akadt ember]** Vö. Jel 5,2–4: „Ki méltó arra, hogy felnyissa a könyvet, és feltörje pecsétjeit? De sem a mennyben, sem a földön, sem a föld alatt nem tudta senki felnyitni a könyvet, sem beletekinteni abba. És nagyon sírtam, mert senki sem bizonyult méltónak arra, hogy felnyissa a könyvet, és hogy beletekintsen.”

⁷⁹ 237–279. **Igén ... öröm]** A Fiú önként, a szabad akaratából ajánlja fel magát engesztelő áldozatul az ember megváltása érdekében. Az Atyához hasonlóan ő is előre látja a jövőt, s tudja, hogy az Atya nem hagyja őt a halálban, hanem feltámasztja majd. A megtestesülés, a kereszthalál, a feltámadás, a mennybemenetel, örök boldogság üdvességéit sűrítve, profetikusan felvillantja ill. megjövendöli Krisztus-himnuszának (Fil 2, 5–11) részletesebb „kidolgozása”.

⁸⁰ 246. **nem áldozhat magáért]** Az eredetiben: „Atonement”. JG: „elégtételt magáért / S áldozatot nem hozhat.”

⁸¹ 250. **Itthagynom érte kebled]** Az eredetiben: „putting of human”. Vö. Fil 2,7: „megüresítette önmagát”.

⁸² 252. **érte halok vidáman]** Az eredetiben: „die / well pleased”. JG: „meghalok örömmel”. Vö. Fil 2,8: „Engedelmeskedett mindhalálig”.

- ám ha a tartozás fizetve:⁸³ nem hágyasz
 260 zsákmányaul undok sirom zugán,
 szeplőtlen lelkem örök rothadásban-
 lakozását nem tűröd—győztesen
 föltámadok,⁸⁴ s talpam alá vetem
 legyőzőmet,⁸⁵ ragadmányát ragadva.
 265 Halál megkapja még halál-sebét:
 gazul görnyed, ölő fullánkja⁸⁶ -vesztve.
 A tág Egekbe diadalmenettel
 rabul vonszom a Poklot,⁸⁷ s láttatom
 bilincsből a sötét Erőt! Gyönyörködész
 270 ezt látva majd, Mennyből alátekintve,
 nevetsz, s én föltámasztva általad,
 eltapodom minden ellenfelem
 s a Halált, tetemét a sírba tömvén;
 majd a megváltott sokasággal Égbe
 275 szállok sok távollét után, Atyám,
 hogy lássam arcodat, melyen harag
 felhője sem maradt, csak szüntelen
 béke s engesztelés,⁸⁸ méreg⁸⁹ se lesz több,
 csak szent színed előtt egész öröm!”⁹⁰
- 280 Szava elhalt, de hangtalan beszélt
 szelíd arca,⁹¹ s örök szerelme áradt
 az emberre, minél jobban fiúi
 alázata fényeskedett csupán.
 S várta, mint halni-boldog áldozat,
 285 Atyja szavát. Az Égen⁹² ámulat
 rezgett: „Mi hát a célja? Mit jelent ez?”
 Rá a Mindenható mindjárt felelt:⁹³

„Harag⁹⁴ alá vetett emberi nemnek
 Egen-Földön egyetlen béke-zsoldja!”⁹⁵

⁸³ **259. ám ha a tartozás fizetve]** A bűn adósság, a Miatyánkban a „bocsásd meg a bűneinket” (Mt 6,12) adósságot jelent, s az páli levelek szerint Jézus a halálával „kifizette” a mi adósságunkat: Kol 2,14: „Eltörölte a követelésével minket terhelő adóslevelet, amely minket vádolt, eltávolította az útból, odaszegezve a keresztfára.”

⁸⁴ **263. föltámadok]** Fil.2,9: „Ezért fel is magasztalta őt Isten”.

⁸⁵ **263–264. Talpam alá vetem / legyőzőmet]** Vö. Kol 2,15: „Lefegyverezte a fejedelemségeket és a hatalmasságokat, nyilvánosan megszégyenítette őket, és Krisztusban diadalmaskodott rajtuk.” Vö. Zsolt 8,7; Zsid 2,8. Vö. EP 4,88

⁸⁶ **265.fullánkja-vesztve]** Vö. 1Kor 15,55–56: „[p]Halál, hol a te diadalod? Halál, hol a te fullánkod?» A halál fullánkja a bűn, a bűn ereje pedig a törvény.”

⁸⁷ **269. rabul vonszom a Poklot]** Ld. a pokolraszállás ikonográfiai hagyományát 1Pét 3,19 alapján. Vö. EP 3.168–169. Vö. Zsolt 68,19: „Fölmentél a magas hegyre, foglyokat ejtettél, embereket kaptál ajándékkul, mégpedig lázadókat”; és Ef 4,8: „Felment a magasságba, foglyokat vitt magával, ajándékot adott az embereknek.”

⁸⁸ **278. engesztelés]** Az eredetiben: „reconciliation”.

⁸⁹ **278. méreg]** Az eredetiben: „wrath” (harag). Vö. EP 9.15jz.

⁹⁰ **279. öröm]** Vö. Zsolt 16,11; Ézs 35,10.

⁹¹ **281. szelíd arca]** Vö. EP 6.824–825.

⁹² **285. Az Égen]** A mennyben.

⁹³ **288–357. Rá ... felelt]** Az Atya itt következő beszédéhez (3.288–357) vö. EP 12.358–439.

⁹⁴ **288. Harag]** Vö. Róm 1,18: „Isten ugyanis haragját nyilatkoztatta ki a mennyből az emberek minden hitetlensége és gonoszsága ellen”

⁹⁵ **288–289 emberi ... béke-zsoldja]** Vö. Ef 2,14: „Mert ő a mi békességünk”

290 Szivem vigasza, hisz tudod, mi drága
minden művem^{xxi} nekem, s nem legkevésbé
a végső mű: az ember. Érte hiányol
téged keblem és jobbam egy időre,⁹⁶
hogy így megmentsem elveszett fáját,
295 akiket csak te tudsz megváltani:
kösd össze lényegeddel lényegük,⁹⁷
és légy ember az emberek között,
s ha az idő betelt, a Szűz ölében⁹⁸
támadj hússá^{99xxii} csodásan;¹⁰⁰ légy az első
300 ember¹⁰¹ Ádám helyett, Ádám fia!
S mint benne minden ember elbukik,
üdvözljön benned, másod gyökérben.¹⁰²
Ki váltságot lel, általad nyeri:
Ádám bűne bűnössé^{xxiii} tette minden
305 sarját—a te érdemed föloldja azt;¹⁰³
ki ennen jó s esendő tetteit
megtagadja, s beléd plántálva¹⁰⁴ él,
új létet tőled nyer.¹⁰⁵ Méltó, hogy ember
bűnhődjék emberért, ítélve légyen,
310 haljon és föltámadjon,¹⁰⁶ és vele
támadjanak föl egytestvérei,¹⁰⁷
megmentve önnön drága életével.
Pokol-düht győzzön égi szeretet,
meghalván váltsa meg (drágán!), amit
315 Pokol-gőg oly könnyed szívvel kivesztett,
s kiveszt bennük, ha kegyem ellökik.
Ne hidd: ha majd leszállasz, lényedet
az ember-természet lealjasítja.¹⁰⁸

⁹⁶ **292–293. érte ... időre]** A Fiú imegtesztelésének előrejelzése (vö. *EP* 3.297, 12.360–369, 456–457), amikor a Fiú emberré lesz, és ezért mintegy elhagyja az Atyát. Halálakor Jézus úgy érezte, Isten elhagyta őt (Mt 27,46, vö. Zsolt 22,2), de mennybemenetele után Isten *jobb*jára ült (Ef 1,20; 1Pt 3,22). „Istent soha senki nem látta: az egyszülött Isten, aki az Atya kebelén van, az jelentette ki őt” (Jn 1,18).

⁹⁷ **296. kösd össze lényegeddel lényegük]** Vö. *EP* 3.2jz. A magyar fordítás a szentháromságtani formulát idézi (a Fiú *egylényegű* az Atyával). Az eredetiben: „Thir Nature also to thy Nature joyn” pontosabb: „természetüket természetedhez kapsold”. A krisztológiai dogmák szerint Krisztus egy személyben egyesíti a két – isteni és emberi – természetet.

⁹⁸ **298. Szűz ölében]** A szűz méhében. Vö. Ézs 7,14 és Mt 1,23.

⁹⁹ **299. támadj hússá]** Az eredetiben „testté lett” („Made flesh”), vö. „Az Ige testté lett, közöttünk lakott” (Jn 1,14).

¹⁰⁰ **298–299. s ha ... csodásan]** Vö. „De amikor eljött az idő teljessége, Isten elküldte Fiát, aki asszonytól született” (Gal 4,4); *EP* 12.368–369.

¹⁰¹ **299–300. az első / ember]** Az eredetiben „az egész emberiség feje” („The Head of all mankind”), vö. „minden férfinak feje a Krisztus” (1Kor 11,3). A magyar fordításhoz vö. 1Kor 15,45. Vö. *EP* 1.4–5jz.

¹⁰² **301–302. S mint ... gyökérben]** Vö. 1Kor 15,21–22.

¹⁰³ **304–305. Ádám ... azt]** Vö. *EP* 3.301–302 jz. A fordításból hiányzik az angol eredeti kulcsszava („imputed”), ami egyszersmind a reformátori teológia egyik kulcsszava is, a bűnös embernek Krisztusban „tulajdonított” igazsággal kapcsolatban (vö. Róm 4,5–8 és *EP* 12.409).

¹⁰⁴ **307. beléd plántálva]** Vö. *CD* 1.21 = YP 6:477–484, „a Krisztusba oltott életről és hatásairól” („Of Being Ingrafting in Christ, and Its Effects”).

¹⁰⁵ **306–308. ki ... nyer.]** Vö. *EP* 12.407–410, 423–427.

¹⁰⁶ **308–310. Méltó ... föltámadjon]** Vö. *EP* 12.411–423.

¹⁰⁷ **310–311. és ... egytestvérei]** „A sírok megnyíltak, és sok elhunyt szentnek feltámadt a teste” (Mt 27,52); vö. 1Pt 3,18–20.

¹⁰⁸ **317–318. Ne hidd ... lealjasítja]** Vö. *EP* 9.163–167.

320 Mert ki Istennel egyenlő vagy,¹⁰⁹ és a
 legfőbb trónon élvezted vele
 együtt az Ég-gyönyört, de hagytad ezt,
 hogy a Világot mentsd a pusztulástól,
 s így^{xxiv} érdemből inkább, mint születés
 által lettél fiammá:¹¹⁰ sokkal inkább
 325 jó voltál, mint fenséges, benned a
 szeretet csordult túl, nem a dicsőség¹¹¹ —
 alázatod felemeli magaddal
 így^{xxv} embervoltodat e trónusig;
 itt ülsz majd testetöltve, léssz király:¹¹²
 330 Isten s ember;¹¹³ Isten s ember fia,
 mindeneknek föl Kent királya.¹¹⁴ Minden
 hatalmat átadok;¹¹⁵ örök király légy!
 Éld érdemed! Alád¹¹⁶ vetem ma az
 Erőket, Uralmakat, Trónokat:¹¹⁷
 335 hajtson térdet előtted mind, ki a
 Mennyben, Földön, s a Föld alatt lakik.¹¹⁸
 Ha majd az Égből megjelen sz, ^{xxvi} dicsőn,
 s az angyalfőket szétbocsátod ott,
 hogy meghirdessék rém-ítéleted —
 340 a négy szelek felől jönnek, kik élnek,
 s minden kor fölriasztott holtai
 szaladnak össze végítéletükre:
 oly zendülés űzi^{xxvii} el álmukat —,
 akkor minden szentek körében ítélsz
 345 ádáz embert, angyalt, s ítéleted
 nyomán alámerülnek; bételik
 Pokol, s örökre zárul,¹¹⁹ ezalatt
 elhamvad a Világ, s a hamvakon
 támad új Menny, új Föld, hol mind a jók
 350 laknak, s látnak sok szenvedés után
 arany napokat, arany tetteik

¹⁰⁹ **319. ki Istennel egyenlő vagy]** Vö. „mert ő Isten formájában lévén nem tekintette zsákmánynak, hogy egyenlő Istennel” (Fil 2,6); „egyenlővé tett magát az Istennel” (Jn 5,18); „Én és az Atya egy vagyunk” (Jn 10,30).

¹¹⁰ **323–324. érdemből ... fiammá]** Vitatott, bár nem idegen Zsolt 2,7 és Mk 1,9–11 szemléletétől. Az érdemhez: EP 4.424. Az érdem az eposzban kulcsszó, a Sátánra is vonatkozik: EP 2,5.

¹¹¹ **325–326. benned ... dicsőség]** Vö. EP 12.402–403.

¹¹² **327–329. alázatod ... király]** Vö. EP 12.369–371. A keresztény tanítás szerint feltámadása után Krisztus emberi testben tért vissza a mennybe az Atyához (vö. Lk 24,50–51; ApCsel 1,9–11). Ennek pontos értelmezése komoly – felekezeti megosztó – teológiai viták tárgya. Vö. EP 12.451–458.

¹¹³ **330. Isten s ember]** Az Újszövetség klasszikus krisztológiai tanítása, vö. EP 3.296 jz.

¹¹⁴ **331. föl Kent királya]** Az ószövetségi királyokat nem megkoronázták, hanem olajjal *felkenték* (vö. 1Sám 10,1, 16,1–13; Zsolt 45,8; Zsid 1,9). A felkent a görögben: *krisztosz*.

¹¹⁵ **331–332. Minden / hatalmat átadok]** „Nekem adatott minden hatalom mennyen és földön” (Mt 28,18).

¹¹⁶ **333. Alád vetem]** „[„]mindent lába alá vetettél.« Ha ugyanis mindent alávetett neki, akkor semmit sem hagyott, ami ne lenne neki alávetve” (Zsid 2,8); vö. Zsolt 8,7. Ld. még 1Kor 15,25–28.

¹¹⁷ **334. Erőket, Uralmakat, Trónokat]** Azaz: angyali rendeket. Vö. EP 1.129–130 jz. és Róm 8,38–39; 1Kor 15,24; Ef 1,21; Kol 1,16.

¹¹⁸ **335–336 hajtson ... lakik]** „hogy Jézus nevére minden térd meghajoljon, mennyieiké, földieké és földalattiaké” (Fil 2,10).

¹¹⁹ **337–347. Ha majd ... zárul]** A második eljövétel és a végítélet képét Milton különféle bibliai helyek ötvözésével hozza létre. miltoni látomása számos bibliai helyre támaszkodik (Ez 37,9; Mt 24,30–31, 25,30–32; 1Thessz 4,16; 2Thessz 1,7–10; Júd 14–15; Jel 7,1, 20,1–3. 11–12). Vö. EP 12.458–462 és CD 1.33 = YP 6:614–633.

gyümölcsként; igazság, szeretet,
s öröm győz;¹²⁰ elteszed királyi pálcád,
mert nincs szükség többé király-jogarra:¹²¹
355 Isten lesz minden mindenekben.¹²² Azt ki
meghal, hogy ezt betöltse, szellemek,
imádjátok, mint engem, a Fiút!¹²³

Elhallgatott a nagy Mindenható,
rá az angyalsereg, mint számtalan szám
360 népek zaja, fönnhangon s édesen,
mint áldó szó: örömbé csöndítette
a Mennyet, s az örök teret hozsanna-
dallal töltötte be; alázatosan
meghajlottak a két trónszék előtt,
365 s imádattal dobták le szép arannyal
s amaranttal¹²⁴ szőtt koszorújukat.
A halhatatlan amarant virág:
egykor az Éden életfája mellett
szökkent szirmokba, ám az Égbe vitték
370 az emberbűn miatt, hol nőtt először;
ott fönn virul, az Élet kútfejét
beárnyalva, hol az Áldásfolyam
hömpölygeti mennybéli szirmokon,
az Ég közepén áttetsző habjait;
375 e sose hervadókat tűzdelik
sugárkoszorús,^{xxviii} tünde fűrtjeikbe
a választottak.¹²⁵ E szép szirmok sűrűn
hevernek most az Ég sugárporondján,
mely mint egy jáspistenger^{xxix} tündököl,
380 s mosolyg mennyei rózsák bíborában.
Majd véve s újrakoszorúzva^{xxx} mindig-
fölhangozt aranylantjuk, mely tegezként
csüng oldalukon csillagozva, édes
összhangzatokkal vezetik be a
385 szent zsoltárt, s fenséges gyönyört csiholnak.
Nincs külön hang, amely ne csatlakoznék¹²⁶
hozzá—az Égben ily összhang honol.

Így zengenek: „Atyánk,¹²⁷ Mindenható!
Végleges, halhatatlan, végtelen,

¹²⁰ 348–353. elhamvad ... győz] Vö. 5Móz 32,22; Ézs 65,17, 66,22; Mt 24,29; Lk 21,25–27; 1Thessz 5,2; 2Pt 3,12–13; Jel 6,13–14, 21,1.

¹²¹ 353–354. elteszed ... király-jogarra] Vö. EP 6.730–733.

¹²² 355. Isten lesz minden mindenekben] Vö. 1Kor 15,28; EP 6.735.

¹²³ 356–357. szellemek ... Fiút!] „Magasztaljátok az URat, ti mennyei lények” (Zsolt 29,1); vö. Zsolt 97,7.

¹²⁴ 366. amaranttal] Az amaránt (görög amarantosz) szó eredeti jelentése „nem hervadó”; vö. a „dicsőség hervadhatatlan koszorúját” (Pt 5,4). Vö. még *Lyc.* 149.

¹²⁵ 367–377. A halhatatlan ... a választottak.] A rövid okmagyarázó kitérőt vélhetőleg Alexandriai Kelemen *Paidagogosz* c. műve ihlette (2.8.73).

¹²⁶ 386–387. nincs ... honol.] Vö. EP 1.543–544.

¹²⁷ 388–432. Atyánk...különítse el] Az angyalok Te Deumra utaló kórusa, amelyben először az Atyát, majd a Fiút dicsőítik.

390 örök Király,¹²⁸ Mindennek Alkotója,
 Fény Forrása—dicsfényed szemvakító:
 nem közelíthet senki trónusodhoz,
 hacsak teljes tüzed nem árnyalod be,
 s szentségtartóként nem borítsz magadra
 395 felhőt, sugár özönében ruhád
 sötétnek tetszik, ám így^{xxxii} is vakul
 a Menny: a legfénylőbb szeráfok is
 éléd csak szárnyuk-födte szemmel állnak!¹²⁹
 Majd így dalolnak: „Te, Első Teremtett!¹³⁰
 400 Istennek mása, Egyszülött Fiú,¹³¹
 kinek sugár-arcában látható lett
 felhőtlen a Mindenható tüze,
 mit nem nézhet teremtett lény: Reád
 lenyomva glóriája csillaga,
 405 rajtad pihen átöntve szelleme.
 Egek egét általad hozta létre,
 s hatalmait; általad verte le¹³²
 a nagyravágyó Főket: ama nap
 nem fukarkodtál Atyád mennykövével,
 410 lángkocsid kerekét nem fékezéd,
 mi az örök Menny-vázat renditette,
 míg a vert angyalok nyakára nem
 gördült; az üldözésből visszatérve
 csak téged kiáltottak meg tiéid,
 415 az atyai Erő fiát, ki ádáz
 bosszút állt atyja ellenein, de nem
 az emberen,^{xxxiii} kit ármányuk veszejtett.
 Ó, kegy s irgalom Atyja! Zordonul
 nem ítéltél, de irgalomra hajlón!
 420 Fiad, amint fölfogta szándokod,
 hogy nem ítéled el a gyöngé embert,
 de szánalomra hajlasz: hogy dühöd
 csitítsa, s végét szegje az igazság
 s irgalom harcának,¹³³ mit észrevett
 425 orcádon, bár Utánad Második,
 rangját feledve halni szánta lelkét
 emberbűnért!^{xxxiiii} Példátlan szeretet,¹³⁴
 amely csak Istenben található!

¹²⁸ **389–390. halhatatlan, / Végtelen, örök király]** Vö. 1Tim 1,17: „Az örökkévalóság királyának pedig a halhatatlan, láthatatlan egy Istennek tisztelet és dicsőség örökkön-örökké.”

¹²⁹ **398. szárnyuk-födte szemmel állnak]** Vö. Ézs 6,2. „Szeráfok álltak mellette, hat-hat szárnya volt mindegyiknek: kettővel arcát takarta el, kettővel lábát fedezte be, kettővel pedig repült”.

¹³⁰ **399. Első Teremtett]** Az eredetiben „Begotten Son”. EPEP 3,6-ban „Nemteremtett” a Fiú, tehát akkor nem lehet „Első teremtett”. „Elsősülött”, „Egyszülött”, de nem „Első Teremtett”. A Fiú minden teremtés előtti: Jel 3,14 némileg félreértő: „Isten teremtésének kezdete”: ám az „arché” fejedelmet is jelent, tehát így is fordítható: „Isten teremtésének fejedelme”; Kol 1,15: „Ő a láthatatlan Isten képe, az elsősülött minden teremtmény közül”. Az ariánus *De Doctrina* i,5,7 szerint viszont a Fiú teremtett.

¹³¹ **400. Egyszülött Fiú]** Jn 3,16.

¹³² **407–417. általad verte le...veszejtett]** Az égi háború részletes leírását ld. *PL* 6, 824–892.EP 6,

¹³³ **423–424. az igazság / s irgalom harcának]** Vö. Zsolt 85,11: „az igazság és béke csókolgatják egymást”. Gyakori középkori toposz a *misericordia* (irgalom) és a *justitia* (igazság) küzdelme az ember ítéletekor.

¹³⁴ **427–432. példátlant... különítse el]** Az angyalok himnuszához csatlakozik az elbeszélés.

430 Isten fia, Megváltó, üdv! Neved
 legyen dalom bőséges tárgya,¹³⁵ szívem
 ne feledje dicséretét soha,
 s atyádétól ne különítse el!”

Míg^{136xxxiv} ők az Égben a Csillaggömb fölött¹³⁷
 boldog dallal mulatják idejük,
 435 e körvilág át nem látszó, szilárd
 gömbjén—melynek első domborzata
 elválasztja az alatta bezárt
 fényvilágot a Zűrtől, az Ős-sötét
 rohamától—Sátán leszállva lépked.¹³⁸
 440 Messziről gömbnek látszik,¹³⁹ végtelen
 sötét kietlen földnek most, kitéve
 éj csillagtalán, zord tekintetének,
 s a körül zúgó Zűr fenyegető
 orkánainak—szörny égtáj!—; csak ott
 445 azoldalt, hol a Menny távol faláról
 a sziporkázó légtől némi vissza-
 vert fényt kap, ott csitul kissé az orkán.
 Az Ellen ott járkált e tág mezőkön.
 Mint saskesely, mit az Imaus nevelt—
 450 hol a bolygó tatárt havas csucskok
 zárják—, elszáll sovány prédát kínáló
 tájról, hogy falja juhok, gidák husát,
 s legelő nyáj fölött röpül az Indus
 Ganges, Hydaspes forrásfőihez,
 455 vagy száll a Sericana sivatagba,^{xxxv}
 hol kínaiak űzetik a széllel
 vitorlás könnyű nádszekérüket:
 aképp sétált a Sátán e viharvert
 tengerpa[r]ton^{xxxvi} magában préda-lesve.¹⁴⁰
 460 Maga, hisz itt¹⁴¹ más lény nem kóborolt

¹³⁵ **430. dalom bőséges tárgya]** Az eredetiben „the copious matter of my Song”; a *copia* (kifejezésbeli gazdagság) a humanista pedagógia és ékesszólás egyik fő célja és módszere (ld. Erasmus *De Copia* c. művét).

¹³⁶ **433. Míg]** Visszacsatolás a 2. könyv végén (EP 2.1018–1038) elejtett és a 3. könyvben még csak érintett (EP 3.74–76) cselekményszálhoz.

¹³⁷ **433. a Csillaggömb fölött]** Földi nézőpontból a csillagos ég felett, külső nézőpontból a *gömb* szerkezetű kozmosz felett. Az eposzi univerzum egészében a fent és a lent abszolút irányok, jelentőségük elválaszthatatlan az erkölcsi rendtől.

¹³⁸ **435–439. e körvilág ... lépked.]** Az EP világképe szerint a kozmoszt kemény védőburok veszi körül, amely megóvjá a káosz betörésétől (vö. EP 7.210–231). A káosz felől érkező Sátán most erre szállt le.

¹³⁹ **440. Messziről gömbnek látszik]** A kozmosz egésze kívülről közelítve bolygószerű, közelről azonban hatalmas kiterjedése már nem érzékelhető a görbülete. Vö. EP 2.1034–1035.

¹⁴⁰ **449–459. Mint saskesely, ... préda-lesve.]** Eposzi hasonlat, melyben Milton a kozmosz határán bolyongó Sátánt hasonlítja az Ázsia távoli vidékein magányosan vadászó, nagy távolságokat *préda-lesve* beutazó keselyűhöz. Az *Imaus* hegylánc, melyet a Himalájával, illetve a Himalájától a Jeges-tengerig nyúló mitikus hegyláncsal szokás azonosítani. Az *Indus* [értsd: indiai] *Ganges* és *Hydaspes* (a mai Jhelum folyó) *forrásfői* a Himalájában található; *Sericana* Kína korabeli neve, a vitorlás nádszekerek korabeli útleírásokból ismeretesek.

¹⁴¹ **460. itt]** A kozmosz külső burkán elterülő *tág mezőkön* (EP 3.448). Az itt kezdődő szakasz (EP 3.460–514) a *limbus*, a *Bolondok Édenének* leírása, mely többféle hagyomány ötvözése és egyszersmind átformálása is. A középkori hagyomány szerint az erényes pogányok, illetve a megkeresztetlen csecsemők a pokol tornácán kín nélküli fájdalommal várták Krisztus második eljövételét (vö. *Pokol* 4). Milton közvetlen előképe Ariosto limbója, amelyet a

élő, élettelen; még nem—de majd
 fölszáll a földből, mint a gőz, csomó
 percéltü űr-jelenség, ha a bűn
 ember művét hívsággal^{xxxvii} rakja meg:
 465 minden hívság,^{xxxviii} és űk is, kik hiú
 dicsben, hírbn vetik reményüket,
 mennybéli-földi boldogságukat;
 mind ki zsoldját e Földön elveszi,
 470 babona, kín, vakbuzgalom¹⁴² gyümölcsét,
 hajhászva csak embermagasztalást...
 Jutalmuk, mint a tetteik: üresség.
 A Természetkéz talmi művei—
 elvetéltek, idéetlenül¹⁴³ vegyültek,
 a földön szétesettek—mind ide
 475 hussannak, s végső rohadásukig
 itt bolygnak, s nem mint egyesek hiszik:
 a szomszéd Holdban.¹⁴⁴ Ezüst Hold-mezőkön
 átplántált szentek, köztes szellemek
 laknak az angyal- s^{xxxix} emberfaj között.
 480 Ide jöttek órjasok, kik az őskor
 lányaitól, legényeitől balul
 születtek akkor sok híres kalandra:
 kik Bábelt rakták föl Sennaar mezőin,^{xl}
 s most is raknának új Bábeleket,
 485 ha tudnának miből. Mások viszont
 magukban jöttek: az, ki boldogan
 dőlt Etna-lángba hitetve, isten ő,
 Empedocles; s Cleombrotus, aki
 tengerbe ugrott, vágyva üdvhonát
 490 Platón Elysiumában;¹⁴⁵ s még sokan:
 embriók, balgák, remeték, fráterek—
 szürkék, fehérek, feketék,¹⁴⁶ kacattal;
 zarándokok, kik Golgotán¹⁴⁷ halottan
 vágyták Azt látni, ki a Mennyben él;
 495 s kik az égbejutás bizony hitével
 felöltötték Domonkos gönceit, vagy
 üdvük ferences álcában remélték—
 a hét bolygó,¹⁴⁸ s az állócsillag szférán

holdba képz el (*Esszév. Orl.* 34.72–87), de a *Bolondok Édene* szarkasztikusabb, és elsősorban a Bibliából megismerhető isteni előírások helyett emberi elképzeléseket követő vallásosság képviselői népesítik be.

¹⁴² **469. babona, kín, vakbuzgalom]** Vö. *EP* 12.501-559.

¹⁴³ **473. idéetlenül]** Az Az eredetiben „unkindly mixt.” JG: „összehabart”.

¹⁴⁴ **476–477. s nem ... Holdban]** Vö. Ariosto, *Esszév. Orl.* 34.73.

¹⁴⁵ **486–490. az ... Elysiumában;]** Empedoklész és Kleombrotosz pogány filozófusok; mindketten öngyilkosságot követtek el. Empedoklész (Kr. e. 5. sz.) „hideg ésszel az Aetna tüzébe / ugrott, hogy tartsák örök istenségnek ezentúl” (*Anthologia Palatina* 464–465); az ambrakiai Kleombrotosz (Kallimakhosz egyik epigrammája szerint) Platón *Phaidón* című művének olvastán vetette magát le egy magas falról. Az antikvitás még nem kapcsolta össze személyüket, Lactantiusnál viszont már együtt szerepelnek (*Divinae institutiones* 3.18).

¹⁴⁶ **492. szürkék, fehérek, feketék]** A karmeliták, a dominikánusok és ferencesek kolduló rendje a kámzsájuk színe szerint.

¹⁴⁷ **493. Golgotán]** Szó szerint a „koponyák hegyén”, ahol Jézust megfeszítették. Vö. Mt 27,33; Mk 15,22; Jn 19,17.

¹⁴⁸ **498. a hét bolygó]** Milton ptolemaioszi világmépében a mozdulatlan Föld a mindenség középpontja, körülötte forog a hét bolygó (Hold, Merkúr, Venus, Nap, Mars, Jupiter és Saturnus) szférája, ezen túl a *Caelum Stellatum*, vagyis

vonulnak s a kristályövön, amely
 500 ama rezgést s az Első mozgatót
 kelti. Hitték, az Ég bejáratánál
 kulcsával¹⁴⁹ most Szent Péter várja őket,
 s már a küszöbre szegzik lábukat,
 de íme: vad forgószél fujja el
 505 mindet vagy tízezer mérföldre az
 útvesztő légből! Nézzétek csak:¹⁵⁰ ott
 kámzsák, csuklyák, gunyák és viselőik
 lebegnek rongyként, olvasók, ereklyék,
 bullák, bucsú- s föloldó levelek!
 510 Szelek játéka: örvénylőn csapongnak
 Világ hátsó felére, tágas, öblös
 limbusba, mit Bolondok Édenének
 hívnak, s amit jóval utóbb sokan
 laknak—ma még lakatlan, nem típort.
 515 Ez éji gömbre¹⁵¹ bukkant rá a Sátán,
 ki hosszan bolygott, míg hajnalsugár¹⁵²
 megszalasztotta fáradt lépteit,
 idefordítva. Messze mit vesz észre?!
 Fokként nyúlik föl az Ég faláig
 520 nagyszerű lépcsőszerkezet, s a csúcsán
 király-kastélyokénál gazdagabb
 művű kapu,¹⁵³li homlokzatán arany
 s gyémánt ciráda, ívén csillogó
 kövek szikráznak—nincs oly földi kéz,
 525 amely utánozná, lefestené.
 Olyan e lépcső, milyet Jákob látott:
 angyalok jártak föl-le rajta, fénylő
 őrseregek, hogy Ézsau elől
 futott Pandan-Arámba Lúz mezőin,
 530 s elszunnyadt éjjel szabad ég alatt,
 majd fölriadt, s kiáltott: Menny kapuja!¹⁵⁴ ...
 Minden fokának titkos célja volt,
 s nem állt ott mindig: néha észrevétlen
 a Mennybe húzták; s lenn jáspis-sugár tó,
 535 folyékony gyöngy tó fodrozott, azon
 vitorláztak a Földről-érkezők,

---

az állócsillagok égboltja; a kilencedik szféra a kristályöv, a tizedik a *Primum mobile*, ami a neki adott mozgást továbbítja a kilenc belső szférának. Az utolsó két szférát középkori csillagászok tették hozzá Ptolemaiosz eredeti rendszeréhez, hogy megmagyarázzanak bizonyos jelenségeket, így pl. a kristályöv rezgésével a napéjegyenlőség eltolódását.

¹⁴⁹ **502. kulcsával]** Vö. Mt 16,19: „Neked adom a mennyek országának kulcsait, és amit megkötsz a földön, kötve lesz a mennyekben is, és amit feloldasz a földön, oldva lesz az a mennyekben is.” Vö. *Lyc* 110.

¹⁵⁰ **506. Nézzétek csak:]** Az Az eredetiben „then might ye see”; ritka pillanat, amikor az elbeszélő „kiszól” közönségéhez (*aposztrófé*).

¹⁵¹ **515. Ez éji gömbre]** A kozmoszra (vö. *EP* 3.433–438). *Éji*, mert kívülről – a menny felőli oldalát kivéve – a káosz sötétsége fogja körül.

¹⁵² **516. hajnalsugár]** Vö. *EP* 3.74–76 jz., 559–562.

¹⁵³ **522. kapu]** A magas fallal körülvett menny egyetlen bejárata. Vö. pl. *EP* 7.620jz. kapuja

¹⁵⁴ **526–531. Olyan ... kapuja!...]** Vö. 1Móz 28,10–17. A Menny kapuja esetében a körös hasonlatban hasonlított és hasonlító egybeesnek.

angyaloktól libbentve,¹⁵⁵ vagy tüzes
 mének-vonta szekérre¹⁵⁶ fölragadva.¹⁵⁷
 A lépcső épp le volt eresztve, tán hogy
 540 biztassa a Gonoszt könnyű rohamra,¹⁵⁸
 vagy hogy az áldásból-kizáratásán
 csak még busuljon.¹⁵⁹ Út tárult ki innen,
 éppen az áldott Édenkert fölött,
 Föld fele ösvény, sokkal téresebb, mint
 545 utóbb a Sion-hegyre fölvivő;
 Igéret-föld útjánál kedvesebb
 Istennek[,] min^{xlii} a boldog törzseket
 látogatandó, angyalok vonultak
 felsőbb parancsra föl-le szüntelen,
 550 s kedvvel szemlélte ezt az Úr, a Jordán
 forrásától, Paneastól¹⁶⁰ egész
 Beersebáig,¹⁶¹ hol a Szentföld határos
 Egyiptommal s az arab partvidékkel:
 oly tágnak tűnt a nyílás, hol határ
 555 szabódott a sötétnek, mint a tenger
 habjainak.¹⁶²

¹⁵⁵ **537. angyaloktól libbentve]** Az eredetiben „wafted” (kb. „felvitték”), a jézusi példázat szerint a szegény Lázár lelkét „felvitték az angyalok” a mennybe (Lk 16,22).

¹⁵⁶ **537–538. tüzes ... fölragadva]** Mint Illés próféta (2Kir 2,11).

¹⁵⁷ **519–538. Fokként ... fölragadva.]** A menny kapujának és a hozzá vezető lépcsőnek a leírása. A lépcső főként a menny és a kozmosz (föld) közti kapcsolat biztosítására szolgál, de nem rögzített, hanem felhúzható. Vö. Jel 4,1.

¹⁵⁸ **540. könnyű rohamra,]** Az eredetiben „easie ascent”. a vergiliusi *facilis descensus Averno* motívum miltoni variációja (vö. EP 3.20–21 jz).

¹⁵⁹ **539–542. tán ... busuljon]** Jellegzetes miltoni bizonytalanság, amikor a narrátor két lehetséges magyarázatot kínál anélkül, hogy bármilyen módon választana közülük.

¹⁶⁰ **551. Paneastól]** A *Jordán forrásának* hagyományos neve (a települést az Újszövetség már Cézarea Filippi néven említi, pl. Mt 16,13), az észak-izraeli Dán városának közelében; van, aki Dán városának görög nevéként értelmezi.

¹⁶¹ **552. Beersebáig]** Beér-Seba (Be'er Sheva) dél-izraeli város, Ábrahám és Abimelek szövetségkötésének helye (1Móz 21,31–33). „Dántól Beér-Sebáig”: Izrael teljességét jelöli (Bír 20,1; 1Sám 3,20; 1Kir 5,5).

¹⁶² **542–556. Út ... habjainak]** A védőburok menny felőli oldalán egy nyílás biztosít szabad bejárást a kozmoszba, ahonnan egyenes *út* vezet le éppen az *Édenkertbe*. Vö. Jób 28,3 (a genfi fordításban a mondat alanya Isten) és EP 542–556 jz. Paradox módon a *káosz tengerének* itt egy *nyílás szab határt* – vagy éppen azért kellett, hogy itt *határ szabódjon a sötétnek*, mert a *nyílás* miatt itt a kozmosz külső burka nem biztosított természetes védelmet a teremtett világ belseje számára.

Innen bámult le Sátán
a Menny-kapuba^{xliii} vezető arany
lépcsőfokokra és a hirtelen
kitáruló világra. Mint a kém¹⁶³, ki

---

¹⁶³ 559–570. **Mint ... bűvölet-világot]** Eposzi hasonlat, melyben Milton a Sátán elé táruló panorámát érzékelteti a kém bibliai képével; vö. 4Móz 13.

- 560 bolyong kietlen éjben, száz veszély
torkában, majd derűs hajnalhasadtán
fölér egy fölszökő halom csucsára,
s onnan szeme mit lát váratlanul:
először szemlélt idegen vidék
- 565 ujdon fővárosát, gyönyörű tájat
sugár torony-tűkkel, csillám tetőkkel,
miken im a kelő Nap lángja szikráz—
bár látta már a Mennyeket, elámult
a Sátán, vagy irigység fogta el,
- 570 megpillantván e bűvölet-világot.
Körülkémlelt (tehette, hisz magasan
állott az éj tág árnya forduló-
boltja fölött)¹⁶⁴ a Mérleg napkelet-
pontjátul a Kos felé, mi Andromédát
- 575 vonszolja az Atlanti-tengeren^{xliv}
a látkörön túl; majd les széltiben
saroktól sarkig,¹⁶⁵ majd nem késlekedve
az első Világ-tájra¹⁶⁶ száll alá
fejest cikázva: könnyedén teszi
- 580 haránt-röptét¹⁶⁷ a márvány-tiszta légben
tenger csillag közt, mely csillag gyanánt ég
messzünnen, ám közel: egy-egy világ;
más-más világ mind!¹⁶⁸ Boldog Üdv-sziget,¹⁶⁹
miként a rég híres Hespéri-kert,¹⁷⁰
- 585 boldog mező, virágos völgy, berek.
Háromszor boldogak... De most: ki él

¹⁶⁴ **571–573. magasan ... fölött]** Sátán a kozmosz külső burkánál áll, amely az összes szférát magába foglalja. A földgömb – térben kúp alakú – árnyéka azonban, amely a geocentrikusan keringő nap mozgásával ellentétesen körbeforog, rövidebb, a csúcsa nem ér el a kemény védőburokig. Sátán tehát akkor is fölötté áll, ha a kozmosz tengelye „vízszintes”, és az árnyék éppen felfelé mutat.

¹⁶⁵ **571–577. Körülkémlelt ... sarkig]** Sátán a védőburok nyílásából szemügyre veszi a kozmosz belsejét. A *Mérleg* és a *Kos* az állatöv két átellenes csillagképe, az utóbbi felett pedig az *Androméda* látszik az égen. Amikor a *Mérleg keleten* emelkedik, akkor a Kos – és vele együtt az Androméda csillagkép – a nyugati horizont közelében jár, vagyis – Angliából nézve – lebukik a látkörön túl az Atlanti-óceánba. Hogy Sátán *széltiben les saroktól sarkig*, annak oka lehet pusztán az, hogy az észak–déli pozíciót a szélességi körökkel adjuk meg. Más értelmezése szerint azonban azt jelenti, hogy a kozmosz tengelye vízszintes, és a védőburok nyílása az égi egyenlítőt – amely a bűneset előtt egybeesett az ekliptikával (vö. *EP* 10.668–678 jz.) – érinti. Hasonlóan, hogy Sátán a *Mérleg napkelet-pontjátul néz a Kos felé*, jelenthet csak annyit, hogy a kozmosz egészét áttekinti. Egyes kritikusok szerint azonban többről van szó: Sátán a Mérleg csillagképben, ill. a mögött vagy fölött helyezkedik el. Erre alapozva az egész jelenetet kronográfiának tekintik, amely a cselekmény pontos időpontjának meghatározását teszi lehetővé. Éden a nyílás alatt van (vö. *EP* 3.542–543, 749–750 jz.), tehát ha Sátán a Mérleg csillagkép fölött áll, akkor az a csillagkép Édenből épp a zeniten látható. Hagyományosan a világ teremtésekor a nap a Kos csillagképben volt (mint a tavaszi napéjegyenlőségkor), ami tehát épp a nadírnál jár, vagyis éjfél van az Édenben. Bár kétségtelen, hogy található az eposzban kronográfia (vö. *EP* 4.776–777, 10.327–329 jz.), ez az olvasat itt vitatott, és ellentmond az eposz metaforikus időjelzéseinek (vö. *EP* 3.74–76 jz., 516, 559–562).

¹⁶⁶ **578. az első Világ-tájra]** A „primum mobile”, az első – legkülső – mozgó szféra a geocentrikus világgépben.

¹⁶⁷ **580. haránt-röptét]** Sátán mozgásának morális jelentősége van. Szó szerint nem egyenes úton jár. Vö. 3.590–591.

¹⁶⁸ **582–583. ám közel ... mind!]** A világok sokaságának lehetősége Milton korában intenzív spekuláció tárgya volt.

¹⁶⁸ **588. az arany ... leghasonlóbb]** A Nap a kozmoszban Isten, illetve a Fiú szimbóluma (vö. *EP* 4.32–39, 7.354–375.).

¹⁶⁹ **583. Boldog Üdv-sziget]** Elízium, a boldog lelkek végső nyughelye; vö. *EP* 3.486–490 jz.

¹⁷⁰ **584. a rég híres Hespéri-kert]** A görög mitológiában az este istennője, a Heszperiszek kertje, melyben az örök ifjúság aranyalmái teremnek; vö. *EP* 4.251. Vö. még *Comus* 393–397; *PR* 2.357.

itt boldogan?—dehogyan kutatta! Fönt
 az arany Nap—a Mennyhez leghasonlóbb—
 bővölte szemét: a néma légkörön
 590 a Nap fele hussan (fel-le? vagy középpont
 felé? vagy attól el? hosszant?—ki tudja),
 honnét sugároz fényt a nagy Sugárzás
 fönről, magasról a köz csillagokra,
 mik illő távol vannak úr-szemétől,
 595 s ütemesen táncolva csillagtáncuk—
 napot, hónapot, évet megjelentőt¹⁷¹ —,
 szállnak mindent vidító mécsese
 felé fordulva, vagy delejsugára¹⁷²
 forgatja őket¹⁷³, mely melengeti
 600 a Mindenséget, behatolva minden
 legbensejébe láthatatlanul,
 s a Mélybe láthatlan^{xlv} erényt¹⁷⁴ lövell:
 fénylő tisztét így mesterin teszi!
 A Sátán itt szállt partra, oly helyen, mit
 605 a Nap sugárzó gömbjén csillagász
 látcsövél sosem látott.¹⁷⁵ E hely
 mondhatatlanul^{xlvi} sugáros volt a Föld
 ásványához, ércéhez viszonyítva.
 Más-más formájú^{xlvii} részeit vakító
 610 fény hatja át, mint tűz izzó vasát;
 ha érc: emitt arany, amott ezüst;
 ha kő: kárbunkulus vagy chrysolit,
 rubin, topáz vagy minő tündökölt
 tizenkettő Áron mellén, s egy olyan,
 615 melyet nem is láttunk, csak álmodunk.
 Maga a Kő ez, vagy ahoz hasonló,
 mit Bölcsék oly régóta csak keresnek;
 hiába!—bár megköti röpke Hermest
 művészetük, s vén Proteust oldva vonssza
 620 ki tengerből száz változó alakban,
 s lombikban ősz mivoltában kicsapja.¹⁷⁶
 Csuda-e, hogyha itt tájak, mezők

¹⁷¹ **593–595. a köz ... megjelentőt]** A csillagok mozgása és a Nap látszólagos útja az állatöv csillagképei között nem a bűneset következménye. Milton csillagászatilag pontosan érti az égi egyenlítő és az ekliptika képzelte egybeesésének jelentőségét. Vö. *EP* 7.339–342.

¹⁷² **598. delejsugára]** A *delej* a mágnesesség nyelvújítás kori neve. Newton gravitációelmélete előtt 1609-ben Kepler a Nap mágneses erejének tulajdonította a bolygók mozgását.

¹⁷³ **597–599. szállnak ... őket]** Vö. *EP* 3.539–542 jz. Kozmológiai kérdésekben Milton különösen is óvatos (vö. *EP* 8.15–39, 64–178).

¹⁷⁴ **602. erényt]** Életerőt (vö. virtus).

¹⁷⁵ **604–606. oly ... látott.]** Negatív hasonlat, melyben Sátán olyan helyen vagy olyan napfoltként (az Az eredetiben „spot”) jelenik meg, melyet még a napfoltokat felfedező csillagász (Galileo; vö. *EP* 1.287–291) sem látott. A *balandó-szem-nem-látta dolgokat* (*EP* 3.57) megjelenítő eposz többek között ilyen szóképekkel mutat rá az elbeszélésben megjelenített világ és az olvasói tapasztalat összemérhetetlenségére.

¹⁷⁶ **616–621. Maga ... kicsapja.]** A Bölcsék Köve, amely halhatatlanságot ad és arannyá változtatja az alantasabb fémeket. Az alkímisták (*Bölcsék*) hiába keresik, bár *művészetükkel* képesek megszilárdítani a higanyt (*megkötni röpke Hermest*) és *lombikban kicsapni* a *Proteusként* alakját folyton változtató (vö. *Od.* 4.417–419) anyagot eredeti állapotában (*ősz mivoltában*).

- szin elixírt^{xlviii} lehelnek, és folyók
 aranyat hordnak, ha a Fővegyész,
 625 a Nap teremt hatalmas illetéssel,
 bár messze van, vegyítve földi nedvből
 itt a sötétben sok dicső színű
 dolgot, sok ritka és csodás hatást?¹⁷⁷
 A Sátán szeme új tárgyakra bukkant,
 630 de nem ámult: közel-távol parancsolt
 tekintete,¹⁷⁸ mely nem lelt akadályra,
 sem árnyra, csak sugárra, mit a Nap
 az Egyenlítőn függőlegesen
 hullat, hogy nemátlátszó test nem vet árnyat;¹⁷⁹
 635 a tiszta lég kifente szemsugarát,
 hogy lásson messze tárgyakat. Hamar
 megpillantott egy angyalt: áll dicsőn,
 kit János is látott a Napban¹⁸⁰ egykor.
 Épp háttal állt, de nem volt rejtve fénye;
 640 napláng-arany tiara tündökölt
 fején, mögötte szintén lángoló
 fürtjei fodrozódtak szárnyazott
 vállán; úgy tetszett, elmerülve méláz
 valami nagy eszmén avagy parancson.
- 645 A Sátán boldog volt, remélve, hogy
 lélekre lelt, ki megmutatja bolygó
 szálltán az Édent, ember üdvhelyét,
 útja célját, gyötrelmünk kútfejét.
 Először is elálcázta alakját¹⁸¹,
 650 mely rá veszélyt hozhat vagy késedelmet.
 Most szép suhanc-kherúbként állt elő:
 nem főrangú,^{xlix} de arcán mennyei
 kamaszmosoly derengett, s tagjain
 illő báj ömlött szét—jól színlel ő!
 655 Kis koszorú alatt hajfürtjei
 szállón csapongtak arcán; sokszínű
 volt szárnya tolla, arannyal behintett;
 köntöse felövezve, gyors utasnak;
 vezérli bájos lépteit ezüst bot.
 660 Nem ért föl észrevétlen: ím az Angyal
 sugár arcát feléje fordította,
 zajtól riasztva.^{li} Ráismert a Sátán:

¹⁷⁷ 622–628. Csuda-e ... hatást? Költői kérdés: a *Fővegyész* (a Nap) *sok ritka és csodás* földi hatását tekintve—a korabeli hiedelem szerint a napfény hozta létre a drágaköveket—nem meglepő, hogy a Nap felszínén *szin elixír* (A Bölcsék Kövének folyékony változata) és folyékony arany található.

¹⁷⁸ 630–631. közel-távol parancsolt / tekintete.] Az Az eredetiben „farr and wide his eye commands.”

¹⁷⁸ 651. szép suhanc-kherúbként

¹⁷⁹ 632–634. a Nap ... árnyat] Vagyis dél van. Az Az eredetiben a sugár csak hasonlat, az időpont jelzése a metaforikus szinten marad, de utólag ténylegesen is megerősítést nyer (vö. EP 4.29–30 jz., 564–565).

¹⁸⁰ 638. kit János látott a Napban] Vö. Jel 19,17: „És láttam, hogy egy angyal áll a napban, aki hatalmas hangon kiáltott minden madárhoz, amely az ég közepén repült...”

¹⁸¹ 649. alakját] Vö. EP 4.118

Uriel arkangyal,¹⁸² ki egy az Isten
trónja előtt álló, parancsrakész
665 hét Őr közül; Isten szemei ők,
kik befutják a Mennyet, s lenn a Földet,
s viszik parancsát szárazon, vizen.
Urielt így szólítja meg a Sátán:

„Uriel¹⁸³, ki az Isten trónusánál
670 álló sugáros hét szellem közül¹⁸⁴ⁱⁱ
elsőnek szoktad hites Szándokát
tolmácsként vinni szét a tágas Égbe,
hol fiai követséged lesik;
s ki itt is—legméltóbb—szives parancssal
675 nyerted tisztet, hogy mint az Úr szeme,
vigyázva őrizd újabb alkotását.
Ide kimondhatatlan vágy hozott,
hogy lássam, ismerjem csodás művét,
s főként az embert, szíve gyöngyszemét¹⁸⁵
680 s kedvencét—kinek kedvéért teremté
minde csodás művét; ezért bolyongtam
ide a kherubházból egymagam.
E fénylő gömbök közül^{186liii}—ó sugár
szeráf!—melyik rendeltetett neki
685 állandó székül, vagy kedve szerint
váltogatván lakja e gömböket?
Mondd, hogy fölleljem őt, s titkos avagy nyílt
csodálattal szemléljem azt, kire
nagy Alkotónk világokat bizott,
690 s kiárasztotta rá e sok kegyet, hogy
az emberben s mindenben, ahogy illik,
dicsérjük Mindeneknek Alkotóját,
ki méltán űzte Poklok mélyire
lázadó ellenségeit, s hiányuk
695 pótlandó: alkotá a boldog embert
különb szolgál. Minden útja bölcs!”

Így szólt az Álnok észrevétlenül,
mert sem ember, sem angyal nem veszi
észre a színlelést, ez egy gonoszt, mely
700 lappangva áztat mindent, csak nem Istent,
ki Földön-Égen lenni engedé.
Gyakran, bár éber az ész, a gyanú pihen

¹⁸² **663. Uriel arkangyal]** Neve jelentése: „Fény Istentől”, egyike a hét arkangyalnak, az apokrif 2Ezsd 4,1; 36; 5,20; 10,28 stb.)

¹⁸³ **668–708. Uriel ... válaszolt.]** Sátán Urielt megtévesztő retorikája Shakspeare machiavellista hőseire (III. Richard, Claudius, Iago, Edmund stb. emlékeztet.

¹⁸⁴ **670. hét szellem közül]** vö. Zak 4,10: „Az a hét mécses pedig az Úr szemeit jelenti, amelyek áttekintik az egész földet”; Vö. Jel 1,4: „a hét lélektől, akik az Úr trónusa előtt vannak”. Vö. Jel 5,6; Jel 8,2. Rafael is egyike a hét szent angyalnak: Tóbit 12,15.

¹⁸⁵ **679. szíve gyöngyszemét]** Az eredetiben: „chief delight”.

¹⁸⁶ **683. E fénylő gömbök]** A bolygók..

tudás kapuinál,^{liv} átadva tisztét
 hiszékenységnek—jószág nem gyanakszik,
 705 hol nem lát bünt: ez vitte lépre most
 Urielt, bár a Nap vezére ő,
 az Ég leglátóbb szemü szelleme,
 ki e csaló gonosznak is botor
 becsületes voltában válaszolt.

710 „Szép angyal! Vágyol Isten műveit
 megismerni, hogy így dicsérd a nagy
 Alkotómestert—ez nem gáncsolandó
 túlzás, hanem inkább dicséretes,
 715 mennél inkább túlzásnak tetszik az, mi
 az Ég-lakból magadban erre űzött,
 hogy enszemeddel látva tanusítsd,
 míg másoknak elég a hír az Égben:
 mert valóban csodásak művei,
 720 ismerni-jók, és még a legsilányabb
 is boldog, ha emlékezik reájuk.
 De mely teremtett elme fogja föl
 számukat vagy a végtelen tudást,
 mely szerzé őket, elrejtvén okuk?
 Láttam, amint szavára¹⁸⁷ a Kháosz,
 725 világ anyaga masszává sűrült,
 szavát hallá a Zűr,¹⁸⁸ s a zord üvöltés
 alázkodott: a határolt Végtelen;
 másod parancsszavára elfoszolt
 az éj, fény támadt s rend a zűrgubancból:¹⁸⁹
 730 a terhes elemek vakon rohantak—
 föld, víz, lég, tűz¹⁹⁰—különböző helyükre;
 s az Ég étheri quintessentiája¹⁹¹
 fölszáll ezer alakba lelkesülve,
 mint gömb kereng, csillaggá létesül,
 735 számtalanná—hisz látod, mint vonulnak:
 mindnek kiszabva pályája s helye,
 míg a többi a Mindent körülkeringi.¹⁹²
 Nézz le a Gömbre, mely innen-felén
 innen nyert—visszavert—fényben ragyog:
 740 ez hát a Föld, az ember lakhelye,
 s Napja: a fény mely nélkül, mint a túl-
 felén, éj földné, ám a Hold, a szomszéd

¹⁸⁷ **724–725. szavára ... Végtelen]** Milton elutasította a semmiből teremtés tanítását. Nála Isten a formátlan ősananyagból, a káoszából teremt (vö. *EP* 1.9 jz., 7.218–233).

¹⁸⁸ **726. szavát hallá a Zűr]** Vö. *EP* 7.221.

¹⁸⁹ **728. másod ... zűrgubancból]** Vö. *EP* 7.243–249 és 1Móz 1,3–4, ahol ez Isten első megszólalása.

¹⁹⁰ **731. föld, víz, lég, tűz]** A földi világ négy alapeleme a premodern természettudomány szerint.

¹⁹¹ **732. az Ég étheri quintessentiája]** Az ötödik elem (kvintesszencia), az invokációban a Szent Fénnyel azonosított éter (vö. *EP* 3.7 jz).

¹⁹² **724–737. Láttam ... körülkeringi.]** A többi büntelen angyallal együtt Uriel is szemtanúja volt a teremtésnek (*EP* 7.197–205). Beszámolója inkább klasszikus, mint bibliai mintákat követ (Platón, *Timaios* 30A, 32B–C; Ovidius, *Átvált.* 1.5–88; Augustinus, *Vallomások* 12.12.15).

(így hívják szemben azt a csillagot)
 időnként megsegíti, és havi
 745 körútja végét szegi és megújul;
 három arcát kölcsön-fénnyel telíti-
 fogyatja, s így derít a Földre fényt,
 így mérsékli az éjt sáppadt uralma.
 Nézd, mutatom: az ott az Éden, Ádám
 750 helye, s ama fenkölt árny: kunyhaja.¹⁹³
 De hív utam! Utad nem véted el!”

Így szólt, s megfordult. Mélyen meghajolt
 Sátán, mint illik fensőbb lény előtt
 az Égben, hol senki se véti el
 755 a tiszteletadást. Bucsút vesz, és az
 Állatövről¹⁹⁴ a Föld felé suhan;
 siker reményében,^{lv} pimasz-csapongva
 köröz, buckóz a légben,¹⁹⁵ s nem nyugodhat,
 míg ki nem köt a Niphates¹⁹⁶ csucsán.

ⁱ **megrontása,**] 1969, 1978: megrontása;

ⁱⁱ **embert,**] 1969: Embert,

ⁱⁱⁱ **25. szúrós]** 1969: szurós

^{iv} **29. múzsák]** 1969: muzsák

^v **32. éjjelente,**] 1969: éjelente,

^{vi} **96. fortélyal]** 1969: fortéllyel

^{vii} **99. hűségének]** 1969: hűségének

^{viii} **147. új]** 1969: uj

^{ix} **163. bírāja]** 1969: bírāja

^x **164. hiúsítsa]** 1969: hiusítsa

^{xi} **171. műved]** 1969: műved

^{xii} **178. Tudásom]** 1969, 1978: tudásom

^{xiii} **195. hívó]** 1969: hívó

^{xiv} **195. bűnös]** 1969: bűnös

^{xv} **205. bírámát,**] 1969: bírámát,

^{xvi} **208. Hosszútűrésem,**] 1969: Hosszútűrésem,

^{xvii} **225. bűnét]** 1969: bűnét

^{xviii} **231. fejére]** 1969: a fejére

^{xix} **241. művedhez]** 1969: művedhez

^{xx} **249. életet!]** 1969, 1978: éltet!

^{xxi} **291. művem]** 1969: művem

^{xxii} **299. hússá]** 1969: hussá

^{xxiii} **304. büne bűnössé]** 1969: büne bűnössé

^{xxiv} **323. így]** 1969: így

^{xxv} **328. így]** 1969: így

^{xxvi} **337. megjelenesz,**] 1969: megjelenesz

^{xxvii} **343. úzi]** 1969: úzi

^{xxviii} **376. sugárkoszorús,**] 1969: sugárkoszorus,

^{xxix} **379. jáspistenger]** 1969: jáspis-tenger

^{xxx} **381. újrakoszorúzva]** 1969: újra-koszorúzva

^{xxxi} **396. így]** 1969: így

¹⁹³ **749–750. Nézd ... kunyhaja]** Az Az eredetiben „his Bowre.” JG: „lúgosa”. Angyali éleslátással a Naptól már jól kivehető Éden-beli Ádám *kunyhaja*.

¹⁹⁴ **756. az / Állatövről]** A Nap az állatövi csillagképek között mozog (vö. EP 3.593–595 jz.)

¹⁹⁵ **757–758. pimasz-csapongva / köröz, buckóz a légben]** Vö. EP 3.580 jz.

¹⁹⁶ **759. Niphates]** Havas hegylanc az ókori AsszírIA határán. Sátán innen mondja el híres monológját (EP 4.32–113). JG jegyzete: „[Nifat] Hegység Örményország határán, közel a Tigris forrásaihoz, tehát a Paradicsomhoz.”

-
- xxxii **417. emberen,]** 1969: emberen
xxxiii **427. emberbűnért!]** 1969: emberbűnért!
xxxiv **433. Míg]** 1969: Míg
xxxv **455. Sericana sivatagba,]** 1969: Sericana-sivatagba,
xxxvi **459. tengerpa[r]ton]** 1969: tengerparton 1978, 1987: tengerpaton
xxxvii **464. művét hívsággal]** 1969: művét hívsággal
xxxviii **465. hívság,]** 1969: hívság,
xxxix **479. s]** 1978: és
xl **483. Sennaar mezőin,]** 1969: Sennaar-mezőin,
xli **522. kapu,]** 1969: kapú,
xlii **547. Istennek[,] min]** 1969: Istennek, min 1978, 1987: Istennek min
xliii **557. Menny-kapuba]** 1969: Menny-kapúba
xliv **575. Atlanti-tengeren]** 1969: Atlanti tengeren
xlv **602. láthatlan]** 1978: láthatatlan
xlvi **607. mondhatatlanul]** 1969: mondhatlanul
xlvii **609. formájú]** 1969, 1978: formáju
xlviii **623. elixírt]** 1969: elixirt
xlix **652. főrangú]** 1969: főrangú
l **654. színlel]** 1969: színlel
li **662. zajtól riasztva]** 1969: zajtól-riasztva
lii **670. közül]** 1969: közül,
liii **683. közül]** 1969: közzül
liiv **703. kapuinál]** 1969: kapúinál
liiv **757. reményében,]** 1969: reményében

4. KÖNYV

Summázat

Sátán, amint alátekint az Édenre, közelében ama helynek, ahol most meg kell kísértenie¹ vakmerő kalandját, amelyet egymaga vállalt föl Isten és Ember ellen, nagy sok kétségekkel viaskodik és nagy sok szenvedélyekkel, félelemmel, irigységgel, csüggedéssel; végül azonban megacélozza magát a rosszra, s továbbvonul a Paradicsom felé—minek külső helyzete és fekvése rendben leíratik—, majd átszökvén annak határain, Kormorán képében rátelepszik az Élet Fájára, vagyis a Kert legmagasabb helyére, hogy onnan körülvigyázzon. Következik a Kert leírása, s hogy Sátán miként pillantotta meg először Ádámot és Évát, mint csodálta gyönyörű alakjukat és boldog állapotukat, mindazonáltal eltökélve magában, hogy bukásukat kimesterkedi; kihallgatván beszélgetésüket, megtudja, hogy tilos enniök a Tudás Fájának gyümölcséből, s halállal lakolnak, ha e tilalmat megtörik; ezt szánja a kísértés fundamentumául, nevezetesen: hogy rávegye őket a parancsszegésre; ennek utána darab időre eltávozik közelükből, hogy más utakon-módokon további értesüléseket szerezzen helyzetükről. Ezenközben Uriel, egy napsugáron alábocsátkozva, figyelmezteti Gábrielt, kinek feladata a Paradicsom kapujának őrzése, hogy igencsak valamely gonosz Szellem szökött föl a Mélyből, s haladt el déltájban—egy jó Angyal álcáját viselve—az őreá bízott Gömb mellett, útban a Paradicsom felé, amint ez kitetszett a Hegytetőn mutatott ádáz gesztusaiból. Gábiel megígéri, hogy még hajnal előtt föl fogja kutatni a betolakodót. Éj közeledtén, Ádám és Éva arról társalog, hogy ideje volna nyugovóra térniök: következik Lugasuk leírása, esti Fohászuk. Gábiel, kiküldvén őrcsapatát, hogy járják körül a Paradicsomot, két erős Angyalt rendel Ádám Lugasához, nehogy a gonosz Szellem ott elrejtőzzék, s amíg alusznak, az Emberpár ártalmára legyen; legott rá is bukkannak Sátánra Éva füle mellett, amint épp álommal kísérti az asszonyt, s minden vonakodása ellenére Gábiel elé vezetik, ki által faggattatván Sátán megvetően felelget, ellenállásra készül, de Égi jeltől megintetvén kiröpül a Paradicsomból.

Az¹ óvó szó,² az Égből csendülő, mit
hallott³ a Jelenések⁴ látnoka,⁵
midőn a dühödt ördög⁶ megveretve
másodsor jött, hogy az emberen bosszút⁷
5 vegyen—„Jaj lesz a Föld lakóinak!”⁸—,
miért nem inti most, még jóidőben
összüleinket? Titkos ellenük jön,
halálos csapdáját úgyⁱⁱ elkerülnék!
Sátán bőszen dühtől lobogva jött le,
10 embert kísértő, majdan vádoló, hogy
bosszút vegyen a gyöngé emberen

¹ 1–12.] Vö. Jel 8,10–13.

² 1. **Az óvó szó,**] Az eredetiben felkiáltás: „O For that warning voice”; vö. *V. Henrik* 1.1.1.

³ 2. **hallott]** „Hallottam, hegy hatalmas hang megszólal a mennyben: »Most lett a mi Istenünké az üdvösség, az erő és a királyság, a hatalom pedig az ő Krisztusáé, mert levettetett testvérünk vádlója, aki a mi Istenünk színe előtt éjjel és nappal vádolta őket»” Jel 12,10.

⁴ 2. **Jelenések]**. Eredetiben „Apocalypse”, a Biblia utolsó könyve; az apokalüpszis görög szó jelentése: kinyilatkoztatás, kijelentés.

⁵ 2. **látnoka]** A hagyományos értelmezés szerint János apostol.

⁶ 3. **ördög]** Az eredetiben „dragon”; JG: „Sárkány”; vö. Jel 12,7.

⁷ 4–5. **az emberen bosszút / vegyen]** Sátán Istenen akar bosszút állni (vö. *EP* 1.107–108; 2.966–970, 1037; 6.912–913), az ember ennek eszköze. JG: „bosszúját tölteni / Az embereken”.

⁸ 5. **Jaj ... lakóinak]** Vö. Jel 12,12.

csatáiért pokolba-röpteért.⁹
 Sebességében nincs öröme, bár
 rettenetlen merész; kérkedni sincs min—
 15 így indul szörny merényletére, mely
 alig-szülötten most fortyogva forr
 földultⁱⁱⁱ szívében, s mint ördögmotolla¹⁰
 magára üt vissza; kétség s iszony
 őrjíti zúr-eszméit¹¹, és Pokol
 20 öröl szívében: Poklot hord magában,¹²
 maga körül, és helyváltoztatással¹³
 nem futhat el—csakúgy mint önmagától—
 e Poklából! A lelkiismeret¹⁴
 fölkelti szunnyadó kétségbeesését,^{iv}
 25 gyötrő emlékét, hogy egykor ki volt,
 ki most, s mivé kell aljasulnia—
 rossz tetteket még rosszabb kín követ.
 Gyötrött szemét az Édenkertre szegzi,
 mi ott virít előtte bűvösen,
 30 olykor az Égre, majd a Napra, mely
 a dél tornyán, a Zenithen tüzel,¹⁵
 majd főlshajtva ekkép háborog:

„Felsőbb dicsőség¹⁶ koronása, Nap,
 ki szétnézel országodon, miként
 35 ez új világ királya!¹⁷ Csillagok
 láttadra elrejtik parány fejük.
 Téged hivlak,^v de nem baráti szóval,
 néven nevezve. Tudd meg:¹⁸ gyűlölöm
 sugárodát, mely földézi, míly

⁹ 11–12. bosszút... pokolba-röpteért.] Vö. EP 4.4–5. jz.

¹⁰ 17. ördögmotolla] Az eredetiben „devillish Engine”, vagyis ördögi szerkezet vagy terv. Raphael a 6. könyvben ezt a kifejezést használja az ágyúra (EP 6. Summázat, 3, 6.556–557). JG: „mint egy pokolgép önmagára vissza / Pattan”. A lőfegyverek elsütéskor „visszarúgnak”, ami óvatlan használójuknak is sérülést okozhat.

¹¹ 19. zúr-eszméit] Az eredetiben „His troubl’d thoughts.”

¹² 20. Poklot hord magában] A magyar fordításhoz vö. „viszi és rejt mint legmélyebb lényegét / s önbelsejét, az önzést és rossz vágyakat, mint a belpoklos poklát” (Babits, „Intelem vezeklésre”).

¹³ 21–23. és helyváltoztatással ... e Poklából] Vö. EP 6.76–77, vö. 1.254–255; Marlowe, *Dr. Faustus* 1.3.76. A tanítás gyökerei legalább a skolasztikus teológiáig visszavezethetők (pl. Aquinói Tamás, *Summa theol.* 1.64.4).

¹⁴ 23. lelkiismeret] Vö. EP 3.204-205; EP 12.537–541.

¹⁵ 30–31. a Napra ... tüzel] A zenit az égbolt (vagy egy égitest pályájának) legmagasabb pontja. A jelenet délben játszódik. Sátán útja az Uriellel való találkozástól a Niphates hegyére való megérkezéséig szinte pillanatszerű volt (vö. EP 3. Summázat, 3.629–759, 4.570). A dél – metaforikusan magában foglalt ellenpontjával, az éjjellel – kiemelt időpont az eposzban. A Zsolt 90,6-nak a Vulgata egyik változatán (Clementina) nyugvó hagyományban („daemonio meridiano”, azaz „déli ördögtől”) Sátán különös aktivitásának ideje (vö. EP 9.744, 785). Miltonnál Éva megkísértéseinek időpontja (EP 4.809–818, 5.31–36, 9.744).

¹⁶ 33–115. Felsőbb dicsőség, ... s új világa] A Sátán első belső monológja, amelynek tónusa Marlowe és Shakespeare gonosz tragikus hőseinek (Faustus, Claudius, Macbeth) vergődéseire emlékeztet (vö. *Doctor Faustus* 5.2.138-190; *Hamlet* 3.3.36-72; *Macbeth* 3.1.47–72; 5.5.17–28, stb.). A monológot ezen kívül Aiszkhülosz *Leláncolt Prométheusz*a ihlette (88–127). A szöveg vélhetőleg az eposz legkorábban megalkotott részei közül való: Edward Phillips, Milton unokaöccse beszámol róla, hogy a költő már évekkal az EP megírása előtt megmutatta neki a beszéd elejét.

¹⁷ 35. ez új világ királya!] Az eredetiben „like the God / Of this new World.”

¹⁸ 38. Tudd meg:] Az eredetiben Sátán csak itt nevezi meg a Napot: „To thee I call, / But with no friendly voice, and add thy name / O Sun, to tell thee how I hate thy beams.” A megszólítás szójáték (*paronomasia*): a „Sun” (Nap) szó a „Son”-ra (Fiú) is utalhat. Vö. még *Hamlet* 1.2.67.

- 40 hatáskörből¹⁹ zuhantam, mely dicsőbb volt,
mint a tiéd;^{vi} míg gőg és törtetés
le nem taszított Mennyekből,²⁰ az Ég
királya ellen lázadót.²¹ De mért?
Nem érdemelte tőlem ezt, hiszen
- 45 ő emelt ily magasztos polcra,²² és e
jótettét sose hánytorgatta föl.
Tisztem se volt nehéz. Mi volna könnyebb:
vizonoznom magasztalással és
hálával? Ám jó volta ingerelt,
- 50 s gonoszra sarkallt. Fő vezérül is
gyűöltem szolgasort; hittem, ha egyet
lépek, a legfelsőbb leszek, s leróvom²³
a hála nagy adóját perc alatt.
Teher fizetni csak, s tartozni még;
- 55 feledtem hát, mit kaptam tőle, és
nem értettem: a hálás elme, bár
adós, nem is adós,^{vii} azért fizet; lekötve
egyszerre és szabad. Ez volt teher?
Bár súlyos rendelése alantasabb
- 60 angyalnak küldött volna! Boldogan
hív lettem volna, féktelen remény
nem hajszolt volna törtetésre! Mért ne?
És ha nagyobb hatalmu lázad, és
elcsábít, zsoldost? Ám a többi Nagy
- 65 el nem bukott, de megmaradt szilárdnak²⁴
külső s belső kísértés ellen is.
Volt ily szabad akaratod megállni?²⁵
Volt. Vádolnod kit vagy mit van jogod?
Csak Isten egyenlőn osztott szerelmét,
- 70 mely átkozott legyen!... Jóság, gyűlölség—
nekem mindegy, örök gyötrelmet oszt!
Légy átkozott magad, ha ellenére
szabadon választád, mi most gyötör—
méltán! Nyomorult! Merre fussak el
- 75 a végtelen düh és kétség elől?
Menekvésem: Pokol! Magam vagyok
a Pokol!²⁶ Legbelül vadabb üresség
riaszt, s engem benyelni tátja torkát.
Gyötrelmeimhez képest a Pokol
- 80 Mennynek dereng! Ó, szűnj! Számomra nincs

¹⁹ 39–41. **mily ... tiéd]** Az eredetiben „state” és „sphere”; JG: „Mily helyzetből buktam le, előbb / Spheerádnál is dicsőbb”. Utalás Sátán mennyei státuszára és a Nap szférájára; vö. Ézs 14,12; Ez 28,17; Jel 2,5.

²⁰ 41–42. **gőg ... Mennyekből]** A sátáni beismerés ritka pillanata.

²¹ 42–43. **Ég / királya ellen lázadót]** Az eredetiben: „Warring in Heav’n against Heav’ns matchless King.”

²² 45. **ő ... polcra]** Az eredetiben a *teremtéstörténet* kulcsszava szerepel: „created what I was...” (JG: „aki / Olyan dicsőnek alkotott”), és így Sátán teremttségének beismerése (kontra EP 5.859–870).

²³ 52–57. **s leróvom ... nem is adós,]** A gondolat, mely szerint az erkölcsi adósságot már az elismerés ténye (a *hála*) törleszti, Cicerótól származtatható (*Pro Plancio* 28.68).

²⁴ 65. **de megmaradt szilárdnak]** Az eredetiben „but stand unshak’n.”

²⁵ 67. **szabad ... megállani]** Vö. EP 3.101–139 jz.

²⁶ 76–77. **Magam ... a Pokol]** Vö. EP 4.20–23 jz.

helye a megbánásnak, irgalomnak?²⁷
 Csak megalázkodással! Ezt a szót
 eltiltja gőgöm, és irtózatom
 a szégyentől, mely lenti szellemek
 85 előtt gyötörne, hisz be mást ígérve,
 más hetykeséggel csábitottam^{viii} őket,
 nem szolgálással: kérkedvén, hogy a
 Mindenhatót talpam alá vetem.²⁸
 Mig ők Pokol királyaul imádnak,
 90 nem is sejtik, mily sarcot adtam e
 hiú dölyfért, s mily belső kín gyötör!
 Minél följebb emelt a korona,
 jogar, annál mélyebbre bukva végső
 nyomorban égek; ím a törtetés
 95 zsoldja!—S ha bálnám bűnöm, s visszanyerném
 kegyelemből előbbi polcomat?
 Ez újra fölcsiholná dölyfömet,
 és megtagadnám szolgáló-eskümet!
 Kínban tett esküt könnyű visszavonni,
 100 mint talmi kényszert.—Nincs kibékülés,²⁹
 halálos gyűlölet hol mély sebet szúrt;
 szörnyebb visszaesésbe, vészbe vinne,
 s drágán fizetném meg, kettős kinokkal
 e rövid felvonásközt. Tudja ezt
 105 Számonkérőm is, és^x dehogy ajánl
 békét nekem, de én se koldulok!
 Remény tehát nincs, hisz helyünkbe,³⁰ kik
 átok alá estünk, alkotta újabb
 kegyencét: az embert s az ő világát.
 110 Isten hozzád remény és rettegés,
 szív-furdalás! Minden jó veszve nékem!
 Rossz, légy te üdvöm!³¹ Általad osztozom
 az Ég királyával országain,
 s felénél többön³² úr leszek talán!
 115 Megtudja még az ember, s új világa!”

Mig így beszélt, háromszor vont a be
 arcát irígység, düh s kétség köde,
 mi fölvelt orcáját³³ lerontja, lényét
 elárulja—ha látta volna szem—,
 120 hisz égi lélek tiszta a szenvedély

²⁷ **81. megbánásnak, irgalomnak]** Az eredeti („repentance”; „pardon”) újszövetségi szóhasználatot idéz, vö. Zsid 12,16–17.

²⁸ **88. Talpam alá vetem]** Vö. EP 3.263–264 jz.

²⁹ **100. kibékülés]** Eredetiben: „reconciliation” Vö. Rm 5,10–11; 2Kor 5,18–21.

³⁰ **107–109. helyünkbe ... kegyencét]** Vö. EP 2.341 jz. Hogy az ember teremtése az angyalok lázadásának következménye-e, vagyis hogy az emberiség csak a bukott angyalok helyének betöltését szolgáló utólagos „pótmegoldás”-e, a rabbinikus és a keresztény teológiában is régtől fogva vitatott kérdés. Milton ezt a nézetet következetesen Sátán szájába adja (vö. EP 4.365–366).

³¹ **112. Rossz, légy te üdvöm!]** Az eredetiben: „Evil be thou my Good”; JG: „Rossz légy javam.”

³² **114. felénél többön]** Sátán követőinek és uralmának aránya Istenéhez képest az eposzban visszatérően vitatott részlet (vö. EP 2.681–682 jz.).

³³ **118. fölvelt orcáját]** Vö. EP 3.649–654.

mocskától. Ám magához tért hamar,
 s színlelt^x békével elfojtotta mérgét,
 Ármány művésze!³⁴ Első volt, ki szentes
 álca mögött cselen fondorkodott,
 125 hogy rejtse lesben álló bosszuját.
 Mégsem volt oly ügyes, hogy a vigyázó
 Urielt³⁵ rászedje;³⁶ szeme követte
 útját,³⁷ s figyelte, amint asszír hegyen³⁸
 kikelt magából, mert nem tesznek így
 130 a boldog szellemek; figyelte ádáz
 gesztusait, eszelős csapkodását,
 míg hitte: senki nem láthatja őt.

Így ért az Éden széléhez, az édes
 Paradicsomhoz. Úgy övedzi azt
 135 a zöld sövény, miként mezői nyék a
 meredek erdő fennsíkját, minek
 groteszk³⁹ bozóttal sűrű oldala
 nem enged bejutást. Elérhetetlen
 magasra nő a cédrus és fenyő,
 140 sokágu pálma, árnyéket terít,
 s fokokként—árny az árny fölött—magasztos
 kilátás erdei színháza⁴⁰ tárul.
 E fák⁴¹ fölé magaslik ott^{xi} az Üdvhon⁴²
 zöld fala, melyről összülénk lelát
 145 a környező mélyföldre, és e falnál
 még följebb nyúlik benn a sok gyümölcstől
 roskadó fák köre—aranszirom
 virág, gyümölcs egyszerre él vegyülve
 zománcosfényü^{xii} lombbal, melyre a Nap
 150 boldogabban hinti sugárait,
 mint estfelhőre, harmatos szivárvány-
 ívre, ha Isten esőt permetez.
 Így bájos volt e táj⁴³, és egyre tisztább
 a lég, s a szívben szent tavasz-gyönyört
 155 csiholt, amely elűz minden borút,
 csak a kétséget nem! Most enyhe szellők
 csapdossák illatos szárnyuk, virágok
 jóillatát felhőzik, elsusogván,
 honnan csenik balzsam-zsákmányukat.

³⁴ 123–125. **Ármány művésze! ... álló bosszuját]** Az epikus narrátor moralizáló kommentárja a cselekményről.

³⁵ 127. **Uriel]** Vö. EP 3.663 jz.

³⁶ 126–127. **mégsem ... rászedje]** Vö. EP 3.697–709.

³⁷ 127–129. **szeme ... magából]** Vö. EP 3.755–759.

³⁸ 128. **asszír hegyen]** A Niphatesen; vö. EP 3.759.

³⁹ 137. **groteszk]** Romantikus, festőien szabálytalan.

⁴⁰ 142. **erdei színháza]** Vö. *Aen* 1,164: „rá sűrű berkek lombfala fénylik / s fent ligetek remegő boltárnya.”

⁴¹ 143–159. **E fák ... balzsam-zsákmányukat]** Bár Milton a klasszikus idillek mintájára alkotja meg Édenét, valójában a Paradicsom az eredeti „kellemes hely” (*locus amoenus*), amely mintául szolgálhatna a későbbi pasztorál-irodalomnak. Vö. EP 9.1094–1100.

⁴² 143. **Üdvhon]** A Paradicsom.

⁴³ 153. **e táj]** Az eredetiben Milton a korabeli németalföldi festészet terminológiájából kölcsönöz: „That Lantskip.”

160 Mint ki a Jóremény-foknál hajóz,⁴⁴
s Mozambique-ot elhagyva, amint az észak-
keleti szél sabai illatot
libbent boldog Arábia füves
partjairól, megcsöndesíti útját,
165 míg sok mérföldön át finom szagoktól
vidulva a vén óceán mosolyg—
így szítta be az illatot a Sátán,
bár rontásukra jött, szürcsölte jobban,
mint Asmodeus⁴⁵ a hal füstjét, amely,
170 szerelme, messze űzte őt a Tóbit
fiától s mátkájától, míg sietve
Egyiptomba—bilincsbe!—küldetett.

A meredek hegy hajlatán tünődve
lassan vonul a Sátán, ám tovább
175 nem visz csapás—gubancos sűrűség,
bokor, bozót szegi az arrajáró
ember vagy állat útját. Csak keletre
a túloldalra⁴⁶ tárul egy kapu.
Azt látván, megveti a Főgonosz
180 a törvényes belépést: átszökell, hol
legmagasabb a fal, s belül merészen
talpára ugrik. Mint éhség-üzött⁴⁷,
kóbor farkas, ha új zsákmányt keres,
fürkészve, este hol csukják karámba
185 nyájuk biztos mezőn a pásztorok,
s akol-sövényen könnyen átszökell;
vagy mintha tolvaj oson a gazdag úr
tárát kifosztani, melynek ajtaját
keresztpánt, retesz zárja—biztosan!—,
190 ám a csibész az ablakon bemászik,
vagy a tetőn: az Őstolvaj eképp tör
(mint majdan Egyházába gazok!)⁴⁸ az Úr
aklába. Innen az Élet-fára száll—
középen az minden fánál nagyobb—,

⁴⁴ **160–166. Mint ... mosolyg]** Vö. *EP* 2.625–633. Az ellentétes hangulatú párhuzamos hasonlat épp ellenkező irányú útvonalat ír le.

⁴⁵ **169–172. Asmodeus ... küldetett]** Az apokrif Tóbiás könyve szerint Tóbit fiának, Tóbiásnak Rafael angyal azt tanácsolja, hogy vegye feleségül a zsidó Sárát. Sárának hét férjét azonban elpusztította a démon (*Asmodeus* pusztítót jelent). Rafael tanácsára Tóbiás elégeti egy hal szívét és máját, és annak füstjével elűzi a gonosz szellemet, akit aztán Rafael Egyiptomban gúzsba kötött, leláncolt (Tób 8,3).

⁴⁶ **178. a túloldalra]** Az eredetiben „On th’ other side”, vagyis a túloldalon. Édennek egyetlen kapuja volt, a keleti oldalon (*EP* 4.548). Sátán viszont törvénytelenül közelít az átellenes, nyugati irányból.

⁴⁷ **182–192. Mint ... a tetőn]** Összetett eposzi hasonlat, melyben Milton először farkashoz, majd tolvajhoz hasonlítja a Paradicsomba betörő Sárát. Vö. Jn 10,1: „Bizony, bizony, mondom nektek: aki nem az ajtón megy be a juhok aklába, hanem másfelől hatol be, az tolvaj és rabló”; vö. még ApCsel 20,19, *Aen.* 9.59–64, és *Eszev.* Orf. 14.130, 16.20, 23.

⁴⁸ **192. (mint majdan Egyházába gazok!)]** Vö. *EP* 12.524–531. „Wolves” JI: „ordasok”; JG: „farkasok.” Az eredetiben nem közbevetés (*parentheszisz*) („So since into his Church lewd Hirelings climbe”); a narrátor a „bérenc” (hireling) papság ellen emel szót; vö. *Lyc.* 113–115, 125–129; vö. még 16. szonett („Cromwellhez”).

195 s leül, mint^{xiii} kormorán⁴⁹ ... Bizony e fától
nem nyert új^{xiv} életet, de zord halált
szótt élőknek! Dehogy gondolt az élet-
adó fa erényére—láthelyül
használta csak, pedig jól véve hasznát
200 halál ellen lett volna. A kincs becsét⁵⁰
csak Isten ismeri, mindenki más
csak visszaél a legjobb szerrel is,
s fordítja rosszra, sőt bitang gonoszra.
Most—új csoda!—alant szemlélheti
205 kiterítve^{xv} az érzékeknek élvül⁵¹
Természet minden kincsét kis helyen:
a földi Mennyet^{xvi}⁵²—szent Paradicsom volt
e kert, mit az Éden kelet-felén
plántált az Úr,⁵³ hisz Aurantól⁵⁴ keletre
210 feküdt az Éden,⁵⁵ nagy Seleucia⁵⁶
görög királyok-építette tornyai
felé, vagy hol Éden fiai hajdan
laktak Tel-assarban:⁵⁷ e szép vidéknél
is szebb kertjét ide helyezte Isten.
215 Dús televényből mindenféle színű,
szagú, ízű nemes fát ültetett:
köztük az Élet fája⁵⁸ legsudárabb;
növény-arany, ambróziás⁵⁹ gyümölcsét
termette... Lám, a közelébe nőtt fel
220 halálunk: a Tudás-fa.⁶⁰ A jó tudását⁶¹—
rosszat tanulva—drágán nyertük el.
Délnek az Édent folyó szelte át:
irányt se váltva szállt a föld alá,
bozontos domb alá, mit rádobott
225 Isten, midőn magas szegélyt emelt
kertjének, a gyors folyóra, mely beszíva
e laza föld szomjú vénáiba,
friss forrásként buggyant elő, a kertet

⁴⁹ **195. mint kormorán]** Az eredetiben „like a cormorant” (JG: „mint egy kormorán”), azaz Milton továbbra is elmossa határt a hasonlat és Sátán tényleges álcája között. A Bibliában általában a pusztítás, a halál jelképe. Vö. *KJV* 3Móz 11,17; Ézs 34,11; Zof 2,14. Általában a mohóság emblémája; az angolban és a magyarban is többször pelikánnak fordítják, ami félrvezető lehet, mert a pelikán Krisztust is jelképezi a Keresztény ikonográfiában.

⁵⁰ **200–203. A kincs ... gonoszra!]** A narrátor újabb moralizáló megjegyzése.

⁵¹ **205. az érzékeknek élvül]** Az eredetiben „To all delight of human sense.”

⁵² **207. földi Mennyet]** Menny és föld analógiás, illetve tipologikus kapcsolatához vö. *EP* 5.586–588.

⁵³ **208–209. e kert ... Úr]** Ld. 1Móz 2,8.

⁵⁴ **209. Aurantól keletre]** Aurán vagy Haurán Izrael keleti határa (Ez 47,15–18), de itt talán Háránt kell érteni helyette, amely többször is előfordul Éden nevével azonos szövegkörnyezetben (2Kir 19,12 és Ézs 37,12, ill. Ez 27,23).

⁵⁵ **209–210. hisz ... Éden]** Éden pontos helye vitatott volt a 17. században. Egyesek Észak-Mezopotámiába, Níphates közelébe tették, mások délre, a Tigris és az Eufrátesz összefolyásához. L. még *EP* 4.287 jz.

⁵⁶ **210. Seleucia]** Nagy Sándor hadvezére, I. Szeleukosz Nikatör (Kr. e. 358, 312–281) által alapított város a Tigris partján Mezopotámiában, a szeleukida birodalom első fővárosa.

⁵⁷ **212–213. Éden ... Tel-assarban]** Vö. 2Kir 19,11 és Ézs 37,12.

⁵⁸ **217. Élet fája]** Vö. 1Móz 2,9

⁵⁹ **218. ambróziás]** Vö. *EP* 2.241 jz.

⁶⁰ **220. Tudás-fa]** Vö. 1Móz 2,9.

⁶¹ **220–221. A jó tudását ... drágán nyertük el.]** Vö. *Areop.* YP 2:514; vö. még *OE*.

sok érrel öntve el; s alázuhanva
 230 lejtőn, a lenti árral egyesült,
 mely éji ágyából most jó elő,
 s négy főfolyamra oszlik⁶², úgy bolyong
 sok hírneves vidéken át, amelyet
 nem óhajtok⁶³ előszámlálni most.
 235 Inkább hadd mondjam el—ha ihlet épp
 képes reál!—, mint csörgedeznek e
 zafir forrásokból aranyfövényen,
 gyöngyökön fodrozó folyók lecsüngő
 árnyak alatt, kanyargó útakon;
 240 nektárral minden plántát fölkeresnek,
 s Édenhez méltó szirmokat nevelnek,
 miket nem mű-kertészet⁶⁴ rendez itt el,
 de jó Természet önt halomra, síkra,
 hol hajnal-nap puhán melengeti
 245 a tág mezőt, s hol áthatolhatatlan
 mélybarna árny borul a déllugasra—
 ilyen e⁶⁵ pásztor-táj, csodás kilátás!
 Dús fák szagos gyantát és balzsamot
 sírnak⁶⁶, más fákrul tűz-arany gyümölcs
 250 csüng ínyet-bűvölőn. (A Hesperidák
 kertje⁶⁷, ha tényleg van, csak itt lehet!)
 Közül pázsít,^{xvii} lankák s az enyhe fűvet
 legelő nyájak, pálmafás helyek;
 harmatos völgy virágbaszótt öle
 255 kitárja kincseit: tüskételen
 rózsákat⁶⁸ és minden színárnyu szirmot.
 Másfelől árnyas barlangok, hűvös
 rejtek-oduk, fölöttük fölfutó
 szőlő érleli bíbor fürtjeit
 260 s buján kanyarog. A lankán csermelyek
 csörgedeznek: szétválnak, egyesülnek
 a tóban, mely a mirtuszkoszorús
 partnak kristály tükröt tár. Énekük
 csöndítik szárnyasok. Tavaszfuvalmak
 265 lehellik a mezők, berkek szagát,

⁶² 232. s négy főfolyamra oszlik] Vö. 1Móz 2,10–14.

⁶³ 234–236. nem óhajtok ... reál!] A narrátor a mellőzés (*paraleipsis*) alakzatával szemléletet is vált: az eddigi, az Éden bibliai topográfiáját követő elbeszélést a hely élénk leírása követi, amely csak az *ihletett* költő számára lehetséges, aki itt is „halandó-szem-nem-látta dolgokat” jelenít meg (EP 3.57).

⁶⁴ 242. mű-kertészet] Az eredetiben „nice [kifinomult, finomkodó] Art.”

⁶⁵ 247. ilyen e ... kilátás!] Az eredetiben: „Thus was this place, / A happy rural seat of various view.” JG: „Ilyen volt e hely / Boldog mezői lak változatos / Látvánnyal.” Milton az Éden leírásában ismét a pasztorál-költészet hagyományát idézi (vö. EP 4.143–159 jz.), ám megfogalmazása („rural seat” kb. „vidéki lakhely”) egyúttal a korabeli, arisztokrata patrónusokat és mintaszerű vidéki életüket dicsőítő, ún. „country-house” költészetre is utal.

⁶⁶ 249. sírnak] Az eredetiben „wept”: az angolban bevett költői fordulat. JG: „könnyeztek.”

⁶⁷ 250–251. (A Hesperidák ... lehet!)] Az eredetiben „Hesperian Fables true, / If true, here only.” A görög mitológiában a Hesperidák (Hesperosz leányai) a messizi nyugaton őrzik aranyalmát termő kertjüket. Milton a „fable” kifejezés használatával és a feltételes mondatszerkezttel kritizálja az antik mítoszt.

⁶⁸ 255–256. tüskételen / rózsákat] Az édeni tökéletesség jelképe; az 1Móz 3,18-ból kiindulva („Tövist és bogáncsot hajt neked”) a tüskételen rózsát a késő antik egyházatyáktól (Nagy Szent Vazul, Ambróziosz) fogva a reneszánsz emblematikáig (Valeriano, *Hieroglyphica*) az ártatlanság állapotával társították.

és hangolják a rezge lombokat,
 míg a nagy Pán, a Gráciák, a Hórák⁶⁹
 örök tavaszba⁷⁰ ringnak. Sem az Enna⁷¹
 büvös^{xviii} rétje, hol Proserpina gyűjtött
 270 virágot (maga a legkülönb virág:
 leszakasztotta éji Dis, s a kislány
 anyjának evvel szívét szaggatá,
 hogy most keresi szerteszt!)—sem ez,
 sem Orontesnél⁷² Daphne édes berke,
 275 sem Castalia ihletkútfeje
 nem vetekedhet e Paradicsommal,
 sem a Triton-övezte⁷³ nysai
 sziget, hol a vén Khám (kit a pogányok
 Ammonnak hívnak,^{xix} libiai Zeusnak)
 280 elrejtette Amaltheát, s virágzó
 fiát, Bacchust a mostohája, Rhéa
 elől, sem hol az abesszin királyok⁷⁴
 őrzik fiuk, az Amara-hegy se, bár itt
 sejtik a Paradicsomot némelyek⁷⁵
 285 a Nilus-forrásnál,⁷⁶ bezárva szikrás^{xx}
 szirtek közé, egynapi-út-magasban,

⁶⁹ **267. a nagy Pán, ... a Hórák]** *Pán* félig ember-, félig kecskeszerű görög (árkádiai) pásztoristenség, a pasztorál-irodalom tipikus alakja; a hellenisztikus korban válik igazán népszerűvé nevéből fakadóan egyfajta univerzális istenalakként (a görög *pán* szó jelentése minden). Az ikonográfiai hagyományban az antikvitás óta meztelenül megjelenő *Gráciák* (vagy görögül Kháriszok) a szépség, a kellem és a báj istennői, akik (Hésziodosz szerint) testvér-istennőkkel, az évszakokat megszemélyesítő *Hórák*kal együtt ékítették az emberiségre bajt hozó Pandórárt (*Munkák* 70–82). Milton sorait Botticelli *Tavaszi (Primavera)* c. festménye is ihlethette, amelyet firenzei tartózkodása alatt láthatott. Lehetséges, hogy a Gráciák és a Hórák kapcsolata Pandórával már itt, az ártatlanság állapotának leírásában balsejtelmet hivatott kelteni.

⁷⁰ **268. örök tavaszba]** Hagyományos paradicsomi toposz, de azzal, hogy a Föld tengelyferdeségét a bűneset következményeként írja le (*EP* 10.674–678), Milton részletesen is kidolgozza kozmológiai feltételeit.

⁷¹ **268–286. Sem ... egynapi-út-magasban]** Az eposz egyik leggyakrabban idézett és kommentált költői képe; összetett negatív hasonlat, amelyben a narrátor különböző földi paradicsomokról állítja: nem mérhető össze az eredeti Édennel. Perszeponé Hádész általi elrablását a homéroszi Déméter himnusz meséli el; mivel azonban e mű kézírata a 18. század végéig lappangott, a feltűnő visszhangok ellenére mindmáig vitatott Miltonra tett hatása. Jóval közvetlenebb nyomait találni az ovidiusi *Átváltozások*nak (ld. *Átvált.* 5.341–678), amelyben a költő Henna szicíliai város (*Enna*) közelébe helyezi *Proserpinának* az alvilág királya, *Dis* általi elrablását. Az elrabolt kislányt (Perszeponé/Proserpina) kereső, s bánatában a földet egy időre terméketlenné változtató Déméter (Ceres) mítosza az évszakok változását magyarázza; Milton előszeretettel folyamodik a Bukás eme antik változatához; vö. *EP* 9.398–401.

⁷² **274–275. sem Orontesnél ... ihletkútfeje]** A szíriai *Orontes* folyó melletti berek, melyben a Parnassoszhoz hasonlóan *Castalia* nevű forrás fakadt és Apollón-szentély állt. Az Apollón elől menekülő és babérfává váltózó *Daphne* szintén értelmezhető a Bukás antik párhuzamaként; a történetet Ovidius meséli el (*Átvált.* 1.450–565).

⁷³ **277–282. Triton-övezte ... Rhéa / elől]** A szicíliai Diodórosz szerint (3.67–70) a libiai *Ammon* király és *Amalthea* nimfa titkos nászából született *virágzó fia*, *Bacchus*, akit anyjával együtt a Tritón folyó *Nysa* nevezetű szigetén rejtett el a király féltékeny felesége, *Rhéa* elől. Keresztény kommentátorok *Ammon*-t, a *libiai Zeust* Noé fiaként (Hám, *Khám*) azonosítják.

⁷⁴ **282–283. az abesszin királyok ... Amara-hegy se]** Két korabeli földrajzi szerző (Samuel Purchas, Peter Heylyn) is a Paradicsom egyik lehetséges helyeként említik az *Amara-hegyet*, ahol az *abesszin királyok* a nyilvánosságtól elzárt kertekben és palotákban nevelték utódaikat, nehogy fellázadhassanak (vö. *Abora hegye* Coleridge „Kubla Kán” c. versében).

⁷⁵ **283–284. bár ... némelyek]** Vö. *EP* 4.209–210 jz., 287 jz.

⁷⁶ **285. a Nilus-forrásnál]** Az eredetiben „under the Ethiop line / By Nilus’ head” (JG: „az aethióp övön, a Níl / Fejénél”), azaz az Egyenlítőnél.

távol az asszir kerttől,⁷⁷ hol a Sátán
gyötrődve szemlélte a sok gyönyört⁷⁸:
újarcu,^{xxi} furcsa élőlényeket.

- 290 Köztük két nemesebb, sudár-magas lény—
miként az Úr: sudár—mezítlen is
természetes fenségében uruknak
tetszett, és joggal: égi képükön
szent Alkotójuk arca⁷⁹ átsugárzott;
295 tudás,⁸⁰ igazság, tiszta és kemény
szentség (kemény, de gyermeki⁸¹ szabadság)—
embernek minden tekintélyt ez ad;
ám nem egyenlők, mint nemük sem az:
a férfi erőre, eszmélésre termett,
300 szelídségre a nő, csinos varázsra.
A férfi Istené, a nőnek ő
az Istene; nagy tiszta homloka,
magasztos szeme uralomra vall;
választott üstökén jácintosan
305 alágyürűztek játszi fűrtjei,
de csak erős válláig értek el.
A nőnek dísztelen arany haja,
mint fátyol, karcsu derekáig omlott,
s borzas csigákban⁸² hullámozott alá,^{xxii}
310 mint szőlő kacsa kunkorul—e kép
alávetést sugall, melyet azért
gyengéd parancsra ad a nő, s a férfi
hálával vesz; szemérmes alázkodás,
szerény önérzet, édes és dacos
315 huzódozás. A rejtett részeket
még nem takarták. Bűnös szégyenérzést⁸³
nem ismertek, Természet művein
botor szégyenkezést. Ó, becsstelen becs!⁸⁴
Bűn-táp! Tisztaság-látszat-kelletéssel
320 hogy megzavartad az embernemet,
s legszebb üdvét száműzted életéből:
ártatlan, szűzi, édes tisztaságát!
Mezítlen jártak; bánták is⁸⁵ ha látja
Isten vagy angyal, nem gondolva rosszra,

⁷⁷ **287. asszir kerttől]** A narrátor állásfoglalása, hogy Éden Asszíriában, Észak-Mezopotámiában helyezkedett el; vö. *EP* 4.209–210 jz.

⁷⁸ **288. gyötrődve szemlélte a sok gyönyört]** Az eredetiben töisméltés (*figura etimologica*): „Saw undelighted all delight.” Fontos elbeszélői megjegyzés: a Paradicsom szépségét Sátán nézőpontjából ismerjük meg.

⁷⁹ **294. Alkotójuk arca]** Vö. 1Móz 1,27.

⁸⁰ **295–296. tudás ... szentség]** Vö. 23. szonett („Halott feleségéhez”) 10–11.

⁸¹ **296. gyermeki]** Gyermekhez illő; az eredetiben „filial.”

⁸² **309. borzas csigákban]** Az eredeti „in wanton ringlets”; JG: „Pajzán gyűrűkben.”

⁸³ **316–322. Bűnös szégyenérzést ... édes tisztaságát]** A narrátor moralizáló megjegyzése: az ártatlanság állapotában a sexualitással kapcsolatos szégyenérzés nem ismeretes. Vö. *EP* 4.742–784.

⁸⁴ **318. Ó, becsstelen becs!]** Az eredetiben is töisméltés (*figura etimologica*): „honor dishonorable.”

⁸⁵ **323. bánták is]** Nem bánták.

- 325 járkáltak kéz a kézbe,⁸⁶ drága pár:
szépségben hozzá fogható sosem
ölelkezett szeretve. Íme Ádám:
szebb, mint sarjai közt akárki férfi;
és Éva: szebb, mint bárki lány azóta.
- 330 Susogó árny-lugas alatt a zöldben
üde forrásnál csak leültek, és
az édes kerti munkából⁸⁷ elég volt
annyi, hogy élvezzék a hús zefirt⁸⁸
s a pihenést, és ízesebb legyen
- 335 étel, ital: a gyümölcs-vacsora⁸⁹—
nektár-gyümölcs, amit sok engedékeny
ág nyújtott^{xxiii} nékik; oldalvást feküdtek
virágokkal teleszőtt, enyhe lankán;
gyümölcshúst ettek, és ha szomjuhoztak,
- 340 a héjával mertek a dús folyóból.
Folyt nyájas szó, kedveskedő mosoly,
kamaszos kelletés, amint az illik
hitvesi nászban⁹⁰ egybekelt, magános
párhoz.

⁸⁶ **325. kéz a kézbe]** A kéz fontos szimbóluma az eposznak; vö. a mű utolsó előtti sorát (12.667); vö. még *EP* 4.494–495; 9.390–391.

⁸⁷ **332. munkából]** A kert gondozása az első emberpár Istentől rendelt feladata volt (1Móz 2,5.15). Milton *Paradicsomának* fontos része a munka. Ez azonban nem robot: a kora modern gondolkodás idealizált „értelmiségi-létnek” képzelte az ártatlanság állapotát, ahol a fizikai munka szervesen kiegészíti a termékeny szellemi tevékenységet. Vö. *EP* 4.443–445; 9.204–250. Nem a munka, hanem a fáradságos munka a bűneset következménye (vö. 1Móz 3,17–19).

⁸⁸ **333. hús zefirt]** Nyugati vagy enyhe szél. Az alkonyi szélhez vö. 1Móz 3,8.

⁸⁹ **334–335. a pihenést ... gyümölcs-vacsora]** Ádámmal és Évával a munkanap végén találkozunk először: az alkonyi környezet előrevetíti az első emberpár rövid, mindössze egy hetes paradicsomi tartózkodásának végét és az eposz utolsó hasonlatát (*EP* 12.647–650).

⁹⁰ **343. hitvesi nászban]** Az eredetiben „nuptial League”, vagyis menyegzői liga, itt negatív konnotáció nélkül (vö. *EP* 4.382 jz.); JG: „hitvesi boldog frigyben.”

Köröttük ugrándoza játszott
 345 az összes állat (azóta elvadultak⁹¹—
 nyéket,⁹² vadont, erdőt, odút lakók).
 Az oroszlán⁹³ mókázva szökken,⁹⁴ és a
 gidát ringatja mancsában, s a medve,
 tigris, párduc előttük móríkázik,⁹⁵
 350 ormótlan elefánt⁹⁶ nagy buzgalommal,
 hogy mulattassa őket, ruganyos
 ormányát tekeri; fondor⁹⁷ kígyó
 közel lopózik, s Gordius-csomót⁹⁸
 köt paszomány-farkára, evvel is
 355 bizonyosságát adván önkéntelen
 fatális fortélyának.⁹⁹ A fűvön
 heverték mások jóllakottan és
 kérőztek, szúnytak—mert leáldozóban¹⁰⁰
 csuszott^{xxiv} a Nap az Óceán-szigethez¹⁰¹
 360 gyorsult eséssel, és az égi Mérleg
 karján fölszálltak már a csillagok, kik
 az éjt vezérlik. Ámult, állt a Sátán,
 s nagynehezen magához térve így szólt:

„Pokol! Mit látnak szemeim borúsan?
 365 Helyünkbe¹⁰² ilyen üdvezült magasra
 az Úr másfajta lényeket teremtett:
 föld sarjai, nem szellemek, de mégis
 alig alábbvalók az Égieknél.¹⁰³
 Ámulva nézem őket: tán szeretni
 370 is tudnám... Arcukon az Isten arca
 élön sugárzik, s oly sok bájít szitált

⁹¹ **345. azóta elvadultak]** Vö. *EP* 10.716–722.

⁹² **346. nyéket]** Tájat, vidéket, környéket.

⁹³ **347–349. Az oroszlán ... móríkázik]** „Akkor majd a farkas a báránnyal lakik, a párduc a gödölyével hever, a borjú, az oroszlán és a hízott marha együtt lesznek” (*Ézs* 11,6). A jelenet a kora újkori festészet népszerű motívuma.

⁹⁴ **347. szökken]** A magyar fordítás a növényevő állatok mozgását idézi. Az eredetiben „rampd”, vagyis két lábra állt: a bűneset után fenyegető mozdulat, a paradicsomban még ártatlan, amely lehetővé teszi, hogy mellső lábával a gidát ringassa. JG: „Két lábra állt enyelgve.”

⁹⁵ **349. móríkázik]** Játékosan illegeti magát.

⁹⁶ **350. elefánt]** A katolikus hagyomány szerint számos erény, köztük a tisztaság jelképe. A paradicsomban az erény is jó mulatság.

⁹⁷ **352. fondor]** (a) Tekergő, (b) ármánykodó (az eredetiben „insinuating”, hasonló kettős jelentéssel). A kígyó még ártatlan, de Sátán választása (vö. *EP* 9.85 jz.) nem lesz véletlenszerű; vö. még *EP* 9.563–564 jz.

⁹⁸ **353. Gordius-csomót]** Augustinus szerint Sátán azért választotta a kígyót eszközként, mert „síkos, rugalmas és csomókba tekeredő” volt (*Isten városa* 14.11).

⁹⁹ **355. fatális fortélyának]** (Az emberre nézve) végzetes ravaszságának (mint Jánosi Gusztávnál).

¹⁰⁰ **358–362. mert ... vezérlik]** Míg a Nap – mint egy kétkarú mérleg egyik serpenyőjében – nyugat felé (az atlanti-óceáni szigetek irányában) lesüllyed a látóhatár alá, az átellenes oldalon, keleten – a másik serpenyőben – a Mérleg csillagkép a horizont fölé emelkedik, és vele együtt feljönnek az első csillagok (vö. *Georg.* 1.208). A leírás egyszerre a paradicsomi egyensúly kozmikus képe és pontos időmeghatározás: este hat óra van (a bűneset előtti világban minden nap napéjegyenlőség van, vö. *EP* 10.658–670). Az itt kezdődő hosszú szakasz (*EP* 4.356–605), amelyben szinte megáll az idő, csak a legvégén bukik le a nap a horizont mögé, a paradicsomi lét időtlenségének érzését hívja elő.

¹⁰¹ **358–362. Óceán-szigethez]** Az Azori-szigetek (vö. *EP* 4.597).

¹⁰² **365–366. Helyünkbe ... teremtett]** Vö. *EP* 4.107–109 jz.

¹⁰³ **364–368. Helyünkbe ... égieknél]** Vö. *Zsolt* 8,4–6; *Zsid* 2,6–8.

rájuk az Alkotó keze. Nemes pár!
 Nem is sejtéd,¹⁰⁴ milyen közel vagyon
 színváltozásod,¹⁰⁵ mikor mind e szépség
 375 vész- s búra válik; annál több nyomorra,
 kéjed most mennél jobban szürcsölöd.
 Boldog vagy! Ám üdvöd nincs biztosítva,
 hogy hosszan élj eképp, s nagy égi kerted
 rosszul kerítve nem tart vissza oly
 380 ellent, ki most belépett. Ám nem esküdt
 ellenséged, hisz szánlak veszve is,
 bár engem nem szán senki. Nagy kötést¹⁰⁶
 keresek véled s kölcsönös, szoros
 barátságot, hogy együtt kell velem
 385 laknod, noha nem lesz oly élvezet
 az én tanyám, mint e Paradicsom, de
 Alkotód műve az:¹⁰⁷ ő adta nékem,
 mint én most szívből néked. A Pokol
 kitárja majd legtágabb ajtaját
 390 előttetek, s főit küldi elétek.¹⁰⁸
 Lesz téretek, több mint e szűk helyen,
 hogy befogadja sok utódotok.
 Rosszabb hely? Köszönjétek Néki, ő
 szorít, hogy—bár nem szívesen—boszút^{xxv}
 395 vegyek¹⁰⁹ tirajtatok, kik nem gyötörtök,
 csak ő!... Szánnám ártatlan voltotok,
 mint szánom is, de közérdek,¹¹⁰ dicsőség
 s uralom, mit a bosszu sokszoroz
 ez új világ megvételével—ez hajt
 400 hogy, kárhozott, tegyem, min borzadok!”

Így szólt az Ellen, mint a zsarnokok:
 ördög-tettét szükséggel mentegetve.
 Kémlőhelyéről, nagy fáról leröppent¹¹¹
 a szökdelő néglábuak közé,
 405 hol egyik, hol másik színét^{xxvi} felöltvén,
 mint céljának segít, hogy közelébb
 férközve lesse martalékait,
 s orvul kitudja tettükből, szavukból
 természetük. Vad, villogó szemekkel

¹⁰⁴ **373. Nem is sejtéd]** Sátán megszólítása (*apostrophé*), jöllehet egyes számban fogalmazódik meg, az első emberpárhoz szól. Az angol eredetiben szereplő „ye” névmás informális többes számú és formális, udvarias egyes számú megszólításként is értelmezhető.

¹⁰⁵ **374. színváltozásod]** Az eredetiben: „change”.

¹⁰⁶ **382. kötést]** Az eredetiben „League” (liga), vö. *EP* 1.88 jz., kontra *EP* 4.343.

¹⁰⁷ **387. Alkotód műve az]** A pokol keletkezése nem része az eposzi elbeszélésnek, de több utalás történik arra, hogy Isten teremtette az angyalok lázadásának éjszakáján (vö. *EP* 6.185–190).

¹⁰⁸ **388–390. A Pokol ... elétek]** Vö. *EP* 10.229–409, 587–625.

¹⁰⁹ **394–395. boszút /vegyek]** Vö. *EP* 2.338–370.

¹¹⁰ **397–398. közérdek, dicsőség / s uralom]** Az eredetiben „public reason just / Honour and Empire”; amint a beszédet követően a narrátor is megjegyzi újabb moralizáló kommentárjában (*EP* 4.401–402), Sátánnak a *szükségre* építő machiavellista érvelése tipikusan a *zsarnokokra* jellemző.

¹¹¹ **403. Kémlőhelyéről, nagy fáról leröppent]** Vö. *EP* 4.193–195.

- 410 oroszláknént ólálkodott köröttük,¹¹²
 tigrisként, mely egy tisztáson kileste,
 mint enyeleg két büszke őz, s kinyúlva
 lapul, fölugrik, lapul itt is, ott is,
 mérlegelvén, honnan csaphat¹¹³ le mancsa
 415 rájuk—midőn az első ember, Ádám
 Évához fordult, nők legelsejéhez.
 Sátán ez új beszédre csupa fül lett!
 „Egyetlen¹¹⁴ társam mind e sok gyönyörben!
 Drágább, mint minden! Az Erő, amely
 420 teremtett minket s nekünk ez Világot,
 végtelen jó és jóvoltában oly
 szabad és bőkezű, mint végtelen.
 Porból teremtett minket,¹¹⁵ s ideplántált
 e boldogságba, bárha érdemünk
 425 semmi,¹¹⁶ s mitsem csinálhatunk, mire
 szüksége volna.¹¹⁷ Néki, ki nem kívánt¹¹⁸
 mást tőlünk, csak: tegyük szerény¹¹⁹ egyetlen
 parancsát,¹²⁰ hogy az Éden mindenik
 ízes-gyümölcsű fájáról vegyünk,
 430 csak a Tudás fájáról nem, az Élet
 fája előtt.¹²¹ Ilyen közel Halál
 az Élethez! A Halál, bármi legyen,¹²²
 szörnyű lehet! Hisz tudod, mondta Isten:
 halállal halsz, ha eszel ez gyümölcsből!¹²³
 435 Ez egy, miben engednünk kell neki,
 ki az uralom¹²⁴ annyi más jelét
 ruházta ránk, s kezünkbe adta a
 többi lényt földön, légben, tengeren.

¹¹² 409–410. **Vad ... köröttük]** „[A]z ördög mint ordító oroszlán jár szerte, keresve, kit nyeljen el” (1Pt 5,8).

¹¹³ 414–415. **honnan ... rájuk]** A bűneset következményének előrevetítése; az oroszlán és a tigris előtte még nem ragadozó (vö. *EP* 4.347–349). Egyes hagyományok szerint Sátán próbaképpen más állatokat is magára öltött, mielőtt kígyó képében megkísértette az embert.

¹¹⁴ 418. **Egyetlen]** Az eredetiben „sole”, szójáték a „soul” (lélek) szóra. Ádám és Éva allegorikusan az emberi természet egymás kiegészítő részeit is megjelenítik (vö. *EP* 4.493; 5.481–497; 8.598–600). Ádám első beszéde az eposzban (418–445).

¹¹⁵ 423–424. **Porból ... boldogságba]** „Azután megformálta az Úristen az embert a föld porából ... Ültetett az Úristen egy kertet Édenben, keleten, és ott helyezte el az embert, akit formált” (1Móz 2,7–8).

¹¹⁶ 424–425. **bárha érdemünk / semmi]** Az érdem („merit”) az eposz egyik főmotívuma: vö. *EP* 2.5; 3.111, 323.

¹¹⁷ 425–426. **mitsem ... volna.]** „Isten ... nem szorul emberi kéz szolgálatára” (ApCsel 17,24–25).

¹¹⁸ 426–430. **nem ... nem]** „Ezt parancsolta az Úristen az embernek: A kert minden fájáról ehetsz, de a jó és a rossz tudásának fájáról nem ehetsz” (1Móz 2,16–17).

¹¹⁹ 427. **szerény]** Csekély.

¹²⁰ 427–428. **egyetlen / parancsát]** Vö. *EP* 1.30–31, 4.439–440.

¹²¹ 430–431. **a Tudás ... előtt]** Isten sarjasztotta „az élet fáját is a kert közepén, meg a jó és a rossz tudásának fáját” (1Móz 2,9).

¹²² 432. **A Halál, bármi legyen]** A bűneset előtt Ádám csak Isten fenyegetéseként ismeri a halált. A bűneset után a jelentése fokozatosan világossá válik számára, nem kis részben Mihály vízióin keresztül (*EP* 11.443–468); vö. még *EP* 9.698–699.

¹²³ 433–434. **hisz ... gyümölcsből!]** „Ezt parancsolta az Úristen az embernek: ... mert ha eszel róla, meg kell halnod” (1Móz 2,16–17).

¹²⁴ 436–438. **ki ... tengeren]** Isten ezt mondta a férfinak és asszonynak: „Uralkodjatok a tenger halain, az ég madarain és a földön mozgó minden élőlényen!” (1Móz 1,28.) Az uralom nem erőszakot jelentő hatalom, hanem jótékony irányítás, amit az irányítottak szabad akaratukból boldogan elfogadnak; vö. *EP* 8.339–341 jz.

Ne tartsuk zordnak ezt az egy tilalmat:
 440 minden másban szabadságunk vagyon,
 s választhatunk tenger gyönyör között!
 Őt magasztaljuk, bőkezű mivoltát,
 s tegyük gyönyörű munkánk:¹²⁵ nyessük a
 dús sarjakat, óvjuk virágainkat,
 445 mi ha nehéz is volna, véled édes!”

Felel rá Éva: „Te,¹²⁶ kiért s kiből
 alkottak: hús husodból, nélkülöd
 nem volna céлом. Őrizőm, uram!
 Amit szóltál, igaz, helyes, hisz Istent
 450 hálával magasztalni tartozunk
 naponta, én kivált, ki a boldogabb
 részt élvezem, téged bírván, ki nálam
 százszor különb vagy, míg te énvelem
 magadhoz méltó társra nem találsz.
 455 A napra¹²⁷ sokszor emlékszem,¹²⁸ midőn
 ocsúdtam álmomból, s árnyékban¹²⁹ a
 virág-ágyon kerestem ámulón, ki
 vagyok, s ide honnan, hogyan kerültem.
 Nem messze egy barlangból zümmögő
 460 víz csordogált, majd egy mezőn megállt
 tóvá terülve mozdulatlanul,
 tisztán, miként az Égbolt. Arra mentem
 gyanútlanul, a zöld parton ledőltem,
 s belépillantottam¹³⁰ a tiszta, bársony
 465 tóba, mely másik Égnek nyílt nekem.
 Amint ráhajlom, a szikrás vizen
 szemből másik alak hajol felém
 s rám bámul. Visszahőkölök. Az is.
 Hogy mosolyogva visszatérek, ő is
 470 jó mosolyogva kérdező szemekkel,
 szerető rokonszenvvel. Rá szögezném
 mind mostanig szemem, s hiún epedve
 bámulnám, ha nem intett volna szó¹³¹:
 »Magad¹³² vagy az, mit látsz ott, szép teremtmény.

¹²⁵ **443–444. tegyük ... virágainkat]** Vö. *EP* 4.332–333 jz.

¹²⁶ **446–498. Te ... igazán]** Éva első beszéde. Ádám első, didaktikus megszólalásához képest Éva narrációja szelídebb, személyesebb és visszafogottabb. Narratológiai szempontból Ádám szavainak felidézése „elbeszélés az elbeszélésben”.

¹²⁷ **455–473. A napra ... bámulnám]** Éva eszmélését Ovidius Narcissus-története ihlette; vö. *Átvált.* 3.340–436.

¹²⁸ **455. A napra sokszor emlékszem]** Éva itt úgy beszél, mint aki már régóta a paradicsomban él. Öntudatra ébredésének önletrajzi elbeszélése Ádám számára is példamutató (vö. *EP* 8.249–523).

¹²⁹ **455. árnyékban]** Az éppen megteremtett Éva identitáskeresése; az árnyékot és a valóságot még nem tudja megkülönböztetni.

¹³⁰ **464–474. belépillantottam ... bámulnám]** A tó-epizódban a látszat és a valóság kérdése jelenik meg, amint ez előbb az árnyék kapcsán. Éva valóságkeresését a szeme irányítja, amikor önmaga tükörképét a tóban megpillantja. Vö. *Átvált.* 3, 402–436.

¹³¹ **473. szó]** Az eredetiben „a voice”: Isten, egy angyal vagy Ádám hangja. Milton számára a hang isteni eredete miatt erősebb a látásnál.

¹³² **474–481. Magad ... anyjában]** Ádám beszéde Éva beszédében. A kimondott szó valóságot és kapcsolatot teremt.

475 Veled jön, s tűnik. Ám kövess, vezetlek
oda, hol nemcsak árnyék várja jöttöd
s szived—de az, kinek képmása vagy:¹³³
benne, ki elválaszthatatlanul
tiéd, lelsz élvet, s néki szülsz magadhoz
480 hasonlókat, sokat, ezért neveznek
Emberfaj anyjának.«¹³⁴—Mit is tehetnék?
Láthatatlan vezéremet követem,
míg meg nem látlak egy platán alatt.
Szép és sudár vagy, ámde mégsem oly szép,
485 oly lágyidomu, oly kecses-szelíd,
mint az a bársony vízi kép. Futok
vissza,¹³⁵ követsz te,^{xxvii} rámkiáltasz: »Éva!¹³⁶
Térj vissza! Kitől szöksz? Belőle vagy:
húsa-csontja! Hogy élj, az oldalamból,
490 szívem mellől kölcsönöztem neked
élet-létet, hogy itten, oldalamnál
légy édes vigaszom: csak az enyém!
Kereslek, lelkem része! Jussom is van
másik felemhez!«—S gyöngéd kézzel¹³⁷ ekkor
495 megfogtál, engedek, azóta érzem:
különb a szépségnél a férfi-kellem
s a bölcsesség,¹³⁸ az szép csak igazán!”

Szólt ősanyánk, s szemében tiszta lángu
hitvesi vonzalom csillant, szelíd
500 ragaszkodás, míg félig átkarolva
simult Atyánkhoz; záporzó laza
aranyhajától elborítva keble
póréen tapadt a férfiéhoz; az
szépségétől s bájos alázatától
505 büvölten mosolygott szives fölénnyel
Évára, mint Hérára¹³⁹ Zeus, midőn a
május-virág-ontó fellegeket
termékenyíti: anya-ajkait¹⁴⁰
szűz csókkal zárta. Elfordult a Sátán,

¹³³ **477. az, kinek képmása vagy:]** A férfi „az Isten képe és dicsősége, az asszony ellenben a férfi dicsősége” (1Kor 11,7) kontra 1Móz 1,27: „Megteremtette Isten az embert a maga képmására, Isten képmására teremtette, férfivá és nővé teremtette őket.”

¹³⁴ **480–481. ezért neveznek / Emberfaj anyjának.]** „Az ember Évának nevezte el feleségét, mert ő lett az anyja minden élőnek” (1Móz 3,20).

¹³⁵ **486–487. Futok / vissza]** Az eredetiben „back I turnd”; Éva menekülése Ádám elől Daphné Apollón előli futását mintázza, vö. *Átvált.* 1.525–530.

¹³⁶ **487. Éva]** Éva Ádámtól kapja a nevét, de még a bűneset előtt (kontra 1Móz 3,20), és nem is úgy, mint az állatok (1Móz 2,19–20; *EP* 8.347–378), hanem a hozzáillő segítőtársnak kijáró személyes megszólításban; vö. *EP* 11.157–160.

¹³⁷ **494–4955. gyöngéd kézzel ... megfogtál, engedek]** Éva szavai akaratlanul is némi kényszert feltételeznek Ádám részéről (az eredetiben használt „seize” ige jelentése megragad elkap): a Bukás utáni szeretkezés-jelenetben Ádám maga is hasonló kifejezésekkel írja le vágyát, vö. *EP* 9.1039–1043; vö. még *EP* 4.325 jz.

¹³⁸ **497. bölcsesség]** Itt férfitulajdonság, az Ószövetségben a Bölcsesség (Szófia) nőként jelenik meg; vö. *EP* 7.11 jz.

¹³⁹ **506–508. mint Hérára ... termékenyíti]** Vö. *Georg.* 2.325–327, vö. még *II.* 14.346–351.

¹⁴⁰ **508. anya ajkait]** Az eredetiben „Matron lip”; vö. Ovidius, *Fasti* 2.828.

- 510 titkon, féltékenyen bandzsítva¹⁴¹ rájuk
sandán, s magában így panaszkodott:
- „Gyötrő, gyülölt^{xxviii} látvány! Egymást öelve
Édenre lelt e kettő:¹⁴² boldog Éden
az üdv teljével tölti kéküket,
515 mig én Poklokra vesztve, hol gyönyör
s szerelem nincs, csak hasgató sovárgás—
nem legkisebb gyötrelmeink közül—
gyötör örök betelhetetlenül.
De ne felejtsem, mit nyerek saját
520 szájukból! Nincs is minden a kezükben!
Egy végzetes fa van—Tudás nevű—,
melyhez nem érhetnek.¹⁴³ Tudás tilos?
Gyanús, mert oktalan.¹⁴⁴ Miért irigyl
uruk tőlük? Tudás—bűn volna hát?
525 S halál? S csak ily tudatlanság a létük
feltétele? Ez üdvük nyitja, és
bizonyosága alázatos hitüknek?
Ó szép alap: reá építhető
bukásuk. Innen támasztok szivükben
530 még forróbb vágyat a tudás iránt, s hogy
gyülölt^{xxix} parancsát szegjék, mit azért
eszelt ki, hogy alant tartsa, kiket
a tudás felszállathat¹⁴⁶ istenekkel
egyenlővé. Ilyenné lenni vágyva
535 esznek s halnak—mi más valószínűbb?
Most indulok, s kifürkészem e kert
minden zugát. Véletlenül talán
egy vándor angyallal is összebotlom
forrás szegén, vagy sűrű árny alatt,
540 s mit tudnom kell még, megtudom. Mig élhetsz,
élj, boldog pár! Szíj visszajöttömig
rövidke kéjt... hisz vár rád hosszú kín!”

- Így szól, s léptét fordítja gőgösen,
körülpillant sunyin,¹⁴⁷ s bolyongni kezd
545 erdőn, dombon, sikon, völgyön. Eközben¹⁴⁸—
hol ég, föld, óceán találkozik—

¹⁴¹ **510. féltékenyen bandzsítva]** Az eredetiben „with jealous leer maligne”; JG: „gonosz, kaján tekintet.” Az irigység jele a sanda tekintet, szemben a szem tisztaságával. Vö. Mt 6,22.

¹⁴² **513. Édenre lelt e kettő]** Az eredetiben Milton leleménye az „Imparadis” szó.

¹⁴³ **521–522. Egy ... érhetnek.]** Az eredetiben „Forbidden them to taste”, azaz (mint JG is) „tilos ízlelni”. A fordítás ironikus az írásmagyarázati hagyomány fényében, amely sokat vitatta, hogy kitől származik az *érintés* tilalma (vö. 1Móz 3,3 kontra 2,7). A mozzanatban a kommentátorok gyakran Éva felelősségét látták a bukásért, Milton azonban nem követi ezt a hagyományt (EP 9.910–911, vö. 7.47 és 11.424–425).

¹⁴⁴ **523. Gyanús, mert oktalan]** A tudás tilalma gyanút kelt, mivel nem található rá ésszerű magyarázat.

¹⁴⁵ **531. gyülölt]** Az eredetiben „Envious”, azaz irigy.

¹⁴⁶ **533. felszállathat]** Bár az eredetiben itt „might exalt”, azaz felmagasztalhat vagy felemelhet, a repülés szimbolikája – szexuális felhangokkal – erős motívum mindkét kísértésepizódban (EP 5.86–90 és 9.1009–1011).

¹⁴⁷ **544. sunyin]** eredetiben: „sly”.

¹⁴⁸ **545–549. Eközben ... estsugárát.]** Vö. EP 4.358–362.

a végső távolban¹⁴⁹ nyugodni száll¹⁵⁰
a Nap, s az Éden kelet-kapujának¹⁵¹
célozza¹⁵² estsugarát. Alabástrom,¹⁵³
550 felhőbe torló, messze látható
szirt ez, s a Föld felől egyetlen út
kanyarog föl magas bejáratához;
tovább mindenfelé előrehajló
vad sziklafal, megmászni képtelenség!
555 Ott ült e szikla-oszlopok között
éjt múltatván,¹⁵⁴ angyal-fő, Gábriel.¹⁵⁵
Körülte bajnok-tornát vítt^{xxx} a Menny
ifjusága, fegyvertelen, de kéznél
volt égi pajzsa, fegyvere, sisakja:
560 gyémánttal és arannyal lángoló.
Ide hussant le Uriel egy alkony-
sugáron¹⁵⁶—mintha őszi¹⁵⁷ éjszakán
suhan le csillag, míg a tág leget
tüzes ködök töltik be, a hajósnak
565 jelezvén, mely égtájról várható
orkán, vihar—, s szaporán így beszélt:

„Ó Gábriel! Rád bízott az őrség,
hogy éberem vigyázd, ez üdvzugolyhoz
gonosz ne közelítsen. Ám ma is
570 délben¹⁵⁸ egy szellem jött csillagkörömhöz,¹⁵⁹
színre¹⁶⁰ perzselte vágy, hogy lássa, értse
a Mindenható műveit s az embert,
végső mását;¹⁶¹ mutattam az utat,
ráröppent, láttam: röpte égi volt;
575 de ott az Édentől északra lévő
hegyen,¹⁶² amerre elszállt, észrevettem:
lénye nem égi, aljas szenvedély
homályosítja. Szemem követte, mígnem
árny vont a bé: egy volt¹⁶³ a számüzött

¹⁴⁹ 547. a végső távolban] A nyugati szemhatáron.

¹⁵⁰ 547. nyugodni száll] Az eredetiben „slowly descended”, vagyis *lassan* leszállt (vö. EP 4.358–362 jz.).

¹⁵¹ 548. az Éden kelet-kapujának] Vö. EP 4.178.

¹⁵² 549. célozza] Az eredetiben „leveld”, szójáték a „vízszintes” jelentésre.

¹⁵³ 549. Alabástrom] Itt: fehér, erezett márvány.

¹⁵⁴ 556. éjt múltatván] Az eredetiben „awaiting night”, JG: „Várván az éjt”.

¹⁵⁵ 567. Gábriel] A név jelentése: „Isten ereje”. Inkább küldött, mintsem harcoló angyal. Vö. Dán 8,15–16; Lk 1.26. Az apokrif iratokban is előfordul a neve: 1Énoch 20,7.

¹⁵⁶ 561–562. Ide ... sugáron] Uriel a Naptól (EP 3.706, 4.584) érkezik a már majdnem vízszintes fénysugáron (az eredetiben újabb szójáték az „este” és „vízszintes” jelentésű „Even” szóban). Vö. EP 4.595–597.

¹⁵⁷ 562–566. mintha ..., vihar] Vö. Il. 4.75–79; *Megszab. Jer.* 9.61–62.

¹⁵⁸ 570. délben] Vö. EP 4.30–31 jz.

¹⁵⁹ 570. csillagkörömhöz] A Nap szférájához.

¹⁶⁰ 571. színre] Látszatra.

¹⁶¹ 573. végső] Utoljára teremtett; az eredetiben „latest”.

¹⁶² 576. hegyen] A Niphatesen; vö. EP 3.759; 4.128.

¹⁶³ 579–580. egy volt ... bandából] Uriel nem tudja, hogy maga Sátán érkezett a Paradicsomba. Sátán felismerése/felismerhetetlensége a továbbiakban is központi téma, vö. EP 4.832–849.

580 bandából. Félek, felszökött a Mélyből,
 hogy szítson új viszályt. Vigyázz!¹⁶⁴ Keresd meg!”

Néki a szárnyas harcos így felelt:
 „Nem csodálom, hogy sas-szemű vagy Uriel,
 s hol ülsz, a Nap sugárköréből ellátsz
 585 távolba; itt e kapun¹⁶⁵ át nem enged
 senkit az ide rendelt ór; csak azt,
 kit ismer: égből jött. De senki nem jött
 déltől¹⁶⁶ ilyen. Ha meg másfajta szellem
 más céllal surrant át e földi gáton,
 590 tudod, nehéz távortartani testi
 korláttal légi szellemet. De ha
 e sétaútak körzetében az
 bujkál bármily alakban, akiről
 szóltál, holnap hajnalra meglelem!”

595 Igérte. Visszatért posztjára Uriel,¹⁶⁷
 lejtősen a már felszökkent sugáron
 le a Napba, mely már az Azorok¹⁶⁸
 mögé bukott; mert vagy a Nap gurul¹⁶⁹
 hihetetlen gyorsan naponta körbe,
 600 vagy e lassúbb Föld, kurtább, kelet felé
 röptével¹⁷⁰ száll a Nap körül, bevonva
 a Nap nyugat-trónját körülvevő
 felhőket arany s bíbor tükrözéssel.

Beköszöntött az est,¹⁷¹ s a szürkület
 605 mindent bevont egyforma jelmezével.
 Csönd járt vele: nyugodni tért az állat
 füágyára,^{xxxi} fészkére a madár,
 csupán az éber csalogány¹⁷² dalolta
 egész éjjel szerelmi énekét
 610 csendet büvölve; lángra gyúlt az ég
 élő zafírral. Hesperus¹⁷³ vezette
 e csillagtábort, legszebben tüzelt,
 mígnem felhő-fenségben ím a Hold
 föltámadt, fénykirályné, föltakarta

¹⁶⁴ **581. Vigyázz!** A vigyázás fontos újszövetségi motívum; vö. Mk 13,33.

¹⁶⁵ **585–586. itt ... senkit]** Sátán azonban nem a kapun jutott be (EP 4.178 jz. és 578 jz.)

¹⁶⁶ **588. déltől]** Vö. EP 4.570 jz.

¹⁶⁷ **595–598. Visszatért ... bukott]** Uriel rövid látogatás alatt a nap éppen lebukott a látóhatás alá, így a *fénysugár* már a *Nap* felé *lejt* (ehhez képest az Éden kapuját érő vége magasabban van, *felszökkent*), ezen csúszik most vissza *Uriel* a *posztjára*.

¹⁶⁸ **597. Azorok]** Szigetek az Atlanti Óceánban, vö. EP 4.358–362 jz.

¹⁶⁹ **598–601. vagy ... körül]** A ptolemaioszi (geocentrikus) és a kopernikuszi (heliocentrikus) világkép közti döntést Milton következetesen nyitva hagyja az eposzban (vö. EP 8.15–194).

¹⁷⁰ **601. röptével]** Saját tengelye körüli forgásával (amely *kurtább*, azaz kisebb elmozdulással jár, mint a Nap keringése lenne a Föld körül).

¹⁷¹ **600–601. Beköszöntött az est]** Vö. EP 4.358–362 jz.

¹⁷² **608–609. az éber csalogány ... szerelmi énekét]** Vö. EP 3.40–42 jz.

¹⁷³ **611. Hesperus]** Az esthajnalcillag (a Vénusz bolygó); vö. EP 4.250–251 jz. és EP 5.716–717.

- 615 páratlan fényét, és az éjre dobta
ezüst talárát.
- Szólt Évához Ádám:
- „Szép párom, Éva, itt az éji óra,
minden pihen, és ez bennünket is
könnyű álmra hí; fölváltva rendelt
620 nekünk az Úr munkát,¹⁷⁴ nyugvást, miként
éjt és napot; s az álom harmata
szender-súlyával^{xxxii} szempillánkra csöppen
puhán; más állat naphosszat bolyong
tétlen, kevésbé vágyik elpihenni,
625 csak ember tölti testi, szellemi
munkában napját—méltósága ez,
s hogy Isten arca őrzí útait.
A többi lény dologtalan kereng,
Isten nem veszi számba tetteik.
- 630 Holnap, mihelyt hajnalsugár csikozza
kelet égét, fölserkenünk, s legott
munkához látunk, ott virágos fákat
nyesünk, emitt a zöldelő fasort,
déli¹⁷⁵ sétánk helyét. Lombbal benőtt most,
635 csekély trágyázásunkat¹⁷⁶ megcsufolja,
burjánzását lenyesni kéne több kéz¹⁷⁷ ...
Szedjünk bimbókat, mézgát, mely aszódva,
ösvényt csufítva szanaszét hever;
hogy könnyen lépjünk: el kell tűnniük!
640 Természet útján elnyugoszt az éj.”

Felelt hibátlan szépségében Éva:
„Uram,¹⁷⁸ parancsolóm, amit kívánsz,
teszem tüstént, mert így akarta Isten.
Ő¹⁷⁹ a Törvény Neked,^{xxxiii} nekem te vagy!
645 Nem tudni többet—ez a nő legüdvösb
tudománya, disze. Veled csevegve
időt felejték. Évszakok¹⁸⁰ s mulásuk
mind kedves. Édes a hajnal¹⁸¹ fuvalma,
kora madárdal bája, szép a Nap, ha

¹⁷⁴ **620. munkát]** Vö. *EP* 4.332 jz.

¹⁷⁵ **630–634. mihelyt ... helyét.]** A Paradicsomban mindig reggel és este 6 órára eső napkelte és napnyugta, illetve dél és éjfél kiemelt időpontok az eposz időszerkezetében. Más órákat Milton nem jelöl (vö. *EP* 4.30–31 jz. és 358–362 jz.).

¹⁷⁶ **635. trágyázásunkat]** Az eredetiben „manuring”, amely a korabeli angol nyelvhasználatban művelést jelentett. Vö. JG „csekély erőnk.”

¹⁷⁷ **636. kéne több kéz]** Az ártatlanság állapotában Ádám és Éva is várakozással tekint gyarapodásuk elé. Ez a Bukás után megváltozik, vö. 9.210–211, 10.994–1008.

¹⁷⁸ **642–665. Uram ... szemet]** Éva monológja Ádám az előző kötelesség-orientált, majd az ezt követő természettudományos érdeklődést mutató beszédéhez képest lírai.

¹⁷⁹ **644. Ő ... vagy!]** Ahogy az ember organikusan viszonyul Istenhez, úgy Éva Ádámhoz is, ez a hierarchia nem hatalmi függés, hanem a szabad akaratból fakadó önkéntes szeretet-kapcsolat, mely nem ismeri a félelmet.

¹⁸⁰ **647. Évszakok]** Az eredetiben „seasons”, itt „napszakok” jelentésben (vö. *EP* 4.648, 654, 657, 659, 661).

¹⁸¹ **648–663. Édes a hajnal ... nem édes!]** Éva beszéde bővelkedik az ismétlésen alapuló retorikai alakzatokban. (*epanalepszis; anadiploszis; epanodosz*). Egyes kritikusok szonettnek értelmezik a beszédet, másik homéroszi mintát vélnek felfedezni, vö. *Il.* 6.447–455.

650 e bűvös tájon hinti szét kelő
sugárait harmatszikkra virágra,
fű-fára, míg bársony futóesők
után a dús föld illatoz, be édes
a szelid est beköszöntése, halk éj
655 fenkölt^{xxxiv} madárdalával, anda hold,
s az Ég gemmái:¹⁸² csillagtábora;
de sem a pitymalló hajnal lehe,
kora madárdal bája, sem e kéjes
tájon kelő nap, sem harmatszipporkás
660 gyümölcs, virág, fű, sem esők utáni
illat, se méz-szelíd est, néma éj
fenkölt^{xxxv} madárdalával, holdsugáros,
csillagos séta nélküléd nem édes!
De éjjel mért ragyognak?¹⁸³ Vajh kiért
665 e büszke kép, ha álom zár szemet?”

Évának első őszünk így felelt:

„Isten, s ember tökéletes leánya!¹⁸⁴
Járniuk kell utuk a Föld körül¹⁸⁵
reggel és este, helyről helyre rendben,
670 hogy a még nem született nemzeteknek
fényel szolgáljanak: kelnek, letűnnek,
különben éjjel a Sötét sötéte¹⁸⁶
ős uralmához jutna,¹⁸⁷ és kivesztné
az életet, mindent, minek e langy
675 tüzek¹⁸⁸ nemcsak fényt adnak—sokhatású
kedves hevükkel még kelesztik őket,
táplálják, fűtik is, avagy ha csillag-
erényük hatja át a földi sarjat,
az még fogékonyabbá lesz a Nap
680 még erősebb sugárai iránt.
Ezek, bár éjt nem nézi senki őket,
nem hiába fénylenek; s ne hidd, ha ember
nem volna, úgy nem volna bámulója
az Égnek s Istennek magasztalója.
685 Millió szellemlény bolyong a Földön
látatlanul,^{xxxvi} ha ébredünk, ha alszunk,
szemlélik műveit^{xxxvii} magasztalással
éjt-nappal. Visszhangzó dombok csucsáról,
bozótból hányszor hallottunk¹⁸⁹ úgy éjfél

¹⁸² **656. gemmái]** Drágakövei.

¹⁸³ **664. De éjjel miért ragyognak?]** Éva kérdése őszinte tanulmányból fakad; vö. *EP* 8. 15–37 jz.

¹⁸⁴ **667. Isten, s ember tökéletes leánya]** A bizánci hagyomány Máriát (a második Évát) istenszüdő (*theotokosz*) címmel ruhazza fel. Ádám válasza nem kioktató, szemben később Rafaelével (*EP* 8.65–175).

¹⁸⁵ **668. Járniuk ... körül]** Hétköznapi magyarázat, nem kozmológiai állásfoglalás (vö. *EP* 4.598–601 jz.).

¹⁸⁶ **672. a Sötét sötéte]** Az eredetiben „total darkness”; vö. *EP* 3.748.

¹⁸⁷ **672–673. a Sötét ... jutna]** Az eredetiben „Night”, vagyis Éj. Ádám intuitív ismerettel rendelkezik arról, hogy a kozmosz a káoszól keletkezett, ahol most is az Éj uralkodik (vö. *EP* 2.881–883, 945, 952).

¹⁸⁸ **675–680. e langy tüzek ... sugárai iránt]** A neoplatonikus asztrológiában fontos elem volt a csillagok *erénye* által a létezőkre gyakorolt *tápláló* vagy *kelesztő* (az eredetiben „Temper or nourish”) *hatása*. Ádám a csillagos ég funkciójáról töpreng, eszmefuttatásai megfelelnek a kora modern tudományos színvonalnak; vö. még *EP* 8.1–37.

¹⁸⁹ **689. hányszor hallottunk]** Vö. *EP* 4.455 jz.

- 690 körül varázsos hangokat, magányban,
vagy felelgetve egymásnak, dicsérvén
a nagy Teremtőt,^{xxxviii} vagy csoportosan
míg^{xxxix} őrt állnak, vagy éjjel körbejárnak,¹⁹⁰
égi kéz érintette hangszerük
- 695 zenéje zárt összhangba csöng fölosztva
az éjt,¹⁹¹ s szívünket fölemelve Égbe.”
- Így szóltak, s kéz a kézben¹⁹² eljutottak
üdv-lugasukba,¹⁹³ minek helyét maga
a fenséges Kertész¹⁹⁴ szemelte ki,
- 700 midőn az ember gyönyörére rendelt
mindent. Tetője szőve¹⁹⁵ dús babérral,
mirtusszal és feljebb növő szagos,
erős levéllel; minden oldalán
akantusz s más zöld, illatos bokor
- 705 tornyozta zöld palánkját, gyöngyvírág,
sokszínű írisz, jázmin, rózsza dugta
csudás fejét föl tarka mozaikként,
alattuk jácint, sáfrány, ibolya,
a legdrágább köveknél színesebb
- 710 intarziával hímezték ki földjét.
Más állat, rovar, szárnyas ide nem mert
belépni, embert félve. Árnyasabb,
magánosabb¹⁹⁶ lugasban nem tanyázott
még mesében se Pán, Silvanus, nimfa,
- 715 se^{xl} faun. Ez eldugott helyen vetette
meg nászi ágyát a menyasszony Éva
virágfüzérrel, illatos füvekkel,
és nászi himnuszt égi kar dalolt,
midőn a nászi angyal ősapánkhoz
- 720 vezette tündeszép-mezítlenül,
hogyan szebb volt,¹⁹⁷ mint Pandora, kire mindent
ajándékuhalmozottak istenek,

¹⁹⁰ **693. körbejárnak]** Mivel az Éden kör alakú, az angyalok szó szerint *körbejárnak*.

¹⁹¹ **695–696. fölosztva / az éjt]** Az őrsváltásokat *zárt összhangú* zenével jelezve. Az égi összhanghoz ld. *EP* 3.381–387; vö. még *EP* 6.64–66.

¹⁹² **697. kéz a kézben]** Vö. *EP* 4.325 jz.

¹⁹³ **698. üdv lugasukba]** Az eredetiben „blissful Bower”; vö. Spenser „Bower of Bliss”, *FQ* 2.12.

¹⁹⁴ **699. a fenséges Kertész]** Vö. 1Móz 2,8; az eredeti megfogalmazás („Planter”) a gyarmatosítás szóképzését használja.

¹⁹⁵ **701–710. Tetője ... földjét]** Jelentőségteljes növény- és virágkatalógus. A *babér* és a *mirtusz* hagyományosan Apollónt és Aphroditét, míg a *jázmin* a szeretetreméltóságot jelképezi; a *jácint* és a *sáfrány* az *Iliász*-ban illatos heverőt biztosít Héra és Zeusz nászához (14.347–349).

¹⁹⁶ **712–715. Árnyasabb ... faun]** Negatív hasonlat, amely szerint a pasztorál-istenségek—köztük három félig ember, félig kecske lény: Pán (vö. *EP* 4.267 jz.), a kerteket és ligeteket oltalmazó Silvanus, és Faun—*mesébeli* idilli világa sem összemérhető a Paradicsom kellemével.

¹⁹⁷ **721–726. szebb ... Tűzcsenőn]** Milton az énekben immár másodszor utal Pandóra Hésziodosznál elmesélt történetére (*Munkák* 70–82; ld. *EP* 4.267 jz.). Pandóra társítása Éva személyéhez baljós felhangokat kölcsönözhet az egyébként idilli jelenetnek. Az elbeszélés ezen túl elkalandozik: az eposz karakterei nem egyértelműen azonosíthatóak a mitikus történet szereplőivel.

de átkuk is, midőn Jáfet¹⁹⁸ bolond
 sarjának vitte Hermes, és a nő
 725 szép arcával az embert törbe csalta,
 hogy bosszút álljon Zeus a Tűzcsenőn.

Megálltak árnyas kunyhójukhoz érve,
 megfordultak, s a szabad ég alatt
 imádták Istent, ki alkotta mind, mit
 730 láttak: eget, földet, leget s a szikrás
 holdat, csillagpólust: „Te¹⁹⁹ műved, ó
 Mindenható, az éj s a nap s amit
 kiszabott munkánkkal bevégezünk
 egymást segítve boldogan, szeretve—
 735 ezt adtad üdvünk koronájaként—,
 s műved e tér, mely²⁰⁰ még nagy is nekünk,
 bőkezűséged nem lel élvezőkre,
 s szedetlen hull a földre. Megigérted:
 betölti földünk kettőnk sarjadéka,
 740 jóságod kik velünk dicsérik ébren,
 vagy, mint mi most: álmzsoldod keresve.”

Mondták egyszívvel, s minden más ritus
 nélkül, tiszta imádattal, mit Isten
 legjobban kedvel; kunyhajukba léptek
 745 csak kéz a kézben,²⁰¹ s nem bujtak ki²⁰² sok
 kinos göncből, miképp mi vetkezünk.
 Egymás mellé simultak—gondolom,
 nem fordult el szép asszonyátul Ádám,
 s a nász titkától Éva sem riadt meg...
 750 Képmutatók papoljanak akármit
 ártatlanságról, szűziségről, és
 szidják tisztátalannak, mit az Úr
 tisztának mond, parancsol egyeseknek,
 s megenged mindeneknek. Sarjadást
 755 rendelt urunk. Ki más kíván, ha nem
 Isten s ember rontója magtalan
 létet?²⁰³ Üdv, tiszta nász! Titok-Szabály:
 embersarjadzás forrása, a köz-
 tulajdon-Éden²⁰⁴ egyetlen magán-

¹⁹⁸ **723. Jáfet]** A hésziodoszi történetben Iapetosz titán (*Munkák* 54) két fia, Prométheusz (a. m. „előre gondolkodó”), a Tűzcsenő, s a *bolond fiú*, Epimétheusz (a. m. „utólag gondolkodó”). Iapetosz azonosítása a bibliai Jáfettel (Noé fiával; vö. 1Móz 9–10) kora modern közhely.

¹⁹⁹ **731–741. „Te ... keresve.”]** Ádám és Éva esti imája vö. reggeli áhítatukat: *EP* 5.158–214 jz.

²⁰⁰ **736–738. mely ... a földre.]** Vö. *EP* 4. 636 jz., 9.210–21; 624–625.

²⁰¹ **745. kéz a kézben]** Vö. 4.325 jz.

²⁰² **745–784. nem bujtak ki ... ne tudj!]** Milton a szexualitás eredeti, Isten akarata szerinti természetességéről és tisztaságáról. Később, amikor az egyház bűnnek tekintette a szexualitást, eltorzította az isteni teremtés szépségét. Ezáltal a szexualitás is eltorzult, az egymás boldogítása helyett öncélú örömszerzés forrásává vált.

²⁰³ **755–757. Ki ... létet?]** Az egyik legnagyobb társadalmi változás a reformáció nyomán a papi nőtlenség (és a szüzességi fogadalommal járó szüzesség) megszüntetése volt. A téma a kora újkori felekezeti polémiák egyik kedvelt vitapontjává vált. Milton itt Sátánnak tulajdonítja a római katolikus álláspontot.

²⁰⁴ **758–760. a köz- ... tulajdona]** Az ártatlanság állapotában a monogám házasságon kívül ismeretlen a magántulajdon; vö. Morus, *Utopia*.

- 760 tulajdona. Te távoztattad az
emberről nyájra a bujálkodást.²⁰⁵
Te ismertted meg az észre fundált
tisztos, igaz kötést, apa-fiú-
s testvér-viszony báját. Távol legyen,
765 hogy bűnösnek ítéljelek s a végső
szent helyhez méltatlannak: a családi
édességek örök forrása vagy,
amelynek ágya szent az Úr előtt²⁰⁶ —
szentek feküdtek itt, egyházatyák.²⁰⁷
- 770 Szerelem itt sebez arany-nyilakkal,
örök sugára, bíbor szárnya itt leng,
vezet s mulat; nem szajhák²⁰⁸ vett mosolyában,
szerelmetlen, örömtelen, rideg,
véletlen kéjben, udvari szerelmek
775 ledér táncában, kéjenc maszkabálban
éjfélkor, szerenádban, mit a senyvedt
szerelmes zeng kevély hölgyének, aki
csak arra méltó: dobja, vesse meg!
Egymást ölelve csalogány dalára
780 szúnyt el a kettő: a virágtető
csupasz idomaikra hullatott
rózsákat, melyek reggel újra nyíltak.²⁰⁹
Aludj, szép pár,²¹⁰ ne törj még boldogabb
létre, tanuld meg,²¹¹ hogy többet ne tudj!”
- 785 Az éj²¹² árnyék-kupjával a holdalatti
boltozatot lemérte félutig.
Elefántcsont kapujából²¹³ kherubok
a szokott órán fegyverben kiléptek
éj-őrségre parádés-harcrakészen,
790 s szólt Gábrriel²¹⁴ közvetlen alantasának:²¹⁵

²⁰⁵ **760–761. Te ... bujálkodást.]** A házasság tereli helyes mederbe az elemi szexuális vágyat. Milton ezzel visszafordítja az egyik gyakran hangoztatott katolikus érvet, amely *bujálkodással* vádolta a protestánsokat.

²⁰⁶ **768. Úr előtt]** Vö. Zsid 13,4: „Legyen megbecsült a házasság mindenki előtt, és a házaselet legyen tiszta!”

²⁰⁷ **769. egyházatyák]** Az eredetiben „Patriarchs”; JG. „patriarchák”. Nem feltétlenül az egyházatyákra vonatkozó utalás ez, hanem a bibliai szentekre és ósatyákra, akik mind házasok voltak.

²⁰⁸ **772–778. nem szajhák ... vesse meg]** Milton a bukás utáni szerelem változatait veszi sorra a bordélyoktól az *udvari szerelmek* beteljesületlen vágyáig.

²⁰⁹ **782. melyek reggel újra nyíltak]** Az eredeti szerint a Reggel új rózsákat hozott az elhulltak helyére: „which the Morn repair’d.”

²¹⁰ **783. szép pár]** Vö. *Aen.* 9.446: „Boldog pár”(„*Fortunati ambō*”).

²¹¹ **784. tanuld meg ... ne tudj!]** Az eredetiben kétértelmű szójáték: „know to know no more.”

²¹² **785–786. Az éj ... félutig.]** A kozmológiai leírás pontos időjelzést takar (kronográfia). A Föld árnyékkúpja mint egy hatalmas napóra mutatója forog körbe. Csúcsa az Édenből nézve napnyugtakor (este 6 órakor) vízszintesen kelet felé mutat, éjfélkor – amikor a nap eléri látszólagos pályájának legmélyebb pontját – pedig függőlegesen felfelé. Most az út felénél tart, tehát este 9 óra van.

²¹³ **787. Elefántcsont kapujából]** Egyes értelmezők szerint utalás az álmok Homérosznál (*Od.* 19.562–565) és Vergiliusnál (*Aen.* 6.893–896) említett elefántcsont kapujára (amelyen a csalóka, valóra nem váló álmok érkeznek), s következésképpen jelentőségteljes utalás mind az angyalok küldetése, mind az eposz álom-témái szempontjából; mások szerint az „elefántcsont” csupán az alabástrom kapuk (ld. *EP* 4.549) színére utal (vö. még *EP* 4.585 jz)-

²¹⁴ **790. Gábrriel]** Vö. *EP* 4. Summázat.

²¹⁵ **790. alantasának]** Beosztottjának.

„Uzziel,²¹⁶ csak felét vezesd ki délnek²¹⁷
 portyára, míg északra tér a más fél,
 s e körútuk majd nyugatnál egyesül.”
 Mint láng cikáztak: egy a pajzs iránt,²¹⁸ a
 795 dzsida iránt a másik. Két erős,
 eszes szellem ily rendelést kapott:

„Ithuriel²¹⁹ s Zephon!²²⁰ Ti szárnyra kelve
 lessétek ki e kert minden zugát,
 főleg, ahol a két kedvenc²²¹ lakik,
 800 s most ártalmat nem sejtve álmodik.^{xli}
 Ez éjt nyugatról angyal érkezett,²²²
 s szólt egy pokoli szellemről,²²³ aki
 (ki gondolná?!) Pokol korlátait
 áttörte,²²⁴ s rosszban sántikálva jött.
 805 Rálelvén, fogva hozzátok nekem!”

Így szólt, s vezette Hold-homályosító
 lángsorait; a kunyhónak²²⁵ repültek,
 s a szellemet keresték. Ott találták:
 Éva fülénél gunnyadt^{xlii226} mint varangy,
 810 s próbálta ördögi művészetével^{xliii}
 megtámadni a nő képzeletét,²²⁷
 mutogatni benne álmképeket,
 vagy mérget hintve rá belopni szennyyel
 az élő lelket,²²⁸ mely a tiszta vérből
 815 támad, mint pára kristályos folyókból,
 hogy szélsőséges, lázadó igéket,
 üres reményt, üres célt, sanda vágyat
 támasszon ott, kevélység-szülte gőgöt.

²¹⁶ **791. Uzziel]** A Bibliában emberi személynév (2Móz 6,18; 1Kron 7,7. 25,4 stb.), jelentése „Isten ereje”. A Targumban és a kabbalisztikus irodalomban az egyik bukott angyal neve, más hagyomány szerint az Isten színe előtt álló hét angyal egyike.

²¹⁷ **791–793. felét ... egyesül]** Vö. EP 4.871–872.

²¹⁸ **794–795. a pajzs iránt ... a másik]** Archaikus katonai nyelvezet: „jobbra és balra.”

²¹⁹ **797. Ithuriel]** Nem bibliai eredetű név, jelentése „Isten felfedezése”. Milton a kora újkori kabbalisztikus vagy mágikus irodalomból vehette át.

²²⁰ **797. Zephon]** Cefón alakban emberi személynév a Bibliában (4Móz 26,15), jelentése „figyelmes, éber” vagy „titkok kifürkészője”. A kerúboknak, az angyali seregek második rendjének tagja.

²²¹ **799. kedvenc]** Az eredetiben „two fair Creatures.”

²²² **801. Ez ... érkezett]** Uriel (vö. EP 4.561–562).

²²³ **802. egy pokoli szellemről]** Sátánról, akinek a személyazonosságát a lojális angyalok még nem tudják (vö. EP 4.569–581, 832–848, 878–880 és 887–888).

²²⁴ **803–804. Pokol korlátait / áttörte]** Vö. EP 2.619–915.

²²⁵ **807. a kunyhónak]** A kunyhó felé.

²²⁶ **809. gunnyadt]** Az 1978-as és 1987-es kiadás központozása szükségtelenül egyértelműsíti az elbeszélést.

²²⁷ **811–818. képzeletét ... gőgöt.]** Az eredetiben: „fancy”. Az embernek az a fakultása, ahonnan legkönnyebben kisértető és megrontható. Milton jól érzékelteti azt a folyamatot, hogy a képzeletre hintett mérgek miképpen hív elő „üres reményt”, „sanda vágyat”, s az miképpen szül gőgöt, ami a hét főbűn egyike. Vö. *Macb.* „Még csak kísért a királygyilkosság, de már / úgy rázza világomat, hogy erőmet / Elszívja a képzelet, s már csak az / Van, ami nincs” (1,3,139–142).

²²⁸ **814–816. az élő ... igéket]** Sátán nem képes közvetlenül Éva értelmére és *képzeletére* hatni, ám megpróbálja felborítani a testnedvek (humorok) egyensúlyát és *beszennyezi* vagy *megmérgezi* a *tiszta vérből támadó élő lelket* („animal spirits”). Az eredmény: *szélsőséges, lázadó igék* („distemperd, discontented thoughts”).

820 Ithuriel²²⁹ az ebben sántikálót
 dzsidával érintette könnyedén,
 s mert égi érintést nem bír ki álság:
 önlényegére visszaváltozik.
 Ugrott meglepve, fölfedezve Sátán.
 825 Midón²³⁰ a sejtett²³¹ háborúra tárolt
 nitrát-por²³² halmán szikra cikkan át,
 és lángra lobban a fekete mag,
 fölgujtván^{xliv} a leget—az Ellen akként
 lobbant saját ábrázatába át.
 A rémkirályt²³³ meglátva hirtelen
 830 riadt a két sugáros angyal, ámult,
 majd rendületlen így beszélt vele:

835 „Melyik pokolraítélt, lázadó
 szellem, szöktél fogdádbul? És miért ülsz
 lesben magad álcázva, mint az ellen,
 várakozván a szunnyadók felett?”

„Nem ismersz meg?!”—agyarkodott a Sátán.
 „Egykor ismertetek: nem mint komátok
 ültem, hová ti nem szállhattatok.
 Nem ismertek? E nemtudástok annak
 840 jele, hogy csürhétek legalja²³⁴ vagytok.
 Vagy ismertek? Mért faggattok? E kérdés,
 mint küldetéstek célja: hasztalan.”

Gúnyért fizetve gúnnyal szól Zephon:
 845 „Lázadt szellem! ne hidd, hogy termeted
 ugyanaz, mint volt, s fényed oly sugárzó,
 mint mikor tisztán álltál fönn az Égben!
 Dicsfényed, hogy nem vagy többé nemes, jó,
 eltűnt. Most csak bünödhöz^{xlv} vagy hasonló,
 s bünhődésed helyéhez: csúf, homályos.²³⁵
 850 De jöjj, biztos lehetsz, hogy számot adsz
 küldönknek, kinek tiszte: védeni
 minden bajtól e szent helyet s az embert.”

²²⁹ **819–1027 Ithuriel ... éji árny]** Az éneket Milton klasszikus ihletésű párbaj-jelenettel fejezi be, amelyből ugyan nem hiányoznak a harcoló felek hetyke fenyegetései, ám a közönség által várva-várt közelharc elmarad.

²³⁰ **824–827. Midón ... mag]** Bár a puskaport (*feketelőport*) már a 14. század óta ismerték Európában is, a használatán alapuló technológiákban és hadviselésben Milton korában vált Európa világsóvé.

²³¹ **824–828. Midón ... át]** A lőporral és tűzérséggel kapcsolatos szimbolika Sátán állandó eposzi kelléke; vö. *EP* 2.937; 4.17, 6.470–500; vö. még Miltonnak az 1605. november 5-i ún. „Lőpor-összeseküvéssel („Gunpowder Plot”) kapcsolatos latin verseit („In prodicionem Bombardicam,” „In inventorem Bombardicae,” „In Quintum Novembris”).

²³² **825. nitrát-por]** Puskaapor, amelynek legnagyobb arányú összetevője a kálium-nitrát (salétrom) (vö. *EP* 6.516–519).

²³³ **829. A rémkirályt]** Az eredetiben „grieslie King”; JG: „Rémes királyt.” Milton ugyanezt a kifejezést használja Molochra „Óda Krisztus születésének reggelén” c. versében (209).

²³⁴ **840. csürhétek legalja]** Az eredetiben: „lowest of your throng”. JG: „bandátok alja”.

²³⁵ **849. homályos]** Az eredetiben: „obscure” – egyik jelentése: „ismeretlen”.

Szól a kherúb, és korholó szidalma
íly kedves ifjunak legyőzhetetlen
855 bájt kölcsönzött; zavartan állt a Sátán,
érezte: hátborzongató²³⁶ a jóság,
s alakot öltve az erény mi kedves,
mardalta veszte, meg hogy észrevették
sugára csökkenését; adta mégis
860 a rettenetlent:

---

²³⁶ 856. hátborzongató] Az eredetiben „awful”; JG: „rettentő.”

„Vívjak hát, ha kell,
hős a hőssel, a küldővel, s nem a
küldönccel, vagy egyszerre minddel, így
több fény enyém, vagy kisebb veszteségem.”
Merész Zephon szól: „Félszed megkimél,

- 865 hogy megmutassuk: a csöpp is mily erős
veled szemben, ki álnok s gyenge vagy!”
Sátán dühtől fulladva nem felelt.
Mint gőgös mén,²³⁷ berzenkedett harapva
zabláját, céltalannak vélte a
870 rugódozást, futást; a félsz kilelte
máskor oly vakmerő szívét. Nyugatra
érkeztek,²³⁸ hol a két félkört futó
svadron²³⁹ találkozott, és közrefogták
parancsra várva. Gábiel, vezérük
875 az élről így rikoltott vissza nékik:

- „Barátaim, Ithuriel s Zephon
könnyű léptét sejtem, az árnyon át
látom már őket s harmadiknak egy
királyi mozgású, de megfakult lényt²⁴⁰:
880 ádáz szeme s zord lépte a Pokol
urára vall, nem fut harc nélkül innét.
Vigyázzatok! Góg súnny elszánt szemében.”²⁴¹

- Szava nyomán Ithuriel s Zephon
elmondta: kit vezetnek, hol találták;
885 minő helyzetben, min fondorkodott.

- Zord szemmel²⁴² így szólt hozzá Gábiel:
„Bünöd^{xlvi} korlátait mért törted át,
Sátán,²⁴³ s mások szolgálatát miért
sértetted, kik a példádön tanulva
890 vétkezni nem kívánnak, s van hatalmuk:
számonkérni^{xlvii} e helyre léptedet?
Miért akartad álmukat zavarni,
kiknek Isten itt adta üdvhelyét?”

²³⁷ **858–871. Mint gőgös ... szívét]** Vö. *Il.* 6.506–512; Aiszkülosz, *A leláncolt Prométheusz* 1008–101.

²³⁸ **871–872. Nyugatra / érkeztek]** Éden egyetlen, keleti kapujától indulva, a két csapat egy-egy déli, illetve északi félkört léirva az átellenes ponton, nyugaton találkozott (vö. *EP* 4.787–793).

²³⁹ **873. svadron]** Vö. *EP* 1.355 jz.

²⁴⁰ **879. királyi mozgású, de megfakult lényt]** Sátán megváltozott külseje az eposz fő motívuma; ld. *EP* 1.84–87 jz.

²⁴¹ **882. súnny elszánt szemében]** a szemből sugárzó pillantás sunyisága, sandasága elárulja a mögötte meghúzódó gonosz gőgöt. Vö. *EP* 3.510 jz.

²⁴² **886. Zord szemmel]** A homéroszi hősök szóváltásaiban használatos „görbén felfele nézve” (*hüpodra idón*) mintájára, ld. *pl. Il.* 1.148.

²⁴³ **888. Sátán]** A 4. könyvben az első alkalom, hogy az Istenhez hű angyalok néven nevezik a lázadót (vö. *EP* 4.802 jz.), de nem egykori nevén, mert az örökre eltöröltetett (*EP* 1. 361–362), így a megszólítás egyszerre ítélet is (*EP* 1.82 jz.).

Így felelt rá Sátán gőgös szemölddel:
 895 „Gábrriel!²⁴⁴ Az Égben bölcsnek tartanak,
 magam is annak hittelek, de most
 kétely fog el. A kín kinek gyönyör?²⁴⁵
 Ki nem szeretne szökni a Pokolból,
 kit oda zárt ítélet? Magad is
 900 vágynál kitörni bárhová a kínból,
 hol csak remélheted gyötrelmeid
 szüntét^{xviii} és kínjaid gyönyörre-váltát!
 Hisz ezt óhajtom itt! Te ezt nem érted:
 csak jót ismersz, sosem próbáltad a
 905 gonoszt,²⁴⁶ és fölhozod annak parancsát,
 ki minket láncra vert. Hát csukja be
 vaskapuját jobban, ha azt akarja:
 vak fogdánkban maradjunk. Ím a válasz!
 A többi tény: hol mondták, ott találtak,
 910 de ez még nem jelent erőszakot!”

Szól lenézéssel. Rá a bajnok angyal
 félig mosolygva, gúnyjal így felel:
 „Mily veszteség! Égben ki bölcs, ki tudná,
 mióta Sátán elbukott bolondul?
 915 Börtönből szökve visszatért ime,
 és kétség gyötri: bölcsnek tartsa-e
 vagy sem, ki számon kéri: mily merészség
 sarkallta e helyre a Pokol előirt
 láncából Isten engedélye nélkül,
 920 ily bölcsnek véli a kintól, büntetéstől
 szökést! Itélj csak így te, vakmerő,
 míg a szökéssel fejedre vont
 harag nem sujtja^{xlix} rögtön hétszeresen,
 Pokolba korbácsolva bölcseséged,
 925 mi nem tanított arra, hogy nem ér föl
 kín a kiváltott végtelen dühvel!
 De mért jöttél magad? Egész Pokol
 ki mért nem tört veled? A kín nekik
 kevésbé kín, kevésbé kerülendő?
 930 Vagy te kevésbé tűröd, hős vezér?
 Első kintól-futó! Ha híveidnek
 szökésed így mentetted volna, biztos
 nem egedül szaladtál volna föl!”

Mogorva szemmel mordult rá az Ellen:
 935 „Nem mert finnyásan borzadok a kintól,
 jöttem, kihívó angyal, jól tudod, hogy
 álltam a harcot, míg neked segélyül
 a robbanó villám jött, s támogatta

²⁴⁴ **895–910. Gábrriel! ... erőszakot!** Epikus hetvenkedésbe kezdve Sátán Gábrriel kérdésének megválaszolása helyett – epikus hetvenkedésbe kezdve – magát a kérdést támadja meg.

²⁴⁵ **897. A kín kinek gyönyör!** Az eredetiben is szójáték: „Lives ther who loves his pain?”; JG: „Kinek kedves a kín?”

²⁴⁶ **904–905. csak ... gonoszt!** Vö. *EP* 4.220–221, 9.1064–1068, 11.86–89.

különben nem félelmetes dzsidádat.
 940 Mégis vaktába szólt szavad mutatja,
 hogy nem tudod, mi illik jó vezérhez:²⁴⁷
 kemény tusák s hiúsult harc után
 nem kockáztatja híveit, de útat
 kémlel, bőrét veszélynek téve ki.
 945 Így egymagam próbáltam átrepülni
 a puszta örvényt,²⁴⁸ hogy kikémlelem
 ez új világot, melyről a Pokolban
 is hallani,²⁴⁹ s remélvén itt különb
 hajlékot, vert hatalmaim ehelyt
 950 letelepítem, vagy a légbbe... bárha
 birtokáért megint próbát kísérték:
 csak állj ki vélem te s vidám hadad,
 kinek könnyebb szolgálni az Urat
 az Égben, himnusszal dicsérni trónját,
 955 s hajbóklón távolságot tartani!”

Hamar felelt reá a harcos angyal:
 „Állítani, s rá tagadni, bölcsnek vélni
 a kínoktól-futást, majd tetszelegni
 kémszerepben—ez nem vezérre vall,
 960 de póruljárt hazugra, s még te mondod
 magad hűnek?²⁵⁰ Bemocskolt név, hűség?
 Kihez vagy hű? Tán pártütő hadadhoz?
 Ördögsereg! A Főt megillető test.
 Ez néktek fegyelem, vállalt hűség,
 965 katona-függelem, hogy a Vezérhez,
 s Törvényhez vagytok engedetlenek?!
 S te fondor tettető,²⁵¹ te kérkedel most
 a szabadság védőjeként, aki
 egykor hajbókló szolgaként imádtad
 970 az Ég erős urát?! Miért, ha nem
 remélve, hogy megdöntöd őt, s király léssz!?
 De halld, mit rendelek! Hordd el magad
 oda, honnan szöktél! Ha ezután
 e megszentelt honhoz ólálkodol,
 975 én vonszlak²⁵² vissza láncban a Pokolba,
 s bezárlak: majd többé nem gúnyolódhatsz,
 hogy könnyű zárta nyílik a Pokol!”

²⁴⁷ **941. jó vezérhez]** Az eredetiben: „faithful leader”; JG: „Derék vezér”. Sátán logikája szerint azáltal „hűséges” a lázadó angyalaihoz, hogy a Föld felfedezésének kockázatát, a kémkedés küldetését magára vállalja.

²⁴⁸ **946. puszta örvényt]** Káoszt (vö. *EP* 2.916–1017).

²⁴⁹ **947–948. melyről ... hallani]** A hírt a lázadók a mennyből vitték magukkal (vö. *EP* 2.339–344).

²⁵⁰ **961. hűnek]** Gábriel azonnal rámutat a Sátán érvelésének fonákságára, erkölcsi tarthatatlanságára: az Istenhez hűtlen miképpen lehet hűséges a lázadó társaihoz.

²⁵¹ **967–970. S te ... urát?!** A szakirodalomban vitatott szakasz. Egyesek szerint annak bizonyítéka, hogy a mennyben a talpnyalás életforma. Az általánosabban elfogadott olvasata szerint viszont Sátán lázadásának kezdetére utal (*EP* 5.667–682). A kortársak számára antikatólikus éle is lehetett e soroknak.

²⁵² **975–977. vonszlak ... a Pokol]** Vö. Jel 20,1–3.

Sátán e szóra rá se hederít,
mind burjánzóbb dühében²⁵³ így felel:
980 „Ha láncolt foglyod lettem, úgy beszélj,
kevély portás-kherúb!²⁵⁴ De addig oly nehéz
terút²⁵⁵ akaszt nyakadba vitéz karom,
hogymajd megérzed, bár a Menny ura
gunyasszon²⁵⁶ szárnyadon, s te és igába-
985 tört cimboráid győztes szekerét
vonjátok Ég csillagkövezte útján!”²⁵⁷

Az angyal-svadron²⁵⁸ erre tűzpiros²⁵⁹ lett,
holdszarvba vonták meg phalanxukat,²⁶⁰
s kezdték a Sátánt bekeríteni
990 nekiszegzett dzsidákkal, oly sűrűn,²⁶¹
mint Ceres ringó, aratásra érett,
szakállas kalász-erdei csapongnak,
merre szél dönti őket—gondban áll a
földműves, fél, talán az ért kalász
995 töreket ad, reményét megcsufolva.
Másfelől meg a Sátán gyürközik:
erőit gyűjti, felmered, miként
Tenerif, Atlas mozdulatlanul.²⁶²
Alakja évig ér,²⁶³ tollas iszony
1000 ül sisakján, kezében fegyvere,
mi rémlik pajzsnak is, dzsidának is.
Most támadhattak volna szörnyü tettek:²⁶⁴
kavargásukban nem csupán az Éden,²⁶⁵
de az egész Ég csillagdómja is tán

²⁵³ **479. burjánzóbb dühében]** A Gábiellel való vita a Sátánnak a dühét fokozza, ezzel is elárulva ügyének hamisságát.

²⁵⁴ **981. kevély portás kherúb!]** Az eredetiben „Proud limitarie Cherube”; JG: „Kevély kapus Cherub!”

²⁵⁵ **982 terút]** Terhet.

²⁵⁶ **984. gunyasszon]** Az eredetiben fentebb stíl: „Ride”; JG: „lovagoljon.”

²⁵⁷ **986. Ég csillagkövezte útján!]** Vö. *EP* 7.577–581.

²⁵⁸ **987. angyal-svadron]** Vö. *EP* 1.355 jz.

²⁵⁹ **487. tűzpiros]** A hadba szálló kerubok színe.

²⁶⁰ **988. holdszarvba vonták meg phalanxukat]** Sátán körül félkörre alakították szögletes katonai formációjukat.

²⁶¹ **990–995. oly sűrűn ... megcsufolva]** Az eposz egyik legtöbbet kommentált hasonlata Biblikus és klasszikus mintákkal. A hadsereg lándzsaerdejének a szélborzolta kalászokhoz való hasonlítása eredetileg homéroszi (*Il.* 2.147–150; vö. még *Megszab. Jer.* 20.60), a cséplés (és a belőle származó *törek*) motívuma Biblikus (*Jer* 51,33). A kép értelmezése a jelenetet kívülről szemlélő, de *gondban álló* földműves alakjának azonosításától függ: Istenről, Gábielről, Sátánról, vagy az olvasóról van szó? Ceres (görög: Démétér), az aratás istennője, Proserpina (Perszephoné) anyja; vö. *EP* 4.268–273 jz; vö. még *EP* 12.476.

²⁶² **998. Tenerif, Atlas mozdulatlanul]** A Kanári-szigetekhez tartozó Tenerifén magasodó Teide-csúcsot Milton korában a Föld legmagasabb hegyének vélték; az Atlasz hegység a lázadó Atlasz (jelentése: sokat tűrő) titán után kapta nevét, aki Iapetosz fia és Prométheusz testvére (vö. *EP* 4.723), s aki az égboltot és a földet elválasztó oszlopokat, illetve egyes verziók szerint magát az égboltot tartja. A *mozdulatlanság* motívumához ld. 1Kor 13,2, vö. még *EP* 6.638–648.

²⁶³ **999. Alakja évig ér]** Vö. a Riadás (Deimosz), a Réműlet (Phobosz), és a Viszály (Erisz) allegorikus alakjainak leírását Homérosznál: *Il* 4.441–443.

²⁶⁴ **1002. Most ... tettek]** Klasszikus eposzi elbeszélői fogás a cselekmény késleltetésére; vö. *Il.* 2.155; *EP* 2.920–921.

²⁶⁵ **1003–1005. nem ... volna]** Vö. „el fog jönni az Úr napja ... amikor az egek recsegve-ropogva elmúlnak, az elemek égve felbomlanak” (2Pt 3,10).

- 1005 s az elemek mind veszve vesztek volna
a harc erőszakától megzavarva,
megszaggatva, ha az Örök²⁶⁶ e zűrt nem
előzte volna meg: az Égre fel²⁶⁷
kifüggesztvén nagy arany Mérlegét,²⁶⁸
1010 mit az Astrea s Skorpió²⁶⁹ között
ma is ott látni, min minden teremtményt
megmért egykor, e függő Földet is
a léggel: ellensúlyával,²⁷⁰ s ma is
ezen mér minden történést, csatát.²⁷¹
1015 Most ráteszi a Megfutást s a Harcot;
utóbbi föllődul, s a rúdca csap.

Sátánhoz erre így szól Gábriel:

„Erőmet ismered, én is tiédet.

Nem a miénk, úgy kaptuk.²⁷² Mily bolondság

- 1020 kérkedni fegyverünkkel, hisz a tiéd is
csak annyit bír, mint Isten engedi,
enyém is, ám most kéterős: a sárba
tapodlak ím!²⁷³ Nézz föl, s az égi jelben
lásd sorsodat!²⁷⁴ Megméretett: mi könnyű,²⁷⁵
1025 gyöngé, ha ellenállsz!”

²⁶⁶ **1007. az Örök]** Isten.

²⁶⁷ **1008–116. az Égre ... csap]** Isten azzal akadályozta meg Gábriel és Sátán apokaliptikus összecsapását, hogy az utóbbi sorsát csillagképek formájában az égre írta, ahogy a láthatatlan kéz Belsaccar palotájának falára írta a király bukását hírül adó üzenetet (Dán 5,5).

²⁶⁸ **1009. nagy arany Mérlegét]** Vö. *Il.* 8.68–77; 22.208–213.

²⁶⁹ **1009–1010. Mérlegét ... Skorpió]** A Mérleg csillagkép (vö. *EP* 4.360) a Szűz (*Astrea*) és a Skorpió között helyezkedik el az égbolton. A három csillagkép rendre megfeleltethető Gábrielnek, Évának és Sátánnak (az utóbbihoz vö. *Lk* 10,17–19 és *EP* 10.532–536). Az égi kép a földi viszonyokat tükrözi, ahogy Gábriel közbelép és elválasztja Sátánt Évától.

²⁷⁰ **1011–1013. min ... ellensúlyával]** „[K]i tette mérlegre a hegyeket, és mérlegserpenyőbe a halmokat? ... A népek ... annyit érnek, mint egy porszem a mérlegserpenyőn” (Ézs 40,12.15).

²⁷¹ **1013–1014. ma ... csatát.]** Dániel így magyarázta meg Belsaccar királynak a láthatatlan kéz által a falra írt üzenet jelentését: Isten „megmért téged mérlegen, és könnyűnek talált” (Dán 5,27).

²⁷² **1019. úgy kaptuk]** Gábriel érvelése az újszövetségi (páli) logikára épül, amely elveti az emberi dicsekvés jogosságát. Vö. *1Kor* 4,7: „Mid van, amit nem kaptál? Ha pedig kaptad, mit dicsekszel, mintha nem kaptad volna?”

²⁷³ **1022–1023. sárba / tapodlak]** „[Ö]sszetiprom, széttaposom, mint az utca sarát” (2Sám 22,43)

²⁷⁴ **1023–1024. az égi jelben / lásd sorsodat!]** Sátán számára a két lehetséges magatartása méretett meg *az égi jelben* (*EP* 4.1015–106), Gábriel azonban többet lát, és tudja, hogy maga Sátán találatott könnyűnek.

²⁷⁵ **1024. Megméretett: mi könnyű]** Vö. *Dán* 5,27: „A *tekél* azt jelenti, hogy megmért téged mérlegen, és könnyűnek talált.”

Meglátta Sátán:

fellódult serpenyője; morgolódva²⁷⁶odébbállt, s véle tűnt az éji árny.²⁷⁷

-
- i **kísértenie]** 1978, 1987: kísérlnie
 ii **8. ugy]** 1978, 1987: úgy
 iii **17. földult]** 1978, 1987: földült
 iv **24. kétségbeesését,]** 1967: kétségbeesését
 v **37. hívlak]** 1978, 1987: hívlak
 vi **41. tiéd;]** 1978, 1987: tiéd:
 vii **57–58. nem is adós, ... szabad.]** 1978, 1987: nem tartozik; mégis fizet; / lekötve is szabad.
 viii **86. csábitottam]** 1978, 1987: csábitottam
 ix **105. és]** 1978, 1987: ám
 x **122. színlelt]** 1978, 1987: színlelt
 xi **143. magaslik ott]** 1978, 1987: magaslik
 xii **149. zománcosfényű]** 1987: zománcosfényű
 xiii **195. leült, mint]** 1978, 1987: leült mint
 xiv **196. ujj]** 1978, 1987: új
 xv **205. kiterítve]** 1978, 1987: kiterítve
 xvi **207. Mennyet]** 1978, 1987: mennyet
 xvii **252. pázsít]** 1978, 1987: pázsit
 xviii **269. bűvös]** 1978, 1987: bűvös
 xix **279. hívnak]** 1978, 1987: hívnak
 xx **285. szikrás]** 1978: sziklás
 xxi **289. újarcu]** 1978, 1987: újarcú
 xxii **309. alá,]** 1987: alá.
 xxiii **337. nyújtott]** 1978, 1987: nyújtott
 xxiv **359. csuszott]** 1978, 1987: csúsztott
 xxv **394. bosszút]** 1978: bosszút
 xxvi **405. színét]** 1978, 1987: színét
 xxvii **487. követsz te,]** 1978, 1987: követsz, te,
 xxviii **512. gyűlölt]** 1978, 1987: gyűlölt
 xxix **531. gyűlölt]** 1978, 1987: gyűlölt
 xxx **557. vitt]** 1978, 1987: vitt
 xxxi **607. fűágyára,]** 1978, 1987: fűágyára
 xxxii **622. szender-súlyával]** 1978, 1987: szender-súlyával
 xxxiii **644. Neked]** 1978, 1987: neked
 xxxiv **655. fennkölt]** 1978, 1987: fennkölt
 xxxv **662. fennkölt]** 1978, 1987: fennkölt
 xxxvi **686. láttatlanul,]** 1978, 1987: láttatlanul,
 xxxvii **687. műveit]** 1978, 1987: műveit
 xxxviii **692. Teremtőt;]** 1978, 1987: Teremtőt:
 xxxix **693. míg]** 1987: míg
 xl **715. se]** 1987: sa
 xli **800. álmodik.]** 1987: álmodik
 xlii **809. gunnyadt]** 1978, 1987: gunnyadt,
 xliiii **810. művészetével]** 1978, 1987: művészetével
 xliv **827. fölgyujtván]** 1978, 1987: fölgyújtván
 xlv **848. bűnödhöz]** 1978, 1987: bűnödhöz
 xlvi **887. Bűnöd]** 1978, 1987: Bűnöd
 xlvii **891. számonkérni]** 1978, 1987: számon kérni
 xlviii **902. szüntét]** 1978, 1987: szüntét
 xlix **923. sujta]** 1978, 1987: sújt

---

²⁷⁶ **1026. morgolódva]** Az eredetiben: „Murmuring”; JG: „Dörmögve.”

²⁷⁷ **1027. véle tűnt az éji árny]** Felvirradt a könyv közepén (EP 4.604–605) kezdődött éjszakát követő hajnal.

5. KÖNYV

Summázat

Reggel közeledtén Éva beszámol gyötrelmes álmáról Ádámnak, ki e dolgot nemtetszéssel fogadja, mindazáltal vigasztalni igyekszik asszonyát. Napi munkájuk után indulnak; reggeli Himnuszuk a Lugas kapujában. Isten, az Ember mentségét eleve kizárandó, Rafaelt küldi el, hogy figyelmeztesse őt köteles engedelmességre, szabad mivoltára és közelében lapuló Ellenségére; föltárván előtte ennek kilétét, ellenséges szándékának indítóokát és minden más dolgokat, miknek tudása Ádámnak hasznára lehet. Rafael alászáll a Paradicsomba, ahol is külső alakja leíratik; Ádám, a Lugas kapujában ülve, már messziről észreveszi az Angyal jövetelét, elébe megy, hajlékába vezeti, és Paradicsom-beli gyümölcsökkel kínálja, a legkülönbekkel, miket csak Éva összeszedhetett. Társalkodásuk az asztalnál: Rafael eleget tesz küldetésének, intve Ádámot, hogy vegye észbe helyzetét és Ellenségét; majd Ádám unszolására elmondja, ki légyen amaz Ellenség, s miképp lett azzá, kezdvén a történetet az első mennybeli lázadástól és annak okától: hogyan vonult el légióival Észak vidékére, s bujtotta föl őket, hogy vele együtt pártot üssenek, csábításával behálózva valamennyiüket, az egy Abdiel szeráfot kivéve, aki vitába szállva dacolt vele, s végül elhagyta őt.

- Közleg¹ a hajnal rózsalépteken, s²
 a földet fényes-gyönggyel³ szórja be.
 Ádám, mint szokta,³ fölriadt.⁴ Szunyása
 lég-könnyü volt, táplálta jó emésztés,⁵
 5 lágý, nyájás köd, szétlebbentette könnyen
 levélzörej, ködlő patak zaja
 (pitymallat legyezője) s minden ágon
 madarak éles hajnaléneke.
 Annál jobban csodálja: Éva még
 10 alszik, haja kuszált, az arca izzik,
 mintha rossz álma volna. Oldalára
 fordul Ádám, tápázkodik, szerelmes
 pillantásával csüng a kedvese
 báján, amely ha ébren van, ha alszik,
 15 megbabonázza; majd puhán kezét
 érintve, mintha Flórára Zephír⁶
 lehelne, halkan ezt susogja:⁷ „Ébredj,
 bűvös menyasszonyom, utóbb talált
 kincsem, utolsó Ég-ajándok, első
 20 vigalmam! Ím Hajnal ragyog, s a friss föld
 hív minket: elszalasztjuk megfigyelni,
 hogy mennyit nőttek ültetvényeink,

¹ 1–2. **Közleg ... be.]** Az Éva álombeli megkísértésének éjszakáját követő hajnal (vö. *EP* 4.809–818 és 5.31–97), az első teljes egészében elbeszélteni edény nap reggele (vö. *EP* 4.334–335 jz., 358–362, 604–605, 1027). Ennek elbeszélése tölti ki az 5–8. könyvet.

² 1. **rózsalépteken]** Vö. a homéroszi „rózsásujjú Hajnal” *Il.* 1.477).

³ 3. **mint szokta]** A „hosszú idő” jelzése: az eposzban sokszor találkozunk olyan fordulatokkal, amelyek azt jelzik, a paradicsomi állapot nem csak rövid ideig tartott, Ádám és Éva otthon vannak az Édenben (vö. *EP* 4.455).

⁴ 3. **fölriadt]** Az eredetiben „wak’t.” JG: „fölebredt”.

⁵ 4. **jó emésztés]** Az emberi és angyali emésztés összehasonlítása az ének egyik érdekessége; vö. *EP* 5.409–464.

⁶ 16. **Flórára Zephír]** *Zephír* a nyugati szél; *Flóra* a virágok latin istennője.

⁷ 17. **susogja]** Vö. az Éva fülénél *gunnyadó*, s vélhetően nagyon másféleképpen susogó *Sátánt*: *EP* 4.809–811.

citromliget mint illatoz, a mirha⁸
mit csöppent, mit a balzsamnád, miképp
25 fest a természet színeket, s miképp ül
virágon méh, mint szíjja méz-levét.”

E suttogásra ébred Éva, párját
karolja rémült szemmel nézve, szól:
„Egyetlenem,⁹ ki gondom elcsitítod,
30 fényem, tökélyem, látnom arcodat
s az új reggelt mily boldogság! Ez éjjel
(nem¹⁰ értem még ily éjet!) álmodt láttam,
nem milyet szoktam¹¹ rólad, múlt napunk
szorgalmáról, s hogy holnap mit teszünk,
35 de bajról, sérelemről, mit e szörny
éjjel előtt nem vélt eszem. Mikéntha
fülemben sustorogna, valaki
sétára hívott nyájasan. Te vagy,
gondoltam. Így szól: »Mért is alszol, Éva?
40 Mily bűvös¹² most az óra, hűs a csönd,
ha nem csapong¹³ a csalogány dala—
az most van ébren, s vágya énekét
édes-gyötrődve zengi, most király
a telehold, sugára kedvesebbé
45 árnyal mindent. Hiába,¹³ hogyha senki
nem nézi! Kél az ég ezer szemével.¹⁴
Kit nézzen, ha nem téged, a természet
sóvárgottját? Láttadra minden ujjong.
Bájdottól elbűvölve nézni vágyik.«
50 Szavadra keltem, s nem leltem reád.
Elindultam, hogy megtaláljalak,
s róttam—azt hittem, egyedül—utam, mely
az eltiltott Tudás-fához vezérelt.
Képzetelemnek még bűbájosabb¹⁵ volt,
55 mint nappal. Mialatt csodálva néztem,
mellém került egy szépformájú, szárnyas
alak, olyan, milyennek¹⁶ látni szoktuk
az Égből szálltakat. Gyöngyharmatos
fürtjéről ambrozia¹⁷ hulldogált.

⁸ **23–24. mirha ... balzsamnád]** A balzsamfa és a mirha illatos nedvéből is fájdalomcsillapító, sebgyógyító kenőcsöket is készítettek. Vö. EP 5.300–301.

⁹ **29–97. Egyetlenem ... álom]** Vö. EP 4. 812jz. Éva álma, amely előrevetíti a 9. könyv történéseit. Az álom irodalmi konvenciója domináns mind a középkori álom-költészet mind a reneszánsz irodalomban (Spenser, Shakespeare, Bunyan) stb. Miltonnál még a PR 2, 260–301 és VP 394–450.

¹⁰ **32. nem ... éjet]** Vö. EP 4.455 jz., 4.689, 5.3 jz.

¹¹ **33. szoktam]** Éva már korábban is álmodott, de eddig mindig jó dolgokról.

¹² **40. bűvös most az óra]** Éjféli van. Vö. EP 4.634–635 jz.; ld. még 4.30–31 jz.

¹³ **45–46. Hiába, ... nézi!]** Vö. EP 9.544–548.

¹⁴ **46. ezer szemével]** A csillagok.

¹⁵ **54. bűbájosabb]** Az eredetiben: „fair ... fairer”; JG: „szép, szebb volt”.

¹⁶ **57–58. milyennek ... szálltakat]** Vö. EP 4.455 jz., 689; 5.3 jz., 32.

¹⁷ **59. ambrozia]** Ld. EP 2.241 jz.

- 60 A fára pillantott: »Csodás növény!¹⁸
Gyümölcstől roskadó! Senki se méltat,
hogy megkönnyítse terhed, isten, ember,
s ízlelje mézed? A tudás¹⁹ ilyen
lenézett? Vagy irigység,²⁰ vagy mi tiltja
65 megkóstolásod? Tiltsa bárki, nem
tart vissza engem fölkinált javadtól!
Mi másért ültettek?«—, s nem nyughatott,
szakított róla vakmerő kezekkel,
s ette! Jég-borzadás nyilalt belém:
70 ilyen pimasz²¹ tettel kísért pimasz
beszéd! Az fölujongva^{iv}—»Ég gyümölcse!
Édes magába, még édesb szakítva!
Tiltott gyümölcs, mintha csak isteneknek
volnál föntartva—képes vagy az embert
75 istenné tenni! És miért ne? Minnél
többeknek jut annál dúsabb a jó.
Szerzője sem veszt rajt, de tisztelendőbb
lesz így! Tündér teremtmény,²² angyal Éva!
Egyél te is! Bár boldog vagy, lehetsz
80 még boldogabb, de persze nem különb:
istennő²³ léssz az istenek között,
többé nem földre bilincselve, de
a légben néha, mint mi; néha meg
szállj föl a Mennybe érdemed nyomán,²⁴ s lásd,
85 mint élnek istenek, s úgy^v élj te is!«—
így szólt, felém szaladt, s amit szakasztott,
annak darabját ajkamhoz tevé.
Étvágyamat az édes, ízes illat
úgy fölcsigázta, hogy nem álltam ellen²⁵,
90 megízleltem. Ugy^{vi} rémlett, fellegekbe²⁶
szálltam vele, s megpillantottam ott lenn
az óriás földi tájat: tarka, tágas
kilátást. Megcsodálva röptömet
s a magasztos átváltozást, vezérem
95 elillant; úgy éreztem, süllyedek,

¹⁸ 60–85. Csodás ... is!«—] Éva álombeli kísértője igen hasonlóan érvel, mint a majdani kísértésnél a kígyó; vö. *EP* 9.534–738.

¹⁹ 63–64. A tudás ilyen / lenézett?] Vö. *EP* 4.522–524.

²⁰ 64–65. Vagy ... megkóstolásod?] Vö. *EP* 9.735–736.

²¹ 70. pimasz] Az eredetiben: „bold”; JG: „merész”.

²² 78. Tündér teremtmény, angyal Éva] Az eredetiben: „fair, angelic Eve”; JG: „Boldog, való, angyalszép Éva”

²³ 81. istennő] Értsd: angyal vö. *CD* 1.5.

²⁴ 84. érdemed nyomán] Vö. *EP* 2.5 (Az eredetiben, mint itt is, a „merit” kifejezés szerepel). Az igazi érdem azonban a Fiúé, vö. *EP* 6.42.

²⁵ 89–90. nem ... megízleltem.] Az eredetiben „I, methought, / Could not but taste”, azaz ‘azt hittem, muszáj megízlelnem’ vagy ‘...nem tudom megállni, hogy meg ne ízleljem’. A „methought” (*rémlett*, úgy gondoltam) az egész jelenet egyik kulcsszava. A szó eposzbeli 9 előfordulásából 4 ebben a szakaszban található (vö. *EP* 8.295, 355, 462).

²⁶ 90–91. fellegekbe / szálltam vele] Vö. *EP* 4.533jz. és 9.1009–1011.

s elszunnyadok. Fölbredvén, de boldog vagyok, hogy mindez álom...”

—így mesélte

Éva, s Ádám borúsan válaszolt:
„Legszebb képmásom, édes egyfelem!

- 100 Nekem is épp úgy fáj az éji álmod
kuszált eszméje, én se szívlelem
a zűr-álmot: gonosztól jön, gyanítom.
Honnan e rossz? Nem fészkelhet tebenned,
tisztán teremtettben! Tudd meg tehát:
105 a lélekben²⁷ sok rossz hajlam²⁸ lakik^{vii}
melyek ura az ész. Első közüllük
a képzelet; minden külső dologból
mit öt figyelmes érzékünk vetít,
ez képzelmeket, légi árnyakat
110 formáz, mit az ész lebont, vagy összekapcsol,
s mind képzi, mit állítunk, tagadunk,
tudást, hiedelmet, s ha a test pihen,
magasztos cellájába visszatér.
Távoztával a mimes képzelet
115 majmolni kezdi, ám az árnyait
torzul társítja, támaszt vad kavarcot
álmainkban kivált, csak összezagyvál
régie és friss élményeket, beszédet.
Hasonlóságot érzek tegnap²⁹ esti
120 szavaink és álmod között, de furcsa
ráadással—ne búslakodj azért!
Isten³⁰ s ember eszébe a gonosz
jöhet, tűnhet, ha megtagadjuk, úgy
nem hágy szennyet, nyomot; ez ad reményt,
125 hogy amitől álmodban megriadtál,
azt ébren sem helyesled, nem teszed.
Ne csüggedj hát, felhő ne fődje arcod,
mely csillogóbb szokott lenni s mosolygóbb,
mint szép³¹ Hajnal-mosoly, mi a földre tűz.

²⁷ **105–118. lélekben ... beszédet]** Ádám magyarázata az álomról a korabeli antropológia ill. pszichológiai ismeretekre épül. Az emberi lélek legmagasabb „fakultása” az értelem (reason). A képzelőerő (fancy) a külső dolgokról az öt érzék alapján képet alkot. Az álomban az értelem (reason) kontrolja megszünik, s a képzelőerő nem összefüggő dolgokat kapcsol, ill. „zagyvál” össze. (A reneszánszkor magyarázathoz Shakespeare, *Szentivánéji*, V.1,14–17)

²⁸ **105. sok rossz hajlam]** Az eredetiben: „many lesser Faculties.” JG: „apróbb tehetség”.

²⁹ **119–120. tegnap esti / szavaink]** Vö. EP 4.427–441 (és 5.51–76), 4.664–696 (és 5.45–48). Ádám – nem sejtve Sátán ármánykodását – természetes okokkal magyarázza Éva álmát.

³⁰ **122–124. Isten ... nyomot]** Az eposz etikájának alaptétele. Az *Isten* jelentése itt valószínűleg angyal (vö. EP 1.119 jz.), de utalhat arra is, hogy Isten tudása kiterjed a gonoszra is (vö. Aquinói Tamás, *Summa theol.* 1.14.10).

³¹ **129. szép ... tűz.]** Vö. EP 5.1–2 jz., 142–148.

- 130 Lássunk tehát újdonsült dolgainknak,
ligetben, forrásnál, virágözönben,
melyek tárják keblükből illatuk:
az éj elől tenéked rejtegették!”
- Így vigasztalta bájos kedvesét.
- 135 Az megcsitult, de egy-egy könny³² gurult
szeméből, és hajával eltörölte.
Ám készen állt két újabb könny szeme
kristályzilipjén: mielőtt lecsöppent,
lecsókolgatta Ádám³³ szeretet
- 140 s szelíd önvád jeléül, hátha sértett.
Így minden földerült. A rétre szöktek.
De ím az árnyas lombtető alól
kiléptek a hajnal³⁴ s az épp kelő
Nap táruló képébe: gömbje még
- 145 az óceán színén siklott, a földdel
egyszintben vetve harmatos sugárát,
s a térbe tárta a Paradicsom
kelet-felét és Éden üdv-mezőit;
imádva leborultak, és fohászuk
- 150 kezdték, mit minden reggelen³⁵ leróttak
más-más formában, mert sosem hiányzott
a más-más forma, sem a szent varázs, hogy
magasztalják szerzőjük ékesen,
önkéntelen dalban vagy szóban: ösztön³⁶
- 155 sugallt delej³⁷ folyt vers- s szabad szavukban
ajkukról oly csodás zenébe: hárfa,
és lant se kell, hogy édesebb legyen.
- „Jó Atyja,³⁸ dicső műved mindez itt,
Mindenható! E Mindenség tiéd,
160 e csudaszép! S milyen csodás lehetsz te,
Kimondhatatlan!—Ülsz az Ég fölött,
s nem láthatunk, csak így homályosan,
legkisebb műveidben; mégis ők
jóságod és hatalmad hirdetik.

³² **135. könny**] a könny és a bűnbánat szerepéről ld.. EP 10. 1122.

³³ **139–140. lecsókolgatta ... jeléül,**] JG hasonlóképpen értelmezi a passzust: „fölcsokolja hitvese / A gyengéd önvád s félénk áhítat / Jeléül, netán fájdalmat okozott”; az Az eredetiben azonban Éva bánkódik: „[Adam] Kiss'd as the gracious signs of sweet remorse / And pious awe, that feard to have offended.”

³⁴ **143–148. a hajnal ... üdv-mezőit.**] Vö. EP 5.1–2 jz. Reggel 6 óra van. A nap vízszintesen ragyogó sugarai az édeni egyensúly szimbóluma (vö. EP 4. (vö. EP 4.358–362 jz.).

³⁵ **150. minden reggelen**] Vö. EP 4.455 jz., 689; 5.3 jz., 32, 57–58, 559–560.

³⁶ **154–157. ösztön ... legyen.**] Ajkukról olyan *ösztönös* művészi erővel *folyt versük* és prózájuk (*szabad szavuk*), hogy annak *zenés*égét már a hangszerkíséret sem fokozhatta volna.

³⁷ **155. delej**] Vö. EP 3.598 jz. Átvitt értelemben szinte ellenállhatatlan vonzerő; itt: szépség, művészi erő (az Az eredetiben „eloquence”, azaz ékesszólás).

³⁸ **158–214. Jó ... éjt!**] Amíg az előző könyvben elhangzott bűnbeesés előtti közös esti imádság (EP 4, 731–741), az itt elhangzó közös reggeli imádság az eposz leghosszabb imája, amelyet a még bűnbeesés előtti összüőlők Éva kellemetlen álmának felidézése után mondanak el. Az imádság egy a keresztény liturgiájából jól ismert Te Deum motívumait visszhangozza. Vö. Zsolt 19,2 („Az egzek hirdetik Isten dicsőségét, kezének munkáiról beszél a menny”) és Zsolt 148,3 („Dicsérje őt a nap és a hold, dicsérje őt minden fényes csillag!”).

165 Kik szólni hivatottak: valljatok, fény-
szülöttek, angyalok!³⁹ Látjátok őt,
s összhangzó zsolozsmákkal zengitek
örök napban trónja körül ujongva;
hozzátok társulnak a földi lények,
170 először és utószor, szüntelen
dicsérni őt. Legszebb csillag,⁴⁰ te, végső
az éj kíséretében—vagy talán
a hajnalé vagy, nappal záloga?—,
ki a mosolygó reggelt glóriába
175 vonod, magasztald őt körödben a
pitymallat édes idején! S te Nap,
e tág Világnak Szeme, Szelleme,
ismerd el őt nagyobbbnak, és magasztald,
örök futásodon ha fölfelé mégy,
180 ha a Zeniten⁴¹ állsz, ha elmerülsz!
S Hold, ki Napot közelgetsz, tőle futsz
a forgó boltra szegzett csillagokkal,⁴²
s ti őt⁴³ dalos, misztikus táncra járó,
bolyongó láng—magasztaljátok őt,
185 ki a sötétből fényt csiholt elő!
Lég,⁴⁴ Elemek, Természet méhe első
szülöttei, kik négyen itt örök kört
futtok, formát válttok, s a dolgokat
kavarva tápláljátok: örök futástok
190 hirdesse új magasztalással Istent!
Dombról páráló, tórol fölszítáló
ködök, kigőzölgések, szürke-tompák,
míg arannyal nem festi bodrotok
a Nap, serkenjete Alkotónk dicsére,
195 befelhőzvé a színtelen eget,
hintvén a szomju földet záporokkal,
kelvén-esvén, magasztaljátok őt!
Dicsérje Őt a négy zugból fuvó
szelek^{viii} bógése, suttogása! Főtök
200 ingassátok, fenyvek s ti más növények
imádatok jelül! Dallamos,
csicsergő források, dicséretét
zsongjátok! Élők, együtt zengjete!

³⁹ **166. angyalok!** Az Isten dicsérő himnuszba Ádám és Éva az egész teremtettséget bevonja az angyaloktól az égitesteken át az elemekig és vissza a növényeken át mindenféle állatig.

⁴⁰ **171. Legszebb csillag** Vénusz, az esthajnalcsillag (vö. *EP* 5.183–184 jz.).

⁴¹ **180. Zeniten** Vö. *EP* 4.30–31 jz.

⁴² **182. a forgó boltra szegzett csillagokkal** Az állócsillagokkal, amelyek a ptolemaioszi világkép szerint a „primum mobiléhez”, az első mozgóhoz (*a forgó boltozatra*) vannak rögzítve (vö. *EP* 3.578 jz.).

⁴³ **183–184. őt ... láng!** A Milton korában ismert bolygók (az Az eredetiben is szójáték a ‘planéta’ szó eredetére), beleértve a Vénuszt is, amelyet Ádám az előbb (171. sor) említett (az Az eredetiben „five other”, vagyis további öt, tehát egyértelműen az említetteken kívüliek). Vagy figyelmen kívül Milten részéről, vagy annak a bizonytalanságnak a jelzése, hogy a Föld bolygónak számít-e (vö. *EP* 8.128–129). *Misztikus táncuk az állócsillagokhoz képest leírt bonyolult, szabálytalannak látszó mozgásuk, amely nem a Miltonnál sem a bűneset következménye* (vö. *EP* 3.579–581, 5.620–627, 7.339–342, 8.126–1279, vö. 10.668–678 jz.)

⁴⁴ **186–187. Lég ... négyen** A földi világ négy alkotóeleme a föld, a víz, a levegő és a tűz.

- 205 S ti szárnyasok, kik dallal égbe szálltok,
szárnyatokon dicséretét vigyétek!
S ti kik vizekben siklotok, s a földön
sétáltok délcegen, vagy csúszva-mászva,
tanúzzatok, vajh néma voltam-é
éjt-nap? Dombnak⁴⁵, forrásnak, völgynek, árnyak
210 zengőn tanítottam magasztalását.
Üdv, Mindenség ural! Légy bőkezű,
csak jót adj nekünk, és ha valami
gonoszt fogant az éj vagy rejteget:
szórd szét, mint szórja szét a fény az éjt!”
- 215 Ártatlan így fohászkodtak; nyugalmuk
s a vágyott béke visszatért eszükbe.
Reggeli kerti munkájukra tértek
méz-harmatú virágok közt; gyümölcsfa-
sor hol túlmessze nyújtja már busa
220 ágait, és kéz kéne, mely a meddő
ölelést bontsa, vagy szilfára szőlőt⁴⁶
futtatna, hogy miként hű mátká, zárja
köré nász-szomju karját, s hozományul
hozza a vendég-fürtöket, diszélül
225 a száradt lombu szilnek. Szánalommal
nézi buzgalmukat az Ég királya,
s hívja Rafaelt,⁴⁷ a társas szellemet,⁴⁸ ki
Tóbiással⁴⁹ bolygott, szerevve náaszt
neki a hétszer eljegyzett arával.
- 230 „Rafael, hallod, az éji szakadékból
szökött Sátán a földön mily zavart
támasztott, és az emberpár szunyását
mint riogatta, s bennük mint törekszik
kiveszteni egész embernemük!
235 Menj hát, s fél napon át,⁵⁰ barát baráttal,
beszélgess Ádámmal, bárhol leled:
árnylugasán, ha fut a déli hőtől,⁵¹
s munkáját megszakítja délebéddelel
vagy nyugvással, s így szőjj beszélgetést:
240 emlékeztessed boldog helyzetére,
ez hatalmában hagyta meg saját
szabad akaratát,⁵² mely bár szabad,

⁴⁵ 209–210. Dombnak ... magasztalását] Vö. EP 8.275–282.

⁴⁶ 221–222. szilfára szőlőt / futtatna,] A szilfára futtatott szőlő az antikvitás óta hagyományos szimbóluma az egymást kiegészítő, segítő kapcsolatnak, illetve a maskulin erő és a feminin termékenység együttesének. Vö. Horatius, *Ódák* 2.15.4; *Átvált.* 10.100, 14.661–662.

⁴⁷ 227. Rafaelt] Nevének jelentése: „Isten meggyógyít”; „Isten egészsége”. Sokszor hozzák összefüggésbe a medicinával.

⁴⁸ 230. társas szellemet] Az eredetiben „sociable spirit”; JG. „legszivélyesb szellemet”

⁴⁹ 228. Tóbiással] Ld. EP 4.169–172.jz.

⁵⁰ 235. fél napon át] A könyv elején kezdődő és a 8. könyv végén záruló nap délutánján (vö. EP 5.1–2 jz., 379–380, 570–571 jz., 8.630–653 jz.).

⁵¹ 238. déli hőtől] Vö. EP 4.30–31 jz. és 5.307–309.

⁵² 242. szabad akaratát] Vö. EP 3.101–139 jz.

de változékony. Intsed őt: ne térjen
 tévútra magabiztosan; mi les rá,
 245 minő veszély, s kitől, mily ellen az,
 ki lebukván az Égből most a mások
 boldogságból-bukásán sántikál.
 Erőszakkal? Nem. Van, ki visszanyomja!
 Csellel, csalással. Tudja meg, nehogy
 250 akarva vétkezzén, azt hozza föl, hogy
 nem intették, s gyanútlanul bukott!”

Így szólt minden igazságot betöltvén
 Örök Atyánk. Megértve megbizását,
 a szárnyas szent nem mulatott időt;
 255 az ezer égi fény közül, hol állt
 sziporkázó szárnyal lefátyolozva,
 szökik, s lebegve száll az Égközépen.⁵³
 Az angyalhadak mindkét oldalon
 szétválva röptinek teret nyitottak
 260 az Empyreum⁵⁴ teljes útain,
 amíg az Ég-kapúig^x ért, amely
 aranysarkán fordul: nyílik^x magától,⁵⁵
 úgy alkotta az Égi Építész.⁵⁶
 Innentől látkörét nem fogta el
 265 felhő, csillag: megpillantá a Földet—
 a többi fénygömbhöz hasonlatos,
 bármily parány!—s a cédruskoszorús
 Istenkertet a csúcson. Galilei^{xi}
 távcsöve nem fürkészi éjjel ily
 270 tüzetesen a képzelt holdi tájat,⁵⁷
 vagy a hajós a Cycladok között
 felhőként felködlő Delost, Samost.
 Függeles⁵⁸ lecsapással erre hussan,
 tág étheren⁵⁹ vitorláz át világok⁶⁰

⁵³ 257. **Égközépen.]** A mennyország belsejében.

⁵⁴ 260. **Empyreum]** Ld. EP 2.760 jz.

⁵⁵ 262. **nyílik magától]** Vö. Homérosz magától kinyíló ég-kapuit: *Il.* 5.749.

⁵⁶ 263. **Égi Építész.]** Az *Az* eredetiben „the sov’ran Architect”, azaz Isten. Nem a később Mulciberként ismert bukott angyal, vö. EP 1.719–740. Vö. EP 8, 71.

⁵⁷ 268–272. **Galilei ... Samost]** Összetett hasonlat, amely az *Az* eredetiben hasonlóképpen az emberi és angyali látóképesség összemérhetetlenségét sejteti, azonban szerkesztése nem negatív! Vö. JG: „Így, / De nem ily bizton kémli Galilei / Csöve a hold képzelét vidékeit, / Vagy a hajós a Cycladok közöl / Elsőbe’ látszó Delost vagy Samost, / Mint kicsi felhőt”. Az eposzban Milton egyedül *Galileit* említi név szerint kortársai közül; vö. még EP 1.288 jz. A *Cycladok* az Égei-tengerben fekvő szigetcsoport, amelyek nagyjából körbefogják *Delost*, a mitikus úszó szigetet, Apollón és Artemisz szülőhelyét. *Delost* a mitológiai hagyomány a kozmosz középpontjának tartotta, itt azonban a periférián jelenik meg: utalhat ez a kopernikuszi világtér hallgatóságos elfogadására? *Samos* nem tartozik szigorúan véve a Kükládok közé (azoktól északra fekszik), az eredeti megfogalmazása azonban többértelmű, utalhat a Kükládoktól eltávolodó hajósra is. Vö. még EP 10.291–295. A 17. századi népszerű toposz Angliára Delosként utalni.

⁵⁸ 273–282. **Függeles ... száll]** Vö. EP 3.578–759.

⁵⁹ 274. **étheren]** Vö. EP 2.137 jz.

⁶⁰ 274–275. **világok / között]** Vö. EP 3.582–583 jz.

- 275 között erős szárnyon; kanyarg⁶¹ a sarkhoz,
s gyors csapdosással a sűrű leget
szítálja, meddig föllibeg a sas;
ott száll: phoenixnek⁶² nézi mind a szárnyas,
az egyetlen madárnak, mely Egyiptom
280 Thébájába röpül, hogy hamvait
a Nap lángtemplomába rejtse el.
Az Éden kelet-sziklájára⁶³ száll, hol
saját képére visszaváltozik:⁶⁴
szárnyas szeráffá⁶⁵—van hat szárnya, hogy
285 beárnyékolja égi termetét;
kettő dalia-vállát rejt el,
s királyi köntösként mellét födi;
kettő mint csillagöv veszi körül
derekát s ágyékát, combját takarja
290 égbe mártott színnel, aranypihével;
harmadik pár árnyalja lábait
tollpáncélzattal, égbevont szemekkel.
Mint Máia^{xiii} fia⁶⁶ állt, s rezgette szárnyát,
mely égi illatot terjengetett.
295 Rögton⁶⁷ fölismerték az angyalőr-
hadak és rangja, égi küldetése
szerint fölállva tisztelték, gyanítván,
hogy magas küldetéssel érkezett.
Szikrázó sátraik közt elvonult
300 az üdv-mezőkre, mirha-berkek és
virágzó balzsam, nárdus, cassiák^{xiii68} közt.
Mézillatár-vadon!⁶⁹ Természet itt
víg kamaszként⁷⁰ hancúrozott, szüzi
képzelete kényére féktelen
305 árasztva bőszet, édest, tenger üdvöt.^{xiv}

Közeledtét a fűszeres vadonban
meglátta Ádám, bűvös kunyhaja

⁶¹ **275. kanyarg a sarkhoz]** Az Az eredetiben „with steddie wing / Now on the polar windes”, azaz „biztos szárnyal a sarki szeleken” repül. Rafael röpte egyenes (vö. EP 3.580 jz.).

⁶² **278–281. phoenixnek ... rejtse el]** A *phoenix* mitikus madár, amelyet ötszáz évenként tűz emészt el, azonban hamvaiból feltámad, melyeket *Egyiptom Thébájába* (a hagyomány szerint Heliopolisba) visz a *Nap* szentélyébe. Vö. *Átvált.* 15.391–407. A fönixmadár a barátságot, a házasságot és a feltámadást is szimbolizálhatta. Vö. *Sámson* 1699–1707, és Shakespeare *A fönix és a gerle* című rövid költeményét.

⁶³ **282. Éden kelet-sziklájára]** Vö. EP 4.178 jz.; ld. még 4.548, 585, 787.

⁶⁴ **saját képére visszaváltozik]** Jellemző miltoni képlekenység a képi és a reális szint között. A madarak nézték fönixnek Rafaelet (278. sor), tényleges alakváltozást korábban nem említett a szöveg.

⁶⁵ **284. szárnyas szeráffá]** Vö. Ézs 6,2.

⁶⁶ **Mint Máia fia állt]** Hermész. Homérosznál gyakran Hermész viszi Zeusz üzeneteit a Földre; vö. *Od.* 5.28–54.

⁶⁷ **295–296. Rögton ... hadak]** Vö. EP 4.555–560.

⁶⁸ **301. nárdus, cassiák]** „[O]dament egy asszony, akinél valódi és drága nárduskenet volt, ... és ráöntötte a kenetet Jézus fejére” (Mk 14,3). „Végy kassziát is ötszáz pénzért” (2Móz 30,24) Vö. EP 5.23–24 jz). A nárdust és a kassziát gyakran említik együtt (pl. *Comus* 991).

⁶⁹ **300–301. mirha-berkek ... balzsam]** Vö. EP 5.23–24 jz).

⁷⁰ **303. víg kamaszként hancúrozott]** Az eredetiben: „Wantond as in her prime”. JG: „Ifjú korának pajkos kedviben”.

kapújában^{xv} pihenne,⁷¹ mert a Nap⁷²
 a Zenithről lövelte tűzsugarát,
 310 hogy jobban fűtse⁷³ a Föld belét, miként
 Ádám kívánná. Éva benn időben
 ízes gyümölcs-ebédet készített
 ingyencségül, és szomjat oltani
 nektárt a málna s szőlő tejszerű⁷⁴
 315 levéből. Ádám így fordult felé:

„Siess ki, Éva, látnod érdemes,
 kelet felől⁷⁵ a fák közt mily dicső
 alak közelg, úgy tetszik, délidőn⁷⁶
 új hajnal kélne; hoz talán az Égből
 320 parancsot nekünk, és kegyeskedik
 e nap vendégünk lenni. Menj, siess,
 és minden készletünket hozd elő,
 s tetézd meg jól, hogy méltóan fogadjuk
 szent vendégünk! Hadd kapják vissza tőlünk
 325 táplálóink saját ajándokuk,
 s a bőségből juttassunk bőkezűen,
 hol termését Természet sokszorozza:
 ha szedjük, jobban burjánzik, s ez int,
 ne zsugorgassunk!”
 330

Erre Éva: „Ádám,

330 Isten-formálta, lelkes föld-röge!⁷⁷
 Elég a kész, hol minden évszakon
 evésre készen, száron függ a tár!
 Azt kell leszedni csak,⁷⁸ mi tárolással
 táperőt nyer, s fölös nedvet veszít.
 335 De szaladok, s indáról^{xvi} ág-, bokorról
 gyümölcsaik színét-javát szakasztom,
 hogy vendégünk tetézve lássam el,
 hadd vallja majd, hogy úr-kegyét az Isten
 éppúgy ontotta a Földre, mint az Égre.”^{xvii}
 340 Szólt, s fürge szemmel körbenézve, gyorsan
 megfordult háziasszony-gond-teli:
 mit adjon föl, mi legkülönb ingyencség,
 s úgy elrendezze, hogy izlést ne sértsen

⁷¹ **308. pihenne]** Vö. Három angyal Ábrahámnál: 1Móz 18,1.

⁷² **308–309. a Nap ... tűzsugarát]** Dél van (vö. *EP* 4.30–31 jz. és 5.238).

⁷³ **310–311. hogy ... kívánná]** Ritka jelenség: olyan felesleg a Paradicsomban, amelynek szabályozása furcsa módon nem Ádám és Éva hatásköre (amint pl. a feleslegesen növekvő növényeké egyértelműen az; vö. *EP* 9.208–217). Vö. *EP* 3.599–602.

⁷⁴ **314. tejszerű]** A Paradicsom hasonlít a tejjel-mézzel folyó Kánaánra: Józs 5,6.

⁷⁵ **317. kelet felől]** Vö. *EP* 5.282.

⁷⁶ **318–319. délidőn / új hajnal kélne]** Vö. *EP* 5.238 és 11.203–207.

⁷⁷ **330. lelkes föld-röge]** Vö. 1Móz 3,19; vö. még *EP* 9.78–79.

⁷⁸ **333–334. Azt ... veszít]** Ádám és Éva munkájához ld. *EP* 4.332 jz; 5.310–311 jz.

- rosszul társítva, otrombán—de legszebb
 345 választékában jöjjön ízre íz.
 Indul s szakasztgat minden zsenge szárról,
 mit csak a mindent-termő Földanya
 érlel Kelet- és Nyugat-Indiában,⁷⁹
 350 Pontusban és a pún parton,⁸⁰ vagy épp
 hol Alcinous uralkodott:⁸¹ megannyi
 fajú, érdes-, sima-héjjú, szakállas
 kopáncsu,^{xviii} vagy kagylós gyümölcsöt; ily
 dús ajándékot halmoz bőkezűen
 az asztalra. Szőlő levét facsarja
 355 italnak, ízes ártatlan levét,⁸²
 édes magokból s tarka sok bogyóból
 sajtolt méz-szörpöt—van hozzája tiszta
 edénye, s a talajt szagos bokorról
 tört balzsammal, rózsával szórja meg.
- 360 Nagy ősatyánk az istenhez hasonló
 vendég elé vonul, de nincs egyéb
 kísérete, csupán tökéletes
 erénye; dísze magában van, különb⁸³
 fenségü, mint a sok királyt kísérő
 365 unalmas dísz, midőn lovak sorát
 hajtó lovászokat s aranyhimes
 csatlósokat bámul szájtáti csürhe.
 Előtte Ádám nem hunyázkodással,
 de szép szelíd tisztelkedéssel, úgy mint
 370 az fensőbb lényt megillet, meghajol,
 s így szól:

„Ó, égi Sarj, hisz Ég lehet csak
 hazája ily magasztosnak. Ha már
 leszálltál égi trónodról, s e boldog
 helyet jelenlétedre méltatod,

- 375 úgy méltóztass velünk—ha már nekünk
 adta királyi kegy e tág teret—
 e lugas árnyán megpihenni, és
 megízlelni e kert gyümölcsei

⁷⁹ **348. Kelet- és Nyugat-Indiában]** Dél-Ázsiában és a Karib-tenger vidékén.

⁸⁰ **349. Pontusban ... parton]** *Pontus* ókori tartomány a Fekete-tenger déli partján, a mai Északkelet-Anatólia, a *pún part* pedig Földközi-tenger déli partja Észak-Afrikában (Karthágó /Tunézia). Az előbbi híres gyümölcse a rebarbara és a mogyoró, az utóbbié a füge.

⁸¹ **350. hol Alcinous uralkodott]** Alkinoosz (*Alcinous*) a Phaiákok fejedelme az *Odüsszeiában*, kertje paradicsomi állapotokkal büszkélkedhet (*Od.* 7.112–121). Vö. még *EP* 9.442–448. Az előző sorok földrajzi hivatkozásainak középpontja, amelyet mint két „zárójelpár” fognak körül az említett helyek.

⁸² **355. ártatlan levét]** Az eredetiben: „inoffensive must” – alkoholmentes szőlőlé.

⁸³ **363–367. különb ... csürhe]** Bár Milton ifjúságában nem vetette meg a korabeli városi életet tarkító felvonulásokat (Ld. *L'Allegro* című versét), az *EP*-ban kifejezetten elítéli az ilyesfajta pompát-vagy annak művészi megjelenítését, vö. *EP* 9.28–40.

380 javát, s megülni, míg a Dél⁸⁴ heve
szünik, s a nyugvó nap hűvösre vált.”

Szelíden szólt az angyali Erény⁸⁵:

„Ádám, ezért jövök, hisz nem vagy úgy
teremtve, s lakhelyed nem oly vidék,
385 hogy égi lelkeket ne vonzana;
hol van árnyas kunyhód, vezess oda!
Egészen estig most szabad vagyok.”⁸⁶

Majd a Pomona fájaként⁸⁷ mosolygó

lugashoz tértek, melyet elborított
virág s nagy illat. Éva meztelen—
390 varázsával még bájos-édesebb,
mint az erdők nimfája, vagy a legszebb⁸⁸
a három istennő közül, kik az
Ida ormán vetélkedtek meztelen—
most égi vendégét szolgálta ki.
395 Erénye szikla: nem kell néki fátyol,
nem is pirult el kancsal gondolattól.
Szent üdvözlettel⁸⁹ illeté az angyal,
csakúgy, mint második Évául egyszer
Szűz Máriát:

400

„Embernem anyja,⁹⁰ üdv!

400 Kinek gyümölcsös méhe majd a Földet
még több fiúval tölti, mint amennyi
gyümölcszel Isten fáit ezt az asztalt
elhalmozták.”

Magas gyeptéglá volt
az asztaluk, és székeik mohából,

⁸⁴ 379–380. Dél ... vált] Vö. EP 5.235, 307–309, 570–571; 8.630–653.

⁸⁵ 381. az angyali Erény] Rafael, akire korábban (EP 5.284) szeráfként, később pedig arkangyalként (EP 7.42) utal a költő. Milton általában szabadon kezeli az angyali rendek.

⁸⁶ 386. Egészen ... vagyok.] Vö. EP 5.235, 8.630–653.

⁸⁷ 387. Pomona fájaként] Pomona a kertek és a gyümölcsfák római istensége, vö. EP 9.398–399 és *Átvált* 14..

⁸⁸ 391–393. vagy ... meztelen] Az *Ida ormán* lejátszódó vetélkedés során Aphrodité, Héra és Athéna rendeznek szépségversenyt a Priamosz-fi, Párisz előtt. Párisz a szépség és a szerelem istennőjét, Aphroditét választja, neki nyújtja át Erisznek, a viszály istennőjének almáját; döntése a trójai háború kitörésének egyik oka. A *meztelenség* motívumának hangsúlyozásából arra következtethetünk, hogy Milton (talán itáliai útja révén) ismerte a Párisz ítéletét feldolgozó reneszánsz ikonográfiai hagyományt, például Raffaello festményét.

⁸⁹ 397–399. Szent ... Máriát] Rafael és Éva találkozása előképe az Angyali üdvözletnek (Lk 1,28). A Jézus mint második Ádám újszövetségi megfeleltetés (1Kor 15,45–48) analógiájára már az egyházatyák *második Éváként* tekintettek *Máriára*, aki jóváteszi azt, amit az első engedetlen hiszékenységgel elrontott. A reneszánszban az angyali üdvözlet első (latin) szavát („Ave”, Lk 1,28) előszeretettel olvasták Éva (héber) nevének megfordításként.

⁹⁰ 399. Embernem anyja] „Az ember Évának nevezte el a feleségét, mert ő lett az anyja minden élőlénynek” (1Móz 3,20; vö. EP 11.158–159).

405 s a téres⁹¹ asztalon az ősz varázsa—
bár kéz a kézben táncoltak ehelyt
ősz és tavasz. Egy kicsinyég csevegtek,
nem félve, hogy kihűl ebédjük; őszünk
így kezdte:

410

„Ó, kóstold meg,⁹² Égi vándor,

410 a jót, mit Tápadónk nagylelküsége—
kitől méretlen száll minden kiváló
javunk—adat nekünk a Földanyával
étkül s élvül; talán a szellemeknek
ízetlen étek; én csak azt tudom:
415 mindünknek adja egyetlen Atyánk.”

Felelt az angyal: „Ha⁹³ mit ő⁹⁴ (aki
örökkön áldassék!) a félig⁹⁵ szellem-
embernek ad, nem lehet megvetendő
színtiszta szellemnek,⁹⁶ hisz ennek is
420 kell táplálék, mint magadfajta földi
embernek; mindkettőben adva vannak
alantas⁹⁷ érzékszervek, melyek által
látnak, hallnak, tapintanak, szagolnak,
ízlelnek, és emésztenek a testi
425 valót átalakítva testtelenné.
Hisz⁹⁸ tudd meg, ami csak teremtett,
táplálni kell azt. A durvább⁹⁹ elemből
táplálkozik a tisztább: víz a földből,
a vízből lég, a légből ím az éther¹⁰⁰
430 tűzgarmadáí, legalant¹⁰¹ a Hold—
innen¹⁰² vannak kerek arcán a foltok,
lényébe föl nem szítt mocsok-ködök.
Viszont a Hold meg nyirkos állagából

⁹¹ 405–407. téres ... tavasz] Vö. EP 4.147–148 jz.

⁹² 409. Ó, kóstold meg] Rafael beszédének befejezésében is (EP 5.444). sor) az eposz egyik kulcsszavát, a „taste” ígét használja (Vö. EP 1.2). Az ártatlanság állapotában természetesen még a később oly halálos kóstolás is ártatlan.

⁹³ 416–444. Ha ... kóstolót] Rafael részletes magyarázatot ad az angyalok anyagcseréjéről. A miltoni univerzumban táplálékra minden lénynek szüksége van, nem csak a földieknek. A földi és égi, illetve mennyei létezők életfunkciói analógiás kapcsolatban állnak egymással, de a magasabb rendűeké légiesebbek, tisztábbak.

⁹⁴ 416. ő] Isten.

⁹⁵ 416–417. félig szellem-/embernek] Az ember félig szellemi, félig testi lény.

⁹⁶ 419. színtiszta szellemnek] Az angyaloknak.

⁹⁷ 422. alantas] Az eredetiben „lower [facultie]”, azaz alacsonyabb(rendű), elemibb. Morális alsóbbrendűségről vagy elmarasztalhatóságról nincs szó. (vö. EP 5.105 jz.).

⁹⁸ 426–427. Hisz ... azt.] A miltoni ontológia alapelve.

⁹⁹ 427–428. A durvább - tisztább] Másik ontológiai alapelv.

¹⁰⁰ 429–430. az éther / tűzgarmadáí] Az égitestek (bolygók és csillagok) (vö. EP 2.137 jz.).

¹⁰¹ 430. legalant a hold] A geocentrikus világképben az égi szférák közül a Holdé a legalsó.

¹⁰² 431–432. innen ... mocsok-ködök] Vö. EP 1.287–291.

435 felsőbb gömböknek¹⁰³ párolog ki tápot.
 Mindennek fényt adó, a Nap jutalmul
 nedves kigőzölgést nyer, s estelente
 vacsoráz a tengerrel.¹⁰⁴ Bár az Égben¹⁰⁵
 az életfák ambroziát teremnek,
 szőlő nektárt, s a lombról hajnalonta
 440 mézharmatot söprünk, s a talaj telítve
 gyöngyszemmel, mégis itt ajándokához
 az Isten annyi új gyönyört vegyít,
 hogy vetekszik a Mennyel,¹⁰⁶ hát ne hidd,
 hogy átallom a kóstolót.”
 445

Leülnek,

445 s evéshez látnak; az angyal¹⁰⁷ sem tettette
 avagy köd-látomásként,¹⁰⁸ mint beszéli
 a legtöbb hittudós,¹⁰⁹ hanem való¹¹⁰
 jóétvággal emésztve, lényegébe
 átlényegítve:¹¹¹ a fölösleget¹¹²
 450 kilehelli a szellem könnyedén.
 Nem is csoda,¹¹³ ha alkimista szén-
 szitotta tűzben nyersvasat arannyá
 változtat át, vagy képes, azt hiszi.

455 Az asztalnál Éva mezítlenu¹¹⁴
 szolgált, csordultig töltve meg habos
 kupáikat nektárral. Tisztaság:

¹⁰³ **434. felsőbb gömböknek]** A bolygóknak.

¹⁰⁴ **437. vacsoráz a tengerrel]** A tengerpartról látható naplemente metaforikus magyarázata itt szó szerinti értelmet kap.

¹⁰⁵ **437–438. az Égben ... teremnek]** Vö. *EP* 4.218 jz.

¹⁰⁶ **443. vetekszik a Mennyel]** Éden és a menny analógiás kapcsolata az eposz visszatérő témája (vö. *EP* 5.586–588).

¹⁰⁷ **445–450. az angyal ... könnyedén]** Rafael ontológiai magyarázatának narrátori megerősítése, egyúttal az ún.

„doketista” magyarázat egyértelmű tagadása (amely szerint csak látszat lenne az angyalok emésztése és nélkülözne a metafizikai realitást). Milton itt a feltámadott Jézus történetéhez igazodik a bibliai Rafaelével szemben (vö. Lk 24,39–43 és Tob 12,19).

¹⁰⁸ **446. köd-látomásként]** Az eredetiben: „in mist, the common glass of theologians” – Milton kritizálja a teológusok komplikált beszédmódját szembeállítva az angyaloknak a lényegeset a lényegtelenről való megkülönböztetésével.

¹⁰⁹ **447. a legtöbb hittudós]** Az eredetiben „Theologians”.

¹¹⁰ **447–449. való]** Valódi.

¹¹¹ **449. átlényegítve]** JG: „Testetlenné változtatván a testit”. Az eredetiben: „transubstantiate” – szemben a katolikus átlényegülés-tannal az anyag természetesen szellemesül, közvetítő nélkül. Burkoltan utalás arra is, hogy az angyalokkal való közös étkezés valódi, igazi „communio” is egyben. Ugyanakkor egyszerre az angyali emésztés magyarázata és fricska a katolikus teológiának. A IV. lateráni zsinat (1215) tanítása szerint a pap a misében a kenyeret és bort *átlényegíti* Krisztus testévé és vérévé. Itt az *átlényegítés* a teológiai értelem helyett gastroenterológiai jelentést kap és a(z) angyali) bélrendszer feladatává válik.

¹¹² **449–450. a fölösleget ... könnyedén]** Az angyali emésztőrendszer nem a végbélen, hanem a légutakon keresztül ürít.

¹¹³ **451–453. Nem ... hiszi]** A korabeli gondolkodásban gyakran párhuzamot vontak az *alkimista* anyagot *átváltoztató* tevékenysége és az emésztés között.

¹¹⁴ **453. mezítlenu]** Ld. 1 Móz 2, 25.

méltó az Édenhez! Ha valaha
 mentsége volna Isten sok fiának,
 hogy megpillantva nő, belészeret—
 460 úgy most lehetne!... Ám az ő szivükben
 nem úr a szenvedély, nem ismerik
 poklát a megcsalt féltékeny sziveknek.

Ettek-ittak, amennyi jólesett,
 túl sem terhelve gyomruk. Mi jutott¹¹⁵
 465 Ádám eszébe? Ne szalassza el
 az alkalmat, mit együttlét kínál,
 s megtudjon egyet-mást az églakók
 felsőbbrendű létéről is, kiket
 magánál annyival különbnek érez!
 470 Fényformáik: az Úr tükör-sugára,
 s erőjükhöz képest az emberé
 semmi. Az Ég-követhoz¹¹⁶ félve így szólt:

„Ó, Ég-lakó! Kegyelmed érzem abban,
 ahogy megtiszteléd emberfajunk:
 475 méltóztattál szerény lakába lépni,
 s megízlelni e föld gyümölcseit,
 habár nem angyal étke, úgy fogadtad,
 mintha jobban az égi tor sem ízlett
 volna neked, pedig minő különbség...”¹¹⁷

480 A szárnyas herceg így felelt neki:
 „Egy a Mindenható, kiből kiáradt
 minden dolog, s kihez majd visszatér, ha
 el nem fajult. Egyetlen ősananyagból
 mind ily tökéletesnek létesült
 485 más-más formát felöltve, létfokot,
 vagy élőknél az élet más fokát.
 Valami annál tisztább, szellemibb,
 minél közelebb Istenhez, vagy épp tör
 felé a rá kimért szerep szerint,
 490 míg szellemé nem küzdi magát a test
 saját faja határain belül.
 Gyökérből¹¹⁸ így a könnyebb szár fakad,
 szárból a még légibb levél, utóbb a
 pompás, fénylő virág már illat-lelket
 495 lehell;^{xix} virág s gyümölcse ím az ember
 étke—fokoként vágyik finomulni

^{115 115} **464–465. Mi jutott / Ádám eszébe?** A (pre-darwinista) kora modern felfogás szerint Ádám természetétől fogva intelligens és kíváncsi „értelmiségi”; utódjai már csak elfajzott másai.

¹¹⁶ **472. Az Ég-követhoz** Az eredetiben „th’Empyrean Minister”. JG: „A mennyei követhoz”.

¹¹⁷ **479. pedig minő különbség ...**”] Ádám retorikai kérdéssel csalogatja elő Rafaelból a vágyott tudást.

¹¹⁸ **492–503. Gyökérből így a ... lényegükben egyek**] Rafael egy virághoz hasonlítja a teremtet világot, amelyben a létezők *fokoként finomulnak*, ám *lényegében* egyek maradnak. Az így elképzelt univerzum elemei organikusán kapcsolódnak és egyként fejlődni is képesek. Egyes kritikusok szerint a kép az eposz poétikai középpontja. A motívum határozottan bibliai eredetű, az „Isai törzsökéről” kihajtó Messiásra utal, ld. Ézs 11.

életté: állattá, értelmi lényé,
 s származik élet, érzék, képzelet
 és értelem. Innen nyer ész a lélek,
 500 ész lesz a lényege: okosodás¹¹⁹
 s lényegre-látás—ez a mi sajátunk,
 az tiétek; fokuk szerint elütnek,
 de lényegükben egyek. Így ne ámulj,
 ha mit Isten jónak ítelt neked,
 505 nem lököm vissza, de átlényegítem
 sajátommá. Jöhet¹²⁰ még oly idő,
 midőn az ember angyalokkal együtt
 eszik, s nem érzi étkük léginek.
 E testi tápláléktól testetek
 510 talán egyszer átszellemül, s idővel
 megjobbul, szárnyasan a légbe röppen,
 mint mi, és kénye-kedve szerint lakik
 itt, vagy az égi szent Paradicsomban:
 ha engedelmesek maradtok¹²¹ és
 515 annak szerelmében hivek, kinek
 családja vagytok. Örvendeztetek
 a teljes üdvnek, mit jelen valótok
 fölfoghat, mert még többre képtelen.”

Az emberiség őse így felelt:
 520 „Kegyelmes szellem-vendég, jól mutattad,
 tudásunk útja merre tartson, és hol
 vezet a központtól a szélekig
 a Természet lépcsője, merre a
 teremtett dolgokat szemlélve hágunk
 525 fokról-fokra az Istenig. De mondd,
 ez óvásod: »Ha engedelmesek
 maradtok«—mit jelent? Dacolhatunk mi
 Ővéle, elveszítve kedvezését,
 ki minket porból gyúrt, s e helyre plántált,¹²²
 530 az üdv teljességébe, mit csak ember-
 sóvárgás fölfoghat és fölkutathat?”

Az angyal szólt: „Ég s Föld fia, jegyezd meg!
 Boldog¹²³ vagy?—Istennek köszönheted.
 Ám magadnak köszönd, ha az maradsz,
 535 engedelmességednek. Erre int

¹¹⁹ **500–501. okosodás / s lényegre-látás]** Az eredetiben „Discursive, or Intuitive”. Az *okosodás*on alapuló emberi s az intuitív angyali megértés megkülönböztetése Aquinói Szent Tamástól származik; az eposzban azonban előfordul, hogy az angyalok érvelnek (ld. pl. *EP* 4.886–971) vagy hogy az első emberpár lényegre lát (ld. pl. *EP* 12.610–613).

¹²⁰ **506–513. Jöhet ... Paradicsomban]** Rafael az emberiség büntelen fejlődését vázolja. E szerint az emberek idővel az angyalokhoz hasonlóan teljes egészében szellemi lényekké válhatnak (vö. Augustinus, *Isten városa* 14.10).

¹²¹ **514. ha engedelmesek maradtok]** Az eposz fő témája, hogy a bűn az Istennek való engedelmisség hiánya: az engedetlenség: *EP* 1,1

¹²² **529. plántált]** Az eredetiben „plac’d”. JG: „Ide helyezett”. Ádám tisztában van saját eredetével (vö. 1Móz 2,7–8 és *EP* 4.423–424, 7.524–525).

¹²³ **533–535. Boldog ... engedelmességednek].** Rafael szavai az itt következő sorokban az Atya szavait erősítik meg. Vö.: *EP* 3. 101–139. jz: a teremtettségét, eredendő boldogságát Istennek köszönheti, ám saját szabadságát engedetlenségével önként feladhatja. Rafael feladata a figyelmeztetés, az óvás.

óvásom! Szívleld meg! Tökéletesnek
 teremtett Isten, ám változhatónak.
 Jónak, de úgy, hogy csak terajta áll,
 hogy jó maradj. Természettől szabadnak
 540 szerzé akaratom, hogy pusztá kényszer
 s örök végzet szolgálja ne legyen!
 Önkéntes hódolat: ez óhaja,
 nem kényszerszermunka—ezt nem kedveli,
 s nem is kedvelheti! Hisz szolgálzivat
 545 miképp tegyen ki próbának: vajon
 önként szolgál, vagy csak mivel a kényszer
 űzi, s nincs módja mást választani?
 Mi, angyalok, kik színről színre látjuk¹²⁴,
 szerencsénkben csak úgy maradhatunk meg
 550 mi is, ha mint ti, tesszük rendelését—
 ez biztosítja létünk. Szabadon¹²⁵
 szolgáljuk, mert szabadokként szeretjük.
 Szeretjük, vagy se, tőlünk függ. Ez éltet
 vagy ront. Vannak, kik engedetlenül
 555 lebuktak már az Égből a Pokolba.¹²⁶
 Mily végső üdvből mily kínokba estek!”

Nagy őszünk szólt: „Iged figyelmesen
 hallgattam, égi hírnök, élvezőbb
 fülekkel, mintha¹²⁷ a közel hegyekből
 560 kherúbok égi hangja szólna éjjel.
 Hisz jól tudom, szabadnak alkotó
 akaratunkat s tetteinket Isten.
 Szilárd szándékom volt, és az ma is, hogy
 Teremtőnket sosem feledjük és
 565 szavát tegyük—ez egy parancsa¹²⁸ is
 igazságos. A Mennyben lett¹²⁹ viszály,
 miről szóltál, kétséget önt belém;
 annál inkább szeretnék hallani
 mindent, ha jónak látod. Furcsa téma!
 570 Csöndben fülelnem érdemes! A nap¹³⁰
 hosszú, hisz még csak félbe járta meg
 útját a Nap, előtte még a fél ég.”^{xxx}

¹²⁴ **548. színről színre látjuk]** Az eredeti kevésbé egyértelmű: „In sight of God”. JG: „Isten trónusa / S színe előtt.”

¹²⁵ **551–552. Szabadon / szolgáljuk]** Az eredetiben: „freely we serve, Because we freely love”. JG: „önként szeretünk, s szabad szeretni.”. JI magyar fordítása tudatos vagy véletlen utalás a budapesti Eötvös Collegium híres jelszavára: „Szabadon szolgál a szellem”.

¹²⁶ **555. a Pokolba]** Ádám és Éva először hall a Pokol létezéséről, ám – talán lényeglátásuk jeleként (Vö. EP 5.500–501 jz.)—minden akadékoskodás nélkül tudomásul veszik létezését.

¹²⁷ **559–560. mintha ... éjjel.]** Vö. EP 4.455 jz., 689; 5.3 jz., 32, 57–58, 150.

¹²⁸ **565. egy parancsa]** Vö. 1Móz 2,16–17 és EP 4.426–431, 8.321–333.

¹²⁹ **566. lett]** Befejezett melléknévi igenév, nem ige.

¹³⁰ **570–571. A nap ... ég.]** Kevéssel múlt dél. A középső könyvek Ádám és Rafael közötti beszélgetései tartalmazzák az eposz teljes előtörténetét, a Sátán ocsúdása (EP 1.49–58) előtti eseményeket, de az elbeszélés elsődleges szintjén egyetlen hosszú délután történetét mesélik el (EP 5.235). A beszélgetés fordulópontjain a szereplők visszatérően reflektálnak az idő múlására (vö. EP 5.379–380; 7.98–99; 8.206, 630–632).

Ezt kérte Ádám. Rövid hallgatás
után Rafael egyetértve így szólt:

575 „Nagy dolgot kérsz, emberfaj őse,¹³¹ tőlem!
Szomorú és nehéz¹³², mint mondjam el
embernek itt a küzdő szellemek
nem látható tusáit bútalán;
egykor, még híven, oly tökéletes
580 nagyságok vesztét... Mint fedjem föl egy más
világ titkát, amit talán nem is
jogos kitárnom?¹³³ Ám ha javadra végzem,
elnézi Isten; s mi az emberi
érzékét meghaladja, festem azt,
585 ahogy tudom, a lelki dolgokat
példázva testiekkel, mert a Föld
csak árnyképe a Mennynek,¹³⁴ s dolgaik
hasznalóbbak, mint földiek hiszik.

Nem volt világ.¹³⁵ A Zűr uralkodott,
590 hol most az Ég forog, s a Föld pihen
középpontjára téve; egy napon¹³⁶,
(mert¹³⁷ az idő az öröklétben is
mozgás útján méri a tartamot,
múlt-jelen-^{xxi} és jövővel)—egy napon,
595 minőt a Menny nagy éve hoz, az angyal-
hadakat egybehívta királyi szó,
és megjelentek számtalan sokan
az Isten trónjánál a négy világtáj
felől fény-rendekben vezéreikkel.

¹³¹ **575. emberfaj őse,]** Az eredetiben „prime of men,” azaz első és legkiválóbb az emberek közül.

¹³² **576. Szomorú s nehéz]** Az eredetiben: „sad task”; JG: „nehéz, szomorú feladat”. A 9. könyvben az epikus narrátor ugyanezzel a fordulattal vezet be az emberi nem bűnbeesésének történetét. *EP* 9.14.

¹³³ **583.kitárnom]** Rafael némileg bizonytalan, hogy mennyit szabad neki feltárnia az isteni titkokból az embernek. Végül úgy dönt, hogy példázatként, az ember okulására („javára”) elmondhatja az angyalok lázadásának okát és történetét.

¹³⁴ **587. árnyképe a Mennynek]** Az árnykép Miltonnál legtöbbször nem a platonai vertikális, hanem általában a tipológiai, azaz történeti-horizontális értelemben használatos: az egyes múltbeli (sokszor ószövetségi) személyek, események vagy dolgok a jelen vagy a jövő (újszövetségi) előképei (tüposzai), ill. árnyékai (Jn 3,14); Rm 5,14; Kol 2,17. Vö. *EP* 12,231-241, és *EP*, 12, 300-314. Kivétel Zsid 8,4-5. Rafael itt a tipológiát ebben a vertikális értelemben használja: ami a mennyben megtörtént, az analóg módon a földön is megtörténhet. Rafael ennek veszélyére figyelmezteti Ádámot.

¹³⁵ **589–591. Nem ... téve]** Időrendben a Rafael által itt elbeszéltekkel kezdődik az eposz cselekménye, még a hat nap alatt teremtett világ keletkezése előtt: ekkor a kozmosz helyét is a káosz (*Zűr*) töltötte ki (vö. *EP* 2.985–988, 7.218–233).

¹³⁶ **591–595. egy napon... hoz]** A *nagy év* az az idő, ami alatt az összes csillag visszatér eredeti helyére az égbolton. Platónnál 36 000 földi év (*Tim.* 39d), de más becslések is léteztek. Milton nyitva hagyja, hogy a *Menny nagy évét* pontosan hogyan kell értelmezni. A lényeges mozzanat, hogy fordulópontja – mint az a *nap*, amelyen az eposz cselekménye kezdődik – kozmikus korszakhatárt jelent. A többitől eltérően az eposz világán belül ezt a napot nem előzi meg este.

¹³⁷ **592–594. mert ... jövővel]** Kulcsmondat az eposz világképében, a menny és föld közti analógia (*EP* 5.586–588) első konkrét állomása. Az idő nem a kozmosz teremtésével kezdődött, hanem már azt megelőzően, az *öröklétben is* létezett. A *CD*-ban Milton – Platónról és Arisztotelésztől eltérően – határozottan felveti, hogy az idő mint a *mozgás* mértéke kiterjeszhető a világ kezdete előttre (*CD* 7.1 = YP 6:313–314).

- 600 Tízezerszer ezer¹³⁸ jelvény¹³⁹ röpült fenn,
zászlók előhad és hátvéd között
légben lobogva, hogy külön mutassák
a rangokat, erőket, rendeket;
kihímezve szikrázó szőtteken—
- 605 szeretet s buzgalom megannyi szent
emlékjele. Ott álltak kör a körben¹⁴⁰
végtelen számban; a végtelen Atya,
ki mellett üdv-ölében ült fia¹⁴¹—
mintha¹⁴² tüzes hegyről beszélne, melynek
- 610 csúcsa vakít: nem látható—, eképp szólt:
- »Halljátok¹⁴³, sugárszülte angyalok,
trónok¹⁴⁴, hatalmak, országok s erények
örökérvényü végezésemet!
E nap teremtetem,¹⁴⁵ kit Egyszülött¹⁴⁶
- 615 Fiamnak nyilvánítok ím e szent
hegyen fölkenve; őt, kit jobbomon
itt láttok, állítom^{xxii} vezéretekké,
s magamra esküszöm,¹⁴⁷ hogy meghajol¹⁴⁸
neki a Mennyben minden térd, s királynak

¹³⁸ **600. Tízezerszer ezer]** *Számtalan sok* (EP 5.597). A nagy számokat a java részt még római számokkal író 17. században nehezen kezelték, megnevezésük is inkább csak hozzávetőleges volt (vö. EP 8.113–114). Miltonnál a ritkábban előforduló – és mindig határozatlan – *milliók*, ill. *miriádok* mellett általában az *ezer* és *tízezer* szerepel a „nagyon sok” megjelölésére. A *tízezerszer ezer* a legnagyobb mennyiség, amelyet megnevez az eposzban (vö. EP 6.767), mindkétszer az el nem bukott angyalok kontextusában. A bukott angyalok határozottan kevesebben vannak (vö. EP 1.545).

¹³⁹ **600. jelvény]** Hadijelvény. Az eredetiben: „Ensigne”. JG: „jelvény”. Rafael lassan bevezeti a Mennybéli Háború leírásához szükséges szókészletet.

¹⁴⁰ **606. kör a körben]** Az eredetiben „Orb within Orb”. JG: „Körbe’ kör”.

¹⁴¹ **608. üdv-ölében ült fia]** Az eredetiben „in bliss embosomed”: ugyanaz a szótó, mint amit János használ az evangéliuma elején: „az egyszülött Isten, aki az Atya keblén van” (Jn 1,18). Vö. EP 3.177 jz.

¹⁴² **609–610. mintha ... látható]** „A Sínai-hegy egészen füstbe borult, mert leszállt rá tűzben az ÚR. ... Leszállt tehát az Úr a Sínai-hegyre, a hegy csúcsára” (2Móz 19,18–20). Isten hegyéhez vö. EP 2.258–261; 3.56–57; 5.630, 653, 721, 770–771; 6.5, 88, 743; 7.744, 7.584–585, 599–600.

¹⁴³ **611–626. Halljátok ... válthatóan]** Az eposz szempontjából központi jelentőségű az Atya beszéde a Fiú felmagasztalásáról (exaltáció), felkenetéséről (anointment), amely közvetlen oka a Sátán lázadásának. Bibliai alapja Zsolt 2,6–7: „Én kentem föl királyomat szent hegyemen, a Sionon! Kihirdetem az ÚR végzését. Ezt mondta nekem: Az én fiam vagy! Fiammá fogadtalak ma téged!”; Zsid 1,2–5: „ezekben a végső időkben a Fiú által szolt hozzánk, akit örökösévé tett mindennek, aki által a világot teremtette. Ő Isten dicsőségének a kisugárzása és lényének képmása, aki hatalmas szavával hordozza a mindenséget, aki miután minket bűneinktől megtisztított, a mennyei Felség jobbára ült. Annnyival feljebbvaló az angyaloknál, amennyivel különb nevet örökölt náluk. Mert az angyalok közül kinek mondta valaha: „Fiam vagy te, ma nemzettelek téged!” majd: „Atyjává leszek, és ő Fiammá lesz.” A CD-ben (I.5) Milton szerint ez metaforikusan értendő.

¹⁴⁴ **612. trónok, hatalmak, országok s erények]** Az angyali rendek formulaikus megszólítási módja, a tradicionális kilenc rendből többet is megnevez az Atya. A megszólítást, melyet a Sátán is majmolni fog ld. EP 5.777.

¹⁴⁵ **614. e nap teremtetem]** Az eredetiben „begat”, azaz nemzettem, ld. fent Zsid 1,5 is. JG: „e nap fogantam őt”. A foganás az exaltációra utal, nem a teremtettségre, ld EP 3.399 jz.

¹⁴⁶ **614–625. Egyszülött Fiamnak nyilvánítok]** Vö. 1Móz 22,12; ApCsel 13,33; Zsid 5,5; 2Pét 1,17.

¹⁴⁷ **618. magamra esküszöm]** Vö pl. 1Móz 22,16; Ézs 45,23

¹⁴⁸ **618–620. meghajol ... vallja]** Vö. Fil 2,9–11: „Ezért fel is magasztalta őt Isten mindenek fölé, és azt a nevet adományozta neki, amely minden névénél nagyobb, hogy Jézus nevére minden térd meghajoljon, mennyieiké, földieké és földalattiaké; és minden nyelv vallja, hogy Jézus Krisztus Úr az Atya Isten dicsőségére.”

620 vallja! Helyettes-országglása közben¹⁴⁹
nem-osztható lélekké egyesülve
örökre üdvben lakjatok. Ki nem hajt¹⁵⁰
szavára, ellenem dacol, s kötést tör.¹⁵¹
Isten-látásból¹⁵² mélybe vettetik,¹⁵³
625 a legkülső sötétre¹⁵⁴ hull, s helye
ott lesz örökre meg nem válthatóan!«

Szólt a Mindenható, s az összes angyal
látszólag¹⁵⁵ egyetért—nem mind valóban.
E napot¹⁵⁶ mint más ünnepet daloknak
630 és táncnak szentelték a szent hegyen¹⁵⁷,
titokzatos¹⁵⁸ táncnak¹⁵⁹, mi legkivált
az álló- s bolygó-csillag-forduláshoz
hasonlatos: egymást áthatva-szóve
kavarognak, mégis szabályosan, ha
635 a legszabálytalanabbnak^{xxiii} tűnnek is,
s forgásukban oly összhangzat zenél, hogy
gyönyörrel hallgat rá az Isten is!
Közélg az est¹⁶⁰ (mert¹⁶¹ van nekünk is esténk,
reggelünk, kedves, bár nem sors-szerű
640 változásként), megéheztén a táncban
evéshez látnak: körben, ahogy álltak,
asztal terül tüstént megrakva angyal-
étkekkel, és rubin nektár folyik
gyöngy- és gyémánt- s nehéz aranykehelybe,
645 Mennyben termett pompás borág gyümölcse.
Füzérkoszorúsan virágra dőlve

¹⁴⁹ **620. Helyettes országglása közben]** Az eredetiben: „Under his Vice-gerent”. JG: „E nagy, helyettes kormánya alatt”.

¹⁵⁰ **622–623. Ki nem hajt / szavára]** Az eredetiben „disobeys”, azaz „nem engedelmeskedik neki”.

¹⁵¹ **623. kötést tör]** Az eredetiben: „Breaks union”, amit majd az at-one-ment, azaz az atonement hoz majd helyre: vö. 2Kor 5, 18–21.

¹⁵² **624. Isten-látásból]** Vö. EP 3.63–64 jz.

¹⁵³ **624. mélybe vettetik]** E fenyegető beszédaktusával egyes kritikusok szerint az Atya maga idézi elő elő a Sátán lázadását.

¹⁵⁴ **625. a legkülső sötétre]** „A haszontalan szolgát pedig vessétek ki a külső sötétségre” (Mt 25,30).

¹⁵⁵ **628. látszólag]** A színlelésen csak Isten lát át, vö. EP 3.697–701. A látszat és valóság közti különbség az eposz egyik kulcskérdése, döntő szerepet játszik az ember bukásában is (vö. EP 9.919).

¹⁵⁶ **629. E napot]** Az eposz cselekményének időrendjében az első nap: vö. EP 5.591–595 jz.

¹⁵⁷ **630. a szent hegyen]** Vö. EP 5.609–610 jz.

¹⁵⁸ **631–633. titokzatos ... hasonlatos]** Milton tudja, hogy az égitestek mozgását csak részben okozza a Föld tengelyferdesége (amely az eposzban a bűneset következménye, vö. EP 10.668–671). A Föld keringése miatt a Nap az állócsillagokhoz képest a paradicsomi világban is leírna egy látszólagos pályát. Vö. EP 7. 427 jz.

¹⁵⁹ **631. táncnak]** A kora modern felfogásban a tánc a teremtett világot összetartó szervező erő; Sir John Davies *Orchestra* című hosszú költeménye (1594) meg is jeleníti ezt a kozmikus táncot.

¹⁶⁰ **638. Közélg az est]** Az első este az eposz kronológiájában (vö. EP 5.591–595 jz.). Milton a héber időszámítást követve napnyugtától napnyugtáig számolja a napokat, ez tehát a második nap kezdete.

¹⁶¹ **638–640. (mert ... változásként)]** Kulcsmondat az eposz világgépe szempontjából, a menny és föld közti analógia további kifejtése (vö. EP 5.586–588, 592–594). A mennyben tökéletes a szabadság, semmi – még a napszakok változása – sem történik szükségszerűségből, az angyalok életének napi ritmusa mégis emlékeztet az emberekére. A mennyi nappalok és esték körforgásához vö. EP 6.4–12.

ők ettek-ittak,¹⁶² közös-édesen
 kortyoltak halhatatlanságot, élvezet.
 Csömörtelen mérséklet¹⁶³ védte őket
 650 túlzástól a Bőség-király előtt, ki
 kegyét önti, derűjükön derülve.

Följött az illat-éj¹⁶⁴ a fellegekkel,¹⁶⁵
 miket az Isten-csúcs¹⁶⁶ lehelt ki, honnan
 fény, árny szökik,¹⁶⁷ s a Menny sugáros¹⁶⁸ arcát
 655 kedves¹⁶⁹ homályba vonta (itt az éj
 nem koromfátylas), és a rózsaharmat
 mindent álomba zsonditott, csak Isten¹⁷⁰
 éber szemét nem. Ott a tág síkon
 mely tágabb,¹⁷¹ mintha Föld terület sikká
 660 (ily téres¹⁷² Isten udvara!), az angyal-
 sereg rajokra tört, s letáboroztak
 életfáknál, élő folyók előtt:
 támadt ott milliányi égi sátor,
 s ők hús szelek-suhintva¹⁷³ ott aludtak,
 665 kivéve akik sor szerint¹⁷⁴ az Úr
 trónja előtt egész éjjel daloltak.

Sátán nem így viraszt—eképp nevezük,
 mert régi neve¹⁷⁵ nem csöndül az Égben.
 Első főangyalok közül való,
 670 ha épp nem első kegyben, hatalomban,
 kiválóságban, mégis telve dühvel¹⁷⁶
 Isten Fia ellen, mióta Atyja
 tisztelte és fölkenete Messiásnak.¹⁷⁷

¹⁶² **647. ettek-ittak]** az angyali idillikus étkezés, talán eucharisztia (communio) mennyei előképének is felfogható, s ennek végső beteljesedése majd az újja teremtett földön a „Bárány menyegzője” lesz (Jel 19,9).

¹⁶³ **649–650. Csömörtelen ... előtt]** A Menny a *bőség* otthona, lakói azonban *mérsékletük* által védve maradnak a *csömörtől*.

¹⁶⁴ **652. illat-éj]** Az Az eredetiben „ambrosial Night”, homéroszi kifejezés, vö. *Il.* 2.57.

¹⁶⁵ **652. Följött ... fellegekkel]** Az eposz első éjszakája, vö. *EP* 5.638 jz.

¹⁶⁶ **653. Isten-csúcs]** Isten hegye, vö. *EP* 5.609–610 jz.

¹⁶⁷ **654. szökik]** Szökken, azaz származik (az Az eredetiben „Spring”). Vö. *EP* 6.4–12.

¹⁶⁸ **654. sugáros]** Sugárzó, fényes.

¹⁶⁹ **655–656. kedves ... koromfátylas]** Az égi–földi analógia további kibontása, vö. *EP* 5.638–640, 6.4–12.

¹⁷⁰ **657–658. Isten / éber szemét]** A – mindent látó – szem az Atya Isten közismert jelképes ábrázolása. Isten nem alszik: „Bizony nem szunnyad, nem alszik Izráel őrizője!” (Zsolt 121,4).

¹⁷¹ **659. mely ... sikká]** A analógia újabb állomása (vö. *EP* 5.592–594). A földgömb síkbeli ábrázolására a Mercator-féle vetítés a 16. sz. óta ismert volt. Az eredeti szövegben a *sík* és a „globous” („gömbölyű”) föld szembeállítására azonban ennél többet, dimenzióváltást is sugallhat.

¹⁷² **660. téres]** Tágas. Az Az eredetiben nem szerepel, de a szójáték jól illeszkedik a dimenzióváltást is megengedő miltoni kontextusba.

¹⁷³ **664. szelek-suhintva]** Szelek fuvallata által hűsítve.

¹⁷⁴ **665. sor szerint]** Akik sorra kerültek.

¹⁷⁵ **668. régi neve]** A Sátán eredeti nevét „Lucifer” (fényhordozó) Milton itt nem használja, vö. *Ézs* 14,12: „Leestél az égről, fényes hajnalcsillag”. Három más alkalommal (*EP* 5.760; 7.131;10,425) találkozunk Lucifer névvel. A Sátán eredeti nevét nem ismerjük, az végleg eltöröltetett. Vö. *EP* 7.130—132 jz.

¹⁷⁶ **671. dühvel]** Az eredetiben: „envy”, azaz irigység. JG. „irigy haraggal”

¹⁷⁷ **673. felkenete Messiásnak]** Messiás jelentése: felkent; görögül: Krisztosz. A Fiú felmagasztalása (611–626) tehát messiási felkenetés volt; s ez váltja ki a Sátán irigységét.

675 Nem szenvedhette ezt sátáni dölyf,
s magát kisemmizettnek vélte¹⁷⁸ csak.
Gonosz bünt,¹⁷⁹ megvetést fogant szívében,
s amint az éjfé¹⁸⁰ csöndnek, szunnyadásnak
árnyas szakát meghozta, eltökélte,
680 hogy elvonul hadával és a legfőbb
trónt nem imádva, engedetlenül
elhagyja megvetéssel. Fölriasztván¹⁸¹
helyettesét,¹⁸² tölté fülét titokban:

»Alszol, pajtásom? Hogy zárhatja le
álom pilláidat, vagy elfeledted
685 a döntést, mely tegnap¹⁸³ szaladt ki a
Mindenható ajkán? Közölted eddig
velem eszméidet, s közöltem én is.
Kik ébren egyek voltunk, mint szakíthat
most álom szét? Új törvényt tett az Úr.
690 Új törvény,¹⁸⁴ új az úr, új vélemények
támadhatnak bennünk, szolgáliban,
s vitathatjuk: ebből mi lesz, mi kétség.
Több szót kovácsolnunk itt nem tanácsos.
Tízezreink^{xxiv185} főit gyűjtsd egybe most,
695 s közöld: parancs, hogy mielőtt az éj
szabadul árnyfelhőitől, haza¹⁸⁶
kell szállnom, s kik alattvalóimul
lengetik zászláik, kísérsenek
északra, birtokunkba, hogy fogadjuk¹⁸⁷
700 méltán királyunkat, a Messiást,
s vegyük parancsát—hódoltatni tör
minden hatalmat, s új törvényt szerez.«

Így szólt az álnok angyalfő, s barátja
gyanútlan keblibe gonosz varázst

¹⁷⁸ **675. magát kisemmizettnek vélte]** Az Az eredetiben „thought himself impaired” azaz:

kisemmizettnek/megalázottnak vélte magát, ill. kisemmizettként/megalázottként gondolta el magát.

¹⁷⁹ **676. Gonosz bünt, megvetést fogant szívében]** Sátán „fogantatása” az Az eredetiben az ének 666. sora.

¹⁸⁰ **677. éjfé]** Kitüntetett időpont az eposzban. Metaforikus párjával, a déllel együtt a Sátán órája.

¹⁸¹ **681–682. Fölriasztván / helyettesét]** Az álomból való ébresztés az ének egyik főmotívuma, vö. *EP* 5.17–26; vö. még *EP* 1.81–87.

¹⁸² **682. helyettesét]** A lázadással az angyalok elveszítik nevüket (vö. *EP* 1.360–361 jz., 5.667–668).

¹⁸³ **685. tegnap]** Az eposz első napján. Az éjfé már a cselekmény második napjához tartozik (vö. *EP* 5.638 jz.). A döntés a Fiú felkenése.

¹⁸⁴ **690. Új törvényt]** Sátán úgy állítja be, hogy a Fiú felkenetése elfogadhatatlan, mert „új”, vagyis váratlan döntés volt Isten részéről.

¹⁸⁵ **694. Tízezreink]** Az Az eredetiben „myriads” (a. m. „számtalan”), nem katonai egység, hanem „nagyon sok” jelentésű határozatlan számnév (vö. *EP* 1.87 jz., 5.600 jz.).

¹⁸⁶ **696–699. haza ... északra]** „Fölmegyek az égbe, Isten csillagai fölé emelem trónomat, odaülök az istenek hegyére a messze északon” (Ézs 14,13). A bibliai vers Sátán bukásának klasszikus igehelye, az eposzban is kulcsmotívum.

¹⁸⁷ **699–700. fogadjuk / méltán királyunkat]** Sátán lázadása következtében megjelenik a kétértelmű beszéd a mennyei nyelvben. A lázadók vezetői még nem játszanak nyílt kártyákkal, ennek a hívásnak még ártatlanul is lehet engedelmeskedni.

705 csöpögtetett.¹⁸⁸ Alantas¹⁸⁹ főit ez
 most összehívja (némelyeket külön),
 s elmondja,¹⁹⁰ mire oktatták—a Legfőbb
 parancsa: mielőtt az éj köde
 elszáll az égről, megindul a szent
 zászló—, tudatja a sugallt okot,
 talányos szavakat szó közbe, hogy
 helytállásuk fürkészsze, foltosítsa.¹⁹¹
 De mind követték indulásjelét,¹⁹²
 fölényes nagy tekintélyét, hiszen
 715 neve s rangja magasztos volt az Égben.
 Arculata úgy csábitotta^{xxv} őket,
 mint hajnalcsillag¹⁹³ a csillaghadat,
 s álnoksággal magával vonta az
 Ég harmadát.¹⁹⁴

720

Az Örök Szem,¹⁹⁵ mely a

720 legtitkosabb eszmébe is bepillant
 szent bérciről,¹⁹⁶ arany mécssek mögül,
 mik ott előtte égnek éjszaka,
 jól látta fényük nélkül is, miként
 támad föl zendülés, kitől ered,
 725 mint terjed szét Hajnal-fiak között,
 s magas parancsa ellen mily tömeg kélt;
 mosolygva¹⁹⁷ egyetlen Fiához így szólt:

»Fiam, erőm örököse, kibem
 teljes dicsfényem tükrét nézhetem,
 730 most szinte aggaszt, hogy mindenható
 voltunk mint biztosítsuk, mily paizzsal
 tartjuk fenn ős úr-istenség-igényünk.
 Oly ellen kelt föl, mely trónját velünk

¹⁸⁸ **705. csöpögtetett]** Az eredetiben: „infused”; vö. *Macb* 1,5,26: „That I may pour my spirits”, , „hadd töltsöm a füledbe a lelkem” (Szabó Lőrinc ford.)

¹⁸⁹ **705. Alantas]** Alárendelt, beosztott. Az eredetiben negatív erkölcsi felhang nélkül, de a magyar szójáték jól illik a miltoni megközelítésbe.

¹⁹⁰ **707–712. elmondja ... foltosítsa]** A névtelen helyettes az üzenet tartalmát és az új beszédmódot is megtanulta, és szándékolt kétértelműséggel (*sugallt ok, talányos szavak*) adja tovább azt, *amire oktatták*.

¹⁹¹ **712. foltosítsa.]** Az eredetiben „taint”, azaz beszennyezze, befertőzze.

¹⁹² **713. indulásjelét]** Lucifer parancsát.

¹⁹³ **717. hajnalcsillag]** Lucifer (a. m. a Fényhozó); vö. Ézs 14,12: „Leestél az égről, fényes hajnalcsillag!” Vö. *EP* 5.668.

¹⁹⁴ **718–719. álnoksággal ... harmadát]** Vö. *EP* 2.681–683 jz.

¹⁹⁵ **719. Az örök szem]** Vö. *EP* 5.567–658 jz. Ld. még: Jer 16,17; Péld 5,21; Péld 15,3. Zsolt 33, 18. Gyakran szerepel különféle embléma könyvekben Isten szeme mint a mindentudás jelképe.

¹⁹⁶ **721. szent bérciről]** Vö. *EP* 5.609–610 jz.

¹⁹⁷ **727. mosolygva]** Az Atya és a Fiú ironikus összekacsintása – amelyet William Empson riasztóan rosszindulatú („appalingly malignant”) tréfálkozásnak vél – dialogikus formában kibontja és az emberi értelemhez igazítja (*accommodatio*) a kifürkészhetetlen isteni tervet.

egyenlővé emelné északon.¹⁹⁸

- 735 S ez nem elég! Mert abban sántikál, hogy
csatán tegye próbára erőnk, jogunk!
Tartsunk tanácsot, s vonjuk össze gyorsan
a kockázatra megmaradt hadunk.
Védjük magunk, nehogy óvatlanul
740 veszítsük szentélyünk e szent hegyen!«

- Felelt a Fiú csendes, tiszta arccal,
Isten-villám,¹⁹⁹ határtalan derűvel:
»Méltán kacagod²⁰⁰ ellenségedet,
erős Atyám, bizton nevensz hiú
745 szándékukon és zendülésükön.
Gyűlöletük csak fényemet²⁰¹ fokozza,
ha majd látják: megadatott nekem
a királyerő, hogy gőgjüket letörjem,
s megtudják: vagy megrontom lázadóid,
750 vagy a Mennyben a legkisebb vagyok!«
Szólt a Fiú.

Sátán erőivel

szárnyon már messze száguldott. E had
számtalan, mint²⁰² az éj s a pirkadat
csillámai, a harmat, mit a Nap

- 755 csillogtat lombokon, virágokon.
Tájakat hagytak el, trónok, hatalmak,
szeráfok hármassal fokozatra osztott
birodalmát, mihez képest a te
országod, Ádám, nem²⁰³ több, mint e kert
760 a tengereivel lappá terített
földgömbhöz képest, s végül eljutottak
észak-szélre,²⁰⁴ Sátán²⁰⁵ trónjára szállt:
ez messzefénylő szirten áll—hegy hegyre
tornyozva—, gyémánthalmazból, aranyból
765 kimetszett sok toronnyal, piramissal,
*Széke a Fényhozónak*²⁰⁶ (emberek

¹⁹⁸ **734. északon.]** Vö. *EP* 5.696–699 jz. Vö. *Ézs* 14,13.

¹⁹⁹ **742. Isten-villám,]** Vö. *EP* 4.937–938 és 6.850–856.

²⁰⁰ **743. méltán kacagod]** Vö. Zsolt 2,4.

²⁰¹ **746–750. Gyűlöletük ... vagyok]** Vö. *EP* 6.726–749.

²⁰² **753–755. mint ... virágokon.]** Rafael epikus elbeszélőként Ádám és Éva világából hoz szemléletes hasonlatot, hogy a bukott angyalok hadának nagyságát érzékeltesse.

²⁰³ **759–761. nem ... képest]** Vö. *EP* 5.659 jz.

²⁰⁴ **762. észak-szélre]** A menny északi peremvidékére (vö. *EP* 5.696–699 jz.).

tán ... hívott] Az építmény a Pandemónium előképe, amelyet időrendben megelőz, bár az elbeszélés sorrendjében arról olvasunk előbb (vö. *EP* 1.732–758). Vö. *EP* 5.696–699 jz.

²⁰⁶ **766. Fényhozónak]** A Lucifer név jelentése „fényhozó”. Az eredetiben a Lucifer szó található itt. Vö. *EP* 5.668.

nyelvén így nevezték²⁰⁷ ez alkotást),
 amit Sátán utóbb Gyülekezet
 Hegyének hívott, Istennel egyenlő
 770 rangot áhítva, majmolván²⁰⁸ a Szent²⁰⁹
 hegyet, melyen a Messiás király lett
 az Ég láttára. Ide vonta össze
 hadait oly²¹⁰ ürüggyel, hogy parancsot
 kapott: hányják-vessék meg, mint fogadják
 775 királyukat, s igazságot tettetve
 fülüket így töltötte rágalommal:

»Trónok,²¹¹ erények, uralmak, és hatalmak,
 ha csak nem pusztá címek e magasztos²¹²
 rangok immár, mióta új parancs
 780 szerint, mellőzve minket, más²¹³ nyéré el
 a főhatalmat fölszentelt király
 nevéen. Miatta volt ez éjeli^{xxvi}
 nagy szaladás, hamar-tanácskozás,
 hogy megvitassuk, mint fogadjuk őt
 785 új hódolattal, ha jön, hogy vegyen
 tőlünk térdrebukás-adót,²¹⁴ mi nem volt
 eddig, hitvány hajbókolást, mi egynek
 is sok! Hogy tűrjük most kettőnek adva?²¹⁵
 Istennek s másának,²¹⁶ kit most kreált.²¹⁷
 790 De hátha jobb²¹⁸ tanács csigázza föl
 elménk, s igánk lerázni ösztökél?
 Vagy nyakatok²¹⁹ lesúnyjátok,^{xxvii} s kivántok
 térdelni inkább? Nem! Ha mint remélem,
 jól ismerem valótok, és ti is
 795 ismeritek! Ég-szülte²²⁰ ōs fiak
 vagytok, akik nem voltak senkié,
 s ha nem is egyenlők, de szabadok,
 egyenlőn szabadok—rend, rang nem ellen
 a szabadsággal, szépen összefér.

²⁰⁷ **766–767. (emberek ... alkotást)]** Lucifer sem Sátán eredeti neve, hiszen az végleg eltöröltetett, vö. *EP* 1.360–361 jz., 5.668.

²⁰⁸ **770. majmolván]** Az eredetiben: „imitation”. Sátán lényege az Isten utánzása. JG: „Utánzásul”.

²⁰⁹ **770–771. a Szent / hegyet,]** Vö. *EP* 5.594–610.

²¹⁰ **773–774. oly ... kapott]** Vö. *EP* 5.628 jz., 706–712 jz.

²¹¹ **777. Trónok, erények, uralmak, és hatalmak,]** Vö. *EP* 5.612 jz.

²¹² **778–779. e magasztos / rangok]** A társak rangjának felnagytása része Sátán látszat-republikánizmusának.

²¹³ **780. más]** Az eredetiben „Another”. JG: „más”.

²¹⁴ **786. térdre borulás adót]** Vö. *Fil* 2,10–11.

²¹⁵ **788. kettőnek adva]** A Sátánt az zavarja, hogy a Fiúban „megkettőzte” önmagát az Atya.

²¹⁶ **789.másának]** Vö. *Zsid* 1,3.

²¹⁷ **789. kreált]** Az eredetiben „proclaimed”. JG: „kikiáltott”.

²¹⁸ **790–791. De ... ösztökél?]** Sátán Istent *majmolván* (vö. *EP* 5.770) tanácsba hívja seregét; kvázi-demokratikus eszmecserejéből azonban, szokás szerint, ő kerül ki győztesen.

²¹⁹ **792–808. Vagy ... rendelt?«]** Sátán látszatra republikánus beszéde, amelyből azonban teljes mértékben hiányzik az engedelmesség és a rendtartás, amelyeket Milton a köztársaság lényegi részének tekintett. Vö. még *EP* 12.64–74.

²²⁰ **795–796. Ég-szülte ... senkié]** A lázadók eredetmítoszának születése. A Fiú felkenésével szembeforduló angyalok tagadják, hogy Isten teremtményei lennének. A motívum végigvonul az eposzon (vö. *EP* 1.97 jz., 144–148, 253; 3.105–106, 390, 721; 4.45 jz.; 9.146–147. Ez lesz az Abdiellel való szökváltás ütközőpontja is.

800 Egyeduralmat ki vehet magára
 ésszel vagy joggal az egyenjogúak
 fölött, mégha ezek fényben s erőben
 kisebbek is, de egyként szabadok?
 És ki szabhat törvényt nekünk, akik
 805 törvény nélkül se vétkezünk? S mi több,
 urunk legyen, s imádatot kívánjon
 király címünket megcsufolva,^{xxviii} mely
 uralomra, nem szolgaságra rendelt?»

Merész szavára eddig cáfolatlan
 810 füleltek, ám most Abdiel²²¹ szeráf,
 kinél buzgóbb hévvel egy sem imádta
 Istent, s követte rendelkezéseit,
 fölállt, s zordon hevében mérge árját
 kiontotta:

815

»Gaz,²²² káromló hazugság!

815 Szavak, miket egy fül se várt az Égben,
 legkevésbé tőled, hálátalan,
 kit oly magasra társaid fölé
 plántált! Gyalázhatod bitang szitokkal
 Isten méltányos döntését, mire
 820 esküt tett, hogy joggal, jogarral ékes
 Fiának térdet hajtson itt az Égben
 minden lélek, s köteles tisztelettel
 vallja jogos királyának? Szerinted
 jogtalan, hogy törvénnyel kösse meg
 825 valaki azt, ki szabad, és egyenlők
 fölött uralkodják egy mind fölött
 örökjogon? Te szabsz törvényt az Úrnak?
 És a szabadság pontjait vele
 épp te vitatod meg, kinek²²³ személyét
 830 ő gyúrta s mind az Ég hatalmait
 szabad kedvére, és kiszabta lényük?
 Tapasztalatból tudjuk, Ő milyen jó,
 méltóságunkra mint munkál s javunkra:
 szándéka nem, hogy kisebbé tegyen
 835 bennünket, inkább szeretné emelni
 szerencsénket, még jobban egyesítve
 egy fő alatt. De mondjuk: jogtalan,
 ha egyenlőkön egyenlő az úr.
 Egyenlőnek becsülheted magad—

²²¹ **810. Abdiel]** A név jelentése: „Isten szolgálója”. Az ószövetségi kispapjával, Abdiással is rokonítják.

²²² **814–854. Gaz ... nyerheted]** Abdiel első nagy beszéde Sátán lázadásával szemben: érvelése racionális: az Isten védelme.

²²³ **829–831. kinek ... lényük?]** Abdiel Isten és angyalok viszonyát a teremtő és teremtmény kapcsolataként értelmezi. Ebben radikálisan eltér a lázadók – téves – világképétől, amelyet éppen ezen az alapon kérdőjelez meg (vö. EP 5.795–796 jz., 859–870, 900–901).

- 840 bármily nagy és dicső vagy—s minden angyalt
együtt Isten Fiával? Átala
teremtett a Mindenható Atya,
s igéjével mindent... de téged is, mint
az égi lelkeket fény- s rangsorukban,
845 sőt dicsőséggel koszorúzta őket,
s trónok, uralmak, erények és hatalmak
nevét adá nekik. Hatalma nem
vont bennünket homályba, de sugárba,
s mióta főnk: közénk számláltatik!
850 Törvénye törvényünk, s ránk visszazáll,
ha tiszteljük. Fojtsd el gonosz dühöd!
Ezeket ne kísértsd! A dühre gerjedd
Atyát s Fiát siess megcsöndesíteni,
míg—időben—irgalmuk nyerheted!»
- 855 Szólt a buzgó angyal, de nem követték
hevét, időszerűtlennek²²⁴ ítélték
s hebehurgyának.²²⁵ Erre fölvidult
a büszke pártütő, s szólt gőgösen:
- »Teremtmények vagyunk²²⁶—mondta—, s mi több:
860 másodkéz művei?²²⁷ Hisz átruházta
fiára ezt a munkát az Atya?
Bolond újság! No halljuk, hol tanultad?
S ki látta, mikor volt? Emlékszel-é²²⁸
teremtésedre, mikor gyúrt a Mester?
865 Mi²²⁹ nem tudunk időt, mikor nem éltünk.
Nem tudunk senkiről, mi volt előttünk.
Magunkból²³⁰ sarjasztott önéltető
erőnk, midőn a Sors teljes köre
bezárult, ősz-szülénk, az Ég megérett
870 magzatjaként, éter-fiakat.^{xxix} Hatalmunk
magunkban van, en-jobbkarunk tanít
dicső tettekre, hogy próbát tegyünk:
ki egyenlő velünk? Meglátod akkor,
vajon rimánkodón alázkodunk-e,

²²⁴ **856. időszerűtlennek]** Az eredetiben „out of season”; azaz JG: „Korszerűtlen”.

²²⁵ **857. hebehurgyának]** Az eredetiben „rash”.

²²⁶ **859. Teremtmények vagyunk]** Az angyalok teremtettségének tétele a lázadásában magát Istennel egyenrangúnak képzelő Sátán szemében vörös posztó (vö. EP 5.795–796 jz.).

²²⁷ **860. másodkéz művei?]** Abdiel az első, aki az eposzban kimondja a Fiú közreműködését a teremtésben (EP 5.841–842), és Sátán el is utasítja ezt a nézetet. Rafael későbbi elbeszélésének fényében azonban nincs okunk kételkedni benne (vö. EP 7.174–175).

²²⁸ **863–864. Emlékszel-é ... Mester?]** Augustinus szerint nem emlékszünk születésünkre, de tudjuk, hogy nem lehetünk saját magunk teremtői (*Vallomások* 1.6.7–10). Ádám későbbi elbeszélése (EP 8.277–279) példázza, hogy a büntelen értelem intuitív ismerettel rendelkezik saját teremtettségéről.

²²⁹ **865. Mi ... éltünk.]** A 4. sz.-i teológiai vitákban a Fiú örökkévalóságát fogalmazták meg így az istenségét tagadó ariánusokkal szemben: „nem volt idő, amikor nem létezett”. Azzal hogy Sátán saját tudására, emlékeire alapozza a lázadó tételt, Milton finoman utal a látszat és valóság közti különbségre (vö. EP 5.628 jz.)

²³⁰ **867–870. Magunktól ... éter-fiakat]** Sátán tagadja a teremtettségüket, s egy sajátos (némileg) zavaros körforgás-elméletnek tulajdonítja létezésüket.

875 s az Úr trónját nagy-esdeklón övezve
ostromoljuk?! Vidd a Fölkent Királynak
e szónk, s kotródj, míg röptöd bajtalan!«

Szólt, s mint a mély vizek zugása,²³¹ zord
morgás visszhangzott rá: a végtelen
880 had ujjongása. Vissza mégse hőkölt –
bár magára maradt—a láng szeráf;
ellenségtől kerítve bátran így szólt:

»Istentől²³² pártolt szellem, átkozott,
minden jóból kizárt! Bukásodat
885 már elvégezve látom, és veszését
nyomorult bandádnak, kiket bevontál
árulásodba. Bűnöd, büntetésed
ragályos. Ne legyen gondod, miként
rázd le a Messiás-igát!²³³ Szelíd
890 törvényére nem vagy méltó. Fejedre
kimondatott már más határozat,
másíthatlanul.^{xxx} Mit megvetettél,
arany jogarja vasvesszőre²³⁴ vált,
hogy pártütésedet letörje, rontsa!
895 Jól intettél! De nem rémítgetésre
repülök el ez átok-sátoroktól,²³⁵
de hogy a tüstént lángba buggyanó düh
nehogy itt érjen, mely nem válogat.
Fejedre várhatod villámai
900 nyelvő tüzét,²³⁶ s jajongva megtudod,
ki teremtett—s ki az, ki el veszíthet!«^{xxxi}

Szólt Abdiel, hitetlenek között ki
egyedül hű,²³⁷ a számtalan hamis közt
rettenetlen, csábíthatatlanul
905 szilárd. Megőrzé buzgalmát, hűségét,
szeretetét, bár egymagában állt,
nem térítette el se szám, se példa
az Igaztól, és nem ingatta meg
szilárd hitét. Közöttük elvonult,
910 bár rázudult az ellen gúnya, mit
fölénnyel túrt, s harctól se rettegett.

²³¹ **878. s mint a mély vizek zugása,** Rafael újabb hasonlata; vö. *EP* 5.753–755 jz.

²³² **883–901.] Istentől ... veszíthet]** Abdiel második nagy, immár keményebb profetikus beszéde Isten ítéletéről.

²³³ **889. a Messiás-igát]** Vö. Mt 11,29–30: „Vegyétek magatokra az én igámat, és tanuljátok meg tőlem, hogy szelíd vagyok és alázatos szívű, és megnyugvást találtok lelketeknek. Mert az én igám boldogító, és az én terhem könnyű.”

²³⁴ **893. vasvesszőre]** Vö. *EP* 327 Jz

²³⁵ **896. átoksátoroktól]** Vö. 4Móz 16,26: „Így szólt a közösséghez: Távozzatok ezeknek a bűnös embereknek a sátraitól, semmijüket se érintsétek, hogy el ne vesszetek az ő vétkeik miatt!”

²³⁶ **900. nyelvő tüzét]** Vö. Zsid 12,29: „Mert a mi Istenünk emésztő tűz.”

²³⁷ **903. egyedül hű]** Az eredetiben: „faithful found” – ami érdekes ellentét a mű címével: *Paradise Lost*.

Gúnnyal feelve hátat fordított
a vészre ítélt, hetvenkedő Toronymak.”²³⁸

-
- ⁱ **2. fényes-gyönggyel]** 1978, 1987: fényes gyönggyel
ⁱⁱ **41–42. ha nem csapong ... énekét]** 1978, 1987: benne csupán a csalogány csapong— / fölébred és szerelmi énekét
ⁱⁱⁱ **54. búbajosabb]** 1978, 1987: búbajosabb
^{iv} **71. fölujongva]** 1978, 1987: fölujjongva
^v **85. ügy]** 1978, 1987: ügy
^{vi} **90. Ügy]** 1978, 1987: Ügy
^{vii} **105. lakik]** 1978, 1987: lakik,
^{viii} **199 szelek]** 1969: szelek,
^{ix} **261. Ég-kapúig]** 1978, 1987: Ég-kapuig
^x **262. nyílik]** 1978, 1987: nyílik
^{xi} **268. Galilei]** 1969: Galilei,
^{xii} **293. Máia]** 1987: Mária
^{xiii} **301. cassiák]** 1978, 1987: kassziák
^{xiv} **305. üdvöt¶]** 1978, 1987: üdvöt
^{xv} **308. kapújában]** 1978, 1987: kapujában
^{xvi} **335. indáról]** 1978, 1987: indáról,
^{xvii} **339. Égre.”]** 1978, 1987: Égre.”¶
^{xviii} **352. kopáncsu,]** 1978, 1987: kopáncsu
^{xix} **495 lehell;]** 1978, 1987: lehell;
^{xx} **572. ég.”]** 1987: ég.”¶
^{xxi} **594. múlt-jelen-]** 1978, 1987: múlt-, jelen-
^{xxii} **617 állitom]** 1978, 1987: állítom
^{xxiii} **635. a legszabálytalanabbnak]** 1978, 1987: mégoly szabálytalanak
^{xxiv} **694. Tizezreink]** 1978, 1987: Tizezreink
^{xxv} **716. úgy csábította]** 1978, 1987: úgy csábította
^{xxvi} **782. éjeli]** 1978, 1987: éjjeli
^{xxvii} **792. lesúnyjátok,]** 1978, 1987: lesúnyjátok,
^{xxviii} **807. megcsufolva]** 1978, 1987: megcsúfolva
^{xxix} **870. éter-fiakat.]** 1978, 1987: éther-fiakat.
^{xxx} **892. másíthatlanul]** 1978, 1987: másíthatatlanul
^{xxxi} **901. el veszíthet!«]** 1978, 1987: elveszíthet!«

---

²³⁸ **913. Toronymak.”]** Az eredetiben „Towrs”, azaz a sátáni palota tornyai; vö. JG: „Kevély tornyoknak hátat fordított”. Vö. *EP* 1.584; 6.109.

6. KÖNYV

Summázat

Rafael folytatja elbeszélését: hogyan küldte ki az Úr Michaelt és Gábrielt harcra Sátán és Angyalai ellen. Az első csata leírása; Sátán és Hatalmasságai éjjel visszahúzódnak; ez tanácsot tart, és ördögi gépeket eszel ki, amelyek másnap némi zavart támasztanak Michael és Angyalai soraiban, kik is utóbb fölszaggatják a hegyeket, s azokkal borítják be a Sátán seregét és gépeit; a kavarodás mindazonáltal meg nem szűnván, harmadnapra Isten az Ő Fiát, a Messiást küldi el, mert neki tartogatta a Győzelem dicsőségét. A Messiás, Atyja hatalmával felruházva, megjelenik a tett helyén, s elrendeli légióinak, hogy kétoldalt nyugton álljanak, míg ő maga Harckocsijával és Mennykövével beront az Ellenség sűrűjébe; azok szembeszegülni képtelenül űzetnek vissza a Menny faláig, mely hirtelen kitérülve, rémülten és megzavarodottan hullanak alá a Mélységbe, a nekik megkésztetett Büntetés helyére. A Messiás diadallal tér meg Atyjához.

Egész éjt¹ szállt a rettenetlen angyal²
 üldözetlen az Ég mezőin át,³
 míg⁴ a forgó órák-keltette hajnal⁵
 rózsás ujjal⁶ nem tárt sugárkaput.
 5 Az Isten dombján,⁷ székihez közel⁸
 barlang van: örök váltakozva fény s éj⁹
 tenyész abban, s derűs cserélgetést¹⁰
 támaszt az Égben ez, mint itt¹¹ nap, éj.
 Egyik kapun fény száll ki, másikán
 10 belép nyomában az éj, ha tiszte jó,
 hogy az eget fátylazza, bár¹² e földön
 ez az éj derengés volna. Jött a reggel¹³
 lég-arany-díszben,¹⁴ s eltakarodott a
 kelő-sugár-nyilazta éj előle.

¹ **1. Egész éjt]** Az eposzi cselekmény második napjának éjjelén (vö. *EP* 5.638 jz.). A cselekmény megszakítás nélkül folytatódik az 5. könyv végéről.

² **1. rettenetlen angyal]** Abdiel (vö. *EP* 5.902–911).

³ **2. az Ég mezőin át]** A menny északi részéről vissza az Istenhez hű angyalok táborába (vö. *EP* 5.696–699 jz, 734, 762).

⁴ **3–11. míg ... fátylazza]** A hajnal, a reggel és az órák allegóriájához vö. Ovidius, *Átvált.* 2.112–114; *Il.* 5.749; *FQ* 3.6.48, 7.7.45 és *Ist. szűl.* 744–757.

⁵ **3–4. hajnal ... sugárkaput.]** A leírás maga is példázza a menny és föld közti analógiás kapcsolatot (vö. *EP* 5.1–2, 5.592–594 jz.).

⁶ **3–4. hajnal / rózsás ujjal]** Az eredetiben „Morn [...] with rosie hand”; a *rózsásujjú hajnal* homéroszi formula; vö. *Il.* 1.477 és *EP* 5.1.

⁷ **5. az Isten dombján]** Isten hegyéhez vö. *EP* 5.609–610 jz.

⁸ **5. székihez közel]** Isten örökkévalóságának képi megjelenítése. Az idő barlangja Isten közelében van (vö. *EP* 5.592–594), de az eposz világképében Isten szó szerint az idő felett lakik. Vö. *EP* 3.58–62, 5.657–658 jz.

⁹ **6. éj]** Az eredetiben—itt és a következő sorokban—következtesen „darkness” („sötétség”) – egyértelműen megkülönböztetve a mennyi éj csak itt előforduló allegorikus megjelenítését Káosz kísérőjének alakjától (vö. *EP* 2.945 jz.).

¹⁰ **7. cserélgetést]** Vö. *EP* 7.351. Az eredetiben mindkétszer ugyanaz a szó, amely az itteni jelzővel („Grateful vicissitude”) szállóigévé lett az eposz angol nyelvű hatástörténetében.

¹¹ **8. itt]** A földön. A menny és a föld analógiás kapcsolatához vö. *EP* 5.592–594 jz.

¹² **11–12. bár ... volna]** Rafael következtet a menny és a föld közti különbségek jelzésében (vö. *EP* 5.638–640, 655–656). Ld. még *Jel* 22,5.

¹³ **12. a reggel]** Az eposzi cselekmény második – a Fiú felkenését követő – napjának reggelre.

¹⁴ **13. lég-arany-díszben]** Az eredetiben „in Gold / Emypreal”, vagyis „mennyi aranyban”, ami egyszersmind szójáték is a „tűz”-re (vö. *EP* 1.118 jz.).

15 Betölti a síkot¹⁵ sok csatárakész
had: villogó fegyverzet, harckocsi,
vad mén; fény fényt ver vissza—látta Abdiel,¹⁶
harc készül itt, s tudják, minek hírét
újságnak vélte hozni. Boldogan
20 vegyült barát-erők közé, s azok
örömpesve fogadták, hisz ő,
bár buktak annyi milliók, maga¹⁷
híven tért vissza. Magasztalva őt,
a szent hegyre, a végső¹⁸ trón elé
25 vezették, s onnan aranyfellegekből
kegyelmes szózat üdvözölte így:

„Jól cselekedtél,¹⁹ hívem! Híven álltad
a jó tusát, s egymagad pártütők
sokasága ellen a szent igazság
30 ügye mellett kiálltál, bajnokabb
szóban, mint ők fegyverrel; igazat
tanúztatva,²⁰ általános megvetést
szenvedtél, mit szenvedni bántalomnál
is kínosb. Ám gondod egy volt: megállj!²¹
35 Isten színe előtt, habár világok
ítéltek bárgyunak.²² Könnyebb csata²³
vár rád immár, mert társaid hada
segít, és ellenedhez most dicsőbben
térsz vissza, mint jöttél megvetve, hogy
40 legyőzd, kik²⁴ törvényüknek nem fogadták
az igaz észet, s a Messiást királynak,
ki jog s érdem²⁵ szerint uralkodik.
Menj, Michaél, Menny-hadak hercege,
s ki bajnokságban első őutána,
45 te Gábrriel:²⁶ e sok fiamat ma győztes

¹⁵ **15–17. Betölti a síkot ... fényt ver vissza]** A mennyei háború kezdete. Az először a Jelenések könyvében említett téma (Jel 12, 7–9) számos kora modern (vernakuláris és neolatin) műben megjelenik, Pl. Vondel, *Lucifer*, Peri, *La Guerra Angelica*.

¹⁶ **17 Abdiel]** nevének jelentése, „Isten szolgálója”. Vö. EP 5.810

¹⁷ **23. maga]** Abdiel példája mintegy előképe az „egy igaz”-nak (Énoch, Noé, Ábrahám stb.), akiről Mihály beszél a EP 11. és 12. könyvében (EP 11.696–697; 12.147–151).

¹⁸ **24. végső]** A legfőbb.

¹⁹ **27–42. Jól cselekedtél ... uralkodik]** Vö. Mt 25,21: „Ura így szólt hozzá: Jól van, jó és hú szolgálóm”; 1Tím 6,12: „Harcold meg a hit nemes harcát”.

²⁰ **32. tanúskodtál]** az igazság mellett való tanúskodás (az eredeti: „testimony of the truth”) – bár nem fegyverrel, hanem csak szóval történik - azért nehéz, mert megvetéssel jár, amelyet nehezebb elviselni, mint a fizikai fájdalmat

²¹ **34. megállj]** Abdiel megállása sok szempontból Jézusnak a kísértővel szembeni „megállásának” az előképe. Vö. PR 4, 386, 451).

²² **37. bárgyunak]** Az eredeti: „out of season”, azaz „korszerűtlen”.

²³ **37. könnyebb csata]** Utalás arra, hogy a Sátán és seregével való küzdelem Abdiel számára azért lesz könnyebb, mert e harc az angyalok közösségében folytatódik majd, immár fegyverrel.

²⁴ **40–41. kik ... királynak]** Az igaz és a lelkiismeret, amelyet Milton Isten parancsából vezet le (1D = YP 4.1:383). A fogalom a sztoikus filozófiában gyökerezik (*recta ratio*), ahonnan már a skolasztikusok átvették, ezt fordítja itt le Milton. Az észet (értelmet) máshol Isten képmásával azonosítja (*Areop.*). Vö. EP 6.176–178, 12.84.

²⁵ **42. érdem]** Vö. EP 5.84 jz.

²⁶ **45. Gábrriel]** Vö. EP 4.567 jz.

- harcra vigyétek, hősi szenteket!²⁷
 Ezerek, milliók hadsorban állnak,
 az istentelen lázadó csapattal
 egyenlők számban.²⁸ Csapatok reájuk
 50 tüzzel, dzsidával bátran, és az Ég
 partjáig űzzétek ki őket, üdvtől,
 Istentől el a büntetés helyére,²⁹
 a Tartarosba,³⁰ mely kitátja torkát,
 a Zűrt,³¹ és bényeli bukásukat!”
- 55 Szólt a Felséges hangja, sűrű felhő³²
 árnyalta el a dombot, füstgomoly szállt
 zord körökben s küzdő lángok, jeléül
 a föltámadt haragnak. Így riasztón
 csöndült fönről az égi trombita.
- 60 Parancs-szavára mind a Mennyeket
 védő vitézek ellenállhatatlan
 egység-négyszögbe álltak,³³ s légióik
 tüzes-némán indultak egybecsengő
 hangszereik³⁴ szavára, mik vitézi
 65 hevet sugalltak, hősi vállalatra
 istenképmás³⁵-vezéreik nyomán, hogy
 győzzön az Úr s a Messiás. Vonultak
 bonthatatlan-elszántan; el nem állta
 pontos hadrendüket se hegy, se szurdék,
 70 erdő, folyó; mert föld felett haladtak,
 hisz lenge léptük fönntartotta a
 türelmes lég; midőn Édenbe hívták³⁶
 a madarak minden faját, hogy itt
 nevet adj nekik, szállva, zárt sorokban
 75 ők jöttek így. A Mennyek tájain
 mentek, országokon, mik földieknél
 tízszer nagyobbak.³⁷ Ím észak felé³⁸
 a látkörön tüzes táj tűnt elő

²⁷ **46. szenteket!]** Ld. EP 6.404; 7.135.

²⁸ **49. egyenlők számban]** Isten a *lázkodókkal* azonos nagyságú *csapatot* állít szembe, és ezzel biztosítja a csata döntetlen kimenetelét, míg a végső győzelmet a Fiúnak tartja fenn (vö. EP 6.687–706, 431–434). A cselekmény folytatásában a lázadók aránya az Istenhez hűséges angyalokhoz képest visszatérő vita tárgya lesz (vö. EP 2.681–682 jz.).

²⁹ **52. a büntetés helyére]** A poklot feltehetőleg az előző éjszakai lázadással egy időben teremtette Isten (vö. EP 5.624–626, 6.297–298 jz.).

³⁰ **53. a Tartarosba,]** Vö. EP 2.847 jz.

³¹ **54. a Zűrt,]** A Káoszt

³² **55 sűrű felhő]** Utalás 2Móz 19, 16-18-ra, a törvényadás eseményére, amikor a Sínai-hegy füstbe borult.

³³ **62. egység-négyszögbe álltak]** Az ókori hadviselés hagyományai szerint; az eredetiben „in mighty Quadrate joyn’d”; vö. EP 1.544 jz.

³⁴ 63–64. egybecsengő / hangszereik] Vö. EP 2.543–544.

³⁵ **66 istenképmás]** Az eredeti: „godlike” azaz „istenszerű”.

³⁶ **72–75. midőn Édenbe hívták ... ők jöttek így]** Vö. 1Móz 2,19–20; Rafael epikus elbeszélőként Ádám és Éva világából hoz szemléletes hasonlatot, hogy az angyalhad rendezett vonulását érzékeltesse. Vö. EP 5.753–755 jz.

³⁷ **77. tízszer nagyobbak.]** Konvencionális kifejezés: sokszor nagyobbak.

³⁸ **77–83. Ím észak felé ... dőlyffel hivalgó címerek.]** Szergej Eisenstein, a híres orosz filmrendező e jelenettel szemlélteti az audiovizuális montázs működését (*The Film Sense*). Lucifer palotája *északon* van, vö. EP 5.762.

egy széltől másig,³⁹ harci tünemény
 80 terjengett szét, s mind közelebb került:
 dárdák sugára szegződött előre
 számtalanul, tömeg sisak, paizs,
 rajtuk dölyffel hivalgó címerek.
 Sátán fölkelt bandái közeledtek
 85 dühödt tusára; titkon azt remélték:
 még ez nap⁴⁰ harccal, avagy rajtütéssel⁴¹
 beveszik Isten szent hegyét, s uralma
 irígyét ültetik trónjára, a dölyfös
 trónigénylőt. De már a féluton
 90 meghiusult ügyük: s habár először
 furcsállottuk,⁴² hogy angyal angyal ellen
 küzdjön, s harcban találkozzék, mikor
 öröm s szeretet ünnepére szoktak
 mind egybegyülni,⁴³ hogy dallal dicsérjék
 95 az Úr fiai Atyjukat—ime,
 harclárma zeng, és minden nyájasabb
 érzést kiolt a támadás-robaj.

Középen istenként magasztosulva⁴³
 trónolt napszekerén⁴⁴ a Pártütő,⁴⁵
 100 istenfölség bálványa—lángoló
 kherúbok⁴⁶ és arany pajzsok körötte.
 Dics-trónjáról leszállt, mert ellen és
 ellen között szükössé⁴⁷ vált a tér—
 iszonyu köz!⁴⁷ Nézett farkasszemet
 105 arcél arcéllal,⁴⁸ szörnyű hosszúságú
 vész-hadrendben. Mielőtt összecsapnak,
 zord csata-élre, felleg-szél elé
 kilép kevély nagy léptekkel a Sátán
 acél s arany fegyverzetben toronyként.⁴⁹

³⁹ **79. egy széltől másig]** A látóhatár teljes szélességében, vagy a lázadó csapat egyik oldalszárnyától a másikig.

⁴⁰ **86. ez nap]** A csata első, illetve az eposzi cselekmény második napján.

⁴¹ **86. harccal, avagy rajtütéssel]** A *harc* (*polemosz*) és a *rajtütés* (*lokbosz*) az antik eposzi hősök két fő eszköze a hírnév megszerzésére. Vö. az *Iliász* 10. énekét (*Doloneia*), amelyben az egyébként harcban is jeleskedő hősök, Diomédész és Odüsszeusz, rajtaütéssel aratnak győzelmet a trójai táborban. Vajon az alternatívák említése arra utal, hogy Sátán és társai alábecsülik Isten erejét?

⁴² **91. furcsállottuk]** Rafael epikus elbeszélőként olyan eseményekről tudósít, amelyekben ő is részt vett. A későbbiekben harmadik személyben utal is magára (*EP* 6.369); ez az antik történetírónál bevett gyakorlat volt, vö. pl. Thuküdidész, Xenophón vagy Julius Caesar műveit.

⁴³ **98 istenként magasztosulva]** Sátán lényege az utánzás, imitáció; vö. *2Thessz* 2,4.

⁴⁴ **99. napszekerén]** Az eredetiben „Sun-bright Chariot”, amelyben megtalálhatjuk az eposzban korábban előkerülő Sun-Son szójátékot. Sátán harcszekerére Isten *hintáját* (*EP* 6.753–763) utánozza; amint a mitológiai Nap-fi, Phaeton esetében, itt is sok múlik az atyai szekér megfelelő kezelésén (Vö. *Atvált* 2.1). Lehetséges, hogy Milton itt a kor „Napkirályként” megjelenített uralkodóit (II. Károly, XIV. Lajos) is kritizálja.

⁴⁵ **99. Pártütő]** Az eredetiben: „apostate”, azaz hitehagyott.

⁴⁶ **101–101 kherúbok]** A kerubok és szeráfok, a tüzes angyalok az isteni méltóság utánzatai (Ézs 2,6; Ézs 37,16, Zsolt 104,1).

⁴⁷ **104. iszonyu köz!]** Az eredetiben „a dreadful intervall”; az *Oxford English Dictionary* szerint e helyütt kifejezetten térben értendő, mint rettenetes távolság (avagy közelség).

⁴⁸ **105. arcél arcéllal.]** Az eredetiben „Front to Front”, azaz (harcászati) arcvonal arcvonallal.

⁴⁹ **109. toronyként]** Vö. *EP* 1.583; 5.913.

110 E látványt nem tűrhette Abdiel,⁵⁰ ki
ott állt a fők közt, s tette szánva lelkét,
rettenetlen szívéet így önti ki:

„Ó, Ég!⁵¹ Az Istenhez⁵² ilyen hasonló
hogyan maradhat, kiből hit nem maradt
115 s valóság? Ott miért nem vész erő,
hol bukott az erény, s a pimasz silánynak
mért nem bizonyul, bár szemre győzhetetlen?
Örök Atyámban bízva megkísértem⁵³
hatalmát; ha eszét próbára tettem,
120 s csalártnak láttam: nincs-e rá jogom,
hogyan azt, kit igazság-tusán legyőztem,⁵⁴
fegyverrel is lerontsam, én,⁵⁵ a kétszer
győztes? Bár undok, durva küzdelem,⁵⁶
ha⁵⁷ ész csatáz erővel, ésszerű
125 mégis csak az, ha az ész kerül felül.”

Így füstölgött,⁵⁸ s fegyveres társai
közül előrohanva^{iv} féluton
szembeállt bátor⁵⁹ ellenével; ettől
ádáz haragra gyúlt a Pártütő,
130 ám így korholta bátran Abdiel:

„Hát rádleltünk,⁶⁰ pimasz?!⁶¹ Hát azt remélted,
ellenállás nélkül elérheted
Isten trónját őrzetlen, mert övéi
elálltak tőle, rettegven erődtől
135 s vad nyelvedtől? Bolond!⁶² Nem vetted észbe,
hogyan céltalan fogsz fegyvert Isten ellen,
ki semmiből⁶³ is képes új hadat
támasztani, hogy gögöd porba verje,
vagy pusztá kézzel, mely határtalan

⁵⁰ 110–112. E ... ki] Abdiel a legbuzgóbb szeráf (EP 5.810–812), itt is elsőként száll szembe a lázadókkal.

⁵¹ 113–125. Ó ég! ... kerül felül] Abdiel belső vívódása, amely a homéroszi hősök monológiáit mintázza (Vö. pl. Hektór tépelődését az *Illász*-ban: 22.99–130). Vö. Sátán monológiájának kezdetét Ádám és Éva láttán (EP 4.364). Az eredetiben mindkettő ugyanazzal az indulatszóval („O”) kezdődik.

⁵² 113–115. Az Istenhez ... s valóság?] E pillanatban még Abdiel számára sem észrevehető, ám az eposzban gyakran tematizálódik: a Bűn fizikai romlást okoz.

⁵³ 118. megkísértem] Próbára teszem.

⁵⁴ 121. igazság-tusán legyőztem] Vö. EP 5.809–913.

⁵⁵ 122–123. én, ... győztes?] Az eredetiben egyértelműbb, ti. „így legyek kétszer győztes” (a második – fegyveres – összecsapás még előttük áll).

⁵⁶ 123. undok, durva küzdelem] Milton nem volt pacifista (*Eik* = YP 3:583–584), de a háborút elítélte, és eposzhoz méltatlan tárgynak tartotta (vö. EP 9.14–43).

⁵⁷ 124–125. ha ... felül] Az ész (ráció, értelem) az eposz egyik kulcsszava. (Vö. EP 6.40–41 jz.)

⁵⁸ 126. füstölgött] Az eredetiben: „pondering”; JG: „tépélődve”.

⁵⁹ 129. bátor] Az eredetiben „daring”; JG: „merész”.

⁶⁰ 131–148. Hát rádleltünk ... tévelyegnek] Abdiel első beszéde a Sátánhoz az ütközet előtt. Sátánt „bolond”-nak nevezi, mert nem fogja fel Isten mindenhatóságát.

⁶¹ 131. Hát rádleltünk, pimasz?!] Az eredetiben „Proud, art thou met?”; vö JG: „Dölyfös, elédbe állnak?”

⁶² 135. Bolond!] A homéroszi narrátor gyakran feddi hőseit e formulával, vö. pl. *Il.* 16.46; Vö. még EP 4.914.

⁶³ 137. semmiből] Az eredetiben „out of smallest things”, vagyis a „a legkisebb dolgokból”. Miltonnál a világ teremtése sem a semmiből (*ex nihilo*), hanem Istenből (*ex Deo*) történik (vö. EP 7.167–171 jz.).

140 mindenhová elér, téged lesújthat
 egymaga játszva, és örök sötétbe
 mérítheti légióidat. De látod:
 nem cinkosod mindenki, sok megállott⁶⁴
 hitben, istenhűségben,^v mégha úgy is
 145 tetszett⁶⁵—hamisan—, hogy én különbözöm
 csupán világodban mindenkitől.
 Nézd társaim!⁶⁶ S—habár későn—tanuld meg:
 a kevés okos, hol ezrek tévelyegnek.”

Megvetve méri végig őt a Sátán:
 150 „Úgyis kerestelek, balvégzetedre
 térsz meg futásodból az általam
 kívánt órán bosszúmra, lázadó,
 hogy elnyerd érdemelt jutalmadat,
 kihívott jobbom első támadását.
 155 Elsőként tornásztattad nyelvedet
 vad gáncsra serkenvén az istenek⁶⁷
 harmada⁶⁸ ellen, kik zsinatba gyűltek
 istenségük védendő: isteni
 erőt míg éreznek magukban, azt
 160 senkihez nem alázzák! Társaidnak
 jó hogy elébevágysz,^{vi} kívánva nyerni
 pár tollacsát tőlem, hogy⁶⁹ sikered
 a többiek vesztét mutassa; most e
 szünetben (hogy választalan ne kérkedj)
 165 tudd: azt hittem elébb, hogy ég s szabadság
 egyenlőn jár minden mennybelinek.
 Most látom, legtöbb lomha: szolga inkább,
 dallal edzven magát s lakmározással.
 Őket övezted föl, menybéli dalárdát,
 170 hogy vívjon szabadsággal szolgaság.⁷⁰
 Ma lesz a döntő nap! Beszél a tett!”

Felelt szilárdan Abdiel neki:
 „Hítechagyott,⁷¹ tévedsz, és tévedésed
 határtalan, hisz az igaz csapásról
 175 letértél. Balul tartod szolgaságnak,

⁶⁴ **143. megállott]** Lásd EP 5.34 jz.

⁶⁵ **144–145. Úgy is / tetszett]** Abdiel arra utal, hogy látszólag volt csak egyedül, amikor a Sátánnal szembeszáll.

⁶⁶ **147. Nézd társaim!]** Az eredeti megfogalmazása jóval erősebb („my Sect thou seest” azaz kb. „látod szektámat?”), utalhat vallási vagy politikai szektára is. Milton az *Eikonklastes*-ben (YP 3:116–117 jz) tiltakozik a skizmatikus, szektás elnevés ellen, s azt írja, hogy „Anglia történetében nem ismerek olyan korszakot, amikor az igaz vallás követőit ne nevezték volna szektának.”

⁶⁷ **156. istenek]** Angyalok (vö. EP 1.119 jz.).

⁶⁸ **157. harmada]** Ld. EP 1.102 jz.

⁶⁹ **162–163. hogy ... mutassa]** „Hogy próbálkozásod eredménye (balsikered) a többiek számára a pusztulást példázza, azaz intő jel legyen.”

⁷⁰ 170. hogy vívjon szabadsággal szolgaság.] Vö. EP 5.792–808.

⁷¹ **173–190. Hítechagyott ... fejed]** Abdiel az első csapása előtt leleplezi Sátán hamis logikáját, amikor rámutat „tévedésére”: a szabadság és szolgaság eredeti és azok a „feje tetejére állító” felfogására. Abdiel szerint ugyanis a „bolond” lázadó követése, a tőle való félelem nem szabadság, hanem rabszolgaság; az igazi szabadság az Istenhez való hűség.

ha szolgáljuk, akit Isten vagy a
 Természet rendelt, hisz egyet parancsol
 a kettő, hogyha a legnagyobb a Fő, ki
 különb alattvalóinál. Az a
 180 rabszolgaság, ha félik a bolondot,
 vagy a jobb ellen lázadót, miként
 tiéd téged szolgálnak, ki nem vagy
 szabad, csak önmagadba háborult; s még
 te mered hűségünk szemünkre hányni!
 185 Királykodj a Pokolban,⁷² s hadd az Égben
 szolgálnom örök-áldott Istenünket,
 s tegyem^{vii} szavát, mert hódolatra méltó.
 Pokolban nem trón—bilincs vár reád,
 de addig is »szöktömből« visszatérve
 190 köszöntésem fogadja gaz fejed!”

Szólt, s lendült óriás csapásra,⁷³ mely
 nem függött fönn, de mint a gyors vihar
 zuhant a gőgös Sátánfőre, hogy
 se pillantás, se gondolat, se pajzs
 195 meg nem tarthatta. Visszatántorog
 a Sátán tíz lépést, majd térdre roskad,
 dzsidája tartja fönn csak—mint mikor
 a földbezárt szelek, avagy vizek
 oldalt kitörve hegyet löknek el, hogy
 200 fenyőivel megsüllyed. Ámulat
 nyugozta le a főfő pártütőket
 vagy inkább düh, hogy látták ingani
 vezérüket. Örvendezett hadunk
 győzelmet sejtve, vágyva vad tusára.
 205 Michael megfuvatta erre az
 arkangyal-trombitát;⁷⁴ a tág egen
 általcsöndült, s a hívő had hozsannát
 zengett az Úrnak. Nem tátotta száját
 az ellenhad, éppoly iszonytatón
 210 csaptak rohamra. Örjöngés-vihar
 támadt, s amelyet nem hallottak Égben,
 olyan dörej. Fegyver fegyverre csattan,
 bős hangzavar, érc-harckocsik dühöngő
 kereke tombol, szörnyü már a harc-zaj.
 215 Tüzes viharban a fejek fölött
 dárdák sikongnak, a két sereg fölé
 lángboltozatot vonva. Így rohan
 a két sereg e tüztető alatt
 egymásnak vészthozó rohammal és
 220 olthatatlan dühvel. Visszhangba csap

⁷² **185. Pokolban]** Az új világrész időrendben első megnevezése. Abdiel Isten táborában hallhatta a nevet. Az előző éjszakai szópárbajban még nem említi (vö. *EP* 5.624–626 jz., 6.52 jz., 297–298 jz.).

⁷³ **191. lendült óriás csapásra]** A cselekményben korábban módszeresen késleltetett harc (vö. *EP* 2.694–717; 4.987–1016) itt válik először valósággá.

⁷⁴ 206. arkangyal-trombitát.] Vö. 1Thessz 4,16

az Ég,⁷⁵ s ha akkor meglett volna a
 Föld,⁷⁶ központjáig rendült volna meg—
 csoda-é, ha⁷⁷ küzdő angyalmilliók
 tusáznak mindkét oldalt, kik közül
 225 a legkisebb is győzne a világ
 négy elemén,⁷⁸ s magát fegyverzené
 minden égöv erőivel? S hatalmuk
 hányszor több most, mikor farkasszemet két
 roppant had néz—elég hogy szörnyü égést
 230 támasszon, mely, bár nem emészti el
 boldog szülőhonuk, de megzavarja:
 ha erőiket⁷⁹ az örök Király⁸⁰
 nem korlátozta és vezette volna
 a Menny tornyából. Mindegyik megosztott
 235 légió itt látszott csudas seregnek,
 s mindegyik fegyveres kéz légiónak,
 harcba vezényeltetve minden egyes
 bajnok vezérnek tünt,^{viii} ki érti jól,
 mikor támadjon, álljon, és a harc
 240 lendületét mikor fordítsa el,
 hadsort miként zárjon, nyisson. Futás
 nem járt eszükben, gyáva tett, amely
 félszből fakad. Bizalmát mind magába
 veté, mintha csak rajta állna-buknék
 245 a győzelem. Örök nagyhírű tettek⁸¹
 tétettek számtalan, mert végtelenbe
 terjedt e háború: gyalogtusa
 szilárd talajon... majd szárnyra kelve a
 leget gyötörték; úgy tetszett, a lég
 250 küzdő tűzzé lett. Hosszan folyt a harc
 döntetlenül, mígnem Sátán, ki ma
 csodát művelt, s még nem talált egyenlő
 vetélytársra, a megzavart szeráfok
 rendjén áttört, s megpillantotta végre
 255 Michael kardja hol suhog, rakásra
 terítve ezredeket; kétkézre kapta
 Michael kardját, s az rontó csapással
 zuhant alá. Utjába^{ix} szállt a Sátán
 e vésznek, és alátartotta tízrét
 260 acél pajzsát,⁸² ez óriás korongot.
 Jöttére Michael beszünteti

⁷⁵ **221. az Ég,]** Az eredetiben „Heav’n” azaz a menny.

⁷⁶ **221–222. ha ... Föld]** A hat nap alatt teremtett világ megalkotására majd csak a lázadók kiűzése után kerül sor (vö. EP 7.130–174).

⁷⁷ **223. csoda-é, ha]** „Csoda-e, hogy visszhangzik a menny, amikor...”

⁷⁸ **225–226. a világ / négy elemén]** Föld, víz, levegő, tűz (vö. EP 3.731 jz.).

⁷⁹ **232–234. ha erőiket ... a Menny tornyából]** A lehetetlenségbe torkolló eposzi cselekmény folytatását lehetővé tevő feltétel biztosítása tipikus eposzi fogás; vö. EP 2.920–923; II/2.155–156.

⁸⁰ **232. Örök király]** Az eredeti: „eternal king omnipotent”, azaz az örökkévaló, mindenható király.

⁸¹ **245. Örök nagyhírű tettek]** A klasszikus hősök nagy tetteikkel (*megala erga*) szereztek soha nem múló hírnevet (*kleosz aphtiton*).

⁸² **260. acél pajzsát]** Vö. EP 1.285–291.

a harcot és örül, remélve, hogy
végét szegi az Ég-belháborúnak,
s lerontja a Gonoszt, vagy lánkra verve
265 foglyul vonssza;⁸³ haragtól villogó
szemmel, láng-arccal így szólítja meg:

„Szerzője⁸⁴ pártütésedig⁸⁵ nem ismert
bűnnek, az Égben névtelennek—látod
e bűsz viszályt? Burjánzik most, gyűlölt
270 mindennek, bár méltán legvészhözőbb
rád s társaidra. Ég áldott nyugalma
hogy földúltad, s a Természetbe mily
nyomort hoztál, mi pártütésedig⁸⁶
nem létezett! Ezrek szívébe mint
275 csöpögtetted mérget, kik hajdanán
hivek voltak, most álnokok! Ne hidd, szent
békénk földúlhatod! Az Ég kivet
mesgyéiről; az Ég, az üdv helye
nem túri harc, erőszak műveit!
280 Pusztulj innét, te és a bűn—szülötted!⁸⁷—
a Rossz helyére, Poklokra, s veled
hitvány bandád! Addig támassz viszályt,
míg bosszuló szablyám meg nem lakoltat,
vagy nem csap szárnyon rád vadabb boszú
285 Istentől, megnövelve kínjaid.”

Így szólt az angyalherceg. Ellene⁸⁸
felelt: „Ne hidd,⁸⁹ üres fenyegetés
szelével megriasztasz engemet, kit
tettel se tudsz! Vagy megkergetted-é
290 ezek legkisebbjét? Ha épp elestek,⁹⁰
nem támadtak föl győzhetetlenül?
Hogy velem könnyebb elbánnod paranccsal,
s hogy fenyegetéssel innen elriasztasz,
tán azt reméled? Nos, magad ne áltasd,
295 hogy így szűnik a harc, amit te bűnnek⁹¹
tartasz, mi glóriának. Nyerjük ezt,
vagy az Eget forgatjuk át Pokollá,⁹²
miről regélsz. Ott szabadon lakunk,
ha nem is uralkodunk. Erőd keményítsd,

⁸³ 264–265. lánkra verve / foglyul vonssza;] Vö. *EP* 4.973–977.

⁸⁴ 267–285. Szerzője ... kínjaid] Mihály beszéde.

⁸⁵ **267. pártütésedig]** Az eredetiben „revolt; a pártütés és lázadás a kora modern kultúrában az egyik legnagyobb bűn; vö. Shakespeare királydrámáit.

⁸⁶ **273. pártütésedig]** Az eredetiben „Rebellion”; vö. *EP* 6.267 jz.

⁸⁷ **280. a bűn—szülötted!]** A Bűn allegorikus alakja nem csak átvitt értelemben Sátán lánya az eposzban (vö. *EP* 2.718–721 jz., 738–751).

⁸⁸ **286. Ellene]** Sátán, vö. *EP* 1.284 jz.

⁸⁹ **287–289. Ne hidd ... tettel se tudsz!]** Vö. Akhilleusz és Aineász szóváltását az *Illász*-ban (20.199–202).

⁹⁰ 290–291. Ha épp elestek, ... győzhetetlenül?] Vö. *EP* 6.334–356.

⁹¹ **295–296. amit te bűnnek ... mi glóriának]** Sátán a harci dicsőség (*glória*) antik eszményével áltatja önmagát és társait.

⁹² 297. vagy az Eget ... Pokollá] Vö. *EP* 1.254–255.

300 szaladj segélyért a Mindenhatódhoz!
Én nem futok! *Téged* kerestelek!”

Így szóltak, s mondhatatlan ütközetre
gyürköztek. Ki tudná idézni, bárha
angyalnyelvvel,⁹³ vagy földön látható
305 dolgokhoz hasonlítva, hogy az ember
képzelete az isteni erő
íly magasába szálljon? Isteneknek
látszottak állva, szállva, termetükre,
s fegyverre nézve:⁹⁴ méltán döntenek el most,
310 ki úr az Égben?^x Lóbált kardjuk a légtérben
szörnyű kört írt, és pajzsaik napokként
sugároztak; dermedve várt-lesett
az iszonyat,⁹⁵ mindkét felől rohanva
tágult az angyalhad, hol legsűrűbben
315 tombolt a harc, teret tárt—úgyse bírta
volna ily vész szelét. Nagy dolgokat⁹⁶
hogy paránnal szemléltessenek: mikéntha⁹⁷
természet csöndje bomlott volna meg,
csillagok hadra kelnek, s két gonosz
320 bolygó⁹⁸ az égközépen iszonyú
párharcba robban, és recsegve csap
szférájuk⁹⁹ össze. Fenyegetőn emelték
föl szinte győzhetetlen karjukat
csapásra, mely eldönti harcukat,
325 s újítani sem kell, mint amely nem ért célt.
Nyilvánvaló: egy sem marad alul
erőben, függeségben. Ám Michael
szabályja Isten tárából való,
úgy edzve, hogy sem éles, sem szilárd tárgy
330 nem áll ellen neki. Reá találván,
Sátán kardját megvágja szörny erővel,
s kettényesi, majd ismét visszacsapva
gyors pördüléssel mély sebet hasít
jobb oldalán. Kínt¹⁰⁰ most érzett először

⁹³ **304 angyalnyelvvel]** Vö. 1Kor 13,1.

⁹⁴ **308–309. termetükre, / s fegyverre nézve]** Termetük és fegyvereik tekintetében.

⁹⁵ **312–313. dermedve várt-lesett / az iszonyat,]** Az eredetiben éppen fordítva „expectation stood / in horror”; vö. JG: „megborzadva állt a / Várakozás”; vö. még EP 4.987–1007. Lásd még az *V Henrik* prológusát.

⁹⁶ **316–322. Nagy dolgokat ... szférájuk össze]** Vergiliusi formulával bevezetett hasonlat (vö. *Georg.* 4.126; vö. még EP 2.907–908), amely előrevetíti Természet Bukás utáni megbomlott rendjét (lásd. EP 10.412–414). Michael és Sátán harcához képest még ez a kozmikus katasztrófa is eltörpül.

⁹⁷ **317–322. mikéntha ... össze]** Több mint drámai ironia, amely Rafael hallgatója, Ádám számára itt még csak elképzelt lehetőségként előrevetíti, ami az emberi bűn következtében hamarosan valóban bekövetkezik, ti. hogy megbomlik a természet rendje (vö. EP 10.663–670). A bűneset után csak az égitegek hatása válik csak ártalmassá az együttállások függvényében, Mihály és Sátán összecsapása viszont olyan félelmetes katasztrófa, hogy ahhoz képest még két bolygó közvetlen összeütközése is jelentéktelennek tűnne.

⁹⁸ **319–320. két gonosz / bolygó]** Az eredeti nem morális szempontból minősít, hanem asztrológiai szakkifejezéseket használ, a két bolygó egymással ellentétes (s ezért az emberre káros hatású) égövi állásból érkezik: „Two Planets rushing from aspects maligne”; JG: „két vészes arcú bolygó.”

⁹⁹ **322. szférájuk]** A szférák a ptolemaioszi világműben az égitegeket tartó koncentrikus gömbök (vö. EP 3.498 jz.).

¹⁰⁰ **334–335. kínt ... Sátán]** Vö. EP 2.740–751 jz.

- 335 Sátán: vergődött hánykolódva, oly mély
sebet szabott a forgó kard¹⁰¹ belé.
Az éther-test beforrt, nem tátogott
sokáig, ám nektári nedv ömölt
a sebből, mint véreznek égiek,¹⁰²
340 s beszennyezé sugár fegyverzetét.
Segédletére sokfelől szalad
sok angyal,¹⁰³ és védőn körülveszi,
míg mások pajzsra emelik, s viszik
kocsijához, mi a háttérben állt,
345 távol a hadirendektől, oda
ráfektetik. Szégyen-, düh-, megvetés-
emésztve csikorgatja ott fogát,
mert harc-párjára lelt, és döllyfe ily nagy
aláztatásra: megcsufoltatott^{xi}
350 hite, hogy Istennel erőben egy.
De¹⁰⁴ meggyógyult hamar, mivel a lelkek
élők minden izükben^{xii} (nem miként
a gyöngye ember: fejben, szívben és
beleekben-májban), s csak megsemmisítve
355 halhatnak;¹⁰⁵ nedv-szövetben ő halálos
sebet nem kaphat, mint a lég se. Lényük
csupa szív, szem, fül, fej, érzék, értelem
s testet¹⁰⁶ öltnek, amint tetszik nekik,
színt, formát váltanak: ritkát, sűrűt.
- 360 Más tájon is emlékezésre méltó
hős dolgok estek: Gábrriel csatázott
s az őrjöngő Molochnak¹⁰⁷ törte át
mély rendjeit, ki szembeszállt vele,
fenyegetvén, hogy megköttözve vonssza
365 kocsikeréken, s még az Ég urát se
kimélte nyelve szitka; ám derékig
szétnyesve, tört fegyverrel, durva kintől
gyötörve, bőgve menekült. A két
szárnyon győzött Uriel s Rafael.¹⁰⁸
370 az órjás gyémántszikla-fegyverű
Adramelek s hengegő Asmadai
Istennél kisebb voltuk szégyenelték,

¹⁰¹ **336. a forgó kard]** Az eredetiben „The griding sword,” azaz élesen vágó kard.

¹⁰² **338–339. nektári nedv ömölt ... mint véreznek égiek,]** A halhatatlanok vére Homérosznál az ikhór, vö. *Il.* 5.339–342. Az eredeti megfogalmazása szerint Sátán vért veszít („Sanguin”), amely a különböző testnedveket (humorokat) temperamentumokkal párosító korabeli humor-elméletben a bátorság elvesztését jelenti.

¹⁰³ **341–346. Segédletére sokfelől szalad ... oda ráfektetik]** Vö. az Aiász által legyőzött Hektórt (*Il.* 14.424–439).

¹⁰⁴ **351–359. De ... sűrűt.]** Az angyalok teste homogén, nem tagolódik szervekre, ezért sérüléseik maguktól gyógyulnak, és az angyalok halhatatlanok (vö. *EP* 1.421–428 jz.).

¹⁰⁵ 354–355. csak megsemmisítve / halhatnak] Vö. *EP* 2.430 jz.

¹⁰⁶ **358–359. testet ... sűrűt.]** Az angyalok méret- és alakváltására számos példa található az eposzban (pl. *EP* 1.421–428, 766–782; 3.649–659; 4.195, 403–415, 809–822, 997; 5.278–283; 6.598–600; 10.442–452).

¹⁰⁷ **362. az őrjöngő Molochnak]** Vö. *EP* 1.390, 422 jz. A pusztító harci düh (*líssza*) a klasszikus eposzi hősök egyik ismérve (vö. Hektór őrjöngését az *Ilíász* 8–16., Akhilleuszét a 20–22. énekében). A fiú eljövendő harci dühével (*EP* 6.829–871) azonban összemérhetetlen a sátáni sereg őrjöngése.

¹⁰⁸ **369. Rafael:]** Vö. *EP* 6.91 jz.

futásukban alázkodást tanultak,
 vértelen, páncélon át szörnyű sebeikkel
 375 marcangoltan. Abdiel sem feledte
 bosszantni az istentelen hadat;
 kettőztetvén csapását, Arielt,¹⁰⁹
 Ariokot¹¹⁰ és az ádáz Ramielt¹¹¹
 perzselte-zúzta. Ezrekről¹¹² mesélnék,¹¹³
 380 e földön örökítve hírüket, de
 angyalnak elég az Ég dicsérete,
 nem vágnak emberére, s a bukottak,
 bár erőben, vitézségben, csodások,
 s dics-szomjasak—dicső¹¹⁴ emléküket
 385 az Égben eltörölte zord Itélet:
 névtelen feledségben lakjanak.
 Igazsággal meghasonlott erő
 csak dicstelen lenézést érdemel,
 bár hiu^{xiii} dicsőségre törtet, és
 390 gyalázatban hajhássza hírnevét.
 Légyen ítéletük örök feledség!

Leverve főik, elcsitult a harc,
 soruk sokhelyt betörve. Fejveszettség
 támadt, vad zúr. Az Ég-talaj terítve
 395 tört fegyverrel, halomba harcokcsik,
 kocsihajtók gomolyban és dühödt,
 tajtékzó paripák. Ki állt, a Sátán,
 hadán át visszatántorgott, amely már
 alig küzdött, riadtság szállt belé,
 400 lenyűgözve a félsz s kín érzetétől,
 gyalázatban futott. Így¹¹⁵ vést hozott
 fejükre a dac bűne, bár eleddig
 nem ismerték a félszet, kint, futást.
 Másképp a sérthetetlen angyalok:¹¹⁶
 405 négyzet-phalanxban¹¹⁷ egy testként vonultak,
 győzhetetlen fegyverrel, sérthetetlen:
 ártatlanságuk ily erős előnyt

¹⁰⁹ **377. Arielt]** Utalás Jeruzsálemre. Vö. Ézs 29,1. Jelentése. „Isten oroszlánja” ill. „Isteni fény.”

¹¹⁰ **378. Ariok]** Jelentése: „Oroszlán-szerű” Vö. 1Móz 14,1.

¹¹¹ **378 Ramiel]** Jelentése: „Isten megtévesztője”; egyike azon angyaloknak, akik földi asszonyokkal közösültek. Vö. 1Enoch 6,7.

¹¹² **379–386. ezrekről ... lakjanak]** Az Istenhez hű angyaloknak nincs szüksége, a bukottaknak pedig nincs módja arra, hogy nevüket emberek *dicséjék*, *hírük* fennmaradjon a földön és *emléküket* emberek őrizzék (vö. EP 1.360–362 jz., 5.667–668).

¹¹³ **379–391. Ezrekről mesélnék ... örök feledség!]** A klasszikus eposzi értékrend, s egyben a sátáni harci hitvallás kritikája; vö. EP 6.295–296 jz.

¹¹⁴ **384–391. dicső ... feledség!]** Az emlékezetből való kitörlés/az élet könyvéből való kitörlés (*damnatio memoriae*), a bukott angyalok büntetésének tételszerű megfogalmazása, amely az eposzi névhasználat alapja (vö. EP 1.360–362 jz.). Az ókorban a feledésre ítélt kegyvesztettek nevét a kőbe vésett birodalmi feliratokról is szokás volt kivésni. A lázadók eredeti nevei is visszahozhatatlanul *töröltek* az eposzból.

¹¹⁵ **401–403. Így ... futást.]** A bűn következményeként a hűtlen angyalok egyik első büntetése a fájdalom- és félelemérzet (vö. EP 6.334–335).

¹¹⁶ **404. Másképp a sérthetetlen angyalok:]** Az Istenhez hű *angyalok másképp* viselkedtek és éreztek. Az eredetiben „Saints”; vö. EP 6.46.

¹¹⁷ **405. négyzet-phalanxban]** vö. EP 1.544 jz; 6.62.

410 szerzett nekik, nem lévén engedetlen
bűnbe bukottak, csüggedetlenül
megálltak, sebbel nem törődve, bárha
helyükből a kényszer kinyomta őket.

Útját¹¹⁸ kezdé az éj, homályt borítva
az Égre, szerzett áldott nyugovást,
s csöndet a gyűlölt harcizaj nyomán.
415 És felleg-rejtekébe tért a győztes
és a vesztes. Tanyát a harcmezőn¹¹⁹
Michael győztes angyalai vertek,
kiküldve körbe őroket, kherúbi
lobogó lángokat. Másik szeren
420 eltünt^{xiv} a Sátán pártütőivel
vak éjbe, és nyugodni képtelen,
még ez éjjel¹²⁰ gyűlésbe hívta főit,¹²¹
s szólott közöttük rettenetlenül:

425 „Vészben megedzett, drága társaim,
megmutattatok: kard nem győz le; méltók
nem csak a szabadságra vagytok—ez
csekély óhaj—, de mit¹²² inkább áhítunk:
dicsőségre, uralkodásra is.
Kétes tusán egy nap megálltatok
430 (s ha egy napig, miért ne mindörökre?)¹²³
fő-bajnokok¹²⁴ ellen, akiket a trónja
mellől küldött reánk a Menny ura,
vélvén, elég lesz ez betömi minket
kényigájába, ámde tévedett!
435 Tévedhetetlennek nem hisszük őt
a jövőben—eddig Mindentudónak
hittük. Esendőbb fegyverekkel egy kis
kudarcot vallottunk: eddig nem élt
kín hasgatott; ismerve megtanultuk¹²⁵
440 megvetni, megtudván, nem ér halált
romolhatatlan lég-valónk, ha száz seb
lyuggatja is: magát sarjasztva zárul.
Amily kicsi a baj, a gyógyszerét is

¹¹⁸ 412–414. **Útját ... nyomán]** A mennyei háború első, az eposzi cselekmény második napja után; a harmadik nap kezdete (vö. *EP* 5.638 jz.).

¹¹⁹ 416–419. Tanyát a harcmezőn ... lobogó lángokat.] Vö. *Iliász* 8.553–565.

¹²⁰ 422. **ez éjjel]** A pártütést követő éjjel (vö. *EP* 5.652–682, 6.412–414 jz.).

¹²¹ 422. **gyűlésbe hívta főit,]** Vö. az *Iliász* 9. énekének kezdetén zajló éjjeli tanácskozást, amelyet Agamemnón Hektór feltartóztatathatatlán győzelmei miatt hív össze.

¹²² 427–428. **mit ... is.]** Sátán nagyravágyásának viszonylag ritka nyilvános megfogalmazása. Szűkebb körben és magánbeszédeiben többször kifejezi hatalomvágyát (pl. *EP* 1.261–263; 4.50–52, 82–95, 112–114).

¹²³ 430. **(s ha egy napig, ... mindörökre?)]** Sátán költői kérdése, amely végtelen cinizmusáról vagy ostobaságáról árulkodik, az eredetiben is *parenthezisz*; azaz közbevetés. Érvelése bukott értelemre jellemzően tévesen induktív (vö. *EP* 1.617–621).

¹²⁴ 431–434. **fő-bajnokok ... tévedett!]** Elbeszélői irónia. Sátán téved, félreérti Isten szándékát (vö. *EP* 6.49 jz., 693–694).

¹²⁵ 439–442. **ismerve megtanultuk ... sarjasztva zárul.]** Sátán a tapasztalat által tanul. Vö. *EP* 6.334–356.

445 könnyen leljük, tán¹²⁶ jobb, hatékonyabb
 fegyverek jobban szolgálnak, ha újra
 összecsapunk, s őket jobban törük,
 vagy hátrányunkat szüntetik, mi nincs
 természettől...¹²⁷ vagy¹²⁸ épp ha más titokból
 fakadt fölényük, míg eszünk virul,
 450 s töretlen értelmünk, tanácskozás
 s bölcs kémkedés e titkot fölfedi!”

Leült. A gyűlésben föllált utána
 Nisrok,¹²⁹ az első főnök, állt, amint
 véres csatából épp mentette bőrért,
 455 gyötörtén—összezúzva fegyvere.
 Befelhőzött orcával így felelt:

„Új zsarnokoktól-mentőnk,¹³⁰ ím te adtad,
 hogy élvezzük isten-valónk jogát,
 de isteneknek is nehéz e mű:
 460 egyenlőtlen fegyverrel harcot állni,
 gyötrődve, szembe kint nem ismerőkkel.
 Romlást hoz ránk e baj: mit ér vitézség,
 verhetetlen erő, ha fojtja kín,
 mely letapod mindent, s a legvitézebb
 465 kezét töri? Megvonhatnánk magunkat,¹³¹
 nélkülözvén gyönyört, nem zúgolódván,
 elégedetten—mely a legnyugalmasb
 élet, viszont a kín a végnyomor,
 a végső rossz, amely ha szertelen nő,
 470 kibíratatlan. Volna csak valaki,
 ki föllelné, mi bőszebb eszközökkel
 sérthetnénk sérthetetlen ellenünk,¹³²
 vagy helytállhatnánk egyenranguként:
 szabaditónkkal^{sv} is fölérne az!”

475 Nyugodt pillantással¹³³ felelt a Sátán:
 „Mit sikerünkhöz fontosnak gyanítasz,
 föl van találva, itt hozom! Van-e
 köztünk olyan, ki látva az étheri

¹²⁶ **445–447. tán ... szüntetik]** A lázadók között nincs valódi demokrácia, Sátán javaslatait mindig szentesíti a közakarat. A bizonytalannak tűnő felvetés már kész programot takar (vö. *EP* 6.477–478). (Vö. *EP* 1.123 jz., 640–652; 2.38–40, 381–383.)

¹²⁷ **447–448. mi nincs / természettől...]** Ironikus. A lázadók gyengesége, fokozatos hanyatlásuk éppen hűtlenségük büntetése, ennyiben valóban nem *természetes* hátrány (vö. *EP* 1.84–87 jz.; 6.401–403 jz., 695–696).

¹²⁸ **448–451. vagy ... fölfedi]** Álprobléma-felvetés, amely az egy lélegzettel meghirdetett látszatdemokráciát (*tanácskozás*) eleve eljelentékteleníti: Sátán politikai eszköztárának klasszikus darabja.

¹²⁹ **453. Nisrok]** Asszír bálvány. Vö. 2Kir 19,37; Ézs 37,38.

¹³⁰ **457. Új zsarnokoktól-mentőnk,]** A tény, hogy Nisrok *zsarnokok*ról beszél, jól mutatja bukott voltát. Vö. *EP* 5.611–626.

¹³¹ **465. Megvonhatnánk magunkat,]** Élhetnénk egyszerű életet/meghúzzhatnánk magunkat.

¹³² **472. sérthetetlen ellenünk]** Az eredeti: „Our yet unwounded Enemies.”

¹³³ **476 Nyugodt pillantással]** Az eredetiben: „with look compos’d”; JG: „nyugodt tekintettel”.

anyag¹³⁴ sugárzó fölszínét, melyen
 480 állunk, az Ég e szárazát¹³⁵ diszítve
 ambrózia-virággal,¹³⁶ drágakővel,
 arannyal¹³⁷—oly¹³⁸ futólag nézi végig,
 hogy rá se jön: vajh honnan is fakadtak
 ezek? A föld alól.¹³⁹ Alaktalan¹⁴⁰
 485 szellemajték-anyag,¹⁴¹ ha Ég sugára¹⁴²
 nyilall¹⁴³ belé, áthatja, fölszökell,
 s szépségében a fényre szirmosul.
 Ez anyagot sötét szülőhelyén¹⁴⁴ a
 Pokolláng-méhü mély¹⁴⁵ nekünk szüli:
 490 ha hosszú henger-szerkezetbe¹⁴⁶ tömjük,
 s érintjük tűzzel, a lyukon kiterjed,
 és távol ellenünkre vad dühe
 vész-töltést böffent mennydörej-robajjal—
 darabbá tör, leront utjába^{xvi} mindent,
 495 hogy rémulten hiszik, most elragadtuk
 a Mennydörgőtől¹⁴⁷ egyetlen riasztó
 nyilát. Nincs sok dolgunk; mire megpitymallik,¹⁴⁸
 siker koronázza óhajunk. Ocsúdj föl!
 Ne félj! Hol bölcsesség s erő együtt van,
 500 ott semmi sem reménytelen nehéz!”

E szava lángra lobbantotta kedvük,
 s csüggedt reményük újraéledett.
 Találmányát csodálták s azt, hogy ők
 nem jöttek rá—most már oly egyszerűnek
 505 tetszett a nyitja, mit föl nem találva
 mind képtelennek hitt. Eztán¹⁴⁹ az ember

¹³⁴ **478–479. étheri / anyag]** Az eredetiben „Ethereous” a szokásosabb „ethereal” helyett: új szóalkotás, ami a sátáni nyelvhasználat jellemzője. Az éterhez vö. *EP* 2.137 jz.

¹³⁵ **480. szárazát]** Az eredetiben „continent”, vagyis ‘kontinensét’ (nagy kiterjedésű területét). A mennyen belüli tengert nem említi az eposz (vö. *EP* 3.80, 372–380, 554–556).

¹³⁶ 481. ambrózia-virággal.] Ld. *EP* 2.240 jz.

¹³⁷ **482. drágakővel / arannyal]** Vö. *EP* 1.672 jz., 5.764–765, 7.579.

¹³⁸ **482. oly ... jön:]** Sátán a természet spontán alkotó folyamatain erőszakot téve éri el célját.

¹³⁹ **484–487. A föld ... szirmosul.]** A fény hatására a földből kipárolgó gőzökből formálódó fémek elmélete Arisztotelész elképzelését tükrözi (*Meteor.* 1.4 = 314B és 3.6 = 348A). Vö. *EP* 3.622–628 jz.

¹⁴⁰ **484. Alaktalan]** Az eredetiben „materials dark and crude”, JG: „sötét, nyers anyagok”. A menny anyaga is a káoszról származik (vö. *EP* 1.981–990, 7.167–170).

¹⁴¹ **485. szellemajték-anyag]** Az eredetiben „Of spiritous and fierie spume”, vagyis ‘tisza, légies és tüzes habból’ [való sötét és durva anyag]. A kommentátorok általában a kén és a salétrom elegyének a káosz alapanyagának értelmezik (vö. *EP* 6.515–516).

¹⁴² **485. Ég sugára]** A mennyben nincs nap (vö. Jel 22,5).

¹⁴³ **486–487. nyilall ... szirmosul]** Az eredetiben az igék („toucht ... temperd ... shoot ... op’ning”, am. ‘érint, elegyít, lő, nyílik’) előrevetítik Sátán javaslatának következményeit (vö. *EP* 7.585–609).

¹⁴⁴ 488. sötét szülőhelyén] A föld alatt.

¹⁴⁵ **489. Pokolláng-méhü mély]** Az eredetiben „The Deep [...] pregnant with infernal flame.” Az „infernal” jelző jelentése itt „föld alatti” (vö. a latin *infernus* jelentésével), ám a narrátori/olvasói ironia természetesen e helyütt is működik.

¹⁴⁶ **490. szerkezetbe]** Az eredetiben Milton az ágyú kora modern elnevezését használja: „Engins”; vö. *EP* 4.17 jz.

¹⁴⁷ 496. Mennydörgőtől] Istentől.

¹⁴⁸ 497. mire megpitymallik] Vö. *EP* 6.524–529.

¹⁴⁹ **506–511. Eztán ... horgadva...]** Rafael küldetése, hogy Ádámot figyelmeztesse, hűségében maradjon szilárd (*EP* 5.240–251). Ennek része az esetleges hűtlensége következményeinek tudatosítása is. Az Ádámnak szóló

is föltalálhat—ha a bűn elárad—
 gaz szándékból, ördög sugallatára¹⁵⁰
 hasonló gépet bűnre bosszúként
 510 társa ellen, egymást-ölésre, harcra
 horgadva... A gyűlés^{xvii} után röptültek
 munkára: tétlen egy sem állt, mohón kész
 számtalan kéz, egy perc alatt¹⁵¹ az égi¹⁵²
 talajt forgatva meglátják alant a
 515 Természet őselemeit goromba
 fogantatásukban; kén-, nitrogén-
 habra lelnek,¹⁵³ vegyítik, fondoran
 főzik, mossák, szikkasztják éjsötét
 maggá, s halomba gyűjtik;^{xviii} más csoportjuk
 520 fölássá érc és kő rejtett erét
 (a földmély is ilyen!),¹⁵⁴ hogy abbul öntsék
 vész-szállató golyóik, gépeik;
 mások előszereznek nádbugát,
 mely érintésre¹⁵⁵ lángba csap. Pitymallat¹⁵⁶
 525 előtt (csak az éj figyelte!)¹⁵⁷ rendbeszedtek
 mindent bölcs-néma-észrevétlenül.¹⁵⁸

Amint szép hajnal pirkadott az égen,
 keltek a győztes angyalok,¹⁵⁹ s a hajnal
 kürtje fegyverbe hitt: arany himű
 530 teljes fegyverbe gyűlt a fényserg.
 Mások a hajnal-szötte¹⁶⁰ dombokon
 kémlelődtek, s mindenfelé körül-
 portyáztak könnyü fegyverben, hogy a messi
 ellenre leljenek: hol van tanyája,
 535 merre szökött, harcra ólálkodik,
 áll-é vagy mozdul. Meglelik hamar:
 kibontott zászlókkal közelg nem épp gyors,

---

figyelmeztetésből azonban kihallható Milton intése is az olvasónak. A puskaporgyártás fellendülése az angol polgárháborúban az eposz írása idején még friss élmény volt (vö. 4.824–827 jz.).

¹⁵⁰ **508. ördög sugallatára]** Reneszánsz közhely volt, hogy a puskaapor feltalálása a Sátán műve (vö. Ariosto, *Eszev.* *Orl.* 9.28–29 és *FQ* 1.7.13).

¹⁵¹ **513. egy perc alatt]** Vö. *EP* 1.689–692 jz.

¹⁵² **513–516. az égi ... fogantatásukban]** Vö. a Pandemónium építése a pokolban (*EP* 1.674–680 jz.).

¹⁵³ **516–517. kén-, nitrogén- / habra lelnek]** Vö. *EP* 6.485 jz. Az arany (vö. *EP* 1.680–682, 6.482 jz.) és a puskaapor elemeinek jelenléte a mennyben az anyag semlegességét mutatja. Értéke – morális értelemben is – a felhasználásában – és a felhasználó erkölcsi értékében – rejlik. Sátánt korábban a felrobbanó lőporhoz hasonlítja a költő: vö. *EP* 4.824–827.

¹⁵⁴ **521. (a földmély is ilyen!)]** Ádám és Éva számára nélkülözhetetlen információ. A bűneset előtt nem volt bányászat (vö. *EP* 1.674–678). A menny, a pokol és a föld mélye azonos összetételű, a káosz anyagából származik (vö. *EP* 6.484 jz.).

¹⁵⁵ **524. érintésre]** Érintéssel.

¹⁵⁶ **524–529. Pitymallat ... hitt:]** A mennyei háború második napjának hajnala.

¹⁵⁷ **525. (csak az éj figyelte!)]** Az eredetiben „under conscious Night”, azaz ‘figyelmes’, esetleg ‘bűnös éj alatt’. A fordításban a *csak* indokolatlan, a hangsúly az éj aktív szerepén – és így a lázadók titkolózásának hiábavalóságán – van. A megszemélyesítés helyi szókép, nem az Éj allegorikus alakjáról van szó (vö. *EP* 6.6 jz.).

¹⁵⁸ **526. bölcs-néma-észrevétlenül]** Az eredetiben „With silent circumspection unespied”; JG: „Titkon mindent végeztek s rendbehoztak, / Körültekintve, csendben, észrevétlenül.”

¹⁵⁹ **528. győztes angyalok]** Jelenetváltás: a hű *angyalok* tábora.

¹⁶⁰ **531. hajnal-szötte]** Jánosy leírása itt egy gobleinhez hasonlítható.

de zárt menetben. Villám röppenéssel
visszaszáll a legfürgébb szárnyu angyal,
540 Zophiel,¹⁶¹ és a légből így kiált:

„Fegyverbe, harcra! Itt közelg az ellen.
Kit szökni véltünk, megkimél a hosszú
üldözéstől, ne félj, nem illan el.
Felhó-sűrűn jön, s látok arcukon
545 zord fene-bánja-elszánást.¹⁶² Övezze
acél¹⁶³ mellvértjét jól föl mindegyik,
sisakját jól, s markolja meg kerek
pajzsát mellén, vagy fönt. Ha jól gyanítom,¹⁶⁴
e nap nem enyhe permetet szítál,
550 de tűz-szakállu nyílak csattogását.”

Vigyázatra eképp intette őket;
már málna nélkül sorban állanak,
riadóra pattannak zavartalan,
s csatára indulnak. De íme, nézd,
555 nem messze már a súlyosléptü ellen
zordan közelg; vonszolja ördögi
gépét kivájt hengerben,¹⁶⁵ elfedezve
mindenfelé sok árnyaló csapattal,
cselét hogy rejtse. Most farkasszemet
560 néznek darab időig. Majd az élre
hussan a Sátán, s ily parancsot ad:

„Nyílj szét,¹⁶⁶ előhad! Jobbra, balra tágulj,
hogy gyűlölőink lássák, mennyire
keressük a megbékülést, s nyitott
565 mellet fogadjuk őket, ha nyitányunk
kedves nekik, s bőszen hátat nem adnak.
Bár ezt nem hinném. Ég, te légy tanúm,
hogy még ma mellünket *sʒabad*-ra tárjuk,
s ti kiszemeltek, tegyétek *sʒabott*
570 megbizatástok, és ajánlatunkat
vegyétek hangosan, hogy hallja mind!”

Fondorlatosan így csufolkodott.
Alig végzé, szétvált az arcvonal
bal és jobb szárnyra; új és furcsa látvány
575 bökkent szemünkbe: kereken futó
kő, bronz, vas-oszlopok hármassora

¹⁶¹ **540. Zophiel**] Jelentése: „Isten kémje”.

¹⁶² **545 fene-bánja-elszánást**] Az eredetiben: „sad resolution”.

¹⁶³ **546. acél**] Az eredetiben „Adamantine”; vö. *EP* 1.46 jz.

¹⁶⁴ **548–550. Ha ... csattogását.**] Az Istenhez hű angyalok intuíciója pontos.

¹⁶⁵ **557. hengerben**] Ágyúban; vö. *EP* 4.17 jz.

¹⁶⁶ **562–630. Nyílj ... ōk**] Sátán és Beliál szöviccekkkel megtűzdelt beszédeit a 18. századi kritikusok (Joseph Addison, Samuel Johnson) kifejezetten méltatlannak érezték az eposz fenséges tárgyához. A szójátékok azonban tanulságosan tükrözik a bűnnek a nyelv romlásában is megnyilvánuló hatását.

(oszlopnak látszottak,¹⁶⁷ erdőn,¹⁶⁸ hegyen
 kivágott, majd legallyazott s kifúrt
 fenyő, vagy tölgysudárnak)—hogya nem
 580 tátongna szájuk iszonyú üreggel—,
 reánk üres békét jövendőlők.
 Mind mögött állt egy-egy szeráf, s kezében
 tűzbe dugott nádszálat lengetett,
 mi meg tanácstalan tűnődve vártunk.
 585 Nem hosszan. Gyorsan nádbugájukat¹⁶⁹
 egy szűk nyílásba mártották ügyes
 érintéssel: láng villant az egen,
 majd füst felhőzte el, amit e mély-
 torkú gépek ökrendtek;¹⁷⁰ bömbölésük
 590 a leget kibelezte szörny dörejjelel,
 s kiszaggatván belét, csunyán okádta
 sátáni étké: láncos vasgolyók
 mennyköveit, jegét—ez most a győztes
 seregre dőlt, s olyan dühvel püfölte,
 595 hogy akit ért, lábon nem állhatott,
 mégha szirtként is állt: alázuhant
 ezer angyal, arkangyal hömbölgve—
 ezek¹⁷¹ még inkább¹⁷² fegyverük miatt:
 fegyvertelen könnyebb lett volna vissza-
 600 huzódni szellem módra, tűnni-futni.
 Következett a fejvesztett futás,¹⁷³
 hiába hagyták el zsufolt soruk.
 Mit tegyenek? Ha támadnak megint,
 csak visszaűzetnek, kettőzik a
 605 szégyen-futást, gyalázatuk tetézik;
 velük¹⁷⁴ a pártütők újabb sora,
 hogy robbantson új dörgés-töltetet,
 s még¹⁷⁵ jobban borzadnak a fejvesztett
 futástól. Látja zavarunk a Sátán,
 610 s gúnyosan mondja cimboráinak:

„Mért nem jönnek e büszke győztesek?
 Előbb kérkedve jöttek. És ha most

¹⁶⁷ **577–579. oszlopnak látszottak, ... vagy tölgysudárnak]** Rafael az eredetiben is közbevetéssel (*parentheszisz*) érzékelteti Ádám és Éva számára az ágyúk kinézetét.

¹⁶⁸ 567–569. erdőn ... tölgysudárnak] Vö. *Macb.* 5.5.33

¹⁶⁹ **585. nádbugájukat]** A nádszálak magvas fejét/buzogányát.

¹⁷⁰ **589. ökrendtek;]** Öklendeztek, okádtak.

¹⁷¹ **598. ezek]** Ti. az *alázuhant* és *hömbölgés*. Az eredetiben nincs szembeállítás az *angyalok* és *arkangyalok* között.

¹⁷² **598–600. még ... tűnni-futni.]** Az angyalok alakváltásához vö. *EP* 6.358–359 jz. A tárgyi kellékek korábban nem okoztak gondot az alakváltoztatásnál (vö. *EP* 3.659, 4.997–1001). Valószínűleg nem a hősi hagyomány kritikája (vö. *EP* 9.14, 26–40) azzal, hogy a fegyverek sérülékennyé teszik az angyalokat, hiszen az ő fegyverzetük *Isten szertárából* (*EP* 7.200) való, és része „a hit pajzs[a is], amellyel kiolthatj[ak] a gonosz minden tüzes nyilát” (Ef 6,16). Ez megvédi őket a direkt támadástól, de a színleléssel szemben ők is védtelenek (vö. *EP* 5.628 jz., 6.557–559).

¹⁷³ **601. fejvesztett futás.]** Az Istenhez hű angyalok megaláztatása miltoni sajátosság, bár az angol eredeti stílusban valamivel enyhébb, vö. JG: „csúfos / Szétszórátás és kényszerült futás”.

¹⁷⁴ **606. velük]** A nyakukon, *velük* szemben, vö. JG: „Állt szembe készen”.

¹⁷⁵ **608–609. még ... futástól.]** A hű angyalok a megfutamodástól még jobban irtóznak (az eredetiben “abhorrd”, azaz „viszolyogtak tőle”), mint attól, hogy farkasszemet nézzenek a lázadó ágyútüzevel.

nyílt szívvel, homlokkal fogadjuk őket
 (többet mit tehetnénk?), s elébük adjuk
 615 békefeltételünk, ime mást akarnak,
 bolond bakugrásokkal elszaladnak.
 Táncolni szottyant kedvük? Táncnak¹⁷⁶ ez
 bohócos kissé s túl vad is. Talán a
 kínált békén ujongnak?^{xix} Azt gyanítom,
 620 ha ismét hallanák javaslatunk,
 az őket gyors döntésre ösztökélné.”

Mókázva licitált rá Béliál:

„Nyomósak voltak békepontjaink,
 vezér, és hathatósak, magvasak.
 625 Mint észlelhetjük: mind tűnődik és sok
 megtántorult. Ki komolyan veszi,
 kell, hogy tetőtől talpig értse is.
 Ha meg nem érti, ott a ráadás,
 mutatja majd: tótágast áll az ellen.”

630 Így szórakoztak csúfolódva ők.
 Nem volt szemernyi kételyük sem a
 sikerben. Úgy remélték, könnyü már
 az Örök Úrral harcot állniuk,
 mennydörgését gunyolták¹⁷⁷ és nevték
 635 hadseregét. Ez tétovázva állt.
 De nem sokáig. Vad düh¹⁷⁸ szállt beléjük,
 fegyvert szerzett nekik, hogy e pokol¹⁷⁹
 gazsággal szembeszálljanak. Legott
 (ime Isten minő erényt, erőt
 640 plántált angyalhadába!) elhajítva
 fegyverüket, röptek a hegyekre
 (a bércek, völgyek édes változása
 a Földön itt: a Menny utánzata!),¹⁸⁰
 libbentek, mint a ménküvillanás,
 645 s alapjaiktól ellazítva, döntve,
 a hegyeket föltépték terheikkel:
 vadont, ormot bozontjánál emelve,
 szirtet, vizet kezükben vonszva mind...
 Ámulat rázta meg a lázadókat,
 650 és rémület,¹⁸¹ mert látták: jön feléjük
 borzalmasan a fölfordult hegyek
 alapja. S látták, mint borítja el
 az átkozott gépek hármassorát,

¹⁷⁶ **617–619. Táncnak ... ujongnak?** Sátán gúnyolódása Patrokloszéra emlékeztet, aki szintén táncoshoz, majd bűvárhoz hasonlítja a kocsijából holtan lebukó Kebrionészt; ld. *Il.* 16.745–750.

¹⁷⁷ 634. mennydörgését gunyolták] Vö. *EP* 1.94 jz.

¹⁷⁸ **636. Vad düh]** Vö. *EP* 6.362 jz.

¹⁷⁹ **637. pokol]** Az eredetiben “hellish”, azaz ‘pokoli’. Rafael ismeri a történet végét.

¹⁸⁰ **641 Menny utánzata]** Az eredeti: „earth hath this variety of heaven”, azaz a Földnek is tulajdona a Mennynek ez a sokfélesége – egyféle materialisztikus monizmus megnyilvánulása.

¹⁸¹ **650. rémület,]** Mint a fájdalmat, a félelmet is csak a lázadó angyalok ismerik (vö. *EP* 6.401–403 jz.). A hűségeselek reakciójához vö. *EP* 6.608–609 jz.

minden reményüket a hegykolonc.
 655 Rájuk került sor: teljes szirtfokok
 szálltak fejüknek, mély sötétbe vonva
 egük, s egész hadakat temettek el.
 Romlásukat¹⁸² növelte fegyverük:
 összehúzódva tagjaikba szúrt,
 660 enyhíthetetlen kint és jajt facsarva.
 Hosszan vergődtek lenn a föld alatt, míg
 kikecmeregtek börtönükből ők,
 fény-tiszta szellemek (csak hajdanán
 voltak tiszták—most bűnbe súlyosultak).¹⁸³
 665 A példát utánozva maradékuk
 a dombokat szaggatja. Így a légben
 hegy hegynek csattan innen, onnan is
 egymásra szórva szörnyű lendülettel;
 csatáznak árny-sötétben föld alatt.
 670 Pokoli zaj! Játék a háború
 e vészhez képest! Iszonyú kavargás
 kél kavargásra halmozódva. Ronccsá
 lett volna¹⁸⁴ mind a Menny, rommal borítva,
 ha a Mindenható, ki fenn az Égben
 675 a szentélyében ül, nem látta volna—
 mérlegelvén a dolgok összeségét—
 e zúrt előre, és nem hagyta volna,
 így töltve bé magasztos szándokát,
 hogy Fölkent Sarja, ő vegyen boszút
 680 ellenein, s nyilvánvaló legyen:
 minden Erő fiára szállt. Fíához,
 trónja örököséhez így beszélt:

„Dicsőségem¹⁸⁵ tükörmása,¹⁸⁶ szerelmes
 fiam,¹⁸⁷ kinek orcáin látható
 685 a láthatatlan: isten-lényegem,
 s kinek kezével terveim betöltöm.
 Másod-mindenható! Két napja múlt,¹⁸⁸
 kettő—mint számítunk Mennyben napot¹⁸⁹—,
 mióta Michael s erői mentek
 690 megtörni a lázadót. Nyilván kemény
 volt harcuk, hogyha két ily fegyveres
 csap össze, mert magukra hagytam őket.
 Tudod,¹⁹⁰ mindet egyenlőnek szereztem,

¹⁸² **658–660. Romlásukat ... facsarva.]** Vö. a hűséges angyalok párhuzam helyzete: neki sebesülést és fájdalmat nem okoztak saját fegyvereik, csak csetlést-botlást (vö. *EP* 6.598–600 jz.).

¹⁸³ **663–664. csak ... súlyosultak.]** Platonista szemléletet tükröz, hogy a bűn következtében fokozatosan elveszített angyali tulajdonságok közé tartozik a szépség, ragyogás, dicsőség mellett a légiesség, *tisztség*, könnyűség is. Vö. *EP* 1.84–87 jz.

¹⁸⁴ **672–677. Ronccsá ... volna,]** Vö. *EP* 6.232–234.

¹⁸⁵ **683–721. Dicsőségem ... Messiást]** Az Atya a Fiúnak adja át a harc vezetését, a győzelem végső kivívását.

¹⁸⁶ **683. tükörmása]** Vö. Zsid 13; Kol 1,15.

¹⁸⁷ 683–684. Szerelmes / fiam] Vö. pl. Mt 3,17; 17,5.

¹⁸⁸ 687–690. Két napja ... lázadót] Vö. *EP* 6.43–49, 524–529.

¹⁸⁹ 688. mint számítunk Mennyben napot] Vö. *EP* 5.592–594 jz.

¹⁹⁰ **693–694. Tudod ... bűn]** Vö. *EP* 1.84–87, 6.401–403, 447–448 jz.

695 kivéve, mit változtatott a bűn,
 de felfüggesztve¹⁹¹ még ítéletem
 nem hat, s örökre dúlna háborújuk.
 Így nem születne döntés. Az emésztő
 háboru véghez vitte, mit tehet,
 és őrjöngésig féket engedett,
 700 és fegyverül hegyet dobált, az Égben
 barbár romlást hozott mindenkire.
 Elmúlt a két nap.¹⁹² Harmadik¹⁹³ tiéd!
 Neked rendeltem; ezért tűrtem eddig,
 hogy e harcnak te szegi véget, hiszen
 705 csak te vagy képes rá, s legyen tiéd a
 dicsőség! Benned oly erényt, kegyet
 plántáltam, hogy Pokolban, Égben is
 mindenki vallja: példátlan hatalmad.
 S úgy kormányoztam e veszett tusát,
 710 a vak is lássa:¹⁹⁴ legméltóbb te vagy
 hogy mindeneknek örökösse légy,
 felkent királya érdem,¹⁹⁵ jog szerint.
 Atyád hatalmában te legerősebb,
 szállj szekerembe,¹⁹⁶ s úgy hajtsd tűzkerekét¹⁹⁷
 715 hogy rendüljön a Menny; vidd íjamat,
 mennykövemet, mindenható erőmet,
 övezd erős csipődre kardomat.
 A Sötét sarjait kergesd ki a
 mennyei tájakról a lenti Mélybe!
 720 Ha tetszik, ott tanulják meg gyűlölni
 Istent, és fölkenntjét,¹⁹⁸ a Messiást!”

Szólt és fiára árasztotta teljes
 fényét, és ő arcán fölfogta Atyja
 teljességét kimondhatatlanul.
 725 És a fiú-Istenfő így felelt:

„Égi¹⁹⁹ trónok Legfőbbje, ó, Atyám!
 Legszentebb, legjobb, Te! Mindig fiad
 dicsőségét kerested, s én tiédet.
 Méltán dicsőségemnek azt tekintem,
 730 felmagasztaltatásomnak, gyönyörnek,
 ha örömödre teljesülve látod
 bennem kívánságod—hisz üdvöm ez.

¹⁹¹ 695–696. felfüggesztve ... háborújuk.] Vö. *EP* 6.49 jz., 429–430.

¹⁹² **702. Elmúlt a két nap.]** A mennyei háború második, az eposzi cselekmény harmadik napjának vége.

¹⁹³ **702. Harmadik.]** Vö. *EP* 6.752.

¹⁹⁴ **710. a vak is lássa:]** Az eredetiben „that all may know”, azaz, hogy mindenki tudja.

¹⁹⁵ **712. érdem]** Vö. *EP* 5.84 jz.

¹⁹⁶ **714–717. szállj szekerembe, ...csipődre kardomat]** A Fiú kiküldésének körülményei (harciszekér, fegyverek, stb.) klasszikus ihletésű: vö. Patroklosz Akhilleusz általi csatába küldését az *Il.* 16. énekében. Patrokloszhoz képest azonban a Fiú mindvégig engedelmes marad.

¹⁹⁷ **714. tűzkerekét]** Az eredetiben „rapid Wheels”, azaz gyors kerekeket.

¹⁹⁸ **721. fölkenntjét, a Messiást!]**: A görög *κhrisztosz* szó felkentet jelent, héberül: Messiás. Milton költészetében a „Christ” szó nem jelenik meg 1644 után.

¹⁹⁹ **726–749. Égi ... magasztalást]** A Fiú ünnepélyes és engedelmes válasza.

- A kormánypalcát tőled átveszem,
s boldogan nyújtom vissza végül is, ha
735 minden leszel mindenben,²⁰⁰ én tebenned
örökre, s bennem mind, kiket szeretsz.
De kit gyűlölsz, azt gyűlölöm; dühöd
felölthetem, mint enyheséged is,
hisz mindenben másod vagyok; erőddel
740 fölfegyverezve a Mennyet megveszem
e pártütőktül, és leűzöm őket
megkésztetett gonosz lakukba, az Éj
s a nem haló Féreg láncára, mert
méltatlan lázadtak föl ellened,
745 kinek szavát követni teljes üdv.
Akkor majd szentjeid elkülönülve
tisztátlantól, övezve szent hegyed,
szívből jövő zsoltárt zengnek Neked,
s velük vezérük, én, magasztalást!”
- 750 Szólt, s jogarára ráhajolva fölkelt
a Magasztos jobbja mellől, hol pihent.
A harmadik²⁰¹ szentelt nap fölpitymallott
a hajnalégen... Forgószél-dörejje
755 lángot lövell kerék kerékbe,²⁰² senki
nem vonssza: űzi önnön szelleme;
négy-csuda-arcu négy kherúb kíséri,
testüket, szárnyukat csillag-szemek
lepik be sűrűn, és berill²⁰³ szemek
760 a kerekeket, s köztük futótüzek;
fejük fölött kristály-ívboltozat,
rajt zafir²⁰⁴ trónus, min színes szivárvány-
s borostyánkő-intarzia²⁰⁵ ragyog.
Ő ott magaslik^{xx} isteni alkotásu
765 Urimmel²⁰⁶ tündöklő fegyverzetében,²⁰⁷
jobbán ül a sas-szárnyu Győzelem,
íja mellette csüng s tegezze, mely
megrakva hármass-nyílu mennykövekkel,
körötte vad füstfelleg gomolyog,
770 marakvó lángnyelvek, szörnyű sziporkák.

²⁰⁰ **735. minden leszel mindenben]** Vö. EP 3.355 jz. 1Kor 15,24,28.

²⁰¹ **752–753. A harmadik ... hajnalégen...]** A mennyei háború harmadik, az eposzi cselekmény negyedik napjának *hajnala*.

²⁰² **755 kerék kerékben]** Vö. Ez 1,16. A szöveggörnyezet számos része az ezékieli vízióra utal.

²⁰³ **759. berill]** A berillium nevű elem ásványa, amelynek színes változata a smaragd.

²⁰⁴ **762. zafir]** Általában kék színű drágakő.

²⁰⁵ **763. borostyánkő-intarzia]** A kabbalisztikus irodalomban a *borostyánkő* a Messiást jelenti. Az *intarzia* berakás.

²⁰⁶ **765. Urim]** Vö. 2Móz 28,30. Sorsvetés, amelynek segítségével megkapják az Úr válaszát, ld. 5Móz 33,8; 1Sám 28,6. Dávid kora óta nem használatos a kifejezés.

²⁰⁷ **765–766. fegyverzetében / jobbán]** Az eposz első kiadásában (1667) – amely tizenöt sorral rövidebb volt, mint a végelegesnek tekintett 10.565 soros 2. kiadás (1674) – erre a sorhatárra (6.761–762) esett az egész mű közepe a sorok száma szerint (előtte is, utána is 5275 sor). A 766. sor első szava az eredetiben „Ascended” (itt *magaslik*, 6.764, de ld. textológiai jz.; JG: „a kocsiba lépe”; az angol ige trónra lépést is jelent), a cselekmény központi mozzanatát jelöli. E központ körül számos szimmetria fedezhető fel a mű szerkezetében. Vö. EP 3.588 jz., 7.355–356 jz.

- Mögötte jár ezerszer tízezer szent,²⁰⁸
 jötte messze sugárzik, húszezer
 harckocsija Istennek²⁰⁹ (számukat
 így hallottam) kíséri kétfelől.²¹⁰
- 775 Kherúbszámyon vonul magasztosan
 a kristály égen, zafir trónusán;
 messze ragyog: először is övéi
 látják meg nemvárt örömtől lepetten,
 és föl villan a Messiási címer,
- 780 az égi jel, emelve angyaloktól.
 Vezérletével Michael összeszedte
 mindkét szárnyon övéit, összevonva
 egy testbe fővezérlete alá.
 Megkésztette útjuk isteni
- 785 erő, parancsszavára helyükre tértek
 a kitépelt hegyek: szavát fogadták.
 Az Ég szokott orcája földerült,
 s kacag üde virággal völgy, halom.
 Látja az ellen, konokul csak áll,
- 790 erőit lázadó csatára gyűjti—
 bolond:²¹¹ csalódásból csihol reményt.
 Lakozhat²¹² égi lényben ily hiú dac?
 Mi jel hasznos meggyőzni a kevélyt,
 vagy dacost elcsitítani mily csoda?
- 795 Mi mást meggyőzne, őket megveszítí,
 látván az Úr dicsőségét, borúsan
 csak irigylik, s magas tisztére vágyva
 fölállnak ütközetre, sikert remélve
 erőszakkal, csalással,²¹³ hogy az Istent
- 800 s a Messiást legyűrik, vagy lebuknak
 a Mindenség romjába,²¹⁴ most a végső
 harcba vonulnak, megvetvén a gyáva
 menekülést, futást. Isten Fia
 két kéz felől álló hadának így szól:
- 805 „Álljatok,²¹⁵ szentek, fény sorokban itt,
 fegyveresek! E nap ne küzdjete!

²⁰⁸ **771. ezerszer tízezer szent]** „...sok angyal hangját hallottam a trónus, az élőlények és a vének körül, számuk tízezerszer tízezer és ezerszer ezer volt” (Jel 5,11). Vö. *EP* 5.600 jz.

²⁰⁹ **772–773. húszezer / harckocsija Istennek]** „Az Isten szekere húszezer, ezer meg ezer” (Zsolt 68,18, Károli).

²¹⁰ **774. kétfelől]** Az eredeti („half on each hand”, am. ‘mindkét oldalon fele-fele’) pontosabb. A két – kerek tízezres – szárnyra való hadrendben a Fiú kerül a központba.

²¹¹ **791. bolond:]** Vö. *EP* 6.135 jz.

²¹² **792. Lakozhat ... hiú dac?]** Vergiliusi kérdés (*Aen.* 1.11 „Ekkora hát a harag kebelében az égnek?” *Tantaene animis caelestibus irae?*), amelyet az eposz szereplői különböző helyzetüknek megfelelően megismételnek: vö. Isten (*EP* 3.226–227), Sátán (*EP* 9.735–736).

²¹³ 799. erőszakkal, csalással.] Vö. *EP* 6.86 jz.

²¹⁴ **800–801. lebuknak / a Mindenség romjába]** Az eredeti („to fall / In universal ruin last”) többféle értelmezést is megenged: „általános utolsó romlásba dőljenek” vagy „utolsóként essenek el az egyetemes összeomlásban”. JG: „Az összmindenség romjai alá / Temetkezendők”.

²¹⁵ **806–826. Álljatok ... erőben]** A Fiú arra hívja fel az igaz angyali sereg figyelmét, hogy ők csak álljanak és figyeljenek, nekik nem kell küzdeniük; a Fiút figyeljék, ők fog küzdeni érettük] Egyes kritikusok szerint a 9. könyvben, amikor még a bűneset előtt Éva és Ádám külön útra térnek a Rafael szerinti elbeszélés alapján Éva

Hívek voltatok harcokban, Isten szerettei,²¹⁶ nem gyávák szent ügyében. Amint a szót vettétek: győzhetetlen úgy víttatok, de más kezekre vár ez átok-csürhe büntetése. Az az Istené,²¹⁷ vagy akire átruházza: e nap művéhez nem rendeltetett szám, sokaság. Csak álljatok figyelve, Isten dühét miként árasztja ki általam e gazokra. Engemet, nem titeket néztek le ők irigyen; mérgük ellenem kelt föl, mert Atyám, kié a Mennyben hatalom, dicsőség, fölmagasztalt akarata szerint— ezért rám bízta büntetésüket: kapják meg, mire vágytak, hogy velem csatát kísértsenek, s hogy ki erősebb, megtudják: mind-e ők,²¹⁸ vagy én magamban. Erővel mérnek mindent, más erényben nem is vetélkednek, bánják is ők, ki különb náluk; én sem alázkodom le, hogy másban küzdjek velük, mint erőben.”

Így szólt²¹⁹ és arca iszonyúra vált, zordabbra, semhogy rá lehetne nézni. Ellenségére robban mérgesen. A négy²²⁰ kitarja rémes árnyu-, összefüggő csillagos szárnyait, robognak a zord szekér kerékei, miként²²¹ ár zubogó zajja, vagy sereg. Rohan egyenest istentelen ellenére éjkomoran.²²² A lángkerék alatt a szilárd mennybolt is beléremeg, csak Isten trónja nem. Beront közjék, jobbán fogja tizezer^{xxi} mennykövét, velük előre csördít, lelküket hogy megsebezze. Ámulatba esnek,²²³ ellenállásuk, merszük odalett,

(öntudatlanul is) Abdiel küzdését, Ádám pedig A Fiú megállásra való biztatását tekinti mintának. A „megállás”, a „mozdulatlanság” a PR-ben Jézus második és harmadik megkísértésénél is az igaz erő.

²¹⁶ **807–808. Isten / szerettei]** Az eredetiben „of God / Accepted”, vagyis Isten elfogadta (ti. a harcokat). Vö. EP 10.33 jz.

²¹⁷ **811–812. Az / az Istené]** Az eredetiben „Vengeance is his, or whose he sole appoints”; vö. (5Móz 32,35; vö. Zsolt 94,1, Róm 12,19, Zsid 10,30) „Enyém a bosszú és a megtorlás”. Vö. még EP 2.970.

²¹⁸ **824. mind-e ők, vagy én magamban]** JG: „Ők mind, vagy én egyedül ellenök.”

²¹⁹ **829–856. Így szólt ... merszük kiszíva]** A Fiú vitézkedése (*ariszteája*) során minden eddiginél pusztítóbb harci dühvel győzi le ellenségeit (vö. EP 6.372 jz, 636 jz). Arcának *iszonyúra válása* Aeneas hasonló átalakulására emlékeztet; vö. *Aen.* 10.565–569.

²²⁰ **832. a négy]** A szekeret *kísérő* négy *kberúb* (vö. EP 6.757).

²²¹ **834–835. miként ... sereg.]** „Amikor jártak, olyanak hallottam szárnyaik zúgását, amelyen a nagy vizek zúgása” (Ez 1,24; vö. Jel 1,15).

²²² **837. éjkomoran]** Vö. Apollón leírását az *Ilászban* (Il. 1.47).

²²³ **842. Ámulatba esnek,]** Az eredetiben „They astonisht.”

- esik-potyog hiába-fegyverük.²²⁴
 845 Átszáguld a leterített szeráfok
 pajzsán, sisakján, sisakos fején,
 kik óhajtják: bár hullnának hegyek²²⁵
 rájuk megint, rejtve őket dühétől.
 Épp ily orkánzón hullnak kétfelől
 850 nyilai most a négyarcú szemekkel²²⁶
 hintett négytől s az élő, számtalan
 csillagszem-csillagozta négy keréktől.
 Egy szellem hajtja őket, s mindegyik szem
 villámot szikráz és veszett tüzet
 855 az átkosakra, apasztva izmukat,
 szokott merszük kiszíva. Otthagyattak
 esett-, kimerült-, vert-lélektelen.
 Fél-erejét se árasztotta rájuk,
 félúton fogta vissza mennykövét,
 860 nem vágva ölni őket, csak²²⁷ a Mennyből
 kiirtani. Az eltiportakat
 föltámogatja, s összeűzi őket,²²⁸
 mint riadt kecske-, juhnyáját: maga
 előtt terelve, űzi fúriákkal,²²⁹
 865 az Ég határához s kristályfalához—
 az begördülve tágra tárul,²³⁰ és
 a puszta²³¹ űrbe mély kutat bocsát le.²³²
 E látványtól iszonyal visszahőköl
 mind. Hátulról még szörnyebb űzi őket:
 870 le az Égből hanyatt-homlok bukóznak,
 le a mélyig—örök düh ég utánuk.

- Pokol hall szörnyü zajt és látja, hogy
 Ég szakad romba Égtől—futna már
 elszörnyedten, ha sötét alapjait
 875 Sors nem fundálta volna mélyre, túl zord
 láncra vervén. Kilenc nap²³³ esnek ők; a
 tátongó Zűr üvölt,²³⁴ és tízszeres²³⁵
 zavart érez, amint zuhannak örvény

²²⁴ 844. hiába-fegyverük.] Vö. *EP* 6.658–660.

²²⁵ 846. bár hullnának hegyek] Vö. *Jel* 6, 23–16.

²²⁶ 851. négyarcú szemekkel] Vö. *Ez* 10,14.

²²⁷ **860. csak]** Az eredetiben „but”, itt inkább ellentétes értelemben: ‘nem megölni akarta őket, hanem a Mennyből kiirtani?’.

²²⁸ **862–864. s összeűzi ... terelve,]** Lásd. *Mt* 25,33; Homérosz Őzekhez hasonlítja a megriadt trójaiakat (*Il.* 22.1).

²²⁹ **864. fúriákkal]** Mitológiai bosszúistennő-alakokkal; vö. *EP* 2.661.

²³⁰ **866–884. begördülve ... ujong]** A bukott angyalok letaszítása szkatologikus (ürítéssel kapcsolatos) motívumokkal van megtűzdelve.

²³¹ **867. puszta]** Az eredetiben „wastful”, mely kifejezés, szójátékként és a szkatologikus motívumok folytatásaként, jelenthet „salakkal telít” is; vö. *EP* 866–884 jz.

²³² **867. kutat bocsát le.]** Az eredetiben „a spacious Gap disclos’d”; JG: „tág nyílást/ hagyott” (még pontosabban ‘tárt fel’).

²³³ **876. Kilenc nap esnek ők]** Az egész mű egyik leghosszabb időtartamú, ám legrövidebben elbeszélte epizódja. Nem azonos az eposz elején említett kilencnapos kábulattal (vö. *EP* 1.43 jz.). Ennek végpontja annak kezdete. Vö. *EP* 9.47–51.

²³⁴ **876–880. a / tátongó ... rommal.]** Káosz beszámolójához a bukottak zuhanásáról vö. *EP* 2.975–979.(-ig)

²³⁵ **876–877. Kilenc ... tízszeres]** A héber versforma, a numerikus *másál* mintáját követi (pl. Péld 30,15.18.21.29)

880 fejetlenségen²³⁶ át, esésük úgy
betölti rommal. Ásitó Pokol²³⁷
benyeli őket és rájuk borul.²³⁸
Pokol méltó lakuk, kiolthatatlan
tűzével rakva, kín és jaj hona.
885 A megkönnyebbült Ég²³⁹ ujong,^{xxii} fala
helyére gördülve bezárja részét.

Ellen üzéséből, egyedüli győztes,
szekerével megtért a Messiás.²⁴⁰
Nagyságos²⁴¹ tetteinek szemtanúi,
kik eddig szótlán álltak, szentjei
890 köszöntendő ujongva^{xxiii} közelednek
pálmaágak árnyában, mind a Rendek
zsolozsmával²⁴² zengik királyukat,
a győztes Örökös, Fiút, kinek
adatott minden uralom, hiszen
895 legméltóbb rá. Ő diadalmenetben
száll a Mennyben a fennen trónoló
szent Atya udvarába, templomába,
hol dicsőségbe Isten befogadja,
s az üdvösség jobbán pihen dicsőn.
900 Földi dolgokhoz mérve²⁴³ mennybelit—
mert kérted, hogy tanulj abból, mi elmult^{xxiv}—,
kinyilatkoztattam²⁴⁴ mindazt, mely különben
rejtve maradott volna embereknek:
a zord viszályt, a háborút az Égben
905 angyalok közt s a túl magasba vágyók
mélybe-hulltát, kik föltámadtak a
Sátánnal. Ő irigyli helyzeted most,
s fondorkodik, miképp hajlítson el
az engedelmségtől, hogy megoszd
910 az Üdvtől megrabolva büntetését
vele, az örök szenvedést. Neki
ez volna minden vígasza, boszúja,
a legmagasb Király iránt kihívás,
hogy átruházza rád gyötrelmeit.²⁴⁵

²³⁶ **879. fejetlenségen]** Vö. *EP* 1.882, 10.281, az eredetiben mindháromszor „Anarchie”, amit máshol nem is fordul elő az eposzban.

²³⁷ **880 Ásitó pokol].** Gyakori ikonográfia a középkorban a „pokol szája”.

²³⁸ **880–881. Ásitó ... borul.]** Bűn erről szóló beszámolójához vö. *EP* 2.761–766.

²³⁹ **884. Ég]** Értsd: Menny.

²⁴⁰ **886–887. Ellen ... Messiás.]** Sátán és Káosz eltérő beszámolójához vö. *EP* 1.170–172 jz. és 2.979–981 jz. A visszatérés meghatározó az eposz további cselekményének időrendje szempontjából (vö. *EP* 7.130–137 jz.).

²⁴¹ **888. Nagyságos]** Az eredetiben „Almighty”, azaz mindenható.

²⁴² **892. zsolozsmával]** Az eredetiben: „Sung Triumph”, azaz győzelmi éneket énekeltek.

²⁴³ **900–919. Földi dolgokhoz ... a bűnt]** Rafael összefoglalja a narráció (mint prédikáció) mondanivalóját Ádám számára: mindez „példaképpen” / „example” (vö. 1Kor 10) mondatott el Ádámnak, hogy ő is intse az „esendőbbet”, azaz Évát. Rafael elbeszélésének tehát paraneitikus, sőt homiletikus célja volt. A bűn lényege a felejtés, de ellenszere az „emlékezés”. Ádám figyelmes hallgatása a tanulóra (egyházi szóhasználatban katekumenekre) emlékeztet, Rafael pedig a katechetára, a tanítóra, Isten titkainak kinyilatkoztatójára – az ember érdekében.

²⁴⁴ **902–903. kinyilatkoztattam ... embereknek:]** Vö. *EP* 7.71.

²⁴⁵ **914. hogy átruházza rád gyötrelmeit.]** JG: „Ha téged egykor kínja társaul / Megnyerne.”

- 915 De csábításának ne hajts fület!
Intsd az esendőbbet!²⁴⁶ Fordítsd javadra,
hogy hallottad, mi szörnyü a lázadás
gyümölcse. Ők állhattak volna híven,
s elestek. Emlékezz,²⁴⁷ s remegd a bűnt!

-
- i **90. meghiusult]** 1978, 1987: meghiusult
ii **94. egybegyülni,]** 1978, 1987: egybegyülni,
iii **103. szükössé]** 1978, 1987: szükössé
iv **127. előrohanva]** 1969: előronhanva
v **144. istenhűségben]** 1978, 1987: istenhűségben
vi **161. elébevágysz,]** 1978, 1987: elébe vágysz,
vii **187. tegyem]** 1978, 1987: tennem
viii **238. tűnt,]** 1978, 1987: tűnt,
ix **258. Útjába]** 1978, 1987: Útjába
x **310. Égben?]** 1978, 1987: Égben.
xi **349. megcsufoltatott]** 1978, 1987: megcsufoltatott
xii **352. izükben]** 1978, 1987: izükben
xiii **389. hiu]** 1978, 1987: hiú
xiv **420. eltűnt]** 1978, 1987: eltűnt
xv **47. szabadítónkkal]** 1978, 1987: szabadítónkkal
xvi **494. útjába]** 1978, 1987: útjába
xvii **511. gyűlés]** 1978, 1987: gyűlés
xviii **519. gyűjtik]** 1978, 1987: gyűjtik
xix **619. ujongnak]** 1978, 1987: ujjongnak
xx **764–765. Ő ott magaslik ... tündöklő fegyverzetében,]** 1969: Fölszökken rá isteni alkotásu / sugár Urim—, teljes fegyverzetében,
xxi **840. tízezer]** 1978, 1987: tízezer
xxii **884. ujong]** 1978, 1987: ujjong
xxiii **890. ujongva]** 1978, 1987: ujjongva
xxiv **901. elmúlt]** 1978, 1987: elmúlt

---

²⁴⁶ **916 esendőbbet]** Az eredeti: „weaker”, vagyis az asszony, azaz Éva Vö. 1Pét 3,7.

²⁴⁷ **919. Emlékezz,]** A bűn egyik aspektusa a felejtés, ezért szükséges az emlékezés. Az emlékezés identitásképző tényező a bukás utáni állapotban is, ld. pl. a középkori *memento mori* hagyományt.

7. KÖNYV

Summázat

Rafael Ádám kérésére elmondja, miképpen és miért teremtődött kezdetben e Világ: Isten, miután a Sátánt és Angyalait kiűzte az Égből, kinyilatkoztatja, hogy örömet teremt egy új Világot és másfajta teremtményeket, kik abban lagnának; kiküldi Fiát dicsőségben és angyali kísérettel, hogy Ő vigye végbe a teremtés művét hat nap alatt; minek beteljesülését himnuszokkal ünneplik az Angyalok, és a Fiú újra fölszáll a Mennyekbe.

Jövel¹ Mennyből² Uránia, ha e
neven méltán hívlak, kinek isteni
szavát hallván az Olympus felé³
Pegasusnál⁴ is magasabbra szálllok.
5 Nem a nevet—jelentését hívom.
Nem vagy a kilenc Múza⁵ egyike,
s nem laksz az Olympos csucsán, de Égben
előbb születél, mielőtt⁶ hegyek
lettek volna, s kibuggyant volna forrás;
10 az örök Bölcseséggel társalogtál—
nénéd ő—, s véle a Mindenható
Atyának zengtél, s az gyönyörködött
mennybéli énekedben. Általad
merészkedtem föl az Egek egébe,⁷
15 földi vendég, s szíttam az Ég tetőled

¹ **1. Jövel]** Az eredetiben „Descend”; JG: „szállj le”; biblikus szóhasználat.

² **1–40. Jövel ... álom]** Az eposz harmadik invokációja (vö. *EP* 1.1–25; 3.1–57). A 7. könyv eleje nem csupán az egész *EP*, hanem Rafael elbeszéléseinek is felezőpontja: a klasszikus hősi eposz cselekményét imitáló mennyei háború után most egy más típusú elbeszélés, az ún. *hexaemerális* (azaz a teremtés hat napját megjelenítő) elbeszélés következik. A teremtést feldolgozó kora modern művek közül Miltonra különösen Guillaume du Bartas *La Semaine ou creation du Monde* című költeménye hatott, amelyet Joshua Sylvester 1608-ban *Du Bartas his divine weekes and workes* címen fordított angolra.

³ **3. az Olympus felé]** Az eredetiben fölött: „above th’*Olympian Hill*”; JG: Olimp bércinél / S pegazi szárny röpténél magasabban / Szálllok”. Az Olümposz a görög istenek otthona.

⁴ **4. Pegasusnál]** A Pégaszosz a görög mitológia szárnyas lova, amelyet a monda szerint Bellerophontész szelidített meg Athéné segítségével. Milton szövege viszonylag korai példáját adja a Pégaszosz költői inspirációval való azonosításának (ez a kora romantikától terjed majd el); a kora modern kultúrában inkább a (Milton által is idézett) bellerophontészi kalandok kapcsán kerül elő (lásd *EP* 7.19–21 jz).

⁵ **6–11. Nem vagy ... 6]** A *múzsák* – összesen kilencen – a művészetek és a tudományok istennői a görög mitológiában, Zeusz és Mnemoszüné gyermekei. *Uránia* hagyományosan a csillagászat múzsája, az *EP* azonban – az eredeti *nevet* elválasztva mitológiai tartalmától – a Bibliában megszemélyesítve, allegorikus nőalakként is megjelenő *Bölcsesség* (görög: Szofia, latin: Sapientia; vö. Mt 11,19, Péld 8,12–36, Bölcs 7,17–18) hűgként azonosítja.

⁶ **8–133. mielőtt ... énekedben.]** „[Bölcsesség mondja:] Mielőtt a hegyek helyükre kerültek, a halmok létrejötté előtt megszülettem” (Péld 8,25). A 90. zsoltár elejének áthallása („Mielőtt hegyek lettek”, Károli) csak JI fordításának sajátja. Az angol irodalomban Milton előtt Spenser szerepelteti a Bölcsességet „Himnusz az égi szépségről” című költeményében. A *Tetrachordomban* Milton megemlíti, hogy Isten nem rejti el előlünk, mit tett a világ teremtése előtt (YP 2:596–597).

⁷ **14. merészkedtem ... egébe]** A 3. és különösen az 5–6. könyv eseményeinek helyszíne a menny (*az Egek ege*).

szelídített lehelét: szülőházamba
 biztonságban te vezess vissza most,
 szálló ménem⁸ nehogy zabláatlanul—
 mint⁹ Bellerophont, bár nem ilyen magasból—
 20 ledobjon, és az alae-i rétre essek,
 és elfeledve kódorogjak ott.
 Témám felét¹⁰ még nem daloltam, ám a
 látható¹¹ szféra szűk határain,
 sark fölé nem ragadva, földön állva,
 25 halandó hangon biztosabb dalom; nem
 lett néma, bár¹² sok rossz napot megértem,
 sok rossz nap buktattatott el és gonosz nyelv,
 éjben,¹³ midőn körülvelt száz veszély,
 magánosan—de mégse: álmaimban¹⁴
 30 éjjel te látogatsz meg, vagy ha reggel
 vöröslik keleten. Vezesd dalom,
 Uránia: bár kevesen, de hallják!
 Távoztasd¹⁵ tőlem Bacchus s cimborái
 barbár zsvajját¹⁶ s a csordát is, amely
 35 a thrák költőt széttépte Rhodopén,
 hol¹⁷ erdő, szirt fülelt bűvös¹ dalára,

⁸ **18. szálló ménem]** A Pégaszosz; vö. *EP* 7.4 jz.

⁹ **19–21. mint ... ott]** Bellerophontész történetét Glaukosz és Diomédész szóváltásából ismerjük meg az *Iliászban*. A lükiébeli hőst, aki a Khimairát megölte, s (Homérosznál nem található legendák szerint) a Pégaszoszt is megölte, harci sikerei után „meggyűlölték ... isteneink, árván bolygott fel-alá Aleában, / lelkét ette, s a földilakók nyomait kikerülte” (*Il.* 6.200–202). Az *alae-i réti* (Homérosznál „pedion Aléion”) beszédes hely: az „alaomai” ige bolyongást jelent, s egyes értelmezések szerint Bellerophontész vakságára is utalhat (alaosz = vakságot okozó). A kora modern emblemairodalomban Bellerophontész alakját kétféleképpen értelmezték: a Pégaszusról való leesése utalhatott hübriszre (gőgre), míg a Khimaira megölése révén a gonosz legyőzőjeként jelent meg.

¹⁰ **22. Témám felét]** Az eredetiben „HalP” (a.m. „a fele”), ami vonatkozhat magára a szimmetrikusan szerkesztett versbekezdésre (az eredetiben 39-ből a 21. sor eleje), Rafael látogatására (5–8. könyv), valamint az egész eposzra, amelynek – a 2. kiad. (1674) beosztása szerint – a tizenkét könyvből hat még hátravan. (Az 1. kiad. tíz könyvből a 7. elején ez csak – hozzávetőlegesen – a sorszám szerinti terjedelemre, ill. a cselekményre vonatkozhatott.)

¹¹ **23–24. látható ... állva]** A hátralevő hat könyv cselekményének túlnyomó része a *földön* játszódik, a csillagos égbolt (*látható szféra*) határain belül. Ez csak általánosságban igaz, mert a 10–11. könyv néhány epizódja az éggömb *sarka fölötti* régiókban, azaz a kozmoszon kívül játszódik. Az eposz első felében Milton *halandó-szem-nem-látta dolgokról* énekelt (*EP* 3.57). Az eredetiben a szembeállítás („invisible”/„visible”, a.m. „láthatatlan”/„látható”) még egyértelműbb.

¹² **26–27 bár ... nyelv]** Milton a Stuart-restauráció után *sok rossz napot* ért meg: írásait elégették, elfogatóparancsot adtak ki ellene, és bujdoskolnia kellett az igazságszolgáltatás elől. Az általános amnesztia (Act of Oblivion, 1660. aug.) után rövid időt börtönben töltött, majd barátja, Andrew Marvell közbenjárására bekövetkezett szabadulása után hátralevő éveiben szerény életet volt kénytelen élni.

¹³ **28. éjben]** Az eredetiben „In darkness”, JG: „Sötétségben”. Milton 1652-ben veszítette el látását; vö. *EP* 3.23–27 jz.

¹⁴ **29–30. álmaimban ... látogatsz meg]** Korai életrajzírói szerint Milton kora hajnalban dolgozott. Ugyanerről vall a 9. könyv bevezetőjében is (*EP* 9.21–24). A múzsa éjszakai látogatása a középkori „álom-látomás” költészetre („dream vision”) is utalhat.

¹⁵ **33–38. Távoztasd ... Múzsa]** Orpheuszt, a *thrák költőt* Dionüszosz (*Bacchus*) őrjöngő bakkhansnői tépték szét a balkáni *Rhodope* (a mai Rodope) hegységben. Anyja, Kalliopé (az epikus költészet múzsája), nem tudta megvédeni őt végzetétől (*Átvált.* 11.1–43), Milton Urániája azonban képes lesz *távoztatni* a restauráció kultúrájának *barbár zsvajját* (vö. *EP* 3.17 jz.).

¹⁶ **34. barbár zsvajját]** Az eredetiben „barbarous dissonance” (JG: „barbár zaját”); Milton *Comus* néven ismertté vált maszkarjátékában is szerepel már az angol kifejezés, hasonlóképpen egy bakkhanalia kontextusában (550. sor).

¹⁷ **36. hol ... dalára]** A mondák szerint Orpheusz dalával mindent és mindenkit el tudott bűvölni (*Átvált.* 10.40–46, 11.1–2).

míg hárfaszó, dal dáridóba fült, s nem
oltalmazhatta meg fiát a Múza.
Te így ne hagyd el, ki hozzád eseng
40 te égi lény vagy—a Múza légi álom.¹⁸

Mondd, istennő, mi lett, hogy Rafael,
a jó¹⁹ arkangyal Ádámot meginté
az ámulók²⁰ estével:²¹ óvakodjék
az ámulástól, nehogy az legyen
45 vele s fajával, ami végbement
az Égben a pártütőkkel; óva inté:
a tiltott fa gyümölcséhez ne érjen,²²
s ne szegjék meg az egyetlen parancsot,²³
mit teljesíteni könnyű,²⁴ hisz szabad
50 a választás²⁴ oly sok gyümölcs között, min—
bármily²⁵ csapongó étvágyuk—vigadhat.
E szóra Évával együtt fülelt
csodálattal, mélyen tünődve, hallván
furcsa, fenséges dolgokról, melyek
55 fölfoghatatlanok: mint gyűlölet
a Mennyben, harcok oly közel az Úr
békéjéhez, viszály! De a Rossz hamar
visszaüzetve most azokra zúdul,
mint ár, kiktől fakadt, hisz képtelen
60 az üdvvel összeférni. Így szívéből
Ádám a kételkedést kiúzta. Vágyott²⁵—
még büntelen—, hogy tudja mind, ami
rá tartozik: a látható világ,
Föld, Ég mint lőn, mikor, miért, mi okból;
65 az Édenen belül, kívül mi²⁶ történt,
mire nem emlékezhet még—miként az,
ki alig csillapítva szomjuságát,

¹⁸ **40. légi álom]** Az eredetiben „an empty dreame”; JG: „üres álom”. A narrátor már az 1. könyv invokációjában jelzi, más múzsához fohászodik, mint a klasszikus eposzköltők (*EP* 1.6; vö. *EP* 7.33–38 jz.)

¹⁹ **42. jó]** Az eredetiben: „affable”; JG: „nyájas” (vö. *EP* 8.644 jz.).

²⁰ **43–44. ámulók ... ámulástól]** Az eredetiben „Apostates” és „Apostasie”; JG: „hithagyók” és „hitehagyástól”.

²¹ **43. estével]** Az eredetiben „example”; JG: „példával”. Az elmondott történetek figyelmeztetésül szolgálnak; vö. 1Kor 10,1–13.

²² **47. a tiltott ... érjen]** 1Móz 2,16–17-ben Isten Ádámnak adja a parancsot, amellyel megtiltja az evést a jó és a rossz tudásának fájáról. 1Móz 3,3 szerint Éva úgy idézi a kígyónak a tilalmat, hogy a gyümölcsöt érinteni sem szabad. Ez a kettősség a bibliai történet értelmezésének egyik alapproblémájává vált. Ki a felelős a változtatásért, és hasznos-e vagy ártalmas a szigorítás? A magyarázatok végkövetkeztetése általában Éva felelősségének megállapítása. Milton elutasítja ezt a hagyományt, és nem hibáztatja Évát a szigorúbb kitételért és ezen keresztül magáért a bűnesetért (vö. *EP* 4.521–522 jz., 9.1009 jz.). Itt pl. az elbeszélő tekintélye hitelesíti az érintés tilalmát. Vö. *EP* 9.653–654, 661–665, 870–871, 931–933 jz.; 11.424–425.

²³ **48. az egyetlen parancsot]** Vö. *EP* 5.565 jz.

²⁴ **49–50. szabad / választás]** Vö. *EP* 3.101–139 jz.

²⁵ **61–63. Vágyott ... tartozik]** A tudásvágy önmagában még nem bűnös, de van olyan tudás, ami nem tartozik az emberre: „A titkok az Úréi, a mi Istenünkéi, a kinyilatkoztatott dolgok pedig a mieink és a fiainkéi mindörökké” (5Móz 29,28). Vö. *EP* 7.111–129 jz., 8.72.

²⁶ **65–66. mi ... még]** Az 5–6. könyvben (mennyei háború) Rafael az egész cselekmény előtörténetét beszéli el, a 7. könyv témája viszont az Ádám emlékezete előtti események (vö. *EP* 7.640–642, 8.199–200). Ezek egyidejűek korábban már említett epizódokkal (vö. *EP* 7.130–135 jz.)

csermelyt keres, s hogy²⁷ hallja csobbanását,
megint szomjas. Vendégét kérdezi:

- 70 „Fülnek csodás, magasztos dolgokat
tártál föl,²⁸ mik világunktól elütnek,
égi Tolmács!²⁹ Isten³⁰ kegyelme küldött
az Emyreumból,³¹ hogy még időben
óvjon attól, mi veszünk hozzá, ha
75 nem ismerjük, s mit emberész nem ér föl;
miért az örök Jónak halhatatlan
hálával tartozunk, és megfogadjuk
intését ünnepélyesen: magasztos
parancsát tartjuk, hisz avégre lettünk.
80 De már ha méltóztattál nyájasan
okulságunkra^{iv} részeltetni minket
oly tárgyban, mit nem ér föl emberész,
s mit tudatni a legfőbb Bölcseségnek
tetszett—méltóztassál leszállni lejjebb,
85 s elmondani, mit tudni nem kevésbé
hasznunkra lesz: mint támadott az Ég,³²
mit oly magasban látunk, s számtalan
mozgó tüzekkel ékes, és a lég, mely
minden teret betölt, és messze árad
90 a szirmos³³ Földet átölelve; mily ok
serkenté Alkotónkat szent, örök
nyugalmában, hogy építkezzen így a
Zűrben utólag³⁴—s mily hamar bevégzé
kezdett művét!³⁵—, ha nem tilos kitárnod,
95 mit kérdezőnk, nem hogy az ő örök
uralma titkait kutassuk, ám így
értvén, szebben magasztaljuk művét.³⁶
S bár³⁷ már a Nap³⁸ alábocsátkozóban:

²⁷ **68. hogy]** Amint.

²⁸ **71. tártál föl]** Az eredetiben „revealed”, ami a teológiai szakkifejezés az isteni kinyilatkoztatásra. Megbízata (vö. *EP* 5.230–251) alapján Rafael Isten üzenetét közvetíti Ádámnak. Mondanivalója kinyilatkoztatás, vagyis olyan ismeret, amely az értelemmel (puszta gondolkodással) nem fedezhető fel (vö. *EP* 6.902–903).

²⁹ **73. égi Tolmács]** Vö. „interpres divum” (*Aen.* 4.378) a.m. „az istenek tolmácsa”, amit Vergilius magyar fordítása – „isteni küldönc” – kevésbé szorosan követ. Rafael szerepe a görög Hermész, római Mercurius isten szerepének felel meg.

³⁰ **72–86. Isten ... lesz]** Ádám szóhasználata itt a 16–17. sz.-i kérdés-felelet formájában történő tanítás (katekizmus) nyelvezetét idézi.

³¹ **73. az Emyreumból]** Ld. *EP* 2.760 jz.

³² **86. mint támadott]** Miként keletkezett. Míg az 1. könyvben a narrátor a műzsához intézi kérdését (*EP* 1.26–31), a teremtés eposzát Ádám kérdései indítják.

³³ **90. szirmos]** Virágzó.

³⁴ **93. utólag]** JG: „ily későn”. Rafaeltól tudja Ádám, hogy a mennyei háború idején „Nem volt világ” (*EP* 5.589). A kérdés – az olvasó számára – az eposz egyik visszatérő témáját is felveti: az angyalok bukása miatt döntött-e Isten a kozmosz és az ember teremtése mellett? A kétséget kizáró választ erre Rafael elbeszélése fogja megadni. Vö. *EP* 7.145–148 jz.

³⁵ **93–94. s mily ... művét!]** Az eredetiben függő kérdés. JG: „a / megkezdett mű véget mily gyorsan ért”. Ádám nem tudhatja, mennyi idő telt el a mennyei háború óta, illetve mennyi ideig tartott a teremtés (vö. *EP* 7.71 jz.).

³⁶ **97. magasztaljuk művét.]** Vö. Jób 36,24: „Inkább arra gondolj, hogy magasztald tetteit, amelyekről énekelnek az emberek!”

³⁷ **98–99. S bár ... Égen]** Túl vagyunk a délután közepén. Vö. *EP* 5.570–571 jz.

100 sok útja van, hisz még fenn jár az Égen
szavadtól³⁹ visszatartva, mit ha hall, még
tovább is fönn időz,⁴⁰ hogy értse tőled
keletkeztét,⁴¹ s hogy a Természet miként
támadt a láthatatlan mélyből, és ha
105 a Hold meg az esti csillag fut korán, hogy
szavad fülelje—csöndet hint az est,
s fülét hajtja feléd az álom ébren,
vagy ha nem, elparancsoljuk,⁴² dalod míg
be nem végzed, s hajnalra elbocsátunk.”

110 Magas vendégét így kérlelte Ádám,
s az istenképmás-angyal⁴³ így felelt:

„Vigyázza⁴⁴ tett kérésed teljesüljön!
Ámbár⁴⁵ elmondani mindenható
művét angyal szava, nyelve képes-e,
s felfogni emberszív? De mit fölrhatsz,
115 s javadra munkál, hogy dicséred a Mestert,
s boldogabbá tegyen, nem lesz füledtől
megvonva. Mert⁴⁶ Istentől oly parancsot
vettem: tudás-szomjadnak megfeleljek
korlátok közt, mikén fölül ne kérdezz,
120 s abban se sántikálj, hogy önerődből
föltársz oly titkot, mit a láthatatlan
Mindentudó király vak éjbe vont,
hogy meg ne tudja senki Földön, Égen—
marad elég kutatni érdemes tárgy.
125 Tudás⁴⁷ is, mint az étel, azt kívánja:
az étvágynak szabjunk határt, s a mércét
tudjuk, mit bír fölfogni ész—a bőség

³⁸ **98. a Nap]** Az eredetiben „the great light of day” (JG: „a nap nagy világa”), a.m. „a nappal nagy fénye”, ami szóhasználatában már megelőlegezi az tereméstörténetet: „megalkotta Isten a két nagy világító testet [az angolban »light(s)«: a nagyobbik világító testet, hogy uralkodjék nappal” (1Móz 1,16).

³⁹ **100. szavadtól ... lebocsátunk.]** A biztatás az elbeszélés folytatására klasszikus eposzi kellék (vö. *Od.* 11.372–376).

⁴⁰ **101. tovább is fönn időz]** „Megállt a nap az ég közepén, nem sietett lenyugodni egy teljes napig” (Józs 10,13, vö. 10,12–15). Vö. *EP* 12.269–273.

⁴¹ **101–102. értse tőled / keletkezését]** Vö. *EP* 7.339–387.

⁴² **107. elparancsoljuk]** Az eredetiben „we can bid his absence”; JG: „Eltöltjük”.

⁴³ **110. istenképmás-angyal]** Az eredetiben „the Godlike Angel.” JG: „az isteni Angyal.” Milton az eposz más helyein Ádámra is használja a „godlike” jelzőt, vö. *EP* 1.357–358, 4.290–291.

⁴⁴ **111–129. Vigyázza ... szembeszáll.]** Rafael kérdése a keresztény ismeretelmélettel kapcsolatos: az embernek már a kérdést is helyesen (*vigyázza*) kell feltennie; nehogy az önigazolást vagy a büszkeségét, ön maga dicsőségét szolgálja. Az emberi tudásnak határai vannak; olyan tudásra van szüksége, amely a javát és nem a vesztét szolgálja. Isten tudatosan eltakart (*vak éjbe vont*) dolgokat a *sántikáló* értelem elől (vö. *EP* 7.61–63 jz.). Ha az ember nem ismer mértéket, tudásának nem *szab határt*, akkor *bolcsessége bolondsággá lesz*. Rafael az „illegitim” tudást egészségtelen táplálkozáshoz hasonlítja.

⁴⁵ **112–114. Ámbár ... emberszív?]** Vö. *EP* 5.577–588 jz.

⁴⁶ **117–119. Mert ... közt]** Vö. *EP* 5.230–251. Isten nyilván részletesebb utasítást adott Rafaelnek, mint amennyit az eposzi szöveg rögzít.

⁴⁷ **125–129. Tudás ... szélbeszáll.]** Az étel és a tudás helyes vagy helytelen megemésztésének párhuzama korabeli közhely; vö. William D’Aveanant *Gondibert* című, 1651-ben megjelent eposzát (2.8.22–25). A *szélbeszáll* az eredetiben is („turns ... to Winde”) szójáték a szellentésre. Vö. *Lyc.*, ahol a rossz lelkipásztorok munkája következtében az éhes juhok „csak felszegik fejük, / de gyomruk csak szél tölti” (125–126).

túlterheli: a bölcsesség leszen
bolondsággá, s mint étel, szélbeszáll.

- 130 Tudd, miután⁴⁸ az Égből Lucifer⁴⁹
(mert így nevezd—az angyalok karában
legfénylőbb csillag volt a csillagok közt)
lángoló légióival lehullt
helyére, s visszatért a nagy Fiú
135 szentjeivel,⁵⁰ győzván—figyelte trónján⁵¹
ülvén az örök Mindenható Atya
sokadalmukat, s fiához így beszélt:
- »Végül is a gyülölt^v Ellen leomlott.⁵²
Hitte: mindenki föllázad vele
140 s velük megkaparintja itt a végső⁵³
Isten elérhetetlen székhelyét,
kiűzve onnan minket; áruulásba
kergített sokakat, kiknek helye
nincs itt többé, de sokkal számosabban
145 kitartottak.⁵⁴ Népes⁵⁵ maradt az Ég,
maradt sok birtokossa tág honának,
s betöltik magas templomát⁵⁶ magasztos⁵⁷
szertartásban, köteles tisztelettel.
Habár bajt tőn, ne kérkedjék⁵⁸ szive,
150 hogy megfogyatta már az Ég lakóit,
mit ő káromnak vélt bolondul, ám én
megorvosolhatom—ha⁵⁹ veszteség,
mit szándékkal veszíték—: perc alatt⁶⁰

⁴⁸ **130–135. miután ... győzván]** Rafael ott folytatja az elbeszélést, ahol a 6. könyv végén abbahagyta, a Fiú visszatéréseivel a lázadók kiűzése és üldözése után (vö. *EP* 6.886–887 jz.). A teremtés hetének meghatározása az eposz időrendjében ennek a visszatérésnek az időzítésétől függ. A legvalószínűbb olvasat, hogy a Fiú felkenését, a mennyei háború három napját, majd a lázadók kilencnapos zuhanását és üldözését követően a Fiú azonnal visszatért, tehát a teremtés első napja a teljes eposzi cselekmény 14. napja. Vö. *EP* 8.241–242 jz., 10.92–94 jz.

⁴⁹ **130–132. Lucifer ... közt]** JG: „(Ez neve, ki fényesebb volt az angyal / Sereg, mint e csillag a csillagok közt)”. Az eredeti („So call him”, a.m. „így nevezd”) még egyértelműbb. *Lucifer* a hajnalcsillag (Vénusz) neve, nem Sátán valódi – lázadása előtti – neve (vö. *EP* 10.424–426). Az a neve végleg eltöröltetett (vö. *EP* 1.360–362 jz., 5.667–668), *Lucifer* csak analógiás pótmegoldás. A lázadó angyal ragyogása jobban felülmúlta társaiét, mint amennyivel fényesebb az esthajnalcsillag a többi csillagnál.

⁵⁰ **135. szentjeivel]** Angyalaival (vö. *EP* 6.46 jz.).

⁵¹ **135. trónján]** Vö. *EP* 3.59.

⁵² **138. a gyülölt Ellen leomlott]** Az eredetiben „our envious Foe hath fail’d”, a.m. „kudarcot vallott irigy ellenségünk”. Isten is csak körülírással nevezi meg Sátánt, mivel a lázadók nevét eltörölte.

⁵³ **140. a végső]** A legfelső.

⁵⁴ **144–145. sokkal számosabban / kitartottak.]** Vö. *EP* 1.102 jz.

⁵⁵ **145–148. Népes ... tisztelettel.]** Isten kifejezetten cáfolja azt az elképzelést, hogy az ember teremtését Sátán lázadása tette volna szükségsszerűvé azzal, hogy ő és követői bukásával hiány keletkezett az őt szolgálók számában. Vö. *EP* 1.640–644 jz.; 2.339–346, 822–824 jz.; 9.140–152.

⁵⁶ **147. magas templomát]** Isten hegyét a mennyben (*EP* 5.609–610 jz.). A „templum” latin szó jelentése „szent terület.”

⁵⁷ **147–148. magasztos ... tisztelettel.]** Vö. *EP* 6.528 jz.

⁵⁸ **149–153. ne ... veszíték]** Vö. *EP* 2.822–824, 9.140–152.

⁵⁹ **152–153. ha ... veszíték]** Az eredetiben „to lose / Self-lost”; JG: „ha veszteség / Mi önmagát veszítette el”. Vö. *EP* 3.139 jz.

⁶⁰ **153. perc alatt]** Vö. *EP* 7.178–178 jz., 9.137–139.

155 szerzek⁶¹ másik világot s rajt lakónak
 egy emberből temérdekek faját,
 mígnem⁶² fölhágva érdem⁶³ lépcsein,
 maguknak nyitnak ide útát ők,
 az engedelmesség-próbát kiállva,
 160 s a Föld Éggé lesz, Földdé lesz az Ég,
 egy királyság, egy végtelen vidámság.
 Itt, Ég-erők,⁶⁴ lakozzatok vigan,⁶⁵ s te,
 Igém,⁶⁶ egyszülött sarjam⁶⁷—általad
 teremtem ezt!⁶⁸—csak szólj, s betöltetik;
 imé veled adom beárnyaló
 165 szellememet⁶⁹ s erőmet, menj,⁷⁰ parancsold⁷¹
 a Mélynek: légyen Ég és Föld szabott
 határok közt. A Mély⁷² határtalan,
 mert én töltöm be azt, s nem űr a tér.
 Magam nem korlátozva, meghuzódom,
 170 s nem öntöm szét szívem, amely szabad,
 hogy hasson, vagy se; mert rajtam nem űr
 Szükség, és Sors!⁷³ Akaratom a Végzet!⁷⁴

Szólt⁷⁵ a Mindenható, s amit beszélt,
 betölti az Istenfiú-Ige.
 175 Hirtelenebbek⁷⁶ Isten művei

⁶¹ **154. szerzek]** Teremtek.

⁶² **156–160. mígnem ... vidámság.]** Az emberiség fejlődése nem a bűneset következménye. Az ember teremtésétől kezdve arra volt rendelve, hogy a mennybe jusson. Isten – mint korábban Rafael (vö. *EP* 5.506–513 jz.) – a bűntelen történelem lehetőségét villantja fel a végső beteljesedésig (vö. *EP* 3.327–355). Ld. még *EP* 12.571–575.

⁶³ **156. érdem]** Vö. *EP* 5.84 jz.

⁶⁴ **161. Ég-erők]** Angyalok.

⁶⁵ **161. lakozzatok vigan]** Az eredetiben „inhabit laxe”; JG: „lakjatok addig tágasan”. A jó angyalok birtokba veszik bukott társaik régi területeit.

⁶⁶ **162. Igém]** Vö. Jn 1,1.

⁶⁷ **162. egyszülött]** Vö. *EP* 3.84.

⁶⁸ **162–163. általad / teremtem ezt!]** Vö. Jn 1,3 és *EP* 7.173–174 jz.

⁶⁹ **164–165. beárnyaló / szellememet]** A Szentlélek; vö. Gábrriel Máriának: „a Magasságos ereje árnyékoz be Téged” (Lk 1,35).

⁷⁰ **165. menj,]** Az eredetiben „ride forth”, a.m. „lovagolj ki!” A Fiú az Atya hintójával indul a teremtést művét elvégezni, vö. *EP* 7.197–199 és 6.754.

⁷¹ **165–167. parancsold ... közt.]** Vö. *EP* 7.215–230.

⁷² **167–172. A Mély ... Végzet!«]** Alapvető szakasz az eposz teológiája és világképe szempontjából. Etikai oldalról Isten abszolút szabadságát hangsúlyozza. Lételméleti szempontból pedig megmutatja, hogy Isten tölti ki a mindenséget, a káosz voltaképpen Isten lényének része, ahova nem terjeszti ki jóságát (*szívem*, az eredetiben „goodness”, JG: „jóságom”). A szakasz egyértelmű cáfolata a bukott angyalok világképének. Vö. *EP* 1.9 jz. 117 jz., 134 jz.; 2.798 jz., 945 jz. és *CD* 1.7 = YP 6:308.

⁷³ **172. Szükség, és Sors!]** Ellentétpár, amelyet Isten a keresztény teológia szerint meghalad (Augustinus, *Isten városa* 5.1.8–10; Boethius, *De consol. phil.* 4.1–2). *Sors* az eredetiben „Chance”, azaz *Véletlen* (vö. *EP* 2.896). A „fate” és „chance” fogalompárhoz ld. még *EP* 1.134; 2.227–228, 541–542.

⁷⁴ **172. Akaratom a Végzet!«]** Milton – utalva a szó (*fatum*) etimológiájára (a latin *for*, „kimond” igéből) – a *végzetet* az isteni rendelésből vezette le: végzet az, amit valamely mindenható hatalom kimondott (*CD* 1.2 = YP 6:130–131).

⁷⁵ **173–174. Szólt ... Istenfiú-Ige.]** Az eposz teológiájának alaptétele, hogy az Atya akaratát kifelé, a világ felé a Fiú valósítja meg, vö. a lázadók kiűzése (kül. *EP* 6.702–706, 715–717) vagy a bűneset után az emberpár elítélése (kül. *EP* 10.57–64).

⁷⁶ **175–178. Hirtelenebbek ... ész.]** Rafael elbeszélésének elvi alapvetése. Istennek nincs szüksége időre a cselekvéshez, akarata azonnal megvalósul, ezt azonban az emberi értelem csak egy időben kibomló elbeszélésen

mozgásnál és időnél, ám az ember
 fülének csak beszéddel mondhatók,
 s csak úgy, hogy fölfoghassa földi ész.
 Az Églakók örültek diadallal,
 180 hallván a nagy Mindenható parancsát.
 Zengték: »Dicsőség⁷⁷ Istennek, s a leendő
 embernek jószándék, s lakának Béke!
 Dicsőség Néki, kinek jogos boszúja
 elűzte a Gonoszt színe elől
 185 s az igazak tanyáiból. Dicséret
 legyen Neki, hisz bölcsesége ím
 gonoszból jót szerzett, s különb nemet
 hozand az álnok szellemek üres
 helyébe, s onnan záporozza minden
 190 világra, korra végtelen szerelmét!«

A Rendek⁷⁸ így daloltak. A Fiú
 a nagy vállalkozásra megjelent,
 felővezve minden hatalommal és
 istenfenség-sugárral ékesen:
 195 fényeskedett orcáján végtelen
 szeretet, bölcsesség—az Atyja képe.
 Kocsiját⁷⁹ kíséri számtalan⁸⁰ kherúb,
 szeráf, hatalom, trónus és erény,
 és szárnyas szellemek, szárnyas kocsik
 200 Isten szertárából,⁸¹ hol miriádszám
 két érchegy közt⁸² régóta⁸³ készen álltak
 ünnepre fölszerelve, sok égi jármű,
 ha kell. Maguktól jöttek most elő:⁸⁴
 uruk hasznára bennük lélek élt.
 205 Az Ég⁸⁵ kitárta arany sarkokon
 zenélve forgó ajtait, hogy a
 győztes Királyt kiküldje, és erős
 igéivel teremtsen új világot.
 Az Ég-porondon álltak és a partról
 210 nézték a mérhetetlen űrt, amely

---

keresztül képes felfogni (vö. *EP* 10.92–94). Rafael visszatérően foglalkozik az elbeszélés nehézségével (pl. *EP* 5.575–588, 6.303–307).

⁷⁷ **181–190. Dicsőség ... Szerelmét]** Az angyalok kórusa éneklí Isten dicséretét („doxológia”). Vö. pl. Lk 2,14: „Dicsőség a Magasságban Istennek...”

⁷⁸ **191. A Rendek]** Az angyali rendek. Felosztásukhoz ld. *EP* 1.129–130 jz.

⁷⁹ **197. Kocsiját]** Vö. *EP* 6.754 jz.

⁸⁰ **197–198. számtalan ... erény]** Az angyali rendek felosztását ld. *EP* 1.129–130 jz.

⁸¹ **200. szertárából]** Az eredetiben: „Armoury”; JG: „fegyvertárából”. Vö. „Kinyitotta fegyvertárát az ÚR, előhozta haragja fegyvereit” (Jer 50,25).

⁸² **201. két érchegy közt]** Vö. „Ismét föltekintettem, és láttam, hogy négy harci kocsi jön ki két hegy közül. Ezek a hegyek érchegek voltak” (Zak 6,1).

⁸³ **201. régóta]** Ritka utalás az eposzi cselekmény kezdetét megelőző időkre (vö. *EP* 5.592–594).

⁸⁴ **203. Maguktól jöttek most elő]** Vö. az *Iliász*-ban szereplő „automatákat” (*Il.* 18.373–377).

⁸⁵ **205–214. Az Ég ... egybemossák.]** „Emeljétek föl fejeteket, ti kapuk, emelkedjétek föl, ti ősi ajtók, hogy bemehessen a dicső király!” (Zsolt 24,7, vö. *EP* 7.567–575). Vö. a pokol kapuinak nyitását (*EP* 2.868) és *Il.* 5.749–751, *Aen.* 6.573–579. Lehetséges, hogy Milton a kapunyitás és a kilovaglás motívumát összekapcsolva e helyeken homéroszi mintára típusjelenetet alkotott.

tombolt, miként a tenger, zord sötét volt,
 fekekestül fölforgatták dühödt
 szelek s Eget-vivó hullámhegyek, hogy
 a központtal a sarkot egybemossák.⁸⁶

- 215 »Csönd, háborgó hullám, légy veszteg, Úr!«—szólt
 a Mindent-szerző Szó.⁸⁷—»Szünjék vizzálytok!«
 S nem állt, de a kherúbok szárnyain
 Isten-fenség-övezve szállt belé
 a Zúrbe és a nem fogant világba.
 220 Hallá szavát a Zúr, s követte őt⁸⁸
 egész sugár-uszálya,⁸⁹ hogy figyelje
 az alkotást, hatalma szent csodáit.
 A lángkerekek megálltak, ő kezébe
 225 vevé az arany kompasszt,⁹⁰ mely az Úr
 örök tárában készen állt, hogy e
 Mindent s a teremtményeket megírja.
 Egyik szárát a középpontba döfte,
 másikat körülforogató a zord köd-
 230 úron, s beszélt: »Eddig terjed határod,
 itt van, Világ, legyen ez kerületed!«
 Mennyet,⁹¹ Földet eképp szerzett az Úr,
 üres, formátlan anyagot: vak éj volt
 a Mélységnek színén, de Szelleme
 235 kiterjeszté⁹² a vízi csönd fölé
 szülő szárnyát, és éltető erényt
 s meleget öntött a folyó anyagba,
 s leszállatá az életellenes
 hideg, korom, pokoli salakot;
 öntött, csatolt hasonlóhoz hasonló,
 240 más helyre küldve a többbit, szótt leget
 közéjük, és kifüggeszté középre
 a Földet, a magát egyensúlyozót.⁹³

⁸⁶ **214. a központtal ... egybemossák]** Egyszerre utalás – a *tenger* metafora részeként – arra, hogy a káoszban nincs *középpont* és *sarok* (vö. EP 2.877–883), és arra, hogy az új világ rendjét is ez az örvény fenyegeti majd, amelynek betörésétől – ami *egybemossá* legkülönbözőbb részeit – kemény burka óvja majd meg (vö. EP 3.554–556, 7.263–274 jz.).

⁸⁷ **216. Mindent-szerző Szó]** A mindenséget teremtő ige (Logosz). Isten a szavával teremtette a mennyet és a földet (vö. 1Móz 1,3.6 stb.).

⁸⁸ **220. őt]** A Fiút.

⁸⁹ **221. sugár-uszálya]** Kísérete. Az eredetiben „procession”, amely kifejezetten a kora modern látványosságok egyikére, az uralkodói vagy nemesi felvonulásra utal (JG: „fényes kísérete”).

⁹⁰ **224. arany kompasszt]** Vö. Péld 8,27: „Ott voltam, amikor megszilárdította az eget, amikor kimérte a látóhatárt a mélység fölött” (Vulgata: „quando certa lege et gyro vallabat abyssos”). A körző a 17. sz.-i emblémairodalom gyakori képe. Addison – tévesen – Homérosznak tulajdonítja.

⁹¹ **231–235. Mennyet ... szárnyát]** Vö. 1Móz 1,1–2. Innentől Rafael szorosán követi a bibliai elbeszélést, annak közeli parafrázisát adja. Feltűnő, hogy a Biblia kezdőszava – „kezdetben” („in the beginning”), amely egyben az egyik leghíresebb kifejezése is – itt nem szerepel, az eposz a második szótól kapcsolódik be a bibliai szövegbe (vö. EP 1.9 jz., 7.640 jz.).

⁹² **234–235. kiterjeszté ... szárnyát]** Vö. EP 1.19–21.

⁹³ **242. a Földet, ... egyensúlyozót.]** „Ő ... függeszti föl a földet a semmiség fölé” (Jób 26,7, Károli); „nem függött a körül-lebegőben a föld sem, / egyensúlyban tartva magát” (*Átvált.* 1.12–13). „S lettek álló világunk sarkai”, az eredetiben „And the well-ballanc’t world on hinges hung”, a.m. „a kiegyensúlyozott világot a sarkaira

»Legyen⁹⁴ Fény!«—Isten szólt, s szökölt a Mélyből
 étheri⁹⁵ fény, első dolog,⁹⁶ szüzi
 245 őslényeg, keleti szülőhelyéről
 kezdett vonulni izzó ködgolyóban
 a léghomályon át (nem volt a Nap még!),⁹⁷
 s felhősátorban múlatott időt.
 És⁹⁸ látta Isten: jó a fény, s e fényt
 250 egy félgömbbel leválasztotta a
 sötétül, és nevezte napnak és a
 sötétet éjnek. S lőn az este, reggel⁹⁹:
 első nap. Zsoltár,¹⁰⁰ ünnep nélkül ezt
 nem hagyta az égi Kar, mely látta, fény
 255 támadt gomolyként a sötét öléből.
 Ég s Föld születésnapja! Szent örömszó¹⁰¹
 töltötte bé a Minden gömb-ürét;¹⁰²
 s dicsérték arany hárfapöngetéssel
 Istent s művét. Dicsérték Alkotónak,
 260 hogy első hajnal, első este¹⁰³ volt.

»Kiterjesztett¹⁰⁴ erősség¹⁰⁵ legyen a
 vizek között«—szólt—»és rekessze el
 vizektől a vizet!« S csinált az Isten
 boltozatot,¹⁰⁶ eszményi tiszta, tág
 265 és áttetsző leget, mely körben ömlik
 a nagy gömb végső homorúlatáig,
 erős, biztos határt, mely elrekeszti¹⁰⁷

---

akasztotta” (JG: „a földet / Egyensúlyban középpontjára tűzi”). Vö. „S lettek álló világunk sarkai, S vettettek az alapok” („Óda”, Himnusz XII), ami az eredetiben mondatszerkesztésében és kulcsszavaiban is megelőlegezi ezt az eposzi sort. Vö. *EP* 4.1012–1013, 5.591–592.

⁹⁴ 243–244. »Legyen ... fény] Vö. 1Móz 1,3 és *EP* 3.1–12.

⁹⁵ 244. étheri] Vö. *EP* 2.137 jz.

⁹⁶ 244. első dolog] Isten a világosságot (*fény*) teremti meg elsőként.

⁹⁷ 247. (nem ... még!)] A bibliai teremtéstörténet egyik sokat tárgyalt paradoxona az ókori zsidó és keresztény írásmagyarázóktól kezdve, hogy Isten a világosságot – és ezzel együtt a nappalt és éjszakát – már az első napon megteremti, az égitesteket – a világosság és a nappal, illetve éjszaka forrását – azonban csak a negyedik napon (vö. *EP* 3,8–9). Rafael elbeszélése – számos hasonló nehézséggel együtt – ezt az ellentmondást is feloldja (vö. pl. *EP* 7.47 jz., 518–520 jz.; 8.327 jz., 341–345 jz., 430–441 jz.; 9.554 jz.; 10.164–169 jz.).

⁹⁸ 249–253. És ... nap.] Vö. 1Móz 1,4–5.

⁹⁹ 253. este, reggel] A héber időszámításban a nap napnyugtától napnyugtáig tart. Az eposz alapvetően ezt a szemléletet tükrözi. Vö. *EP* 8.241–242 jz.

¹⁰⁰ 253. Zsoltár] Eredetiben: „nor unsung”; JG: „dal”.

¹⁰¹ 253–259. Szent ... művét.] Vö. Jób 38,6–7: „Mire vannak erősítve oszlopai, vagy ki helyezte el sarokkövét, amikor együtt vigadoztak a hajnali csillagok, és ujjongtak mind az istenfiak?”

¹⁰² 257. a Minden gömb-ürét] A kozmoszt, amelyet az eposz világképe szerint egy kemény burok borít (vö. *EP* 7.264–268 jz.).

¹⁰³ 260. első hajnal, első este] Az eredetiben „when first Eevning was, and when first Morn”; JG: „Az első este s első reggelen”, megtartva a napszakok bibliai sorrendjét (vö. *EP* 7.253 jz.).

¹⁰⁴ 261–268. »Kiterjesztett ... vizeket.] Vö. 1Móz 1,6–7.

¹⁰⁵ 261. erősség] Az eredetiben „Firmament”; a latin „firmamentum” szó jelentése támaszték, erő.

¹⁰⁶ 264–268. boltozatot ... határt] Rafael leírása a 17. század tudományos nézeteit tükrözi. A *boltozat* – amelyet az eredeti pontosít mint „expanse”, a.m. „kiterjedés” (a fordításból és JG-nál hiányzik) – itt maga az *áttetsző légkör* (vö. *EP* 3.589 jz.), amely kitölti a teret a föld és a *nagy gömb végső homorúlat*a, vagyis a kozmosz külső burka között (vö. *EP* 3.435–439 jz.).

¹⁰⁷ 267–274. elrekeszti ... rontsák] Az eredetiben „The Waters underneath from those above”, vagyis „az alatta levő vizeket a fentiekől” (JG: „az alsó / S felső vizek”); vö. 1Móz 1,7. Az alsó vizek a tengerek, amelyen a szárazföld nyugszik (*EP* 7.627–628), a fentiek pedig a kozmoszt (*Világot*) kívülről körülölelő vizek, amelyek a

a fölszini s alanti vizeket.

Mert a Világot, mint a Földet is,
270 csöndes, körül folyó¹⁰⁸ vizek közé
plántálta kristály óceánba; messze
távoztatá a Zúr zengő kavarcát,
hogy szélsőségei a Mű egészét
ne rontsák, és e boltot¹⁰⁹ hívta Égnek.
275 Est-hajnal¹¹⁰ kar dalolt e másnapon.

Megkészült már a Föld, de a vizek
méhében gubbasztott, mint zsenge magzat;
nem látszott még; arcán sik^{vi} óceán
honolt, nem lomha, hisz cirógatá
280 gömbjét meleg, fogantató nyirokkal,
foganni serkentvén az Ősanyát,
s betöltve élet-nedvvel; szólt¹¹¹ az Úr:
»Gyűljetek egybe. Ég alatti vizek,^{vii}
egy helyre, hogy megtessék¹¹² mind a száraz!«
285 Megtetszenek legott roppant hegyek:
széles, csupasz hátuk kipúpozódik
fellegekig, a csúcsuk égre száll,
s ahogy dagadnak, épp oly mélyre süllyed
a széles, mély, üres talaj, vizek
290 fogadó ágya—abba csorg a víz
vigan rohanva, hömbölgve, mint
száraz porban, cseppek golyók gyanánt,
más részük kristály-fallá,^{viii 113} szirtgerinccé
áll föl röptében; tenni a nagy parancsot
295 így szállt az ár, mint trombiták szavára
hadak (hadakról hallottál elébb)¹¹⁴
futnak a zászlajukhoz—így a vizek^{ix}
bandái:¹¹⁵ hullám görg hullámra, merre
utat lel: meredélyről zengve-rontva,
300 sikon csöndben; nem áll ellen neki
szirt, domb, mert föld alatt, avagy kigyózva
órjás kanyarral útjait leli,
porhanyó sárba medret ásva könnyen,
míg nem parancsolt száradást a földnek
305 Isten, csak ott nem, hol ma folynak a
folyók, vonszolva víz-uszályukat.

kristály óceánt alkotják (EP 6.621–622; nem azonos a *kristályövr*vel, vö. EP 3.499). Ezek a káosz zajos kavargásának (*Zúr zengő kavarcának*) betöréssel fenyegető részei (vö. EP 2.878–939; 3.80, 554–556; 7.214 jz.).

¹⁰⁸ **270. körül folyó]** Az eredetiben Ovidius hatását mutató latinizmus („körébe-folyó”, *Atnált.* 1.30).

¹⁰⁹ **274–275. e boltot ... másnapon.]** Vö. 1Móz 1,8. Az Ég itt a *firmamentum* (vö. EP 7.261 jz.) vagy *boltozat* (264. sor), nem a menny (Isten és az angyalok lakhelye).

¹¹⁰ **275. Est-hajnal]** Az eredetiben „So Eev’n / And Morning”; vö. JG: „Most a reg s est kara”.

¹¹¹ **282–285. szólt ... legott]** Vö. 1Móz 1,9.

¹¹² **284–285. hogy megtessék ... megtetszenek legott]** Előtűnjön ... előtűnnek, JG: „száraz föld tűnj elő! / Rőgtön feltűnnek az emelkedő / Hegyek”.

¹¹³ **293. kristály-fallá]** A Vörös-tenger kettéválásának (2Móz 14,22) előképe a kristályfal. Vö. EP 12.197.

¹¹⁴ **296. (hadakról hallottál elébb)]** Rafael Ádám intelligenciájára támaszkodva használja a mennyei háború során bevezetett, az ártatlanság világától idegen fogalmakat. Vö. EP 9.535.

¹¹⁵ **297–298. a vizek / bandái]** Az eredetiben „the watrie throng”; JG: „az óriás víztömeg”.

A szárazt hívta földnek,¹¹⁶ a vizek
gyűlt sokaságát tengernek, s midőn
látta, hogy jó, mondá: »Hozzon a föld
310 zöldellő fűvet, maghozó növényt,
fákat, fajuk szerint gyümölcsözőket,
mikben legyen az ő magjuk a földön.«

Alig¹¹⁷ kimondta, ím a pusztá föld—
eddig kopár, csupasz, vad, éktelen—
315 zsenge fűvet hoz, melynek zöld haja
orcáját bájos zölddel vonja be.
Sokfajta lomb-növényt hoz, mik legott
virágba tárják tarka színeik,
s a föld jó illatú keblét vidítják;
320 alig nyíltak, fürtös borág¹¹⁸ virágzik
szagos tök kúszik, csatasorba áll
a búzaszár s az alacsony bokor,
s cserje göndör hajukkal egybeszőve;
tánra kelnek magasztos fák, gyümölcsstől
325 roskadó vagy virággal gyöngyözött
ágaik föllökik; erdő koszorúzza
a dombot, cserjekóc¹¹⁹ a völgyet és
forrást, folyót szegélyezi, s a Föld¹²⁰ most
Égnek tűnik: lakhatnák istenek—
330 bolyongnának időzve boldogan
szent árny-ligetjein, habár¹²¹ az Úr még
nem szórt esőt a földre, nem kapálta
ember—nem volt. A földből pára szállt,
beharmatozva a talajt s a rét
335 minden fűvét, amit az Úr teremtett,
s minden növényt, mielőtt kinőtt a földből
zöld szárán. Jó¹²² ez—látta Isten és
lőn reggel, este harmadik napon.

És szólt¹²³ az Úr: »Legyenek világosító
340 testek az Égbolton, hogy elrekesszék
napot az éjtül, s légyenek jeléül

¹¹⁶ 307–312. A szárazt ... földnek.«] Vö. 1Móz 1,10–11.

¹¹⁷ 313–319. Alig ...vidítják] Vö. 1Móz 1,11–12.

¹¹⁸ 320. borág] Szőlő.

¹¹⁹ 327. cserjekóc] Az eredetiben „tufts”; JG: „lombos csalit”.

¹²⁰ 328–329. a Föld ... tűnik] A bibliai teremtéstörténet logikája szerint az első három nap az élőhelyek megalkotását beszéli el, a következő három pedig rendre az azokat benépesítő lények megteremtését (1. világosság – 4. égitestek; 2. vizek szétválasztása és égbolt – 5. halak és madarak; 3. szárazföld és vegetáció – 6. szárazföldi állatok és ember). A harmadik nap végén tehát már csak a „lakosok” hiányoznak az új világból, a környezet egésze elkészült. A kijelölt határok között (vö. EP 7.229–230) Isten kiterjesztette jóságát (alkotó erejét) (vö. EP 7.169–171), a káosz helyét egészen átvette a rend. Ezért az újonnan teremtett Föld most már olyan, mint a menny (Égnek tűnik). Vö. EP 3.568–570, 6.642–643, 7.621, 9.98–99.

¹²¹ 331–337. az Úr ... szárán] Vö. 1Móz 2,5–6. Rafael ötvözi a két bibliai teremtéstörténetet (vö. EP 7.526–528 jz.).

¹²² 337–338. Jó ... napon.] Vö. 1Móz 1,12–13 és EP 7.260 jz.

¹²³ 339–354. És szólt ... jó.] Vö. 1Móz 1,14–18.

az éveknek, napoknak, évszakoknak,¹²⁴
 és fényeskedjenek, mint rendelem
 szolgálatuk az Ég ivén: a Földnek
 345 fényt hintsenek!« Ez is beteljesült.
 És szerze Isten két világosítót
 ember hasznára—óriást, a nagyobbbat
 hogy nappal fénylenék, s fölváltva éjjel
 a kisebb; csillagokat is csinált,
 350 majd tette mind az égi gömbre, hogy
 világítsák a Földet, s váltakozva
 vezérei lennének napnak, éjnek,
 s a sötétől leválásszák a fényt.
 Művét szemlélve Isten látta: jó.
 355 Az égi¹²⁵ testek közzül a Napot,
 az órjás gömböt alkotó először:
 bár éther-test,¹²⁶ elébb még fénytelen volt;
 aztán a Holdat és a csillagok¹²⁷
 minden rendjét, s a Mennyet¹²⁸ bevetette
 360 velük földként; a fény nagyobb felét
 fellegszátrából¹²⁹ áttevé a Nap
 gömbjébe, mely¹³⁰ szivacsos volt, hogy a
 híg¹³¹ fényt fölszívja, s hogy magabazárja^x
 a gyúlt tüzet, szilárd—kastélya fénynek.
 365 Mint kúthoz, hozzá gyűlnek csillagok,¹³²
 s arany vödörrel fényt merítenek—
 itt aranyozza szarvait Venus¹³³—,
 saját kicsiny fényük növelgetik
 mártódva benne, őt tükrözve; távol
 370 ember szemétül, látszanak paránynak.
 Keleten tünt^{xi} föl a nappal királya,
 a győztes lámpa, és sugárba vonta

¹²⁴ **342. éveknek, napoknak, évszakoknak]** Az eredetiben „For Seasons, and for Dayes, and circling Years”, ami a jelző kivételével szó szerint követi a bibliai szöveget (KJV). JG, megtartva az eredeti sorrendet (és jelzőt): „évszakok-, napok-, s a / Forgó évekre”; vö. „az ünnepeknek, a napoknak és az esztendőknék” (1Móz 1,14). Vö. *EP* 3.593–595 jz.; 8.66–68, 122–124.

¹²⁵ **355–360. Az égi ... földként]** Vö. 1Móz 1,16–17.

¹²⁶ **357. éther-test ... volt]** Vö. *EP* 2.137 jz.

¹²⁷ **358–359. a csillagok / minden rendjét]** Az eredeti a csillagok különböző méretére (nagyságrendjére) is utalhat: „every magnitude of Starrs”; JG: „a csillagokat / Minden nagyságban”.

¹²⁸ **359–360. Mennyet ... földként]** A csillagok magokként való elszórásának, tulajdonképpen az égbolt bevetésének szóképe Marcus Manilius (római költő és csillagász, Kr. u. 1. sz.) *Astronomica* című költeményében is szerepel (5.726–730).

¹²⁹ **361. fellegszátrából]** Vö. *EP* 7.248.

¹³⁰ **362–364. mely ... fénynek]** A nap anyaga a korabeli tudományos spekuláció tárgya volt, pl. a jezsuita Giovanni Battista Riccioli *Almagestum Novum* című művében (1651).

¹³¹ **362–366. a / híg ... merítenek]** Vö. Lucretius, *A természetéről* (5.281).

¹³² **365. csillagok,]** Az eredetiben „other Starrs”, a.m. „más csillagok”; Rafael először utal arra, hogy a nap csak egy a sok csillag közül (vö. *EP* 8.146–150).

¹³³ **367. itt aranyozza szarvait Venus]** Az eredetiben „And hence the Morning Planet guilds her horns”; JG: „a reg bolygója itt / Aranyoztatja szarvait”. Az eposz 1. kiadásában (1667) Milton a hímnemű „his” névmást használja, ami egyértelmű kapcsolatot sugall Luciferrel, vö. *EP* 5.717. Megfigyelései során Galileo (vö. *EP* 1.288–289) első negyedében félhold alakúnak látta a Vénuszot. A névmás módosítása valószínűleg tudatos szerzői beavatkozás, amellyel egyszerre iktatott ki egy – a teremtéstörténetben félreérthető – utalást Luciferre és vette át Galileo tudományos eredményét.

a látókört, vigan befutva útját
 az Ég magas ösvényein; előtte
 375 táncolt a szürke Hajnal s a Pleiasok¹³⁴
 édes sugárzással.¹³⁵ Kisebb tűzű
 Hold, a Nap tükre, tűnt föl átellenben
 nyugaton; tőle kölcsönözte fényét
 telt arca—más sugárt e helyzete
 380 nem kér, a távot tartja mégis estig,
 majd megpördül az Ég-tengely körül,
 és keleten ragyog fel, és uralmát
 megosztja csöndesebb ezernyi fénnel,
 ezernyi csillaggal, mik a fél egen
 385 látszódnak csillogón; kelő, tűnő
 szikrákkal most először koronázta
 gyöngy reggel, est a negyedik napot.¹³⁶

És Isten szólt: »A vizek¹³⁷ hozzanak
 dús ikrából tömeg, lelkes halat;
 390 madarak szálljanak a föld felett,
 nyílt égbolton szárnyuk-fitogtatók!«
 S teremte Isten cetet, minden élő
 lelket, hullót, mik fajaik szerint
 benyüzsgik a vizet, s fajuk szerint
 395 minden szárnyast, és látván: jók ezek,
 megáldta őket: »Sokasodjatok,
 töltsetek bé tengert, tavat, vizet!
 Támadjanak sok repdesők a földön!«
 Tavakban, tenger öblein, szorosban
 400 nyüzsög halaknak számtalan raja:
 uszonyokkal, csillámló pikkelyekkel
 áthussan zöld hullám alatt, a tengert
 zátonyosítva;¹³⁸ párban, egyedül
 legelik a hinárt, bolyonganak
 405 korall-ág-ligetekben, villanón
 cikázva a napnak mutatják arannyal
 beszótt ruhájukat, s pihenve gyöngy-
 kagylóban nyirkos tápukat lesik, vagy
 vadásznak¹³⁹ szirt alatt páncélosan.

¹³⁴ **375–376. a Pleiasok]** Vö. Jób 38,31: „Össze tudod-e kötni a Fiastyúk szálait?” — „Canst thou bind the sweet influences of Pleiades[?]” (KJV). A Pleiászok Atlasz hét leánya, azaz a hét csillag. A magyarul inkább Fiastyúk néven ismert nyílthalmaz (Messier 45) a Bika csillagképben látható és a napéjegyenlőség idején emelkedik a horizont felé. A hagyomány szerint Isten a tavaszi napéjegyenlőség idején teremtette a világot. Vö. *EP* 10.681 jz.

¹³⁵ **376 édes sugárzással.]** Az eredetiben „Shedding sweet influence”; JG: „Édes malasztjuk hintegetve. Vö. *EP* 8.505–507.

¹³⁶ **385–387. kelő ... napot.]** Vö. 1Móz 1,19 és *EP* 7.260 jz.

¹³⁷ **388–398. És szólt ... földön!]** Vö. 1Móz 1,20–22.

¹³⁸ **402–403. a tengert / zátonyosítva]** A halak mozgása a csónakokéhoz hasonló, amint a tengerben vagy az orruk, vagy a végük bukik ki, s ezzel alkalmilag a zátony látszatát keltik. JG: „uszonyuk- s fénylő pikkelyekkel; / Zátonyt képezve gyakran a vizekben.”

¹³⁹ **409. vadásznak]** Az eredetiben „their food / In jointed armour watch”, a.m. „eledelüket kapcsolt páncélzatban figyelik”. A bűneset előtt nem volt vadászat (vö. *EP* 10.211–224 jz., 715–720 jz.; 11.186–187 jz.). A címtani motívum folytatása. Az angol polgárháborúban a parlament hadseregének egyik alakulatát nevezték „homárokknak” kapcsolódó lemezű páncélzatukról, amelyet Milton szóhasználata itt az eredetiben felidéz.

410 Sima vizen cicáz a fóka és a
 görbedt delfin, tohonya testesek
 fetrengnek, s szörny mozgásuk fölkarja
 az óceánt; az élők legnagyobbja:
 Leviathán¹⁴⁰ mint szirtfok úgy magaslik
 415 elő a mélyből—alszik épp vagy úszik?—,
 szárazföldnek tűnik, kopoltyuin
 tengert benyel, s kilöveli orrlukán.
 Kikölti¹⁴¹ már a langy mocsár-odú
 számtalan magzatát a sok tojásból,
 420 mely finoman fölpattan és kibúj
 a póre fióka; tollasul hamar,
 tollát simítja, fölrepül magasba,
 víjog^{xii} s a földet megveti—csapatja¹⁴²
 úgy vész felhőbe. Szirt-, cédrus-csucsokra
 425 rakja fészket a gólya és a sas.¹⁴³
 Ezek¹⁴⁴ szállnak magukban, míg azok
 bölcsen csoportban ékalakba' szállnak,
 s az évszakokat értve¹⁴⁵ végezik
 lég-vonulásukat tenger fölött
 430 repülve, szálltuk—szárnyuk-váltogatva—
 könnyítik. Így hajóz a bölcs daru¹⁴⁶
 széltől vitetve évi vándorútján.
 Számtalan szárny-legyezve leng a lég.
 Ágról ágra szökik a csöpp madár,
 435 erdőt dallal zsondítva, tarka szárnyát
 kitarva estig; ünnep csalogánya¹⁴⁷
 nem szűnik csatinázni,¹⁴⁸ zengi édes
 dalát egész éjt. Mások ezüst tavon,
 folyókon fürdetik pihés bögyük.
 440 Nyakát tekerve, hószin szárnyai

¹⁴⁰ **414. Leviathán]** Héber szó; a jelentése „összetekeredett”. Kígyónak, krokodilnak és cethalnak is fordítja a Biblia, de a Sátánra is vonatkozhat. Vö. Jób 3,8, 26,12–13, 40,25; Zsolt 74,14, 104,26; Ézs 27,1 és EP 1.202, 12.190–191.

¹⁴¹ **418–419. Kikölti ... tojásból]** A tyúk vagy a *tojás* elsőse az ókortól (Plutarkhosz, *Asztali beszélgetések* 2.3) a 17. századig sokat vitatott kérdés volt. Milton valószínűleg ismerte a vitát és annak újabb fejzeteit, és tudatosan adhatta a tojásnak (az eredetiben egyes számban: „from the Egg”) az elsőseget.

¹⁴² **423. csapatja]** Csapatuk.

¹⁴³ **425. a gólya és a sas.]** Az eredetiben fordított sorrendben, a teremtés rendjét leképező hierarchiának megfelelően. A *sas* a fenséget, az igazságot, és az Istentől eredő hatalmat, a gólya a részrehajlás nélküli igazságosságot, a családi szeretetet, valamint a gonosz elpusztítását jelképezi. A madárkatalógusban felsorolt állatok a kígyóölés emblematikus ábrázolásaiban is megjelennek.

¹⁴⁴ **426–427. Ezek ... szállnak]** A *sas* hírhedten magányos madár; más madarak, pl. a daru V-alakban szállnak.

¹⁴⁵ **428. évszakokat értve]** „Még a gólya is, az égen, tudja költözése idejét” (Jer 8,7). A madarak *évi vándorútjára* (EP 7.432) vonatkozó utalásokat a kritikusok általában proleptikus, vagyis a történetben előre – a bűneset utánra – mutató hivatkozásként értelmezik, mert a bűneset nélkül örök tavasz uralkodott volna a paradicsomban (EP 10.685–700 jz.). A kozmosz „ártatlanságára” vonatkozó miltoni feltételezés azonban nem zárja ki az éves körforgást, mivel az nem a Föld tengelyferdeségének a következménye (vö. EP 5.631–637 jz.).

¹⁴⁶ **431. a bölcs daru]** A daru a bölcsességet, a kitartást, a fiú kötelességtudatot jelképezi.

¹⁴⁷ **436. ünnep csalogánya]** A madár-katalógus központjában álló *csalogány* vagy fülemüle a költészet szimbóluma; a 3. könyv invokációjában a sötétben éneklő csalogány Milton személyes emblémája (ld. EP 3.40 jz), fiatalkorában szonettet ír „A csalogányhoz”, hangsúlyosan említi az „Il Pens.”-ban, és az EP más helyein is (vö. EP 4.608; 5.41; 8.512).

¹⁴⁸ **437. csatinázni]** Nagy hangot adni (vö. EP 8.261).

burkában gőgösen hajóz a hattyú,¹⁴⁹
 fenséggel evez lába; a tavat
 elhagyja néha, szétmeresztve tollát
 toronylón égbe száll. Mások a földön
 445 sétálnak bizton: tarajos kakas,¹⁵⁰ mely
 órát csöndít a csöndbe harsonáján,
 s a páva,¹⁵¹ melynek éke szép szivárvány-
 színű, csillagszemű uszálya. Megtelt
 halakkal a víz, a lég is szárnyasokkal.
 450 Ötödik nap—ünnepli este, reggel.¹⁵²

A Teremtés¹⁵³ hatodik és utolsó
 napja fölvirradt esti-reggeli
 hárfaszóval: »A föld¹⁵⁴ teremjen élő
 lelket, barmot¹⁵⁵ az ő nemük szerint
 455 s csuszómászókat!« Engedett a föld,
 dús méhét megnyitá, s szült számtalan
 tökéletes formájú és tagú
 felnőtt élőlényt;¹⁵⁶ földből fölszökell
 mint vackárol, hol megbuvik, a vad:
 460 erdőn, bozót-, páfrány alatt, odúban
 párban kel, és a fák között bolyong
 zöld réteken, mezőkön a barom;
 ez ritka és magányos, az csoportban
 legel és csordaszám szökik elő.
 465 Fűves göröngy szülötte:¹⁵⁷ rőt oroszlán
 félig kibújt—farát hogy szabadítsa,
 nyujtózik, s mint ki láncát törte, ugrik,
 foltos sörényét rázza már. Az onka,¹⁵⁸
 470 párduc, tigris emelkedik vakondként,
 s kupacba szórja föl a földrögöt;
 emeli föl a föld alól agancsos
 fejét a szarvas; nagy nehezen tolakszik
 elő a behemót,¹⁵⁹ a föld legórjásb
 szülötte a sárból otrombán; növényként
 475 bújnak ki gyapjas, bégető barik;¹⁶⁰
 föld s tenger közt nem tud választani

¹⁴⁹ **441. a hattyú]** A kora modern szimbolikában a zene, a költészet és a tiszta lélek madara.

¹⁵⁰ **445. tarajos kakas]** Az éberség jelképe.

¹⁵¹ **447. a páva]** Az eredetiben „the’ other”; JG: „a másik”. A páva az újjászületés és – *csillagszemű uszálya* révén – az isteni mindentudás, illetve az éjszakai égbolt jelképe, a *kakas* ellenpontja.

¹⁵² **450. Ötödik ... reggel.]** Vö. 1Móz 1,23.

¹⁵³ **451–452. A Teremtés ... felvirradt]** Az eposzi cselekmény 19. napja (vö. *EP* 7.130–135 jz.).

¹⁵⁴ **453–455. A föld ... föld]** Vö. 1Móz 1,24.

¹⁵⁵ **454. barmot]** Növényevő állatokat.

¹⁵⁶ **458. felnőtt élőlényt]** A madarak a *tojásból* (vö. *EP* 7.418–419 jz.) *fiókaként* bújtak elő, de gyorsan felnőttek (7.421–422). Az első szárazföldi állatokat a föld *szűh*, de *felnőttként* jönnek világra.

¹⁵⁷ **465. Fűves göröngy szülötte]** Rafael ezt nem csupán az oroszlánra, hanem az összes felsorolt állatra érti.

¹⁵⁸ **468. onka]** Hiúz.

¹⁵⁹ **473. behemót]** Vö. Jób 40,15–24. Eredetileg valószínűleg a vízilovat jelentette, de már a biblikus korban mitikus jelentőségüként értelmezték. A genfi bibliafordítás jegyzete szerint „az elefánt vagy valami más ismeretlen állat”. Vö. *EP* 7.414 jz.; ld. még *EP* 1.197 jz.

¹⁶⁰ **475. barik]** Juhok.

pikkelyes krokodil és víziló.
 Minden csuszómászó egyszerre támad,¹⁶¹
 kukac, bogár: szárnyként lebegtetik
 480 legyezőik ezek, s bár csöpp, de arányos
 tagjaikat a nyár arany-biborral,
 késsel, zölddel beszótt egyenruhája
 földi; azok hosszuk vonszak fonálként,¹⁶²
 beírják a földet kanyarjaikkal—
 485 nem mind kicsik: vannak kigyók, csodás
 nagy hosszú testesek, gyűrűkbe fontak
 és szárnyasak. Elébb a zsugori
 kis hangya¹⁶³ bújt ki, mely gondoskodik
 jövőről, és kis testben nagy szivet hord:
 490 jövő egyenlőségre példakép tán:
 köznép tömegjét egyesíti. Rajban
 a nőstényméh bozsong,¹⁶⁴ etetve dúsan¹⁶⁵
 here-himét;^{xiii} viasz-cellákat épít
 betöltve mézzel. A többi számtalan,
 495 természetük¹⁶⁶ tudod, hiszen te adtál
 nevet nekik—ismételtem minnek!
 Ismered a kigyót,^{xiv} ¹⁶⁷ legfondorabb
 lényét a rétnék: néha óriás,
 réz-szeme és bozontja iszonyat.
 500 Neked nem árt, szavadnak engedelmes.

Dicsőségben sugározott az Ég,
 s forgott, amint az Első mozdító¹⁶⁸
 első pördített rajta. A Föld csodás
 kész köntösében édesen kacag.¹⁶⁹
 505 Légben,¹⁷⁰ földön, vizen nyüzsög madár, hal,

¹⁶¹ **478. támad.]** Keletkezik.

¹⁶² **483. hosszuk vonszak fonálként]** JI —ahogy az eposz más helyein Milton is gyakran—a befogadás élményében is tematizálja a sor tartalmát: a jambikus lüktetést megtörő félsor kifejezően érzékelteti a csuszómászók lassú mozgását.

¹⁶³ **488. hangyal]** Szorgalmáról híres rovar (vö. Whitney 15 és Combe 100). Miltonnál az önkormányzati demokrácia jelképe (*REW*).

¹⁶⁴ **492. bozsong]** Zsong. Vö. *EP* 1.763.

¹⁶⁵ **492. dúsan]** Az eredetiben „deliciously” (a.m. „gyönyörűséggel”), fontos szó az eposzban, különösen az Éden leírása és a bűneset kapcsán (vö. *EP* 4.133, 429; 5.645; 9.1038). A méh Miltonnál az egyeduralmon alapuló társadalmi rend jelképe, amelyet a pokol leírásában is használ (vö. *EP* 1.757–765).

¹⁶⁶ **495–496. természetük ... nekik]** Vö. 1Móz 2,19–20; *EP* 8.334–350. A hagyományos értelmezés szerint a névadásban az ember állatvilág feletti uralma fejeződik ki (vö. 1Móz 1,26–28, *EP* 8.521–536). Milton ezt következetesen az „alattvalók” természetéhez illeszkedő felelős működésként ábrázolja (vö. *EP* 8.267–269 jz., 348–350 jz.).

¹⁶⁷ **497–498. kigyót ... rétnék]** 1Móz 3,1.

¹⁶⁸ **502. az Első mozdító]** Az arisztotelészi és később a skolasztikus filozófiában (Aquinói Szent Tamásnál) az univerzum összes mozgása egy mozdulatlan mozgatóra vezethető vissza; ez a *primus motor* lendítési mozgásba a *primum mobilét*, azaz az univerzum legkülső szféráját.

¹⁶⁹ **504. kacag]** Az eredetiben „smil’d”; JG: „mosolygott”. A mosolygó vagy nevető világ képe igen régi költői közhely, amely Homérosznál is megtalálható (*Il.* 19.362). Vö. még Ádám első benyomását eszmélése után (*EP* 8.261–262).

¹⁷⁰ **505–506. Légben ... vad]** JG pontosabban adja vissza az eredeti háromszor hármas szerkezetét: „A légbe’, vízbe’, földön szállt, úszott, / Járt a madár, hal s barmok sokasága”. Vö. „Udvarfi, hős, tudós, szeme, kardja, nyelve” (*Hamlet* 3.1.160; Arany János ford.); „Majd ló leszek, majd kan, majd szörnyü medve / Majd meg kutyává,

vad, és a hatod napnak híja van még.
 A mestermű¹⁷¹ hiányzik, mindezek
 végcélja: lény,¹⁷² amely nem görnyedő
 s botor, mint más teremtmény, ám az Ész
 510 szentségével megáldva, termetét
 fölegyenesítheti, s derűs szemével,
 magát ismerve,¹⁷³ délcegen a többi
 vezetheti. Nagylelkű, szól az Éggel,
 de vallja hálásan: a jó reá
 515 onnét zuhog. Szívét, szavát, szemét
 jámborul oda szegzi, hogy imádja
 Istent, a Legfőbbet, ki főművéül
 alkotta őt. Im¹⁷⁴ a Mindenható
 örök Atya (hol nincsen ő jelen?)
 520 Fiához hallhatóan így beszélt:

»Teremtsünk¹⁷⁵ most embert ábrázatunkra,
 s hasonlatosságunkra! Légyen úr
 a lég madárain, tenger halán,
 mezők barmán, az egész földön és
 525 minden porban csuszó-mászón.« E szóval
 teremtett téged, ember,¹⁷⁶ föld pora,
 ó Ádám, és orrodba bélehelte
 élet-lehelletét. Szerzett saját
 ábrázatára—Isten képe mása¹⁷⁷
 530 így lettél, élő szellem. Férfinak
 szerzett téged, míg nőnek asszonyod:¹⁷⁸
 fajtád miatt. S embernemed megáldá:
 »Nőj, sokasodj, és töltsd be mind a Földet,
 vessed lábad alá, s legyél király

---

tűzzé változom: / S nyerít, ugat, rőfög, dörög, lobog / Ló, eb, kan, medve, tűz, utánatok” (*Szentiványi álom* 3.1.103–106, Arany János ford.).

¹⁷¹ **507. A mestermű]** Az *OED* szerint ez a „masterwork” szó egyik első előfordulása.

¹⁷² **510–511. termetét / fölegyenesítheti]** Az eredetihez („might erect / His Stature”) vö. Philip Sidney, „erected wit” (*A költészet védelme*).

¹⁷³ **512. magát ismerve]** (i) Öntudattal rendelkező. Az eredeti („self-knowing”) Milton szóalkotása. (ii) A helyes önismeret évezredek filozófiai és teológiai probléma (vö. a delphi szentély híres felirata: „Ismerd meg önmagad!”). Kálvin főművének alaptétele, hogy a helyes önismeret elválaszthatatlan a helyes Isten-ismerettől. Ez az eposznak is az egyik alaptémája. Ádámmal szemben Sátán a helyes önismeret teljes hiányát példázza. Vö. *EP* 3.139 jz., 8.431–433.

¹⁷⁴ **518–520. Im ... beszélt:]** A bibliai teremtéstörténet egyik magyarázatot igénylő részlete, hogy Isten miért többes számban beszél az ember teremtése előtt. A rabbinikus írásmagyarázat általában az angyalokkal való párbeszédként értelmezte a többes számot, a keresztény teológusok a Szentháromság bizonyítékát olvasták ki belőle. Milton itt az Atya és a Fiú beszélgetéseként oldja fel az ellentmondást, ami belesimul egyrészt az isteni munkamegosztás általános eposzi képletébe (vö. *EP* 7.173–174 jz.), másrészt Rafael elbeszélésének elvi megalapozásába (vö. *EP* 7.175–178 jz.). Vö. *EP* 7.590–592 jz. Ez az epikus Isten-ábrázolás nem teljesen azonos azzal, amit rendszeres teológiájában fejt ki (vö. *CD* 1.5 = *YP* 6:239, 1.7 = *YP* 6:316).

¹⁷⁵ **521–536. »Teremtsünk ... mozog!«]** Vö. Gen 1,26–28 és *EP* 4.426–438, 8.339–341 jz.

¹⁷⁶ **526–528. ember ... élet-lehelletét.]** Vö. 1Móz 2,7. Rafael a premodern írásmagyarázat gyakorlatának megfelelően harmonizálja a kétféle – ún. papi (1Móz 1) és jahvista (1Móz 2) – bibliai teremtéstörténetet. Vö. *EP* 4.423, 5.529, 7.331–337 jz.

¹⁷⁷ **529. Isten képe mása]** Vö. *EP* 4.477.

¹⁷⁸ **531. nőnek asszonyod]** Éva teremtéstörténetéhez vö. 1Móz 2,18.21–24; *EP* 4.455–497, 8.350–514.

- 535 a lég madárain, tenger halán
s mindenben, mi a Földön él, mozog!«
- Bárho¹⁷⁹ is alkotott, hisz a helyeknek
nem adatott nevük, tudod: ide¹⁸⁰
hozott e szép ligetbe, kertbe, melyet
540 az Úr izlésre,^{xv} szemre bővülő
fáival teleültetett. Neked¹⁸¹
engedte étekül minden gyümölcsük:
minden van itt, amit a föld terem,
végtelen változatban, ám¹⁸² a fáról
545 ne tépj,¹⁸³ amelynek ízlelése jónak
s rossznak tudását szerzi! Mely¹⁸⁴ napon
eszél abból, meghalsz!—Ez a zsoldja!¹⁸⁵ Vigyázz!!
Étvágyad kormányozd, nehogy¹⁸⁶ a bűn
megleljen s éji társa^{xvi} a Halál!
- 550 Bevégezvén,¹⁸⁷ végigszemlélte művét,
és látta, hogy tökéletes. Lezárult
a hatodik nap,¹⁸⁸ reggel, este. Mégse,
mig a Mester¹⁸⁹ be nem fejezte dolgát,
s bár fáradatlanul,¹⁹⁰ nem szállt az Egek
555 Egébe, fönti házába, hogy onnan
nézze az újonnan szerzett világot,
uralma gyarapodtát, trónusáról
milyennek fest: jónak, szépnek, magasztos
eszméjéhez illőnek. Fölvonult
560 ujjongás közepette, angyali
összhangba zengő tízezernyi hárfá
hangjára, mit visszhangoz a föld, a lég
(emlékszel rá, hisz hallhattad te is!);
csendült az Ég, zenélt a csillagállás,

¹⁷⁹ **537–538 Bárho ... tudod:** Az eredetiben „no place / Is yet distinct by name”, a.m. „még egyetlen hely sem volt név szerint megkülönböztetve” (vö. a későbbi nagy földrajzi látképek, pl. *EP* 11.383–409). Vö. *EP* 8.292–302 jz. Kritikus utalás a szent helyek katolikus kultuszára, vö. *EP* 4.493–494, 11.832–834.

¹⁸⁰ **538–549 ide ... teleültetett.** Vö. 1Móz 2,8. Az Éden leírásához vö. *EP* 4.133–289; Ádám saját történetéhez, *EP* 4.423–445, 8.246–332.

¹⁸¹ **541–549 Neked ... Halál!** Vö. 1Móz 2,16–17.

¹⁸² **544–546. ám ... szerzi!** Vö. *EP* 7.47 jz., 8.317–329 jz.

¹⁸³ **545. ne tépj** Az eredetiben „mai’st not [taste]”, a.m. „nem szabad [ízlelned]” (JG: „ne egyél”). Ádám nem *tép* (szakít) a gyümölcsből, csak Éva, és ő ad Ádámnak (vö. 1Móz 3,6 és *EP* 9.1006–1010, 10.142). Milton szóhasználata megfelel ennek a részletnek, a „pluck” ígét nem használja Ádámra (vö. *EP* 5.68, 86, 336; 6.646 jz.; 8.303–305 jz.; 9.597, 786; 10.564; 11.536).

¹⁸⁴ **546–547. Mely ... meghalsz!** Vö. *EP* 8.327 jz.

¹⁸⁵ **547. zsoldja** Az eredetiben: „penalty; JG: „díj”. JI-hoz vö. „A bűn zsoldja a halál” (Róm 6,23).

¹⁸⁶ **548–549. nehogy ... Halál!** Milton az eredetiben is kisbetűvel írja a „sin” és nagybetűvel a „Death” szót, ezért nehéz eldönteni, hogy az eposzban szereplő allegorikus alakokról van-e szó (vö. *EP* 2.638–789). Mivel Ádám és Éva még csak az elvont bűn- és halálfogalmat ismeri, az olvasóhoz hasonlóan *meglepetésként* érheti őket megszemélyesedő lényük.

¹⁸⁷ **550–552. Bevégezvén ... este.** Vö. 1Móz 1,31. A napszakok sorrendjéhez vö. *EP* 7.260 jz.

¹⁸⁸ **552. hatodik nap** A hatodik nap eseményeihez ld. még *EP* 8.224–242.

¹⁸⁹ **553. a Mester** Az eredetiben „the Creator”; JG: „Teremtő”.

¹⁹⁰ **554. fáradatlanul** Magyarázó kitétel, megelőzendő Isten hetedik napi pihenésének elfogadhatatlan értelmezését.

565 megálltak a bolygók fülelve mind,
 mig ujjongón fölszállt a fénymenet.

»Nyíljatok¹⁹¹ meg, élő, örök kapuk!
 Egek, bocsássátok be nagy Teremtőnk,
 midőn megtért dicsón a hatnap,
 570 világot alkotó munkáiból!
 Nyíljatok majd sűrűn: méltóztatik
 örömmel fölkeresni az igaz
 ember lakát, s szárnyas követjeit
 társalkodásra gyakran küldi el égi
 575 üdvösség közlésére!« Így dalolt
 fölszállva a dicső menet; az Égen
 át, mely kitárta fényes ajtait, ment
 az Úr örök lakába egyenest.
 Tág,¹⁹² széles út, pora arany, kövezetje
 580 csillag, milyennek látszanak neked
 a Tejút csillagai, mely Tejutat
 miriád porszem-csillaggal behintett
 övnek szemlélsz. Leszállt a Földre a
 hetedik est,¹⁹³ a Nap leáldozott,
 585 s kelet felől Éj fullajtárjaként jött
 a szürkület. Ekkor a szent tetőre
 Isten Atyánk királyi trónusához
 (mely biztos, örök-mozdulatlan) ért a
 Fiú-Erő, s leült nagy Atyja mellé.¹⁹⁴
 590 Távol¹⁹⁵ volt ő is láthatatlanul,
 bár ottmaradt (a Mindenütt-jelenlét
 előjoga ez!), a munkát ő vezette;
 Mindennek célja, alkotója,¹⁹⁶ most¹⁹⁷
 a munkájára megpihent, s megáldta
 595 a hetedik napot, hogy megpihent.
 Nem csöndben ülték meg, serénykedett
 a hárfa, nem csitult az ünnepélyes
 síp, cimbalom, mézhangu orgonák,
 kápán,¹⁹⁸ arany huron^{xvii} ezernyi hang
 600 lágyan hangolva, elegyítve karral

¹⁹¹ **567–575. »Nyíljatok ... közlésére!«**] Az angyalok kórusa a menny kapuinak megnyitásáról. Vö. *EP* 7.205–206 jz.

¹⁹² **579–583. Tág ... szemlélsz.**] A menny kapuját Isten hegyével összekötő úthoz vö. *EP* 5.260–261; menny és a föld analogikus kapcsolatához, *EP* 5.592–594 jz.

¹⁹³ **584. hetedik est**] A szombatot, a hetedik napot bevezető est (vö. *EP* 8.241–242). Vö. *EP* 7.253 jz.

¹⁹⁴ **589 mellé.**] Az eredeti alapján a mondatzáró írásjel nem indokolt; vitathatóan egyértelműsít.

¹⁹⁵ **590–592. Távol ... ez!]** Mindkét korai kiadás (1667, 1674) tartalmaz egy további nyitó zárójelet ennek a tagmondatnak az elején. A szerkesztői gyakorlat megoszlik abban, hogy melyiket tekinti fölöslegesnek. A döntés befolyásolja a következő tagmondatok alanyát. A magyar fordítás az első törli, de valószínűbb, hogy azt kell megtartani, és az 590. sorban az ő az Atyára vonatkozik, az 592.-ben pedig a Fiúra. A tér és idő feletti isteni tulajdonságokhoz vö. *EP* 7.518–520.

¹⁹⁶ **593. Mindennek célja, alkotója]** Az eredetiben: „Author and end of all things”, JG: „mindenek /Szerzője s vége”. Vö. „Nézzünk fel Jézusra, a hit szerzőjére és beteljesítőjére” (Zsid 12,2); „Én vagyok az Alfa és az Ómega, az első és az utolsó, a kezdet és a vég” (Jel 22,13).

¹⁹⁷ **593–595. most ... megpihent.]** Vö. 1Móz 2,2–3.

¹⁹⁸ **599. kápán]** A vonón; a kápa a vonó alsó része.

vagy szólóval. Bevonja a hegyet
tömjénfelhővel arany füstölő.¹⁹⁹
Hat nap csodáit zengik—a Teremtést:

605 »Nagyok munkáid,²⁰⁰ Isten! Végtelen
erőd! Mi eszme fogna föl,²⁰¹ mi nyelv
jelezne? Most nagyobb vagy, mint midőn
angyaloktól tértél meg. Az napon
mennyköveid dicsértek. Ám különb
alkotni, mint rombolni alkotást.
610 Ki mérkőz véled, nagy Király, ki szabhat
hatalmadnak határt? Könnyen leverted
a pártütők gőgös kísérletét,
megdöntvén terveik, hogy álnokul
hittek gyöngíteni alattvalóid
615 elcsábításával! Ki téged óhajt
gyöngíteni, szándéka ellenére
hatalmadat csak még nyilvánvalóbbnak
mutatja. Fölhasználod bűneit,
s még több üdvöt csiholsz belőle. Ím,
620 tanú ez az új világ, az Ég-kapuktól²⁰²
nem messze, a másik Ég,²⁰³ kristályüveg
tavon fundálva,²⁰⁴ szinte végtelen
térességű, sűrű csillaggal ékes,
s mindegyik²⁰⁵ csillag egy lakásra szánt
625 világ talán—évszakjaik csupán te
tudod—, s közöttük ott a Föld, az ember
helye, mit az alsó óceán²⁰⁶ folyik
körül—szép lakhelyük. Háromszor is
boldog ember s utódja, kit az Úr így
630 kitüntetett: képére alkotott,
hogy itt lakják, imádva őt, s viszontag
uralkodják a földön művein,
vizen, legen, imádói igaz, szent
faját sokasítva. S boldogabb, ha tudja
635 üdvét, s az igazságban megmarad!«

Így énekeltek, s az Empyreum²⁰⁷
zendült halelujába. A szombat ez volt.²⁰⁸

¹⁹⁹ **601–603. füstölő]** „Egy másik angyal is odajött és megállt az oltárnál, kezében aranyfüstölő, és adatott neki sok füstölőszer, hogy a szentek imádságaihoz tegye az aranyoltárra, amely a trónus előtt van. És felszállt a füstölőszer a szentek imádságaival az angyal kezéből az Isten elé” (Jel 8,3–4).

²⁰⁰ **604–635. »Nagyok ... megmarad!«]** A teremtést dicsőítő himnusz, tedeum. Vö. Jel 15,3–4 és 2Móz 15,1–21, Zsolt 145.

²⁰¹ **605. Mi eszme fogna föl]** JI fordítása Berzsényi – „Isten! kit a bölcs lángesze fel nem ér” („Fohászkodás”) – és Petőfi – „Mely nyelv merne versenyezni véled?” („A Tisza”) – hatását tükrözi.

²⁰² **620–621. az Ég-kapuktól / nem messze]** Vö. EP 2.985–990, 1029–1036; 3.519–559; 5.261–263; 7.205–206.

²⁰³ **621. a másik Ég]** Vö. EP 3.568–570, 6.642–643, 7.328–329 jz.

²⁰⁴ **621–622. kristályüveg / tavon fundálva]** Vö. EP 7.267–274 jz. Vö. Jel 4,5–6, 15,2.

²⁰⁵ **624–626. mindegyik ... tudod]** Vö. EP 3.581–583 jz. Isten tudja az évszakjaikat (az eredetiben „seasons”, vö. EP 5.856 jz., 7.342 jz.), vagyis ő tudja, mikor jön el a rendelt idejük.

²⁰⁶ **627. alsó óceán]** Vö. EP 7.267–274 jz.

²⁰⁷ **636. Empyreum]** Ld. EP 2.760 jz.

640 Kérésed teljesült. Azt²⁰⁹ kérdezéd,
mint lett meg ez világ s a dolgok arca,²¹⁰
s mi történt kezdettől,²¹¹ amelyre nem
emlékezhetsz, hogy elmeséld tovább
utódaidnak. Ha egyebet kívánsz
még tudni, mit ember tudhat, beszélj!²¹²

-
- i **36. bűvös]** 1978, 1987: bűvös
 ii **49. könnyü,]** 1978, 1987: könnyű,
 iii **51. bármily]** 1978, 1987: bármily
 iv **81. okulságunkra]** 1978, 1987: okulásunkra
 v **138. gyűlölt]** 1978, 1987: gyűlölt
 vi **278. sík]** 1978, 1987: sík
 vii **283. vizek]** 1978, 1987: vizek
 viii **293. kristály-fallá]** 1978, 1987: kristályfallá
 ix **297. vizek]** 1978, 1987: vizek
 x **363. magábazárja]** 1978, 1987: magába zárja
 xi **371. tünt]** 1978, 1987: tünt
 xii **423. víjog]** 1978, 1987: víjjog
 xiii **493. here-hímét]** 1978, 1987: here-hímét
 xiv **497. kígyót,]** 1978, 1987: kígyót,
 xv **540. izlésre]** 1978, 1987: izlésre
 xvi **549. társa]** 1978, 1987: társa,
 xvii **599. huron]** 1978, 1987: húron

---

²⁰⁸ **637. A szombat ez volt.]** Vö. 1Móz 2,1. Az eposz 7. könyve a teremtés hetedik napjával és a teremtés dicséretével ér véget, amikor az Alkotó megpihen.

²⁰⁹ **638–642. Azt ... utódaidnak.]** Vö. *EP* 7.61–66, 84–97.

²¹⁰ **639. arca]** Külső formája; JG: „alakja”.

²¹¹ **640. kezdettől]** A biblia teremtéstörténet közismert kezdőszava – kis módosítással – Rafael elbeszélésének legvégén bukkan fel (az eredetiben a módosított kifejezés – „From the beginning” – ugyancsak egyetlen előfordulása az eposzban). Vö. *EP* 1.9 jz., 7.231–235 jz., 8.199–200.

²¹² **643. beszélj!"]** Vö. *EP* 8.1 jz.

8. KÖNYV

Summázat

Ádám az Égitestek mozgása felől tudakozik; rejtélyes választ kap, s intelmet, hogy inkább egyéb, tudásra érdemesebb tárgyak után kutasson; Ádám hajlik a szóra, s mivel továbbra is tartóztatni szeretné még Rafaelet, elmeséli neki, amire csak teremtése óta visszaemlékezik: hogyan helyeztetett a Paradicsomba, miképpen folyt beszélgetése Istennel a magányról és az illő társaságról, mint lőn találkozása és egybekelése Évával; e dolgokról társalognak az Angyallal, ki végül intelmét megismételve távozik.

Elhallgatott¹ az angyal, ám a hangja²
 Ádám fülében édesen dorombolt,³
 hogy még tovább beszélni hitte, s állt
 fülelve, majd hálás-ocsúdva szólt:
 5 „Köszönetül minő szolgálatot
 tehetnék néked egyenlőt, te égi⁴
 történész, ki oly bőkezűn csitítod
 tudományszomjamat,⁵ s méltóztatol
 baráttian hozzám leszállni⁶ és
 10 velem tudatni kifürkészhetetlen⁷
 sok dolgot, mit csodálkozó örömmel
 veszek fülembé. Alkotónknak illő
 dicséret érte! De⁸ némi kételyem
 maradt,⁹ amit csupán te oldnál meg.
 15 E szép¹⁰ művet,ⁱ ha nézem, a Világot¹¹

¹ **1–4. Elhallgatott ... szólt:]** A 7. könyvet záró beszéd idézőmondata. A két könyv az 1. kiadásban (1667) még egyet alkotott (a tízből a hetediket). A 2. kiadásban (1674) bontotta őket Milton kétfelé, és ekkor egészítette ki három sorral az új 8. könyv elejét. Ezek szünetet iktatnak be Rafael elbeszélése és Ádám válasza közé. Vö. *EP* 12.1–5. jz.

² **1–4. hangja ... fülelve]** Rafael elbeszélésének Ádámra tett hatása klasszikus előképek hatását mutatja, vö. pl. Homérosz *Il.*, 13.1.

³ **2. édesen dorombolt]** JG: „Oly édesen tovább cseng hangja”.

⁴ **6–7. égi / történész]** Eredetiben: „Divine / Hystorian”, JG: „égi krónikás”.

⁵ **8. tudásszomjomat]** A tudásszomj az ártatlanság állapotában is megvan, s az ártatlanság nem azonos a tudatlansággal.

⁶ **9. leszállni]** Az eredetiben: „condescention” (JG: „magad jószívűn megalázva”); vö. *EP* 8.644.

⁷ **10. kifürkészhetetlen]** A Rafael által elbeszélte történetek a kinyilatkoztatás részei, az emberi értelem számára pusztán a természet vizsgálatával nem ismerhetők meg (vö. *EP* 6.902–903, 7.71). Ebben különbözik a 8. könyv témájától, amely az asztronómia, a kozmosz működése.

⁸ **13–194. De ... ügyetlenekké.]** Az itt kezdődő párbeszéd Galilei *Dialógus a két legnagyobb világrendszerről* című értekezésének (1. olasz kiad. 1632, latin és angol ford. 1635) mintáját követi. Sagredo, a kérdező helyébe Ádám lép, míg Rafael először Simplicióként, a ptolemaioszi álláspont képviselőjeként szólal meg, majd Salvati szerepét magára véve a kopernikuszi világmép szószólója lesz. Galileihez ld. még *EP* 1.288, 3.604–606 jz., 5.268–272, 7.367 jz., 8.146–147 jz.

⁹ **13–14. De némi kételyem / maradt,]** Az eredetiben a felsor („something yet of doubt remains”) szállóigévé vált. JG: „Azonban egy kétségem fennmarad”.

¹⁰ **15–37. E szép ... ügyetlenekké.]** Ádám Éva korábbi kérdését gondolja tovább (vö. *EP* 4.664–665). A kritikusok szerint Ádám a tapasztalati tényekből kiindulva feltételezi a ptolemaioszi (geocentrikus) világmépet. Valójában azonban mindegyik tudományos elmélet ugyanazokat a tapasztalatokat magyarázza. A két modell közötti különbség nem tapasztalati, hanem elméleti. Ádám kérdésfelvetése azt mutatja, hogy ezzel tisztában van. Két *kételeye* merül fel a

(Eget, Földet), s arányaik felől
 becslést tesztek: porszem magocska csak,
 atom¹² a Föld az Égbolthoz s temérdek
 csillagához képest, mik érthetetlen
 20 tereken át (távuk mutatja s gyors
 napi megtértük!) kerengni látszanak,
 csak hogy a Föld, e pici pötty körül
 derítsenek sugárt, nap-éjt, s különben
 —bármily nagyok— létük haszontalan;
 25 eszmélkedvén, azon csudálkozom, hogy
 a bölcs, fukar¹³ Természet az arányt
 itt hogy vétette el: hogy tékozolva
 oly sok nemesebb testet alkotott,
 sokszor nagyobbakat csupán e célra,
 30 úgy tetszik, s pályagömbjeikre nap-nap
 ismétlődő, veszett forgást szabott;
 közben a nyugvó Föld, mely könnyedebben
 járhatna kisebb úton, önmagánál
 nemesebbtől szolgálva, moccanatlan
 35 betölti célját, s kapja végtelen
 gyors¹⁴ légi útjuk fény- és hő-adóját,
 oly rohamét, mit szám már nem jelöl.”¹⁵
 Szólt ősatyánk, de arca megmutatta:
 nagy titkokon tünődik. Észrevette
 40 ezt Éva—ki közelükben ült külön—,
 s fenséges¹⁶ bájjal ültéből fölállt, majd
 kecsesen (ki látja vágyik rá: maradjon!)
 gyümölcssei, virágai közé ment,
 hogy nézze, mint dagad bimbó, szírom—
 45 a kedves kert! Jöttére fölfakadtak,
 s gondozására nőttek boldogan.
 Nem azért ment, mintha nem volna boldog
 ily társalgást követve, vagy fülének
 túl magas volna... Arra tartogatta
 50 e kéjt, ha Ádám szól, s ő hallja csak;
 férje¹⁷ beszédeit az angyalénál

geocentrikus modellel kapcsolatban: egyfelől szolgálhatja-e az égi a földit, a *nemesebb* az alacsonyabb rendűt? Másfelől a csillagászati távolságok miatt (*érthetetlen tereken át*) a külső szférák (*pályagömbök*) sebessége szinte felfoghatatlanul nagy (*veszett forgás, oly roham, mit szám már nem jelöl*). Ez ellentmondani látszik a *természet* – Milton korában általánosan elfogadott – takarékosági elvének. Milton korábban egyetemi beszédgyakorlatában is feszegetett hasonló kérdéseket (*Prolusion* 7 = YP 1:292). Vö. EP 5.598–601.

¹¹ **15. E szép ... Világot]** Az eredeti („this goodly Frame, this World”; JG: „E szép alkotmányt, e föld- és egekből / Álló világot”) a *Hamlet*et idézi (2.2.316): „ez a gyönyörű alkotmány, a föld” (Arany János ford.).

¹² **18. atom]** Már az antik csillagászok tudták, hogy a Föld eltörpül a kozmosz méreteihez képest. Milton az *atom* kifejezést nem a modern értelemben (azaz az atommagból és elektronburokból álló részecskére értve), hanem az először Leukipposznál és Démokritosznál kifejtett, majd az epikureusok nyomán Lucretius által továbbfejlesztett jelentésben (az anyagot alkotó oszthatatlan részecske értelemben) használja.

¹³ **26. fukar]** Az eredetiben „frugal”, negatív felhang nélkül (JG: „takarékos”).

¹⁴ **35–36. végtelen / gyors]** Az eredetiben „sumless journey ... / Of incorporeal speed” (JG: „befutnak szellemgyorsasággal”), azaz „nem testi sebességgel megtett számolhatatlanul hosszú út”; vö. EP 8.110 jz., 10.92–94.

¹⁵ **37. mit ... jelöl]** Vö. EP 5.600 jz., 8.112 jz.

¹⁶ **41–45. fenséges ... kert!]** Vö. Éva szerepét, pl. EP 4.642–648.

¹⁷ **51–56. férje... szerette]** Vö. EP 12.615–619.

inkább szerette, vagy ha tőle kérdez:
tudta, Ádám ilyenkor közbeiktat
kedves kitérőket, magas vitát
55 férji cirógatással oldva meg;
száját nem csak szavaiért szerette.
Hol¹⁸ lelünk ily szerelemben, tiszteletben
eggyé lett párra ma?! Istennő-varázssal
vonult kíséretével:¹⁹ mint királynőt,
60 álltak körül a győztes gráciák,
s minden szemekbe vágy-nyilak röpültek
körüle: mind kívánták látni csak!
Most Ádám kétségére Rafael
jóakarattal, könnyedén felelt:
65 „Nem feddelek, hogy így faggatsz, kutatsz.
Az Ég Isten eléd tett könyve,²⁰ benne
olvasd csodás művét, évszakjait,
óráit, napjait, éveit tanuld!
Hogy ezt elérd, mit számít, vajh az Ég
70 vagy a Föld mozog, ha jól számítsz. A többbit
elrejté bölcsen a nagy Építészⁱⁱ²¹
ember, angyal elől, nem tárta föl²²
titkát, hogy ne kutassa az, kinek
csodálni illik. Ám ha épp akarják,
75 fürkészhetik az Ég szerkezetét:
vitára hagyta,²³ tán csak, hogy mulasson
fura eszméiken, midőn a Menny
modelljét szerkesztik, s a csillagok
útvonalát kiszámítják, hogy e roppant gépet
80 mint forgassák.²⁴ Fölépitik,ⁱⁱⁱ cserélik,
csúrík, csavarják, védve látszatot:²⁵
centrikus²⁶ és excentrikus körökkel,

¹⁸ 57–58. Hol ... ma] Jellegzetes miltoni „kiszólás”.

¹⁹ 59. vonult kíséretével:] Az Évát kísérő *gráciák* egyrészt Boticelli *Primavera* (A Tavasz) című festményének képvilágát idézik, amelyet Milton fiatalkori itáliai útja során láthatott, másrészt azonban a homéroszi eposzokból ismert motívumot elevent fel; vö. pl. *Il.* 3.143, *Od.* 6.84.

²⁰ 66. Az Ég ...könyve] Középkorból jól ismert toposz, hogy a természet „Isten könyve”: Vö. Allan de Lille: *Omnis mundi creatura quasi liber et pictura* (*Patr. Lat.* 210:579a).

²¹ 71. a nagy Építész] Aquinói Szent Tamás *nagy Építészként* utal Istenre (vö. *Summa Theologiae* 27.1); a gondolat Kálvinnál is előkerül a 19. zsoltárhoz írott kommentárban (*Zsolt* 19,2). Vö. *EP* 5.263 jz.

²² 72. nem tárta föl] Vö. 5Móz 29,28: „A titkok az ÚRéi, a mi Istenünkéi, a kinyilatkoztatott dolgok pedig a mieink és a fiainkéi mindörökké”. Vö. *EP* 7.63.

²³ 76. vitára hagyta] Vö. Préd 3,11: „Szépen megalkotott mindent a maga idejében, az örökkévalóságot is az emberi értelem elé tárta, de az ember mégsem tudja felfogni Isten alkotásait elejétől végig, amelyeket megalkotott.”

²⁴ 79–80. e roppant gépet / mint forgassák,] Az eredetiben „how they will weild / The mightie frame”, azaz „szerkezet” (a „frame” archaikus, kifejezetten az univerzumra értett jelentésében; JG: „hogy’ forgatják e roppant / Épületet”); vö. Madách, „Be van fejezve a nagy mű, igen. / A gép forog, az alkotó pihen” (*Az ember tragédiája* 1.13–14).

²⁵ 81. védve látszatot] Megpróbálva az elméletet a megfigyelési adatokhoz igazítani.

²⁶ 81–84. centrikus ... gömbben...] Szakszerű összefoglalás az csillagászati modellek fejlődéséről, ahogy egyre bonyolultabb elméletekkel próbálták leírni az égitestek mozgásában megfigyelt szabálytalanságokat. Az égitestek pályáját először olyan – *centrikus* – köröknek képelték, amelyek középpontjában a Föld van. Később feltételezték, hogy pályájuk a Földhöz képest külső középpontú (*excentrikus*). További finomítást jelentett az *epiciklusok*, vagyis olyan körpályák bevezetése, amelyek középpontja is körpályán mozog (*gömb a gömbben*). Kopernikus (*De revolutionibus*, 1543) is alkalmazott még epiciklusokat – többet is, mint Ptolemaiosz –, és csak Kepler (*Astronomia nova*, 1609) ismert

epiciklusokkal róják gömbjeik—
 gömb gömbben... Eszméidből azt gyanítom,
 85 utódaid követnek majd, s hiszed:²⁷
 nem szolgálhatnak fényesebb, nagyobb
 testek sötét kicsiknek. Ég se futhat
 ily útat, míg a Föld pihen, s csak ő
 élvez előnyt. Vedd²⁸ észbe, ami nagy
 90 vagy fényes, az nem mind nemes. A Föld,
 habár az Éghez képest csöpp, sötét,
 bővelkedhet igaz javakban inkább,
 mint a szikkasztón perzselő Nap. Ennek
 95 erénye²⁹ önmagában hasztalan,
 csak a földben gyümölcsöző, mi meddő
 sugárait fogadva fölvirul.
 Mégsem³⁰ a Föld szolgálai mind e fények,
 hanem a Föld lakossának, neked.
 Nagy³¹ az Ég tére? Hadd beszélje néked
 100 Mestere fenségét, ki ily teret
 alkot, s határait ily messze vonta,
 hogy értsd^{iv} ember: nemcsak honodban élsz, de
 épületben, mi túl nagy hogy betöltsed;
 105 kis hajlékban lakol, s a többi tér
 az Alkotó céljára van, mit Ő tud.³²
 E számtalan körök sebes futását
 mindenható voltából értsd, amely
 testi lénynek is szellemgyorsaságot³³
 adhat. Engem nem nézel lassunak, ki
 110 reggeltől³⁴ épp hogy Délig az Úr lakából,
 a Mennyekből az Edenig röpültem,
 neves számmal ki nem fejezhető
 nagy távot. Ezt azért erősgetem,
 hogy lásd be, kételyed oktalan. Forog
 115 az Ég?—ezt rád hagyom,³⁵ eszembe sincs
 állítani, mégha a földlakónak,

---

fel, hogy az égitestek nem a tökéletesnek gondolt kör-, hanem ellipszispályán mozognak. Az új elmélet azonban legalább Newton munkásságáig (*Principia*, 1687) vitatott maradt.

²⁷ **85–98. hiszed: ... neked.]** Rafael válasza Ádám első felvetésére (vö. *EP* 8.17–29, 33–34).

²⁸ **89–90. Vedd ... nemes.]** Vö. *EP* 6.825–827.

²⁹ **93–96. Ennek ... fölvirul.]** A napsugarak, az Ádám és Éva által a mennyei háborúból megismert sugarakhoz hasonlóan, megtermékenyítő hatásúak; vö. *EP* 6.477–487.

³⁰ **97–98. Mégsem ... neked.]** Ennek megfelelően Ádám nevezi meg a Napot, ami egyértelmű jele a magasabb státuszának (vö. *EP* 8.267–269 jz.).

³¹ **99–109. Nagy ... adhat]** Reneszánsz toposz: az ember mint mikrokozmosz („kis hajlék”) felfoghatja a makrokozmosz („épület”) létezését, sőt tudnia is kell róla, hol lakozik.

³² **105. mit ő tud]** Vö. Jób 38,5: „Tudod, ki szabta meg annak méreteit, vagy ki feszített ki fölötte mérőzsinórt?”

³³ **108. szellemgyorsaságot]** Az eredetiben „Speed almost Spiritual”, azaz majdnem lelki (vagyis a testit meghaladó) sebességet (vö. a népmesei fordulat: „olyan sebesen, mint a gondolat”), vö. *EP* 8.35–36 jz.

³⁴ **110–111. reggeltől ... röpültem]** Vö. *EP* 5.235–239, 306–321. Sátánnak hasonló hosszúságú időre volt szüksége ugyanehhez az úthoz (vö. *EP* 3.559–567 jz.; 4.30–31 jz.). Vö. 10.19–20 jz., 92–94 jz.

³⁵ **115–116. ezt ... állítani]** Rafael „feltéve, de nem megengedve” formulával vezeti fel a Föld státuszáról szóló fejtegetését.

neked látszatra úgy is van. Az Úr,³⁶
 hogy rejtse útját emberek szemétől,
 oly messze tette Földtől az Eget,
 120 hogy így magas valókban földi szem
 tévelyegjen, s ne érjen el sikert.³⁷ És
 ha a Világ központja a Nap, s a Nap
 valamint egymás vonzása-hajtva a bolygók
 körötte táncolnak³⁸ más-más körökben?
 125 Vándorfutásuk³⁹ föl, le, rejtekezve,
 előre-, visszafutva vagy megállva—
 haton⁴⁰ már láthatod. S ha épp a Föld
 a hetedik, ha állni látszik is,
 s három mozgást fut észrevétlenül?⁴¹
 130 Mindezt⁴² vagy a szférák művének^v értsd,
 mik rézsút, egymás ellen forganak,⁴³ vagy
 vitasd el a mozgást a Naptul és
 a csillagok fölött ama láthatatlan,
 éjjel-nappal vadul pörögni képzelt
 135 éj-nap-gömbhéjt—amit hinned nem is kell,
 ha a Föld forog, vagyis keleten maga
 pördül nappalra, s napsugár-nem-érte
 oldalán éjre, míg másik felét
 a Nap süti. S ha épp a Föld bocsát fényt
 140 áttetsző légen át a földi holdra,
 csillagként nappal megvilágosítva,
 mint éjjel őt a Hold? S ha⁴⁴ föld van a Holdban,
 mezők, lakósok? Foltjait hihetnéd
 felhőknek, s felhőből eső esik,
 145 s eső termést sarjaszt a lanyha földből
 az ottlakóknak étkül? Fölfedezhetsz
 egyéb Napokat Holdakkal,⁴⁵ vegyítvén

³⁶ 114–121. Az Úr ... sikert.] Az Isten *deus absconditus*, azaz elrejtőzködő Isten, s csak azt mutatja meg magából, amit kinyilatkoztatott; annak érdekében, hogy az ember, a teremtmény ne akarja kiismerni, birtokolni őt, a teremtőt. Luther teológiájának egyik központi gondolata.

³⁷ 121. ne érjen el sikert] Az eredetiben: „no advantage gaine”; JG: „ne nyerjen véle”.

³⁸ 124. körötte táncolnak] Vö. EP 5.631 jz.

³⁹ 125. Vándorfutásuk] A bolygókat a görögök „bolyongó/vándorló csillagoknak” (*planétesz aszteresz v. asztra planéta*) nevezték; a „wandering” kifejezés használata Miltonnál erre az eredeti jelentésre is utalhat.

⁴⁰ 127–128. haton ... a hetedik] Hat bolygó: Szaturnusz, Jupiter, Mars, Vénusz, Merkúr és a Hold. Általános vita tárgya volt, hogy a Föld vagy a Nap-e a hetedik bolygó. Rafael szerint inkább a Föld tekintendő annak.

⁴¹ 129. három mozgást fut észrevétlenül?] A három mozgás közül az első kettő a Föld saját tengelye körüli forgása, valamint a Nap körüli keringése. A harmadik lehetne a bolygó precessziója vagy pörgettyűmozgása, azonban csak akkor, ha Rafael megfogalmazása a bukás utáni állapotot sejteti (a bolygó tengelyét csak a bukás után döntik meg az angyalok; vö. EP 10.674–676; vö. még EP 7.428). A bukás előtti állapothoz azonban jobban illik a Kopernikusz nevéhez köthető, ún. deklinációs mozgás, amelynek segítségével a bolygó tengelye folyamatosan párhuzamosan áll az univerzum tengelyével.

⁴² 130–139. Mindezt ... süti.] A kétféle kozmológiai elmélet összefoglalása. *Vagy a szférák mozognak, vagy elvethető a Nap mozgásának feltételezése és vele együtt az egész éj-nap-gömbhéj* (ez is a *vitasd el* tárgyal), azaz a *pimum mobile* (vö. EP 3.498, 578). Ezeket *nem is kell hinni* a másik elmélet elfogadása esetén, vagyis *ha a Föld forog*.

⁴³ 131. rézsút, egymás ellen forganak] Drámai ironia, mert a *rézsútosság* (a Föld tengelyferdesége) és a szembenállás majd a bűneset következménye lesz (vö. EP 10.675–685 jz.).

⁴⁴ 142–143. S ha ... lakósok?] Vö. Sátán útját a Bolondok Paradicsomában, EP 3.476–479.

⁴⁵ 146–147. Fölfedezhetsz / egyéb Napokat Holdakkal] Galileo 1609-ben vagy 1610-ben fedezte a Jupiter négy holdját.

férfi- s nő-fényt⁴⁶—e két nem élteti
 a Világot, s minden bolygón ott lehet
 150 étellel együtt. Mert vitatható, hogy
 a Természetben ily nagy tér⁴⁷ leledzék
 élő lélek nélkül, kihalt, kopár,
 s csak fénylenék, csak épp, hogy mindegyik gömb
 szemer sugárt küldjön e lakható
 155 Földre oly messziről, s visszaverődjék
 hozzá e fény... Így van, avagy nem így...
 Avagy a Nap, az ég királya kel föl
 a Földön, vagy a Föld kel a Napon?
 Kezdi a Nap sugár-útját keletről
 160 vagy nyugatról csöndes körét a Föld, mely
 dorombolón⁴⁸ szúny, s ártatlan forog
 tengelye körül, s lép egyenletesen,
 s az enyhe léggel téged is cipel:
 ily⁴⁹ titkokkal elméd ne ingereld,
 165 hagyd Istenre, féld^{vi} őt, szolgálj neki!
 Más teremtményeivel, mint néki tetszik,
 hagyd, bárhol bármit hadd tegyen! Örülj⁵⁰
 annak, mit néked itt adott: e Kertnek
 s szép Évádnak! A Menny magas neked, hogy
 170 megtudd, mi megy ott végbe. Légy szerényen
 bölcs, és csupán a dolgoddal törődj;
 ne álmodj más világokról: mi lények,
 mily helyzetben, rangban lakoznak ott!
 Érd be avval, mi föltárult neked:
 175 nemcsak a Föld—a legmagasztosabb Ég!”
 Felelt Ádám ocsúdva kételyéből:⁵¹
 „Elégtételt adtál,⁵² tökéletest,
 szűz égi Értelem, sugáros Angyal!
 Bonyodalمام oldva élni oktatal
 180 egyszerűen: kanyargós gondolattal
 ne törjem meg az édes életet,
 amelyetől Isten parancsolta távol
 a gondot, hogy ne kínozzon, ha csak nem
 magunk keressük hiu^{vii} kíváncsisággal
 185 s messzebolygó eszmékkal. Mert bolyongni
 hajlik az ész,⁵³ a képzelet szünetlen,

⁴⁶ **148. férfi- s nő-fényt]** Saját és visszavert fényt. A Nap (Apolló) és a Hold (Diána) az ókor óta osztoztak a nemi szerepeken.

⁴⁷ **151. ily nagy tér]** Milton felfogása a kozmoszról már tartalmazza a modern „világűr”-fogalom kezdeményeit.

⁴⁸ **161. dorombolón]** Az eredetiben nincs megfelelője ennek a kifejezésnek.

⁴⁹ **164–175. ily ... Ég]** Rafael summázza intelmeit Ádám tudásának lehetőségéről, s gondolkodását jóindulatú buzdítással olyan irányba tereli, amely számára üdvös. Vö. *EP* 12.594–605.

⁵⁰ **167–175. Örülj ... Ég”]** Rafael ismét a tudás határaitra figyelmezteti Ádámot, óvva őt a metafizikai spekulációktól, némileg előlegezve a 18. századi deista filozófusokat, illetve költőket, például Alexander Pope *Essay on Man* c. költeményének egy részletét: „Magadba nézz! Istent fürkészni vétek; / Ember a helyes célja emberésznek” (Dávidházi Péter ford.).

⁵¹ **176. ocsúdva kételyéből:]** Az eredetiben: „cleerd of doubt”, JG: „kétsége oszladozván”.

⁵² **177. Elégtételt adtál]** Az eredetiben: „satisfied me”; JG: „megnyugtattál”.

⁵³ **185–186. Mert bolyongni / hajlik az ész]** Nem a tudomány, hanem a spekuláció ellen szól. Luther pl. a „szajha ész”-ről beszél, amelyik arra hajlamos, hogy eltérjen a hittől (WA 51:126).

mig intésből avagy tapasztalásból
 nem higgad: hogy nem messzi és ködös,
 gyakorlat-távol dolgoknak tudása
 190 a bölcsesség, de köznapi dolgoké,
 s mi túlsapong ezen—köd és üresség,
 vagy szemtelenség, s a legfontosabb
 dolgainkban, miket kutatni kell,
 ez tesz ügyetlenekké. Nos, gyerünk le
 195 e csúcsról, és alantas szárnyalással⁵⁴
 beszéljünk a hasznos, kéznél levő
 dolgokról—szóba esik tán olyan, mit
 türelmedtől kérdnem nem oktalan,
 s mire méltat szokott kegyed. Tudattad⁵⁵
 200 mint lőn, mire nem emlékezhetem—
 most halld tőlem históriám, amit
 talán nem ismersz. Fenn jár még a Nap;⁵⁶ lásd,
 mit eszeltem ki, csak hogy itt maradj,
 megkérve: vedd füledbe, mit mesélek;
 205 s remélve válaszod; mig⁵⁷ itt ülök
 veled, úgy^{viii} érzem, mintha Mennybe volnék,
 beszélgetésed édesebb⁵⁸ fülemnek,
 mint pálmagyümölcs, mi éhet-szomjat olt
 munka után, édes nyugvás-időn—
 210 azzal hamar eltöltekezhetünk, de
 mézéhez nem fogható isteni
 igéid bájából soha nem lakunk jól.”
 Égi szelíden Rafael felelt:
 „Emberek őse, bájjal telve ajkad,
 215 ékesszólással nyelved; bőkezűen
 hintette, szép hasonmására, rád
 az Úr külső, belső kegyelmeit:
 szólsz vagy hallgatsz—varázs és báj kísér,
 s formálja minden szavad, moccanásod.
 220 Úgy érezzük: te földi szolgatársunk⁵⁹
 vagy, s égiek, mi boldogan kutatjuk
 az ember Isten-szabta útjait,
 hisz látjuk: méltat Isten, és velünk
 egyenlően szeret. Beszélj tehát el,
 225 mert távol voltam aznapon⁶⁰ ködös,
 és furcsa küldetésben, a Pokol-
 kapukhoz útban, harcinégyszögű

⁵⁴ **195. alantas szárnyalással]** Ádám hasonló narrátori ambíciókkal kezdi meséjét, mint az epikus narrátor: vö. *EP* 7.16–21.

⁵⁵ **199–200. Tudattad ... emlékezhetem]** Vö. *EP* 7.65–66 jz., 640–642.

⁵⁶ **202. Fenn ... nap]** Az eredetiben „Day is yet not spent”; JG: „Még fenn a nap”. Késő délután van. Vö. *EP* 5.570–571 jz., 7.98–99 jz., 8.627–628.

⁵⁷ **205–212. mig ... jól.”]** Vö. *EP* 4.646–648.

⁵⁸ **206–207. édesebb ... pálmagyümölcs]** Vö. Zsolt 119,3: „Milyen édesek ínyemnek ígéreteid! Édesebbek, mint számnak a méz.”

⁵⁹ **220. szolgatársunk]** Vö Jel, 22,9: „szolgatársad vagyok neked és testvéreidnek”.

⁶⁰ **225. távol voltam aznapon]** A teremtés hatodik napján, ami így az eposzi cselekmény 19. napjaként azonosítható (vö. *EP* 7.451–452 jz., 8.236–240 jz.).

légióban⁶¹—ez volt parancs: vigyázzunk,
 ne szökjön onnan ellenség, spion,⁶²
 230 mig Isten alkot; nehogy ily merész
 kitörésen haragra gyúljon, és
 elegyítsen^x teremtést, rombolást.
 Nem⁶³ mintha mernének dacolni véle,
 de mint szuverén⁶⁴ király azért bocsát szét
 235 magas parancssal minket, hogy fegyelmet⁶⁵
 edzzen^x belénk. Eltorlaszolja⁶⁶ leltük
 a rémes kapukat, s lezárva szörnyen;
 távolból is hallottuk már a zajt:
 nem tánc, vagy ének hangjait, de kínét,
 240 jajét, vad őrjöngését, panaszét.
 Boldogan⁶⁷ tértünk hát a fényre vissza
 még szombatest⁶⁸ előtt—ez volt parancsban.
 De most beszélj te! Nem kisebb örömmel
 fülelek szódra, mint az enyéme te!”
 245 Szólt az istenképmás szavára őszünk
 „Mint⁶⁹ kezdődött az ember élete?—
 nehéz mesélnem. Kezdetét⁷⁰ ki tudja
 önmaga? Mégis vágyom, hogy veled
 tovább csevegjek. Mintha bódulatból
 250 ocsúdnék: halk virágokon hevertem
 balzsamos izzadásban,⁷¹ mit a Nap
 fölszikkasztott páráival betelve.⁷²
 Mennybe forgattam ámuló szemem,
 s bámultam csak a tág eget. Sebes
 255 ösztönös⁷³ mozdulattal fölszökelltem,
 mintha oda indulnék; lábra álltam.

⁶¹ 227–228. **harcinégyszögű / légióban]** Vö. EP 1.544 jz; 6.62, 405.

⁶² 229. **spion,]** JG: „kém”.

⁶³ 234–236. **Nem ... belénk.]** JG: „Nem miként ha tenni / Merészlenék megegyezése nélkül; / De mint uralgó fejdelem királyi / Magas parancsot teljesíteni küld, / Próbára térve gyors szolgálatunk.” Néhány kritikus kritizálja azt az isteni magatartást, ami még az angyalaiban is félelmet kelt.

⁶⁴ 234. **szuverén]** Vö. EP 9.534 jz.

⁶⁵ 235. **fegyelmet]** Az eredetiben „obedience”, azaz engedelmisség (JG: „szolgálatunk”). Isten az angyaloknak is ad lehetőséget engedelmisségük bizonyítására. Vö. EP 3.98–99 jz., 8.319–323 jz.

⁶⁶ 236–240. **Eltorlaszolja ... panaszét.]** A *zajokból* nem következik, hogy Rafael útja a bukott angyalok ocsúdása utánra esett volna (vö. EP 1.66). A kómába esett lázadók a pokol belső részén, a pokol kapujától távol fekszenek (vö. EP 2.619–637). A kapunál az őrjáratoló angyalok sokkal inkább a Bűn és Halál *kínjának vad őrjöngését* hallhatták (vö. EP 2.770–796). Az *eltorlaszolt kapuk* bizonyossága szerint az utazás megelőzte Sátán szökését a poklóból (vö. EP 2.871–872), vagyis az eposzi cselekmény 23. napját.

⁶⁷ 241–242. **Boldogan ... előtt.]** Fontos adalék az eposz kronológiájához. Egyértelmű bizonyíték egyrészt a héber időszemléletre (napnyugtával kezdődik a nap, vö. EP 5.638, 7.253), másrészt arra, hogy a menny és a pokol közti távolság akár oda-vissza is megtehető egyetlen nap alatt (vö. EP 7.130–135 jz.).

⁶⁸ 242. **szombatest]** A szombat, a hetedik nap, a pihenőnap, amely (péntek) naplementétől másnap (szombat) naplementéig tart.

⁶⁹ 246–514. **Mint ... lámpást.]** Ádám önéletrajza, amelyben elmeséli, mire emlékezik megteremtése utáni eszmélkedéséből. Vö. Éva elbeszélése ugyanerről (EP 4.455–497).

⁷⁰ 247. **Kezdetét]** A kezdet értelmezése fontos motívum az eposzban, vö. EP 1.9 jz.; 5.863–870; 7.231–235 jz., 640; 10.206–209.

⁷¹ 251. **balzsamos izzadásban]** Értsd: Ádám saját jó illatú verejtékében.

⁷² 252. **páráival betelve]** A Nap jóllakott (*betelt*) Ádám verejtékének *fölszikkasztott páráival*.

⁷³ 255. **ösztönös]** Az eredetiben is „instinctive”, azonban nem szakkifejezésként használatos. Az „instinct” szó jelentése a 17. században belső késztetés, hajlam, intuitív tudás. JG: „Vágyam követve ösztön / szerént”.

Köröttem láttam völgyet és hegyet,
 árnyas erdőt, napszötte síkokat,
 zsongó vizek áttetsző szökdelését:
 260 itt lények éltek, álltak, vagy röpültek,
 ágon madár csatinázott,⁷⁴ mosolygott
 minden; szivemben illat és öröm!
 Magam kezdtem fürkészni—tagjaim:
 nekilendültem, nekifutamodtam
 265 rugós ízületekkel, friss irammal.
 Nem tudtam még: ki volnék, hol, mi okból.
 Próbáltam⁷⁵ szólni, s szóltam: íme nyelvem
 követte óhajom. Nevén neveztem,⁷⁶
 270 mit láttam, könnyedén. Mondtam: »Te Nap⁷⁷—
 gyöngy fény. Sugáros Föld:⁷⁸ vidám, üde.
 Dombok, völgyek, erdők, folyók,⁷⁹ síkok...
 Szép élő, mozgó lények, szóljatok,
 ha láttátok, ide miképp kerültem.
 Nem⁸⁰ magamtól, egy órjas Alkotótól,
 275 ki jóságban s erőben legkülönb.
 Mondjátok, mint ismerjem őt, imádjám,
 kinek köszönhetem, hogy mozgok, élek,⁸¹
 s magam vigabbnak érzem, mint tudom.«
 Míg így ujongtam, jártam, azt se tudtam,
 280 honnan szíttam első lehelletem,
 s láttam ez üdvös fényt—de semmi válasz;
 virággal szótt, zöld árnyas partra dőltem
 tűnődve; nyájas álmom szállt reám,⁸²
 és gyöngéden elnyomta szunnyadó
 285 érzékeim, félszem zsibbasztva. Hittem:
 önkéntelen előbbi helyzetembe
 zuhantam vissza, semmivé fakultam.
 Fejemnél⁸³ hirtelen álmjelenség
 állt meg, kinek belső feltünzte szendén

⁷⁴ **261. csatinázott]** Nagy hangot adott. Vö. *EP* 7.437.

⁷⁵ **267–269. Próbáltam ... könnyedén.]** A Bibliában Ádám az állatok elnevezése előtt nem beszél (vö. *EP* 8.334–339 jz.). Ádám nyelve – és ezzel együtt a Bábel előtti ősnyelv (vö. 1Móz 11,1–9, *EP* 12.38–62) – a kora újkorban intenzív spekuláció tárgya volt. Sokan a héberrel azonosították, amelyet magától Istentől származónak tartottak, és azt is feltételezték, hogy ebben a nyelvben a dolgok és a szavak között nem egyezményes, hanem lényegi – a dolgok természetéből adódó – kapcsolat van. Milton nem osztotta ennek a nézetnek szigorú formáját. Nála Ádám értelmi képességet kap Istentől, de a nyelvet – amely megnevezettek természetének megértésén alapul – ő maga alkotja meg. Vö. *EP* 7.495–496; 8.339–341 jz., 348–350 jz., 431–432.

⁷⁶ **269. Nevén neveztem]** Vö. 1Móz 2,19.

⁷⁷ **269–270. Te Nap— / gyöngy fény.]** Vö. Sátán fonák „naphimnuszát” (*EP* 4.33–43). Ádám a Napnak ad először nevet (vö. *EP* 8.97–98 jz.).

⁷⁸ **270. Sugáros Föld]** Vö. Sátán elégikus monológját a Föld láttán (*EP* 9.98–109).

⁷⁹ **271. Dombok, völgyek, erdők, folyók]** Eredetiben: „Ye Hills and Dales, ye Rivers, Woods...” Vö. „Ye elves of hill, brooks, standig lakes, and groves” (Shakespeare, *A vihar* 5.1.32), amely viszont Ovidius (*Metam* 7.197) angol fordítását idézi: „Ye Ayres and windes: ye Elves of Hilles, of Bookes, of Woodes” (ford. Arthur Golding).

⁸⁰ **274–276. Nem ... imádjám]** Vö. Róm 1,19–20: „Mert ami megismerhető az Istenből, az nyilvánvaló előttük, mivel Isten nyilvánvalóvá tette számukra. Ami ugyanis nem belőle: az ő örök hatalma és istensége, az a világ teremtésétől fogva alkotásainak értelmes vizsgálata révén meglátható.”

⁸¹ **277. mozgok, élek]** Vö. ApCsel 17,28: „mert őbenne élünk, mozgunk és vagyunk.”

⁸² **283. álmom szállt reám]** Vö. *EP* 4.8012, 5.29–97.

⁸³ **288–289. Fejemnél ... állt meg,]** Vö. *II.* 2.20; 23.65–68.

290 meggyőzte képzelésem, hogy vagyok,
még élek. Úgy gondoltam, égi lény, ki
így szólt:

»Lakásod⁸⁴ vár,⁸⁵ serkenj föl, Ádám,
első ember, ki számtalan tömegnek
lettél⁸⁶ ősatyja. Hívtál, itt vagyok, hogy

5

---

⁸⁴ **292. Lakásod]** Az eredetiben „mansion”. Vö. Jn 14,2: „Az én Atyám házában sok hajlék van” (angolul: „In my Father’s house are many mansions”).

⁸⁵ **292–302. »Lakásod ... föld.]** Vö. 1Móz 2,15. Isten Ádámot az Édenen kívüli névtelen porból alkotta (vö. *EP* 7.537–538), utána helyezte csak el az *Üdv-kerthetben*. Vö. *EP* 4.423–424, 5.529, 7.538–549, 11.259–261.

⁸⁶ **294. lettél]** Az eredetiben „ordain’d”, azaz rendeltettél (JG: „rendelve vagy”).

- 295 helyedre⁸⁷ az Üdv-kertbe vigyelek.«
Ezt mondva fölemelt, s kézen fogott,
simán, szinte suhanva, szinte légben,
nem lépkedve vitt át vizen, mezőn egy
erdős⁸⁸ oromra—tág fensík^{xi} a csúcsán;
300 zárt, tág körében áldott fák virultak
sétányokkal, lugassal, hogy sivárnak
tetszett az imént látott föld.⁸⁹ A fák⁹⁰
gyümölestől roskadozva, szemeim
kísértették:⁹¹ étvágyam gerjedett,
305 hogy szakasszak, s egyek. Ocsúdva mindent
valónak láttam, mit oly elevennek
árnyalt az álom; kezdtem volna újra
bolyongásom, ha nem tűnt^{xii} volna föl
kalauzom isteni tüneményként⁹²
310 a fák között. Örömmel,⁹³ félelemmel,
s imádattal a lábához borultam;
ő fölemelt:

⁸⁷ 295. helyedre] Az eredetiben „thy seat”, azaz királyi/fejedelmi székhelyedre.

⁸⁸ 299–302. erdős ... föld.] Vö. *EP* 4.133–152.

⁸⁹ 302. látott föld] Az álomban tapasztaltak leírása hasonlít Ádám korábban leírt emlékeire (*EP* 8.246–261), ám a fák itt már „kísértenek”.

⁹⁰ 302–305. A fák ... egyek.] „Sarjastott az Úristen a termőföldből mindenféle fát, szemre kívánatosat, eledelre jót (1Móz 2,9). Mindegyik fa kívánatos, nem csak a tiltott fa. Azt a tilalom, nem maga a gyümölcse teszi különlegessé (vö. *EP* 8.319–323 jz.).

⁹¹ 303–305. szemeim ... egyek.] Az eposz központi témája, vö. *EP* 5.68–69, 88–90; 7.540–549; 9.741–748, 785–786, 1008–1010, 1022–1025; 10.564 jz. A *szemeim / kísértették* az eredetiben „hung to the Eye / Tempting” (JG: „függ, csábítón mosolygva”), a bibliai szóhasználatot („pleasant to the sight”, a.m. „szemre kívánatos”) idézi (vö. *EP* 7.540, 9.782, 10.564). A *szakasszak* az eredetiben „pluck”, ami jellegzetesen Éva bukásának igéje (vö. *EP* 7.545 jz.), de a *kísértés* itt még ártatlan, bár előrevetíti a cselekmény csúcspontját (vö. *EP* 9.597).

⁹² 309. isteni tüneményként] Az eredetiben „Presence Divine”, azaz isteni jelenlét (JG: „isteni, / Dicső jelenség”).

⁹³ 310–301. Örömmel ... lábához borultam] Vö. Jel 1,17: „Amikor megláttam, lába elé estem, mint egy halott”.

»Én vagyok,⁹⁴ kit keressz«—
szólt nyájasan.—»Mindennek alkotója,
amit magad körül, alul, fölül látsz.

---

⁹⁴ **312. Én vagyok]** Vö. 2Móz 3,14: „Isten ezt felelte Mózesnek: »Vagyok, aki vagyok.« Majd azt mondta: »Így szólj Izráel fiaihoz: A Vagyok küldött engem hozzátok?»; Jn 8,58: „Jézus így felelt nekik: »Bizony, bizony, mondom néktek, mielőtt Ábrahám lett volna: én vagyok«»; Jel 1,17–18: „én vagyok az első és az utolsó, és az élő: halott voltam, de íme, élek”.

315 Neked⁹⁵ adom ez Édent, tudd tiédnek!
 Gondozd, műveld, és edd gyümölcsseit!
 E kert⁹⁶ minden fájáról szabadon,
 boldog szívvel ehetsz, ne félj hiánytól,
 ám amelynek⁹⁷ gyümölcse-ízlelése
 320 a jó és rossz tudását hozza meg,
 mit engedelmisséged zálogául
 ültettem itt az Élet fája mellé,⁹⁸
 emlékezz, mire intelek: ne ízleld,
 irtózz keserves zsoldjától, eszedbe
 325 vésd: mely napon parancsomat szeged,
 s eszel róla, halállal halsz legott!⁹⁹
 Halandó léssz e naptól,¹⁰⁰ elveszítéd
 e boldog léted, és kiűzetel
 gond- és nyomor-világba!»
 330

⁹⁵ **315–316.] Neked ... gyümölcsseit!]** Vö. EP 4.332 jz., 443, 732–738; 7.332–333; 9.208–250 és 1Móz 2,15.

⁹⁶ **317–329. E kert ... nyomor-világba!]** Vö. 1Móz 2,16–17. A tiltás az eposz egyik alapmotívuma. Ádám elbeszélésében itt halljuk eredeti – Isten által kimondott – formájában, de már korábban is sokan sokszor idézték, és fogják is még a későbbi könyvekben, vö. EP 4.423–434, 521–535; 5.64–65; 7.46–48, 544–549; 9.653–665, 758–759, 767–769, 870–871; 10.16–17, 123–124, 200–201.

⁹⁷ **319–323. amelynek ...mellé]** Szemben az *Élet fájával*, amely a legmagasabb az Édenben (vö. EP 4.194–195, 217), és amelynek gyümölcse – úgy tűnik – halhatatlanná tesz (EP 3.367–377, 193–200, 11.93–96 jz.), *a jó és a rossz tudásának fája* önmagában nem kitüntetett (vö. EP 8.302–305). Mint Ádám *engedelmisségének záloga*, hatása nem természetes tápértékében van (nem a gyümölcsebe van rejtve az ismeret), hanem Ádám magatartásában, aki számára a tilalom lehetővé teszi a jó (engedelmisség) és a rossz (evés) megkülönböztetését (vö. EP 4.220–221, 7.545–546, 8.302–305 jz., 9.729–731 jz., 11.84–89).

⁹⁸ **322. az Élet fája mellé]** Vö. 1Móz 2,9 és EP 4.217–221, 430–431.

⁹⁹ **326. halállal halsz legott]** Vö. „de a jó és a rossz tudásának fájáról nem ehetsz, mert ha eszel róla, meg kell halnod” (1Móz 2,17). Vö. *Halotti beszéd és könyörgés*: „hálálnek hálálál holsz.”

¹⁰⁰ **327. Halandó léssz e naptól]** Isten maga oldja fel a Biblia értelmezéstörténetének egy évezredes kérdését (vö. EP 7.247 jz.). Ha a tiltáshoz kapcsolódó fenyegetés szerint „amely napon ejéndel arról, bizony meghalsz” (1Móz 2,17, Károli), akkor Ádám miért csak évszázadokkal később hal meg (1Móz 5,5)? Isten itt az írásmagyarázók által általánosan elfogadott értelmezést szentesíti. Hogy ez pontosan mit jelent, azt Ádám hosszú tanulási folyamat végén érti meg, amely az eposz utolsó harmadának egyik központi témája (vö. EP 9.12–13 jz., 767–770; 10.50–55, 209–211, 817–824, 862–870, 978–981, 1067–1074; 11.40–44, 57–66, 194–199, 251–259, 267, 272–273, 547–552; 12.601–605).

Zordonul

- 330 hirdette ki ez iszonyú tilalmát;
 még rémesen visszhangozik fülemben,
 bár rajtam áll kerülni.¹⁰¹ Ekkor újra
 földerült arca, s újra biztatott:
 »Neked¹⁰² s utódaidnak nemcsak e
 335 kertet adom—az egész Földet is;
 bírd mint ura, s mindazt, mi rajta él:
 légben, vízben, szárnyast, vadat, halat!
 Jeléül ennek minden állatot
 eléd bocsátok: adj¹⁰³ nevet nekik,
 340 és vedd ki tőlük hűség-esküjük^{xiii}
 jobbágy-sorukban.^{xiv} Értem¹⁰⁴ ugyanezt
 vizilakukban a halakra is,
 bár őket ide nem vezethetem,
 mert elemüket nem cserélhetik föl
 345 a hígabb léggel.«

Kettenként¹⁰⁵ ime

¹⁰¹ **332. rajtam áll kerülni]** Értsd: Isten haragját elkerülni, nem a tilalmát; vagyis: engedelmessé válni.

¹⁰² **336–341. »Neked ... jobbágy-sorukban]** Vö. 1Móz 1,28; *EP* 7.521–525.

¹⁰³ **339–341. adj ... jobbágy-sorukban]** A névadás mint az uralom gyakorlásának alapvető kifejeződése az eposz egyik részletesen kidolgozott és következetesen végigvitt témája. A teremtményeknek Ádám és Éva ad nevet (*EP* 7.495–496 jz., 8.268–271, 11.276 jz.), Éva is Ádámtól kapja nevét (*EP* 4.487 jz.), de Istent Ádám nem tudja megnevezni (*EP* 8.353–355). Isten a lázadók nevét végérvényesen eltörli (*EP* 1.630–632 jz., 5.667–668 jz., 6.379–391). Az ember uralkodásához ld. még 1Móz 1,26 (kulturparancs) és *EP* 1.30–31, 4.436–438 jz., 7.522–525, 9.656.

¹⁰⁴ **341–345. Értem ... léggel. «]** A kétféle – papi (1Móz 1) és jahvista (1Móz 2–3) – hagyomány összeegyeztetéséből adódó írásmagyarázati nehézség feloldása (vö. *EP* 7.526–528 jz.). A kulturparancs (1Móz 1,26.28) a vízi, szárazföldi és légi állatokat is az ember uralma alá rendeli, a névadás kapcsán azonban a Biblia a halakat nem említi (1Móz 2,19).

¹⁰⁵ **345. Kettenként]** Bibliai hatást mutat (1Móz 6,19–20, 7,8–9), de itt Milton leleménye, amit a kontextus – a segítő társ keresése (1Móz 2,18.20) – indokol.

elém járult minden vad és madár;
azok lesunták hizelgőn^{xv} fejük,
ezek szárnyuk... S adtam nevet nekik,¹⁰⁶
alkatuk megismerve istenadta

---

¹⁰⁶ 348. S adtam nevet nekik,] Vö. *EP* 6.72–75, 8.267–269 jz., 11.276 jz.

- 350 villám-eszemmel.¹⁰⁷ Gyorsan észrevettem:
nincs köztük az, kit vágyva várok, és
így merem szólni az égi Látomáshoz:
»Minek nevezzelek,¹⁰⁸ ki mindeneknek,
embereknek s ember fölött való
355 lényeknek is fölötte vagy? Miképp¹⁰⁹
imádjalak, Szerzője mind e Létnek
és ennyi jónak, mellyel ím az embert
oly bőkezűen, oly nagylelkűen
elhalmazod? De senki sincs,¹¹⁰ kivel
360 megosztanám! Mi boldogságot ad
e nagy magány? Ki élvez egymaga?
Mily kielégülést nyer ily gyönyörből?«¹¹¹
Szóltam merészen. A fényes Látomás
még sugárzóbb mosollyal válaszolt:
365 »Mit hívsz magánynak? Nincs a Föld s az Ég
tele élő teremtményekkel, és nem
parancsodra járulnak mind eléd
és játszadoznak? Nyelvük,¹¹² útjaik
nem ismered? Ismernek téged ők,
370 s ne vesd meg értelmük! Mulass velük,
s vezesd őket! Országod épp elég tág!«
Így szólt az Úr—ez volt a rendelése,
úgy látszik.¹¹³ Szóra kértem engedelmet,
s alázatos könyörgéssel feleltem:
375 »Szavam ne sértsen, égi szent Erő!
Teremtőm, kegyel hajtsd füled szavamra!
Nem tettél meg helyettesednek itt,
s talpam alá nem lökted mélyen őket?
Íly egyenlőtlenek közt mily közösség
380 lehet, mily összhang, mily igaz gyönyör,
mely kölcsönös kell legyen adva, véve
kellő arány szerint? A nem hasonlók,
ha egyik lomha, túlfeszült a másik,
nem férnek össze, egymást csakhamar
385 megutálják. Társas viszonyra vágyom.¹¹⁴

¹⁰⁷ **350. villám-eszemmel]** Vö. *EP* 5.500–501 jz.

¹⁰⁸ **353. Minek nevezzelek]** JI Petőfi híres versét visszhangozza. JG: „Oh, hogy nevezzen ajkam”. A tény, hogy Ádám nem képes megnevezni Istent, azt mutatja, hogy nem képes felfogni sem őt, csak abban a formában, ahogy éppen megmutatkozik. Vö. *EP* 8.339–341 jz.

¹⁰⁹ **355–359. Miképp ... elhalmazod?]** Vö. *EP* 8.274–275 jz.

¹¹⁰ **359–493. De ... érzelem!]** A beszélgetés során Isten jó tanító módjára próbára teszi Ádámot, hogy az magától jöjjön rá, pontosan milyen társra vágyik. A részlet nem csupán a bukás előtti Ádám páratlan intelligenciájáról tanúskodik, hanem együttal tanító és tanuló ideális viszonyát is ábrázolja.

¹¹¹ **361–362. Ki ... gyönyörből?]** A kora 18. sz. esztétikájában a magány alapvetően fájdalmas állapot (vö. Burke, *Filozófiai vizsgálódás*).

¹¹² **368. Nyelvük,]** Mivel – amint később Éva is észrevételezi (*EP* 9.556–562) – az állatok nem beszélnek, a „language” szó itt valószínűleg az állatok által kiadott artikulálatlan hangokra vonatkozik.

¹¹³ **373. úgy látszik,]** Ádám büntelen intellektusa helyesen érzékeli, hogy távolság van a látszat és valóság között, bár a látszatonál mélyebbre ártatlanságában sem lát át (vö. *EP* 5.628 jz., 9.927 jz.).

¹¹⁴ **385–386. Társas ... gyönyörben;]** Vö. Préd 4,9–11: „Jobban boldogul kettő, mint egy: fáradozásuknak szép eredménye van. Mert ha elesnek, az egyik ember fölemeli a társát. De jaj az egyedülállóknak, mert ha elesik, nem emeli föl senki. Éppígy, ha ketten fekszenek egymás mellett, megmelegszenek; de aki egyedül van, hogyan melegedhetne

részt kapni minden ésszerű gyönyörben;
nem lehet cimborája a barom
embernek: ők mind a maguk fajával
boldogok—nőstényével az oroszlán¹¹⁵—,
390 mint összeszerkesztetted párba őket.
Nem¹¹⁶ társulhat barommal a madár,
vagy hal madárral, ökörrrel majom,
legkevésbé az állattal az ember!«
Mindenhatónk türelmesen felelt:
395 »Látom, Ádám, kényes, finom szerencsét
kivánsz magadnak, kiszemelve társad,
s gyönyört szakítani nem kivánsz magadban.
Mít gondolsz hát felőlem s helyzetemről?
Úgy látod,¹¹⁷ én elég boldog vagyok
400 örök magányomban? Társat magamhoz
méltót nem lelek, egyenlőt mégkevésbé.^{xvi}
Kit leljek csevegőtársnak, ha csak nem
egy-egy lényt alkotásaim közül,
kik nálam végtelen alábbvalóbbak,
405 mint hozzád képest többi műveim.«

Elhallgatott. Alázattal feleltem.
»Mélységét¹¹⁸ s csúcseit örök utadnak
reménytelen fölfogni emberésznek,
Lények Lénye! Magad vagy a Tökély:
410 folttalan. Nem az ember! Az korlátolt,
s hasonmásával-szóltával¹¹⁹ szeretne
segíteni fogyatkozásain.
Sokasítanod¹²⁰ sem kell magad, aki
végtelen vagy, számok fölött az Egy!¹²¹

---

meg?» Milton *A válasz elve és diszciplínája* c. röpiratában fejtette ki azt a nézetét, hogy „Isten szándéka szerint az illő és boldog gondolatcsere és beszélgetés a legfontosabb és legnemesebb dolog a házasságban” (Dávidházi Péter fordítása).

¹¹⁵ **389. nőstényével az oroszlán]** Az eredetiben „Lion with Lioness” (a.m. „oroszlán a nőstényoroszlánnal”), ami nyelvileg is leképezi a boldog párkapcsolat Ádám szerint szükséges feltételét, az összeillést.

¹¹⁶ **391–393. Nem ... ember!]** Az eredetiben a kulcsszópárok („Bird with Beast, or Fish with Fowle”, kb. „madár a marhával vagy a kopolyusok a kotlókkal” – „with the Ox the Ape” – „Man with Beast”) nyelvileg egyre messzebb kerülnek egymástól.

¹¹⁷ **399–401. Úgy ... mégkevésbé.]** JG: „Elég boldognak tudsz-e engemet, / Ki egymagam vagyok öröktől óta, / S nem ismerek hasonlót s még kevésbé / Egyenlőt énmagammal?” (vö. pl. Zsolt 90,2, 93,2; Ézs 45,5.18, 46,9). Az eredetiben a főmondat igéje „seem”, azaz „tűnök”, vö. *EP* 8.373 jz., 430 jz.

¹¹⁸ **407–410. »Mélységét ... folttalan]** JI fordítása rájátszik Berzsenyi Dániel *Fobászkodás* c. versére: „A legmagasb menny s aether Uránjai, / Mellyek körülted rendre keringenek, / A láthatatlan férgek: a te / Bölcs kezeid remekelt csudái.”

¹¹⁹ **411. hasonmásával-szóltával]** Hozzá hasonlóval való beszélgetés során.

¹²⁰ **413–414. Sokasítanod ... Egy]** JI fordításában áthallások József Attila *A Dunánál* c. verséből: „az Ős vagyok, mely sokasodni foszlik: / apám- s anyámmá válok boldogon, / s apám, anyám maga is ketté oszlik / s én lelkes Eggyé így szaporodom!”

¹²¹ **414. számok fölött az Egy!]** Az eredetiben („through all numbers absolute, though One”; JG: „Tökéletes vagy, és nem lelhető / Benned fogyakozás”) az *omnibus numeris absolutus* (a.m. „minden részében teljes”) latin kifejezés (vö. ifj. Plinius, *Levelek* 9.38) fordítása, szójátékkal a *numerus* két jelentésére („szám” és „rész”). A kora újkori platonista számmisztikában (Pietro Bongo, *Numerorum mysteria*) az Egy nem szám, hanem a számok forrása, amely minden számban tökéletes, egyetemes. Megkülönböztették a teremtett egy-ségtől, amely tökéletlen és kiegészítésre szorul.

- 415 Esendőségét¹²² az ember csupán
nagy számával kendőzi, és magához
hasonlót szül—így sokszorozza képét,
mely önmagában gyarló, és ezért kér
viszontszerelmet, édes társulást.
- 420 Te legjobb társat lelsz titok-valódban,
magányodban nem vágyol párra,¹²³ és
ha tetszik, művedet bármily magasba
emelheted, kívánságod szerint,
s egyesülvén megistenítheted!
- 425 Én társalogva nem emelhetem föl
őket, s [utukban]^{xviii} kedvem sem lelem.«
Így bátorkodtam szóra, élve az
adott szabadsággal, s kegyes fülekre
leltem—az Isten nyájasan felelt:
- 430 »Tetszett¹²⁴ nekem,¹²⁵ hogy megkiséértselek,¹²⁶
s látom, ismered¹²⁷ nem csupán a barmok
természetét, helyes nevéen nevezve,
de magad is, tükrözve szellemed:
orcámat,¹²⁸ mit nem plántáltam vadakba—
- 435 társaságuk nem is méltó valódhoz,
okod van rá, hogy ne tessék neked;
gondolkozz mindig így! Előbb szavadnál
tudtam, nem jó az embernek magában,¹²⁹
s kiket itt látsz: nem ilyen társakat¹³⁰
- 440 szántam neked; mindez csak próba volt,¹³¹
hogy lássam, mint ítélsz jóról, helyesről.
Kit most eléd hozok, tetszik bizonynal;
másik éned,¹³² hasonmásod, segéded,
s szived vágyát betölti teljesen.«
- 445 Elnémult, vagy nem hallottam, mivel
legyőzte égi volta földi énem,
amely sokáig állta—túlfeszítve
erőit—az isten-párbeszédet, ám most,
mintha egy tárgy az érzék felfogó
- 450 készségét meghaladná: összeroskadat;

¹²² 415. **Esendőségét]** Az eredetiben: „His single imperfection”; JG: „Tökéletlen az ember egymagán”.

¹²³ 421. **nem vágyol párra,]** Az eredetiben „seek’st not / Social communication”, azaz kb. „nem keresel társas érintkezést”.

¹²⁴ 430–441. **»Tetszett ... helyesről.]** Írásmagyarázati nehézség visszamenőleges feloldása (vö. EP 7.247 jz.). A Biblia szerint „ezt mondta az Úristen: Nem jó az embernek egyedül lenni, alkotok hozzáillő segítőtársat” (1Móz 2,18), majd megalkotta az állatokat, akik között Ádám „az emberhez illő segítőtársat nem talált” (20. v.). Az általánosan elfogadott értelmezés szerint Isten nem melléfogott az állatok teremtésével, hanem próbára tette Ádámot.

¹²⁵ 430. **Tetszett nekem]** Gyakori fordulat a Biblia magyar fordításában (pl. 1Kor 1,21).

¹²⁶ 430. **megkiséértselek]** Az eredetiben „to try thee”, azaz „próbára tegyelek”; JG: „próbádat eddig nyújtanom”.

¹²⁷ 431–432. **ismered ... nevezve]** Vö. EP 7.495–496 jz., 512 jz.; 8.267–269 jz.

¹²⁸ 434. **orcámat ... vadakba]** Vö. EP 3.46, 7.521–522.

¹²⁹ 438. **nem ... magában]** Vö. 1Móz 2,18.

¹³⁰ 439. **társakat]** Az eredetiben „companie”, azaz társaságot.

¹³¹ 440. **csak próba volt]** A bibliai szereplők hitét (Ábrahám, Jób stb.) Isten gyakran próbára tette.

¹³² 443. **másik éned, ... segéded,]** Vö. Éva leírását (EP 4.294–315).

az álomban¹³³ kerestem enyhülést,
 amely a lét segélyszavára hullt rám,
 s szemem lezárta. De nyitva hagyta benső
 látásom képzelet-szemét,¹³⁴ amellyel
 455 szinte önkívületben láttam alva,
 hol fekszem, s láttam a fénysugár-Dicsőt,
 ki előtt ébren álltam. Ő fölém¹³⁵
 görnyedve oldalam nyitotta, és
 kivett egy szív-hevétől még meleg
 460 bordát, még élet-vértől lüktetőt.
 Nagy volt a seb, de hirtelen betöltvén
 hússal, begyógyította,^{xviii} két kezével
 bordámat gyúrva. Alkotó keze
 alatt teremtmény támadt: mint a férfi
 465 olyan, de másnemű, s tündéri szép,¹³⁶
 hogy mind, mi szépnek tetszett ez világban,
 most csúfnak tűnt, vagy összegződve benne
 foglaltatott, tekintetébe', mely
 szívembe ismeretlen mézitalt
 470 csöpögtetett, s lényéből mindenekre
 szerelemnek s gyönyörnek lelke szállt.
 Eltűnt,^{xix} sötétben hagyva. Fölríadtam,
 hogy megtaláljam, vagy tüntét^{xx} örökre
 sirassam, és lemondjak minden élvről.
 475 Reményem vesztve már, megláttam őt
 nem messze, mint álomban, földiszítve
 mindennel, mivel csak a Föld s az Ég
 imádottá tehetné. Ő vezette,
 az égi Mester: láthatatlanul,
 480 kalauzolta hangjával,¹³⁷ tanítva
 szentségi nászra, házasság-szokásra.
 Szeme az Ég; bájjal büvölt a lépte;
 mozdulata: tisztesség, szerelem.
 Túláradó örömmel fölkiáltok:
 485 »Ez mindent jóra vált! Szavad, Teremtő,
 betöltötted, jóságos, bőkezű
 adója minden szépnek! Ám a legszebb
 ajándok: ő! Tőlem ne vondd el! Érzem:
 csont csontomból, husomból hús, magam
 490 lelem meg benne; mert a férfiből *nőtt*.¹³⁸
nő a neve! Ezért¹³⁹ a férfi hagyja

¹³³ **451–457. álomban ... láttam]** Az álom hasonlít Milton *A halott feleségéhez* c. 23. szonettjéhez: „Úgy tetszett: láttam régholt szentemet”.

¹³⁴ **454. látásom képzelet-szemét]** Az eredetiben: „Fancy, mine internal sight”; JG: „Szellem szemem – a képzelet világát.” Ádám a *képzeletet* (Fancy) Évának magyarázza (vö. EP 5.106–118). Vö. Radnóti Miklós: *Levél a hitveshez*: „szememre belülről lebbesz, így vetít az elme; valóság voltál, álom lettél újra.”

¹³⁵ **457–463. Ő fölém ... gyúrva]** Vö. 1Móz 2,21–23; vö. Éva elbeszélését (EP 4.446–458).

¹³⁶ **465–471. s tündéri ... szállt.]** Vö. Sátán hízelgését (EP 9.534–551).

¹³⁷ **480. kalauzolta hangjával,]** Vö. Éva verzióját a történekről (EP 4.474–481).

¹³⁸ **490–491. Nőtt / nő]** JI szójátéka a fordításban.

¹³⁹ **491–493. Ezért ... hús]** Vö. 1Móz 2,24: „Ezért a férfi elhagyja apját és anyját, ragaszkodik feleségéhez, és lesznek egy testté.”

el szüleit, s ragaszkodjék nejéhez,
 s lesznek egy hús, egy lélek, érzelem!«
 Ő figyelt rám, s bár nekem adta Isten,
 495 ártatlansága, szüzi tisztasága,
 erénye, értékének érzete
 (hogy hódolón vigyék el, nem csak úgy
 útfélről) magát nem kínálta: vissza-
 huzódott,¹⁴⁰ hogy sóvárgottabb legyen;
 500 e büntől-szüz természet tette, hogy
 engem meglátva megfordult, de én
 követtem, s ekkor tisztességtudóan,
 alázatos fenséggel engedett
 érveimnek.¹⁴¹ Mint hajnal úgy pirult el,
 505 s követett nászkunyhókhöz. Fönn¹⁴² az Ég¹⁴³
 s a csillagok állása csak szerencsét
 sugárzott most; a Föld és mind a hegy
 üdvözlét jelezte; fölrepestek
 a szárnyasok; szelek, fuvallatok
 510 susogtak a vadonnak; szárnyaikról
 rózsa szitált, balsam-bokorrul illat;
 míg nászdalt a szerelmes éjmadár
 nem csöndített, a dombra¹⁴⁴ küldve az
 estcsillagot: gyujtsa^{xxi} a nászi lámpást.
 515 Elmondtam helyzetem, s mesém a földi
 boldogság zenitéhez ért, miben
 gyönyörködöm, s bevallom, élvezek
 mindent köröttem, de csak úgy, ha megvan;
 ha nincs: bennem nem támaszt változást,
 520 gyötrő sóvárgást—ily gyönyörnek érzem
 az ízlelést, látást, szaglást, gyümölcsöt,
 virágot, sétát, madarak dalát...
 Ám ő egészen más!¹⁴⁵ Imádva nézem,
 cirógatom, itt éltem át először
 525 a furcsa szenvedélyt, megrendülést,
 hisz ura voltam más minden gyönyörnek
 rendíthetetlen—itt tudom magam csak
 esendőnek a Báj szemembe tűnő
 Varázsától nyugözve. Vagy silánynak
 530 teremtdtem, ki nem tud ellenállni

¹⁴⁰ 498–504. vissza-/huzódott ... érveimnek.] Vö. EP 4.486–497.

¹⁴¹ 503–504. engedett / érveimnek.] Vö. Éva kevésbé egyértelmű verzióját a történekről (EP 4.494–495).

¹⁴² 505–514. Fönn ... lámpást.] A Paradicsomban felhangzó nászadal (*epithalamion*), amelyhez az egész teremtett világ csatlakozik; vö. EP 4.715–720.

¹⁴³ 505–507. az Ég ... most] JI fordítása előre mutat a bűnesetre (proleptikus). Az eredetiből hiányzik a *csak* (ami a korlátozással az ellentét lehetőségét is érezteti), és a *szerencse* helyett „happie Constellations[?] selectest influence” (a.m. „a boldog együttállások legválogatottabb hatása”; JG: „boldog csillagmillió[k ...] legfényesb malasztj[a]”) szerepel. A bűneset kozmikus következményei előtt a csillagoknak nincs negatív hatása (vö. 7.376, 10.662–670).

¹⁴⁴ 513–514. a dombra ... lámpást] Az *estcsillag* a Vénusz (vö. EP), megjelenése az ókortól (Vergilius, *Eklógák* 8.30; Catullus 62.1–2) a reneszánszig (Spenser, *Epithalamion* 285–287) a *nászj lámpás* meggyújtásának jele, amikor a menyasszonyt a vőlegényhez vezetik.

¹⁴⁵ 523. Ám ő egészen más!] Eredetiben: „Farr otherwise, transported I behold, / Transported touch”, JG: „Másképp egészen! Elragadva nézem, / Érintem elragadva.”

ily támadásnak, vagy az oldalamból
 a kelleténél többet vett ki Isten.
 Túl széppé tette! Még nagyobb tökélyé
 kívül, mint bévül. Persze, értem¹⁴⁶ én, hogy
 535 a Természet szándéka szerint a Nő
 észben csekélyebb rendű és a fő
 lelki tulajdonokban is; alakja
 kevésbé adja vissza Alkotónk
 képét, s nem oly fönségesen mutatja
 540 úr-voltunkat, mit a többi lény felett
 nyertünk. De ha bájához járulok,
 magában az olyan tökéletesnek
 tetszik, ön-lényét híven ismerőnek,
 hogy amit mond, csinál: hiszem leginkább
 545 illőnek, bölcsnek, erényesnek. Ha ő
 jelen van, omlik a magas tudás
 lefokozódva, és vele vitázva,
 elgyávul, és bolondságnak tűnik.
 Tekintély, ész neki hódol, mikéntha
 550 elsőnek őt szerezték volna, nem csak
 utóbb, alkalmasint. Egyszóval: az ész
 s a nemesség nagysága benne vett
 bájos lakást, s a fenség bűvkörét
 vonja köré vigyázó angyalul.”
 555 Szemöldökét ráncolta Rafael:¹⁴⁷
 „Ne vádold a Természetet! Művét
 megtette. Tedd te is, s a bölcseséghez
 ne légy bizalmatlan—nem is hagy el,
 ha őt te nem, bár rá lennél utalva,
 560 túlbecsülvén esendő lényeket,
 miknél magad különbnek tudhatod.
 Miért csodálsz, mivel bűvöl el?
 Külsejével? Igaz, hogy szemre szép,
 méltó rá, hogy becézd, tiszteld, szeresd!
 565 De ne légy rabja! Mérd magadhoz őt,
 s ítélj! Néha mindennél hasznosabb
 az önbecslés, ha színvalóra épül.
 E tudományt mennél jobban tudod,
 annál inkább elismer majd urának,
 570 és a valóhoz méri küllemét.
 Dísz nyert, hogy benne több gyönyörre lelj,
 fenséget, hogy szeresd, becsüld meg őt, ki
 lát akkor is, ha nem mutatkozol
 bölcsnek. S ha az emberfaj tenyészetét¹⁴⁸

¹⁴⁶ **534–541. értem ... nyertünk]** Vö. 1Kor 11,7–9: „Mert a férfinak nem kell befednie a fejét, mivel ő az Isten képe és dicsősége, az asszony ellenben a férfi dicsősége. Mert nem a férfi van az asszonyból, hanem az asszony a férfiből. Mert nem is a férfi teremtett az asszonyért, hanem az asszony a férfiéért.”

¹⁴⁷ **555. Szemöldökét ráncolta Rafael:]** Homérosz óta a rosszallás kifejezésére használt epikus formula; vö. *EP* 4.886 jz.

¹⁴⁸ **574. az emberfaj tenyészetét]** Az eredetiben „the sense of touch whereby mankind / Is propagated” azaz „az érintés érzékét, amely által az emberiség szaporodik” (JG: „az érzés, mely az emberi / Nemet terjeszti”).

- 575 célzó viszony varázsát mindenén túl
gyönyörnek érzed, vésd eszedbe jól:
megadatott ez mindegyik baromnak,
s nem volna részük benne, ha élvezése
méltó volna, hogy rabbá ejtse az
- 580 ember szívét, s ott szenvedélyt csiholjon.
Ha társaságában olyanra lelsz,
mi magasabb, vonzóbb, értelmesebb:
szeresd! Csupán a szenvedélyt kerüld:¹⁴⁹
nem igaz szerelem. Az megcsiszolja
- 585 az észet, a szívet gazdagítja, széke
az értelem, bölcsen ítél, hisz ő
a létra,¹⁵⁰ melyen égi szerelemhez
magasztosulsz, ha testi kéjbe nem hullsz!
Párod ezért nem lehetett barom.”¹⁵¹
- 590 Rá Ádám¹⁵² kissé pironkodva szólt:
„Se bármi szépnek alkotott alakja,
se a nemzés, mi minden faj sajátja
(habár a nászi ágyat többre tartom,
s titokzatos érzéssel tisztellem!)
- 595 nem gyönyörködtet úgy, mint kelleme,
ezernyi bája, mely naponta száll
minden szavából-tettéből, vegyítve
szerelemmel s az ész nem tettett
egységéből fakadt szép szófogadással—
- 600 hisz lelkünk egy! A hitvesek¹⁵³ közötti
összhang drágább szememnek, mint fülemnek
zenei hang.¹⁵⁴ De nem nyugöz le mindez.
Érzésemet¹⁵⁵ föltártam néked. Lépre
azért nem visz. Érzékeimbe botlik
- 605 ezer különböző dolog, de mégis
szabad vagyok. Az üdvöset helyeslem,
s követem is. Szerelmemért te nem
szidhatsz,¹⁵⁶ hisz magad mondtad,¹⁵⁷ Égbe visz
a szerelem—egyszerre út s vezér.
- 610 Ha jogos az, mit kérdezek, felelj!
Szeretnek¹⁵⁸ égi szellemek? S szerelmük

¹⁴⁹ **583. a szenvedélyt kerüld]** Az értelem nélküli szenvedély lefokozza az embert, s az állatokhoz teszi hasonlóná; az értelem által kontrollált szenvedély viszont az istenivé nemesül.

¹⁵⁰ **587. létra]** Vö. *EP* 5.523. Milton itt a szerelem-fogalom szintjeiről szól, amely Platón *A lakoma* c. műve után a keresztény szerzőknél (Dante, Spenser stb.) neoplatonikus értelmet nyertek.

¹⁵¹ **589. Párod ... barom.]** Vö. Ádám saját érvelését korábban (*EP* 8.407–426).

¹⁵² **590–609. Rá ... vezér]** Ádám, mint korábban, az Istennel folytatott beszélgetésben is, ismét tanúságot tesz kiváló felfogó- és vitakészségéről, válaszába azonban dacos felhangok is vegyülnek.

¹⁵³ **600–602. A hitvesek ... hang]** Vö. Shakespeare, 8. szonett.

¹⁵⁴ **602. zenei hang]** Az eredetiben „harmonious sound” (JG: „Összhangzatos dal”), azaz összhangzat.

¹⁵⁵ **603. érzésemet]** Az eredetiben: „what inward ... I feel”, JG: „Bensőmben érzek”.

¹⁵⁶ **607–608. Szerelmemért te nem / szidhatsz]** Az eredetiben nem kioktató: „To love thou blam’st me not”, azaz „nem hibáztatsz azért, hogy szeretek” (JG: „Te szerelmemért nem / Róvsz meg”).

¹⁵⁷ **608. hisz magad mondtad.]** Vö. *EP* 8.587–588.

¹⁵⁸ **611–613. Szeretnek ... valós?]** Bár Ádám gyanítja, hogy kérdése nem jogos, mégis felteszi a „merész” kérdést az angyalok szexuális életével kapcsolatban. Rafael pironkodó, mégis határozott válasza egyértelmű teszi, hogy Ádám

mint élik át? Csak nézéssel? Sugárban?
 Ölelkezésük képzelt vagy valós?”
 Szerelem égi rózsaszín színében
 615 piros mosollyal válaszolt az angyal:
 „Érd be¹⁵⁹ azzal, hogy boldognak hihetsz
 minket, s szerelem nélkül nincsen üdv.
 Mi tiszta kéjt te testben élvezel
 (tisztának alkottak!), éljük mi is
 620 kiválóbban: korlátra nem lelünk
 hártványban, ízben, tagban. Ha ölelnek
 szellemek, lengébben mint lég a léggel
 vegyülnek egymással; tiszták, kívánva
 tisztákat; nincs korlátolt kapcsolásra
 625 szükségük, mint mikor a hús a hússal,
 lélek lélekkel egyesül. Ne többet!
 Leszállt¹⁶⁰ a Nap a Zöld-fokon s az Est¹⁶¹
 smaragd szigetjén: távozásra int.
 Erős légy,¹⁶² üdvben élj, s szeresd először,¹⁶³
 630 kit úgy szeretsz, ha megteszed szavát.
 Kövesd parancsát! Zabolázza meg
 elméd a szenvedélyt, ne tégy olyat, mit
 nem túrne szabad akarat! Tebenned
 dől el magad s minden fiad üdve, veszte!
 635 Jóhoz-hüségedben^{xxii} gyönyörködöm
 én s mind a szentek. Tarts ki!¹⁶⁴ Üdvöd és
 veszted szabad szándékodban van adva.
 Bévül teljes, ne várj külső segílyre!
 Kisértő bűnnel állj csatát magad!”
 640 Igy^{xxiii} szólt, s fölkelt. Ádám követte és
 elbúcsuzott: „Ha válni kell, eredj,
 égi Vendég, szellemkövetje annak,
 kinek királyi szent kegyét imádom.

kérdése illegitím; vagyis csupán a kíváncsiságának kielégítését és nem az üdvösséghez szükséges tudásban való növekedését szolgálja.

¹⁵⁹ **616–639. Érd be ... magad!** Rafael búcsúbeszéde, intelmekben (*parainészijsz*) foglalja össze az isteni üzenetet: az ember tudásának vannak Isten által megszabott korlátai; s azokon belül kell a teremtettségében kapott szabadságával élve megállnia, a kísértővel való harcait egyedül kell megvívnia.

¹⁶⁰ **627–628. Leszállt ... int.]** A délutáni látogatás végét jelentő utolsó időjelzés Ádám és Rafael beszélgetése során. Este 6 óra van. Vö. *EP* 5.570–571.

¹⁶¹ **627–628. az Est / smaragd szigetjén]** A Zöld-foki-*szigetek* az Atlanti-óceánban, Afrika partjaitól nyugatra. Nevüket a kontinens legnyugatibb pontjáról, a Dakar melletti *Zöld-fokról* kapták. A *smaragd* zöld színű drágakő (a szóhasználat csak a fordítóé). Az eredetiben „verdant Isles / *Hesperian*” (JG: „Hesperia zöldellő / Szigetén túl”). Heszperosz az alkonyicsillag (Vénusz), illetve az este és a nyugat mitológiai megszemélyesítője. Lányai a Heszperidák, akik a világ nyugati csücskében, az óceán peremén őrzik mesés kertjüket (vö. *EP* 1.516, 3.584 jz.; 4.250–251 jz., 4.611; 5.171–176, 717; 6.104; 8.514; 9.47–51 jz.).

¹⁶² **629. Erős légy]** Vö. Józsa 1,6: „Légy erős és bátor, mert te teszed ezt a népet annak az országnak az örökösévé, amelyről megesküdtem atyáiknak, hogy nekik adom.

¹⁶³ **629–631. Szeresd ... parancsát!]** Vö. 1Jn 5,3: „Mert az az Isten iránti szeretet, hogy parancsolatait megtartjuk, az ő parancsolatai pedig nem neheznek.”

¹⁶⁴ **636–640. Tarts ki! ... magad]** Az eredeti („stand fast; to stand or fall”; JG: „Szilárdul állj! Megállni vagy elesni”) 1Kor 7,37-et idézi: „A ki pedig szilárdan áll a szívében” (Károli). Egyben utalás a Rafael által is mindvégig hangsúlyozott szabad akaratra: mindenkinek magának kell megharcolnia a kísértővel való harcát (vö. *EP* 3.10–139 jz.). A *PR* egyik fő motívuma a kísértéssel szembeni megállás.

645 Hozzám leszállásod nyájas, kegyes¹⁶⁵ volt,
 hálás emlékezéssel tisztelem.
 Légy jó emberfajunkhoz, jöjj gyakorta!”
 Elváltak. A sűrű árnyból az angyal
 fölment az Égbe, kunyhájába Ádám.

-
- i **15. művet]** 1978, 1987: művet
 ii **71. Építész]** 1978, 1987: Építész
 iii **80. Fölépítik,]** 1978, 1987: Fölépítik,
 iv **102. értsd]** 1978, 1987: értsd,
 v **130. művének]** 1978, 1987: művének
 vi **165.féld]** 1969: féldd
 vii **184. hiu]** 1978, 1987: hiú
 viii **206. ugy]** 1978, 1987: úgy
 ix **232. elegyitsen]** 1978, 1987: elegyítsen
 x **236. edzzen]** 1978, 1987: eddzen
 xi **299. fensík]** 1978, 1987: fennsík
 xii **308. tűnt]** 1978, 1987: tűnt
 xiii **340. hűség-esküjük]** 1978, 1987: hűségesküjük
 xiv **341. jobbágy-sorukban]** 1978, 1987: jobbágysorukban
 xv **347. hízolgón]** 1978, 1987: hízolgőn
 xvi **401. mégkevésbé]** 1978, 1987: még kevésbé
 xvii **426. utukban]** 1969, 1978, 1987: utunkban
 xviii **462. begyógyította]** 1978, 1987: begyógyította
 xix **472. Eltűnt]** 1978, 1987: Eltűnt
 xx **473. tűntét]** 1978, 1987: tűntét
 xxi **514. gyujtsa]** 1978, 1987: gyújtsa
 xxii **635. Jóhoz-hűségedben]** 1978, 1987: Jóhoz-hűségedben
 xxiii **640. Igy]** 1978, 1987: Így

---

¹⁶⁵ **644. kegyes]** Az eredetiben „affable”; Raphaelt Milton korábban *a jó arkangyalnak* (az eredetiben „The affable Arch-Angel”) nevezi (EP 7.42).

9. KÖNYV

Summázat

Sátán, minekutána körüljárta a Földet, s kitervelte a csejt, éjjel visszatér a Paradicsomba, majd belébújik az alvó Kígyóba. Reggel Ádám és Éva munkájára indul; Éva javasolja, hogy osszák meg egymás közt a tennivalót, s ki-ki dolgozzék külön, más-más helyeken. Ádám ellenkezik: fölemlíti a veszedelmet, hogy az Angyaltól megjelentett Ellenség bizonytalansággal kísérteni fogja az asszonyt, ha egyedül találja. Éva fájlalja, hogy férje nem tartja őt elég körültekintőnek és szilárdnak; követeli, hogy külön mehessen, annál inkább vágyakozva, hogy erejét próbára tegye. A Kígyó egyedül találja az asszonyt; ravaszul közeledik: előbb körülkémlel, s csak azután szólal meg; szertelen hízelkedésében Évát minden teremtmények fölött magasztatja. Éva, elámulván, hogy beszélni hallja a Kígyót, megkérdezi tőle, honnan nyerte az emberi szó tudományát s az értelmet, amiben eddig nem volt része. A Kígyó azt feleli, hogy megízlelte a Kert egyik Fájának gyümölcsét, s az készítette beszédre és eszméletre, mely két adománytól pedig mindeddig meg volt fosztva. Éva megkéri, hogy vezesse el ahhoz a Fához, mely—mint látja már—a tiltott Tudás Fája. A Kígyó, most fölbátorodván, sokféle praktikákkal és unszólásokkal végül is rábírja az asszonyt, hogy egyék a Fáról; Évának ízlik a Gyümölcs; elébb tűnődik, hogy megossa-e Ádámmal, vagy sem; de azután mégis felkínálja neki az Almát, és elmondja, mi készítette rá, hogy egyék belőle. Ádám először elszörnyed, majd amikor belátja, hogy Éva már elveszett, heves szerelmében úgy határoz, hogy ő is vele kárhozik; lekicsinyli a bűnt, és eszik a Gyümölcsből. Ennek hatása mindkettejükre; igyekeznek elfödözni meztelenségüket; majd viszály támad közöttük és kölcsönös vádaskodás.

Már¹ szót se² róla, mit beszélt az Isten
vagy angyal az emberrel, mint baráttal,
midőn³ leült családi-nyájasan,
s egyszerű étke mellett büntelen
5 és megbocsátható beszélgetést
engedett néki. Át kell váltanom most
tragikus⁴ tárgyraⁱ—álnok⁵ hitszegés

¹ 1–46. Már ... éjjel.] Személyes prológus (vö. EP 1.1–48, 3.1–57, 7.1–40). A narrátor itt már távolságot tart a bekövetkező cselekménytől.

² 1. Már szót se] Az eredetiben „No more” (JG: „Ne többet”), ami a záró kifejezéssel („no end”, *nincs vége*) keretezi az eposz csúcspontját alkotó könyvet (vö. EP 9.1202 jz.).

³ 3–6. midőn ... néki.] Ld. az eposz 5–8. könyvét.

⁴ 7. tragikus] A 9. könyv terjedelme nagyjából megegyezik egy Euripidész-tragédia hosszával (1100 sor), és önmagában is megállna mint egy komplett dráma. Milton tragédia-fogalma a klasszikus minták mellett (ld. a *Sámson* szerzői előszavát) a középkori tragédia-fogalommal is rokonságot mutat: részben a korabeli ikonográfiából jól ismert „szerencsekerék” („rota fortunae”) tetejéről való zuhanáshoz; a *de casibus* hagyományhoz (Boccaccio), ill. chaucer-i tragédia-definícióhoz áll közel. Chaucer először Boethius-fordításának (*A filozófia vigasztalása*) margóján határozta meg a tragédia fogalmát, amit a későbbiekben több művében is felhasznált.

„Tudjátok-e, mi a tragédia? / Régi könyvben őrzött história, / Hősét szerencse, boldogság övezte, / Majd mélyre hullt, siralmas lón a veszte, / S nyomorultan, kifosztva végezté” (*Előbeszéd a Barát meséjéhez*; Tótfalusi István ford.). A Barát tizennyolc tragikus történetet idéz fel; ezek közül az első három: Lucifer, Ádám, Sámson. Az angol irodalom első „narratív tragédiája” Chaucer *Troilus és Cressida* című elbeszélő költeménye, ahol a szerző Troilus „kettős bánat”-át (1.1) tekinti tragédiának.

⁵ 7–11. álnok ... ítélet] A *tragikus tárgy* kifejtése, a következő könyvek tartalmi összefoglalása. Az eredetiben nagyívű szójáték-sorozat, amelynek kulcsszavai (az eredeti sorrendjében) „distrust” (*gyanakvás*), „disloyal” (hűtlen,

az embertől, gyanakvás, lázadás,
 dac; míg az elfordult Egek felől
 10 elidegenülés, undor, harag,
 méltó szidás s ítélet, mely e Földre
 a baj világát hozta⁶ és a bűnt
 s árnyát, a Halált⁷ és annak hírnökét,
 a kint; bús tárgy,⁸ de hősi,⁹ nem kevésbé,
 15 mint zord Achilles mérge,¹⁰ ki ellenét¹¹
 Trója körül háromszor úzta, vagy
 Turnus¹² haragja, mikor elrabolták,
 Laviniát, vagy Neptuné, Junóé,¹³
 ki a görögöt¹⁴ s Cytherea fiát¹⁵
 20 gyakorta verte—, Égi Védnököm ha
 méltó módra¹⁶ tanít, ki látogat¹⁷
 éjente kéretlen, s ki szenderemben
 diktál¹⁸ nekem, s sugallja nem kigondolt,
 önkéntelen dalom; mert hősinek
 25 e tárgy tetszett, sokáig válogattam,¹⁹
 és későn kezdtem el: természetem
 nem hajlott rá, hogy zengjek háborút,
 amit eddig egyetlen hősi tárgynak
 vélték (mondván, akkor lesz jó a költő,

álnok), „disobedience” (*hüszegés*) az emberi oldalon, illetve „distance” (*elidegenülés*) és „distaste” (*undor*) Isten részéről. Az utóbbi a könyv kulcsszavára, a „megízlelés”-re („taste”) is felel.

⁶ **11–12. e Földre ... hozta]** Vö. *EP* 1.2–3. Az eredetiben szóismétlés (JG: „Kínok világát hozta a világba”), vö. *EP* 11.623. jz.

⁷ **12–13. a bűnt ... Halált]** A Bűn és Halál allegorikus alakjaihoz vö. *EP* 2.638–871; 10.229–414, 588–646. A *kín* (az eredetiben „Miserie”, JG: „Nyomor”) mint a *Halál hírnöke* új mozzanat. A fa gyümölcsét tiltó parancsban rejlő halálfenyegetés pontos megértése a következő könyvek egyik alapmotívuma lesz, vö. *EP* 8.327 jz.

⁸ **14. bús tárgy]** Az eredetiben „Sad task” (JG: „Szomorú / Tárgy”), mint Rafael bevezetőjében az angyalok bukásáról szóló elbeszélés előtt (vö. *EP* 5.576 jz.).

⁹ **14. hősi]** A hősiesség újraértelmezése az eposz meghatározó témája (vö. *EP* 1.1 jz., 123 jz., 569 jz., 703 jz.; 4.861–864 jz., 886–1027 jz.; 6.598–600 jz.; 9.31–46). A klasszikus – harci erényeken alapuló – hősiességet Milton Sátánhoz és a lázadókhöz köti. Az 1–2. könyv kisebb léptékű mozzanatai és eposzi hasonlatai után a mennyei háború nagyban mutatta meg ennek hiábavalóságát, és állította szembe vele az engedelmesség, hűség és megállás új, keresztény ideálját. Sátán és a Fiú egyenlőtlen szembeállítása pedig az önfeláldozás hősiességének magasbrendűségét mutatja az öldöklés hősiessége felett. Az új költői ideál legátfogóbb kifejtését a következő sorok tartalmazzák.

¹⁰ **15. zord Achilles mérge]** Akhilleusz haragját, s e harag gyászos következményeit az *Il.* dolgozza fel.

¹¹ **15–16. ellenét ... úzta]** Akhilleusz Hektórt (*ellenét*) Trója falai körül üldözi (*Il.* 22.136–231).

¹² **17–18. Turnus ... Laviniát]** *Turnus*, a Rutulusok királya Aeneas Latiumba érkezése előtt *Lavinia* jegyese. *Lavinia* apja, a latinok királya (*Latinus*) azonban Aeneashoz adja leányát, s ezzel kiváltja *Turnus* *haragját*; gyászos következményeihez ld. *Aen* 7.

¹³ **18. vagy Neptuné, Junóé]** Neptun és Junó haragja.

¹⁴ **19. a görögöt]** Odüsszeuszt. Az *Od.* cselekményében központi szerepet játszik Poszeidón haragja, aki fia, a Küklópsz megvakítása miatt akadályozza a hős hazatérését.

¹⁵ **19. s Cytherea fiát]** Aeneast. Aeneas Venus (*Cytherea*) fiaként sokat szenvedett *Junó* ellenséges mesterkedéseitől. A viszály eredeti oka Párizs ítéletében keresendő; vö. *EP* 5.391–393 jz.

¹⁶ **21. méltó módra]** Az eredetiben „answerable style”, azaz a tárgynak megfelelő stílus (JG: „méltó hangot”). Vö. *EP* 1.22–23, 12.600.

¹⁷ **21–22. ki látogat / éjente kéretlen]** Vö. *EP* 7.29–30 jz.

¹⁸ **23. diktál]** Jóllehet 1652 után vaksága miatt Milton diktálásra kényszerült, az inspiráció leírásában nem a mechanikus diktálási folyamatra utal. A „dictate” szó itt inkább „tekintélyes sugalmazásra” utal. Vö. *EP* 3.27–57.

¹⁹ **25–26. sokáig ... kezdtem el]** Milton fiatalkorától fogva készült nagy műve megírására; bár eleinte több témát is megfontolt (többek között pl. egy Arthur királyról szóló eposz megírását), a bukás története a kezdetektől fogva érdekelte.

30 ha agyalt csatákon költött hősokeket²⁰
 vágat le únos-úntig), s nem²¹ dalolták
 türelem szebb vitézségét s a hő
 mártírokat, csak versenyt,²² bajvivást,
 tornafegyvert, magasztos pajzsot és
 35 ódon cimert, csótáros²³ méneket,
 aranyhimű szerszámot, töltözést,²⁴
 mit fölszolgál udvarmester, lakáj—
 ez tán gyakorlott mesterségre vall,
 de méltán hős-nevet mégsem szerez
 40 személynek, költeménynek. Nem vagyok
 ebben ügyes, buzgó se, mert különb
 tárgy érdekel, mely egymagában ad
 ily hímevet, hacsak vénkor, hideg
 éghajlat, év²⁵ nem szegi szárnyamat,
 45 s szeghetné is, dalom^h ha volna tőlem,
 s nem Tőle, ki fülembe súgja éjjel.

Letűnt²⁶ a Nap, utána Hesperus²⁷—
 amelynek tiszte volt, hogy esthomályt
 hozzon a földre, kurta békítő
 50 nap-éj között—, s peremtől peremig
 a látkört²⁸ fátyolozta éji félgömb.
 Sátán,²⁹ kit Édenből kikergetett
 Gábriel zord szidalma, most erőre
 kapott, s cselét kitervelvén, csalásban—
 55 az ember rontásában sántikált: a
 rá leskelő csapások ellenére
 ím visszafordult rettenetlenül.
 Éjjel³⁰ szökött. Éjféltre visszatért

²⁰ **30. agyalt csatákon költött hősokeket]** Vö. *EP* 1.578–579 jz., 729–736.

²¹ **31–46. nem ... éjjel.]** Milton a harci vitézség példáit felvonultató klasszikus hősi eposzt szembeállítja a türelmet felmutató keresztény mártírtörténetekkel, amelyek felidézését nem emberi becsvágy motiválja, hanem felülről kapott sugallat (vö. *EP* 9.14 jz.).

²² **33–40. csak ... költeménynek.]** Milton katalógusba szedi az eposzok és a középkori lovagtörténetek (románok) hagyományos témáit, némiképp hasonló módon, mint az 1–2. könyv hosszú negatív hasonlataiban; vö. pl. *EP* 1.566–607.

²³ **35. csótáros]** A *csótár* nyeregre vagy nyereg alá terített díszes takaró, illetve lószerszám lecsüngő dísze.

²⁴ **36. töltözést]** Lakmározást.

²⁵ **43. vénkor]** Az eredetiben „an age too late”, amely utalhat egy „megkéssett kor”-ra is (JG: „késő kor”).

²⁶ **47–51. Letűnt ... félgömb.]** Napnyugta van, egy új nap kezdete. Ahogy a következőkből (58–69. sor) kiderül, ez nem a Rafael látogatását követő nap, hanem – hat nappal később – az eposzi cselekmény 31. napja, amelyen megtörténik az ember bűnbe esése. A napszállat képe egyértelműen felidézi a 8. könyv zárójelenetét (vö. *EP* 8.627–628 jz.), de a két jelenet időben határozottan elkülönül annak szimbolikus jelzésére, hogy a bűneset nem következik szervesen az előzményekből, ahogy az angyalok kilencnapos bukása is elválasztotta a mennyei háborút a teremtéstörténetől (vö. *EP* 6.876 jz.).

²⁷ **47. Hesperus]** A Vénusz bolygó, az esthajnalcsillag (vö. *EP* 8.627–628 jz.).

²⁸ **50–51. peremtől peremig / a látkört]** Az égboltot a látóhatár egyik szélétől a másikig.

²⁹ **52–53. Sátán ... szidalma]** Vö. *EP* 4.1017–1027. A cselekmény nem Rafael látogatásának végéhez, hanem az azt megelőző éjszaka eseményeihez kapcsol vissza.

³⁰ **58–69. Éjjel ... át.]** Az éjfélt Sátán ideje. Az eposzban szimbolikus egységet alkot a déllel (vö. *EP* 4.30–31 jz., 9.744 jz.). Sátán, miután *éjjel* leleplezték, a Gábriellel való párharc elől hajnal előtt *elszökött* az Édenből (*EP* 4.1027), majd egy héttel később, a *nyolcadik napon éjfélnélkor visszatért*. Közben hétszer megkerülte a Földet mindig úgy mozogva, hogy a nappal átellenes oldalon (*Naptól óvakodva*) a Föld árnyékban maradjon. Mivel végig *vaksötétben* mozgott, ez *bét bosszu* – azaz huszonnégy óras – éjszakával ért fel. Eközben *báromszor* megkerülte az

60 kerülve Földet, Naptól óvakodva,
mert a Nap³¹ ura Uriel észrevette
jöttét, s inté az őrkherúbokat.

Dühtől sarkallva róta a teret
hét hosszú éjen a vaksötéttel ő,
háromszor is megtette a nap-éj-
65 egyen körét,³² négyszer az éj szekérét
keresztvezé sarktól sarkig s a négy
negyedgömböt,³³ míg nyolcadnapra³⁴ a
kherúbi őrhellyel átellenes
határon³⁵ surrant át. Ma nincs e hely,³⁶
70 nem az idő—a bűn törölte el:
ott volt,³⁷ hol a Tigris a Kert tövében
búvik földmélyi szakadékba... része
az Életfánál mint forrás fakadt fel.
Sátán e folyóval merül, s vele
75 bukkan föl ködbe bugyolálva,³⁸ nézi,³⁹
hol rejtőzzék, fürkészhet földet, vizet
Édentől Pontusig,⁴⁰ Meótisig⁴¹
az Ob folyón⁴² is túl s a déli sarkig,
Orontestől⁴³ nyugatra az Óceánt-

Egyenlítő (*a nap-éj-egyen körét*) nagyjából a nappal együtt mozogva nyugat felé, *négyszer* pedig az Északi- és a Déli-sark érintésével körözve *keresztvezte az éj szekérét*, azaz kelt át a Föld kúp alakú árnyékának egyik széléről a másikra. Sátán egyhetes bolyongása Isten teremtő cselekedetének paródiája.

³¹ **60–61. Nap ... őrkherúbokat.]** Vö. EP 3.706, 4.561–581.

³² **64–65. nap-éj-egyen körét]** Az Egyenlítő. A tavaszi és a téli *napéjgyenlőség* idején a Nap az Egyenlítő fölött delel, a bűneset előtt azonban ez minden napra igaz volt (vö. EP 10.655–700 jz.).

³³ **66–67. a négy / negyedgömböt]** Az eredetiben „traversing each Colure”, azaz „keresztvezve minden kolumust” (JG: „az évszakok körét”). A sor pontos értelmezése vitatott a Milton-kritikában. A kolumus az éggömb két nagy ékgyereke (meridiánja), amelyek egymásra és az égi egyenlítőre is merőlegesek. Az egyik a napéjgyenlőségi pontokat (az égi egyenlítő és az ekliptika – a nap látszólagos pályájának – metszéspontjait), a másik a téli és nyári napfordulók pontjait érinti. Mivel ezek a kitüntetett pontok a Föld tengelyferdeségének következményei, az eposz világmérete szerint a bűneset előtt nem léteztek (vö. EP 10.655–700 jz.), tehát minden meridián kolumus volt. A *négy negyedgömb* fordítás szükségtelenül megelőlegezi a bűnesetet, azaz proleptikus.

³⁴ **67. nyolcadnapra]** Jézus feltámadt a nagyhét nyolcadik napján (húsvétvasárnap), Sátán viszont *nyolcadnapra* a kígyóba fog leereszkedni (vö. EP 9.162–169).

³⁵ **67–69. a / kherúbi ... határon]** Éden nyugati oldalán, tilosban járva, ahol első látogatása alkalmával is belopózott (vö. EP 4.173–182). Az angyali őrség ártatlan ébersége ilyen kijátszásában (vö. EP 10.22–33).

³⁶ **69. Ma nincs e hely]** A Paradicsomot, az Éden-kertet ma nem találjuk a térképen; nem fizikai, hanem lelki értelemben beszélünk róla – a bűn következtében. Milton ugyanakkor nem zárja ki, hogy az Éden valamikor földrajzilag is meghatározható helyen lehetett; az általa használt genfi bibliafordítás (1560) is térképpel utal a Paradicsom lehetséges helyére. Vö. EP 4.209–210 jz.

³⁷ **71–73. ott ... fel.]** Vö. EP 4.222–229. A folyó észak felől érkezik, a gonosz irányából (vö. EP 4.575–576 jz., 5. 696–699, 734, 762; 6.77).

³⁸ **75. ködbe bugyolálva]** A köd hagyományosan Sátánt szimbolizálja; vö. EP 1.587; 9.160, 183; 12.647–650.

³⁹ **75–85. nézi ... kígyó]** Az epizód értelmezése vitatott. Az eredetiben múlt idejű (*nézi*: „sought”, a.m. „kereste”, JG: „keres”), illetve előidejű (*fürkészhet*: „had searcht”, a.m. „kutatta [volt]”, JG: „kikémlele”) igelakok indítják a jelenetet, ami miatt a legvalószínűbb olvasat, hogy a földrajzi útvonal a korábban csillagászati fogalmakkal megadott föld körüli út leírásának megismétlése. Éva első megkísértését is hasonló – csak kisebb léptékű – felkészülési út előzte meg (vö. EP 4.536–545).

⁴⁰ **77. Pontusig]** A Fekete-tengerig.

⁴¹ **77. Meótisig]** A Fekete-tenger északkeleti öble, a mai Azovi-tenger.

⁴² **78. az Ob folyón]** Az Altaj hegységben eredő, az északi sarkkörnél a Kara-tengerbe torkolló ázsiai folyam.

⁴³ **79. Orontestől]** Vö. EP 4.274–275 jz.

80 rekesztő Darienig,⁴⁴ majd arra, hol
 Ganges, Indus⁴⁵ folyik; bejárja így⁴⁶
 fürkészsze a Földgömböt, megfigyel
 minden teremtményt, vajh melyik legyen
 cselének alkalmas szolgája; végül
 85 úgy látja, legfortélyosabb a kígyó.⁴⁷
 Tépelődik sokat tanácstalan
 vergődve, míg dönt: végül őt itéli
 ármánya legkiválóbb eszközeül,⁴⁸
 hogy belebújva⁴⁹ rejtse éji tervét
 90 a legsasabb szem elől, hiszen az ármány
 a fondor kígyóban nem üt gyanút,
 saját eszének, veleszületett
 fortélyának hiszik—egyéb baromban
 kétséget keltene: Sátán-erő
 95 sugárzik benne túl vadóc eszén.⁵⁰
 Így dönt, de robbanó vad szenvedélyét,⁵¹
 benső kinját panaszba önti így:

„Ó,⁵² Föld,⁵³ az Éghez mily hasonlatos, ha
 nem szebb... Különb hely isteneknek is,
 100 mert a régít javító második
 eszmére épült. Jobb után mely isten
 alkotna rosszabbat? Ó, földi Menny,
 más⁵⁴ mennyek táncolnak körül, sugárzók,
 gyújtják szolgáló mécsaik csak érted,
 105 fényt fényre, mintha csak beléd lövellnék
 küllősen drága, szenthatalmu láng-
 dárdáik. Mert miképp az Égben Isten
 a központ, minden mindenkben,⁵⁵ úgy te
 központként nyersz minden gömbből erényt.

⁴⁴ **79–80. Óceánt- / rekesztő Darienig]** A Közép- és Dél-Amerikát összekötő keskeny földdarab, a mai Panama területén.

⁴⁵ **81. Ganges, Indus]** Az indiai szubkontinens két legnagyobb folyója.

⁴⁶ **81–82. bejárja így / fürkészsze]** Az eredetiben „roam’d / With narrow search” (JG: „így kutatva szorgosan / Kőrüllbolyongá”), vö. *EP* 4.536.

⁴⁷ **85. legfortélyosabb a kígyó]** Vö. Gen 3,1 és *EP* 4.352–356, 7.497–499, 9.90–95, 563–564.

⁴⁸ **88. legkiválóbb eszközeül]** Az eredetiben: „Fit Vessel”; JG: „célszerű edényét”.

⁴⁹ **89–95. belebújva ... eszén.]** A Fiú emberi testet ölt majd magára (inkarnáció), hogy megváltsa Ádám bűnös utódait (*EP* 3.296–302, vö. 12.399–420), Sátán azonban állati testbe öltözik (imbrutáció), hogy romlásba döntse az első emberpárt (vö. *EP* 9.168 jz.). Az eposz világában a színlelésen csak Isten lát át (*EP* 3.697–705 jz.), de a látszat és valóság közti különbséget a büntelen értelem is érzékelheti (vö. *EP* 8.373 jz.). Ezért választja Sátán a *fondor kígyót*, amely kifinomultabb (vö. *EP* 9.85 jz.) a többi állatnál, és így a *Sátán* által neki kölcsönzött képességek (*Sátán-erő*, vö. *EP* 9.191–193) nem fognak eleve gyanút (*kétséget*) kelteni az emberben, hanem azt *saját, veleszületett eszének hiszik* majd (vö. *EP* 9.554–569).

⁵⁰ **95. túl vadóc eszén]** Állati intelligenciáját meghaladóan (JG: „Az állatok tehetségét fölül- / Múló erő”).

⁵¹ **96. robbanó vad szenvedélyét]** Akárcsak korábban Rafael, a narrátor is kárhoztatja az értelem által nem ellenőrzött szenvedélyt (vö. *EP* 8.583 jz.).

⁵² **98–181. Ó ... kíván]** Sátán tragikus nagy belső monológja a földhöz, amely a naphoz szóló első belső monológjához hasonlítható (vö. *EP* 4.33–115 jz.). A tépelődés mindkét esetben megátalkodottságot szül.

⁵³ **98–99. Ó, Föld ... szebb...]** Vö. *EP* 4.364, 7.328–329 jz. (-ig/PM)

⁵⁴ **103–104. más ... érted]** Vö. *EP* 8.84–90.

⁵⁵ **108. minden mindenkben]** Eredetiben: „as God in heaven / Is centre, yet extends to all”. JI fordítása rájátszik 1Kor 15,18-ra, az eposzban eddig már kétszer is idézett versre (vö. *EP* 3.355 jz., *EP* 6. 735 jz.).

- 110 Benned, nem bennük nyilvánul teremtő
erényük: fűben, fában és különb
vadállatokban létfokuk⁵⁶ szerint:
növés, érzék, ész—s összegezve mind
az emberben. Tebenned mély gyönyörrel
115 sétálhatnék, ha tudnék még örülni!
Édes-felváltva völgy, halom, folyó,
erdő, sík, tenger és vadon-övezte
part, szirt, barlang—be szép! De egyikükben
sem lelem nyughelyem,⁵⁷ s magam körül
120 minél több szépet látok, antul inkább
emészt a kín belül, ellenkezések
gyüöltsⁱⁱⁱ csatájaként; minden gyötör,
mi jó; s Mennyben még rosszabb volna sorsom.
De⁵⁸ lakni nem vágyom sem itt, sem Égben,⁵⁹
125 míg nem a Menny csucsán^{iv} úr nem leszek!
Bár nem hiszem, hogy tervem sikere
kihúz a bajból, azt azért remélem,
hogy mást is olyanná teszek, mint magam,
ha még több bajt hozok is fejemre így.
130 Csak⁶⁰ rontásban találok enyhülést
kétségeimre: ha veszve látom az embert,
s ráveszem arra, mi végzetére munkál,
s mi érte lett: a Föld is véle vész,
mert jóban-rosszban hozzá köttetett;
135 rosszban: hogy a romlás mindent betöltsön!
Pokol erői közt enyém lesz az
érdem, hogy egy⁶¹ nap elveszítem azt,
mit hat nap-éjt egyvégtiben csinált
az úgynevezett Mindenható, s ki⁶² tudja,
140 mily rég kotolt tervén, tán⁶³ épp azóta,⁶⁴
hogy nemtelen rabságából az angyal-
nemnek szabaddá tettem egy éjszaka⁶⁵
majdnem felét,⁶⁶ s hajbókolói nyája

⁵⁶ **112. létfokuk]** Utalás a „létezők nagy láncolatára” („great chain of being”), vö. *EP* 9.943–944.

⁵⁷ **119. nyughelyem]** Az eredetiben „place or refuge”, JG: „Nyugtót, menekvést”. Vö. *EP* 12.665 jz.

⁵⁸ **124–125. De ... leszek!]** Vö. *EP* 1.263.

⁵⁹ **124. De ... Égben]** A reneszánsz tragikus hősök gyakori életérzése az apátia vagy kétségbeesés.

⁶⁰ **130. Csak ... enyhülést]** Sátán infantilizmusának bizonyítéka.

⁶¹ **137–139. egy ... mindenható]** Drámai ironia, hogy Sátán figyelmen kívül hagyja korábbi sikertelen kísérletét (*EP* 4.809–818) és az újratervelés időszakát (vö. *EP* 9.58–69 jz.). Az eposzból nem derül ki, Sátán hogyan jutott a hat napra vonatkozó ismeret birtokába. Talán Milton volt figyelmetlen, de lehet, hogy Uriel beszámolója (vö. *EP* 3.724–737) volt részletesebb, mint ahogy olvassuk, vagy Sátán a felkészülési útjai során jutott hozzá az információhoz (*EP* 4.536–545, 9.62–85).

⁶² **139–140. ki ... tervén]** Vö. *EP* 2.339–346.

⁶³ **140–152. tán ... rabolt.]** Sátán egyik kedvenc tétele, hogy az ember teremtését saját lázadása tette szükségessé, vö. *EP* 7.145–148 jz.

⁶⁴ **140–143. azóta ... felét]** Vö. *EP* 5.652–6.4.

⁶⁵ **142. egy éjszaka]** Sátán viszonya az időhöz radikálisan szemben áll Isten időtlenségével, akinek szemében „egy nap annyi, mint ezer esztendő, és ezer esztendő annyi, mint egy nap” (Zsolt 9,4, 2Pt 3,8). Vö. *EP* 9.137–139 jz.

⁶⁶ **143. majdnem felét]** Utalás az *EP* 5. és 6. könyvében Rafael által elmondott mennyei háborúra anélkül, hogy Abdielre emlékezne. A lázadó angyalok számához vö. *EP* 1.102 jz.

- megcsappant. Ő, hogy bosszut⁶⁷ álljon és
 145 pótolja csökkent számukat—vajon
 régi angyal-teremtő ereje
 kihunyt (egyáltalán⁶⁸ ha ő teremtett
 angyalt!), avagy hogy minket még boszantson?^v—
 úgy döntött, hogy földből-csinált teremtményt⁶⁹
 150 plántál helyünkbe, s fölruházza, régi
 alacsony helyzetéből fölemelve,
 égardománnyal, mit tőlünk rabolt.
 Tervét⁷⁰ be is tölté: embert csinált,
 pompás világot néki, székeül
 155 a Földet, s őt urának tette (szégyen!),
 majd lángszolgákat, angyalszárnyakat
 alázott őreiül,⁷¹ a földi dolgok
 gondviselőiül. Az angyalok
 vigyázását⁷² félem, de hogy kijátsszam:
 160 éjfél-gőz-ködbe burkolózva⁷³ csúszom,
 leskelve kúszom minden egy bokorba:
 föllelni ott a szunnyadó kigyót, hogy
 rejtsem magam gyűrött gyűrűibe
 s éj-tervemet! Sötét aláztatás!
 165 Ki egykor legfölül Istennel együtt
 ülni törtettem, most egy vadba bújni
 szorítottam, nyálkájával borítva,
 hogy lényem testet öltön egy baromban⁷⁴—
 én, ki az Úr helyébe törtem egykor!
 170 De mibe nem alázkodnék bosszú
 és törtetés! Ki nagyra vágyik,⁷⁵ oly
 mélyre bukják, milyen magasra szállt,
 s fanyalodjék a legrútabbra is!
 Bosszú⁷⁶—először édes,⁷⁷ majd keservvel
 175 csap vissza önmagára!⁷⁸ Légyen! Eh,
 mi gondom rá, csak nyerjem célomat

⁶⁷ **144–153. bosszut ... rabolt.]** Sátán saját logikája szerint Isten bosszúból teremtette az embert, nemcsak az fizikai hiányukat pótlandó, hanem azért is, hogy bosszantsa őket. Sátán önmaga perverz logikáját vetíti Istenre. Vö. *EP* 7.145–148 jz.

⁶⁸ **147–148. egyáltalán ... angyalt!]** Vö. Sátán hasonló kétkedését a Mennyei háború kezdetén (*EP* 5.859–870).

⁶⁹ **149. földből-csinált teremtményt]** Ezt Ádámtól hallotta Sátán (vö. *EP* 4.423).

⁷⁰ **153. Tervét]** Vö. *EP* 9.139–140 jz.

⁷¹ **157. őreiül]** Sátán szerint az angyalok megalázása volt, amikor őket az Isten az ember *őreiül* (örkődő angyalainak) rendelte. Ám Sátán képes arra, hogy kijátssza az őrangyalok éberségét (vö. *EP* 4.173–182, 9.68–69).

⁷² **159. vigyázását]** Örkdését (JG: „órszemétől”). Vö. *EP* 4.555–1027, 9.52–53.

⁷³ **160. éjfél-gőz-ködbe burkolózva]** Vö. *EP* 9.75 jz.

⁷⁴ **168. hogy ... baromban]** Az eredetiben „This essence to incarnate and imbrute”, miltoni szóalkotás és szójáték a Fiú megtestesülésére (vö. *EP* 9.89–94 jz.). Sátán korábban is állatok képében került közel az emberhez (vö. *EP* 4.195, 403–415, 809), de most nem egy állat alakját veszi fel (vö. *EP* 6.358–359 jz.), hanem belebújik a kigyó testébe.

⁷⁵ **171–173. Ki ... is!]** JG: „Ki nagyra vágy, oly mélyre / Kell buknia, amily magasra szállt”. Vö. „sötét szemekkel látom, ó, Richard / Dicsőséged hanyatló csillagát / A menyégről a hitvány földre hullni” (*II. Richárd* 2.4).

⁷⁶ **174–175. Bosszú ... önmagára!]** JG: „Bosszú, kezdetben édes, csakhamar / Keserű lesz s magára visszapattan.” Vö. „a bíró ... rögtön visszavág / A tanítóra: a szigorú kezű / Igazság velünk itatja ki a / Méregpoharát?” (*Macbeth* 1.7).

⁷⁷ **174. édes]** Az „édes a bosszú” („revenge is sweet”) angolul is szállóige.

⁷⁸ **175. csap vissza önmagára!]** Az eredetiben „recoils” (JG: „visszapattan”), vö. *EP* 4.17 jz.

ha a különbtül elestem, azt találjam,
 akit irígylek: ez új mennyei
 kedvencet, a porembert,⁷⁹ megvetés
 180 fiát, kit hogy minket csak még alázzon,
 porból gyúrt Mesterel! Bosszú bosszút kíván.”⁸⁰

Szólt, s bokron, nyirkon, szárazon keresztül
 csúszott miként korom köd alatt,⁸¹ s csak egyre
 fürkészte éjfelen,⁸² hogy hol leli
 185 a kígyót; meg is lelte: ott aludt
 maga körül tekert labirintusában⁸³
 feje középütt—, csellel megtetézve,
 de még nem iszony-barlangban, rémes árnyban,
 190 ártatlanul még ott aludt a fűben;
 nem félt s nem féltek tőle sem. Bebújt
 szájába a Gonosz, s birtokba⁸⁴ vette,
 fejében, keblében vak ösztönét
 értelmi tette szellemítve át.
 Álmát nem törte, pitymallatra várt.

195 Akkor,⁸⁵ mihelyt pirult a szent sugár
 a hajnal-illat-szóra, harmatos
 virágokon—midőn, mi lélegez,
 a Föld nagy oltáráról néma dalt küld
 föl Mesteréhez, s tölti orrlíkat
 200 jóillattal⁸⁶—, az emberpár előjött,
 s belészótték hangos imádatuk
 az alkotottak szótalán dalába.
 Az első órát élvezték, szelek-
 szagok legédesebbjét, s megbeszélték,
 205 mint végzik eznep torló dolgukat:
 kinőtt⁸⁷ kezükből, túlsok kettejüknek
 a kert. Urához Éva így beszélt:

„Ádám,⁸⁸ művelhetjük e kertet itt,
 gondozhatjuk virágait, fűvét
 210 kedves munkánk során, míg⁸⁹ nem segít
 több kéz, e munka téve egyre nő,

⁷⁹ **179. a porembert]** Az eredetiben „this Man of Clay”. JG „ezt a sár / Embert”.

⁸⁰ **181. Bosszú bosszút kíván.]** Az eredetiben is a sziszegést idéző tóismétlés (figura etimologica): „spite then with spite is best repaid.” Vö. EP 9.553.

⁸¹ **183. korom köd alatt]** Vö. EP 9.75 jz.

⁸² **184. éjfelen]** A bűnbeesés napját megelőző éjszaka, az eposzi cselekmény 31. napjának *éjfele* (vö. EP 9.47–51 jz., 58).

⁸³ **186. labirintusában]** A *labirintus* a bikafejű, embertestű mitikus szörny, Minótauros sz lakhelye.

⁸⁴ **191–193. birtokba ... át]** Vö. EP 9.89–95 jz.

⁸⁵ **195–197. Akkor ... virágokon]** A bűnbeesés napjának, az eposzi cselekmény 31. napjának reggele.

⁸⁶ **200. jóillattal]** Vö. „az Úr megérezte a kedves illatot” (1Móz 8,21).

⁸⁷ **206–207. kinőtt ... kert]** Az epikus narrátor e megjegyzése azt a sejtelmünket is alátámaszthatja, hogy az ártatlanság állapota hosszútávon nem fenntartható.

⁸⁸ **208–228. Ádám ... érdemeljük!]** Éva „önállóságának” első megnyilvánulása a „pragmatikus” javaslata a munka megosztására.

⁸⁹ **210–211. míg ... nő]** Vö. EP 4.736 jz.

ha irtjuk, minden csak bujább! Mit⁹⁰ egy nap
 lemetszünk, vagy karózunk, megkötünk,
 pár napra már bozóttá nőve gúnyol,
 215 vaddá burjánzik. Adj tanácsot, avagy
 hallgasd meg, mi jutott eszembe épp!
 Dolgunkat osszuk el! Te menj oda,
 hová tetszik, vagy hol nagyobb a szükség,
 kötözz loncot⁹¹ fatörzs köré, irányítsd
 220 a nyujtózó borostyánt; én pedig
 amott a mirtuszlomb közé fonódott
 rózsát⁹² fejtem ki—délíg⁹³ tán bevégzem...
 Mert míg mindennap így együtt fogunk
 dologhoz, vajh csoda, ha ily közel
 225 egymást lessük, mosolygunk csak, vagy új tárgy
 csak úgy csevegni hív, s halasztva már
 napi munkánk: ha kezdjük is korán,
 meddő marad,⁹⁴ s vacsoránk nem érdemeljük!"

Ádám⁹⁵ szelíden válaszolt neki:
 230 „Egyetlen társam, minden földi élő
 közül legkedvesebbem, Éva, jól
 intettél, jól eszmélkedél, miképp
 töltsük be dolgunk, mit elénkszábott
 Isten; meg is dicsérlek érte: semmi
 235 sem kedvesebb a nőben, mintha buzgó
 a háztartásban, s ösztökéli férjét
 jó tette. Ám Urunk nem róttá ránk
 dolgunk oly zordonul, hogy elrekessen
 a kellő üdüléstől, étkezéstől
 240 s beszédétől, mely az észnek étke, és
 az édes pillantás- s mosolycserétől.
 Mosoly⁹⁶ az észből csordul; nem mosolyg
 az állat! A szerelem étke az!
 S nem épp utolsó célja életünknek
 245 a szerelem: Isten nem gürcölésre
 szerzett, de ésszel párosult gyönyörre.
 E lugast, útát egyesült kezünk
 a burjánzástól könnyedén megóvjá,
 amint sétánk igényli, míg gyerek-
 250 kéz nem segít.⁹⁷ Hanem ha már unod

⁹⁰ 212–215. **Mit ... burjánzik.**] A paradicsomi „hosszú idő” jelzése, vö. EP 4.455 jz., 5.3 jz.

⁹¹ 219. **loncot**] Virágos, kúszó cserje.

⁹² 222. **rózsát**] Vö. EP 9.430–431, 901–902.

⁹³ 222. **délíg**] Vö. EP 9.405, 744 jz.

⁹⁴ 228. **meddő marad**] Az eredetiben „brought to little”; JG: „eredménye csekély”.

⁹⁵ 229–276. **Ádám ... poklot!**] *Ádám válasza szelíd*: Éva buzgóságának dicséretével kezdi, de utal a közös munka öröme, s ugyanakkor a kísértés lehetőségének veszélyére is rámutat. Érvéleése hagyományosan patriarchális: a férfi adta a nő létét (oldalbordájából), így a legalkalmasabb védelmezője is. Vö. EP 8.445–471.

⁹⁶ 242–243. **Mosoly ... állat!**] A kora modern közvélekedés Arisztotelész nyomán (*Az állatok részéről* 637a8) az ember megkülönböztető jegyének tartotta a nevetést. Milton Paradicsomában a mosolygás meghatározó része a mindennapi kommunikációnak; vö. pl. EP 4.498–511; 8.363–364.

⁹⁷ 249–250. **míg ... segít**] Ádám és Éva – Isten parancsának megfelelően (1Móz 1,28) – arra számít, hogy csakhamar gyerekek születnek. Vö. EP 4.494–495, 747–769; 8.502–514; 10.1002–1006.

a sok beszédet, ám legyünk külön.
 Olykor magány a legjobb társaság.⁹⁸
 Kis távollét—édes találkozás.
 Más kételyem van: féltelek, nehogy
 255 baj érjen épp, ha válunk. Hisz⁹⁹ tudod,
 mitől óvtak: hogy ádáz ellenünk
 üdvünk irigylí, és kétségbeesve
 envégzetén, azon fondorkodik,
 hogy bajt, szégyent szállasson ránk, s bizonynal
 260 közelünkben orozkodik,¹⁰⁰ híven,
 minket szétválva lel—hisz ezt reményli
 hasznául, mert együtt nem csalhat el,
 ha társ a társnak adna gyors segélyt.
 Vagy az a terve, hogy törjük meg az
 265 Istennek tett eskünket, vagy lerontsa^{vi}
 hitves-szerelmünket,¹⁰¹ mit legkivált
 irigyel a nekünk adott gyönyörből.
 Akárhogy... Tarts ki férjed oldalán,
 ki léted adta,¹⁰² s most is véd, beárnyal.¹⁰³
 270 A nő—ha vész és szégyen les reá—
 legjobb oltalmat ott lel férje mellett,
 ki őrzí, vagy vele kiáll pokolt!¹⁰⁴

Szűz méltósággal Éva, mint aki
 szeret, de megsértették, édesen,
 275 mégis durcás fenséggel így felel:

„Ég-föld¹⁰⁵ szülötte,¹⁰⁶ teljes Föld ural!
 Van ellenünk, ki rontásunkra tör—
 ezt hallottam kettőtől: tőled is
 s a távozó angyaltól is; füleltem
 280 az árny-zugolyban, hol mögötte álltam,
 midőn az esti virágzáruláskor
 megjöttem. Ám hogy férjem és az Úr
 iránti hűségem kétségbevond,
 mert ellenünk kisértethet—hallani
 285 nem vártam ezt! Erőszaktól remegnél?
 Így lények mint mi nem fogékonyak
 halálra, kínra, mert vagy nem gyötörhet
 kín, vagy elűzhetjük. Csupán cselétől

⁹⁸ 252. **Olykor ... társaság.]** Az eredetiben is egysoros megfogalmazás, amelyből később szállóige lett („For solitude sometimes is best societie”).

⁹⁹ 255–265. **Hisz ... eskünket]** Ádám az *ádáz ellem*ről Rafael 5–6. könyvbéli elbeszéléséből tud.

¹⁰⁰ 260. **orozkodik]** Settenkedik.

¹⁰¹ 266–267. **hitves-szerelmünket, ... gyönyörből.]** Vö. *EP* 4.512–542.

¹⁰² 269. **ki léted adta]** Vö. Éva későbbi megszólítását (*EP* 9.294), valamint azt, ahogy Éva szólítja meg Ádámot (*EP* 9.276).

¹⁰³ 269. **beárnyal]** Vö. „A Magasságos ereje árnyékoz be téged” (Lk 1,35).

¹⁰⁴ 272. **vagy vele kiáll pokolt!]** JG: „Viseli a legrosszabbat vele”. Vö. *EP* 9.924, 962–963.

¹⁰⁵ 276–292. **„Ég-föld ... gyanú?!”]** Éva válaszában már kettősség jelenik meg. Ő is hallott Rafaeltól a kísértőről, de természetesen véli, hogy szabadsága és ereje is adatott arra, hogy megálljon. Ádámnak a gyanú miatt szemrehányást tesz.

¹⁰⁶ 276. **Ég-föld szülötte]** Epikus formuláris megszólítás. Vö. *EP* 7.525–526; 9.179, 9.294.

290 félhatsz s attól, hogy az szerelmemet
s szilárd hitemet elorozza. Így gond
szivedbe hogy hatolhatott be, Ádám,
kedvesedről ilyen komisz gyanú?!”

Felelt Ádám sebgyógyító szava:
295 „Isten¹⁰⁷ és ember lánya,¹⁰⁸ halhatatlan
Éva, ki ment vagy büntől és mocsoktól!
Nem bizalmatlanságból ellenezném
szemem-elől-tűntöd, de hogy kerüld
a kísértést magát s ravasz ellenünket.
Mert ki kísért—hiába is—, behinti
300 kit megkísértett, szennyel, azt gyanítva,
hogy hite nem szilárd, s nem áll meg a
kísértésben. Magad is megvetéssel,
s dühvel fogadnád, ha e szégyen ér,
bár el nem tántorít. Ne vedd zokon,
305 ha egymagadtól ezt a támadást
igyekszem távolítani, mit ellenünk
kettőnkre mégse merne mérni, vagy,
ha mer, először rám csapjon! Ne nézd le
ravaszágát, cselét, hisz agyafúrtnak
310 kell lennie, ha¹⁰⁹ még kherúbokat
is rászédett. Ne nézd le más segélyét.
Tekinteted varázsától nyerek
erőt minden erényre; hogyha¹¹⁰ nézel,
bölcsebb, vigyázóbb, bajnokabb vagyok,
315 ha kell erő; s a szégyen, hogy szemed
előtt legyőznek, vagy kijátszanak,
végső tüzet gyújt bennem, egyesíti
erőim.¹¹¹ Mért ne éreznél te is így,
szemem előtt ha megkísértetést
320 velem vállalsz, erényed tanujával?!”

Hitves-szeretetével így beszélt
Ádám szorongva.¹¹² Éva azt hívén,
hogy őszinte hitét lenézik, így
felelt megint édes hizelkedéssel:

¹⁰⁷ 294–318. „Isten ... tanujával?!”] Ádám racionálisan érvel: kettőjüknek könnyebb kivédeni a kísértőt. Ádám beszédmódja magasabb regiszterben hangzik el: egymás szerelmétől esetleges „harcuk” is erőt nyerhet.

¹⁰⁸ 294. Isten és ember lánya] Vö. EP 9.276.

¹⁰⁹ 310–311. ha ... rászédett.] Vö. EP 5.713–719.

¹¹⁰ 313–318. hogyha ... erőim.] Vö. EP 8.515–554; vö. még a nézés motívumának baljósabb megjelenését Éva álmában és a kísértésben (EP 5.45–46, 9.544–548).

¹¹¹ 313–318. hogyha ... erőim.] „Nóm, Pertelote, mi jó is, hogy az ég / egyben felettébb kegyes volt velem, / mert mikor az orcád szépségét lesem, / a szemed tája oly skarlátpiros, / hogy láttán semmi féls nem kínozt!” (Chaucer, „Az apácák papjának meséje”, Fodor András ford.)

¹¹² 322. szorongva] Aggodalmasan; JG: „aggó gondjaival”.

- 325 „Ha¹¹³ az a végzetünk,¹¹⁴ hogy egyrakáson
szorongjunk, mert orozkodik¹¹⁵ a Gaz,
ki oly ravasz vagy durva, hogy egyenként
nem is tudunk, ha ránkcsap, védekezni—
lehetnénk vész-remegve boldogok?!
- 330 Veszély nyomán nem jár a bűn.¹¹⁶ Kísértve
csak sért a Rém, balul ítélve¹¹⁷ meg
függetlenségünk, tévedése nem
süt bélyeget fejünkre, csak reá
hoz szégyent: mért féljük alázkodón?
- 335 Hiszen kettős becsültetést nyerünk
hiúsult tervein: békét belül
s az Ég kegyét—tanúja lesz hitünknek;
erény, hit, szeretet mit ér maga
próbálatlan, ha csak külső segély
- 340 támasztja? Jaj ne hidd: a bölcs Teremtő
üdvünket oly silánynak alkotá,
hogy együtt vagy külön nem állhatunk meg.
Ez így ha volna, gyöngye volna üdvünk,
s Éden se volna Eden ily veszéllyel.”
- 345 Ádám felelt rá szenvedélyesen:
„Ó, asszony!¹¹⁸ Minden úgy jó, mint az Úr
rendelte, mit csak alkotó keze
szerzett, abból tökéletlen-silánynak
nem hagyott semmit; embert legkevésbé,
- 350 hogy üdvét meg ne tudná tartani
külkényszertől. Önönmagában fészkel
veszedelme, de a hatalma is.
Ha nem akarja, nem árt néki semmi!
Akaratát szabadnak hagyta Isten:¹¹⁹
- 355 mi¹²⁰ észnek enged, szabad. És az ész
szerzé igaznak, intve: jól vigyázzon,
szépnek látszó javaktól megcsalatra¹²¹
hamist ne sűgjon, a szándékot kijátszva,
hogy azt tegye mit keményen tilt az Úr.
- 360 Nem bizalomhiány, de szeretet
serkent, hogy gyakran intselek s te engem.

¹¹³ 325–344. „Ha ... veszéllyel.”] Éva állítja, hogy egyenként is meg kell tudniuk állni, hiszen a teremtő önmagukban alkotta őket tökéletesnek. Egyes kritikusok szerint Éva itt Abdiel szavaira emlékszik (pl. EP 6.915–916), s ezekből arra következtet, hogy önmagában is képes lesz a megállásra (vö. EP 9.1198 jz.).

¹¹⁴ 325. **végzetünk]** Az eredetiben „our condition”, a.m. „állapotunk”. Ártatlanságában Éva még nem hivatkozik a végzetre (vö. EP 9.893 jz.).

¹¹⁵ 326. **orozkodik]** Vö. EP 9.260 jz.

¹¹⁶ 330. **Veszély ... bűn]** Vö. EP 5.122–124.

¹¹⁷ 331. **Rém, balul ítélve meg]** A kísértő, rosszul ítélve meg.

¹¹⁸ 346–380. „Ó, asszony! ... is...”] Ádám szenvedélyes válasza: jobb kerülni, mint keresni a kísértést.

¹¹⁹ 354. **Akaratát szabadnak hagyta Isten]** Vö. EP 3.101–137; 5.241–243, 539–547, 561–562; 8.631–639 és *Areop.* = YP 2:527.

¹²⁰ 355–366. **mi ... intetett.]** Vö. EP 9.743 jz.

¹²¹ 357. **megcsalatra]** Az eredetiben: „surpris’d”; a.m. „meglepete”. A kísértés, a bűn meglepetésszerűen, váratlanul éri az embert.

Fennen¹²² állunk, de megtévedhetünk,
 eszünk könnyen botolhat oly megejtő
 tárgyba, mivel az Ellen bűnre készít,
 365 s önkéntelen csapdába hull, ha nem
 vigyáz keményen, melyre intetett.
 Kisértést ne keress! Kerülni jobb,
 s elkerülöd, ha tőlem nem szaladsz.
 Jön a kísértés nemkeresve is.
 370 Szilárdságod¹²³ kívánod megmutatni?
 Mutasd meg engedelmes voltodat!
 Ki¹²⁴ lesz tanúd, ha megkísértetésed
 nem látja senki? Ám ha azt hiszed, hogy
 nem várt próbán szilárdabbak leszünk, mint
 375 ahogy terólad intő szózatommal
 feltételeztem, menj! Ha nem maradsz
 önként—az távolít. Menj¹²⁵ eredendő
 ártatlan voltodban! Erényeidben
 bízzál, s csak hívd segélyedül! Az Úr
 380 megtett érted mindent! Most tégy te is...”

Így szólt az ember-ős. Alázatosan,
 de makacsul felelt utószor Éva:

„Engedelmeddel,¹²⁶ így megintve, s főleg—
 mire csak célozott okos szavad—
 385 mivel a kísértés, ha nem keressük,
 minket csak készületlenebbül ér:
 még vígabban¹²⁷ megyek. Bár nem hiszem, hogy
 a Gőgös elsőbb rám, gyengébbre les...
 Mégis? Annál nagyobb szégyen bukása!”
 390 Szólt, ura kezéből¹²⁸ kezét puhán
 kihúzva, és mint¹²⁹ lenge bérci tündér,
 erdők nemtője,¹³⁰ társa Déliának,

¹²² 362–368. **Fennen ... keress!**] Vö. „Aki azt gondolja, hogy áll, vigyázzon, hogy el ne essék” (1Kor 10,12).

¹²³ 370–373. **Szilárdságod ... senki?**] Ádámnak ezzel be kellene fejeznie a beszélgetést. A folytatás, bár önmagában ártatlan, végzetes következményekkel jár. Vö. *EP* 9.1171–1175.

¹²⁴ 372–373. **Ki ... senki?**] Vö. *EP* 9.544–548.

¹²⁵ 377–380. **Menj ... te is...**] Ádám itt öntudatlanul búcsúbeszédére utal (vö. *EP* 8.633–648).

¹²⁶ 383–389. **Engedelmeddel ... bukása]** Éva utolsó makacs válasza. Hangja bármennyire is ironikus, mégis naiv és némileg ostoba, mert – Ádámmal szemben – nem fogja fel a helyzet súlyosságát.

¹²⁷ 387. **vígabban]** Eredetiben: „willinger”, JG: „még örömebb”.

¹²⁸ 390. **kezéből ... kihúzva]** A kezek egymástól való szétválása szimbolikus: egymás kezét újra csak az eposz utolsó soraiban fogják meg (vö. *EP* 4.325 jz., 12.667).

¹²⁹ 391–401. **mint ... zsengén]** Összetett eposzi hasonlat: a narrátor először hegyi vagy erdei nimfához hasonlítja Évát, aki *Délia* (Diána vagy Artemisz, a szüzességet védelmező antik istenségek) kíséretébe is tartozhatna. Éva azonban annak ellenére túlesz az antik istenségen, hogy nem rendelkezik annak *újával* és *tegzével*, csupán primitív szerszámokkal, melyek *tűztől-szűzen* formálódtak (a bukás előtt az embernek nem volt szüksége a tűzre, vö. *EP* 10.1089–1100). *Pales* a nyájak, *Pomona* a kertek és a gyümölcsfák, *Ceres* (Démétér) a földművelés istensége, akinek *Zeustól* született leányát, *Proserpinát* Hádész rabolta el (vö. *EP* 4.268–286 jz.). A különböző istenségek a földdel való munka különböző módjait jelenítik meg; Pomona állhat az erkölcsi feddhetetlenség jelképeként, ám *Vertumnussal*, az évszakok istenével való kalandjának megidézése erre némi árnyat vet (vö. *Atvált.* 14.770–771, ahol Pomona végül enged).

¹³⁰ 397. **nemtője]** (Védő)szelleme.

eltűnt^{vii} a berkek árnyán. Fürge lépte,
isten-bája legyőzi Déliát,
395 bár annak íja, tegze nincs vele,
csak kert-szerek, miket együgyű művészet
tűztől-szüzen formált, angyal hozott.
Íly díszben ő Palest formázta és
Vertumnustól menekvő Pomonát,
400 vagy tán a szűz Cerest, mikor Zeustól
Proserpinát még nem foganta zsengén.
Soká követte Ádám lángszeme
örömmel; inkább vágyta: bár maradna;
kérlelte, jöjjön vissza csakhamar.
405 Éva megannyiszor fogadta, délre¹³¹
megtér lugasukba, hogy ebédre mindent
illőn megkészítsen s a délutáni
nyugváshoz.

---

¹³¹ 405. délre] Vö. EP 9.222, 744 jz.

Ó,¹³² nyomorult, rászédett,
megtértedben hiún hívő, esendő

---

¹³² **408–415. Ó ... üdvödet]** A szereplő közvetlen megszólítása (aposztrofé) a szenvedély (pathosz) növelésére már Homérosznál használatos: „Kit kaszaboltál ott le előbb és kit legutolszor, / Patroklosz, hogy az istenek immár halni hivattak?” (*Il.* 16.692–693).

- 410 Éva! Ó, sanda vég! Te már soha
nem lelsz az Édenben se édes étket,
se mély szunyást!¹³³ Édes virágok, árnyak
közt pokol gyűlölet les rád: hogy úad
szegje, vagy visszaküldjön elrabolva¹³⁴
- 415 hitedet és ártatlan üdvödet.
- Mert már hajnal hasadtán¹³⁵ jött az Ellen,¹³⁶
látszatra csak kigyó,^{viii} keresve, hol
lelné a most még árva párt, de bennük
csirában mind egész fajukat: remélt
- 420 ragadmányát. Kunyhón,¹³⁷ mezőn kereste,
nyájas liget-sűrűsben, kertben, ahol
ültetvényük virul, vagy enyh-helyük
forrás, árnyas patak zugán. Kutatta
kettejüket, bár jobb szerette volna,
- 425 ha csak Évára lel; dehogy remélt
ily ritka véletlent! De óhajára,
mit nem remélt: meglátja egymagát
Évát nagy illat-felleg-fátylasan.
Félig láthatta csak—hol¹³⁸ állt, körül
- 430 oly sűrűn burjánzott-tüzelt a rózsza.
Le-legörnyedt, hogy a rózsza gyöngye szárát
föltámogassa, mert azúr, bibor,
aranypettyes¹³⁹ vidám feje lecsüng
támasztalan. Mind megkötözte mirtusz-
- 435 kötéllel¹⁴⁰ bájosan, magát feledve,
ki legtündébb, támasztalan virág¹⁴¹—
oly messze gyámola, s a vész közel!
Sátán¹⁴² lopózik cédrus, pálma, fenyves
árnyában, majd oson röpkén, merészen
- 440 rejtőzve-láthatón¹⁴³ az út szegélye,
bokor s virág között, mit a Nő keze

¹³³ 412. se mély szunyást!] Vö. EP 4.799–802, 5.3–11, 9.1054–1062, 10.873–1124, 11.129–132 jz.

¹³⁴ 414–415. elrabolva ... üdvödet.] Soráthajlás.

¹³⁵ 416. hajnal hasadtán] A bűnbeesés napjának reggele, az eposzi cselekmény 31. napja (vö. EP 9.47–51 jz., 184).

¹³⁶ 416. Ellen] Eredetiben: „fiend”, a.m. „ördög”.

¹³⁷ 420–465. Kunyhón, ... szándokát] A Paradicsom mint idill (locus amoenus) utolsó megjelenítése az eposzban: az idill a közlő tragédia fenyegető árnya alatt nem mentes az érzelmek felkeltésére alkalmas finom *pathosztól*. Vö. EP 4.143–159 jz.

¹³⁸ 429–430. hol ... rózsza.] A virágok között megpillantott Éva Boticelli *Primavera* (*A Tavasz*) című festményének képvilágát idézi, amelyet Milton fiatalkori itáliai útja során láthatott; vö. EP 8.59 jz. Vö. EP 9.222, 900–902 jz.

¹³⁹ 432–433. azúr, bibor, / aranypettyes] A szűz Minerva (Pallasz), a bölcsesség istennőjének színei.

¹⁴⁰ 434–435. mirtuszt- / kötéllel] A mirtusszal megkötözött rózsák a korabeli emblematikában az erénnyel támogatott boldogságot jelképezik.

¹⁴¹ 436. támasztalan virág] Rendkívül gondosan előkészített metafora (vö. 428–435 sor). Éva *támasztalansága* jelenthet önállóságot és gyámoltalanságot is.

¹⁴² 438–439. Sátán ... röpkén] A mozgásigék (*lopózik, oson*) az eredetiben jobban illenek a kigyó lábatlanságához: „drew” és „travers’d” (JG: „vonul”, „halad”). A kigyó mozgásához vö. EP 4.352–354, 9.499–501 jz.

¹⁴³ 440. rejtőzve-láthatóan] Az eredetiben „now hid, now seen”, a.m. „hol rejtőzve, hol láthatóan” (JG: „Bújva most / Most láthatóan”).

szébbé¹⁴⁴ formált, mint mind ama kert, ahol
lakott Adonis vagy híres Alcinous,
ki vendégelte Odysseust, vagy a nem-
445 költött liget, ahol a bölcs király
egyiptomi mátkájával enyelgett.
Csodálta a helyet, de legkivált
a nőt. Mint ki városba zárva él,¹⁴⁵
ahol zsufolt^x házak, sűrű csatornák
450 döglesztik a leget, s kiszabadul
nyár-reggel,¹⁴⁶ hogy szép faluban, tanyán
fellelegezzen... szín gyönyörre lel:
kéj¹⁴⁷ a vetés-, tehén-, petrence-, tej-szag,
minden falusi kéj, falusi hang;
455 s ha nimfa-léptű szép szűz csöppen arra:
mi szépnek látszott, még szebb lesz neki,
főleg a lány, kiben minden gyönyör
összpontosul—ily kéj nyugózta le
Sátánt e virágkert, Éva zúga^x láttán.
460 Így korán, egyedül!¹⁴⁸ Alakja égi,
de angyalnál gyöngédebb nőies;
ártatlan bája, minden moccanása,
nyilvánulása megbűvölte a Kígyó
ármányát, s édes elragadtatás
465 rabolta el dühét, vad szándokát.
Gazságától a Gaz megfosztva állt,
s egy ideig bárgyúan jó maradt¹⁴⁹
fullánkját-vesztve, ártalmat, dühöt,
gyűlölséget, bosszút feledve, ám
470 a tűz¹⁵⁰ Pokol, mi mindig benne ég,
még az Egekben is, végét szegi
kéjének, s annál jobban gyötri, minél több
kéjt lát, mi mind nem néki osztatott.
Rádöbben bosszujára, ártalom-
475 eszméire, s így gyújtja föl dühét:

„Eszmék,¹⁵¹ hová ragadtatok?! Mi báj
igéz, hogy elfeledtem, mi hozott

¹⁴⁴ **442–446. szébbé ... enyelgett]** Összetett hasonlat, amely szerint Éva paradicsomi környezete messze felülmúlja az antik világ és a Biblia híres kertjeit. Adonis kertjét Edmund Spenser énekelte meg (*FQ* 3.6); Alkinoosz (*Alcinous*) phaiák fejedeleme kertjéhez ld. *EP* 5.350 jz.; *a nem-költött liget a bölcs királyé*, Salamoné, aki elvette az *egyiptomi fáraó leányát* (1Kir 3,1).

¹⁴⁵ **448. városba zárva él]** Milton a természet idilljét állítja élesen szembe a városi világ kellemetlen érzéki tapasztalatával. Vö. *EP* 9.1094–1100 jz.

¹⁴⁶ **451. nyár-reggel]** Milton a képi szinten is jelzi a jelenet időzítését (vö. *EP* 3.74–76 jz., 632–634 jz.; 9.416).

¹⁴⁷ **453. kéj]** JG: „gyönyör”. A szakasz fordításában JI még háromszor használja a *kéj* kifejezést (458, 472, 473. sorok); Milton a „delight”, illetve – az utolsó alkalommal – a „pleasure” szavakat használja.

¹⁴⁸ **460. Így korán, egyedül!]** Vö. *EP* 9.195–202, 390–408, 416.

¹⁴⁹ **467. bárgyúan jó maradt]** Az eredeti („Stupidly good”) szállóigévé vált.

¹⁵⁰ **470. a tűz ... ég]** Vö. „mint a belpoklos poklát, mely benne rohad” (Babits, „Intelem vezeklésre”) és *EP* 4.17–23, 74–80.

¹⁵¹ **476–496. „Eszmék ... török!”]** Sátán belső monológja, szinte meghasonlik önmagával, amikor azt a szépséget csodálja, amelyet most éppen megrontani készül.

ide? Ármány,¹⁵² s nem szeretet, sem az
 Éden reménye: Pokol helyett, hogy itt
 480 gyönyört¹⁵³ ízlelhetek... Gyönyör¹⁵⁴ nekem
 csupán a rontás, más öröm nekem
 mind veszve már! Nem hagyhatom szaladni
 a rám mosolygó alkalmat!¹⁵⁵ Magában
 a nő, kiszolgáltatva támadásnak!
 485 Messze látok körül: nincs itt ura,
 kinek inkább félem különb eszét,
 izmát, vitéz-merszét, dalia testét,
 bár földi anyagból gyúrták, azért
 nem gyatra ellenfél: sebezhetetlen,¹⁵⁶
 490 míg én nem; régi¹⁵⁷ égi lényemet
 oly gyöngévé alázta kín, Pokol!
 Szép nő. Isteni szerelemre méltó!
 Nem félelmes, bár¹⁵⁸ szépség, szerelem
 félelmet kelt, ha erősebb gyűlölet
 495 nem illeti. Szeretettel eltakart¹⁵⁹
 ármány—vesztére most eképp török!”

Szólt az ember kigyóba^{xi} bújt, gonosz
 ellenfele, és Évához suhant;
 nem¹⁶⁰ mint most: földön tekergőzve hasmánt,
 500 de hátsóján spirálba tornyosult
 tekervényen tekervény, míg fejét
 taraj tetőzte, és parázs szeme:
 kárbunkulus.¹⁶¹ Zöld-arany csillagos
 nyaka fölnyúlt a körtekerceken,
 505 mik a fűben kigyóztak^{xii} számosan.
 Alakja tetszetős; azóta¹⁶² sincs

¹⁵² **478. Ármány]** Az eredetiben „hate”; JG: „Gyűlölet”.

¹⁵³ **480. gyönyört]** Az eredetiben mindkétszer „pleasure” (vö. EP 9.453 jz.)

¹⁵⁴ **480–481. Gyönyör ... rontás]** Vö. EP 9.130.

¹⁵⁵ **483. mosolygó alkalmat!]** A megfelelő *alkalmat* (Kairosz, Occasio) gyakran ábrázolták a reneszánsz-kori ikonográfiában a testiségével, mezítelenségével csábító nőként, s a női természetet gyakran hozták összefüggésbe a lehetőséggel (opportunity).

¹⁵⁶ **489. sebezhetetlen]** Eredetiben: „exempt from wound” (JG: „sebheterlen”). Sátán a testi sebezhetetlenségre utal.

¹⁵⁷ **490–491. régi ... Pokol!]** Vö. EP 1.84–87 jz., 6.334–359. Sátán érzi magában a változást, de rosszul értelmezi. Nem ismeri fel, hogy valódi oka a bűn, hanem olyasminek tulajdonítja (*kín, Pokol*), ami már maga is következmény.

¹⁵⁸ **493–495. bár ... nem illeti.]** Amint ezt Sátán már meg is tapasztalta, vö. EP 4.855–857.

¹⁵⁹ **495–496. eltakart ... török!]** Vö. „lásson ártatlan virágnak, / S légy kígyó alatta” (*Macbeth* 1.5, Szabó Lőrinc ford.).

¹⁶⁰ **499–505. nem ... számosan.]** A Biblia szerint a kígyó büntetése, hogy a hasán kell járnia (1Móz 3,14). Ebből a premodern írásmagyarázók azt a következtetést vonták le, hogy előtte nem a földön csúszott, hanem fel tudott emelkedni, és a farkára támaszkodva függőlegesen tartotta magát mozgás közben (vö. pl. Whitney 24). Milton is ezt a hagyományt követi. Vö. EP 10.177.

¹⁶¹ **503. kárbunkulus]** Itt: vörös színű drágakő. Vö. EP 7.499.

¹⁶² **506–512. azóta ... Capitoliumi.]** Összetett negatív hasonlat, amelyben a narrátor a különböző mitológiai kígyókkal hasonlítja össze a Sátán által lelkesített paradicsomi kígyót. Kadmosz (*Cadmus*) Théba alapítója volt, öregkorában Illíriában bolyongott és egy önmagára kimondott átok miatt kígyóvá változott; felesége Harmonia (*Hermione*) szintén kígyóvá változott, amikor testéhez ért (*Átvált.* 4.563–603). *Epidaurus istene* Aszklepiosz, aki kígyó formájában ment Rómába, hogy véget vessen a pestisnek (*Átvált.* 15.622–744). Sátánhoz hasonlóan ő is magasra, felnyúló, tarajos és tekergőző volt. *Ammon Zeus*: Plutarkhosz meséli Nagy Sándor anyjáról, *Olympiász*ról,

- csodásabb kígyó—nem volt szebb az az illir,
 mellyé vált Cadmus és Hermione,
 sem Epidaurus istene, se mellyé
- 510 Ammon Zeus lett, sem a Capitoliumi.
 Az Olympiással pározott, ez a hölgyel,
 ki Scipiót szülte, Róma nagy diszét.
 Ferde tartással, mint ki közeledni
 óhajt, de fél, hogy rosszkor érkezik:
- 515 útját oldalt veszi. Miként hajó, mit
 ügyes hajós kormányoz torkolat,
 hegyfok előtt, s szél-fordultán vitorlát
 vált—így teker, s farkát csavarja csak
 (a Hölgy láttára) kackiás tekerccsé,
 520 hogy elbűvölje.^{xiii} Munkájában Éva
 hallotta, lomb zörög, de nem figyelt;
 megszokta már, előtte a mezőn
 játszik a sok barom: szavát lesi
 inkább, mint Circéét¹⁶³ a változott nyáj.
- 525 Szivet vesz a kígyó, elébe áll
 hivatlan, ám csodálva, hajtogatja
 taraj-tornyát, zománc-sikos nyakát,
 hajbókol, nyalja Éva lábnyomát.
 Szép néma hízelgése végre is
- 530 a nő szemét magára vonja; boldog
 figyelme-nyervén, és saját¹⁶⁴ kígyó-
 nyelvével, vagy a levegőt magát
 hangzásra bírva, kezdi a kísértést:
- „Ne¹⁶⁵ ámuj,¹⁶⁶ ha ámulni tudsz, királynő!¹⁶⁷
- 535 Hisz csak te vagy csoda! Ne fegyverezd¹⁶⁸
 szelíd szép Mennyed: szemed megvetéssel,
 hogy így közelgek hozzád, és mohón
 bámullak egyedül, s nem ijedek
 szemöldököd láttán, mely így felajzva

hogy Philipposz rajtakapta, miközben egy kígyóval hált. A delphoi jósda azután Ammón-Zeuszként azonosította a kígyót (*Nagy Sándor* 2; vö. még *EP* 4.277–282 jz.). A *Capitoliumi* kígyó nem más, mint Jupiter Capitolinus, aki kígyó alakjában tette magáévá a Hannibált legyőző Scipio Africanus anyját.

¹⁶³ **524. mint Circéét]** Kírké varázslónő, aki Odüsszeusz társait disznókká változtatja (*Od.* 10.212–219; *Átvált.* 14.1–74). Az allúzió Éva varázsos személyiségére ugyanúgy utalhat, mint a vágy lealacsonyító voltára.

¹⁶⁴ **531–533. saját ... kísértést]** Jellegetes miltoni *vagy* (vö. *EP* 1.9 jz.), amely nyitva hagyja az írásmagyarázók által vitatott kérdést, hogy Sátán pontosan milyen módon beszélt a kígyóból, amelynek nem volt emberi beszédre alkalmas szerve. Vagy az állat *nyelvé*t használta az artikulációhoz, vagy közvetlenül a kígyóból kiáramló *levegő* hullámain formálta úgy, hogy beszéd**hang**gá alakuljanak.

¹⁶⁵ **534–551. „Ne ... kísértődül.”]** Sátán első szavainak célja nemcsak a jóindulat megnyerése (*captatio benevolentiae*); hanem Éva olyan csodálata, sőt imádata, ami a tízparancsolat szerint (2Móz 20,3–5) csak Istennek, a teremtőnek jár. Sátán Évát Istennek járó tulajdonságokkal ruházza fel, azaz bálványimádó módon viselkedik, amit Éva nem ismer fel.

¹⁶⁶ **534–535. Ne ... csoda!]** Az eredetiben szójáték a „wonder” szóra; JG: „Fejedelmi Úrnő, ne csodáld, ha tán / Csodálni tudsz, ki csoda vagy magad”.

¹⁶⁷ **534. királynő]** Az eredetiben „sovrán Mistress”. A „szuverén” Isten számára foglalt szó, amit Éva nem hárít el. Sátán Éva megszólításait a kísértés dinamikájához igazítja (vö. *EP* 9.540, 614, 628, 688, 738).

¹⁶⁸ **535. Ne fegyverezd]** Sátán a petrarkista költők bevett gyakorlata szerint a „kegyetlen úrnő” toposzát használja hízelkedésében. Éva Rafael elbeszélésében hallott fegyverekről (vö. *EP* 7.296).

- 540 még zordabb! Legszebb mása alkotódnak!¹⁶⁹
 Rád bámul minden élő, kik neked
 adattak, s égi bájaid imádják
 révületben.¹⁷⁰ Méltón ott látszanál,
 hol mindenek csodálnak! Ám e vad,
 545 zárt térben,¹⁷¹ barmok közt, kik oktalan
 szemlélőid, s félig se képesek
 meglátni, mi benned szép—kivéve egy
 férfit... (de egy: mi az!)—, ki lát:¹⁷² Pedig
 istennőt istenek közt¹⁷³ kéne látni,
 550 imádni kéne számtalan angyaloknak,
 szolgálva néked kíséroidül.”

Előszavát¹⁷⁴ így kezdte a Kísértő.
 Éva¹⁷⁵ szívébe szúrta mind e szók,
 bár ámult: szóval mint beszél kígyó.^{xiv176}

- 555 Megzavarodva így felelt neki:

„Ez mit jelentsen? Emberek szavával
 szól állat, emberi érzéseket!¹⁷⁷
 A nyelven-szólást, hittem, megtagadta
 Isten az állattól, kit alkotása
 560 napján beszédre némának teremtett.
 Lehet érzése—sejtem, hisz szemükben,
 tettükben gyakran csillan értelem.
 Tudtam, te vagy, kígyó,^{xv} a legravaszabb
 állat,¹⁷⁸ de nem, hogy emberszót beszélsz!
 565 Ismételd e csodát, és mondd, hogyan
 lettél némából szólóvá, s irántam
 kedvesebb, mint a többi állat, amelyet
 naponta látok? Tőlem ily csoda
 odaadó figyelmet érdemel.”

¹⁶⁹ 540. **Legszebb mása alkotódnak!**] Vö. 1Móz 1,27.

¹⁷⁰ 541–543. **Rád ... révületben.]** Zsolt 8 sátáni kiforgatása (travesztíája).

¹⁷¹ 544–545. **e vad, / zárt térben]** Az eredetiben „this enclosure wild”; JG: „zárt / Vadonban”. Az „enclosure” szó a kora modern angolban elsősorban a „bekerítésekre,” azaz az eredetileg közös használatban levő földek kisajátítására utal (pl. juhlegeltetés céljából).

¹⁷² 548. **ki lát?]** A látszat és valóság témakörének részeként (vö. EP 5.628 jz.) az eposz visszatérő kérdése, hogy az érték belső tulajdonsága-e valaminek, vagy – ahogy egy angol közmondás tartja – a szemlélő szemében lakik, illetve mit ér az érték, ha senki nem veszi észre (vö. EP 4.664–665, 5.45–49 jz., 8.15–37 jz.).

¹⁷³ 549. **istennőt istenek közt]** Vö. EP 5.81 jz.; 9.713–715 jz., 738.

¹⁷⁴ 552. **Előszavát]** Az eredetiben „Proem”; JG: „nyitányát.”

¹⁷⁵ 553. **Éva ... szók]** A fordításban sziszegést utánzó alliteráció (vö. EP 9.181 jz.).

¹⁷⁶ 554–555. **bár ... neki.]** A bibliai elbeszélésben Éva nem lepődik meg azon, hogy beszél a kígyó (1Móz 3,1–2), amit az írásmagyarázók gyakran érthetetlen naivitásnak tartottak. Milton felmenti Évát ez alól a vád alól. Az eredetiben nem *megzavarodva*, hanem – jellegzetes miltoni szóalkotással – „Not unamaz’d”, azaz „nem csodálkozás vagy ámulat nélkül” (JG: „megdöbben kissé”) *felel* (vö. EP 9.616, 897 és 10.615 jz.). A következő beszéde (556–569. sorok) szellemi erejének teljében levőnek mutatja Évát.

¹⁷⁷ 557. **emberi érzéseket!]** Az eredetiben: „human sense”, a.m. „emberi értelem”.

¹⁷⁸ 563–564. **kígyó, a legravaszabb / állat]** Vö. EP 9.85 jz.

- 570 Mire¹⁷⁹ a gaz Kisértő így felel:
 „E szép Föld császárnője, Éva, Fénylő!¹⁸⁰
 Könnyű neked kimondanom, amit
 kívánsz. Méltó, hogy engedjek neked.
 Miként a többi fűevő barom,
 575 elsőbb én is alantaslelkű voltam,
 étkem szerint: csak páromat, étke-
 met ismertem, semmi más magasztosat.
 Ám egy nap a mezőn bolyongva, messze
 csodás fa¹⁸¹ tűnt szemembe, rakva szép
 580 vegyes-szinű,¹⁸² piros s arany gyümölc-
 csel; közelebről szemléltem, édes illat
 csapott meg a lombokról, édes az
 étvágynak, még vonzóbb érzékeimnek,
 mint¹⁸³ mézizű kömény-szag, vagy juhemplő,
 585 estére tejtől duzzadt kecskecsöcs, mit
 nem szítt ki játékon kapó gida.
 Hogy tüzes vágyam oltsam, eltökéltem,
 a szép almát tüstént megízlelem;
 éh, szomj—nagy rábeszélők—öszökéltek,
 590 s a bájoló gyümölcs-szag ingerelt.
 Hamar a mohos törzsre csavarultam,¹⁸⁴
 mert a földről csupán te éred el
 az ágat és Ádám. A többi vad
 a fa körül csak nézte, vágyva szintén,
 595 sóvár-írigyen, ám nem érte el.
 Fölkúsztam hát, hol a gyümölcs közel
 garmadában kísértett,¹⁸⁵ hogy szakajtsak¹⁸⁶ —
 hamar belaktam, mert ilyen gyönyört
 étel-italban eddig nem lelék.
 600 Jóllakva végre furcsa változást
 vettem magamban észre: szellemem¹⁸⁷
 az ész fokát elérte, és legott

¹⁷⁹ **570–614. Mire ... alkotottnak!** Sátán Odüsszeuszhoz hasonlóan hazug meséssel éri el célját (vö. az *Od.* 6–12. énekét).

¹⁸⁰ **564. „E szép Föld császárnője, Éva, Fénylő!”** Vö. 9.534 jz. Sátán Évától magától hallotta a nevét (vö. *EP* 4.487).

¹⁸¹ **579. csodás fa** A kígyó nem nevezi meg előre a konkrét fát, így Évának nincs oka gyanakodni. A következő jelenet épp a *csodás fa* azonosítása körül forog majd (vö. *EP* 9.619–654).

¹⁸² **580–590. vegyes-szinű ... ingerelt.** Sátán Éva érzékeire akar hatni, amikor hazug elbeszélésében színeket (*vegyes, piros, arany*), illatokat és ízeket (*édes, mézizű*) jelenít meg a képzeletében, és ezzel a szünesztéziával kelti fel benne a vágyat, hogy szakítson a tiltott fa gyümölcséből.

¹⁸³ **584–586. mint ... gida.** Plinius szerint a kígyók köménnyel segítették vedlésüket; a korban elterjedt népi hiedelmek szerint pedig kecske- és juhtejjel táplálkoztak (*Nat. Hist.* 8.49; 20.254). A kömény egyúttal a hízelgés jelképe.

¹⁸⁴ **591. csavarultam** Eredetiben: „I wound me soon” (JG: „törzsök körül fonódtam”); vö. „kész a varázskör” (*Macbeth* 1.3.31, Szabó Lőrinc ford.), az eredetiben „the charm’s wound up”.

¹⁸⁵ **597 kísértett** Az eredetiben „hung / Tempting” (JG: „függött kísértő közelben”), ami Éva ártatlan kísértésének jelenetét idézi (vö. *EP* 8.303–305 jz.). Évának nincs könnyű dolga, hogy felismerje a veszélyt (vö. *EP* 9.554–555 jz.).

¹⁸⁶ **597. szakajtsak** Az eredetiben „to pluck” (vö. *EP* 7.545 jz.). Éva számára az álmából már ismerős részlet (vö. *EP* 5.68).

¹⁸⁷ **601–602. szellemem ... elérte** A kígyó által szerzett tudás spekulálásra készítette, s nem ahhoz a jótékony és hasznos tudáshoz vezette, amelyről Rafael beszélt Ádámnak.

- beszéltem is, de formám ez maradt.
 Mély és magas eszmélkedésbe kezdtem,
 605 és szemlélttem immár fogékony ésszel
 Égen, Földön, Középen mind megannyi
 látható dolgot, szépet, jót, de minde^{xvi}
 szépet és jót im^{xvii} egyesülve látom
 isteni jelenésed s bájaid
 610 menny-sugarában; mása kellemednek
 nem akad egy se, és ez ösztökélt,
 hogy bár talán terhedre, erre térjek,
 s bámuljalak, imádjalak, ki méltán
 vagy királynője minden alkotottnak!¹⁸⁸
- 615 Így szólt a lelkesült,¹⁸⁹ ravasz kigyó,
 könnyelmű Éva egyre jobban ámult.¹⁹⁰
 „Túlzó dicséreted kétséget ébreszt
 a gyümölcs erénye felől, amit először
 te próbáltál ki. De¹⁹¹ mondd, hol nőtt e fa,
 620 mily messze? Istennek sok fája nőtt
 az Édenben, sokféle, ismeretlen
 nekünk, oly bőségből szemelhetünk,
 hogy érintetlenül hagyjuk zömét,
 s az csüng romlatlanul, mig^{xviii192} emberek
 625 nem nőnek gondozásukért, s segítenek,
 hogy a Tenyészet szórja vemheit.”¹⁹³
- Az álnok vipera vigan^{xix} felel:
 „Itt van, királynő,¹⁹⁴ nem hosszú az út.
 A mirtusz-sor mögött van egy lapály,
 630 forrás mellett, tul^{xx} egy kicsiny, virágzó
 balzsambozóton. Ha vezérletem
 meg nem veted, hozzá viszlek hamar.”
- „Vezess!”¹⁹⁵—szólt Éva.

Gyorsan tekereg

635

¹⁸⁸ **614. királynője minden alkotottnak!**] Az eredetiben „Sovran of Creatures, universal Dame”, a.m. „teremtények szuverén ura, a mindenség nagyasszonya” (szó szerint „mindenségbeli nagyasszony vagy úrnő”); JG: „minden alkotottak / Királynéjának, Világ Asszonyának”. A két cím a korábbi és majdani megszólításokat kapcsolja össze (vö. *EP* 9.534, 688).

¹⁸⁹ **615. lelkesült]** Az eredetiben: „spirited” (JG: „elmés”), a.m. „lélektől mozgatott”, „megszállott” vagy „energikus”.

¹⁹⁰ **616. egyre jobban ámult.]** Az eredetiben „Yet more amaz’d” (JG: „Megdöbben”), vö. *EP* 9.554–555 jz.

¹⁹¹ **619–623. De ... zömét]** Évának nincs oka gyanakodni, a színlelésen nem láthat át (vö. *EP* 3.697–705; 5.628 jz.; 9.579 jz., 649–656).

¹⁹² **624–625. mig ... segítnek]** Vö. *EP* 4.736–739 jz.

¹⁹³ **626. a Tenyészet szórja vemheit.]** A természet megszabaduljon terhétől. Az eredetiben „Beareth”, ami utalhat a méh gyümölcseire is; JG: „Könnyíteni a természet szülését.—”

¹⁹⁴ **628. királynő]** Az eredetiben „Empress”; JG: „Királyné!” Vö. *EP* 9.534 jz.

¹⁹⁵ **633. „Vezess!”]** Évát a kigyó ugyanolyan sikeresen manipulálja, majd engedésre, engedelmességre, azaz aktivitásra készíti, mint Shakespeare Richárdja Lady Anne-t (*III. Richárd* 1.2).

635 gubancban a kígyó, hogy egyenesnek
tessék gubanca; cselvetésre gyors.
Taraját gyújtja már öröm s remény;
mint¹⁹⁶ bolygó tűz, mit ugy^{xxi} sűrít be zsíros
gőzből az éj meg a környező hideg,
majd lángragyujt a mozgás, s mit—beszélük—
640 gonosz szellem vezet; cikáz, ragyog,
s álnok fénnel tévútra csalja az
ámuló éji vándort—ingoványba,
szittyóba,¹⁹⁷ lépba, tóba, hogy segélytől
távol csak elnyelődik, elveszik:
645 így villogott a zord kígyó, a nőt
csapdába víve, hiszékeny ósanyánkat,
tilalom-fához, jajjaink gyökéhez.
Azt látva Éva gyámolához így szólt:

650 „Kár¹⁹⁸ volt a fáradás, hiába-út,
kígyó! E fa¹⁹⁹ nekem gyümölcstelen,
bármily dusan^{xxii} terem. Erényei
hite maradjon így csupán veled!
Csodás, ha így hat. Ám²⁰⁰ e fát mi nem
érinthetjük—az Úr parancsolál!
655 Egyetlen²⁰¹ lányául hagyá szavának,
másban urak vagyunk, s eszünk a Törvény.”²⁰²

Rá a Kisértő fondoran felelt:
„Azt²⁰³ mondta hát²⁰⁴ az Isten, hogy e Kert
egy fájának gyümölcséből se égy,²⁰⁵
660 s föld, lég urának tett kettőtöket?”

Éva még büntelen felelt: „A kertben²⁰⁶
minden fának gyümölcséből ehetsz,
hanem a kertközépi tetszetős
fának gyümölcséből ne égy—az Úr szólt—,
665 ingyen²⁰⁷ se illesd, hogy belé ne halj!”

¹⁹⁶ **637–644. mint ... elveszik:]** Az *ámuló éji vándort* útjáról letérítő *bolygó tűz* vagy lidércfény a kora modern gondolkodásban (is) a *gonosz szellemektől* származik. A lidércfény hagyományosan az önbecsapás jelképe.

¹⁹⁷ **643. szittyóba]** Mocsarakon, lépokon növő virágos növény.

¹⁹⁸ **649–656. „Kár ... Törvény.”]** Éva itt egy pillanatra megáll, és emlékezik az isteni tiltásra, ami számára még kötelező érvénnyel bír.

¹⁹⁹ **650. E fa]** Vö. *EP* 9.579 jz.

²⁰⁰ **653–654 Ám ... parancsolál!]** Vö. 1Móz 3,3 és *EP* 4.521–522 jz., 7.47 jz.

²⁰¹ **655–656. Egyetlen ... vagyunk]** Az *Egyetlen* parancsolathoz vö. *EP* 1.30–31 jz.

²⁰² **656. másban ... Törvény!]** Vö. *EP* 8.339–341 jz.

²⁰³ **658–660. „Azt ... kettőtöket?”]** Vö. 1Móz 3,1, a bibliai elbeszélésben a kígyó első megszólalása, a kísértéstörténet kezdőpontja. Milton olyan kerettörténetet alkotott, amelybe szervesen illeszkedik a forrásszöveg. Az ironikus szembeállítás (660. sor) Milton leleménye, aki ezzel az eposz egyik alapmotívumát (vö. *EP* 8.339–341 jz.) kapcsolja az eposz középpontjához.

²⁰⁴ **658. hát]** Az eredetiben (1Móz 3,1 alapján) „Indeed?”, JG: „Valóban?” Ugyanezt a kérdést használja Iago is több alkalommal is Othello „elcsábításánál” (*Othello* 3.3.202 stb.).

²⁰⁵ **659. égy]** Egyél (ld. még 664. sor).

²⁰⁶ **661–665. „A kertben ... halj!]** Vö. 1Móz 3,3 és *EP* 4.521–522 jz., 8.317–329 jz.

²⁰⁷ **665. ingyen]** Következmények nélkül.

Kurtán²⁰⁸ alig végezte, a Ravasz,
 orcátlanabbul még új^{xxiii} szerepet
 vett föl: színlelte lámcsak, ő az ember
 sérelmén háborog, szeretve, érte
 670 égve, s mint dúlja szenvedély, vadul
 kigyózik erre, arra, azért nemes
 emelkedetten, mint ki nagyba kezd.
 Mint²⁰⁹ mikor Athénben, vagy a szabad
 Rómában, hol a szónoklat virult
 675 (azóta néma!), híres régi szónok
 nagy ügyben szólni kezd: csak áll magába
 merülve, s már az állta, mocnása
 lebűvöl^{xxiv} minden hallgatót, mielőtt
 szólalna, és legott a tárgyra tér,
 680 mintha igazságért-izzó heve
 nem tűrne bevezetést—igy áll, mozog
 magasztos szenvedéllyel a Kisértő:

„Ó,²¹⁰ szent,²¹¹ ó, bölcseségadó^{xxv} növény,
 tudásnak anyja,²¹² most érzem hatalmad
 685 igazán bennem, nem csak értve a
 dolgok okát, de kiszimatolva mind a
 bölcsnek ítélt Hatalmak útait.
 Mindenség Királynője!²¹³ Ó, ne higgy
 halálriasztásnak! Nem lész halott!²¹⁴
 690 Mitől is? A gyümölcstől?²¹⁵ A tudás
 életet ad. A Tiltótól?^{xxvi} Tekints rám!
 Én²¹⁶ érintettem, ettem,²¹⁷ s élek ím,

²⁰⁸ **666–682. Kurtán ... Kisértő:]** Milton elbeszélői beszúrása: előre minősíti a Sátán/kigyót, amikor rávilágít annak hazug szerepjátására, és a görög, illetve római szónokok színészi teljesítményéhez hasonlítja annak manipulatív, megtevesztő szavait.

²⁰⁹ **673–681. Mint ... mozog]** Összetett eposzi hasonlat, amelyben a narrátor a nagy antik szónokok, Démoszthenész vagy Cicero képét idézi fel az *azóta néma* (azaz: már nem használatos) athéni vagy római ékesszólás virágkorára való utalással. Milton maga is írt szónoklatokat, diákkori *prolusioi*, illetve az *Areop.* jó példái ennek (az utóbbi azonban nem előadásra készült).

²¹⁰ **683–736. „Ó ... Szakajtsd le!”]** Sátán nagy manipulatív beszéde többszörösen is bálványimádás: először a növényhez, majd Évához mint a „Mindenség királynőjéhez” mond fohászt. Módszere a kérdés és a felelet: a saját maga által feltett kérdéseket maga válaszolja meg.

²¹¹ **683. Ó, szent, ... növény]** Az eredetiben: „O Sacred, Wise, and Wisdom-giving Plant”; JG: „Oh szent, oh bölcs és bölcsességadó / Növény”.

²¹² **684. tudásnak anyja]** A kísértés része, hogy Sátán matriarchális világrendre utal.

²¹³ **688. Mindenség Királynője!]** A kísértés megszólításokkal keretezett (vö. EP 9.738), utolsó szakaszának bevezető felütése. Sátánnak ez az utolsóelőtti túlzó dicsérete a jelenet drámai szempontból talán legironikusabb mozzanata. Isten rendelése szerint Éva a világ (a Föld, illetve a kozmosz) úrnője, nem a – mennyet, káoszt, poklot is magában foglaló – *Mindenségé*. Azzal, hogy a kísértésnek enged, még az egyszerű falusi címet, a *kaszásoktól az aratás királynőjének* járó füzért is elveszíti (vö. EP 9.534 jz., 614, 628, 846–848, 900–902).

²¹⁴ **689. Nem lész halott!]** Vö. 1Móz 2,17.

²¹⁵ **690. Mitől is? A gyümölcstől?]** Sátán felsorolja a halál lehetséges okait, és egyenként racionálisan cáfolja őket.

²¹⁶ **692–695. Én ... merészkedtem.]** Sátán érvelésének megalapozása. Ő – mint kígyó – evett a (tiltott) gyümölcsből, és a következmény nem a beigért halál lett (*élek ím*), hanem *magasabbrendű (különb) lét*. A gondolatmenet hallgatólagos – és megalapozatlan – előfeltevése, hogy az embernek adott tilalom az állatokra is érvényes. Éva ezt a lehetőséget csak akkor veti fel, amikor már túl késő, de jelentőségét akkor sem ismeri fel (vö. EP 9.876 jz.).

²¹⁷ **692. érintettem, ettem]** Vö. EP 7.47 jz.

sőt különb létet nyertem tőle, mint
 amit kirótt a Végzet,²¹⁸ még magasabbra
 695 merészkedtem. Embernek²¹⁹ zárva van,
 mi nincs baromnak? Isten ily kicsiny
 botlason dühre gyúl? Vagy nem dicséri
 épp hős erényetek, ha—bármi légyen
 a halál²²⁰—beígért kínja nem riaszt
 700 a tettől, mely különb életre visz:
 jó- s rossz-tudásra.²²¹ A jóéra? Nem
 méltányos ez? Rosszéra? Ha való
 a rossz,²²² miért ne ismernők, hisz akkor
 könnyebb kerülni? Ezért²²³ nem verhet Isten,
 705 ha ő igaz! S ha nem: nem isten úgy.
 Nem követendő; félendő.²²⁴ Halál-
 iszonytok az iszonyt elűzi épp.
 Mért tiltja hát? Hogy megriasszon, és
 alantas és tudatlan állapotban
 710 tartson szolgálóinak? Hisz tudja, mely nap
 ízlelitek, látónak hitt, de mégis
 vak szemetek megnyílik teljesen,
 s lát élesen, és lesztek²²⁵ istenekkel
 egyenlőkké: jó s rossz tudóivá,²²⁶
 715 mint ők! Ti²²⁷ istenkké, hogyha én
 belül emberré lettem—így arányos,
 én állatból emberré, emberekből
 ti istenné, s így haltok meg talán: az
 embert levetkeztén,²²⁸ felöltitek
 720 az istent—e halál kívánatos,
 bár tiltva... a jelennél ez se rosszabb!²²⁹

²¹⁸ **694. Végzet]** Vö. *EP* 1.117 jz.

²¹⁹ **695–696. Embernek ... baromnak?]** Sátán beszéde a jó és a rossz kérdéskörét tárgyalja; ez az erkölcsfilozófia területe. Az erkölcs – amelynek a lehetőségét az isteni tilalom teremti meg – valóban megkülönbözteti az *embert* az állattól. Ezt a különbséget forgatja ki Sátán kétszeresen is. Egyrészt az erkölcs helyett a tudásra értelmezi, másrészt abból, hogy az állatok erkölcsileg nem felelősségre vonhatók, nem a nagyobb szabadságuk vagy kiváltságuk következik, hanem az éppen alacsonyabb rendűségük jele. Az eltorzított előfeltevésekre épített gondolatmenet ellentmondásra vezet istenségével kapcsolatban is.

²²⁰ **698–699. bármi légyen / a halál]** Vö. *EP* 4.432 jz., 8.327 jz. Sátán itt is színlel, hiszen ő már találkozott a Halállal (vö. *EP* 2.656–837).

²²¹ **701. jó- s rossz-tudásra]** Vö. *EP* 9.1063–1065 jz.

²²² **702–703. Ha való / a rossz]** Sátán szerint, ha a rossz valóságos, akkor megismerhető és így elkerülhető.

²²³ **704–705. Ezért ... úgy.]** JG: „Nem lehet / Hogy sújtson és igazságos legyen / Isten, s ha nem igazságos — nem Isten.”

²²⁴ **706. Nem követendő; félendő.]** *Nem követendő*, nem *félendő*.

²²⁵ **713–715. lesztek ... ők!]** Vö. 1Móz 3,5. A többes számú alakkal (*istenekkel*) Milton hűen követi a bibliai szöveget, de Sátán érvelése ezzel el is bizonytalanítja az ígéret tartalmát (vö. *EP* 1.119 jz.) A megistenülés ígérete a kísértés központi gondolata (vö. *EP* 5.73–85; 9.549, 609, 715–723, 738 és 795–796, 808–810, 874, 884, 891, 943–945, 1020–1021).

²²⁶ **714. jó s rossz tudóivá]** Vö. *EP* 9.1063–1065 jz.

²²⁷ **715–718. Ti ... istenné]** Sátán érvelésének központi – analógiás – gondolata. Ha ő – a kígyó – a tiltott gyümölcs evése nyomán *állatból az emberek* szellemi szintjére emelkedett, akkor az *emberek* is egy szinttel magasabbra lépnek majd tőle, tehát angyalokká, illetve *istenkké* (az eredetiben végig többes szám) válnak.

²²⁸ **719. embert levetkeztén]** A Krisztus-himnusz (Fil 2,5–11), az isteni megüresítés (kenózis) ördögi megfordítása (vö. *EP* 3.250–279).

²²⁹ **721. a jelennél ez se rosszabb!]** Az eredetiben: „which no worse then[!] this can bring”; JG: „Hisz gonoszabbat nem hoz rátok ennél”.

S ha²³⁰ ember isten ételét eszi,
 mért ne lehetne istenné? Hogy²³¹ ők
 előbb voltak? Szeretnék elhíttetni
 725 ezzel, hogy minden tőlük származik.
 Én kétlem. Hisz²³² azt látom, hogy a Nap
 melengeti a Földet, és teremt
 mindent, ők semmit. Vagy ha ők csináltak
 mindent: ki²³³ zárta a jó és rossz tudását
 730 e fába, hogy ki ízleli, engedelmeük
 nélkül tudóssá lesz? S mért bűn, ha az
 ember eképp tudást nyer? És mit árt
 az Istennek tudástok, és e fa
 mit adhat néktek ellenére, ha
 735 minden övé? Vagy tán irígy? Lakozhat
 irígység Istenben?²³⁴ Ez s még nagyobb
 okok mutatják: szükségtek van e
 gyümölcsre. Ember-istennő!²³⁵ Szakajtsd le!²³⁶

Szólt,²³⁷ és a nő szívébe cselvető
 740 szavai könnyü útra leltek. Éva²³⁸
 rábámult a gyümölcsre—már a képe
 is kísértő, s hozzá fülébe csöng még
 a Csábító szava: oly ésszerűnek,²³⁹
 igaznak tetszik.²⁴⁰ És közel a Dél,²⁴¹
 745 s gerjeszt vad étvágyat, mit még fokoz
 az édes alma-szag,²⁴² sóvár szemét

²³⁰ **722–723. S ha ... istenné?]** Sátán Rafael ígéretét fordítja a visszájára, annak éppen az alapfeltételét semmisítve meg (vö. *EP* 5.509–516). Évának nem a fejlődés és a stagnálás között kell választania, hanem a fejlődés helyes és helytelen vágya között.

²³¹ **723–726. Hogy ... kétlem.]** Az eredetiben nem kérdés. Az isteni elsőség és teremtő erő Sátán egyik fő problémája (vö. *EP* 5.859–870, 9.136–150). Itt a többes számú alakkal tovább kuszálja a gondolatmenetet, amivel retorikailag előkészíti a kísértés utolsó kérdéssorát.

²³² **726–728. Hisz ... mindent]** A nap teremtő erejéhez vö. *EP* 3.624–628, 6.484–487, 8.93–96.

²³³ **729–731. ki ... lesz?]** Sátán – helytelenül – a gyümölcsnek és nem a tilalomnak tulajdonítja a fa jelentőségét (vö. *EP* 8.319–323 jz., 9.1063–1065 jz.).

²³⁴ **735–736. Lakozhat irígység Istenben?]** Vö. *EP* 6.792 jz.

²³⁵ **738. Ember-istennő]** Sátán utolsó megszólítása egyben a kísértés csúcspontja. Az utolsó szakaszt bevezető címet emberi szinten már nem lehetett fokozni, Sátán mégis rá tud erősíteni még egy fordulattal (vö. *EP* 9.534 jz., 688 jz., 713–715 jz.). Vö. *E szép Föld császárnője* (*EP* 9.571); *királynő* (*EP* 9.627).

²³⁶ **738. Szakajtsd le!]** Az eredetiben: „freely taste!” JG: „s ízleld szabadon”. Vö. *EP* 9.1000 jz. A megszólítással együtt az eredetiben egy teljes sor („Goddess humane, reach then, and freely taste”; vö. *EP* 9.7–11 jz.), amely a csúcspontja és egyben tömör foglalatja az egész kísértésnek.

²³⁷ **739. Szólt]** Sátán aktív szerepének vége. Innentől szinte észrevétlenül eltűnik a szövegből, mint ahogy Éva szeme elől és az egész jelenetből is. Vö. *EP* 9.790 jz.

²³⁸ **740–741. Éva ... gyümölcsre]** Vö. 1Móz 3,6. Az egész itt kezdődő jelenet – Éva bukása – a vers első (hosszabb) felének dramatizálása (vö. *EP* 9.1006–1007 jz.).

²³⁹ **743. ésszerűnek]** Az értelem és a hit viszonya a keresztény teológia egyik alapkérdése, és abban minden irányzat egyetért, hogy Isten meghaladja az emberi értelmet, ésszel teljesen nem felfogható. A tilalom – mint isteni eredetű rendelkezés – nem racionális parancs, hanem az ember engedelmességének záloga (vö. *EP* 3.98–99 jz.; 8.234–236 jz., 319–323 jz.). Sátán egész retorikáját arra irányítja, hogy a tilalom irracionálisát megmutassa, és ezzel Évát rávegye az erkölcsi parancs áthágására. Vö. *EP* 9.355–366.

²⁴⁰ **744. tetszik]** Tűnik; kulcsszó (vö. *EP* 5.628 jz.).

²⁴¹ **744. közel a Dél]** Vö. *EP* 4.30–31 jz.; 9.58–69 jz., 222, 409.

²⁴² **746. alma-szag]** Az eredetiben „the smell / So savorie of that Fruit”, JG: „a gyümölcs édes illata”. A bibliai szöveg nem nevezi meg a tiltott fa gyümölcsét. Azonosítására az alma általánosan elfogadottá vált, mivel a latin bibliafordításban a fa megnevezésében szereplő *malum* „rossz”-at és „alma”-t is jelent. Az *Areopagitica*-ban Milton

vággal igézve, mely már arra hajlik,
 hogy érintse²⁴³ vagy megkóstolja azt.
 Szabódik még, s magában így borong:

- 750 „Erényed²⁴⁴ nagy, ó legkülönb gyümölcs,²⁴⁵
 bár tiltva embernek, méltán csodált,
 melynek soká nem élvezett evése
 némát tett szólóvá, s beszédre nem
 hangolt nyelvet is szólni oktatott,
 755 hogy dicsérjen. Ki tiltja élvezésed,²⁴⁶
 ő sem tagadja érdemed, hiszen
 jó- s rossz-tudása fájának nevez.²⁴⁷
 Ízlelnünk tilt, de épp tiltása téged
 760 inkább ajánl, mert bizonyítja a
 jót, amit adsz, s amit hiányolunk.
 Nem ismert jó nem a miénk, s ha bírjuk
 tudatlanul: mintha miénk se volna.
 Szóval mit is tilt? A tudást, a jót,
 és hogy bölcsek legyünk! Így tilalom
 765 nem köthet! Ám ha a Halál utóbb
 csak úr lesz rajtunk, mit segít e benső
 szabadságunk? Amely²⁴⁸ napon eszünk
 e gyümölcsből, az ítélet szerint
 halállal bűnhődünk. Halott a kígyó?
 770 Evett és él. Tud, érvel és ítél, ki
 eleddig balga volt. Vagy csak nekünk
 fundálták a halált? Csak épp nekünk
 tiltott ez állatoknak visszatartott
 szellemi étek. Csak nekik. E kígyó
 775 ki először ette, mégsem irígy: örömmel
 ajánlja föl a nyert előnyt nekünk;
 álnok gyanútól ment²⁴⁹ emberbarát.
 Mit féljek én? Hogy is tudnám, mitől
 féljek, ha nem tudom, mi a jó, a rossz,²⁵⁰
 780 Isten, Halál, törvény, vagy büntetés?
 Itt nő az ír,²⁵¹ az isteni gyümölcs—

---

is követi ezt a gyakorlatot, az eposzban azonban szigorúan tiszteletben tartja az eredeti bibliai szóhasználatot. Az angol szövegben mindössze kétszer szerepel az „Apple” (alma), mindkétszer Sátán szövegében (EP 9.588, 10.488). JI fordítása – feltehetőleg metrikai okokból – nem tükrözi ezt a szabatos szóhasználatot (vö. EP 9.786, 792, 877, 937, 982, 1007, 1032, 1056; 10.4, 16, 488 jz., 554, 564, 694).

²⁴³ **748. érintse]** Vö. EP 7.47 jz.

²⁴⁴ **750–784. „Erényed ... eszem vele?”]** Éva utolsó belső monológja a bukás előtt; már nem kívülről jön a kísértő, hanem önmagát belülről kísérti, „kötözi meg”, s a kísértő logikáját magáévá téve immáron „önigazolás” lesz számára az engedetlenség. Az értelem megfertőződésének szükségszerű következménye a cselekedet.

²⁴⁵ **750. „Erényed ... gyümölcs]** Éva a kígyót utánozza, amikor magát a tiltott *gyümölcsöt* szólítja meg himnikusan (vö. EP 9.683–687).

²⁴⁶ **755. Ki tiltja élvezésed?]** Sátán természetimádatra biztatja Évát, ahogy Lady Macbeth racionálisan érvel a gyilkosság mellett (*Macbeth* 1.5, 1.7, 2.2)

²⁴⁷ **757. jó- ... nevez.]** Vö. EP 9.1063–1065 jz.

²⁴⁸ **767–769. Amely ... bűnhődünk.]** Vö. 1Móz 2,17 és EP 8.327 jz.

²⁴⁹ **777. ment]** Mentés.

²⁵⁰ **779. ha ... rossz]** Vö. EP 9.1063–1065 jz.

²⁵¹ **781. ír]** Orvosság, gyógyír.

szemnek gyönyör, elmének bölcs erény—,
s harapni ingerel! Ugyan mi gátol,
hogy tápláljam^{xxvii} testem s eszem velem?

- 785 Így szól, s e bal időn²⁵² kezét²⁵³ kinyújtja^{xxviii}
az almáért,²⁵⁴ letépi²⁵⁵ és eszi.
Sebét²⁵⁶ a Föld megérzi, és a Tenyészet²⁵⁷
szívéből felsóhajt minden műve,
és följjong, hogy minden elveszett.
790 Bozótba búvik a bünös^{xxix} kígyó.²⁵⁸
Tehette: Éva teljesen elmerült
az almaevésbe,²⁵⁹ másra nem figyelt.
Úgy tetszett, ily gyönyört gyümölcsbe' még
nem élvezett—igaz vagy vélt gyönyört
795 magas tudás reményében, hívén
istenné lételét. Mohón²⁶⁰ csak ette,
nem tudva, hogy halált nyel. Végül eltölt,
mint borba részegült:²⁶¹ boldog-vigan,
s nagy élvezettel így beszélt magában:
- 800 „Királyi²⁶² fa! Az Éden fái közt
te legkülönb! Tudásra elvezérlő,
eddig rágalmozott, homályba vont!
Mint céltalant, gyümölcsöd csüngni hagyták.
Mától fogva legfőbb ügyem nekem,
805 hogy minden reggel én gondozzalak
méltó dalos magasztalással, és
megkönnyítsem tenyésző terhedet,
mely bárkinek terítve, míg tetőled
táplálva érett bölcs leszek, miként a
810 mindentudó nagy istenek; noha

²⁵² **785. bal időn]** Az eredetiben „in evil hour”, JG: „gonosz órában” (vö. EP 9.1077). Nemcsak értékítéletként, hanem időpont-megjelölésként is pontos. A „gonosz óra” a metaforikus egységet alkotó éjfél-dél (vö. EP 4.30–31 jz.).

²⁵³ **785. kezét]** Az eredetiben „rash hand”, JG: „gyors keze”. Vö. „Hogy hamar meglegyen” (*Macbeth* 1.7, Szabó Lőrinc ford.), illetve: „és akkor a falat után belement a Sátán. Jézus pedig így szólt hozzá: »Amit tenni szándékozol, tedd meg hamar!«” (Jn 13,27).

²⁵⁴ **786. almáért]** Az eredetiben „Fruit”, JG: „gyümölcs”, vö. EP 9.746 jz.

²⁵⁵ **786. letépi]** Az eredetiben „pluck’d”, JG: „szakított”, vö. EP 7.545 jz.

²⁵⁶ **787–789. Sebét ... elveszett.]** Vö. „Hiszen tudjuk, hogy az egész teremtett világ együtt sóhajtozik és együtt vajúdik mind ez ideig” (Róm 8,22) és EP 9.1011–1012.

²⁵⁷ **787. Tenyészet]** Természet (vö. EP 2.1020, 9.626).

²⁵⁸ **790. Bozótba ... kígyó.]** Itt még benne Sátánnal. Ez az utolsó villanás, amit látunk belőle Ádám és Éva történetében (vö. EP 9.739 jz.). Legközelebb a következő éjszaka a kozmosz peremén látjuk viszont Sátánt (EP 10.324–325). A kígyóhoz vö. EP 10.163–192.

²⁵⁹ **792. almaevésbe]** Az eredetiben „taste”, azaz ízlelés (JG: „étkével”), a 9. könyv egyik kulcsszava (vö. EP 9.7–11 jz., 746 jz.).

²⁶⁰ **796. Mohón]** A bűnbeeséssel azonnal megjelenik a hét főbűn egyike, a mohóság.

²⁶¹ **798. mint borba részegült]** A részegség a puritán erkölcs szerint álboldogság; Éva ezt a mámort éli át; a jót rossznak, a rosszat jónak tekinti.

²⁶² **800–839. Királyi ... Lét!]** A bűnbeesett Éva első belső monológja. A fa imádása a keresztény keresztfa-életfa himnuszok pogány utánzása (travesztia). Isten imádását felváltja a fa imádása (vö. Róm 1,25) és annak gondozására tett ígéret (800–812. sorok). Ezután a tapasztalás istenítése következik. Felmerül benne a nyert bölcsesség Ádám előtt való eltitkolása, ami felsőbbrendűséget adhatott volna Évának. Egy potenciális „másik Éva” iránti féltékenysége azonban legyőzi a hatalomvágyát, s elhatározza, hogy Ádámmal megosztja bűnét.

- mástól irigylik, mit nem értnek adni,
mivel ha ők adnák, nem nőne így!
Tapasztalás, legjobb vezér!²⁶³ Adósod
eztán neked vagyok: ha nem követlek,
815 maradok balga! Bölcseséghez^{xxx} útat
te nyitsz, s bár rejtezik, felé vezetsz.
S tán én is rejtezem. Az Ég magas,
tágabb, hogysem minden dolgát e Földnek
látnák onnan, s talán Tiltónk²⁶⁴ örök
820 fürkész-figyelmét más ügyek kötik le,
s bizton van ő, hisz annyi kém nyüzsög
körötte. Ámde²⁶⁵ mint kerüljek Ádám
szeme elé? Áruljam el neki
változásom, és béavassam őt
825 üdvöm teljébe, vagy ne? Bölcseségem^{xxxi}
előnyeit megtartsam en-kezemben,
társ nélkül: így pótoljam nő-nemem
hiányait, s szerelmét fölcsigázva
legyek vele egyenlővé—utóbb tán
830 (mit úgy óhajtok) felsőbbrendűvé?
Alsóbbrendű miképp lehet szabad?²⁶⁶
Ez szép—de hátha észrevett az Úr,
s zsoldom: halál?²⁶⁷ Én többé nem leszek,
Ádám elvesz más Évát, s él vele
835 boldog gyönyörben, hogyha már kihúnytam.
Halálos gondolat! Nos²⁶⁸ eltökéltem,
osszon meg Ádám kint, gyönyört velem!
úgy szeretem: vele minden halált
kibírok, s nélküle nem kell a Lét!”
- 840 Így szól, s a fától elfordítja léptét,
de előbb mélyen meghajol²⁶⁹ a benne
lakó erő előtt, mely a növénybe
tudás-nedvet lövellt, mi az istenek
italából, nektárból²⁷⁰ származott.
- 845 Ádám sóváran leste visszatértét;
szemelt²⁷¹ legszebb virágokból füzért font,
haját koszorúzni, réti fáradalmát,

²⁶³ **813. Tapasztalás, legjobb vezér!** Újabb istenítés: a tapasztalaté, amelynek ugyanúgy „adósa” az ember, mint Istené.

²⁶⁴ **819. Tiltónk]** Isten. A bukással a nyelvhasználat is megváltozik; Istent *Tiltónak*, angyalait *kémeknek* nevezi Éva (821. sor).

²⁶⁵ **822–823. Ámde ... elé?** Évát mind külső megjelenése, mind az Ádámra tett benyomása foglalkoztatja. Kérdésfeltevése mutatja bukott voltát.

²⁶⁶ **831. Alsóbbrendű miképp lehet szabad?** Tipikus bukás utáni kérdés.

²⁶⁷ **833. s zsoldom: halál?** Vö. „a bűn zsoldja a halál” (Róm 6,23).

²⁶⁸ **836–839. Nos ... Lét!”** Évának ez a gondolata C.S. Lewis szerint gyilkosság.

²⁶⁹ **841. mélyen meghajol]** Animizmus. A liturgikus mozdulat nem a teremtőnek, hanem a fának szól.

²⁷⁰ **844. nektárból]** Vö. *EP* 6.338–339 jz.

²⁷¹ **846–848. szemelt ... kaszások.]** Vö. Proserpina koszorúját Claudianus, *De Raptu Proserpinae* című művében (2.142–143); illetve Pandóra koszorúját Hésziodosznál (*Munkák* 79). Az Évát virágokkal fogadni készülő Ádám képe a Hektór haláláról még nem értesült, virágmintás ruhát szövő Andromakhé alakját idézi (*Il.* 22.437–438).

mint aratás királynőjét kaszások.
 Nagy örömet remélt, vigasztalást
 850 soká késő jöttéből, majd szive
 valami bajt gyanítva el-elszorult,
 verése el-elakadt; szaladt keresni
 az úton, merre ment, hogy elszakadtak
 reggel. A Tudás-fához érkezett,
 855 ott lelte Évát: épp indult a fától,
 kezében ág, rajt gyönyörű gyümölcs,
 frissen letörve hamvasan mosolyg,
 s ambróziától²⁷² illatoz. A nő
 siet felé, arcán szabadkozás,
 860 hamar-kész védbeszéd előszava,
 s hízogó szókkal így kíséri meg:

 „Nem²⁷³ ámultál, miért maradtam el?
 Megválva tőled, távollétem oly
 hosszúnak tűnt; ily nagy szerelmi kint
 865 nem éreztem, s többé nem is fogok!
 Mert mit tapasztalatlanul kerestem,
 többé meg nem kísértem: azt a kint,
 hogy nem látlak. Különös volt az ok,
 s csodálatos a hallomása—mert
 870 nem igaz, mi mondatott nekünk: veszélyes
 a fát érintenünk,²⁷⁴ nem is nyit út
 még nem tudott gonosznak, hanem épp
 erénye égi, mert szemünk kinyitja,
 s istenné teszi azt, ki ízleli.
 875 Ma megtörtént ez, mert a bölcs kígyó—
 vagy el nem tiltva, mint mi, vagy dacolva²⁷⁵—
 evett az almából,²⁷⁶ s nem lett halott,
 mint riogattak minket, sőt azóta
 emberi nyelven szól és bölcseséggel
 880 s csodásan érvel, győzve rábeszél,
 és ettem és valónak éltem át
 hatását: volt ködös szemem kinyílt,
 szívem kitágult, szellemem sugárzik,
 s istenné nőttem, mind csupán teérted!
 885 Ingyen se kéne nélkülöd! Csak úgy
 üdvöm, ha megosztom veled—ha nem,
 csak unalom, utálkozás. Egyél,
 hogy egyenlő sors kössön össze minket,

²⁷² **858. ambróziától]** Vö. EP 2.240 jz.

²⁷³ **862–893. „Nem ... engedi!”]** Éva első beszéde Ádámhoz a bűnbeesés után. Kérdéseiben már vádaskodás van. Észrevétlenül magává tette a Sátán/kígyó álláspontját. A tiltott gyümölcs részegítő hatása következtében személytelenül beszél (*riogattak minket*, 909. sor). A bűn következtében megfordul az értékrend: eredeti „isteni látását” vakságnak tekinti, amíg a bűnbeesettség állapotát *ködös szemem kinyílásának* (913. sor).

²⁷⁴ **870. érintenünk]** Vö. EP 7.47 jz.

²⁷⁵ **876. vagy ... dacolva]** Szó szerint életbevágó jelentőségű különbségtétel, amelyet sem Éva, sem Ádám nem ismer fel. A különbségtételnek akkor nem lenne jelentősége, ha a fa mágikus erővel rendelkezne, és nem a tilalom tenné különlegessé (vö. EP 9.692–695 jz., 1063–1065 jz.).

²⁷⁶ **877. almából]** Az eredetiben „fruit”, JG: „gyümölcsből” (vö. EP 9.746 jz.).

- 890 egyenlő szerelem, gyönyör! Különben
 ha nem eszel, más és más fokozat
 rekeszt el minket, s isten-voltomat
 el kéne dobnom érted—ámde már
 késő: a Végzet²⁷⁷ ezt nem engedi!”
- 895 Élményeit vidáman így mesélte,
 de arcán dúlt pirosság villogott.
 Ádám meg, hogy fülébe vette: Éva
 végzetes bűnre vetemült, csak ámul,²⁷⁸
 fakón, döbbsen áll csak, jég-iszony
 fut ereiben,²⁷⁹ lazul izülete,
 900 az Évának²⁸⁰ font koszorút keze
 kiejti, s szerte szórja megfakult
 rózsáit. Néma-sápatag csak áll,
 s benső csöndjét így töri meg magában:
- 905 „Isten²⁸¹ legjobb, legszebb végalkotása,
 tökélye mindannak, mi gondolatba,
 látványba önthető: mi istenes,
 szent, jó, édes, imádandó—miképp
 buktál el, íly hamar-romlásba, arcod,²⁸²
 virágod vesztve,²⁸³ most halálra szánt!?”
 910 Hogy szeghetted meg a kemény tilalmat,
 beszélőzvé²⁸⁴ a tiltott szent gyümölcsöt?
 Egy ismeretlen ellenség csele²⁸⁵
 csalt csapdába, s magaddal engem is
 romlásba vert, mert szikla-szándokom,
 915 hogy veled haljak! Nélküled hogy is
 élhetnék? Édes társaságodat
 hogy nélkülözném, egybekelt frigyünket?
 Hogy élnék e vadonban egymagam?
 Isten²⁸⁶ talán teremtne másik Évát
 920 újabb bordámból, ám hiányodat

²⁷⁷ **893. Végzet]** Éva nemcsak formájában utánozza Sátán beszédét, hanem gondolatmenetének tartalmi elemeit is átveszi (vö. *EP* 1.117 jz.; 9.694, 750).

²⁷⁸ **897. ámul]** Az eredetiben „amaz’d?” (JG: „Ámulva”), vö. *EP* 9.554–555 jz.

²⁷⁹ **898–899. jég-iszony / fut ereiben]** Az eredetiben „horror chill / Ran through his veins” (JG: „Dermesztő borzalom / Fut erein át”), vö. *EP* 4.69 jz.

²⁸⁰ **900–902. Az Évának ... rózsáit.]** A rózsák megfakulása a bukás tágabb következményeinek első jele. Éva így elveszti az egyetlen királyi koronát is, ami valóban az övé lehetne (vö. *EP* 9.688 jz.). Vö. *EP* 4.255–256, 782; 9.222, 430–431 és 846–848.

²⁸¹ **904–924. „Isten ... válhatok!”]** Ádám utolsó belső monológja a bűnbeesés előtt. Értelmével tudja, hogy Éva vétkezett, tehát Ádámot nem tévesztette meg a Sátán, ő *nem csalatva* vétkezik (*EP* 9.1009), Évához mégis a *természet bilincse* köti, s ezért bukik vele együtt.

²⁸² **908–909. arcod ... szánt?!]** Az eredeti alliterációval közvetíti a pillanat *pathos*át: „Defac’t, deflour’d, and now to Death devout?” (JG: „Megszéplősítve, elpusztítva s immár / Halálra kárhoyzhatva!”)

²⁸³ **909. virágod vesztve]** Eredetiben: „deflour’d” (JG: „Megszéplősítve), azaz oda a hitvesi tisztaságod. Vannak olyan rabbinikus magyarázatok, hogy Sátán testileg is magáévá tette Évát.

²⁸⁴ **911. beszélőzvé]** Az eredetiben „violatè” (JG: „Megsérteni”), a magyarhoz hasonlóan szexuális felhangokkal.

²⁸⁵ **912. Egy ismeretlen ellenség csele]** Az eredetiben maga a csel is ismeretlen lehet. Vö. „Csalni a világot / Légy mint a világ” (*Macbeth* 1.5, Szabó Lőrinc ford.).

²⁸⁶ **919–920. Isten ... bordámból]** Vö. *EP* 9.974 jz.

szivem sosem tudná feledni! Nem!
Érzem: a természet bilincse von;
csont a csontomból, hús husomból—ez vagy!
Érjen üdv,kín, tőled nem válhatok!”

- 925 Így szólt, s komor iszonya csillapult,
örvénylő gondokból ocsúdva—annak,
mire nincsen ír,²⁸⁷ magát megadta, és
nagy békével Évának így felelt:
- 930 „Könnyelmü²⁸⁸ Éva,²⁸⁹ vakmerő kalandra
vetemedtél, nagy vészre, mert mire bűn
csak szemmel vágyni²⁹⁰ is: a tilalomra-
szentelt gyümölcsöt etted, bár evése
még inkább tiltva volt! De²⁹¹ ki tehetné
meg nem tette a tettet, és a múltat
935 jelenné? Nincs oly Sors, és nincs olyan
Mindenható. Bár meglehet, nem is
halsz meg, s a tett sem oly gonosz, hisz az almát²⁹²
előbb ki ette, szeplőztette,²⁹³ és
tette alantassá, szentségtelenné—
940 a kígyó mégse halt meg, él, te mondtad,²⁹⁴
s a lét felsőbb fokára jutva él, mint
ember. Ez minket ösztökél, hogy így
mi is együnk belőle, és arányos
emelkedésre jussunk,²⁹⁵ mely csak isten
945 s angyal része lehet, félistené.
Nem hiszem, hogy a bölcs nagy Alkotó,
bár fenyeget, valóban elsöpörne
minket, kiket oly nagyra méltatott,
minden műve^{xxxii} fölé, mik—hogya vesznénk—
950 értünk teremtve vesznének velünk,
tőlünk függvén. Így alkotásait
hiún²⁹⁶ törölné, tenné semmivé

²⁸⁷ **927. mire nincsen ír**] Vö. *EP* 9.781 jz. Az eredetiben „what seemd remediless”, a.m. „ami helyrehozhatatlannak tűnt” – az ige kulcsszó az eposzban, itt egyértelmű narrátori kritika Ádámmal szemben (vö. *EP* 5.628 jz., 8.373 jz., 9.744 jz., 10.14–16 jz.).

²⁸⁸ **929–968. „Könnyelmü ... magam!”**] Ádám Évához intézett beszéde saját bűnbeesése előtt. Megismétli belső monológjának logikáját: a bűn az bűn marad; a megtörtént esetet nem lehet meg nem törtétté tenni. Érvelése nem nélkülözi a reményt: ha Isten megsemmisítené őket, akkor csak gúnyra adna okot a Sátánnak. Összetartozásukról mint a természet kötelékéről szól („Bond of Nature”); korábban a „Link of Nature”-ről beszélt, ami olyan összeforrt egység, ami szét nem választható (JI fordításában mindkettő *bilincs*, *EP* 9.922 és 965).

²⁸⁹ **929. Könnyelmü Éva**] Az eredetiben „adventrous Eve” (JG: „Meggondolatlan Éva”), ami „merész” is lehet.

²⁹⁰ **931. szemmel vágyni**] Az eredetiben: „coveting to Eye”, JG: „kívántad bűnös szemmel”. A kívánság, a vágyakozás, irigység bűne; általában a tízparancsolat elleni véték. Az ember eredendő beállítódása, a világ szeretete a test és a szem kívánsága (vö. 1Jn 2,16). Vö. *EP* 9.1087.

²⁹¹ **933–968. De ... magam!**] Ádám *villám-esze* (*EP* 8.350) ellenére főleg spekulatív érvekkel győzi meg önmagát Éva követésének szükségszerűségéről.

²⁹² **937. almát**] Az eredetiben „Fruit”, JG: „gyümölcsöt” (vö. *EP* 9.746 jz.).

²⁹³ **938. szeplőztette**] Az eredetiben „Profan’d” (JG: „szennyezte”), a.m. „megszentségtelenítve”, vö. *EP* 9.911 jz.

²⁹⁴ **940. te mondtad**] Vö. *EP* 9.875–880.

²⁹⁵ **943–944. arányos / emelkedésre jussunk**] Vö. a létezők nagy láncolata (vö. *EP* 9.112).

²⁹⁶ **952. hiún**] Az eredetiben nem szereplő kitétel.

- müvét.^{xxxiii} Istenről ezt dehogy hiszem;
 bár képes volna ujólag teremni,
 955 szabódna minket elveszteni,^{xxxiv} hisz
 fejére²⁹⁷ olvasná ellenfele:
 »Isten legfőbb kegyence sorsa mily
 esendő! Vajh ki tetszhet néki? Engem
 rontott elébb, az embert most? Ki jön még?«
 960 Sátánnak²⁹⁸ gúnyra ily okot nem adhat.
 Mindegy. Hozzád kötöttem sorsomat.
 Itéletedben osztozom. Ha meghalsz,
 halok veled! Halál lesz nékem élet!
 Szivemben érzem: oly erős bilincessel
 965 köt a természet ahhoz, ki enyém.
 Te vagy enyém—ahogy vagy, úgy enyém;
 létünk nem vágható szét: egy vagyunk.²⁹⁹
 Téged veszítve veszteném magam!”
- Így szólt Ádám. Rá Éva így felelt:
 970 „Legfőbb szerelmem dicspróbája, tűz-
 bizonyosság, ékes példa! Ösztökél
 vetélkedésre, ám hogy érjem el, hisz
 nálad sokkal gyarlóbb vagyok, habár
 bordádból nőttem,³⁰⁰ ezzel kérkedem.
 975 Egybekelésünkről oly boldogan
 hallok szavad: bennünk egy a szív, a lélek!
 Mire bizonysgot hozott e nap,
 mert kimondtad: inkább hogyses Halál
 vagy annál szörnyebb minket elszakítson—
 980 ily drága szerelemben egyeket—,
 kész vagy velem egy vétket elkövetni,
 egy bűnt—ha az almából³⁰¹ enni bűn,
 melynek erénye (jóból jó csirázik
 rögtön avagy utóbb) adá szerelmed
 985 e boldog példáját, amely különben
 ily nagyszerűn nem tárult volna föl.
 Ha gondolnám, hogy e merényletemnek
 halál a zsoldja,³⁰² úgy csak egymagam
 tűrném a legszörnyebbet, s tégedet
 990 nem bújtanálak: haljak elhagyatva,
 mintsem oly tette bírjalak, mi téged
 megrontana, ki példanélküli
 hív szerelmednek ily csodás jelét
 mutattad. Ám ugy^{xxxv} érzem én, egész más
 995 sarjad belőle: nem halál, de fölsőbb

²⁹⁷ **956–960. fejére ... adhat.]** A belső monológban megjelenő elképzelt drámai szituáció Hektór halála előtti tételődésére emlékeztet: *Il.* 22.98–130.

²⁹⁸ **960. Sátánnak]** Az eredetiben: „Adversary”; JG: „az ellenek”.

²⁹⁹ **967. egy vagyunk.]** Az eredetiben: „One Flesh”; JG: „egy test”. Vö. 1Móz 2,24: „Ezért a férfi elhagyja apját és anyját, ragaszkodik feleségéhez, és lesznek egy testté.”

³⁰⁰ **974. bordádból nőttem]** Vö. 1Móz 2,21–22 és *EP* 4.488–491; 8.457–465; 9.919–920, 1168.

³⁰¹ **982. almából]** Az eredetiben „Fruit”; JG: „Gyümölcsnek [ízlelését]” (vö. *EP* 9.746 jz.).

³⁰² **988. halál a zsoldja]** A magyar fordítás rájátszik Róm 6,23-ra: „A bűn zsoldja a halál”.

- élet, nyíltabb szem, új öröm, remény
s oly isteni íz, mihez képest az eddig
érezkelt minden édesség nekem
silánynak tűnt. Kövesd példámat, Ádám!
1000 Egyél,³⁰⁵ szórd szélbe halálfélelmedet!”
- Szólt, átölelte, s örömeiben édes-
gyöngéden sírt, hogy szerelmében Ádám
ilyen nemes lett: kész az Úr dühét
fölvenni érte s a halált. Jutalmul
1005 (ily³⁰⁴ rossz kedveskedés különb jutalmat
nem érdemel!) szakaszt³⁰⁵ az ágrul Éva
szép csábos almát,³⁰⁶ s nyújtja bőkezűn.
Ádám se tétováz, noha tudja jól:
tilos, harapja, nem csalatva,³⁰⁷ de
1010 asszonyi bájtól elbűvölve báván.³⁰⁸
Ismét³⁰⁹ belérendül a föld bele
gyötrődve, s a Természet újra nyög.
Borong az Ég, megdördül, és néhány
bús könnyet sír a gyilkos eredendő
1015 vétek betöltén. Ádám nem haboz:
töltekezik, a nő se fél előbbi
bűnét^{xxxvi} újrázni, hogy nagy hízelegve
biztassa férjét. Mindaketten úsznak
mintegy új bortól részegülve:³¹⁰ kéjben,
1020 kábulatban. Hiszik,³¹¹ hogy istenülve
szárnyuk fakad, s a Földet megvetik.
Be más hatást csiholt a rossz gyümölcs:
lobogó testi vágyat. Rámered
a férj a nőre féktelen-szeműn,
1025 s az meg buján viszont. Gyönyörben³¹² égnék.
Évát így^{xxxvii} hívja révületbe³¹³ Ádám:

„Látom, tökéletes ízlésű vagy
s finom—bölcességből³¹⁴ ez nem csekély rész,

³⁰³ **1000. Egyél]** Az eredetiben „freely taste”; JG: „ízleld szabadon”. Vö. *EP* 9.738 jz.

³⁰⁴ **1005–1006. ily ... érdemel!]** A narrátor moralizáló kiszólása közönségéhez.

³⁰⁵ **1006–1007. szakaszt ... bőkezűn]** Vö. 1Móz 3,6. Itt, ill. az 1018. sorban fejeződik be ennek az egyetlen bibliai versnek a feldolgozása (vö. *EP* 9.740–741 jz.).

³⁰⁶ **1007. almát]** Az eredetiben „Fruit”, JG: „gyümölcsből” (vö. *EP* 9.746 jz.).

³⁰⁷ **1009. nem csalatva]** Vö. *EP* 9.904–924 jz. és 1Tim 2,14: „Mert Ádám teremtett először, Éva csak azután, és nem Ádámot vezette tévútra a kísértő, hanem az asszonyt, és ő esett bűnbe.” Milton azonban itt egyenesen szembemegy a hagyományos értelmezéssel, amely ebben a versben Éva felelősségének megalapozását (*ő*i vezette tévútra a kísértő), illetve Ádám felmentését látta. Milton értelmezésében Ádámot nem vezette tévútra a kísértő, tehát ő – a megtévesztett Évától eltérően – tudatosan vétkezett.

³⁰⁸ **1010. báván.]** Az eredetiben „fondly” (JG: „botorul”), a.m. „bolond módra” vagy „szeretettől hevítve”.

³⁰⁹ **1011–1012. Ismét ... nyög.]** Vö. *EP* 9.787–789 jz.

³¹⁰ **1019. új bortól részegülve]** A bűn – ahogy korábban Évánál (vö. *EP* 9.798 jz.) – most már mindkettőjük esetében a részegség állapotát jelenti, amely révületet, vad indulatot, nyers szexualitást eredményez.

³¹¹ **1020–1021. Hiszik ... megvetik.]** Vö. *EP* 5.90–94, 628 jz.

³¹² **1025. Gyönyörben]** Az eredetiben „Lust”, JG: „kéjtől”.

³¹³ **1026. révületbe]** Az eredetiben „dalliance”, JG: „Pajzánkódásra”.

³¹⁴ **1028. bölcességből]** Az eredetiben „Sapience”, ami bölcességre és ízlésre is utal. A kétértelmű szavak (szójátékok) megjelenése Ádám beszédében a bukás egyértelmű jele; vö. *EP* 6.710–712.

mióta értelemmel ízelünk,
 1030 s inyünk^{xxxviii} értőnek hívjuk. Megdicsérlek,
 hogy oly jól rendezted meg e napot.
 E bűvös almát³¹⁵ nem kóstolva, sok
 gyönyörtől estünk máris el, az étel
 1035 kését nem ismerők! Ha ily gyönyört
 szerez, mi tiltva van, óhajtanánk,
 bár egy fa helyébe volna tiltva száz!
 De³¹⁶ jöjj, így felüdvélve hadd cicázzunk,
 mint illik ily inyenc ebéd után,
 mert az naptól,³¹⁷ mikor megláttalak
 1040 és eljegyeztelek,³¹⁸ tökéletes
 szépséged nem gyújtá érzékemet
 ily lángra, hogy így kívánjalak, ki szebb vagy,
 mint valaha e fa varázsa által!”

Szólt, és szerelmi szándékkal vadul
 1045 meredt rá s közben simogatta; Éva
 értette már: tüzet lövellt szeme.³¹⁹
 Őt kézen fogta férje, és vezette
 árnyas parthoz, zöld lombba vont lugasba.
 Nem duzzog Éva. Ágyuk sok virág:
 1050 jácint, ibolya, asphodelos³²⁰ és
 árvácska a föld selymes, friss ölen.
 Szerellemmel beteltek ott, hevük
 teljét szakasztva, kölcsönös bűnük
 pecsétjét s vigaszát, míg torpadás³²¹
 1055 nem hullt reájuk, kábult, harmat-álom.

Amint³²² az álnok³²³ alma³²⁴ hatása—mely
 vidító köddel szellemük bevonta,
 játszott velük, s benső erőiket
 rontotta—, a természetellenes
 1060 gőzökből szívott, lelkük-vádoló
 álom elhagyta őket, fölszökelltek
 vergődésükből, társ a társra nézett,
 szemük³²⁵ nyílt, úgy érezték, és eszük

³¹⁵ **1032. almát** Az eredetiben „Fruit”, JG: „gyümölcsből [tartózkodva]” (vö. EP 9.746 jz.).

³¹⁶ **1037–1043. De ... által** Vö. II. 3.442, 14.314–316.

³¹⁷ **1039–1040. az naptól ... eljegyeztelek** Ádám és Éva teremtése az eposzi cselekmény 19. napjára (vö. EP 7.451–452 jz.), bukásuk a 31. napra esik (vö. EP 9.47–51 jz.). Vö. EP 9.212–215 jz.

³¹⁸ **1040. eljegyeztelek** Az eredetiben: „wedded thee”, a.m. „feleségül vettek”.

³¹⁹ **1046. tüzet lövellt szeme.** Eredetiben: „darted contagious Fire”, a.m. „fertőző tüzet lövellt” (JG: „szeme gyújtó tüzet lövellt”).

³²⁰ **1050. asphodelos** A Földközi-tenger medencéjében elterjedt virágos növény, ritka magyar neve a genyőte.

³²¹ **1054. torpadás** Kábulat.

³²² **1056–1077. Amint ... siramol:** A szerelmi mámor utáni kiüresedés biológiai-fiziológiai leírása.

³²³ **1056. álnok** Az eredetiben „fallacious”, a.m. „megtévesztő”, tövében szójáték a „bukás”, illetve „bűneset” jelentésű „fall”-ra.

³²⁴ **1056. alma** Az eredetiben „Fruit”, JG: „gyümölcs” (vö. EP 9.746 jz.).

³²⁵ **1063–1065. szemük ... eltűnt** Vö. „Ekkor megnyílt mindkettőjük szeme” (1Móz 3,7). Milton szétválasztja a bibliai vers két részét, és Ádám és Éva szemének megnyílását nem a meztelenség felfedezésével azonosítja. Az az élmény másodlagos mozzanat lesz az eposzban (vö. EP 9.1101–1132 jz.). Elsődleges mozzanata a jó és a rossz tudása, ami az emberpár számára egészen mást hoz (az eredetiben ez még egyértelműbb: „how op’nd ... How

- elfeketült. A tisztaság,³²⁶ mi eddig
 1065 a rossz tudását fátyolozta, eltűnt,
 bizalmuk, ős igazságérzetük,
 becsületük lehullt, s pőrén maradtak
 bűnös^{xxxix} szégyenre, melynek leple még
 pőrébbé tette őket. Így³²⁷ szökött
 1070 Delila kéjtelgő öléből egykor
 a herculesi Sámson, így ocsúdott
 ereje-nyírva. Szent erényeiktől
 csupasz-lefosztva szóttan, hosszan ültek
 némává torpadtan,³²⁸ iszonyban arcuk...
 1075 Mint Éva, épp oly szégyenült-sután,
 kényszeredetten Ádám így sirámol:
- „Éva,³²⁹ mért hallgattál ez átok-órán³³⁰
 e gaz kigyóra, bárki³³¹ légyen is,
 kitől emberhangot tanult mimelni!
 1080 Bukunk—igaz lett! Fölnövünk?—hazugság!
 Kinyílt³³² szemünk, tudjuk, mi jó, mi rossz.
 Veszett a jó, nyakunkban a gonosz;
 tudás gonosz gyümölcse, hogyha ezt kell
 tudnunk, mi lecsupaszt, becsületünktől
 1085 megfoszt, ártatlanságunktól, hitünktől,
 hajdani díszünktől, mi már mocsok!
 És arcunkon a rút sóvár gyönyör³³³
 nyilván³³⁴ jele, honnan a bűn zudul
 s bűn vége, szégyen! Buktunkról tehát
 1090 biztos lehetsz már. Mint³³⁵ viseljem el
 eztán Isten orcáját, angyalét,

---

dark'nd”, JG: „hogyan / Kinyílt szemük, s lelkök, hogy elsötétült”, mint amire számítottak (vö. *EP* 9.700–715, 756–757, 778–779). A jó és rossz tudása nem tárgyi tudás, hanem egzisztenciális felismerés, amelynek forrása nem a gyümölcs nedveiben, hanem saját engedetlenségükben van. Az ártatlanság állapotában a rosszat csak közvetetten ismerték, most azonban közvetlen – és tragikus – tapasztalati tudást szereztek róla. Vö. *EP* 9.1081–1086, 11.86–89.

³²⁶ **1065–1066. A tisztaság ... fátyolozta]** Az eredetiben: „innocence, that as a veile / Had shadow'd them from knowing ill”, JG: „Az ártatlanság, mely mint fátyol a / A gonosz tudást elfödte tőlök”. Vö. „De az ő gondolkozásuk eltompult, mert az Ószövetség felolvasásakor ugyanaz a lepel mind a mai napig felfedetlenül megmarad, mivel csak Krisztusban tűnik el” (2Kor 3,14).

³²⁷ **1069–1072. így ... ereje-nyírva]** Sámsonnak a Bírak könyvében leírt története (13,2) Milton számára alapvető fontosságú elbeszélés: már fiatalkorában Sámson-drámát akart írni; életművét a *Küzdő Sámson* című görög ihletésű tragédiája zárta, s Andrew Marvell az *EP* 1674-es kiadásához írt ajánlóversében Sámsonhoz hasonlítja a költőt. Amint a pogány világot idéző *herculesi* jelző is mutatja, Sámson megítélése korántsem kizárólag pozitív: mint Ádám, Sámson is csak bukása árán tanulta meg az engedelmességet.

³²⁸ **1074. torpadtan]** Vö. *EP* 9.1054 jz.

³²⁹ **1077–1108. „Éva ...csunyát.”]** Ádámnak a bukás, illetve a szexuális csömör utáni első vádbeszéde Éva ellen. Jellegzetes első reakció a háritás, s azt követi a siránkozás, a szégyen tapasztalatának megismerése.

³³⁰ **1077. átok-órán]** Az eredetiben „in evil hour”, JG: „rossz [a.m. gonosz] órában”. Vö. *EP* 9.785 jz.

³³¹ **1078–1079. bárki ...mimelni!]** Bukása után Ádám már nem tudja azonosítani a kísértőt, újra fel kell majd fedeznie annak kilétét (vö. *EP* 10.1051–1053 jz.).

³³² **1081–1086. Kinyílt ... mocsok!]** Vö. *EP* 9.1063–1065 jz., 11.86–89.

³³³ **1087. sóvár gyönyör]** Az eredetiben: „foul concupiscence” (JG: „bűnös gyönyör”), a.m. „ocsmány vágy” vö. *EP* 9.931.

³³⁴ **1088. nyilván]** Nyilvánvaló.

³³⁵ **1090–1094. Mint ... káprázatukkal.]** Ádám elveszíti Isten országának látását, ahogy Claudius (*Hamlet* 3.3) és Macbeth (*Macbeth* 2.2) is elveszíti az imádság képességét.

mit eddig³³⁶ néztem elragadtatással?
 Az égiek por-testem elvakítják
 tűrhetetlen³³⁷ káprázatukkal. Ó,³³⁸
 1095 bár élhetnék vadul magamban itt,
 homály-erdőn, hol óriási^{xl} fák
 vetik árnyuk, min csillag-napsugár
 át nem hatol: mint est, oly barna árnyuk.
 Rejtsetek el,³³⁹ fenyők, ezeryi ágú
 1100 cédrusfák, hogy többé ne lássam őket!
 Most³⁴⁰ azt eszeljük ki: gyalázatunkban
 egymás elől illetlen részeinket
 hogy rejtjük el, miket szemlélni szégyen,
 mert csúfak!^{xli} Tán akad néhány fa, melynek
 1105 nagy, puha lombjait egymásba fűzve
 felövezzük csípőnket; elfedik
 e részeket, hogy a szégyen³⁴¹ ott ne üljön,
 ez új jövevény, s ne tárjon fel csunyát.”

Ezt tanácsolta; a vadon-sűrűsbe
 1110 együtt mentek, s kiszemelték hamar
 a fügefát—nem³⁴² a hires^{xlii} gyümölcsűt,
 de azt, amely ma tárja Indiában,
 Malabarban, Deccanban ágait
 oly messzire, hogy bókló vesszei
 1115 gyökeret vernek a földbe, sarjai
 körülveszik az anyafát: magas
 boltozatú pilléres árny—alatta
 visszhangos járatok. Ott hűsöl a
 hévtől futó juhász, s legelteti
 1120 nyáját, az éjsötét lombon nyesett
 lyukból vigyázva; amazoni pajzs-
 széles leveleit e fának ők
 letépi, és ügyesen összeöltik
 ágyékövül. Hiu álca—ügyse rejti
 1125 irtózott szégyenüket, bűnüket!
 Mily más volt első dicső póreségük!

³³⁶ **1092. eddig]** Az eredetiben „earst ... so oft”, a.m. „korábban ... oly gyakran”, vö. *EP* 9.212–215 jz.

³³⁷ **1094. tűrhetetlen]** Elviselhetetlen.

³³⁸ **1094–1100. Ó, ... őket!]** Ádám a tettei következményeivel való szembesülés helyett a fantázia világába menekül: elvágyódása a hagyományos idill ellentétét adó „perverz pasztorál”. Vö. *EP* 9.448 jz.

³³⁹ **1099. Rejtsetek el]** Vö. Jel 6,16: „és így szóltak a hegyekhez és a sziklákhöz: »Essetek ránk, és rejtsetek el minket a királyi trónuson ülő arca elől, és a Bárány haragja elől!».

³⁴⁰ **1101–1132. Most ... rejtteni...]** Vö. „észrevették, hogy mezítelenek. Ezért fügefaleveleket fűztek össze, és ágyékkötőket készítettek maguknak” (1Móz 3,7). Az egész szakasz a vers hosszabb, második felének dramatizálása.

³⁴¹ **1107. szégyen]** Az eredetiben „shame”, a.m. (i) „szégyen”, illetve (ii) „szemérem”.

³⁴² **1111–1124. nem ... ágyékövül]** Milton az indiai banyan fát írja le, amelyről az antikvitás óta számos író megemlékezett. A Malabár-part India délnyugati részén, a Dekkán-fennsík (*Deccan*) a szubkontinens középső és déli részén terül el. A *lombon nyesett lyuk*, valamint az *amazoni pajzs* motívumát Milton John Gerarde *The Herbal or General Historie of Plantes* (1597) című munkájából vehette; az *amazoni* jelző különösen találó, hiszen a bukás után a nők is háborút viselhetnek majd.

Ilyennek lelte nemrégen Columbus³⁴³
 az indiánokat: csak tollas öv
 övezte pőre testüket a fák közt,
 1130 szigeteken és erdős partokon.
 Ezzel gondolták—ha csak részben is—
 szégyenük rejteti... Nem csitult szívük.
 Leültek sírni; nem csak könnyeket³⁴⁴
 záporozott szemük—veszett vihar
 1135 támadt bennük: düh, gyűlölet, gyanú,
 bizalmatlanság, vad³⁴⁵ viszály sebezte
 lelkük legbensejét, hajdan nyugodt
 tájékat, mely ma zaklatott, zavart,
 mert nem vezérli értelem, szavára
 1140 akarat nem fülel: alávetették
 érzéki étvágynak, amely a fő
 uralmat bitorolja a király-
 elmén. A férfi háborgó kebelrel,
 idegenült nézéssel, változott
 1145 hangon megtörte végre hallgatását:

„Hallgattál volna szavaimra, és
 maradtál³⁴⁶ volna velem—Hogy kértelek!—,
 midőn³⁴⁷ ama³⁴⁸ nyomorult reggelen
 rádjött a furcsa vándor-vágy, ki tudja,
 1150 honnan! Maradtunk volna boldogok,
 nem mint most: jótól fosztva, pőre, átok-
 szégyenkezők! Nos, senki³⁴⁹ se keressen
 hiú alkalmat, hogy köteles hűségét
 bizonyítsa! És ha valóban azt keresné,
 1155 ocsúdjék föl: bukás útjára tért!”

Elevenén találva mondja Éva:
 „Mí szó szállt ajkadról, ó, zordon Ádám?
 Hibámnak tartod, vándorlási vágnak,
 mint mondtad... és ha maradok veled,
 1160 ki tudja, vajh nem esett volna meg
 előtted is, vagy épp veled? Ha ott vagy,
 vagy itt ront rád a kígyó, hátha³⁵⁰ te
 sem gyanitottál^{xliii} volna cselt, ha úgy

³⁴³ **1127. nemrégen Columbus]** Az eposz olyan ritka hasonlatainak egyike, amelyek kortárs vagy közelmúltbeli eseményeket dolgoznak fel; vö. *EP* 1.288 jz. Az indiánokkal kapcsolatban közkeletű volt a vélekedés, hogy nem döntötte őket romlásba a bukás, Milton azonban nem ezt vallotta. Az indián képe előkerül Spensernél (*FQ* 3.12.8) is.

³⁴⁴ **1133–1037. könnyeket ... legbensejét]** Ezek a könnyek a kétségbeesés, a viszály, az egymás elleni gyűlölet könnyei, szemben a bűnbánat könnyeivel. Vö. *EP* 10.1122–1124.

³⁴⁵ **1136–1143. vad ... elmén.]** A bűneset következménye, hogy a korábban a legmagasabb emberi képességnek, az értelemnek mint „királynak” alárendelt érzéki vágyak elszabadultak a központtól; önállósultak, s az értelmi kontrol hiánya okozza kölcsönös vádaskodásukat.

³⁴⁶ **1147. maradtál ... kértelek!]** Vö. *EP* 9.268–272.

³⁴⁷ **1148–1150. midőn ... honnan!]** Vö. *EP* 9.208–228.

³⁴⁸ **1148. ama]** Az eredetiben „this”, JG: „E [boldogtalan]”, a.m. „ezen a”.

³⁴⁹ **1152–1154. senki ... bizonyítsa!]** Vö. *EP* 9.330–344, 385–389.

³⁵⁰ **1162–1164. hátha ...beszélte!]** Vö. *EP* 9.89–95 jz.

szól, mint beszélt?! Köztünk gyűlölködésre^{xliv}
 1165 nem volt ok, mért hihettem volna, hogy
 károm kívánja? Ám ha oldaladtól
 sosem tágítok, jobb lett volna, ha
 bordád maradtam volna!³⁵¹ S ha az vagyok,
 aki vagyok, mint fõm,³⁵² határozottan
 1170 mért nem parancsoltad: ne menjek el
 veszélybe úgy, mint mondtad?! Akkor³⁵³ ám
 nem sokat tiltottál, de engedelmet
 adtál, helyeslõn küldtél, kedvesen!
 Ha tiltásodban sziklaszilárd maradsz,³⁵⁴
 1175 nem buktam volna el, s te sem velem!”

Ádám haragra gyúlva így felel:
 „Ez a szerelmed? Zsoldja az enyémnek,
 hálátlan Éva, mit húségesen^{xlv}
 kimutattam, mikor te veszve voltál,
 1180 s én nem! Élhettem volna halhatatlan
 üdvben, de veled vállaltam a halált!
 Önként! S most engem állítasz bünöd
 okául! Nem eléggé zordonul
 tiltottalak... Többet mit is tehettem?
 1185 Intettelek,³⁵⁵ megjósoltam előre
 a veszedelmet, a leselkedõ
 ellenséget; ezen fölül erõszak
 lett volna hátra. Szabad³⁵⁶ akaratnál
 nincs helye annak. Fõlfuvalkodás
 1190 hajszott, s azt hitted: mit neked veszély!
 Dicsõ próbára nyílik alkalom.
 S tán³⁵⁷ én is tévedtem, hogy úgy csodáltam
 látszat-tökélyed, s hittem: nem kísérthet
 téged gonosz. Most bánom tévedésem,
 1195 mely lett bünömmé, és te vádolómmá!
 Így jár, aki fejére hagyja nõni
 a nõt, értékét túlbecsülve... a nõ
 nem tûr korlátot, és magára hagyva³⁵⁸
 ha vész, okolja férje gyõnge voltát!”

³⁵¹ **1168. bordád maradtam volna!** Vö. EP 9.974 jz.

³⁵² **1169. fõm** Itt Éva elismeri, hogy a férfi eredetileg a feleség feje. Vö. „minden férfinak feje a Krisztus, az asszony feje a férfi, a Krisztus feje pedig az Isten” (1Kor 11,3).

³⁵³ **1171–1173. Akkor ... kedvesen!** Vö. EP 9.373–380.

³⁵⁴ **1174. Ha ... maradsz** Vö. EP 9.367–373.

³⁵⁵ **1185–1188. Intettelek ... hátra.** Vö. EP 9.259–272, 296–320, 362–373.

³⁵⁶ **1188–1189. Szabad ... annak.** Vö. EP 3.101–139 jz., 9.354 jz.

³⁵⁷ **1192–1194. S tán ... gonosz.** Vö. EP 8.533–570.

³⁵⁸ **1198. magára hagyva** Ádám önmaga tévedését is „bánja”, miszerint *magára hagyta* Évát. Van olyan kritikus, aki szerint Rafael elbeszélésébõl Éva – bízva önmaga megállásának képességében – Abdiel példáját teszi magáévá, Ádám pedig a Fiúét, aki a mennyei harc idején nem mozdult, csak állt és nézett (EP 6.806–826 jz., 9.325–344 jz.).

1200 Vádolja csak egyik a másikat
sok meddő³⁵⁹ órán, önmagát egyik sem
ítéli el—s nincs vége³⁶⁰ hiú pörüknek.

-
- i **7. tárgyra]** 1967, 1978: tárgya
 ii **45. s szeghetné is, dalom]** 1967, 1978, 1987: s szeghetné is dalom,
 iii **122. gyűlölt]** 1978, 1987: gyűlölt
 iv **125. csucsán]** 1978, 1987: csúcsán
 v **148. boszantson?]** 1978, 1987: bosszantson?
 vi **265. eskünket, vagy lerontsa]** 1978, 1987: esküt, vagy az: lerontsa
 vii **393. eltűnt]** 1978, 1987: eltűnt
 viii **418. kígyó,]** 1978, 1987: kígyó,
 ix **449. zsufolt]** 1978, 1987: zsúfolt
 x **459. zúga]** 1978, 1987: zuga
 xi **497. kígyóba]** 1978, 1987: kígyóba
 xii **505. kígyóztak]** 1978, 1987: kígyóztak
 xiii **520. elbűvölje.]** 1978, 1987: elbűvölje.
 xiv **554. kígyó.]** 1978, 1987: a kígyó.
 xv **563. kígyó,]** 1978, 1987: kígyó,
 xvi **607. minde]** 1978, 1987: mind e
 xvii **608. im]** 1978, 1987: ím
 xviii **624. míg]** 1978, 1987: míg
 xix **627. vigan]** 1978, 1987: vígan
 xx **630. tul]** 1978, 1987: túl
 xxi **637. ugy]** 1978, 1987: úgy
 xxii **651. dusan]** 1978, 1987: dúsan
 xxiii **667. uj]** 1978, 1987: új
 xxiv **678. lebűvöl]** 1978, 1987: elbűvöl
 xxv **683. bölcsességadó]** 1978, 1987: bölcsességadó
 xxvi **691. A Tiltótól?]** 1978, 1987: Mert tiltja ő?
 xxvii **784. hogy tápláljam ... vele?"]** 1987: hogy testemet, elmémet ékesítsem?"
 xxviii **485 kinyújtja]** 1978, 1987: kinyújtja
 xxix **790. bűnös]** 1978, 1987: bűnös
 xxx **815. Bölcsességhez]** 1978, 1987: Bölcsességhez
 xxxi **825. Bölcséégem]** 1978, 1987: Bölcsességem
 xxxii **949. műve]** 1978, 1987: műve
 xxxiii **953. művét]** 1978, 1987: művét
 xxxiv **955. elveszít,]** 1978, 1987: elveszít,ni,
 xxxv **994. ugy]** 1978, 1987: úgy
 xxxvi **1017. bűnét]** 1978, 1987: bűnét
 xxxvii **1026. igy]** 1978, 1987: így
 xxxviii **1030. inyünk]** 1978, 1987: ínnyünk
 xxxix **1068. bűnös]** 1978, 1987: bűnös
 xl **1096. óriási]** 1978, 1987: óriás
 xli **1103–1104. szégyen, / mert csúfak!]** 1987: szégyen, mert / csúfak!
 xlii **1111. híres]** 1978, 1987: híres
 xliiii **1163. gyanítottál]** 1978, 1987: gyanítottál
 xliv **1164. gyűlölködésre]** 1978, 1987: gyűlölködésre
 xlv **1178. hűségesen]** 1978, 1987: hűségesen

---

³⁵⁹ **1201. meddő]** Az eredetiben „fruitless”; JG: „Gyümölcstelen”.

³⁶⁰ **1202. nincs vége]** Az eredetiben („no end”) a mondat és a sor végén a könyv utolsó két szavaként (vö. EP 9.1 jz.).

10. KÖNYV

Summázat

Az Ember vétke kitudódván, az Őrző Angyalok elhagyják a Paradicsomot, és visszatérnek az Égbe, hogy bizonysgot tegyenek vigyázatukról; éberségük bizonysgot nyer, midőn Isten kinyilatkoztatja, hogy az Őrzők nem akadályozhatták meg Sátán betörését. Kiküldi Fiát, hogy ítélje meg a törvényszegőket; a Fiú alászáll, és ezenképpen ítélkezik; megkönyörülven azonban a bűnösökön, felruhazza őket, majd visszavonul a Mennyekbe. Bűn és Halál, kik mindeddig a Pokol kapui előtt ültek, csodálatos együttérzéstől sugallva megsejtik, hogy Sátán sikerrel járt az új Világban, és az Ember bűnbe esett; úgy döntenek, hogy ők sem szoronganak tovább a Pokolban, hanem követik atyjukat, Sátánt, egészen az Ember lakóhelyéig. Hogy megkönnyítsék az átjárást a Pokol és a földi Világ között, széles országutat és hidat építenek a Zúr föle, azon a nyomon, amelyet Sátán első útjában taposott; a Földhöz közeledvén, szembetalálkoznak a Főgonosszal, ki diadalittasan készül megtérni a Pokolba; köszöntik egymást. Sátán megérkezik a Pandemoniumba, hogy a teljes Nagytanács előtt eldicsekedjék az Emberen vett győzelmével; taps helyett azonban a hallgatóság általános sziszegéssel fogadja, miközben vele együtt mind kígyókká változnak, a Paradicsomban kimondott Ítélet szerint; ekkor megjelenik előttük a tiltott Fa tündér-képe, s ők megcsalva mohón a Gyümölcs után vetik magukat, de helyette csak port és keserű hamut rágnak. Következnek a Bűn és Halál művei. Isten megjövendőli Fiának végső diadalmát e kettőn, és mindeneknek megújulását; a jelenre nézve mindazonáltal rendelést tesz Angyalainak, hogy némely dolgokat változtassanak meg az Égben és az Elemekben. Ádám, mindinkább belátva kárhozott voltát, fölötte igen búslakodik; elutasítja Éva vigasztalását, ám az asszony állhatatos igyekezete végül is kiengeszteli. Hogy a biztos átkot eltávoztassák utódaik fejről, Éva kegyetlen eszközöket ajánl Ádámnak; a férfi ellenkezik, s jobbat remélve emlékezteti Évát az előbbeni Ígéretre, hogy az Asszony Magva majd bosszút áll a Kígyón; buzdítja őt, hogy vele együtt keressen megbékélést a sértett Istenséggel, bűnbánat és könyörgés által.

Sátán¹ Édenben tett gyalázatos
galád műve—midőn kígyóba bújt,
elcsábítván Évát s az ő urát,² hogy
egyék a végzet-almából³—az Égben
5 kitudódott, hiszen ki bújhat el
a mindent látó Úr elől, s szivét,
mely mindent tud,⁴ ki tévelyítheti?
Sátánt az Úr, ki mindenekben oly bölcs,

¹ **1. Sátán]** Az eredetiben a könyv kezdőszava „Meanwhile” (a.m. „eközben”), a 10. könyv egyik kulcsszava. Az eposz tizenkét könyve közül a tizedik cselekményszerkezete a legösszetettebb. Az univerzum valamennyi fő részét érinti, és párhuzamos jelenetek során keresztül mutatja be az emberi engedetlenség mikro- és makrokozmoszikus következményeit (vö. EP 10.229, 588, 655). Az első szín – hét édeni könyv után – ismét a mennybe (*Égbe*) vezet.

² **3. s az ő urát,]** JG: „s ez a férjét”.

³ **4. végzet-almáért]** Az eredetiben „fatall Fruit”, azaz „végzetes gyümölcs” (vö. EP 9.746 jz.). Éva és Ádám evéséhez vö. EP 9.785–786, 1008–1010.

⁴ **7. mindent tud]** Vö. Jel. 2,23: „én vagyok a vesék és a szívek vizsgálója, és megfizetek mindnyájatoknak cselekedeteitek szerint.”

és igazságos, nem kötötte meg
 10 hogy ne kísértse emberek szívét,
 mit hatalommal, szabad akarattal⁵
 fegyverzett föl, erőssé, hogy az ál-
 barát Gonosz csapdáját⁶ fölfedezze,
 s hájítsa. Tudták,⁷ kellett tudniuk
 15 a szent parancsot: bárki is kísért,⁸
 ne izleljékⁱ az almát,⁹ mit ha meg-
 szegnek, jön a büntetés (mi más jöhet?).
 Sokszoros bűnösek, bukásra méltók!

Az angyalőrök Édenből az Égbe
 20 siettek¹⁰ csöndesen,¹¹ az emberért
 bánkódva, amint neszét vették bajának;
 ámultak,¹² mint tudott a fondor [E]llenⁱⁱ
 besettenkedni. Midőn a szörnyü újság
 a Mennykapúhozⁱⁱⁱ ért, elbúslakodtak,
 25 kik hallották. Magasztos arcukat
 nem kímélte sötét ború, vegyülve
 részvéttel, ámde üdvük ép maradt.
 Fut¹³ az ujonnan^{iv} érkeztek köré
 sokaságban az égi nép fülelni,
 30 miként esett. Azok az égi trónhoz
 járulnak, hogy méltányos¹⁴ védbeszéddel
 mentsék magukat, hisz éberen vigyáztak!
 Könnyen bizonyítják;¹⁵ a Mennyei
 örök Atya titok-felhőiből¹⁶
 35 dörgésben így nyilvánítá szavát:

⁵ **11. szabad akarattal]** EP 3.101–139 jz.

⁶ **13. csapdáját]** Eredetiben: „wiles”, azaz fortélyát (JG: „ármányát”).

⁷ **14–16. Tudták ... almát]** Az elbeszélő tömör összefoglalása az ember felelősségéről. A tiltás lényege éppen abszolút érvényében rejlett. A parancs megtartásához képest minden más szempont vagy megfontolás másodlagos, és pusztán azért semmisnek kellett volna tekinteni, mert ellentmond Isten egyetlen tilalmának.

⁸ **15. bárki is kísért]** A kitétel nem biblikus, a Rafael-epizód teszi értelmezhetővé.

⁹ **16. almát]** Az eredetiben „Fruit”, azaz „gyümölcs” (vö. EP 9.746 jz.).

¹⁰ **20. siettek]** A menny–föld távolság megtételéhez az angyalok sebességével általában mintegy hat óra szükséges (vö. EP 3.74–76 jz., 4.30–31 jz., 8.110–111). Ezt a sort szokták úgy érteni, mint annak jelzését, hogy az űrséget álló angyalok ennél rövidebb idő alatt érnek vissza az Édenből a mennybe. A hipotézisre azonban nincs szükség, mivel déltől (bűneset, vö. EP 9.744) alkonyatig (vö. EP 10.91–97) rendelkezésükre áll a szükséges időkeret. Vö. EP 11.125–126 jz.

¹¹ **20. csöndesen,]** JG: „szomorún”.

¹² **22–23. ámultak ... besettenkedni.]** Vö. EP 9.67–69.

¹³ **28–30. Fut ... esett.]** Vö. Abdiel visszatérése (EP 6.16–26).

¹⁴ **31–32. méltányos ... vigyáztak!]** A *védbeszéd* az eredetiben a bírósági rendtartásból ismert „plea”, a vádlott bűnösségére vagy ártatlanságára vonatkozó nyilatkozata. Vö. EP 9.67–69 jz.

¹⁵ **33. Könnyen bizonyítják]** Az eredetiben „easily approv’d”, azaz „könnyen felmentettek”. Itt már Isten válaszárol van szó, nem az angyalok öngazolásáról.

¹⁶ **34. titok-felhőiből]** Az Atya megnyilatkozása a felhőből történik, vö. 2Móz 19,16.

„Egybegyűlt¹⁷ angyalok! Ti, meghiúsult
küldetésből megtért Erők,¹⁸ e földi
újság miatt ne búslakodjatok,
mit nem hárihatótt hív őrködéstek—
40 előre megmondtam,¹⁹ mi lesz, midőn
átkelt a Pokol-űrön a Kisértő,
hogy gyors sikerre lel bal-küldetése,
hizelgéssel az embert megveszi
csalfán: hazug szavaknak lépre megy
45 Mestere ellen! Külön végezésem
nem rendelé bukását végzetül;
szemernyit sem kötöttem meg szabad
akarátát: a mérlegserpenyőket²⁰
egyensúlyban hagytam rá hajlamára.
50 Bukott. S mi más van hátra? Lássa²¹ bűne
halálítéletét; kimondatott
aznap,²² habár hívé üres beszédnek,
mert nem azonnal szállt fejére, mint
rettegte ő. Nem²³ múlik még e nap
55 s megtudja: tűrés nem feloldozás!²⁴
Nem szenved gúnyt igazság, mint a jóság.
De kit küldjek ítéletére? Téged,
fiam-helyettesem.²⁵ Reád²⁶ ruháztam
Ég-Föld-Pokol minden ítéletét.
60 Értsék hamar: szándékom az, hogy az
igazsággal irgalmat társítok.²⁷
Téged küldlek, közbenjáró-barátjuk,²⁸
váltságuk, önként-megváltójuk—ím
emberré kell lenned, hogy rajtuk ítélj!”

¹⁷ **36–64. „Egybegyűlt ... ítélj!”** Az Atya beszéde az angyaloknak arról, hogy az történt, amit előre meglátott, s ünnepélyesen átruházza a Fiúra az ítélet jogát. Ahhoz, hogy az ítélet egyszerre legyen igazságos és kegyelmes, a Fiúnak szabad akarátából emberré, s az elesett ember közbenjárójává kell lennie.

¹⁸ **37. Erők,** Az angyali rendek egyike, vö. *EP* 1.129–130 jz.

¹⁹ **40. előre megmondtam,** Vö. *EP* 3.81–144.

²⁰ **48–49. a mérlegserpenyőket ... hajlamára** Vö. JG: „[akarata] mint mérleg kell, hogy magától / Billenjen jobbra, balra”.

²¹ **50–54. Lássa ... ő.** Vö. *EP* 8.327 jz.

²² **52. aznap** A tilalomhoz tartozó fenyegetés tartalmára, nem körülményére (kihirdetésének időpontjára) vonatkozik.

²³ **54–55. Nem ... feloldozás!** A Fiú napszállatkor, az új nap kezdete előtt hirdeti ki az ítéletet (vö. *EP* 10.94–99).

²⁴ **55. tűrés nem feloldozás!** Az eredetiben: „bearance no acquittance” (JG: „a / Halasztás nem feloldás”); az angolban közmondást idéz („omittance is no quittance”, vö. *Abogy tetszik* 3.5.133: „nem késik, ami múlik”).

²⁵ **58. fiam-helyettesem.** Az eredetiben: „Vicegerent Son”, vö. *EP* 5.620.

²⁶ **58–59. Reád ... ítéletét.** Vö. Jn 5,22: „Az Atya nem is ítél senkit, hanem az ítéletet egészen a Fiúnak adta át.”

²⁷ **61. igazsággal irgalmat társítok.** „Irgalmasság és hűség összetalálkoznak, igazság és békesség csókolgatják egymást” (Zsolt 85,11, Károli). Vö. *EP* 3,143 jz.

²⁸ **62–63. közbenjáró-barátjuk, ... önként-megváltójuk** Vö. 1Tim 2,5: „Mert egy az Isten, egy a közbenjáró is Isten és emberek között, az ember Krisztus Jézus, aki váltságul adta önmagát mindenkiért tanúbizonyságként a maga idejében.”

- 65 Szólt az Atya, s kitárva jobbkeze
felé sugárait, Fiára szórta
felhőtlen istenségét. Az kimetszett
tüköreként hiven^v vetíti Atyját,
s isten-szelíden így felel neki:
- 70 „Örök²⁹ Atyám, tiéd a rendelés,
enyém, hogy Égen-Földön megtegyem
végső parancsod,³⁰ hogy rajtam, szerelmes
fiadon³¹ lelked boldogan nyugodjék.³²
Megyek, megítélem törvényszegőid,
75 ám tudod,³³ bármi légyen az ítélet,³⁴
vállalnom kell³⁵ a legszörnyűbbet—így
fogadtam ezt előtted, meg se bántam.
Így jogot nyertem, hogy magamra véve,³⁶
enyhítsem büntetésük irgalommal,
80 az igazságot úgy vegyítve, hogy ők³⁷ is
kielégüljenek, s te is megenyhülj.
Kiséret nem kell,³⁸ hogy ne lássa senki
ítéletük^{vi}—a harmadik, ki messze
jár:³⁹ átkozott⁴⁰ már, elítéltetett,
85 s ki minden törvény ellen lázadott:^{vii}
a kígyót ítélet nem illeti.”

Szólt, s isten-társi⁴¹ fényes trónusáról
főállt; szolgáltak néki trónusok,
hatalmak és uralmak:⁴² elkisérték⁴³
90 a Mennykapúig,^{viii} honnan látható
az Éden és a Föld. Legott leszállt.

²⁹ **70–72. Örök ... parancsod]** Vö. *EP* 7.173–174 jz.

³⁰ **72. parancsod]** Vö. Jn 4,34: „Az én eledelem az, hogy teljesítem annak akaratát, aki elküldött engem, és bevégezzem az ő munkáját.”

³¹ **72–73. szerelmes / fiadon]** Bibliái szóhasználat, vö. „Ez az én szerelmes fiam” (Mt 3,17, Károli).

³² **73. nyugodjék]** Vö. Jn 1,32: „Láttam a Lelket leszállani az égből, mint egy galambot; és megnyugovék ő rajta.” (Károli).

³³ **75–77. tudod ... bántam]** Vö. *EP* 3.247–253.

³⁴ **75. bármi légyen az ítélet]** Az eredetiben „Whoever judg’d”, azaz „bárki ítélkezik is” – vagyis nem az a legfontosabb, ki hirdeti ki az ítéletet, hanem az, hogy azt végül is a Fiút vállalja magára.

³⁵ **76. vállalnom kell]** A magyar fordításból kimaradt: „When time shall be”, JG: „betelvén az idő”- Vö. Gal 4,4: „De amikor eljött az idő teljessége, Isten elküldte Fiát, aki asszonytól született a törvénynek alávetve”.

³⁶ **78–81. magamra ... megenyhülj]** JG: „így jogot nyerek magamra / Vett büntetésük enyhítni. Aképp / Mérséklem könyörülettel az / Igazságot, hogy mindkettőt betöltve / dicsőített lesz s te kibékített.” Ld. *EP* 3.143. jz., 10.61 jz.

³⁷ **80. ők]** Azok, vagyis az irgalom és az igazság.

³⁸ **82. Kiséret nem kell,]** A klasszikus eposz „kisérmotívumának” kritikai felülvizsgálata; vö. *EP* 8.59 jz.

³⁹ **83–86. a harmadik ... jár]** A kígyó, illetve Sátán (vö. *EP* 9.790).

⁴⁰ **84–86. átkozott ... illeti.]]** Sátán már ítélet alatt van, mert menekülésével maga bizonyítja bűnösségét. A kígyónak nincs erkölcsi érzéke, ezért ő átkot kap, nem ítéletet.

⁴¹ **87. isteni-társi]** Az eredetiben „Of high collateral glorie” (JG: „isteni / Dicsőségtől ragyogó”), itt a.m. „nagy dicsőségben osztozó”.

⁴² **88–89. trónusok, / hatalmak és uralmak:]** Az angyali rendek képviselői, vö. *EP* 1.129–130 jz.

⁴³ **89–91. elkisérték ... Föld.]** Mint a teremtéskor, vö. *EP* 7.197.

Az istenek⁴⁴ sebességét a leg-
 gyorsabb minutákkal szárnyaló idő
 se méri. Nyugat⁴⁵ hajlatán a Nap
 95 lecsúszva már, föltámad enyhe szél
 (illő ez órához), a földre libben,
 s hozza az est hűsét.⁴⁶ Még hűvösebb
 a dühtől⁴⁷ mentes Bíró s Közbejáró,
 ki jön, hogy ítélkezzék emberen.
 100 Hallotta már Isten szavát a kettő,
 fülükbe hozta esti enyhe szél:
 elrejtett a férfi, nő előle,
 hol a legsűrűbb a lomb, amíg csak Isten
 közeledve így Ádámért nem kiáltott:
 105 „Ádám, hol vagy?⁴⁸ Ki máskor messziről
 futottál már, hogy láss! Nem tetszel így
 magányba bujdokolva. Máskor a
 kész kötelesség keresetlenül
 előhozott. Nem veszel észre ma?
 110 Mi változás tart távol? Jöjj elő!”

 Jött s véle Éva még kelletlenebbül,
 bár első volt a bűnben. Döbbenet,
 félsz ült rajtuk. Szeretet⁴⁹ Isten és
 egymás iránt nem volt szemükbe’, de nyílt
 115 bűn, szégyen, gyűlölet, dac, árulás.

 Ádám nagy tétovázva így felelt:
 „Hallgattalak⁵⁰ a kertben, és szavadtól
 megfélemlék, mivel mezítelen
 vagyok.”
 120

⁴⁴ **92–94. Az istenek ... méri.]** Alaptétel az eposz időszemléletében. Milton kiterjeszti az idő érvényességét a teremtés előttre, de Isten így is kívül áll az időn (vö. *EP* 5.592–594 jz., 6.5 jz.). Az angyaloktól eltérően a Fiúnak nincs szüksége egy fél napra, hogy a mennyből az Édenbe jusson (vö. *EP* 10.20 jz.).

⁴⁵ **94–97. Nyugat ... hűsét.]** Az eredetiben „From Noon”, a.m. „délről” vagy „dél óta”, utalás a bukás időpontjára (vö. *EP* 9.744). A bukás napját, vagyis az eposzi cselekmény 31. napját záró alkonyatnál járunk.

⁴⁶ **92. hűsét.]** Vö. 1Móz 3,8: „meghallották az Úristen hangját, amint szellős alkonyatkor járt-kelt a kertben”.

⁴⁷ **98. dühtől ... Közbejáró.]** Az eredetiben: „the mild Judge and Intercessor”, JG: „a szelíd / Bíró és közbenjáró”.

⁴⁸ **105. hol vagy?] Vö. 1Móz 3,9.**

⁴⁹ **113–115. Szeretet ... árulás.]** Az arc Milton számára is a lélek tükre; jó példája ennek „Halott feleségéhez” írt szonettje.

⁵⁰ **117–119. „Hallgattalak ... vagyok.”]** Vö. 1Móz 3,10.

Nem szidja a kegyes bírót:⁵¹

---

⁵¹ **119. kegyes bírót:]** Az eredetiben: „Gracious Judge”, a.m. kegyelmes.

120 „Szavam⁵² gyakran⁵³ hallhattad, s nem riadtál—
örültél néki! Most egyszerre mint
lett szörnyüvé? Ki mondta, hogy mezítlen
vagy? Ettél tán a fáról, a gyümölcsből,
amelytől eltiltottalak: ne edd?”

125 Ádám most nagy szorongva válaszolt:
„Ó Ég!⁵⁴ Szorongatottságban vagyok
birám^{ix} előtt: vagy vállalom a teljes
bűnt, vagy lelkem felét vádolhatom,
kinek vesztét, mert hozzám hű maradt,
130 kendőznöm kéne, s nem panaszkodón
szégyenbe mártanom! De rászorít a
szigoru^x szükség s a csapás nyüge,
hogy a kibíratatlan véték és
a büntetés ne csak az én fejemre
135 szálljon. De ha takargatnám előled,
te akkor is kitudnád könnyedén.
E nő, kit alkotál segélyemül,
oly⁵⁵ szép, tökéletes, kívánatos
Ég-adománya volt, hogy semmi rosszra
140 nem gyanakodtam tőle. Bármi tette
már önmagában igazolni látszott,
amit tett. Ó szakajtott, s ettem én!”⁵⁶

A fenséges Jelenlét így felelt:

145 „Hát ő volt istened, hogy az én ígémet
mellőzve őt követted? Mesteredül
teremtetett, különbnek, vagy veled
egyrangunak,⁵⁷ hogy férfivoltodat
reáruházd s a posztot, melyre Isten
fölébe helyezett, hisz őt belőled
150 gyúrta, kinek tökélye nála sokszor
különb minden erényben? Ó valóban
szép volt és bájos, hogy előidézze
szerelmedet, de nem rablétedet.
Erényei parancs alatt ragyogtak,
155 méltatlanok úr-létre, mely a te
tisztet lett volna, ha ismered magad!”

Majd Évához fordult fukarszavúan:

„Mit cselekedtél, asszony, mondd csak el?”

⁵² 120–124. „Szavam ... edd?”] Vö. 1Móz 3,11.

⁵³ 120. gyakran] A paradicsomi „hosszú idő” jelzése, vö. EP 5.3 jz.

⁵⁴ 126–142. Ó ég! ... én!] Ádám tépelődése Isten jelenlétében.

⁵⁵ 138–140. oly ... tőle.] Vö. EP 8.515–554.

⁵⁶ 142. Ó ... én.] Vö. 1Móz 3,12.

⁵⁷ 146–147. vagy veled / egyrangunak,] Vö. Éva vágyát, hogy Ádám fölé kerekedjen: EP 9.825–831.

160 Szégyentől fojtogatva Éva gyorsan
mindent bevall, de Bírája előtt
most nem merész,⁵⁸ beszédes—szól zavartan:

„A kígyó áztatott el.⁵⁹ Ettem én!”

165 Hallván⁶⁰ az Úr, haladék nélkül a
vádolt kígyón^{xi} ítélkezik, habár⁶¹
barom nem tud átvinni arra bűnt,
ki tette őt a rossznak eszközévé,
s teremtése célját beszennyezé;
most lényében szeplőztetvén⁶² jogosan
lőn átkozott. Nem⁶³ ember dolga már,
170 hogy többet tudjon (mert nem is tudott),
s vétkén se változtat, ha tud. Az Úr
elsőknek a Gonoszt ítélte meg
titokzatos szavakkal,⁶⁴ úgy ahogy akkor
legjobbnek vélte. Elátkozá a kígyót:

175 „Mert⁶⁵ ezt tetted, légy átkozott e Föld
összes barma közül te egymagad!
Csússz hasadon,⁶⁶ s vak⁶⁷ élted napjain
egyed a port! Teközted és e nő közt
ellenkezést szerzek, közötted és
180 sarja között! Ez rontja fejedet,
s te sarkát mardosod!”

Itélt a jóslat;

beteljesült,⁶⁸ midőn a második
Évának, Máriának fia, Jézus

185

⁵⁸ 161. most nem merész,] Vö. EP 9.929.

⁵⁹ 162. áztatott el.] Vö. 1 Móz 3,13: „Az asszony így felelt: A kígyó szedett rá, azért ettem.”

⁶⁰ 163–164. Hallván ... ítélkezik] Az *ítélet*hirdetés visszafelé, a „kihallgatások” fordított sorrendjében történik.

⁶¹ 164–169. habár ... átkozott.] A bibliai szöveg értelmezési nehézségének feloldása (vö. EP 7.247). Ha a *kígyó* csak Sátán *eszköze* volt, erkölcsileg felelősségre vonható-e, jogosan sújtja-e az ítélet? Milton a kora újkori írásmagyarázók jellemző álláspontját képviseli: az ítélet voltaképpen – misztikus értelemben – Sátánra vonatkozik (vö. EP 10.1051–1053). Ugyanakkor jogosan sújtja az *átok* a kígyót, mert egyrészt Isten ezzel is kifejezi az ember bűnének súlyosságát, másrészt eszközként nem háriható el magától a felelősséget (*nem tud átvinni bűnt*), mivel *lényében* érinti a *rossz*.

⁶² 168. szeplőztetvén] Az eredetiben „vitiated”, JG: „megromolt” (vö. EP 9.938 jz.).

⁶³ 169–171. Nem ... tud.] Az eredetiben múlt időbe; JG: „Tudni többet / Nem tartozott az Emberhez (mivel / Nem ismert többet) s nem változtatott vón’ / Vétkén.” A kitétel nem általánosan, hanem a konkrét helyzetben igaz: Ádám és Éva csak később érti majd meg a kígyóra kimondott átok igazi értelmét (vö. EP 10.1051–1053).

⁶⁴ 173. titokzatos szavakkal] Valódi – mélyebb – jelentésük, hogy Sátánra is vonatkoznak, most még *titok*. A kígyóra kimondott átkot a keresztény hagyomány évezredek óta a krisztusi megváltás első ígéreteként (*protoevangélium*) értelmezi.

⁶⁵ 175–181. „Mert ... mardosod!”] Vö. 1Móz 3,14–15. Az ősevangélium, amire Ádám a könyv végén, Évának a közös öngyilkosságra tett javaslata után fokozatosan emlékezni kezd (vö. EP 10.150; 12.387–452, 598–605).

⁶⁶ 177. Csússz hasadon] Vö. EP 9.499–505 jz., 10.517.

⁶⁷ 177–178. vak ... port!] Vö. EP 10.551–580.

⁶⁸ 182–190. beteljesült, ... trónusát.] Vö. EP 12.147–150 jz. A jóslat beteljesülését a PR dolgozza fel.

Mennyekből a Sátánt lebukni látta,⁶⁹

---

⁶⁹ **184. látta,]** Vö. Lk 10,18: „Ő pedig ezt mondta nekik: »Láttam a Sátánt villámként leesni az égből.«»

185 Lég hercegét, mint villanást, s a sírból
 kikelvén megrontott Uralmakat,
 Erőket, s nyílt látványossággal ült
 győzelmet, és fogságot fogva vitt
 a légben ragyogó föltámadással:
 190 Sátán soká bitorlott trónusát.
 Ezt⁷⁰ láb alá majd Az tiporja, ki
 most ím a romlását jövendölé.
 Az asszonyon meg így ítélkezett:

„Megsokasítom szenvedésedet,
 195 méhed kínját: szüld fájdalomban a
 magzatjaid, s legyél alávetett
 urad kényének; ő legyen királyod!”

Végül Ádám fejére szólt szava:
 „Mivel⁷¹ az asszonyod szavát követted,
 200 és ettél a gyümölcsből, melytől én
 tiltottalak: ne egyél!—legyen miattad
 átok alatt e Föld, s te buslakodva^{xii}
 egyed annak gyümölcsét, életed
 minden napján: töviset és bogáncsot
 205 teremjen néked, edd a rét fűvét!
 Arcod verítékével edd kenyered,
 míg földdé léssz, mert abból vétetél;
 ismerd meg születésed: por vagy és
 porrá kell lenned itt!”

⁷⁰ 191–192. Ezt ... jövendölé.] Vö. 1Móz 3,15.

⁷¹ 199–209. „Mivel ... lenned itt!”] Vö. 1Móz 3,17–19: „Az embernek pedig ezt mondta: Mivel hallgattál feleséged szavára, és ettél arról a fáról, amelyről azt parancsoltam, hogy ne egyél, legyen a föld átkozott miattad, fáradsággal élj belőle egész életedben! Töviset és bogáncsot hajt neked, és a mező növényét eszed. Arcod verejtékével eszed a kenyeret, míg visszatérsz a földbe, mert abból vétetél. Bizony por vagy, és vissza fogsz térni a porba!”

Itélt a küldött

- 210 Biró s egyben Megváltó, az e napra⁷²
ígért halált halasztva. Szánta őket,
amint pőrén előtte álltak ott a
levegőn, mely igen megváltozott,
és azt sem átalotta,^{xiii} hogy felöltse
215 a szolga formáját,⁷³ miként midőn
szolgái lábát mosta:⁷⁴ mostan is mint
családapa takarta pőreségük
leölt vagy kígyó-módra ifju bőrt
váltó állat bőrével.⁷⁵ Nem viszolygott
220 hogy ellenét ruházza; nemcsak a
külső csupaszságot vadbőrrel, ám
a lélekét is, mely még csúfosabb,

---

⁷² **210–211. e napra ... halasztva.]** Vö. *EP* 8.327 jz.

⁷³ **215. szolga formáját,]** Vö. *Fil* 2,7.

⁷⁴ **216. lábát mosta:]** Vö. *Jn* 13,5.

⁷⁵ **219. állat bőrével]** Vö. 1Móz 3,21. „Az Úristen pedig bőrruhát készített az embernek és feleségének, és felöltöztette őket”.

igazság palástjával⁷⁶ ékesítvén,
az Úr szemétől rejt.

Visszatért

---

⁷⁶ **223. igazság palástjával]** Ahogy a bőrruhával az Úr az ember mezítelenségét takarja el, úgy „igazságosságának palástjával” a bűnösségét. A ruha az emberért hozott áldozat, a megigazítás jelképe is. Vö. Ézs 61,10: „Nagy örömöm telik az ÚRban, víg öröme indít Istenem, mert az üdvösség ruhájába öltöztetted, az igazság palástját terítette rám, mint vőlegényre, ki fölteszi fejdíszét, mint menyasszonyra, ki fölrakja ékszereit.”

- 225 Atyjához gyorsan,⁷⁷ s áldott kebelére⁷⁸
fogadván nála megpihent időtlen
fényében, s néki, bár mindentudó,
beszámolt az emberről, érte esengve.⁷⁹
- A földi bűn és ítélet előtt⁸⁰
- 230 egymással⁸¹ szemben ült Bűn és Halál
a Pokol kapujában. Nyitva⁸² áll az,
mióta a Sátán előtt a Bűn
kitárta, és böfögve szörnyü lángot
okád a Zúrbe. Szólt Bűn a Halálhoz:
- 235 „Fiam,⁸³ egymásra nézve mért ülünk
henyén, míg Sátán, nagy Szerzőnk, vesződik
más tájakon, s készíti üdvhelyünket,
lévén mi édes sarja.⁸⁴ Biztosan
sikerral jár; ha balszerencse éri,
240 visszatért volna, bosszulótól
kergetve már, hisz nincs különb vidék,
hol bosszújuk vennék, s bünhődne ő.
De érzem, bennem új erő feszeng,
és szárnyam nő,⁸⁵ mikéntha túl ez Ūrön
245 tág tér adatna nékem. Bármi⁸⁶ húz:
együttérés, vagy ősi hajlamom,
képes, hogy egyesítse végtelen
távol titok-varázzsal a hasonló
erőket titkos úton. Válthatatlan
250 árnyam!⁸⁷ Kövess engem, hisz nincs erő,
mi elszakítsa Bűntől a Halált,
de nehogy ez átkelhetetlen Ūrön⁸⁸
valami akadály a visszaútját
gátolja, fogjunk vakmerő dologba,
255 mi néked s nékem nem is oly nehéz:

⁷⁷ 224–225. Visszatért / Atyjához gyorsan] Vö. EP 10.70–72 jz., 92–94 jz.

⁷⁸ 225. kebelére] Vö. Jn1,18 és EP 5.608.

⁷⁹ 228. érte esengve.] Vö. Zsid 7,25 és EP 11.22–44.

⁸⁰ 229. előtt] Az eredetiben „Meanwhile ere”, JG: „Amíg”; az édeni eseményekkel párhuzamos harmadik cselekményszál kezdete (vö. EP 10.1 jz.).

⁸¹ 230–231. egymással ... kapujában.] Vö. EP 2.638–663.

⁸² 231–234. Nyitva ... Zúrbe.] Vö. EP 2.839–876.

⁸³ 235. Fiam] Vö. EP 2.718–721, 752–778.

⁸⁴ 238. lévén mi édes sarja] Vö. EP 2.739–747, 767–776.

⁸⁵ 244. szárnyam nő,] Vö. Éva álmát az eposz 5. énekében: EP 5.90–97.

⁸⁶ 245–246. Bármi ... hajlamom] JG: „Rokonszeny, vagy a vér hatalma”. Az eredetiben „sympathie” (vö. EP 10.542–543 jz.) és „som connatural force”: a két lehetőség inkább az élő, illetve élettelen dolgok egymásra hatását jelöli (kb. vonzerő vagy vonzalom). Valójában mindkét magyarázat téves, mert a Bűn nem ismeri fel, hogy Isten parancsának engedelmeskedik (vö. EP 10.633–636).

⁸⁷ 249–250. Válthatatlan / árnyam] Az eredetiben „Inseparable”, a.m. elválaszthatatlan (JG: „Elválthatlan”).

⁸⁸ 252. ez átkelhetetlen Ūrön] Az eredetiben „this Gulfe / Impassable, Impervious”, JG: „e járhatatlan / És úttalan mélység”. Vö. EP 2.875–913.

verjünk hidat⁸⁹ Pokoltól Édenig,
 hol most Sátán az úr—ez érdemünk
 emléke lesz az alvilági had közt,
 könnyíti⁹⁰ nekik az átjárás avagy
 260 átköltözés módját, mint Sorsuk⁹¹ adja.
 Nem véhetem el útam, úgy⁹² von ez
 ujonnan érzett ösztön-vonzerő!”

Az ösztövéér Árny⁹³ így felelt neki:
 „Menj, hová végzeted⁹⁴ s vad ösztönöd
 265 vezet, tőled nem tágitok, s az út⁹⁵
 sem vétem el, ha vonsz; hisz számtalan
 ölés, zsákmány szagát szívom,^{xiv} s Halál⁹⁶
 izét^{xv} érzem mindenben, ami él.
 Merész kalandodban nem hagylak el,
 270 fej-fej mellett hiven^{xvi} segítelek!”

Így szólt, s gyönyörrel szívta bé a Föld
 halandó változása⁹⁷ illatát.
 Mint^{98xvii} midőn éhes hollónyáj röpül
 sok mérföldről csata előtti nap
 275 a rétre, hol seregek táboroznak—
 csábítja az élő hullák szaga,
 kikre másnap véres csatán halál vár—,
 úgy szimatol a szörny, az éjbe fúrva
 orrát: már érzi koncát messziről.

280 Pokolkapuból most a Zúr sötét
 köd-örvényébe⁹⁹ szállnak ketten, ám
 külön uton, s hatalmukkal (nagy az!)
 lebegnek a vizek felett,¹⁰⁰ s amit csak
 lelnek, szilárdat, iszapost, lökik
 285 kétfelől egy gomolyba a Pokol

⁸⁹ **256. hidat]** Az eredetiben „path”; JG: „ösvényt”.

⁹⁰ **259–260. könnyíti ... módját]** Vö. *EP* 2.1005–1017, 10.392–394.

⁹¹ **260. Sorsuk]** Az eredetiben „thir lot”; azaz osztályrészük (a Sors nem metafizikus értelemben használatos).

⁹² **261–262. úgy ... ösztön-vonzerő]** Vö. *EP* 10.245–246 jz.

⁹³ **263. ösztövéér Árny]** Az eredetiben „meager”, a.m. „csenevész” (JG: „sovány”).

⁹⁴ **264. végzeted]** Az eredetiben „Fate”, tehát a metafizikai értelemben vett Sors. Vö. *EP* 1.134 jz.

⁹⁵ **265–268. az út ... él.]** A Halál az ízlelés és szaglás fogalmaival írja le az új világ romlása által keltett vonzerőt. Ezzel kapcsolódik a bűneset kulcsszavaihoz (vö. *EP* 9.792 jz.), de ő sem ismeri fel saját működésének mélyebb összefüggéseit, amellyel az isteni tervébe illeszkedik, és azt végső soron nem tudja megghiúsítani (vö. *EP* 10.245–246 jz.).

⁹⁶ **267–268. Halál ... él.]** Az ember bűnének egyetemes következményei az eposz utolsó negyedének egyik központi témája.

⁹⁷ **272. halandó változása]** Halandóvá válása.

⁹⁸ **273–279. Mint ... messziről.]** Proleptikus (a cselekmény további részeit, különösen az eposz utolsó két könyvében megjelenített háborúkat előrevetítő) eposzi hasonlat. Lehetséges forrása Plinius *Nat. Hist* 10.7. Vö. még a Sátánt keselyűhöz hasonlító képet: *EP* 3.449–459.

⁹⁹ **280–281. sötét / köd-örvényébe]** Az eredetiben „waste / Wide Anarchie”, vö. *EP* 6.879 jz.

¹⁰⁰ **283. vizek felett]** Vö. 1Móz 1,2.

szája¹⁰¹ felé; mint¹⁰² szembefújva két
 vad sarki szél a Croni-tengeren
 jéghegyeket ver össze, mik a képzelt
 utat kelet felé a Pecsorán
 290 túl dús Cathaia felé eltömik—
 a gyűjtött földet a Halál kövesztő
 jogarával, mint tridensszel¹⁰³ megveri
 jég-szárazzá, s megáll az, mint a hajdan
 ringó Delos, a többbit megköti¹⁰⁴
 295 Gorgó-iszony pillantással merevvé;
 kátránnyal most a kapu széltiben
 a gyűjtött partot a Pokol gyökéhez
 erősgetik, s fölvelik a roppant
 töltést a habzó Mély fölé: csodás
 300 hosszú hídként, e mostan védtelen
 világ—Halál prédája—moccsatlan
 falához, innen bizton járható
 könnyű ivet ivelnek^{xviii} Poklokig.
 Ha nagy kicsinnyel összevethető,¹⁰⁵
 305 így jött Xerxes,¹⁰⁶ hogy leigázza a
 szabad helléneket a memnoni
 kastélyból^{xix} Susából a tengerekhez,
 s Európát Ázsiával összekötve,
 nagy hidat vert a Hellespontuson,
 310 a bosszus habokat megostorozva.
 Így vitték végbe csuda hídverő
 szorgalmukat¹⁰⁷ riongó¹⁰⁸ űr fölött:
 egy függő szirttarajt—követve Sátán¹⁰⁹
 nyomát oda, hol szárnyait először
 315 lelibbentette, s biztosan leszállt
 a Zűrből—e kerek világ kopár

¹⁰¹ **285–286. Pokol / szája**] A középkori ikonográfiában gyakran ábrázolták a poklot egy nagy szájként, amely elnyeli a bűnös embereket.

¹⁰² **286–290. mint ... eltömik**] Eposzi hasonlat, amelyben a Bűn és a Halál hídépítő munkája a *Croni-tengeren*, azaz a Jeges-tengeren feltételezett Északkeleti átjáró felé vezető utat *eltömő* jéghegyekre hasonlít. A *Pecsora* Észak-Oroszország egyik jelentős folyója; *Cathaia* Észak-Kína.

¹⁰³ **292–294. tridensszel ... Delos,**] Poszeidón *tridens*-szével, azaz háromágú szigonyával kötötte meg az úszó szigetet, *Delost*. Délosz a mitológiai hagyomány szerint a világ közepe, a kora modern politikai gondolkodásban gyakorta jelenik meg Anglia emblémájaként; vö. *EP* 5.268–272.

¹⁰⁴ **294–295. a többbit ... merevvé;**] A *Gorgók* rettenetes mitológiai lények, amelyek pillantása is kővé dermedt. Közülük Meduszát Perszeusz ölte meg, s a levágott gorgófejet Athénének ajándékozta pajzsa díszítésére.

¹⁰⁵ **304. Ha ... összevethető]** Vergiliusi formula, vö. *Georg.* 4.176 és *EP* 2.908–909.

¹⁰⁶ **305–310. így ... megostorozva.**] A (hagyomány szerint *Memnon* által alapított) *Susából* Hellász ellen vonuló perzsa király, *Xerxes*, 480-ban hajóhidat készíttetett a Hellészpontoszon (a Kisáziát Európával összekötő tengerszoroson), majd miután a tenger azt szétrombolta, megkorbácsoltatta a tengert. Ld. Hérodotosz, *A görög-perzsa háborúk* 7.34–35. A kora modern felfogás szerint Xerxes tette a hübrisz emblémája. A „*Hellespont*” szó az eredetiben szójátékként a Pokol hídjára (Hell’s pont) is utalhat.

¹⁰⁷ **311. hídverő / szorgalmukat]** Az eredetiben „Art / Pontfical”, szójáték a „pontifikális” jelző szó szerinti (hídépítő) és ismertebb (főpapi, pápai) jelentésére.

¹⁰⁸ **312. riongó]** Az eredetiben „vexed”, a.m. „hányattatott” (JG: „fölkorbácsolt”).

¹⁰⁹ **313–317. Sátán... héjjáig]** Vö. *EP* 2.1018–1038; 3.74–80, 435–447, 515–556.

320 héjjáig. Megkövesztették acél-
szöggel-lánccal már szinte túlszilárddá;
így¹¹⁰ hát egy kis helyen most összeér
az Empyreum-ég s a Föld határa,
és balra messze tőle a Pokol.
E három helyhez három út vezet,
s már¹¹¹ kémlelik a Földhöz-útjukat,

---

¹¹⁰ **319–322. így ... vezet]** Az eredetiben a mondathatár a szakasz végén. A káosz fölött vert híd a pokoltól a menny lépcsőjének alja közelébe, illetve a védőburok nyílásától a kozmosz belsejébe vezető út kezdetéig ívelt. Így ezen a ponton hármásút alakult ki. Ez emlékeztet az emblémairódalom Y-jára, amelyet a bibliai széles és keskeny út (Mt 7,13–14) ábrázolásaként értelmeztek. Az Y talpánál van a Föld, a jobb felső (keskenyebb!) szár vezet a menny felé, a *bal* felső (szélesebb, *sinister*) szár pedig, amely a kora modern tipográfiában gyakran nagy ívben vissza is hajlik lefelé, a pokolba vezető út. Milton ezt az emblematisz képi hagyományt szervesen beilleszti az eposzi univerzum szerkezetébe. Az eposzban a jobb és bal nem nézőpont kérdése, mivel – a fent- és lenthez hasonlóan – ezeknek az irányoknak is morális jelentőségük van (vö. *EP* 3.433 jz., 10.900).

¹¹¹ **323–324. s már ... igyekezve...**] Az eredetiben új mondat, a következő jelenet bevezetése.

Édenhez igyekezve...

Íme, Sátán

- 325 tűnik föl,¹¹² mint tűz-angyal, a Skorprió
s Kentaur között¹¹³ Zenithje¹¹⁴ felé evezve,
míg¹¹⁵ a Kosban¹¹⁶ a Nap kel. Álalakban¹¹⁷
jön, ámde drága sarjai azonnal
felismerik az apjukat. Midőn¹¹⁸
- 330 Évát elbocsátotta, észrevétlen
a vadonba surrant, s álrühát cserélt,
hogyan lássa, mi történik, Éva mint
ragasztja át urára tudta nélkül
saját bűnét, s gyalázatuk miként
- 335 keres hiú fedőt. De látva,¹¹⁹ hogy
Isten Fia leszállt ítéletükre,
borzadva¹²⁰ fut. Bár nem remél szökést,
vágynak kitérni, fél, ne sujtassa^{xx} Isten
dühé, furdalja büntudat.¹²¹ A vész
- 340 elmúlt, s ő éjre¹²² visszatér,¹²³ fülel,
a nyomoru^{xxi} pár mit beszél, jajong,
így tudja meg saját ítéletét:
halasztva az, jövőre szól. Vigan,
hírekkel rakva tér Pokolba. Zűr
- 345 partján, az új csodás hídhoz közel
váratlanul sarjába ütközik,
ki jött elé. Lett ám parázs öröm,
s a csuda-híd láttára még nagyobb.
Ámulva állt soká, míg végre lánya
- 350 a bűvös Bűn a csöndet megtöri:

¹¹² 324–325. **Sátán / tűnik föl]** Vö. *EP* 9.790 jz.

¹¹³ 325–327. **Skorprió / s Kantaur között]** A jelenet értelme vitatott. Valószínűleg nem a pontos időmeghatározást szolgáló összetett kronográfia (vö. *EP* 3.571–577 jz.). A hagyományos – és legvalószínűbb – értelmezés szerint Sátán az állatöv Nappal átellenes szektorában az Uriellel való újabb találkozást akarja elkerülni. Mások szerint a magyarázat a *Skorprió* és a *Kentaur* csillagképek között található Farkas csillagkép (vö. *EP* 4.182–186). Megint mások szerint a *Kentaur* valójában a Nyilast jelenti (a megfeleltetésük – vagy összekeverésük – az ókorra megy vissza), a Nyilas és a Skorprió között pedig Sátán a Kígyótartó kezében levő Kígyó csillagképet keresztezi.

¹¹⁴ 326. **Zenithje]** Vö. *EP* 4.30–31 jz. Sátán szó szerint és átvitt értelemben is pályája csúcspontja felé halad. Az Édenből a pokol felé vivő visszaútjának legmagasabb pontját a hármastútnál éri el, és a gyermekeivel való találkozásban fűrödhet leginkább sikeres vállalkozásának dicsőségében (vö. *EP* 10.507–512).

¹¹⁵ 327. **míg ... kel.]** Napkelte van a kiűzetés napján (vö. *EP* 9.340 jz., 11.133–136 jz.), tehát ezen a szálon előreszaladt a cselekmény.

¹¹⁶ 327. **Kosban]** Vö. *EP* 3.571–577 jz.

¹¹⁷ 327. **Álalakban]** Vö. *EP* 1.421–428 jz.

¹¹⁸ 330. **Elbocsátotta]** Az eredetiben „seduc’*t*”, JG: „elcsábította”; vö. *EP* 9.790.

¹¹⁹ 335–336. **De látva, ... ítéletükre,]** Vö. *EP* 10.87–228.

¹²⁰ 337–344. **borzadva ... Pokolba]** Történelmi jelen idő (az eredetiben végig múlt idejű igealakok).

¹²¹ 339. **furdalja büntudat.]** Az eredetiben „fearing guiltie”; JG: „fél, bűnös levén”.

¹²² 340. **éjre]** Adám kesergésének éjjelén, ami az adott jelenet (Sátán találkozása a Bűnnel és Halállal) szempontjából már előidejű, de az elbeszélésre csak később kerül sor (vö. *EP* 10.723–1124). Vö. *EP* 9.58–69 jz., 184.

¹²³ 340. **visszatér]** Vö. *EP* 9.790.

„Szülőm,¹²⁴ a te magasztos tetted ez,
 te trófeád,¹²⁵ ha nem is hiszed tiédnek!
 Te vagy szerzője, első mérnöke,
 mert én, mihelyt megsejtetem szivemben—
 355 mely titkos összhangban ver a tiédde
 együtt, csodássan összekötve—, hogy
 győztél a Földön (bizonyítja most
 megjelenésed is), habár világok
 zártak tetőled el, mégis legott
 360 éreztem, mennem kell utánad e
 fiaddal—háromunkat¹²⁶ oly szoros
 végzet köt össze. Láncában Pokol
 nem tarthat vissza, sem ez úttalan
 éj-űr, hogy ne legyünk sugár-nyomodban.
 365 Szabadságunk kivívtad, mit Pokol
 kapuja zárt idáig, általad
 sarjadt erőnk, hogy ily erős hidat
 verjünk az égi szakadék fölé.
 Mindez világ tiéd¹²⁷ most. Elnyeré
 370 merész erőd, mit kezded nem teremtett.
 Mi¹²⁸ elveszett csatán, azt megszerezte
 eszed, bosszúlva van Mennyből-bukásunk!
 Ott nem lehettél—itt király lehetsz.
 Uralkodjék csak ő amott, kit a harc
 375 győztesnek tett, s magát ez új világból
 épp maga távoztatta el. Hatalmát
 hát ossza meg veled: mindent, amit
 határol az Empyreum;¹²⁹ tiéd¹³⁰
 a gömb, övé a négyszög. S tudja meg,
 380 trónját ma tőled jobban féltheti!”

Az Éji-herceg boldogan felelt:
 „Szép lányom, és te unokám-fiam!¹³¹
 Bizonyosságát adtátok, hogy a Sátán
 faja vagytok (e névvel kérkedem
 385 a Mindenható ellenségeként!).
 Nagy-nagy hálára köteleztek
 engem s a Poklot, hogy az Ég-kapúhoz

¹²⁴ **351–380. „Szülőm ... féltheti!”** A Bűn mint Sátán leánya apját dicséri himnikus beszédmódban, ami egyes kritikusok szerint a Miatyánk démonikus utánezata.

¹²⁵ **352. trófeád,]** Győzelmi jelvényed.

¹²⁶ **361. háromunkat]** A Sátán-Bűn-Halál hármassága a Szentháromság paródiája (vö. *EP* 2.718–721 jz.).

¹²⁷ **369. világ tiéd]** „Tiéd az ország” démoni megfordítása.

¹²⁸ **371–372. Mi ... Mennyből-bukásunk!]** Vö. *EP* 1.613–652; 2.355–368, 970.

¹²⁹ **378. az Empyreum;]** Ld. *EP* 2.760 jz.

¹³⁰ **378–379. tiéd ... négyszög.]** A mennyei Jeruzsálem a Biblia szerint *négyszög* (Jel 21,16), a kozmosz gömb (vö. *EP* 3.433–440, 515). Az ókorig visszanyúló nézet szerint a kerek formák (kör, gömb) a tökéletes alakzatok, így a Bűn a kozmosz – és a rajta uralkodó Sátán – felsőbbrendűségét is sugallhatja. A Menny alakja azonban az eposzban nyitva hagyott kérdés (*EP* 2.1031).

¹³¹ **382. unokám-fiam]** Vö. *EP* 2.754–777.

- ily közel¹³² győzelemre győzelemmel
 feleltetek, dicső művel^{xxiii} művemre,
 390 s a Poklot, Földet könnyen járható
 egyetlen szárazföldre, tartományá
 kovácsoltátok. Most az éjen át
 hidatokon míg könnyedén leszálok
 társult hatalmaimhoz,¹³³ hogy tudassam
 395 vívmányaim, s velük együtt vigadjak,
 ti addig e hidon a számtalan
 gömb¹³⁴ közt (mely mind tiétek) szálljatok
 a Paradicsomba, s királykodjatok¹³⁵
 nagy üdvben ott, a Földön és a Légben
 400 s főképp az emberen, ki mindenek
 urának mondatott. Elébb tegyétek¹³⁶
 rabbá, aztán öljétek meg! A Földre
 teljhatalmú helyettesül¹³⁷ bocsátlak
 benneteket, nem rontható hatalmam
 405 belétek öntve! Egyesült erőtök
 megtartja most nekem¹³⁸ ez új uralmat,
 mit Bűn Halálnak ad merényletem
 nyomán. Ha győztök együtt, a Pokol
 dolgát ne féltsük! Menjetek vitézül!”
 410 Így szólt, s kiküldte őket. Ők rohantak
 csillagvilágok fénysűrűin át,
 köpdösve mérgüket. A csillagok
 szennytól fakulnak, és bolygóra bolygó
 koccan,¹³⁹ s kihúny valóban.

¹³² **387–388. Ég-kapúhoz / ily közel]** Vö. *EP* 9.311–322.

¹³³ **394. hatalmaimhoz,]** Az angyali rendek hierarchiái a Pokolban is megmarad, vö. *EP* 1.129–130 jz. és 5.777.

¹³⁴ **397. gömb]** Égitest.

¹³⁵ **398. királykodjatok,]** A Halál *királykoronafélt bord* (*EP* 2.663). Lehetséges, hogy Milton a Bűn és a Halál *királykodásának* (az eredetiben „Reign”) hangsúlyozásával antimonarchista nézeteinek ad hangot.

¹³⁶ **401–402. tegyétek / rabbá]** Vö. Donne, 14. szent szonett: „Ha gúzsba nem kötsz, nem leszek szabad.”

¹³⁷ **404. helyettesül]** Eredetiben: „Substitutes”. Ahogy a Fiú az Atya helyettese (vö. „Vicegerent”, *EP* 10.58), úgy a Bűn és a Halál szintén Sátán „földi helytartói.”

¹³⁸ **406. megtartja most nekem]** Az eredetiben „depends”; JG: „Csak tőletek függ”.

¹³⁹ **413–414. bolygóra bolygó / koccan]** Vö. *EP* 6.319–320.

Ment a Sátán

- 415 alá a gáton¹⁴⁰ a Pokol-kapúhoz.
Kétoldalról a kettészelt, hidalt
Zűr bóg, s a gátat fölszökő csapással
támadja. Mérgét csak gunyolja ő,¹⁴¹
s az őrizetlen nyílt kapun bemegy.¹⁴²
- 420 Lelket se lel sehol. Kiket vigyázni
rendelt ahelyt, elhagyták őrhelyük,
s a Földvilágra szálltak. A többi mind
behúzódott¹⁴³ a Pandemónium¹⁴⁴
fala köré a mélybe. Lucifer¹⁴⁵
- 425 gőgös székvárosa volt az—így nevezték
a hozzá hasonló csillag nyomán.
A Légiók¹⁴⁶ örködtek, míg a Bölcsék
zsinatban ültek, aggódván, mi baj,
miért késik küldött királyuk—így
- 430 tett rendelést távozva, s ők követték.
Mint Astrachán^{xxiii} körül¹⁴⁷ a hómezőn
fut az orosz elől tatár, avagy
Baktria sahja a növä török hold
elől mindent pusztán hagy Aladul
- 435 országán túl^{xxiv} futtában Tauris és
Casbin felé—az Égből számüzött had
így hagyta lakatlan Pokol szegélyét
sok éj mérföldnyire; fővárosuk
köré huzódtak, s éberén vigyázva
- 440 várták, mint tér meg nagy kalandoruk
idegen-világokat-fürkésztiből.
Átkel közöttük észrevétlenül,
magát mutatva angyal-közlegénynek,
s a Plutó-csarnok¹⁴⁸ ajtajából órjás
- 445 trónjára lépked láthatatlanul,
mely dús szövésű mennyezet alatt
a felső végen áll királyi díszben.
Darab időig ül, láthatatlanul
fürkészs, s—fellegből szinte—láng-feje,

¹⁴⁰ 415. gáton] Hídon.

¹⁴¹ 418. ő] Sátán.

¹⁴² 419. az őrizetlen ... bemegy] Vö. EP 2.871–872, 10.280–281.

¹⁴³ 422–423. A többi mind / behúzódott] Ld. EP 2.496–618.

¹⁴⁴ 423. Pandemonium] Vö. EP 1.744 jz.

¹⁴⁵ 424–426. Lucifer ... nyomán.] Vö. EP 7.130–132 jz.

¹⁴⁶ 427. Légiók] Vö. Mk 5,9 és Lk 8,30.

¹⁴⁷ 431–438. Mint ... mérföldnyire;] Összetett eposzi hasonlat, amelyben a narrátor a bukott angyalokat hódítók elől visszahúzódó népekhez hasonlítja. *Astrachán* a Volga alsó folyása melletti tatár kánság volt, az Aranyhorda utolsó erőssége. 1556-ban Rettegett Iván foglalta el. Milton is ír erről *A Brief History of Moscovia* (A moszkvai fejedelemség rövid története) c. művében. *Baktria sahja* (a perzsa sah) szintén kénytelen volt megfutamodni a törököktől, hogy a valaha *Aladul* hatalma alatt levő területekről a mai Tabriz és Kazvin (*Tauris és Casbin*) felé vonuljon.

¹⁴⁸ 444. Plutó-csarnok] Pandemónium; ld. EP 1.744 jz.

- 450 csillagnál fényesebb csillám-alakja¹⁴⁹
föltűnik este után még megmaradt
dicsfényvel, ál-sziporkával. Csodálja
a styxi¹⁵⁰ csürhe e hirtelen sugárzást,
s arcát lehajtja. Ő, kit látni vágytak,
455 megtért: erős vezérük. Nagy vivát.¹⁵¹
A fő tanácskozók előrohannak
sötét divánjukból¹⁵² serkenve. Vígán
üdvözik őt, míg ő kezével ott
rendet teremt, s szavával ámulást:¹⁵³
- 460 „Trónok,¹⁵⁴ hatalmak, hercegségek, erények,
erők! Nemcsak jogunk, de birtokunk
szerint nevezlek így—nem is remélt¹⁵⁵
sikerral térve meg, hogy győztesen
tovább vezesselek ez átkozott
465 pokol-lyukból, jajok helyéről,^{xxv156}
hol kényurunk tömlöcben tart. Urakként
bírátok most e tág világot, a
szülő-Égnél alig alantasabbat,
mit hős vállalkozásom zord veszélyben
470 szerzett. Be hosszú volna elbeszélnem,
mit tettem, mit szenvedtem el, mi¹⁵⁷ kinnal
jártam a szörnyü Zűr-vidék kopár
korlátlan, nem-valós¹⁵⁸ örvényein,
melyek¹⁵⁹ fölött a Bűn, Halál ma tág
475 hidat csinált, hogy így segítse győztes
vonulástok, magamnak zord utat mint
törtem, megnyergelvén az engedetlen
örvényt, s az örök Éj,¹⁶⁰ a vad Khaosz
méhébe szállva—félte¹⁶¹ titkaik
480 föltámadtak különös utam ellen,
bömbölve a Végzettel¹⁶² szembeszálltak—;
s mint leltem az uj-alkotott^{xxvi} Világra,

¹⁴⁹ 450. csillagnál fényesebb csillám-alakja] Vö. EP 1.583–592.

¹⁵⁰ 453. styxi] Vö. EP 1.239 jz.

¹⁵¹ 455. vivát.] Éljen!

¹⁵² 457. sötét divánjukból] A diván az oszmán török államtanács neve. Tematikusan a pokol állapotát leíró poszi hasonlat (EP 10.433–436) folytatása. Vö. EP 1.347 jz.

¹⁵³ 459. ámulást] Az eredetiben „attention”, JG: „figyelmet”.

¹⁵⁴ 460–506. „Trónok, ... Föl!”] Sátán diadalittas dicsekvő beszéde a Pandemoniumba való visszatérések. A megszólítás már korábban is hasonló (vö. EP 2.11; 5.612 jz., 777 stb.).

¹⁵⁵ 462. nem is remélt] Vö. EP 9.426–428.

¹⁵⁶ 465. pokol-lyukból, jajok helyéről] Az eredetiben „infernal Pit”, vö. „a mélység kútja” (Jel 9,1, Károli).

¹⁵⁷ 471–482. mi ... Világra] Sátán útjához vö. EP 2.619–1038; 3.74–80, 433–459, 515–759.

¹⁵⁸ 473. nem-valós] Az eredetiben „unreal”, a.m. „formátlan”.

¹⁵⁹ 474–475. melyek ... csinált] Vö. EP 10.280–318.

¹⁶⁰ 478. örök Éj] Vö. EP 1.538; 2.147, 428, 945–946, 968–969.

¹⁶¹ 479–481. félte ... szembeszálltak] Sátán hazudik (vö. EP 2.950–997).

¹⁶² 481. Végzettel] Vö. 1.117 jz.

mit régtől jósolt Mennyben hír.¹⁶³ Csodás,
 tökéletes! Beléhelyeztetett
 485 kertjébe az ember, ki¹⁶⁴ elűzetésünk
 árán lett boldog. Mesterétül őt
 elcsábítottam csellel—hogyan fokozzam
 csodálkozástok: egy almával!¹⁶⁵ Isten
 ezen megorrolván (kacagjatok csak!)
 490 átadta kedves emberét s világát
 prédául a Halálnak, Bűnnek—így
 nekünk, hogy kockázat, törettetés
 nélkül bírván meglakjuk, és urak
 legyünk az emberen, amint neki
 495 kellett volna úrkodni mindenben.
 Igaz, megítélt engem is, vagy inkább
 nem is engem, de a kígyót,^{xxvii} kinek
 álcájában áltattam el az embert.
 Gyülvölködést^{xxviii} szerez közöttem¹⁶⁶ és az
 500 ember között; sarkát marom meg én,
 utóda meg fejem bezúzza (nincs
 kimondva, hogy mikor). Ki nem szerezne
 fejbezúzás^{xxix} árán egész világot,
 vagy akár nagyobb kín árán? Összegeztem,
 505 mit tettem. Mi van hátra, istenek?
 A teljes üdvbe lépjétek be! Föl!”¹⁶⁷

Szólt, s egy időig állt, azt várva, hogy
 mind fölkiáltanak, s orkáni tapssal
 töltik fülét. Hanem mindenfelől
 510 mit hall? Töménytelen sok nyelv gonosz,
 undok sziszegését, közmegvetés
 zaját. Csodálkozik, de nem soká,
 jobban elámul önmagán; úgy érzi,
 arca keszeg¹⁶⁸-hegyessé keskenyül,
 515 karja tapad bordáihoz, s a két
 combja eggyéfonódik, míg zuhan,
 s hasán csuszik¹⁶⁹: szörnyű kígyó. Habár
 fel-felszökik—hiába: főbb erő
 lett úr fölötte már, s olyan alakkal
 520 bosszúlja, melyben vétkezett, ítélet-
 képpen. Szeretne szólni: villa-nyelve

¹⁶³ **483. régtől jósolt Mennyben hír.]** Vö. *EP* 1.640–644; 2.339–346.

¹⁶⁴ **485–486. ki ... boldog]** Sátán a teremtést Isten bosszújaként értelmezi, ld. *EP* 9.144–155.

¹⁶⁵ **488. almával!]** Vö. *EP* 9.746 jz.

¹⁶⁶ **499–504. közöttem ... árán?]** Sátán is felidézi az ősevangéliumot (vö. *EP* 10.178–181 jz.), de saját interpretációjában, miszerint egy „fejbezúzás” megér egy egész világot.

¹⁶⁷ **506. Föl!”]** Az eredetiben a Sátán önmagasztaló beszédének utolsó szava: „Bliss”, amire ironikusan rímel a „hiss”, vagyis a kígyókká változott bukott angyalok sziszegése.

¹⁶⁸ **514. keszeg]** Sovány, vékony.

¹⁶⁹ **517. hasán csuszik]** Vö. *EP* 10.177.

villa-nyelv-szisszenésre szisszenést
felel. Már mind átváltozott kígyóvá—
egyként, mint cinkosai vakmerő
525 merényletének. Szörnyü a teremben
a sziszegés, fejjel-farokkal egybe-
nőtt szörnyek vad nyüzsgése: skorpió
és áspis,¹⁷⁰ ádáz amphibéna,¹⁷¹ szarvas
cerastes,¹⁷² hydrus-szörny, dipsas, ellops¹⁷³—
530 a rég Gorgóvér-permetezte¹⁷⁴ föld
így meg nem bolydult, Ophiusa-sziget.¹⁷⁵
Sárkánnyá nőtt; ő volt a legnagyobb
köztük, nagyobb, mint kit nemzett a Nap
pythói völgy-mocsárba,¹⁷⁶ zord Python,¹⁷⁷
535 s úgy látszik, izma is nagyobb maradt
a társaiénál. Mind követte őt
a nyílt mezőre, hol a többi lázadt
vad horda állt, Mennyből bukván, „pihenj”-ben,¹⁷⁸
vagy zárt sorban, ujongva^{xxx} várva, hogy
540 lássák dicső uruk diadalát.
Látták, de mily látvány! Utált kígyók
falkája; rájuk rémület¹⁷⁹ riad,
s szörnyű rokonszenv: amit látnak, érzik,
maguk is azzá változnak, lehull
545 karjuk, dzsidájuk, pajzsuk, esnek ők is,
s fölzúg új szisszenés, terjed ragályként
ocsmány alakjuk—egyenlők a bűnben
s a büntetésben is. Vad pisszegéssé
így vált akart tapsuk, s a győzelem
550 en-szájukból magukra szórt szitokká.

Mily változás! Ott lenn liget fakad—
a fönti Úr akarta, hogy fokozza
bűnhődtüket—, megrakva sok gyümölcscsel,
akár az édeni alma,¹⁸⁰ mellyel a Sátán
555 Évát elcsábitotta; zord szemük

¹⁷⁰ 528. **áspis,**] Az egyiptomi kobra.

¹⁷¹ 528. **amphibéna,**] Mitikus kígyó, nevének jelentése „kétfelé menő”; „farka helyén is fejet visel” (Lukánusz, *Pharsalia* 9.719).

¹⁷² 529. **cerastes,**] Négyszarvú kígyó.

¹⁷³ 529. **hydrus-szörny, dipsas, ellops]** A *hydrus* és az *ellops* mitikus víziszörnyek; a *dipsas* marása olthatatlan szomjúságot okoz (amint ezt neve is sugallja: görögül *dipsza* = szomjúság). Vö. *EP* 10.560.

¹⁷⁴ 530. **Gorgóvér-permetezte föld]** Líbia. Miközben Perszeusz e táj fölött repült, a Medúszafejből (ld. *EP* 10.294–295 jz.) lecsöppenő vércseppek kígyókká változtak; ld. *Átvált.* 4.617–620.

¹⁷⁵ 531. **Ophiusa-sziget]** Az antikvitásban több sziget is megkapta ezt a nevet, melynek jelentése „kígyóktól hemzsegető”.

¹⁷⁶ 534. **pythói völgy-mocsárba,**] Püthó Delphoi másik neve.

¹⁷⁷ 534. **Python,**] Python az özönvíz által hagyott mocsárban fejlődött ki, Apolló ölte meg; ld. *Átvált.* 1.438–440.

¹⁷⁸ 538. **„pihenj”-ben]** Az eredetiben „in station stood”, a.m. „helyükön álltak” (JG: „hadi / Sorokban állott”).

¹⁷⁹ 542–543. **rémület ... rokonszenv]** Az eredetiben „horror on them fell, / And horrid sympathie”, JG: „rémület / S rémes rokonszenv”, ahol az utóbbi szó szerinti, görög értelmében „együtt szenvedést” jelent.

¹⁸⁰ 554. **alma]** Az eredetiben „Fruit”, azaz „gyümölcs” (vö. *EP* 9.746 jz.).

e furcsa képre szegződik, hivén, hogy
 egy tiltott fa helyébe számtalan
 támadt, új szégyent, jajt-hozó nekik.
 Csalatkozásra küldve bár, erős
 560 éhség-, szikkasztó szomjuság-sepesztve¹⁸¹
 nem állnak ellent, csimbókban tekergve
 másznak a fákra, sűrűbben beűlik,
 mint Megaera kigyózó^{xxxii} fűrtjei.¹⁸²
 A tetszetős¹⁸³ almát¹⁸⁴ mohón szedik,¹⁸⁵
 565 olyant, milyen Sodoma szurok-tavánál¹⁸⁶
 nőtt, bár ez—ízre, nem fogásra—még
 csalfább! Mohón remélve oltani
 étvágyukat, rágnak¹⁸⁷ gyümölcs helyett
 fanyar hamut, mit sértett ízlelésük
 570 kitüszköl.¹⁸⁸ Éhség-, szomjuság kinezva
 próbát kísértnek újra: mérgeződve,
 állkapcsuk átok-undorral vonaglik
 hamvval-korommal töltve. Így csalódtak
 sokszor—nem egyszer, mint ember, kinek
 575 estén úgy fennhézástak; így gyötörte
 őket éhség, szünetlen szisszenés,
 míg föl nem öltik újra tünt^{xxxiii} alakjuk.
 Mondják,¹⁸⁹ évente több jeles napon
 így megaláztatnak, hogy összetörjön
 580 gőgjük, s ember bukásán örömük.
 Pogányok közt széthintették¹⁹⁰ a hírt ők,
 hogy nyertek, és mesélték: Ophion¹⁹¹—
 így hívták a kigyót^{xxxiiii}—Eurynoméval
 (ki tán Évával egy, a hitszegővel)
 585 a nagy Olympuson királykodott,

¹⁸¹ **560. szomjuság-sepesztve]** Szikkadt torokkal.

¹⁸² **563. Megaera kigyózó fűrtjei.]** A kigyóhajú fúriák (vö. *EP* 6.864 jz.) egyike, a bűn istennője és megbosszulója, ld. *Atvált.* 4.771.

¹⁸³ **564. tetszetős]** Vö. *EP* 8.303–305 jz.

¹⁸⁴ **564. almát]** Az eredetiben „Frutage”, azaz „termés, gyümölcs” (vö. *EP* 9.746 jz.).

¹⁸⁵ **564. A tetszetős ... szedik]** Az eredetiben „they pluck’d / The Frutage fair to sight” (JG: „tépik a szemre szép gyümölcsöt”), ahol (i) az ige azonos az Éva esetében következetesen használt igével (vö. *EP* 7.545 jz.), (ii) nincs szó *almáról* (vö. *EP* 9.746 jz.), és (iii) a jelző a bibliai szöveget idézi (vö. 1Móz 2,9, 3,6 és *EP* 8.303–305 jz.)

¹⁸⁶ **565. Sodoma szurok-tavánál]** A Holt-tengernél, amelynek partján állt egykor a közmondásosan bűnös város, *Sodoma* (vö. 1Móz 13,10.13, 18,16–19,25). Vö. „Szőlőjük Sodoma szőlőjéből való / és Gomora szőlőhegyéről; / szőlőfűrtjeik mérges fűrtök, / a szemei keserűek. / Kigyóméreg az ő boruk, / viperák kegyetlen mérge” (5Móz 32,32–33).

¹⁸⁷ **568–569. rágnak ... hamut]** Vö. 1Móz 3,14 és *EP* 10.177–178.

¹⁸⁸ **570 kitüszköl.]** Kitol, kiköp.

¹⁸⁹ **578–580. Mondják ... örömük.]** Jellegzetes miltoni kiszólás, szerzői közbeszólás.

¹⁹⁰ **581. Pogányok közt széthintették]** Ld. az 1. ének enumerációját, amelyben a narrátor a bukott angyalokat pogány bálványoknak és istenségeknek felelteti meg (*EP* 1.374–581).

¹⁹¹ **582–587. Ophion ... Juppiter.]** Az Olümposzt eredetileg *Ophion* (nevének jelentése: kigyó) *Eurynoméval* (szélesen uralkodó/bitörő) uralt, *Saturnus* és *Ops* (Kronosz és Rhea) váltották őket, majd a krétai Dikté barlangban felnövő Zeusz (Juppiter). Ld. Apollóniosz Rhodiosz, *Argonautika* 1.502–509. Claudianus *De Raptu Proserpinae* (3.332–356) című műve Ophiónt a Zeusz ellen harcoló óriások közé sorolja: egy rettenetes ligetben jelenik meg kigyó alakban, az óriások bőrei és tátongó állkapcsai között.

mígnem Saturnus s Ops elúzta őket,
s csak eztán lőn dictae-i Juppiter.

Közben¹⁹² a Pokol-pár Édenbe ért
hamar: a Bűn, ki mint erő előbb is
590 ott működött, most testben is, hogy ott
lakozzék állandóan, s a Halál¹⁹³
nyomon követte őt, de még nem ült
fakó lován. Így szólt hozzá a Bűn:

„Sátán másod-szülötte,¹⁹⁴ mindenem
595 győztes Halál! Mit szólsz újabb honunkhoz?
Bár súlyos gürcöléssel nyertük el,
nem jobb, mint az őrségben-gunnyadás
Pokol küszöbjén, nem tisztelve, félve,
névtelenül, félholtra éhezeten?”

600 Rá a Bűn-szülte Szörny hamar felelt:
„Nekem, akit örök éhség gyötör,
mindegy, ha Pokol, Paradicsom, Ég.
Legjobb, ahol legtöbb a martalékom.
Ez dús hely, ám szegényes, hogy bögyöm
605 megtömjem, telhetetlen potrohom.”

Rá vérfertőző anyja így felelt:
„Faljál előbb virágot, fát, gyümölcsöt,
aztán vadat, madarat és halat!
Nem gyatra morzsa; mit csak az Idő
610 kaszája vág le, ne kiméld, emészd
amígcsak én emberben lakva, fáját
nem rontom, lelkét, tetteit, szemét,
megfűszerezve vég-inyenc-falatnak.”

615 Így szóltak, s külön útjaikra tértek,¹⁹⁵
hogy irtsák és halandóvá¹⁹⁶ tegyék,
veszésre éretté előbb-utóbb
mind, ami van.

¹⁹² **588. Közben]** Visszacatolás Sátán és gyermekei találkozásához (vö. *EP* 10.410–415), ahonnan egy újabb – a Bűn és Halál útját követő – cselekményszál visszakanyarodik az Édenbe (vö. *EP* 10.1 jz.).

¹⁹³ **591–593. Halál ... lován.]** Vö. Jel 6,8: „És láttam: íme, egy fakó ló, a rajta ülőnek neve Halál, és a Pokol követte őt; és hatalom adatott nekik a föld negyedrészen, hogy öljenek karddal, éhínséggel és döghalállal, és a föld vadállatai által.”

¹⁹⁴ **594. „Sátán másod-szülötte]** Vagyis a Halál, hiszen a Bűn a Sátán elsőszülötte, vö. *EP* 2.754–777.

¹⁹⁵ **614. külön útjaikra tértek,]** Vö. *EP* 9.415–418.

¹⁹⁶ **615. halandóvá]** Az eredetiben „unimmortal”, Milton szellemes szóalkotása kettős fosztóképzővel (kb. „halhatatlantalaná”).

Látván e bajt az Úr,
fény-trónusáról, szentjei közül
a láng-rendeknek¹⁹⁷ így nyilatkozik:

---

¹⁹⁷ **619. láng-rendeknek]** Az angyali rendekkel kapcsolatban vö. *EP* 1.129–130 jz.

620 „Nézzétek, a Pokol-kutyák¹⁹⁸ miként
futnak, hogy megrontsák a Föld terét,
mit én oly szépnek, jónak alkoték,
s meg is tartottam volna, ha az ember
bolondsága nem hozta volna rá
625 e furiákat,^{xxxiv} kik engem is bolondnak
vélnék—Pokol királya s cimborái—,
mert elnézem, hogy íme könnyedén
bejussanak, s bírják ez égi tájat.
Türelmemet ajándéknak tekintik
630 elbízott elleneim kacagva, mintha
gyors szenvedély lázától elragadva
vaktában én adtam volna garázda
kényük-kedvükre mindent. Nem gyanítják:
azért hívtam Pokol-kutyáimat,
635 hogy nyalják föl a szennyet, mit az ember
miazma-bűne²⁰⁰ szórt mindenre, mi
még tiszta volt, míg nem a pukkadásig
eltöltekeznek zabált rothadékkal,
s győztes²⁰¹ karod egy lendülése, drága
640 Fiam, a Bűnt, Halált, az ásitó Sírt
a Zűrön át zavarva végül is
Pokol torkába zárja mindörökre,
s mohó állkapcsát bépecsételi.
Föld, s Menny megtisztul szép-ujulva^{xxxv} majd
645 szeplőtlen szentté. Addig is kimondott
átkom kísérje mindkettőjüket!”

Szólt és reá az égi hallgatóság
fölujjongott, miként az Óceán zúg.
Zúg a tömeg: „Igazak²⁰² útjaid,
650 s méltányosak minden műved^{xxxvi} fölött tett
ítéleteid. Ki dacolna véled?”
S a Fiuhoz:^{xxxvii} „Ó ember kiszemelt
megváltója, tőled ujul az Időkben
Ég s Föld, avagy a Mennyből száll alá.”

¹⁹⁸ 620. a Pokol-kutyák] Vö. EP 2.643; vö. még Shakesepare, III. *Richard* 4.4.50. és *Julius Caesar* 3.1.273.

¹⁹⁹ 625. e furiákat,] Vö. EP 6.864 jz.

²⁰⁰ 636. miazma-bűne] Az eredetiben „mans polluting Sin”; a *miazma* jelentése „szennyezettség,” „gaztett”. A görög tragédiák kontextusában olyan bűnre utal, amely generációról generációra öröklődik, amíg egy tisztító áldozat el nem hozza a végét (ilyen pl. Átreusz bűne, aki Thüesztész saját gyermekeiből készült ebédre hívta, vö. EP 6.697–698).

²⁰¹ 639–645. győztes ... szentté.] Vö. EP 2.725, 794–796; 3.337–355 jz.; 12.458–465, 545–551 és Hós 13,14, 1Kor 15,54–55, 2Pt 3,7–13, Jel 20,14, 21,1.

²⁰² 649–651. „Igazak ... véled?”] Vö. Jel 15,3–4: „Nagyok és csodálatosak a te műveid, mindenható Úr Isten, igazságosak és igazak a te utaid, népek királya: ki ne félne téged, Urunk, és ki ne dicsőítené a te nevedet, hiszen egyedül te vagy szent: mert a népek eljönnek mind, és leborulnak előtted, mert nyilvánvalóvá lettek igazságos ítéleteid.”

- 655 Majd²⁰³ a Teremtő²⁰⁴ hívja név szerint²⁰⁵
erős angyalait, s különböző—
a változott helyzethez éppen illő—
parancsot ad nekik. A Nap²⁰⁶ úgy mozogjon,
süssön, hogy a Földet alig tűrhető
660 hév s fagy epossze, és az agg Telet
hozza meg Északról s a vad Nyarat
a déli Térítőrül. A csilla²⁰⁷ Holdnak
tisztét rendelte, és a többi öt²⁰⁸
665 bolygónak minden útját, helyzetét,
sextilis-, quadratus-, trigonus-állást
ártó ellenkezésben;²⁰⁹ és mikor
jöjjenek össze²¹⁰ károsan; az állók²¹¹
mikor hintsék rontó hatásukat,
s melyik jósol a Nappal kelve-esve
670 vihart. A szeleknek²¹² kirendelé
kuckóikat, mikor kavarjanak föl
tengert, partot, leget. Dörgés ijesztőn
guruljon a barna égi csarnokon.
Mondják,²¹³ az angyaloknak így parancsolt:
675 döntsék²¹⁴ a Földnek sarkait a Nap
tengelyétől több mint húsz fokra! Ők
ferdére²¹⁵ lökték a közép-golyót
nyúggel-bajjal. Mások²¹⁶ szerint parancsolt

²⁰³ **655. Majd]** Az eredetiben „While”, azaz „miközben”: újabb párhuzamos szál a cselekményszerkezetben (vö. *EP* 10.1. jz.)

²⁰⁴ **655–700. a Teremtő ... fagyot.]** Az ember engedetlenségének kozmikus következményei. A büntetés részeként *a Teremtő angyalaival* átrendeztetni a kozmosz szerkezetét, így jön létre az a világ, amit mi ismerünk – és ebből a változásból lehet visszakövetkeztetni, hogy milyen volt a világ a bűneset előtt: az ekliptika (a nap egy év alatt megtett látszólagos pályája az égen) egybeesett az égi egyenlítővel (a Föld tengelye merőleges volt a keringési síkjára), minden nap napéjegyenlőség volt, nem voltak (időjárási) évszakok, nem volt rossz időjárás (vö. „ítéletidő”) és a csillagoknak nem volt ártó hatása.

²⁰⁵ **655. név szerint]** A hűséges angyalok kiváltsága, hogy Isten nevükön szólítja őket (vö. *EP* 1.360–362 jz.).

²⁰⁶ **658–662. A Nap ... Térítőrül.]** *A Nap* nem ezentúl nem mindig az Egyenlítő fölött delel, hanem *északon* a Ráktérítőig, *délen* pedig a Baktérítőig *mozog*, és ennek következtében az örök tavaszt felváltja a sokkal szélsőségesebb időjárású négy évszak (vö. *EP* 10.674–694).

²⁰⁷ **662. csilla]** Az eredetiben „blanc”, azaz fehér, sápadt (JG: „szőke”).

²⁰⁸ **663–670. a többi ... vihart.]** Nem a bolygók szabálytalan mozgása (tánca), hanem ártó hatásuk a bűneset következménye (vö. *EP* 5.183–184 jz.).

²⁰⁹ **665–666. sextilis- ... ellenkezésben]** Az eredetiben az *ellenkezés*szel („Opposite”) négy mellrendelt elemből álló felsorolás, amelyek rendre a 60, 90, 120 és 180 fokos állást jelölik (vö. Ptolemaiosz, *Tetrabiblos* 1.13).

²¹⁰ **667. jöjjenek össze]** Az eredetiben „to joyne / In Synod”: az együttállást („Synod”) Ptolemaiosz nem említi, ezért Milton külön kezeli.

²¹¹ **667. állók]** Állócsillagok, a *bolygók* mellett az égitestek másik nagy csoportja (vö. *EP* 5.182 jz.).

²¹² **670–673. A szeleknek ... csarnokon.]** Vö. *EP* 10.703–714.

²¹³ **674–685. Mondják ... évszakváltozást.]** A Föld tengelyferdeségének értelmezése a kétféle csillagászati elmélet szerint (vö. *EP* 8.13–194).

²¹⁴ **675–678. döntsék ... nyúggel-bajjal.]** A heliocentrikus modellben a Föld tengelye nem merőleges a keringési síkra, hanem 23,5°-os szöget zár be *a Nap tengelyével*.

²¹⁵ **677. ferdére]** Az eredetiben is morális felhangokkal. A Föld tengelyferdesége az elferdült (hűtlen) emberi cselekvés következménye.

²¹⁶ **678–684. Mások ... Bakig]** A ptolemaioszi modellben értelmezve a változást, a Nap útja módosult. Kritikusok – tévesen – általában a Nap éves látszólagos pályáját tekintik a bűneset következményének, azonban Milton tudja, hogy az állócsillagokhoz képesti mozgás nem a tengelyferdeség következménye (vö. *EP* 3.593–595 jz.). Az újdonság, hogy nem az egyenlítő (*Nap-éj-egyen-út*) csillagképeiben, hanem attól *fel-* és *lefelé* eltérve az állatöv csillagképein keresztül vezet az útja. Márciusban, a tavaszi napéjegyenlőség idején a Kos csillagképből indulva észak (vagyis fel) felé a *Bikán*

a Napnak, hogy fordítsa gyeplejét
 680 egyenlő távra a Nap-éj-egyen-úttól,
 Bika, hét Atlas-nővér,²¹⁷ spártai
 Ikrek²¹⁸ felé, föl a parázsos Rákhoz,
 majd le az Oroszlán, Szűz és a Mérleg
 685 felé egész a Bakig, hogy hozza meg
 az évszakváltozást. Örök tavasz²¹⁹
 mosolygana a Földre sok virággal,
 egyenlő nappal-éjjel, a sarkövet²²⁰
 kivéve; ott sugároznék a Nap
 éj nélkül, mert ha a Nap alatt körözne,
 690 hogy távolságát egyenlítve mindig
 szemünk előtt volna a látkörön,
 kelet-nyugat se volna, óvva volna
 hótól hideg Estoti-föld²²¹ s a déli
 Magellán-fok²²²—az almaízlelés²²³
 695 nyomán azonban elfordult a Nap
 rendelt körútjáról, miként Thyestes
 ebédjétől.²²⁴ Mert²²⁵ ez történt—különben
 el nem került volna a büntelen Föld,
 jobban mint most, a tikkasztó hevet
 700 s szurós^{xxxviii} fagyot.

(vö. EP 1.758) és az *Ikrek*en keresztül jut el a *Rákhoz* a nyári napforduló idejére, ahonnan visszafordul és az *Oroszlánon* és *Szűz*ön áthaladva a *Mérleg*ben éri el az őszi napéjegyenlőséget, és ereszkedik tovább dél felé a *Bakig*, ahol a téli napfordulókort éri el útjának legmélyebb pontját.

²¹⁷ **681. hét Atlasz-nővér]** A Pleiaszok, akiket Zeusz úgy mentett meg üldözőjüktől, hogy csillaggá változtatta őket (vö. EP 7.375–376 jz.).

²¹⁸ **681–682. spártai / Ikrek]** Kasztór és Pollux, Zeusz és a *spártai* királyné, Léda *iker* fiai, akiket testvéri szeretetük jutalmául helyeztek az istenek csillagként az égre.

²¹⁹ **685. Örök tavasz]** Vö. EP 4.267–268, 5.406–407.

²²⁰ **687–694. a sarkövet ... Magellán-fok]** Milton helyesen pontosítja a bűneset előtti világ hipotézisét. A sarkvidékeken az állandó napéjegyenlőség azt jelentené, hogy a nap soha nem kelne fel és nyugodna le, hanem a horizonton (*látkörön*) járna körbe (a sarkokról nézve a horizont éppen félbemetszené a korongját). Emiatt az égtájakat sem lehetne megkülönböztetni, amit Milton úgy értelméz, hogy ez a zord időjárástól is megvédené a sarkvidékhez közeli területeket.

²²¹ **693. Estoti-föld]** Általában Észak-Labradorra használatos, az északnyugati átjáró keresésében fontos szerepet játszott.

²²² **694. Magellán-fok]** Az eredetiben csupán „Magellan”, amely utalhat a Magellán-szorosra (a dél-amerikai kontinens és Tűzföld közötti természetes hajózható útra), illetve a mai Argentína területére, amelyet *Magellanicának* neveztek.

²²³ **694. almaízlelés]** Az eredetiben „tasted Fruit”, azaz „megízlelt gyümölcs” (vö. EP 9.746 jz.).

²²⁴ **696–697. miként Thyestes / ebédjétől.]** Átreusz és Thüesztész (*Thyestes*) testvérvisszájának csúcspontja, amikor előbbi látszólag békélekenyen vendégül látja az utóbbit, ám a lakomán annak lemészárolt gyermekeit szolgálja fel. Seneca *Thyestes* című tragédiájában a Nap megváltoztatta járását, hogy a szörnységet ne lássa.

²²⁵ **697–700. Mert ... fagyot.]** Ha a világ mai állapota nem egy ilyen beavatkozás eredménye lenne, hanem a *büntelen Föld* is ugyanígy nézett volna ki, akkor az sem *kerülte volna el* a mainál jobban a szélsőséges időjárást, tehát nem uralkodhatott volna benne örök tavasz.

Ez égi változások
változást hoztak Földön és vizen
lassan: gőz-ködöt, csillagrobbanást,
dögvészt hozó forró gőzt. Északi
Norumbegából,²²⁶ szamojédi partról,²²⁷

---

²²⁶ **704. Norumbegából,]** A mai Kanada délkeleti és az Egyesült Államok északkeleti része.

²²⁷ **704. szamojédi partról,]** Északkelet-Szibéria; Milton *A Brief History of Moscovia* (A moszkvai fejedelemség rövid története) című művében is megemlíti.

- 705 szétvetve réz-fogdájuk, fegyverezve
 hóval-jéggel, orkánnal: Boreas,²²⁸
 Caecias,²²⁹ vad Argestes,²³⁰ Thrascias²³¹
 erdőt szakít, tengert kavar. Velük
 szemközt délről csatáz ellenrobajjal
- 710 Notus,²³² sötét Afer,²³³ Serraliona²³⁴
 dörgő felhőivel; haránt rohan
 rájuk Levant,²³⁵ Ponent²³⁶ orkána, Eurus²³⁷
 s Zephir,²³⁸ oldalt tőlük Libecchio,^{xxxix239}
 Sirocco.²⁴⁰ Így²⁴¹ támadt élettelen
- 715 dolgokból az erőszak; s Bűn leánya,
 Viszály hozott az oktalan állatok
 közé Halált vad ellenszenven, át.
 Hal hallal kezd tusát, madár madárral,
 barom barommal, hagyva fűevést
- 720 egymást nyeli mind. Nem tisztelik az embert
 többé, szaladnak tőle, vagy boszús
 szemmel merednek rá, az elmenőre.
 E kívülről növvő bajt látja részben
 Ádám, habár a gond elől sűrű
- 725 árnyékba bújt; kutyábbat él belül,
 s hánykódó szenvedély bőszen tengerén
 bús panaszában keres enyhülést:

„Üdvből²⁴² nyomorba hulltam! Ez tehát
 az új dicső világnak vége, s én—

²²⁸ **706–714. Boreas, ... Sirocco]** A szélkatalógus antik és modern szélneveket elegyít; Milton forrásai Arisztotelész (*Meteorologica* 2.4–6) és Theophrasztosz (*De Ventis*) mellett kora modern térképek is lehettek, pl. Jan Jansson *Orbis Maritimus* című, 1650-ben kiadott munkája. *Boreas* észak-északkeleti szél.

²²⁹ **707. Caecias,]** Kelet-északkeleti szél.

²³⁰ **707. Argestes,]** Nyugat-északnyugati szél.

²³¹ **707. Thrascias]** Észak-északnyugati szél.

²³² **710. Notus,]** Déli szél.

²³³ **710. Afer,]** Délnyugati szél.

²³⁴ **710. Serraliona]** Sierra Leone (Milton korában Portugál gyarmat).

²³⁵ **712. Levant,]** Keleti szél.

²³⁶ **712. Ponent]** Az eredetiben „the *Ponent Windes*”, azaz a nyugati szelek.

²³⁷ **712. Eurus]** Kelet-délkeleti szél.

²³⁸ **713. Zephir,]** Nyugati szél.

²³⁹ **713. Libecchio]** Délnyugati szél.

²⁴⁰ **714. Sirocco]** Délkeleti szél.

²⁴¹ **714–722. Így ... elmenőre]** A bűneset előtt nem láttezt ölés, a ragadozó állatok sem vadásztak (vö. *EP* 7.409 jz.).

²⁴² **728–853. „Üdvből ... hullok!”]** A magasból mélybe zuhanás motívuma a középkori tragédiafogalomra utal. (vö. *EP* 9.7 jz.). Ádám bűnbeesés utáni nagy belső monológja, amely Sátán majdnem ilyen hosszú, hasonlóan tragikus hangvételű belső monológjára emlékeztet (*EP* 4.33–115). Itt is a tragédiák bukott hőseinek (Faustus, Claudius, Macbeth stb.) szenvedéseire emlékeztetnek a gondolatok: *Doctor Faustus* 5.2.138–190; *Hamlet* 3.3.36–72; *Macbeth* 3.1.47–72, 5.5.17–28 stb. Ádám bűnét az idézett tragikus hősökkel szemben még az is súlyosbítja, hogy az ő tragédiája nem egy elszigetelt hős lezárt története, hanem az összes utódját érintő átörökített „fertőzés”. A bibliai kultúrparancs („Szaporodjatok és sokasodjatok”, 1Móz 1,28) így a bűn szaporodását és sokasodását fogja jelenteni. Az átkot immár nemcsak Istenről, hanem – metaforikusan – az utódaitól is előre hallja. Ádám panasza, jajveszékélése az Isten ellenei lázadásá alakul retorikailag halmozott kérdések és vádaskodások formájában. A beszéd az angol reneszánsz tragédiákban gyakori (sokszor az öngyilkosságot megelőző) kétségbeesés („despair”) klasszikus példája.

- 730 e dics dicsősége—az üdvözültből
 megátkozottá lettem! Rejtsetek
 az Úr orcájától, kit látni akkor
 üdvöm csúcspontja volt! Ha véget érne
 itt nyomorom... megszolgáltam, tehát
 735 elszenvetném. De mindez nem segít!
 Amit eszem, iszom, mit szaporítok,
 csak továbbplántált átok! Egykoron
 oly élvel hallott hang: »Sokasodjatok!«—
 halálos hallomás ma. Így ugyan
 740 mit szaporítsak? Átkot enfejemre!
 Érezve a tőlem rá háruló
 gonoszt, jövő idők mely sarja nem
 átkozza főm: »Vessen tisztátlan őszünk!
 Ádám, neked köszönhetjük...« De e
 745 köszönet átok! Így a főmre szálló
 rosszon túl—tőlem eredve—mind a többi
 rossz vissza rám zuhog hatalmas árral,
 mint természetes centrumára, súllyal
 rám hull, ha még az ő helyükre is.
 750 Drágán, örök jajjal vett édeni
 tűnő^{xl} vigalmak! Kértelek, Teremtő,
 hogy sárból emberré gyúrj? Esdekellem,
 hogy a sötétből hívj elő, s e bájos
 kertbe helyezz? Ha már akaratom
 755 nem hagyta jóvá létemet, jogos
 volna, ha visszatüntetnél a porba,
 ki lemondani vágyom, visszaadni
 amit kaptam, nem tudva teljesíteni
 a túlkemény feltételt, mellyel itt
 760 meg kellett volna tartanom a jót,
 mit nem kerestem. Elvesztén elég
 e büntetés! Mért adtad ráadásnak
 örök kín érzetét? Megérthetetlen
 igazságod. Az igazat bevallva
 765 későn tusázom véle. Visszalöknöm
 feltételeit akkor kellett volna,
 amikor adta.—Elfogadtad. Így,
 ha élvezted, miért ócsárolod
 feltételeit? Kéretlenül teremtett.
 770 De ha fiad parancsod megszegi,
 s hogy számonkéred, visszavág: »Miért
 nemzettél?²⁴³ Nem kívántam!«—
 e pimasz mentségét talán lenyelned?

²⁴³ 772–773. »**Miért / nemzettél?**] Drámai ironia. Ádám még nem, de az olvasó tudja, hogy a Biblia elítéli az ősök elátkozását (vö. Ézs 45,10: „Jaj annak, aki ezt mondja apjának: Miért nemzettél? – és anyjának: Miért vajúdtál velem?!”).

775 Habár nem akarásod szülte őt,
 de természeti kényszer. Ám az Úr
 téged választottként fogant, hogy őt
 szolgálj; kegyéből kélt jutalmad is—
 méltó, hogy kénye zsoldja büntetésed.
 Elismerem: igaz ítélete,
 780 hogy por vagyok, s a porba visszatérek.²⁴⁴
 Bármint jön, boldog óra. Mért halasztja
 keze, mit mára tűzött rendelése?
 Mért élek még, miért gunyol halállal,
 és nyújtja kínomat? Mily boldogan
 785 fogadnám el halál-ítéletem,
 s lennék érzéktelen por, és nyugodnék
 mintegy anyám ölében. Ott pihennék,
 szunynék nyugodtan! Szörnyü hangja nem
 dörögne a fülembé. Nem gyötörne
 790 a félsz kinos szorongással: mi rosszabb
 jön rám, s magomra... Még²⁴⁵ riogtat egy
 nagy kétely: hátha meg se halhatok
 egészen—az élet-szellem, melyet
 Isten lehellt belém, talán nem oszlik
 795 el e testi röggel. Vajh ki tudja, sírban,
 vagy más szörnyű helyen nem kell-e halnom
 élő halált?²⁴⁶ Borzalmas gondolat,
 ha épp igaz. De mért? Ő vétkezett, az
 élet-lehellet, s az romol, kié
 800 élet, s a bűn! A testé ez sem, az sem.
 Egészen meghalok. Ez csillapítsa
 kétségemet, ha már többet nem értek.
 A Minden ura végtelen, tehát
 dühe is az? Legyen! Nem úgy az ember:
 805 halni íteltetett. Örök dühét
 hogy önthetné emberre, kit Halál öl?
 Adhat haláltalan halált? Bolond
 ellentmondás, mi róla tarthatatlan,
 hisz gyöngesége érve volna, nem
 810 hatalmáé. Vagy mérge kedveért
 kinyújtaná a végest végtelenné,
 hogy szigorát betöltse büntetőn,

²⁴⁴ **780. porba visszatérek]** Vö. 1Móz 3,19: „Bizony por vagy, és vissza fogsz térni a porba!” **Kereszthiv.-ok?**

²⁴⁵ **791–821. Még ... bennem]** Ádám hosszú elmélkedése a halálról sok rokonságot mutat Hamlet „halál-filozófiájával”, vö. *Hamlet* 3.1.60–69: „Az alvás, / nem több; s ha ezzel megszüntethető / a szívfájdalom, a milljó ütődés, / amit átél a húsunk – ezt a véget, / csak kívánni lehet. A halál: alvás; / az alvás: talán álmom – itt a baj; / hogy milyen álmok jönnek a halálban, / mikor az élet gubancát leráztuk, / ez meggondolkoztat...” (Nádasdy Ádám ford.) Ám lényeges különbség, hogy – Hamlettől eltérően – Ádámban felmerül a tőle eredő „átörökített halál” elviselhetetlenek tűnő súlya is.

²⁴⁶ **797. élő halált?]** Ádám itt a test és lélek együttes halálának (mortalizmus) kérdését feszegeti. Milton máshol többször is kifejezésre jutatta a lélekalvás gondolatát, miszerint a test halálával és a lélek is „alszik” a feltámadásig (vö. DC 1.13 = YP 6:403).

mit nem lehet? Itéletét a síron
 túl nyújtaná s a természet szabályán,
 815 amely szerint minden egyéb ok az
 anyag befogadókészsége szerint hat,
 nem ön-hatásköre szerint. Tegyük fel:
 a Halál nem egy ütés, de végtelen
 nyomor, mit e naptól fogva itt belül
 820 bennem s kívül érezni kezdtem, és
 örökre így lesz. Jaj,²⁴⁷ e rettegés
 egy szörnyü fordulattal visszahull
 dörögve védtelen fejemre. Én
 s a Halál örökké egy testben leledzünk.
 825 Nem egymagam, de minden nemzedék
 átkozva bennem! Sarjaim, be szép
 örökséget kell hagyni rátok! Ó bár
 tékozolnám magam, s nem kéne rátok
 hagynom! Örökség nélkül áldanátok,
 830 s nem mint most, átkoztok. Vajon miért kell
 egy ember bűnéért egész fajának
 ártatlanul bűnhődni?—ha ugyan
 ártatlan. Tőlem vajh mi tellenek?
 Csak romlottság: elmém, akaratom
 835 elfajzott, így nem csak cselekszi, de
 kívánja, mit én? Hogy állhatnak meg ők
 Isten előtt igaznak? Annyi érv
 után az Isten föl kell mentenem.
 Mentségeim hiúk, okoskodásom
 840 sok útvesztőn is egy felé vezet:
 hogy magam elítéljem—én vagyok
 első, végső forrása mind e bűnnek,
 s bukásom érdemelt. Emésszen el düh!
 Botor kívánság. Elbírnál-e, Földnél,
 845 s egész világnál súlyosabb nyügot
 megosztva ez átok^{xii} növel?²⁴⁸ Mire vágyol,
 s mitől riadsz: egyként lerontja üdvöd
 minden reményét, múlt s jövő időre
 példátlan átkossá itél, ki csak
 850 a Sátánhoz hasonló bűnben és
 itéletben! Ó²⁴⁹ lelkiismeret!
 Mily szörnyőség-örvénybe tántorítsz!
 Jaj, nincs kiút! Mind mélyebb mélybe hullok!”

²⁴⁷ 821–824. Jaj ... fejemre] Vö. *Mach.* 3,7.

²⁴⁸ 846. ez átok növel?] Az eredetiben „that bad Woman”, JG: „e rossz asszonnyal”.

²⁴⁹ 851–853. Ó lelkiismeret! ... hullok!"] Az eredetiben: „O Conscience, into what Abyss of fears / And horrors hast thou driv'n me; out of which / I find no way, from deep to deeper plung'd!” A bűn örvénybe rántó erejét vö. *Mach.* (3.4.135–137): „úgy benne vagyok a vérben, / Olyan messze, hogy átgázolni és / Visszafordulni egyformán nehéz”. A lelkiismeret mint az ember saját bírója: vö. *EP* 3.205 jz.

855 Ádám magában²⁵⁰ így siránkozott
a néma éjben,²⁵¹ mely már nem olyan, mint
a bűnbeesés^{xliii} előtt: cirógató, hűs,
hanem sötét, ködös²⁵² iszony-homály,
amely a vétkes lelkiismeretnek
minden valót kettős rémként mutat.
860 Elnyúlva fekszik a hideg kövön,
átkozva létrejöttét annyiszor,
s vádolva²⁵³ épp oly gyakran a Halált,
mért késik, bárha jövendölve volt
vétke napjára:

---

²⁵⁰ **854. magában]** Az eredetiben „to himself ... loud”; JG: „fenhangon”.

²⁵¹ **855. néma éjben]** A bukást és ítéletet követő, a kiűzetés napját megelőző éjszaka, az eposzi cselekmény 32. napja. A szakirodalom „Ádám siránkozásának éjleként” tartja számon. Vö. *EP* 10.1088–1089 jz.

²⁵² **857. ködös]** A köd hagyományosan Sátánt szimbolizálja; vö. *EP* 1.587; 9.75; 12.629–632.

²⁵³ **862–864. vádolva ... napjára.]** Vö. *EP* 8.327 jz.

„Mért nem jössz, Halál,
865 hogy egy—de háromszor kívánt—csapással
végezz velem? Nem tartja meg szavát a
Hűség?^{xliii} Ég-igazság mért nem siet
igaztevésre? Halál hívásra^{xliiv} nem jön!
Az Ég-igazság nem sietteti
870 imámra lomha lépteit. Vadon,
forrás, domb, völgy, kunyhó! Be más echóval²⁵⁴
tanítottam minap felelni árnyad,
más dalt visszhangzani!”

---

²⁵⁴ **871. Be más echóval]** Visszhanggal; ld. *EP* 8.269–271, ahol ez a *más echó* meg is jelenik.

Az így kesergőt

- keserves ültéből figyelte Éva;
 875 közeledett, s próbálta lágy szavakkal
 vad szenvedélyét elcsitítani,
 de Ádám zordan úzte vissza őt:
- „Kígyó,²⁵⁵ te! El szemem elől! E név
 illik rád legkivált, osztályosára!
 880 Hamis, gyűlölt. Kívánom, bárha hozzá
 hasonló termet és kígyó színe
 mutatná meg csalárd szived, hogy így
 minden teremtmény óvakodna tőled,
 nehogy nagyon is égi termeted,
 885 mely ördögi hamisságot takar,
 csapdába ejtse őket! Én²⁵⁶ bizony
 nélküled boldog lettem volna, ha²⁵⁷
 gőgöd s hiú nagyzási vágyad—épp a
 legfőbb veszély idején—meg nem veti
 890 intő szavam, méltatlannak találva
 kétségeimet. Te²⁵⁸ páváskodni akartál
 Sátán előtt, nagy fölfuvalkodottan
 rászedni őt, de midőn²⁵⁹ eléd került
 a kígyó, ő szedett rá, és te engem.²⁶⁰
 895 Hogy bíztam benned, távol oldalamtól
 bölcsnek, szilárdnak hittelek, ki minden
 próbát kiáll, s nem tudtam: ez csupán
 látszat, s nem szirt-erény, egy borda csak,
 természetétől kajla, mint kitünt^{xiv} most:
 900 belőlem húzva balra görbülő!²⁶¹
 Bár mint fölöslegest kiszórtalak
 volna, számon fölül valót! Az Úr,
 a bölcs Teremtő, ki az Ég csucsat
 sűrűn megrakta férfi-szellemekkel,
 905 e furcsaságot vajon mért teremté,
 ki a Természet tünde tévedése?
 Mért nem töltötte meg—mint angyaloknál—
 a Földet férfiakkal nők helyett, más
 utat levén, hogy embert sokszorozzon?
 910 Úgy nem lett volna e csapás s a többi,

²⁵⁵ **878–924. Kígyó, ... békét!]** Ádám vádló beszéde, amelyben – bukott énjének megfelelő gonoszszággal – teljes egészében Évára, Éva vélt gyengeségére, hiúságára és csábító szépségére hárítja a bűnbeesés felelősségét. A beszéd végén megfogalmazott „általános igazságokat” a női nemmel kapcsolatban gyakran – tévesen – magának Miltonnak tulajdonítják.

²⁵⁶ **886–887. Én ... volna]** Vö. EP 9.1180–1181. Ádám a döntés pillanatában nem így látta (vö. EP 9.915–924).

²⁵⁷ **887–891. ha ... kétségeimet.]** Vö. EP 9.273–292, 325–344, 383–389, 1146–1150, 1183–1189.

²⁵⁸ **891–893. Te ... őt]** EP 9.330–344, 385–389, 1152–1155, 1189–1191.

²⁵⁹ **893–894. midőn ... szedett rá]** Vö. EP 9.497–786.

²⁶⁰ **894. és te engem]** Vö. EP 9.854–1010.

²⁶¹ **900. belőlem húzva balra görbülő!]** Ádám sötét szójátéka a *bal* morális felhangjaira (vö. EP 10.319–322 jz.).

- mi még leend, a földi számtalan
 búhaj, mivel még vár a női csapda
 s bármily viszony e nimmel. Mert a férfi
 vagy nem lel méltó női társra, csak
 915 olyanra, kit balsors vet néki vagy
 ballépés; vagy akit kíván, igen
 ritkán nyeri el, mert oly makacs, s a szerelmes
 láthatja: szerelme silányabbhoz csapódik!
 S ha a lány szeret—szülői visszatartják,²⁶²
 920 vagy a férfi későn leli meg legillőbb
 társát, hogy összeboronáltatott már
 gyülölt,^{xlvi} zord ellenével, szégyenével.
 Az ember életére számtalan
 csapást hoz ez—rontván a házi békét!”
- 925 Nem szólt többé, s elfordult tőle. Éva
 nem tágít: könnyét szüntelen folytatva
 kuszált hajjal lába elé borul
 alázattal, s karolja, így eseng
 békéért. Hosszan így panaszkodik:
- 930 „Ne²⁶³ hagyj el, ó Ádám! Tanum^{xlvii} az Ég,
 mily őszinte szerelmes tisztelet
 ég szívemben irántad, s akaratlan
 vétettem csúful rászedetve. Kérlek
 esdőn, a térded kulcsolom,²⁶⁴ ne fossz meg
 935 miért élek—kedves tekintetedtől,
 segélyedtől, tanácsodtól e végső
 inségben,^{xlviii} egyetlen valóm, erőm!
 Ha eldobsz, hova menjek, hol leleddzek?
 Míg élünk—futamat-órát talán—,
 940 legyünk békével együtt, egyesülve,
 egyik lévén a bajban, úgy a harcban
 is ítélet-kiszabta²⁶⁵ ellenünk,
 a kígyó ellen! Gyűlölségedet
 ne áraszd rám e nyomoruság miatt,
 945 ki teljesen elvesztem, s nálad is
 nyomorultabb vagyok: ketten hibáztunk,
 te Isten ellen, én az Isten és
 teellened! Az ítélet helyére²⁶⁶

²⁶² 919. szülői visszatartják,] Utalás lehet Milton első házasságára.

²⁶³ 930–952. „Ne ... dühöng!”] Éva beszéde a szerelem, az egymásra utaltság lírai („feminin”) beszéde Ádám egyoldalúan önmaga körül forgó kemény („maszkulin”) monológja után.

²⁶⁴ 934. a térded kulcsolom,] Az antik eposzban a könyörgés egyik alapvető jele; vö. pl. *Il.* 24.477–478.

²⁶⁵ 942–943. ítélet-kiszabta ... kígyó] Vö. *EP* 10.178–181.

²⁶⁶ 948–952. Az ítélet ... dühöng!] Éva jellemének újszerű vonása mutatkozik meg: elismeri bűnösségüket; ezért ajánlja fel, hogy visszatér a többször is emlegetett *ítélet helyére*. Ugyanakkor egészen meglepő módon Krisztusként, Krisztus szavaival egyedül önmagára kívánja venni a büntetést. Ádám iránti szeretete itt tehát egyenesen krisztusi szeretet. Vö. Krisztus szavait az eredetiben: „on mee” (*EP* 11.34; JG: „én reám”).

950 megtérek és ostromlom az Eget:
a bosszut^{xlix} távoztassa el fejedről,
s terhelje rám, e jaj egyszál-okára,
egyedül rám, kire méltán dühöng!”

Elnémul sírva, alázatos helyét
megtartja moccanatlan, míg föloldást
955 nem nyer fölismert, szívből bánt bünére.
Megszánta Ádám, szíve hamar megenyhült
íránta, ki előbb egyetlen élve,²⁶⁷
élete volt; most, hogy kétségbeesve
lábánál görnyed, s békülést keres
960 e bájos lány,^l s tanácsot tőle, kit
megbántott, és segélyt... lefegyverezve
Ádám enyhül, s karolja béke-szóval:

„Óvatlan,²⁶⁸ mint előbb, olyanra vágyol
tuzón,^{li} amit nem ismersz: enfejedre
965 óhajtasz minden büntetést? Viseld el
a magadét előbb;²⁶⁹ egész dühét
hogyan bírnád, hisz szilánkját élted át csak,
s nemtetszésem se tűröd? Ha magasztos
parancsán ima módosíthat,²⁷⁰ úgy
970 előbb futnék a helyre,²⁷¹ s hangosabban
kérném, szálljon minden csapás reám,
s bocsásson meg gyarló gyöngébb nemednek,
mit rám bizott. Kitettelek veszélynek...
De jöjj, egymást ne vádoljuk, ne marjuk,
975 ugysis^{lii} vádolnak már—a szeretet
szolgálatán serénykedjünk: miként
könnyítsük egymás terheit, bajunkat
megosztva, mert e napra rótt halál
nem jön hamar; mint lassu léptü baj jön,
980 egy hosszú nap halála,²⁷² hogy növelje
kinunk,^{liii} s átszáll szegény fajunkra is.”

Éva fölbátorodva így felel:
„Fájó²⁷³ tapasztalatból jól tudom,

²⁶⁷ **957. élve]** Öröme.

²⁶⁸ **963. Óvatlan,]** Értsd: „Te óvatlan”: megszólító forma, ún. *vocativus* (az eredetiben is).

²⁶⁹ **966. a magadét előbb;]** Ádámot megindítja Éva önfeláldozó szeretete; de figyelmezteti, hogy az embernek elég, ha a maga büntetését szenvedje el; a mások bűneinek átvállalására az ember nem hivatott.

²⁷⁰ **969. ima módosíthat]** Itt vetődik fel Ádámban először az imádság lehetősége, de még nem eltökélt, ezért beszél arról feltételes módban.

²⁷¹ **970. futnék a helyre,]** Az ítélet helyére, ami az ítélet jogosságának elismerését, beismerését, azaz a bünbánatot jelenti.

²⁷² **980. egy hosszú nap halála,]** Az eredetiben „A long days dying”, a.m. egy hosszú napon át tartó haldoklás.

²⁷³ **983–1024. „Fájó ... rontva el.”]** Éva a halál szó hallatán a korábbi önfeláldozó (ám rajongó) gesztusa után egy primitívebb szintre esik vissza: megpendíti Ádámnak a közös öngyilkosság gondolatát, ami naiv szemlélete következtében megoldásnak tűnik számára.

- nálad mily kis hitele van szavamnak—
 985 igaz, hamisak voltak, végzetes
 következményűek—, de ha már, silányt,
 visszavettél kegyedbe, s így remélem,
 visszanyerem szerelmedet, szívem
 egyetlen üdvét, tőled élve-halva
 990 nem rejtem el, hogy nyugtalan szívemben
 mi eszme támadt, tán e végnyomorban
 segít, vagy végét szegi... ez keserves,
 de türhetőbb^{liv} bajunknál, s nem nehéz
 a választása. Ha utódaink
 995 gondja öl legkivált, kiknek születni
 biztos nyomorra kell, s végül halál
 nyeli el őket, s ha utálat az,
 hogy okai legyünk a más bajának,
 ki magzatunk, s ágyékunkból fakad
 1000 ez átkozott világba, szörnyü sarj,
 mely gyatra életét lenyűve végül
 fly²⁷⁴ undok Réznek étke lesz—ime
 hatalmadban van még fogantatása,
 születése előtt kiveszteni
 1005 ez átok-fajt: maradj gyerektelen,
 mint most vagy, így megcsalatik Halál
 ragadmányával, s kénytelen velünk
 kettőnkkel vad-mohó belét betömni.²⁷⁵
 De ha nehéznek véled, gyötrelmek,
 1010 hogy társalogva, vágyva, nézve egymást,
 lemondj szerelem szertartásiról,
 oly édes nász-ölelésről, s vágyakozva
 csak epekedj reménytelen, velem
 szemközt, ki épp oly vágyban senyvedek,
 1015 s ez kínzóbb kín, mint melytől rettegünk—
 úgy (hogy magunkat, sarjunkat szabaddá
 váltsuk e félelemtől) röviden
 tegyünk pontot:²⁷⁶ keressük a Halált, vagy
 ha nem találjuk, hajtsuk végre tisztét
 1020 önnön kezünkkel. Így miért kucorgunk
 borzongva rettegésben, mely csak a
 halállal szűnik? Rajtunk áll: Halál

²⁷⁴ **1002. ily ... lesz.]** Vö. *EP* 10.267–279, 600–613,634–638.

²⁷⁵ **1008. vad-mohó belét betömni.]** Éva csak intuíció révén (*EP* 5.500–501 jz.) tudhat a Halál étvágyáról (vö. *EP* 10.601–613).

²⁷⁶ **1017–1018. röviden / tegyünk pontot:]** Jánosy anakronizmusa; az eredetiben „let us make short”, azaz kb. „siessünk”; JG: „röviden végezzünk”.

sok útja²⁷⁷ közt a legkurtább utat
járjuk—romlást rontással rontva el.”²⁷⁸

- 1025 Végezte, vagy vad elkeseredés
fojtotta belé a szót? Az arca színe
elhalt, annyit tűnődött a halálon.
De Ádám ily tanáccsal mitse gondolt—
figyelmesebb esze²⁷⁹ különb reményre
1030 vergődött,²⁸⁰ s Évának eképp felelt:
- „Hogy²⁸¹ megveted az életet, gyönyört,
ez benned szebb-magasztosabbra vall,
mint mit elméd lenéz. De hogy magad
megölni vágyod, e benned fészkelő
1035 magasztosságnak ellene szól, jelenti:
nem hogy lenézed, épp gyötrelmet^{lv} érzel
a drága élet és gyönyör veszésén.
Ha a halált hajhászod, és e kín
szüntét,^{lvi} s úgy véled, a kimért boszútól
1040 így szabadulsz, kétséged ne legyen:
bölcsebben fegyverezte bosszuló
dühét az Úr, semhogy kijátszd. De jobban
félek: az így előhivott halál
nem ment meg az ítélet-ránk-kirította
1045 kintől, hanem az ily dacoskodás
csak felbőszíti őt, hogy a halált
élővé váltsa bennünk. Hadd keressünk
bölcsebb²⁸² döntést! Már rémlik is! Eszembe²⁸³
jutott ítéletünk egy része, hogy
1050 sarjad tapod majd a kígyó^{lvii} fejére.
Sanyar vigasz—hacsaknem,²⁸⁴ mint gyanítom,
ős ellenünket érti, őt, a Sátánt,
ki kígyó képében vitt lépre minket.
Fején tapodni méltó bosszu volna,
1055 ezt tennénk semmivé, ha önmagunkat

²⁷⁷ **1022–1023. Halál / sok útja]** A halál *sok útjáról* csak az eposz utolsó két énekében értesül Ádám (és álma útján Éva; vö. *EP* 12.610–623); valószínűleg itt is Éva intuíciójáról van szó (Vö. *EP* 10.1008 jz.; *EP* 5.500–501 jz.).

²⁷⁸ **1024. romlást rontással rontva el.]** A eredetiben is hármas *figura etimologica*: „Destruction with destruction to destroy”; JG: „A pusztulást pusztítani pusztulással?”

²⁷⁹ **1029. figyelmesebb esze]** Nem feltétlenül lekezelő Évára nézve. Utalhat Ádám szellemi képességei közül a *figyelmesebbre* (vö. *EP* 5.500–503. 8.350).

²⁸⁰ **1030. vergődött]** Az eredetiben „Labouring”, a.m. „keményen megdolgozott érte” (vö. *EP* 10.206 jz.), ill. „kivajúdta”.

²⁸¹ **1031–1116. „Hogy ... fényeskedett.”]** Éva – Ádám számára – naiv és értelmetlen megoldási javaslatával” szemben egyre inkább magába száll s mintegy „hangosan gondolkodva”, a *bölcsebb döntést keresve* fokozatosan a jut el a megoldásig. Amíg a bűn az értelem elhomályosodása, vagyis felejtés, addig az őszinte igazságkeresés és a bűnbánat elvezeti az emlékezéshez. Ádám számára fokozatosan „dereng fel” az ősevangélium elhangzott szózata, az ítéletbe rejtett ígéret.

²⁸² **1048. bölcsebb]** Az eredetiben „safer”; JG: „üdvösb”.

²⁸³ **1049–1050. Eszembe ... fejére.]** Ádámnak itt jut eszébe az ősevangélium (vö. *EP* 10.178–181 jz.).

²⁸⁴ **1051–1053. hacsaknem ... minket.]** Ádám itt ismeri fel újra a kísértő kilétét (vö. *EP* 9.1078–1079 jz.).

- ölnénk, vagy maradnánk gyerektelen,
mint javasoltad: ellenünk²⁸⁵ a rámért
ítéletből kisiklanék, mi meg
kettőztetnénk^{lviii} fejünkre a magunkét.
- 1060 Öngyilkosság, önkéntes magtalanság
ne jöjjön szóba!—Ez kizár reményt,
s csak haragot, gőgöt sugall, az Úr
ellen, fejetlen büszke lázadást
vállunkra tett igája ellen. Ó
- 1065 —emlékezz!—míly szelíden, kedvesen
hallgatott meg, s ítelt, düh, gáncsolás
nélkül; mi vártunk hirtelen halált,
vélvén, így^{lix} érti: »meghalsz az napon«²⁸⁶—
és lám, neked azt mondta: »magzatod
- 1070 hordd kínban és neveld«—mi csakhamar
örömmel kárpótol, méhed rügyével.²⁸⁷
Rólam meg átka csúszva földre pattant.
Munkával nyerjem kenyerem! Baj ez?
Tunyaság rosszabb volna. Művem éltet.
- 1075 Hogy hó vagy fagy ne bántson, ő előre
kéretlenül gondot viselt reánk:
keze ruházott,²⁸⁸ bár nem érdemeltük,
büntetve inkább szánt... Ha imádkozunk,²⁸⁹
mennyyel inkább nyitva lesz füle,
- 1080 s hajlik szive irgalomra, megtanít,
mi lészen oltalmunkra zordon²⁹⁰ évszak,
eső, hó, jég ellen, miket az Ég
szeszélyes arca kezd mutatni már
a bérceken; metszőn fújnak szelek,
- 1085 rázzák széplombu fák báj-fürtjeit:
mindez keresni űz meleg helyet,
meggémbedt tagjaink-babusgatót,
mielőtt²⁹¹ hűvös éjt hagy itt a nappal-
csillag; begyűjtve²⁹² visszavert sugára

²⁸⁵ **1057. ellenünk]** Ellenségünk.

²⁸⁶ **1068. »meghalsz az napon«]** Vö. 1Móz 2,7.

²⁸⁷ **1071. méhed rügyével.]** Vö. Lk 1,42: „Áldott vagy te az asszonyok között, és áldott a te méhednek gyümölcse”; Az eredetiben a „Fruit of thy womb” szókapcsolat kifejezetten biblikus. JG: „Méhed gyümölcse”.

²⁸⁸ **1077. keze ruházott]** Vö. EP 10.211–224.

²⁸⁹ **1078. Ha imádkozunk,]** Ádám számára itt fogalmazódik meg a bűnbánó imádság elengedhetetlen szüksége és az abból fakadó remény.

²⁹⁰ **1081–1085. zordon ... báj-fürtjeit]** Vö. EP 10.658–673, 692–714.

²⁹¹ **1088–1089. mielőtt ... nappal-/csillag]** Az eposz időszerkezete szempontjából legnehezebben értelmezhető mozzanat. Ádám megjegyzéséből úgy tűnik, még fent van a nap (*mielőtt*, pontosan fordítva az eredetiben szereplő *eret*), noha csaknem háromszáz sorral korábban már éjszaka volt (vö. EP 10.805). A kritikusok egy része erre alapozva a bukás és a kiűzetés között (vö. EP 11.133–135) még egy napot feltételez. Valószínűbb, hogy Milton – aki egyébként az édeni jelenetekben gondosan ügyel az idő múlásának jelzésére (vö. EP 3.632–634 jz.) – itt egyszerűen figyelmetlen volt.

²⁹² **1089–1100. begyűjtve ... a bajnak,]** Ádám *villám-esze* (EP 8.350) vagy intuíciója révén (vö. EP 5.500–501 jz.) jön rá a tűz hasznára; a tűz felfedezése így nélkülözi a görög mitológiából Prométheusz révén hozzátapadt lázadás-motívumot (vö. *Munkák* 50–52).

- 1090 száraz anyaggal föllobbantható,
avagy ha két fa dörzsölődik, a
leget tűzzé őrlhetnénk. Minap²⁹³
széllel csatázó felleghad vadul
összeütődve villámmal cikázott,
1095 s a rézsut lecsapó láng a fenyő
gyantáját folygyujtotta, s messziről
jóleső hőséget hozott, amely
napot pótol—ő megtanít, miképp
éljünk e tűzzel, és gyógyírja mi
1100 a bajnak, mit bününk^{lx} hozott fejünkre,
hogya imádkozunk, s fohászkodunk
irgalmáért, félsz nélkül, kellemesen
mint éljük életünk, mit sok vigasszal
tart fenn maga, míg nem²⁹⁴ a porba' leljük
1105 vég-nyugalmunk, szülői otthonunk.
Mi jobbat tehetnénk? Ha visszamennénk
az ítélet helyére, s leborulnánk
előtte hódolón, s bevallanánk
alázattal bününket,^{lxi} és kegyelmet
1110 kérnénk, a földet könnyel öntve, jajjal²⁹⁵
töltve be a leget bánó szivünkéből,
őszinte bűnbánat s szelíd alázat
jeléül—ő megenyhül, s bosszusága
elfordul tőlünk, hisz derült szemében,
1115 még mikor zordnak véltük is, komornak,
csak kegyes irgalom fényeskedett.”

Szólt bűnbánó atyánk. De Éva is
bánta bünét^{lxii} búsan. Hát visszamentek²⁹⁶
az ítélet helyére,²⁹⁷ s leborultak
1120 előtte hódolón, megvallva nagy
alázattal bünük,^{lxiii} s bocsánatot
kértek, a földet könnyel öntve, jajjal
töltve be a leget bánó szivükéből,
jeléül bús, igaz alázatuknak.

ⁱ **16 izleljék]** 1978, 1987: izleljék

ⁱⁱ **22. [E]llen]** 1969, 1978, 1987: ellen

²⁹³ **1092. Minap]** Az eredetiben „late”, azaz imént, nemrég. A jelenet a bukást követő éjjel játszódik.

²⁹⁴ **1104–1105. míg nem ... otthonunk.]** Vö. EP 10.207–209.

²⁹⁵ **1110. jajjal]** Az eredetiben „sighs”, JG: „sóhajokkal”.

²⁹⁶ **1118. visszamentek]** Az eredetiben „Repairing”, amelynek csak egyik jelentése (OED v.1 2), de szójátékként arra is utalhat, hogy (i) jóvá tették a dolgot (OED v.2 5.c), ill. (ii) a hosszú veszekedés után újra *párként* viselkedik („re-pairing”).

²⁹⁷ **1120–1124. ítélet ... alázatuknak.]** A bűnbánat gondolata immár aktus lesz: visszamennek az ítélet helyére, ahol földre borulva elismerik bűnösségüket, és őszinte könnyeikkel öntözik a földet. A kemény földnek a könnyek általi felpuhítása, az eredetileg kemény és zár szív megpuhulását és az Isten felé való kinyúlását jelképezi (vö. Zsolt 51,19: „Isten előtt a töredelmes lélek a kedves áldozat. A töredelmes és megtört szívet nem veted meg, Istenem!”).

-
- iii **24. Mennykapúhoz]** 1978, 1987: Mennykapuhoz
iv **28. ujonnan]** 1978, 1987: újonnan
v **68. hiven]** 1978, 1987: híven
vi **83. itéletük]** 1978, 1987: itéletük
vii **85. lázadott:]** 1978, 1987: lázadott;
viii **90. Mennykapúig]** 1978, 1987: Mennykapuig
ix **127 birám]** 1978, 1987: bírám
x **132. szigoru]** 1978, 1987: szigorú
xi **164. kigyón]** 1978, 1987: kígyón
xii **202. buslakodva]** 1978, 1987: búslakodva
xiii **214. átalotta]** 1978, 1987: átalotta
xiv **267 szivom,]** 1978, 1987: szívom,
xv **268. izét]** 1978, 1987: ízét
xvi **270. hiven]** 1978, 1987: híven
xvii **273 Mint]** 1969: Mind
xviii **303. ívet ívelnek]** 1978, 1987: ívet ívelnek
xix **308. kastélyból,]** 1978, 1987: kastélyból,
xx **338. sujtsa]** 1978, 1987: sújtsa
xxi **341. nyomoru]** 1978, 1987: nyomorú
xxii **389. művel]** 1978, 1987: művel
xxiii **431. Astrachán]** 1978, 1987: Asztrahán
xxiv **435. túl]** 1978, 1987: túl
xxv **465. jajok helyéről,]** 1978, 1987: jajok galád helyéről,
xxvi **482. új-alkotott]** 1978, 1987: új-alkotott
xxvii **497. kigyót,]** 1978, 1987: kígyót,
xxviii **499. Gyűlölködést]** 1978, 1987: Gyűlölködést
xxix **503. fejbezuzás]** 1978, 1987: fejbezúzás
xxx **539. ujongva]** 1978, 1987: ujjongva
xxxi **563. kigyózó]** 1978, 1987: kígyózó
xxxii **577. tűnt]** 1978, 1987: tűnt
xxxiii **583. kigyót]** 1978, 1987: kígyót
xxxiv **625. furiákat,]** 1978, 1987: fúriákat,
xxxv **644. szép-ujulva]** 1978, 1987: szép-ujúlva
xxxvi **650. műved]** 1978, 1987: műved
xxxvii **652. Fiuhoz:]** 1978, 1987: Fiúhoz:
xxxviii **700. szurós]** 1978, 1987: szúrós
xxxix **713. Libecchio]** 1987: Libechio
xl **751. tűnő]** 1978, 1987: tűnő
xli **846. ez átok]** 1978, 1987: e rossz
xlii **856. bűnbeesés]** 1978, 1987: bűnecsés
xliii **867. Hűség]** 1978, 1987: Hűség
xliv **868 hívásra]** 1978, 1987: hívásra
xlv **899. kitűnt]** 1978, 1987: kitűnt
xlvi **922. gyűlölt]** 1978, 1987: gyűlölt
xlvii **930. Tanum]** 1978, 1987: Tanúm
xlviii **937. ínségben,]** 1978, 1987: ínségben,
xlix **950. bosszút]** 1978, 1987: bosszút
l **960. lány,]** 1978, 1987: lény,
li **964. tulzón,]** 1978, 1987: túlzón,
lii **975. ugyis]** 1978, 1987: úgyis
liii **981. kinunk,]** 1978, 1987: kínunk,
liv **993. tūrhetőbb]** 1978, 1987: tūrhetőbb
lv **1036. gyötrelmet]** 1978: györelmet
lvi **1039. szűntét]** 1978, 1987: szűntét
lvii **1050. kigyó]** 1978, 1987: kígyó
lviii **1059. kettőztetnénk]** 1978, 1987: kettőztetnék
lix **1068. így]** 1978, 1987: így
lx **1100. bűnünk]** 1978, 1987: bűnünk
lxi **1109. bűnünket,]** 1978, 1987: bűnünket,
lxii **1118. bűnét]** 1978, 1987: bűnét
lxiii **1121. bűnük]** 1978, 1987: bűnük

11. KÖNYV

Summázat

Isten Fia bemutatja Atyjának öszüleink imádságát, mi most már bűnbánatra vall, és közbenjár érettük; elfogadást nyernek Isten előtt, de kimondatik, hogy nem lakhatnak tovább a Paradicsomban; az Úr elküldi ezért Mihályt s vele Kherúbok csapatját, hogy tiltsa ki őket, de elébb még fedje föl Ádámnak az eljövendő dolgokat. Mihály alászáll. Ádám baljós jelekre figyelmezteti Évát; meglátja a közelgő Mihályt, s elébe járul; az Angyal megjelenti kiűzetésüket. Éva kesereg. Ádám rimánkodik, majd megbékél; az Angyal fölvezeti őt egy magas Hegyre, és látomásban tárja elé, mi történik majd a Vízözönig.

Álltak¹ s imádkoztak alázkodó-
bűnbánón. Mert főntről az irgalom-²
trónról leszállva szívükről³ levette
a követ az Előkegy⁴ és helyébe
5 új húst teremtett, és az mondhatatlan
sóhajt lehelt, Imaszellem⁵-ihletettet,
mi gyorsabb szárnyon száll az Égbe, mint

¹ **1–8. Álltak ... szónoklat]** EP 10 végének közvetlen folytatása; Ádám és Éva őszinte, bűnbánó imádságának leírása. Az „Álltak” Jánosy által adott fordítása itt félrevezető, mert ellentmond az imádság előbb leírt pozíciójának, vö. EP 10.1119: „leborultak”, (eredetiben „prostrate”). Ám az eredeti: „they in lowliest plight repentent stood” szerint a „bűnbánatukban álltak” miközben a testükkel valóban a földre borultak: JG pontosabb fordítása: „Így álltak ők bűnük mély bánatában / Könyörögve”.

² **2–3. irgalom-trónról]** Az eredetiben: „mercy-seat”, ami 2Móz 25,17–22: „Készíts két és fél könyök hosszú, másfél könyök széles fedelet is színaranyból! Készíts két kerubot szintén aranyból! Ötvösmunkával készítsd azokat a fődél két végére. Az egyik kerubot az egyik végére készítsd, a másik kerubot a másik végére, a fődél két végére készítsétek a kerubokat! A kerubok kiterjesztett szárnyal legyenek rajta, betakarva szárnyukkal a födelet, és egymás felé forduljanak. A kerubok arca a fődél felé forduljon! A födelet tedd a ládára, a ládába pedig tedd bele a Bizonyosságot, amelyet neked adok. Ott jelenek meg neked, és beszélek veled a fődélről, a két kerub közül, amelyek a bizonyosság ládáján vannak. Beszélek veled mindarról, amit majd általad parancsolok Izráel fiainak.” A „fődél” a LXX-fordítás szerint: „hilasterion”; amelyet William Tyndale „mercy-seat”-nek nevez. Róm 3,25-ben Pál apostol számára Krisztus maga a „hilasterion” (Tyndale fordításában: „seat of mercy”, a KJ Bible szerint „propitiation. A „fődél” tehát az a „hely”, ahol Isten igazsága, az ítélet („justice”) és az irgalom („mercy”) helye: Isten Krisztusban „lefedez”, „betakarja” az ember szennyezettségét, bűnösségét.

³ **3–5. szívükről ... új húst]** A bűnösség bibliai szimbóluma a megkövesedett szív, pl. Mt 19,8; Mk 10,5; Róm 2,5–7 stb.). Isten Ez 11,19 szerint azonban Isten képes a bűnbánatra képtelen „kőszívekből” bűnbánatra képes „hússzíveket” teremteni: „Egy szívet adok majd nekik, és új lelket adok beléjük, eltávolítom testükből a kőszívet, és hússzívet adok nekik.”

⁴ **4. Előkegy]** Az eredetiben: „Prevenient Grace”. JG: „a megelőző malaszt”. Klasszikus ágostoni teológia (bibliai alapjai: Róm 8,30, 1Tím 1,9), miszerint Isten élénk jövő kegyelme megelőlegezi az ember döntését, vagyis a bűnbánat képessége már maga is isteni kegyelem ajándéka, s nem az ember választása. Bár ez ellentmond a Milton által vallott arminianus nézeteknek; e sorokban Milton, ill. a miltoni narrátor a markáns ellenkezőjét mondja annak, amit Milton a saját teológiájában képvisel. Ugyanakkor a kegyelem befogadásához alázatra van szükség: Vö. Jak 4,6.

⁵ **6–7. Imaszellem ... az égbe]** Az eredetiben: „Spirit of Prayer”, JG: „ima lelkét” Az Isten kegyelmének engedő ember az imádságban Isten Szentlelkét hívta segítségül, tehát már nem maga az ember, hanem általa a Szentlélek imádkozik: Vö. Róm 8, 26: „Ugyanígy segít a Lélek is a mi erőtlenségünkön. Mert amiért imádkoznunk kell, nem tudjuk úgy kérni, ahogyan kell, de maga a Lélek esedezik értünk kimondhatatlan fohászkodásokkal.”

legércesebb szónoklat;⁶ helyzetük
nem rongy rimánkodóké,⁷ s nem kevésbbéⁱ
10 tetszett e fohász fontosnak, mind midőn⁸
a mesék⁹ ősi párja—tőlük ifjabb—
Deucalion könyörgött s tiszta Pyrrha
Themis szentélyinél, hogy újítsa meg
a vízbefúlt emberfajt. Égbe száll
15 imájuk, és utat se vét, nem űzi
le kósza szembeszél, anyagtalan
kel át az Ég-kapun,¹⁰ tömjénbe¹¹ vonva
hol füstöl az arany oltár, s a nagy
Közbenjáró,¹² az atyai trón elé
20 segíti, hogy eként mutatva be,
boldog Fiú, elkezdje pártfogását.¹³

„Nézd,¹⁴ ó Atyám, mi zsengett¹⁵ hajt a Föld
emberbe plántált irgalmadból!¹⁶ Ez

⁶ **8. szónoklat]** Az eredetiben „oratory”, ami „ékesszólást” jelent, de nem kizárt a szó másik jelentése: „oratórium”, a katolikus templomok imádságra kijelölt termeit is jelenti.

⁷ **9. rongy rimánkodóké]** Az eredetiben: „mean suitors”. JI: „hitvány rimánkodó”.

⁸ **12–14. mind ... emberfajt]** Negatív eposzi hasonlat, amelyben az elbeszélő Ádám és Éva bűnbánatát próbálja érzékeltetni a *tőlük ifjabb* Deucalion és Pyrrha történetével. A bibliai özönvízre hasonlító mitológiai történetben *Deucalion* bárkát épít, hogy megmeneküljön az ártól, majd *Pyrrhával* együtt *Themis* tanácsára köveket dobnak a hátuk mögé, amelyekből emberek születnek (vö. a kőszív motívumával: *EP* 11.4). Vö. *Atvált* 1.253–415.

⁹ **11. a mesék]** Az eredetiben „Fables old”. I

¹⁰ **17. Ég-kapun]** Vö. *EP* 3.519–538, 7.205–206.

¹¹ **17. tömjénbe ... arany-oltár]** A Biblia az imádságot több helyen is az illathoz, a tömjén illatához hasonlítja: Zsolt 141,2: „Jusson eléd imádságom, mint illatáldozat, imára emelt kezem, mint esti áldozat!”; Jel 5,8: „a négy élőlény és a huszonnégy vén leborult a Bárány előtt – mindegyiknél hárfa volt és aranycsésze, tele füstölőszerrel: a szentek imádságai ezek”; Jel 8,3: „Egy másik angyal is odajött és megállt az oltárnál, kezében aranyfüstölő, és adatott neki sok füstölőszer, hogy a szentek imádságaihoz tegye az aranyoltárra, amely a trónus előtt van. És felszállt a füstölőszer, és füstje a szentek imádságaival az angyal kezéből az Isten elé.”

¹² **19. Közbenjáró]** Azaz Krisztus, aki Főpapként közben jár értünk (intercesszió): Vö. Zsid 9,24: „Mert nem emberkéz alkotta szentélybe, az igazi képmásába ment be Krisztus, hanem magába a mennybe, hogy most megjelenjen az Isten színe előtt értünk.”

¹³ **21. pártfogását:]** Az eredetiben „intercede” van, ami ugyanaz, mint a 19. sorban: „Közbenjáró” (Intercessor). A „Pártfogó” a magyar bibliai nyelvben a görög „paraklétosz”, azaz a „Szentlélek” nevére vonatkozik. JG: „közbenjáró”, ill. „közbenjárás”.

¹⁴ **22–44. Nézd ... vagyunk!]** Jézus főpapi közbenjáró imádsága. Vö. Jn 17. Az Ószövetségben a közbenjáró imádság a prófétai szolgálat velejárója: az „Isten embere” a nép előtt Istent, az Isten előtt a népet képviselni. Az ósatyák közül Ábrahám, a próféták közül Illés, Elizeus, Ézsaiás, Jeremiás, Ezékiel, Dániel, Ámos, a királyok közül Dávid és Ezékiás általában ilyen közbenjáró. A közbenjáró imádság legmarkánsabb előképe Mózes, aki nemcsak könyörög, esedezik a bálványimádásba (aranyborjú) esett népért, hanem önmagát is felajánlja engesztelő áldozatként: „mégis bocsásd meg vétküket! Mert ha nem, akkor törölj ki engem könyvedből, amelyet írtál!” (2Mózes 32,32). Az intercessio tehát több mint imádság, hiszen a közbenjáró önmagát ajánlja fel másokért. A közbenjáró imádság tehát – áldozat, s Mózes nemcsak előképe, hanem kezdeti csírája annak az önkéntes áldozatnak, amelyet a Fiú mutat be részint a keresztfán, részint – mint a Zsidókhoz írt levél főpapja – a mennybemenetel utáni és a második eljövétel köztes idejében, tehát jelenleg is, bemutat értünk.

¹⁵ **22. zsengett]** Az eredetiben: „first fruits on earth.” Bár 1Kor 15,20-ban, ill. 15,23-ban Krisztus halálából való feltámadását nevezi az „elhúnytak zsengejének”, „első zsengejének” („first fruits”); itt az utalás a bűnbánatra, mint Isten irgalmának, Krisztus megváltó halálának és feltámadásának első gyümölcsére történik utalás.

¹⁶ **23. plántált irgalmadból]** Az eredetiben: „implanted grace”.

ima-sóhaj,¹⁷ mit arany füstölőmben
 25 tömjénnel én, papod,¹⁸ eléd hozok,
 drágább ízű¹⁹ gyümölcs—hisz ezt szívébe
 megbánással te ültetted—, különb
 Éden minden kezéd-gondozta fa
 gyümölcseinél, melyek a bűneset
 30 előtt lettek. Könyörgésére²⁰ hajtsd most
 füled, halld—bárha néma—sóhaját!
 Nem tudja, mily szavakkal esdekelyen,²¹
 engedd, legyek tolmácsa,²² védnöke,²³
 s engesztelője;²⁴ tetteit ruházd rám:²⁵
 35 a rosszat, jót—ezt érdemem teszi
 teljessé, míg azért fizet halálom.²⁶
 Fogadj²⁷ el engem s tőlük általam
 az ember iránti béke illatát.²⁸
 Engesztelődj,²⁹ szined előtt hadd élje
 40 számlált, bár bús időit, míg³⁰ Halál,

¹⁷ 24–25. ima-sóhaj ... tömjénnel] Ld. a 17. sorhoz jz.

¹⁸ 25. papod] Krisztus mint pap: Zsid 4,14. Krisztus egyrészt olyan, mint az ószövetségi ároni papság, de egyúttal több és különb is annál: ő a Melkisédek rendje szerinti pap (Zsid 7,17).

¹⁹ 26. drágább ízű] Utalás a tiltott gyümölcs ízére: Az eredetiben: „savoury” Vö: Ep 7.46. Vö. Ez 20,41: „Gyönyörködöm bennetek, mint a kedves illatú áldozatban” („I will accept you with your sweet savour”).

²⁰ 30–31. Könyörgésére ... halld] Vö. Zsolt 45,10: „Halld csak... és figyelj ide”.

²¹ 32. esdekelyen] Az eredetiben: „pay”. JI: „könyörgjön”. Vö. Zsid, 7,25: „ő mindenkor él, hogy esedezzek éretünk.” Fontos

²² 33. tolmácsa] Azeredetiben, igei formában: „Interprete”. A közbenjáró Fiú mintegy dramaturgként megmutatja, illusztrálja az Atyának az újáteremtés gyümölcseként „működésbe lépett” (gyógyulásnak indult) bűnbánó szívet, másrészt az emberpár kimondatlan sóhajainak „interpretátornak” ajánlja magát.

²³ 33. védnöke] Az eredetiben: „,Advocate”. JI: „pártfogója Vö. 1Jn 2,1. A görögben a mennyben főpapként közbenjáró Krisztus ugyanúgy „Paraklétosz” mint a Szentlélek Jn 14,26-ban.

²⁴ 34. engesztelője] Eredetiben: propitiation. Vö. 1Jn 2,1–2: „ha pedig vétkezik valaki, van pártfogónk (Károli: „Szószólónk”) az Atyánál: az igaz Jézus Krisztus, mert ő engesztelő áldozat a mi bűneinkért; de nemcsak a mienkéért, hanem az egész világ bűnéért is.” A King James Bible-ben „propitiation”; máshol „reconciliation”. Az itt előforduló görög szó „hilaszmosz” jelentése ugyanaz, mint a „hilaszterion” 2Móz 27, 17–22-ben és Róm 3,25-ben William Tyndale, aki az 1Jn-ról írt kommentárt.

²⁵ 22. ruházd rám] Az eredetiben: „ingraft”, azaz „oltsd belém”; JG: Ródd énréam”. Luther ezt nevezi „boldog cserének”: A mi bűneinket Isten Krisztusra terheli (2Kor 5,21!), s cserébe nekünk tulajdonítja (imputáció) az ő igazságát.

²⁶ 36. fizet halálom] Krisztus halála fizetés az ember adósságáért, azaz bűnéért. Vö. Kol 2,14: „Eltörölte a követelésével minket terhelő adóslevelet, amely minket vádolt, eltávolította azt az útból, odaszegezve a keresztfára.” Vö. EP 3, 257–258.

²⁷ 37–38. Fogadj... illatát] Vö. EP 3, 247–249.

²⁸ 38. illatát] Vö. a 17. sor jz.

²⁹ 39. Engesztelődj] Az eredetiben: „reconcil’d”. Pál apostol által használt *katallagé* főnév (Rm 5,11, 2Kor 5,18–19) ami szó szerint „lecserélést” jelent ige, amit a latinban a *reconciliation* ad vissza, Luther *Versöhnung*-ként, William Tyndale fordításában „atonement”-ként honosodott meg az angol nyelvben: „Not only so but we also ioye in God by the meanes of oure Lorde Iesus Christ by whom we have receayrd the attonment” amelyet a Genfi Biblia és a KJB is átvesz. Magyarul Károli fordításában: „Nemcsak pedig, hanem dicsekedünk is az Istenben a mi Urunk Jézus Krisztus által, a ki által most a megbékélést nyertük.” Tyndale-nél 2Kor 5,18–21-ben is végig az atonement olvasható, ám a *Geneva Bible* és a *King James Version* itt már ugyanarra a szóra a latin *reconciliation*-t használja. Miltonnál az *atonement* (PL 3, 246) és a *reconciliation* (PL 3, 278) is olvasható.

³⁰ 40–44. míg ... vagyunk!] Kulcsmozzanat a halál értelmezésében (vö. EP 8.327 jz.). A halál (a Fiúban bízók számára) végső soron nem ítélet, hanem Isten kegyelmének eszköze, amely kiutat jelent az Ádám bukása következtében bűnös létből egy jobb létbe, az üdvösségbe (vö. EP 11.57–66).

ítélet (mit enyhíteni,³¹ nem törölni kérek) jobb létet ad neki, hol velem él minden megváltottam üdvben, élvben; egyek velem, mint én s te egy vagyunk!³²”

- 45 Atyja felelt fellegtelen-derűsen:
„Mit kérsz, legyen,ⁱ Szerelmetes Fiam!
Minden,³³ mit kérsz, parancsom volt, de ők
nem élhetnek az Édenben tovább:
tiltja a Természetre rótt szabályom.
- 50 E tiszta, halhatatlan elemek
nem tűrnek vegyülést, összhangtalant,
durvát: kivetik őt, a szennyezettet,
mint miazmást,³⁴ durvát³⁵ a durva légre
s halandó tápra, az vezesse őt
- 55 bűnből a végbomlásra, mert a bűn
fertőzött meg minden romolhatatlant
romlásra. Én az embert két derék
adománnyal öveztem: üdvvel³⁶ és
örökléttel; azt³⁷ elvesztette, s így³⁸
- 60 ez³⁹ csak örökre nyujtaná a kínját,
ha nem hoznék halált rá. A halál így
vég-írja⁴⁰ lesz, mig annyi sok csapással
próbált élet nyomán hittel s a hit
műveivel mosódva, második⁴¹
- 65 életre keltve, midőn az Igaz⁴² megújul,
válík Haláltól Ég-Föld-újulásban.⁴³
De hívjuk most a szenteket zsinatba⁴⁴
az Ég-határokról.⁴⁵ Nem rejtem el

³¹ **41. enyhíteni]** Az eredetiben: „mitigate”. Vö. *EP* 1.550. Az eredetiben: : „to mitigate and swage”; *EP* 10,79: „enyhítsem büntetésük” Az eredetiben: I may mitigate thir doom”.

³² **44. egy vagyunk]** Vö. Jn 17,11: „, hogy egyek legyenek, mint mi”..

³³ **47. Minden ... volt,]** Az Atya és a Fiú összhangja az emberi felfogóképességnek csak dialógikus formában értelmezhető; vö. *EP* 3.176–180.

³⁴ **53. mint miazmást,]** A *miazmás* „szennyezett” vagy „fertőzött”; vö. *EP* 10.636.

³⁵ **53. durvát a durva légre,]** Vö. *EP* 12.77–78 jz.

³⁶ **59. üdvvel]** Az eredetiben: „happiness”. JG: „Boldogsággal”.

³⁷ **59. azt]** *Üdvöt, az első derék adományt.*

³⁸ **59–66. így ... Ég-Föld-Újulásban.]** Vö. *EP* 11.40–44 jz.

³⁹ **60. ez]** A második *adomány, az öröklét.*

⁴⁰ **62. vég-írja]** Végső enyhülést hozó szere.

⁴¹ **64–66. második ... Ég-Föld-újulásban]** Vö. Dán 12,2: „azok közül, akik alusznak a föld porában, sokan felébrednek majd: némelyek örök életre, némelyek gyalázatra és örök utálatra.”

⁴² **65. az Igaz]** Az eredetiben „the just”, azaz az igazak.

⁴³ **66. Ég-Föld-újulásban]** Az utolsó ítéletet megelőző egyetemes feltámadáskor, amely a keresztény tanítás szerint az egész világ megújulásával jár (2Pt 3,5–13).

⁴⁴ **67. szenteket zsinatba]** Angyalokat tanácsba (vö. *EP* 3.63, 344; 6.46, 805; 8.636). Az eredetiben „to Synod all the Blest”, azaz ‘zsinatba mind az áldottakat’. A 17. századi angolban a „synod” még sokszor szerepel csillagászati jelentéssel (a.m. együttállás, vö. *EP* 10.667 jz.).

⁴⁵ **68. az Ég-határokról.]** Az eredetiben a *szentek* („all the Blest”) „Through Heav’ns wide bounds”, azaz tkp. a menny szélétében-hosszában található.

tőlük embert sujtó ítéletem—
70 hisz látták, mint bűnhődtek angyalok,
s bár hívek, még hivebbé lettek így.”

Szólt, s a Fiu magasztos jelt adott
a fényes őrszolgának; harsonáját
megfújta az—utóbb a Hóreben⁴⁶
75 szól így az Úr leszálltán és talán⁴⁷ majd
a Végítéleten. Minden helyet
bezeng az angyal-trombita—örökárnyú⁴⁸
üdvlugasokból, források, kutak,
életvizek mellől, hol ültek boldog
80 közösségben a fény-fiak, parancsra
futottak és leültek. Most az Úr
magas trónjáról⁴⁹ így tett rendelést:

„Ó, fiaim! Az ember⁵⁰ jó s gonosz
tudója lőn, miként magunk, mióta
85 tiltott gyümölcsöt ízlelt. Dicsekedjék:
tudja⁵¹ a veszített jót, a nyert gonoszt!
Úgy boldogabb lett volna, ha beéri
a maga-élte jóval, a gonoszt
nem tudva. Most borong⁵², imádkozik
90 töredelmesen: sugallatunkra. De én,
ki ismerem, tudom jól: ingatag,
hiú szívű magára hagyva. Most
nehogy még vakmerőbb kezét tegye
az Életfára⁵³, és egyék, s örökre
95 éljen, vagy⁵⁴ azt remélje, él örökre;
kiűzöm őt a kertből, hogy kotorja⁵⁵
a földet, melyből lett. Hozzá ez illik!”

„Mihály⁵⁶, hajtsd végre megbízásomat!
Válassz a kherubok közül néhány

⁴⁶ **74. utóbb a Hóreben]** Később. Vö. 2 Móz 19, 16–19; vö. még Milton korai versét („Óda”us születésének reggelén”): „Vö. EP 1.6 jz.

⁴⁷ **75. talán]** Az eredetiben „perhaps once more”. Ld. *Lyc* a kezdetét („Yet once more”). Vö. EP 6..58–59.

⁴⁸ **77–80. örökárnyú ... a fény-fiak,]** JG: „Fény fiai”. A menny a Paradicsomhoz hasonló idill helye; vö. EP 5.437–443; 507–516; 585–588.

⁴⁹ **82. magas trónjáról]** Vö. EP 3.58–60, 81–82 jz.

⁵⁰ **83–84. Az ember ... ízlelt.]** Vö. 1Móz 3,22. A kora modern írásmagyarázók általában isteni iróniaként értelmezték a megjegyzést.

⁵¹ **86–89. tudja ... tudva.]** Vö. EP 9.1081–1086.

⁵² **89. Most borong]** Az eredetiben „He sorrows”. JG pontosabb: „Most bánkódik”. EP 1063–165 jz.

⁵³ **94. Életfára]** Vö. EP 4. 193 217 430–444.

⁵⁴ **95. vagy ... örökre]** Az észlelés és valóság közti különbség az eposz egyik alaptémája.

⁵⁵ **96. kotorja]** Az eredetiben kevésbé durva: „Till / The Ground”; JG: „Művelje”. Vö. EP 11. 261.

⁵⁶ **98. Mihály]** Vö. EP 2. 289; EP 6. 43 Mihály arkangyal, az égi seregek fővezére . Neve a héber *miká’él* kifejezésből ered, jelentése: „olyan, mint az Isten.” Vö. Dán 10,13; Dán 10,21; Dán 12; 1, Júd 9; Jel 12,7. EP 11–12-ben ő lesz a narrátor.

- 100 lobogó-láng vitézt, nehogy az ellen⁵⁷
 embert segítve, vagy betörve az
 üres birtokba keltsen új zavart.
 Siess, és hajtsd ki Isten Édenéből
 a bűnös párt kimélet nélkül, a
 105 szentelt helyről e két szentségtelent;
 hirdess nekik s utódaiknak örök
 száműzetést! Hogy meg ne törje őket
 e bús parancsom zordonul betöltve
 (mert látom, megpuhultak⁵⁸ és könnyűkkel
 110 siratják vétküket!), rejtsd a rém-valót!
 Ha fogadják szavad türelmesen,
 vigasztalan ne űzd el őket! Ádám
 tőled csak tudja meg, mi eljövend,⁵⁹
 mint néked megvilágítom.⁶⁰ Közöld
 115 velük: szövetségem megújítom
 a nő magvával. Búsan⁶¹ űzd ki őket,
 de békével! A kert⁶² kelet-felére,
 hol könnyü a besurranás, helyezz
 kherúbstrázsát⁶³ s kard messzevillanó
 120 lángját: minden közalgést elriasszon,
 vigyázzon⁶³ minden Életfához-utat,
 nehogy az Éden bételjen bűnös
 lelkekkel, s fosztogatva fáimat,
 lopott gyümölcscsel csaljanak meg embert!”
- 125 Így szólt. Készült az arkangyal sebes⁶⁴
 leszálláshoz, szólítva kherúbok⁶⁵ éber
 lángosztagát: négyarcu mindegyik,
 kettős Janusként,⁶⁶ s mind egész alakjuk

⁵⁷ 100. az ellen] Sátán.

⁵⁸ 109–110. megpuhultak ... vétküket] Vö. EP 10. 1112–1124. Zsolt 51,19: „Isten előtt a töredelmes lélek a kedves áldozat. A töredelmes és megtört szívet nem veted meg, Istenem!”

⁵⁹ 113. tudja meg, mi eljövend.] Ahogy Isten parancsára Rafael a múltat – az 5–6. könyvben a mennyei háború történetét, a 7.-ben a teremtéstörténetet – tárta fel Ádámnak, a két utolsó könyvben Mihály egy látomássorozatban a jövőt mutatja meg neki. Ezzel az eposz a teremtést megelőző kezdetektől a végső beteljesülésig az idő teljességét átfogja.

⁶⁰ 114. mint néked megvilágítom.] A jövőt Mihály sem ismeri eleve, de az újonnan adott feladat végrehajtására Isten felkészíti (vö. EP 6.91 jz.).

⁶¹ 116–117. Búsan űzd ... de békével!] A határozószók az első emberpárra vonatkoznak; az eredetiben: „So send them forth, though sorrowing, yet in peace”; JG: „Ekképp bocsásd el búbanatba’, de / Békében őket”.

⁶² 117–120. A kert ... Életfához-utat] Vö. EP 4.177–178, 12.644–658 és 1Móz 3,24.

⁶³ 121. vigyázzon] Az eredetiben: „guard”.Vö. 1Móz 3,24.

⁶⁴ 125–126. sebes / leszálláshoz] Jelezheti azt, hogy Mihály és csapata a szokásos hat óránál gyorsabban teszi meg a menny–föld távolságot, hiszen még dél előtt megérkeznek az Édenbe (EP 11.202–205 jz; ld. még 10.20 jz.).

⁶⁵ 126. kherúbok] angyalok; vö. EP 1.129–130 jz.

⁶⁶ 128. kettős Janusként,] Janus a kapuk kétarcú római istensége. Vö. Ez 1,18 valamint a Fiú harckocsiját mozgóató négyarcú szellemeket: EP 6.753–763.

- szemekkel hintve, Arguséinál⁶⁷
 130 számosabbal, álmatlan éberebbel,
 semhogy árkád síp, hermesi pásztori
 nád, vagy varázs-bot elzsondítaná.
 Szent⁶⁸ fénnel hogy köszöntse a világot,
 kél Leucothea,⁶⁹ hinti harmat-írral
 135 a földet. Ádám⁷⁰ s Éva ósanyánk
 fohászukat zárták, s fentről erőt
 nyertek, a csüggedésre új reményt
 s örömet, bár elvegyítve rettegéssel.
 A férj szava most erőt újít a nőben:
- 140 „Könnyű⁷¹ elhinni, Éva: mind a jó,
 mit élvezünk, az Égből száll alá;
 annál bajosabb hinni, hogy mitőlünk
 mi Égbe száll, erős az Úr szívét
 meghatni, vagy akarátát juházni.⁷²
 145 Mégis ez az, mit megkísért imánk,
 vagyis a lélek kurta sóhaja,
 mi fölhat Isten székeig. Mióta
 imával sürgetem csitítani⁷³
 a sértett Istent térden és előtte
 150 bensőm alázva, úgy hiszem, szelíden
 hajtja hozzám fülét; már bízom abban,
 hogy kegyesen⁷⁴ meghallgat; visszatért
 keblembe béke; és ígérete
 elmémbe: utódod⁷⁵ ellenünk fejére
 155 tipor—félszemben erre nem figyeltem,
 de most már biztosít: a Halál keserve
 elmúlt, s mi élni fogunk. Üdv⁷⁶ néked, Éva,
 kit joggal hívnak így, embernem anyja!

⁶⁷ **129–132. Arguséinál ... elzsondítaná]** A mitológiai hasonlat a *kberibok* éberségét helyezi az egész testén szemeket viselő *Argus* elé. Az utóbbi legendás „körültekintése” ellenére *elzsondította* a *hermesi pásztori / nád, vagy varázs-bot*; ld. *Átvált.* 1.568–779.

⁶⁸ **133–135. Szent ... földet.]** A bűnesetet követő nap hajnala Ádám kesergésének hosszú éjszakája után (vö. *EP* 10.1088–1089 jz.). Az első szintű elbeszélésben az eposzi cselekmény utolsó napja, a Fiú felkenése óta a 32. nap. Vö. *EP* 11.172–174, 12.1–3 jz.

⁶⁹ **134. Leucothea]** Ovidius szerint Cadmus vízi istenséggé átváltozott leánya, Ino (*Átvált.* 4.512–542). Az *Odüsszeiában* Leukotheé menti meg Odüsszeust, „isteni fátyla” segítségével, a tengeri viharból (*Od.* 333–355; 458–462).

⁷⁰ **135–138. Ádám ... rettegéssel.]** Vö. *EP* 10.1118–1124, 11.1–8.

⁷¹ **140–160. Könnyű ... többi!]** Ádám őszinte egyszerre bizakodó és kételkedő reflexiója saját imádságáról, annak az Atyára gyakorolt hatásáról. Ádám istenképe ekkor még antropomorf: egy haragvó Isten befolyásolásának lehetőségéről elmélkedik, ugyanakkor az imádkozás közben fokozatosan tisztul az emlékezete és eszébe jut Isten ígérete.

⁷² **144. juházni.]** Békíteni, kiengesztelni, szelídíteni; vö. *EP* 3.196 jz.

⁷³ **148–149. csitítani / a sértett Istent]** Eredetiben: „th’ offended Deitee to appease”. JG: „akarátát hajlítani”.

⁷⁴ **152. kegyesen]** Az eredetiben: „placable”. JG: „engesztelékenyen”.

⁷⁵ **154–155. utódod ... tipor]** Újabb utalás a már sokszor idézett ősevangéliumra: 1Móz 3,15. .

⁷⁶ **157–160. Üdv ... többi!]** Vö. *EP* 4.480–481, 487 jz. és 1Móz 3,20. A köszöntés az eredetiben „Haile”, azaz ‘üdvözlégy’ (Gábrriel köszöntése Máriának: Lk 1,28; vö. *EP* 5.397–399 jz.).

- Minden élőnek anyja: általad
160 él az ember s az emberért a többi!”
- Éva szelíd-borongósan felel:
„E névre méltó nem vagyok, hiszen
vétkeztem én, akit segélyedül
rendeltek, lettem hálód; szidalom,
165 gáncs, gyanu illet inkább! Végtelen
kegyelmes volt Birám, hogy engem ítél
az Élet kútfejének, ki halált
hozta mindenre; jó valál te is:
méltóztattál ily magasztos neven
170 hívní^{iv} kit más név illet. Ám a rét hív
verítékes dologra, bár az éjt
álmatlan éltük át. Mert lásd, a reggel
esettségünk nem nézi, kezdi⁷⁷ rózsás
mosolyröptét. Gyerünk! De oldaladtól
175 sosem bolyongok el, akármi messze
legyen napi munkánk, napszállatig
kiszabva kínosnak.⁷⁸ Míg⁷⁹ itt lakunk,
mi lehet kínos ily derűs ligetben?
Itt éljünk—bukva bár—elégedetten!”
- 180 Sokat alázott Éva így esengett.
Nem hagyta a Sors.⁸⁰ Természet⁸¹ jelt adott
léggel, vaddal, madárral. Elborult⁸²
a lég rövid pitymallat-pír után,
s Zeus sassa⁸³ légi röptiből lecsapva
185 két tarka tollú szárnyast űz. Lefut⁸⁴
a dombról az erdők királya—első⁸⁵
ízben vadászik vérré: üldöz egy

⁷⁷ 173–174. **kezdi rózsás / mosolyröptét**] Homéroszi motívum (rózsásujjú Hajnal; *Il.* 1.477); vö. *EP* 5.1; 6.4.

⁷⁸ 177. **kiszabva kínosnak**] Vö. *EP* 11.171 jz.

⁷⁹ 177–179. **Míg ... elégedetten!**] Drámai irónia. Az olvasó már tudja – nem csak a bibliai történetből –, hogy az első emberpárra kiűzetés vár az Édenből (vö. *EP* 11.46–124).

⁸⁰ 181. **Sors**] Az eredetiben „fate” (vö. *EP* 1.134 jz., 7.172 jz.).

⁸¹ 181. **Természet jelt adott**] A *léggel, vaddal, madárral* történő hármass jeladás (182–189. sor) már nem pusztán a Bukás következményeit adja az első emberpár tudtára, hanem egyúttal baljós előjelek is a jövőre nézve.

⁸² 182–183. **Elborult ... után**] Az eredetiben „Aire suddenly eclips’d”. A napfogyatkozás a váratlan (politikai) változás jele; vö. *EP* 1.588–589. Ezt a sort Ádám megjegyzésével együtt (11.202–205) néhány kritikus úgy értelmezi – valószínűleg tévesen –, mint ami a bűnesetet követő megrövidült nap végét jelzi. Az eredetiben itt „eclips’d” szerepel, ami sokkal inkább napfogyatkozásra, mint éjszakára utal.

⁸³ 184–185. **Zeusz sassa ... szárnyast űz**] A klasszikus eposzban gyakori a jövendőt mutató madárjel; ld. pl. *Il.* 12.199–208. A *két tarka tollú szárnyas* Ádámnak és Évának feleltethető meg.

⁸⁴ 185–189. **Lefut / a dombról ... a kelet-kapu felé.**] Amint a sas a madarak, úgy az oroszlán *az erdők királya*. A Bukás előtt az oroszlán még szelíd, vö. *EP* 4.347–348; bár az elbeszélő már ott felhívja a figyelmet ragadozó természetére *EP* 4.409–410. A *kelet-kapu* felé űzött *nemes szárvas-pár* megint csak Ádámot és Évát jelzi.

⁸⁵ 186–187. **első / ízben vadászik vérré**] A hagyományos írásmagyarázati értelmezés szerint – mivel a halál a bűn következménye (Róm 6,23) – a bűneset előtt a „ragadozó” állatok sem ejthettek zsákmányt, hanem békességben éltek a növényevőkkel (vö. *EP* 4.347–349, 7.409 jz.).

nemes szarvas-párt, erdeink diszét:
rebbenek a kelet-kapu⁸⁶ felé.

190 Követi Ádám e vadászatot
riadt szemmel, s Évához így beszél:

„Éva, közelg⁸⁷ egy újabb változás!
E néma jellel azt mutatja az Ég
célja heroldjaként,⁸⁸ hogy el ne bízzuk
195 magunkat, mintha már a büntetés
feledve volna, mert néhány napot
késik a Vég. Ki tudja, meddig élünk,
mit élünk azon túl, hogy por vagyunk,⁸⁹
s porrá kell lennünk, s nem leszünk tovább?
200 Vagy mit jelent e kettős látomás,⁹⁰
röptén üzetve légben s földön, egy
órában egy felé? Miért⁹¹ ez az éj
kelet felé, ha dél se volt, s nyugat-
felhőn hajnalsugár, amely a kék
205 bolton mint villanás fut, s csöndesen
leszáll,⁹² mikéntha vonná égi súly?”

Nem tévedett: a mennyei sereg
leszállt a jáspis fényü égből az
Édenbe, és megállt egy dombon ott.
210 Dicső kép volna, ha kétség, testi félsz
Ádám szemét nem fátyolozza⁹³ aznap.
Nem volt dicsőbb Jákób találkozása
az angyalokkal Mahanaimban,⁹⁴ hol a rétet
fény-örök számos sátra lepte el;
215 sem az, mi Dothánban a lánghegyen⁹⁵
lobbant föl, s száz tűz-tábort szállatott
a szír királyra, ki orgyilkos gyanánt
támasztott háborút egy férfi ellen

⁸⁶ 189. kelet-kapu] *EP* 4.177–178.

⁸⁷ 192. közelg egy újabb változás!] Ádám *villám-eszével* (vö. *EP* 8.350 jz.) pontosan olvassa a jósjelet.

⁸⁸ 194. heroldjaként,] Követeként, küldötteként, hírnökeként; ld. *EP* 1.741 jz.

⁸⁹ 198–199. por vagyunk ... tovább] Vö. 1Móz 3,19: „Arcod verejtékével eszed a kenyeret, míg visszatérsz a földbe, mert abból vétettél. Bizony por vagy, és vissza fogsz térni a porba!”; Préd 3,20: „Mindegyik egy helyre kerül, mindegyik porból lesz, újból porrá lesz mindegyik.” A kérdés őszintén töpreng arról, van-e élet a halál után.

⁹⁰ 200. kettős látomás] Az eredetiben: „double object in our sight”. JG: „kettős látomány”.

⁹¹ 202–205. Miért ... fut] Vö. *EP* 11.182–183 jz. Az *éj* az eredetiben „darkness”, JG: „sötétség”. A *nyugati* égboltot megvilágosító *hajnalsugár* az éppen leszálló Mihály és csapatának ragyogása.

⁹² 205. leszáll ... súly?] Az eredetiben: „And slow descends, with something heav'nly fraught”, azaz kb. „és lassan leszáll, valami mennybéli teherrel megrakottan”; JG: „s csöndesen leszáll / Égi teher hordozva méhiben?”

⁹³ 211. szemét nem fátyolozta] Utalás esetleg Milton saját vakságára is.

⁹⁴ 213. Mahanaimban] Vö. 1Móz 32,1–3.

⁹⁵ 215. Dothánban a lánghegyen] Utalás az ószövetségi Elizeus prófétára, akit Arám királya Dótánban el akart fogni, de Elizeus szolgája a prófeta imádsága következtében meglátta, hogy a hegyet az Úr tüzes lovakkal és harci szekerekkel vette körül, s a prófétára támadókat az Úr vaksággal sújtotta. Vö. 2Kir 6,8–23.

- 220 hadüzenetelen. A herceg-angyal⁹⁶
tűz-harcirendben hagyta ott hadát, hogy
a kertet elfoglalja, egymaga
indult, hogy Ádám rejtekére leljen—
de Ádám látta őt, s a jövevény
közéledtére Évához beszélt:
- 225 „Ó, Éva, várj nagy hírt, mi tán felőlünk
határoz, vagy újabb parancsokat
ró ránk, hogy úgy tegyünk. A dombon ott
fátylázó tűzfelhőből—úgy veszem ki—
egy égi vendég jó, nem is alantas,
230 járásából ítélve: hatalom,
a Trónok⁹⁷ közzül egy, olyan tekintély
övedzi jöttét... mégse, nem riasztó,⁹⁸
hogy rettegjem, de nem is oly baráti,
mint Rafael, hogy bízva bízhatok...
235 Ünnepélyes, fenséges... Hogy ne sértsem,
alázattal élémegyek. Te menj el!”
- Elhallgatott. Az arkangyal közelg,
nem égi formában, de mint ki ember-
köntösben jó emberhez: harci ing
240 láng fegyvere fölött, biborba mártott,
lángolóbb mint a Meliboea,⁹⁹ Sarra
magvából festett, mit antik királyok
viseltek békében: színezte Iris.
Csillagszikrás nyitott sisakja báját
245 láttatja: mint ifju, ki Férfivá most
zsendül... Csipőin, csilla égövön,
függ kardja.¹⁰⁰ Sátán réme, lándzsa kezében.
Ádám legörnyed, az angyal nem hajol meg—
királyi rang!—s eképp okolja jöttét:
- 250 „Bevezetésre nem szorul az Ég
parancsa; elég az, hogy fülébe vette
az Úr imád, s bünöd^v nyomán a méltó
bosszú—a halál—elesik zálogától.

⁹⁶ **219. herceg-angyal]** Mihály (vö. *EP* 6.286).

⁹⁷ **231. Trónok]** Az angyali rendek egyike; vö. *EP* 1.129–130 jz.

⁹⁸ **232–234. nem riasztó ... bízhatok...]** Ádám szembeállítja Mihály kemény harciasságát Rafael gyengédebb barátságával.

⁹⁹ **241–242. Meliboea, Sarra / magvából]** A thesszáliai Meliboia, Vergilius tanúsága szerint (ld. *Aen.* 5.251), illetve a Sarra, Surru, vagy Súr néven is ismert kisázsiai Türosz (tengerparti város a mai Libanonban) híres volt az ókorban igen ritka bíbor festékeért, amelyet a helyi halakból állítottak elő. Az eredetiben szereplő „grain” szó, amelyet JI és JG is magnak fordít, a kora modern angolban festéket jelent. Vö. még 2Kron 2,10–14.

¹⁰⁰ **247. kardja. Sátán réme, lándzsa]** Az eredetiben – az eposz többi részével összhangban – Mihály *kardja Sátán réme* (vö. *EP* 2.288–289, 6.250–350).

255 Kegyelemből sok nap van adva néked,
 hogy térj meg, és tedd jóvá egy bünöd
 sok jótettel. Lehet, hogy megcsitul
 Urad s megvált Halál rabló jogától.
 De az Édenben te nem lakhatsz tovább.
 Nem tűri. Jöttem,¹⁰¹ és kitiltalak
 260 a kertből, hogy—amelyből¹⁰² vétetél—
 a földet túrd,¹⁰³ hozzád illőbb talajt!”

Többet se szólt. E hírre szíven ütve
 Ádám csak állt, jeges szorongatástól
 érzéke bénult. Éva¹⁰⁴ rejtezőn
 265 mindent fülébe vett, s zajos sirással
 rejtekhelyét kimutatta csakhamar.

„Nemvárt csapás,¹⁰⁵ halálnál¹⁰⁶ is borúsabb!
 Éden, el kell, hogy hagyjalak, szülő-
 földem¹⁰⁷—boldog séták, árnyak, melyek
 270 Istennek illenek lakul? Reméltem,¹⁰⁸
 nyugodtan—bár busan—itt élem éltem
 a kettőnkre kimért halál-napig.^{vi}
 Virágok,¹⁰⁹ mik nem nyíltok^{vii} máshelyütt,
 kiket korán először látogattam,
 275 s utószor este, neveltem zsenge kézzel
 első nyíló bimbóból, s elneveztem...¹¹⁰
 ki fordít napnak bennetek, soroz
 fajok szerint, s öntöz ambrózia-kútból?

¹⁰¹ 259–261. Jöttem ... talajt] Mihály ünnepélyesen megismétli az isteni parancsot: EP 11.92–96.

¹⁰² 260–261. amelyből ... talajt] Vö. EP 8.292–302 jz.

¹⁰³ 261. Túrd] Az eredeti kevésbé durva: „tíll/ The Ground”; JG.: „Műveld a földet”Vö. EP 11. 96 jz.

¹⁰⁴ 264–266. Éva ... csakhamar] Éva itt Sára alakját idézi, aki nevetéssel árulta el hallgatóságát az Ábrahámmal beszélgető angyaloknak (1Móz 18,9–15).

¹⁰⁵ 267–284. „Nemvárt csapás ... miként szivunk?”] Éva panasza, amely már a kiűzetés előtt nosztalgikusan, mintegy az *ubi sunt* (hol van már?) motívumának felhasználásával siratja a Paradicsom elvesztését. Bánata túlzó, hiszen maga Mihály mutat rá: „nem tulajdonít / szentséget helynek Isten—az ott lakó / vagy járó népek szentelik meg azt” (EP 11.832–834).

¹⁰⁶ 267. halálnál is borúsabb!] Éva túlreagálja a kiűzetés hírét. A halál helyes értelmezése az eposz utolsó harmadának egyik alaptémája (vö. EP 8.327 jz.).

¹⁰⁷ 268–269. szülő- / földem] Éva valóban az Édenben „született” (vö. EP 8.292–483 és 1Móz 2,15.21–22).

¹⁰⁸ 270–272. Reméltem ... halál-napig.] Vö. EP 11.177–179.

¹⁰⁹ 273–278. Virágok, ... ambrózia-kútból] Az *ambroszia* az istenek eledele; vö. EP 3.145. Némely paradicsomi folyók valóban *nektárral* folynak, ld. EP 4.236–241. Milton szerint amíg Ádám feladata a Paradicsomban az állatok elnevezése (vö. EP 8.345–350), Éva a növényekért felelős—ez az elképzelés eltér a Bibliától (ld. 1Móz 2,19–20) és nagyban alátámasztja Milton „feminizmusát”, hiszen az elnevezéshez az intuitív tudásra képes „Villám-ész (EP 8.350) szükségeltetik. A növényfajok (az eredetiben „Tribes”) sorozása Milton korában a tudományos érdeklődés homlokterében állt, s kis idővel később Linné munkásságában teljesedett ki (*Species Plantarum*, 1753).

¹¹⁰ 276. elneveztem...] Éva névadása nem biblikus, de több szempontból is tükrözi a nemi szerepek hagyományos megosztását. Főúri udvartartásokban a (gyógy)növénykert felügyelete a ház asszonyának feladata volt. Allegorikusan pedig Éva a „növényi lelket” jelképezi, míg Ádám az „érző lélek” megtestesítője. Az eposz világképében a névadás a megnevezettek természetének intuitív megértését tételezi fel (EP 8.348–350), és így Éva képességeinek elismerését tükrözi.

280 S végül, te nászlugas, mit ékitettem
minden szagolni-, látni-jó csudával,
hogy váljak tőled, mint vetődjek el
ehéz képest ködös vadabb világba?
Mi, kik szoktunk¹¹¹ halhatatlan gyümölcshez,
tisztátlanabb leget miként szivunk?”

285 Az angyal szeliden szavát szegi:
„Éva, ne sírj, de tűrve mondj le arról,
mit jogosan-vesztettél el, s ne kösd
szived balgán ahhoz, mi nem tiéd!
Nem egymagad mégy, véled jár urad;
300 hisz kötelezve vagy követni őt.
Ott van szülőhelyed, hol ő lakik.”¹¹²

Fölocsudott Ádám a torpadásból,
kalandozó figyelmét összeszedte,
s alázattal Mihályhoz így beszélt:

295 „Ó, Égi lény! Egyik Trónus, ha nem
épp a legfőbb! Mert ily alakja csak
hercegek hercegének van. Szelíden
közölted küldetésedet, mi másképp^{viii}
elmondva sértne, végrehajtva ölne.
300 Mi bút, megvettetést viselni képes
esendőségünk—meghozá hired:
el kell hagynunk ez üdvhelyet, derűs
oltalmunkat, egyetlen ismerős
jó vigaszt szemünknek; a többi más
305 hely mind kietlen, barátságtalan,
nekünk éppoly idegen, mint néki mi,
Ha¹¹³ szüntelen imámmal módosítánám
akaratát, aki Mindenható,
ha ezt remélhetném—meg nem szünök
310 zaklatni szüntelen sirámolással.
De imánk szilárd döntése ellenében
nem ér többet, mint szélre ráfuvás:
a szél a fúvót fojtva visszafúj.
Parancsának alávetem magam.
315 Az¹¹⁴ fáj leginkább, hogy kimenve innét
rejtve lesz tőlem arca, tiltva-zárva

¹¹¹ **283. szoktunk]** A „hosszú idő” jelzése (vö. EP 4.455 jz., 5.3 jz.).

¹¹² **291. Ott ... lakik.]** Vö. EP 11.268–269 jz.

¹¹³ **307–313. Ha ...visszafúj.]** Ádám még arról spekulál, hogy rátarti imádkozással nem lehetne-e az Atyát befolyásolni, s a haragját elfordítani. Ám belátja, hogy az isteni döntés („decree”) emberi erővel megváltoztathatatlan, s ezért aláveti magát Isten döntésének.

¹¹⁴ **315–327. Az ... virágot]** Ádám érzelmeiktől nem mentes nosztalgikus költői asszociációi: a képzeletében azt teremti meg, ami nincs. Vö. EP 11.267–284 jz.

áldott alakja—itt imádva sorra
 bejárhattam a helyeket,¹¹⁵ hol engem
 jelenlétére méltatott, s fiamnak¹¹⁶
 320 mesélhetném: e bércezen megjelent,
 láttam e fa alatt, fenyvek közül
 vettem szavát, e kútnál társalogtam
 vele... Hálaoltárokat emelnék
 gyepe-földből, s tornyolnék csillámkövet
 325 a patakból késő utókoroknak
 emlékül, és azon ajánlanék föl
 édes szagos gyantát, kalászt, virágot.
 Amaz alsóbb világban¹¹⁷ hol keressem
 sugár előtünését, lábnyomát?¹¹⁸
 330 Dűhe elől futottam én, de mert
 életre visszahítt, ígért fiat:¹¹⁹
 vigan szemlélem legkisebb szegélyét¹²⁰
 dicsének és imádom messzi-léptét!”

Kegyes arccal felel reá Mihály:
 335 „Ádám, tudod, övé az Ég s a Föld,
 nem csak e szirt,¹²¹ ő¹²² mindenütt betölt
 talajt, leget, tengert: mindent, mi él,
 s mit benne lappangó hatalma fűt.
 Országodul¹²³ a teljes Földet adta,
 340 nem megvetendő adományt. Ne hidd,
 jelenlétét az Éden szűk határa
 magába zárja: ez lett volna tán
 fő-székhelyed, honnan szét széledett
 volna fi-sarjad, s hova visszatért
 345 volna a Föld széléről ünnepelni,

¹¹⁵ 318–323. a helyeket ... vele...] Vö. EP 11.283 jz.

¹¹⁶ 319–327. s fiamnak ... virágot.] Ádám, Évához korábbi panaszához hasonlóan, már a Paradicsom elvesztését siratja, ám keserve tárgya Évával ellentétben nem a múltbeli öröm, hanem az elképzelt idilli jövő. Vö. EP 9.1094–1100.

¹¹⁷ 328. Amaz alsóbb világban] Nem az alvilágban, hanem az Éden fennsíkjá alatt elterülő síkságon, ahova kiűzetnek (vö. EP 4.173–178, 12.654–658).

¹¹⁸ 329.lábnyomát?] A bűnbeesett ember a földi életben már csak közvetve, nyomokban, lábnyomokban fedezheti fel.

¹¹⁹ 331. ígért fiat:] Ismét emlékezik Isten ígéretére: 1Móz 3,15.

¹²⁰ 333–334. szegélyét ... messzi-léptét?] Utalás a rejtőzködő Istenre, aki Mózesnek is csak a „háta” mutatta meg; Isten dicsőségét csak visszfényben lehet látni: 2Móz 33,22–23: „És amikor elvonul dicsőségem, a kőszikla hasadékába állítalak, és kezemmel betakarlak, amíg elvonulok. Azután elveszem kezemet, és megláthatsz hátulról, mert orcámat senki sem láthatja meg.”

¹²¹ 336. e szirt,] Vö. Jn 4,21: „Higgy nekem asszony, hogy eljön az óra, amikor nem is ezen a hegyen, nem is Jeruzsálemben imádjátok az Atyát”; a görög *orei* (hegyen) kifejezést a sziklát vagy szirtet jelentő „Rock”-kal behelyettesítve Milton Péter (latin *petrus* = kőszikla) utódait is kritizálhatja, akik *szűk batárok* (341. sor) közé kívánják zárni Isten dicséretét és imádatát (331. sor).

¹²² 336–338. ő ... fűt] Isten mindenütt jelenvalóságához vö. EP 7.167–168 és Zsolt 139, Jer 23,24.

¹²³ 339. Országodul ... adta] Vö. EP 8.334–335.

s tisztelni nagy-nagy őzüket. De¹²⁴ most
veszett e kiváltságod, és lebuktál,¹²⁵
hogy sarjaiddal^x így egyszinten élj.
De emlékezz rá: völgyön és síkon
350 jelen van Isten, mint itt, megleled
és jelenléte sok jellel követ,
jó Atya-szeretettel vesz körül,
s földereg arca, égi lábnyoma.
Hogy hidd ezt, s légy szilárd: előbb,¹²⁶ hogy innen
355 elmégy, tudd meg jövőd, mi vár reád s
utódaidra. Várj megtudni rosszat
s jót egybe, Égi irgalmat, amint küzd
az ember-bűnnel, hogy tanulj igaz
tűrést,^x s vegyíts örömmel rettegést,
360 jámbor vigyázást: túrd el egyaránt
mérséklettel jó és balsorsodat.
Legbiztosabban így rovod le élted,
legkészebben így bírod el, ha jön
halálod. Szállj e dombra föl! A nőt,
365 kinek¹²⁷ szemét beszöttem, hagyd aludni,
míg látomásra ébredsz, mint ahogy¹²⁸
szunyalt, midőn ő kapta életét.”

Mihálynak Ádám hálásan felelt:
„Szállj föl, követlek, bárhová vezetsz,
370 biztos vezér, alávetem magam
az Ég kezének: sújtson! Keblemet
a Gonosznak fordítom, fegyverezve
győztes türéssel,^{xi} nyerjek jó nyugalmat
munkával, hogyha így lehet!”

¹²⁴ **346–348. De ... élj.]** Bűnével Ádám *elvesztette* azt a *kiváltságát*, hogy az emberiség *tisztelet* ősatyja legyen, és utódaival *egyszinten* kell élnie. Ennek az erkölcsi bukásnak a kifejeződése, hogy az Éden fennsíkjáról a síkságra kell átköltöznie (vö. *EP* 11.328 jz.).

¹²⁵ **347. lebuktál,]** Az eredetiben „brought down”, azaz: lehozattál/levitettél; JG: „lebuktál”.

¹²⁶ **354–356. előbb, ... utódaidra]** Vö. *EP* 11.107–114, 422–895; valamint a 12. könyv egészét.

¹²⁷ **365. kinek szemét beszöttem]** Éva nem vesz részt a jövőt felfedő oktatásban, ám álmában megkapja az Ádámnak átadott tudást, ld. *EP* 12.628–641.

¹²⁸ **366–3677. ahogy ... életét.]** Vö. *EP* 8.445–474 és 1Móz 2,21–22.

Vonultak

- 375 isteni látomásra Paradicsom¹²⁹
 legmagasabb hegyére, mely csucsáról
 a Föld félgömbje látva látható
 legtávolabbi széleig. Nagyobb az
 a hegy se volt, tágabb látóhatárú,
 380 hová—ha más okból is—a Kisértő¹³⁰
 küldé a pusztába a második
 Ádámot, hogy mutassa néki a
 Föld tájait s dicsét. Körültekintett¹³¹
 Ádám szeme az ő s ujabbhírű
 385 sok városon, országon: Cambalu¹³²
 míves falán, Cathaia kánja¹³³ székén,
 Temir trónján, oxusi Samarkandon,¹³⁴
 Kina-császár Pekingjéig, a nagy
 Mogul¹³⁵ Lahoréjáig,¹³⁶ Agráig¹³⁷ és
 390 le arany Chersonesosig,¹³⁸ s hol a
 perzsa sah ült^{xii} Ekbatanáig¹³⁹ és
 Hispahanon, Moszkván¹⁴⁰ a szent orosz
 cár városán, a turkesztáni szultán
 Bizáncán;¹⁴¹ szeme látva látja a

¹²⁹ **375–376. Paradicsom / legmagasabb hegyére,]** Ádám a következőkben ún. „Piszgá-látomásban” részesül, amelyben később Isten Mózeset is részeltette az ígért földjére való bevonulás előtt; ld. 5Móz 3, 27. A látomás első részében (a 11. könyv végéig) Mihály az Özönvízig tekinti át az emberiség történetét, azonban a bibliai hely- és személynevek említése nélkül.

¹³⁰ **380–383. a Kisértő ... tájait s dicsét]** Jézus (*a második Ádám*, vö. EP 1.4–5; 10.181–183) megkísértésének a szinoptikus evangélisták által megörökített történetét Milton *VP* című kiséposza dolgozza fel. Az ún. „hegyi kísértésre” a *Vízszanyert Paradicsom* harmadik könyvében kerül sor.

¹³¹ **383–384. Körültekintett / Ádám szeme]** Az Ádám által belátott ázsiai földrajzi helyek katalógusa szimmenrikus, középpontjában a monarchikus uralkodó nélküli *arany Chersonesos* áll, körülötte csoportosulnak a két fővárossal rendelkező indiai és perzsa tartományok, amelyek az egyet fővárosú Kínát és Oroszországot veszik közre.

¹³² **385. Cambalu]** A város Kublai Khán építette, Kína mongol császárainak székhelye 1264–1386 között. A város nevét a mongol Kaan Baligh. „a khán városa” nevéből származtatják. Voltaképpen azonos Pekinggel, de a 17. századi térképeksek gyakorlatát követően Milton különbséget tesz Kína és a tőle északra fekvő Cathia (Kитай) és fővárosaik, Peking és Cambalu között.

¹³³ **386. Cathaia kánja]** Középkori európai utazók eredetileg Kína mongolok által uralt északi részét nevezték *Cathaiának*. A *kán* mongol uralkodói cím.

¹³⁴ **387. Temir trónján, oxusi Samarkandon,]** A mai Üzbegisztán területén az Amu-Darja (*Oxus*) folyóhoz közel fekvő Szamarkand volt *Temir* (Timur Lenk) szülőhelye és birodalmának székhelye. Timur Lenk (Tamburlaine vagy Tamerlán, Tamerlano) alakja élénken foglalkoztatta a kora modern Európa kulturális képzeletét (ld. Marlowe Tamburlaine c. drámáit vagy Händel *Tamerlano* című operáját).

¹³⁵ **388–389. a nagy / Mogul]** Mongol (török) eredetű indiai uralkodó címe a 16–19. században.

¹³⁶ **389. Lahoréjáig]** *Labor* ma Pakisztán második legnagyobb városa, Pandzsáb állam közigazgatási székhelye az indiai határon. 1524–1752 között a Mogul Birodalom része, a 16. század végén rövid ideig fővárosa.

¹³⁷ **389. Agráig]** A mogulok észak-indiai fővárosa, ahol a híres Taj Mahal épült.

¹³⁸ **390. le arany Chersonesosig,]** A *chersonésosz* görög szó félszigetet jelent, s az antik irodalomban általában a Krím-félszigetre utal. Itt azonban valószínűleg a Maláj-félszigetre utal, amelyen Malajzia Melaka nevű állama helyezkedik el.

¹³⁹ **391. Ekbatanáig]** A régi Mediában a perzsa királyok nyári székhelye volt, egészen a görög hódításig kb. kb. i.e. 330).

¹⁴⁰ **392–393. Moszkván ... városán]** Moszkva a 17. században az orosz uralkodó (*cár*) székhelye, akit csak a magyar fordítás tüntet ki a *szent* címmel mint az orosz ortodox egyház védelmezőjét.

¹⁴¹ **393–394. a turkesztáni szultán / Bizáncán]** Bizánc vagy Konstantinápoly (a mai Isztambul) volt a szultán székhelye. Az ottomán szultánok eredetileg turkesztáni származásúak.

- 395 négus honát a messze kikötőig,
Ercocoig, s a parti¹⁴² kis királyok
Mombazáját¹⁴³, Melindjét¹⁴⁴, Quiloát¹⁴⁵,
Ophirnak¹⁴⁶ vélt Sofalát¹⁴⁷ s Angolát,
Kongót a legdélebbre; a Niger
400 folyótól¹⁴⁸ Atlas-bércig¹⁴⁹ Almansor¹⁵⁰
országait: Fezt¹⁵¹ és Susát¹⁵², Marokkót
Algériát¹⁵³, Tremisent¹⁵⁴, odébb Európát,
hol a Világ hatalma Róma¹⁵⁵ volt;
szellemszeme tán gazdag Mexicót
405 is látta, hol Montezuma¹⁵⁶ király volt,
s Peruban Cuscot,^{157xiii} Atabalipa¹⁵⁸
dusabb^{xiv} székét s a még ki nem rabolt¹⁵⁹
Guyanát—Eldoradonak^{xv} nevezték¹⁶⁰

¹⁴² **396. a parti]** Afrika keleti partján, a mai Kenya és Tanzánia területén elhelyezkedő királyságok, amelyekről először Vasco de Gama útja révén tudott Európa.

¹⁴³ **397. Mombazáját]** Mombasa városa, ősidők óta a Távol-Kelet felé irányuló kereskedelem egyik fő központja, ma Kenya második legnagyobb városa.

¹⁴⁴ **397. Melindjét]** Malindi városa, a mai Kenya területén. A középkorban virágzó kereskedelmi központ, Mombasa fő riválisa.

¹⁴⁵ **397. Quiloát]** A középkorban virágzó Kilwai Szultanátus, a mai Tanzánia területén.

¹⁴⁶ **398. Ophir]** Afrika keleti partján (esetleg Dél-Arábiában). Salamon király hajói hoztak innen aranyat és más drágakövet (Vö. 1Kir 9,28 és 1Kir 10,11).

¹⁴⁷ **398. Sofalát]** (Arkeeko) Afrika keleti partján (esetleg Dél-Arábiában), vörös-tengeri kikötő, az ország északi csücskében.

¹⁴⁸ **399–400. Niger / folyótól]** A *Niger* Nyugat-Afrika legjelentősebb *folyója*, Guineától Malin át Nigériáig ma tíz országra kiterjedő medencével.

¹⁴⁹ **400. Atlas-bércig]** Az *Atlasz* magashegység Afrika északnyugati peremén, Marokkó, Algéria és Tunézia területén.

¹⁵⁰ **400–401. Almansor / országait]** Almanzor (al-Manszúr, a. m. 'győzedelmes') néven számos muszlim uralkodót jegyez a történetírás. Milton feltehetőleg Muhammad ibn Abi Ámirra gondol, aki a 10. század végén a Córdoba Kalifátus és Észak-Afrika de facto uralkodója volt. John Dryden *Conquest of Granada* című drámájának (1670–1672) hőst is Almanzornak hívják.

¹⁵¹ **401. Fezt]** Marokkó legrégebb városa, uralkodók székhelye. Milton már *commonplace book*-jában említi az ott élő költők tevékenysége miatt.

¹⁵² **401. Susát]** A mai Sous vagy Souss a mai Marokkó déli részén, a kora újkorban önálló királyság.

¹⁵³ **402. Algériát]** Az eredetiben „Algiers”, ami utalhat az észak-afrikai országra valamint fővárosára (Algír) is.

¹⁵⁴ **402. Tremisent]** Város a mai Nyugat-Algéria területén (Tlemcen); Milton már *commonplace book*-jában említi, mivel uralkodói állítólag megjutalmazták a legkiválóbb költőket.

¹⁵⁵ **403. Róma]** Róma elhelyezése a katalógusban a számos pogány királyság mellett burkolt kritikája is lehet a katolicizmusnak.

¹⁵⁶ **405. Montezuma.]** Mexikói császár, birodalmát a spanyol Cortez hódította meg, 1519–1520-ban.

¹⁵⁷ **405. Peruban Cuscot]** *Cuzco* város a mai Peru délkeleti részén, egykor az inka birodalom fővárosa.

¹⁵⁸ **405–406. Atabalipa]** Atahualpa (más névváltozatok is ismertek) az utolsó inka uralkodó, akit a spanyol hódítás során Pizarro elfogott, majd 1533-ban kivégeztetett.

¹⁵⁹ **407–408. a még ki nem rabolt / Guyanát]** A mai Guyana államnál nagyobb területen fekvő Guyana birodalma híres volt mesés gazdagságáról. Ádám idejében Guyana természetesen még érintetlen, *ki nem* rabolt, ám a jelzős szerkezet megalkotásában Milntont valószínűleg Sir Walter Raleigh leírása is megihlette, aki szerint „Guyana olyan ország, amely még őrzi szüzességét” (*The Discoverie of Guiana*).

¹⁶⁰ **408–409. Eldoradonak ... Geryon-fiak]** El Dorado a korabeli útleírások szerint Guyana szinte elképzelhetetlenül gazdag fővárosa az Egyenlítő környékén, mások mellett Sir Walter Raleigh is hiába kereste. A *Geryon-fiak* a spanyolok. A később az Ibériai-félszigettel azonosított mitikus Erytheia szigetén élő, háromtestű, háromfejű, s olykor szárnyakkal ábrázolt Gerüönt Héraklész (Herkules) ölte meg tizedik munkájaként. Spenser a hatalmas erő és elnyomás

fővárosát a Geryon-fiak.

- 410 Nemesebb látomásra¹⁶¹ elvevé
Mihály Ádám szemének hályogát,
mit a tisztább látást ígért gyümölcs
vont rá; a látó ideget rutával¹⁶²
megorvosolta¹⁶³—volt mit néznie!—, és
415 három csöpp Élet-vízzel meglócsolta;
oly mélyen áthatották e szerek
a szellem-látás legbelső-helyét,
hogy Ádám kényszerült szemét lezárni,
leomlott, s lelke révületbe szállt.
420 De kézen fogta őt a nyájas angyal,¹⁶⁴
s emelte föl, így hívva föl figyelmét:

„Ádám, nyisd föl szemed, s szemléld, mit¹⁶⁵ is
terem utóbb eredendő bünöd¹⁶⁶
sarjadban, ki hozzá sem ér a tiltott
425 fához, s kigyóval sem szövetkezik,
s vétke se vétí, mégis száll bünödből
rá romlás; hogy még zordabb bünt tegyen!”

- Szeme¹⁶⁷ kinyílt, szemlélte a mezőt:
részben szántót, hol újonnan kaszált
430 kévék voltak, részben legelőt, juhaklot;
köztük miként határkő egy gypoltár,
paraszti mű. Egy veritékező
arató hozza földjéről az első
zsengéit: zöld kalászt, arany kalangyát
435 szemeletlen, ahogy kezére jött.
Jön a pásztor—szelidebb—, birkái első,
gonddal szemelt fajzásival, s megáldoz:

---

szimbólumaként ábrázolta Gériónt (*FQ* 5.10.8), a spanyolok *Geryon-fia*ként való megjelenítésében Milton spanyol-ellenesége tükröződik.

¹⁶¹ **410–411. Nemesebb ... hályogát,]** Klasszikus eposzi motívum, vö. *Il.* 5.125; *Aen.* 2.604; *A megszábadított Jeruzsálem* 18.92. A *hályog* a tiltott gyümölcs hatására keletkezett (*EP* 9.1022–1024); Ádám jelképesen és a valóságban is Milton *ragyogó vak*ságában szenved (vö. *EP* 3.26–27 jz).

¹⁶² **413. rutával]** Az eredetiben „Euphrasie and Rue”, azaz két látásjavító növény, a szemvidítófű (*Euphrasia officinalis*), illetve a ruta (*Ruta graveolens*); JG: szemfüvel, rutával. Az eredetiben Milton szójátékkal is utal az Ádámra váró vidám és szomorú dolgok keverékére: a görög *enfraszia* eredetileg vidámságot jelent, míg a rutát is jelölő „rue” egy másik jelentése: szomorúság, borongás.

¹⁶³ **414. megorvosolta]** Vö. Jel 3,18: „végy szemgyógyító irt, és láss”

¹⁶⁴ **420. nyájas angyal,]** Mihály; Dániel könyvében szintén ő mutatja meg Dánielnek a jövőről szóló látomást: Dán 10,8–10.

¹⁶⁵ **422–427. mit ... tegyen!]** Az újszövetségi korra visszanyúló teológiai probléma, hogy miért sújtja büntetés az Ádám és Mózes között élőket – miért kell meghalniuk –, hiszen ők az eredeti tilalmat nem szegték meg (nem ettek a tiltott gyümölcsből), Isten pedig újabb törvényt csak az Egyiptomból való kivonulás után adott Izraelnek. Pál apostol gondolatmenetét (Róm 5,12–21) felhasználva lényegében Augustinus dolgozta ki az *eredendő bűnről* szóló tanítást, amely szerint Ádám átörökíti utódaira bűnét, akik ezért fogantatásuk pillanatától kezdve bűnösök.

¹⁶⁶ **423. bünöd]** Mihály nem választja szét Éva és Ádám bűnét.

¹⁶⁷ **428–446. Szeme ... vér.]** Az első látomás (Kain és Ábel).

jonhuk kövérét tömjénnel behintve
hasított fára rakja mint szokás.

440 Melyre kegyes tüzet bocsát az Ég,
s emészti fűrgé fénnel, hála-füsttel;
a másikat nem, mert őszinte nem volt.
Ezen az dühre gerjed—szóra szó!—,
s mellen veri öccsét egy kővel, és
445 éltét kioltja. Holtsáppadtan^{xvi} az
bukik, ökreudi lelkét, dől a vér.
Ezt látva Ádám megriad szivében,
s hirtelen az angyalnak így kiált:

„Tanítóm! E szelíd embert, aki
450 jól áldozott, gyalázat érte! Hűség
ily zsoldot nyerne s szent ragaszkodás?”

Szintén megindultan felel Mihály:
„Ágyékodból fakadt fivér e kettő,¹⁶⁸

455 Ádám, s igazat ölt igaztalan—
irígységből, mert öccse ajándokát
tetszéssel vette az Ég; ám bosszu száll
e véres tette, és annak hite
jutalmat nyer, habár meghalni látod
görgődve porba-vérbe.”

460

---

¹⁶⁸ **453. fivér e kettő,]** Az első testvérrivalizáció a Bibliában.

Ósapánk szól:

- 460 „Jaj, szörnyü tett, jaj, szörnyü volt oka!
Most láttam a halált!¹⁶⁹ Szülő¹⁷⁰ poromba
így kell majd visszatérnem? Isszonyat-
látvány! Szemlélni:¹⁷¹ undok förtelem,
gondolni: rém, érezni: borzalom!”
- 465 Felel Mihály: „A halált láttad itt
első alakjában ez emberen.
De sok alakja, számos útja van
bősz barlangjába: mind iszony, de szörnyebb
bejárata, mint mélye. Egyesek,¹⁷²
- 470 láttad, erő-csapástul esnek el,
tűz-víztől, éhezéstől. Többeket
ital-hús-habzsolás visz el, mi támaszt
nyavalyákat. Ebből egy rém-csapat
szemed elé tűnik, hogy tudd, minő vést
- 475 hoz az emberre Éva kapzsisága.”

- Látott¹⁷³ kórházat: fertőzött, komor,
Benne sűrűdött számtalan beteg:
kisértetes görcs, kínpad-kín, szivet-
törő agónia, megannyi láz,
- 480 vonaglás, vad hurut, epilepszia,
bélgörcs, fekély, vesekő, ördögi¹⁷⁴
önkívület, fekete búskomorság,¹⁷⁵
holdkóros elme, végelgyengülés,
gyötrő aszkór,¹⁷⁶ pusztító pestis¹⁷⁷ és
- 485 vízkór,¹⁷⁸ izület-, rheuma-, asztma-kór.
Szörnyű e rángás, fulladás! Iszony¹⁷⁹
ápolta őket: ágyról ágyra járt,
s fölöttük rázta győztesen Halál¹⁸⁰

¹⁶⁹ 461. **Most láttam a halált?**] Mihály általi „okítása” során Ádám a halál sokféle módjával fog megismerkedni; korábban feltett kérdéseire (ld. EP 10.781–830) itt kap válaszokat.

¹⁷⁰ 461–462. **Szülő ... visszatérnem?**] Vö. EP 10.207–209 és 1Móz 3,19.

¹⁷¹ 463–464. **Szemlélni: ... borzalom!**] Az eredetiben is triádikus szerkesztés: „O sight / Of terrour, foul and ugly to behold, / Horrid to think, how horrible to feel!”

¹⁷² 469–473. **Egyesek, ... nyavalyákat.**] Vö. John Donne 17. meditációjával (*Devotions Upon Emergent Occasions*).

¹⁷³ 476–490. **Látott ... végreményükért!**] A második látomás (*kórház*).

¹⁷⁴ 481–484. **ördögi ... pestis és**] Gonosz szellemek által való megszállottság. Az eredetiben három teljes sor (PL 11.485–487), betoldás a 2. kiadásba (1674), az 1. kiadásban (1667) még nem szerepelt.

¹⁷⁵ 482. **fekete búskomorság,**] A melankólia vagy mélabú, többfajta lelki betegség összefogó megnevezése, vö. Robert Burton, *The Anatomy of Melancholy* című művét (1621).

¹⁷⁶ 484. **aszkór**] Elégtelen táplálkozás vagy betegség, kül. tüdővész következtében kialakuló, kóros soványsággal, vészes sorvadással járó betegség, szárazbetegség.

¹⁷⁷ 484. **pusztító pestis**] Az 1665-ös nagy londoni pestisjárvány több mint hatvanezer áldozatot szedett.

¹⁷⁸ 485. **vízkór**] Eredetiben „dropsies”: a kiterjedt vizenyőképződéssel (ödéma) járó betegségek.

¹⁷⁹ 486. **Iszony**] Az eredetiben „despair”, azaz JG: „Kétségbeesés” (nem allegorikus).

¹⁸⁰ 488. **Halál**] Az eredetiben is allegorikus használatban: „Death”.

490 dzsidáját:¹⁸¹ ütni késik, bár be sokszor
 esengtek érte, végreményükért!
 Így rém-képet száraz szemmel ki néz,
 mely szikla-szív? Ádám—nem tudva mást—sírt,
 habár nem szülte nő.¹⁸² De legkülönb
 495 férfi-lelkét gyötörte szánalom,
 és könnyre bírta, mígnem fojtja kínját
 a hit, s keresve szót, panaszba kezd:

„Ó nyomorú ember,¹⁸³ milyen bukásba
 aljasodtál? Mi vár reád, mi szörny-sors?
 Jobb volna nem születni. Mért az élet,
 500 ha tőlünk elfacsarják? Vagy miért
 róttá reánk? Ha tudtuk volna, hogy
 mit is kapunk, nem vettük volna el,
 vagy—vegye vissza!—kértük volna tüstént,
 örülve, hogy békében elbocsát.
 505 Ily vég-kinokra mint alázható le
 emberben Isten képe—hajdanán mely
 jónak, magasztosnak teremtetett,
 bár megromolt utóbb—, e csúf nyomorra?
 Így torzulásoktól mért nem lehet
 510 szabad az ember, aki még az Úr
 hasonlatosságából őriz egy részt,
 Mestere képe kedvéért szabad?”

„A Mester képe—válaszolt Mihály—
 elhagyta őt, midőn lealjasult,
 515 s a féktelen kívánság¹⁸⁴ rabja lett,
 s a barom-bűn¹⁸⁵ képét öltötte fel,
 minek szolgált—ez vitte bűnre Évát.
 Ezért oly undok büntetésük is;
 nem Isten arca torzult—az övék!
 520 Avagy ha Isten képe, önmaguk
 rontották el: kiforgatván a tiszta
 Természet éltető szabályait
 undok ragályra; jól megérdemelték:
 Isten arcát nem tisztelték magukban!”

¹⁸¹ 489. dzsidáját:] Dárdáját, vö. *EP* 2.661–662.

¹⁸² 493. nem szülte nő] A sírást sokszor női tulajdonságnak tekintették. Vö. Shakespeare, *V. Henrik* 4,6,31; *Hamlet* 4,7,190.

¹⁸³ 497–512. „Ó nyomorú ... szabad?”] Ádám kesergése (lamentációja) az ember tragikus elesettségéről.

¹⁸⁴ 515. kívánság] Az eredetiben: „ungovern'd appetite”. A végtelen vágyakozás, mohóság, ambíció. JG: „féktelen kívánság”

¹⁸⁵ 516. a barom-bűn] Az eredetiben „a brutish vice”, azaz állati bűn. JG: „baromi bűn”.

525 „Méltán elsimerem”—felelte Ádám.—

„De hát a kín ösvényein kívül
Nincs más irány, hogy a halálhoz érjünk,
rokonunkkal, a porral elvegyülve?”

530 „Van—szólt Mihály—, hogyha megtartod a
semmi-tulzás-szabályt^{xvii186}, mérték szerint
eszél, iszol: táplálékot keresve

benne és nem nyalánk gyönyört, amíg
fejed fölött sok év röpül. Így¹⁸⁷ élhetsz,
mígnem miként érett gyümölcs, lehullsz

535 Anyád ölébe¹⁸⁸, vagy könnyen begyűjt^{xviii}—
érett kalászt—Halál, s nem tép le durván.

Az aggkor ez¹⁸⁹—amidőn^{xix} elveszítéd
ifjú erőd, szépséged, mely lehervad,
s lesz gyöngé, ősz. Lohadt érzékeid

540 gyönyör izét nem érzik, mit ma jócskán,
s az ifjuság reménylő, víg heve
helyett erredben aszott, nyomott, hideg
búskomorság¹⁹⁰ kering, s a szellemet
lenyomja, léted balzsamát¹⁹¹ föléli.”

545 Szólt erre őszünk: „Nem futok haláltól,

s nem vágyom létem húzni, azon leszek:
e terhes nyűgöt mint tegyem le könnyen,
mit vinnem kell, míg vissza nem adatja
szabott nap, s várnom¹⁹² kell türelmesen
halálomat.”

550 Így válaszol Mihály:

¹⁸⁶ 529–530. a / *semmi-tulzás-szabályt*] Utalás a görög *méden agan* (semmit se vigyél túlzásba) mondásra, amely a delphoi Apollón-templom falára volt felírva; ld. Platón, *Protagórasz* 343b. Milton számára központi téma a mértékletesség; a szabadságot csak korlátok között képzei el; vö. *EP* 7.119–120. Vö. még Milton *Elegia VI* 59; *II Penseoso* című fiatalkori költeményeit; a *Comus* címen ismertté vált maszkjátékot, valamint a *Sámson* c. drámát (553. sor).

¹⁸⁷ 533–544. **Így élhetsz ... föléli!**] Gyakori toposz az emberi életkorokról, Ld. *Abogy tetszik*, 2,7,165–17), ill. a középkori moralitásjáték *Akárki* (Everyman).

¹⁸⁸ 535. **Anyád ölébe]** A Földanya motívum egyéb megjelenései az *EP* szövegében: 1.677; 5.317, 412.

¹⁸⁹ 537–544. **Az aggkor ... föléli.]** Az időskor keserveinek leírása az antikvitás óta közhely (ld. pl. Mimnermosz „Mit ér az élet” című költeményét (1 West), ami a kora modern irodalomban is markánsan megjelenik (ld. pl. az *Akárki* c. drámát, amelyben a főszereplőt elhagyja Öt Érzéke, vagy Shakespeare *Abogy tetszik c. komédiájának* „Színház az egész világ” kezdetű monológiát).

¹⁹⁰ 543. **búskomorság]** Melankólia, vö. *EP* 11.482 jz.

¹⁹¹ 544. **léted balzsamát]** Itt: életerőd.

¹⁹² 549–550. **s várnom ... halálomat.]** Betoldás (az eredetiben is két félsor) a 2. kiadásba (1674).

„Ne szeresd léted, ne gyűlöld,^{xx} de míg
élsz, szépen élj! Hogy meddig? Bízd az Égre!
Most^{xxi} készítsd magad újabb látomásra!”

Látott¹⁹³ Ádám téres teret, különb-

---

¹⁹³ 554–588. **Látott ... sátor.]** A harmadik látomás (*a Gonosz / tanyái, EP 11.603–604*).

- 555 különb-szín sátrakat.¹⁹⁴ Olyik¹⁹⁵ körül
füvellő¹⁹⁶ nyájak. Másból¹⁹⁷ hangszerek
zenéje hallatszott ki: orgona, hárfá,
s látszott: ki játszott rajtuk, röpke ujjá
ihletre szállt magas, mély hangokon,
560 úzvén dalos fugát.¹⁹⁸ Tuloldalon¹⁹⁹
kovácsműhelyben²⁰⁰ férfi dolgozott:
olvaszt vas-, réz-rudat (ott lelt reá
hegyen-völgyben, hol erdőt égetett
véletlen tűz, le a föld eréig, onnan
565 buggyant föl izzón egy barlangba, vagy
földből vízár kimosta)—a folyó
ércet beönti kész formákba, így
szerzi elébb szerszámaikat, s utóbb mit
fémről önthet-kovácsolhat. A szomszéd²⁰¹
570 hegyekből, fészükéből másfajta nép
bocsátkozott a síkra: színre²⁰² ez
igaznak látszott, veszkődött, miként
imádja Istent helyesen, s megértse²⁰³
nem rejtett műveit, s mi biztosít
575 szabadságot, békét neki—a síkon
nem lépkedett soká, midőn kijött
a sátrakból víg, bájos nőcsapat
bujá ékszer-ruhákban, s hárfaszóra
dalolt szerelmi búvdalt, táncra kélt.
580 A tekintélyes férfiak szeme
rajtuk bolyong zablátlan, míg szerelmes
hálóba fogva nem szeretnek, és

¹⁹⁴ **554–555. különb- / különb-szín sátrakat.]** A látomás első felében Káin szépunokájának, Lámeknek a három fiától származó nemzetségek, illetve az általuk képviselt foglalkozási alaptípusok jelennek meg.

¹⁹⁵ **555–556. Olyik körül / füvellő nyájak.]** „Lámek két feleséget vett magának: az egyiknek Ádá volt a neve, a másiknak Cillá. Ádá szülte Jábált. Ő lett a sátorlakók és pásztorok ősatyja” (1Móz 4,19–20).

¹⁹⁶ **556. füvellő]** Legelésző.

¹⁹⁷ **556–560. Másból ... fugát.]** Jábál „[t]estvéreinek Júbál volt a neve. Ő lett minden citerás és fuvolás ősatyja” (1Móz 4,21). Az angol fordítás szerint „all such as handle the harp and organ” (KJV), azaz ‘mindazoknak, akik hárfán és orgonán játszanak’

¹⁹⁸ **560. fugát.]** A fuga többszólamú zenei műfaj, az ellenpontozó műformák között ezt tartották a legjelentősebbnek. Virágkorát hosszú fejlődés után Milton halálát követően, a 18. században érte el.

¹⁹⁹ **560–569. Tuloldalon ... önthet-kovácsolhat.]** „Cillá is szült: Túbalkaint, mindenféle réz- és vasszerszám kovácmesterét” (1Móz 4,22).

²⁰⁰ **561–566. kovácsműhelyben ... vízár kimosta]** A fémek felfedezésének leírásához vö. *Lucr., A Természetről* 5.1241–1268.

²⁰¹ **569–571. A szomszéd ... síkra]** Ádám harmadik fiának, az Ábel halála után született Sétnek a leszármazottai (vö. 1Móz 4,25–5,32). A magyar fordításból hiányzik a bevezető félmondat, „After these, / But on the hether side” (*PL* 11.573–574), azaz ‘ezek után, de a másik oldalon’. Az utalás egyszerre vonatkozik Ádám leszármazási ágának *másik oldalára*, az Ábelt helyére lépő „ártatlan” Sétre és földrajzi értelemben a *síkságon* túli területre. A 10. sz.-i egyiptomi keresztény történetíró, Eutükhiosz szerint Sét utódai a Paradicsommal határos hegyekben laktak, amely Miltonnál a nyugati oldalt jelenti (vö. *EP* 4.173–178), míg Káin „Édentől keletre” (1Móz 4,16) telepedett le.

²⁰² **571–573. színre ... helyesen]** „Akkor kezdtek segítségül hívni az ÚR nevét” (1Móz 4,26).

²⁰³ **573–574. megértse / nem rejtett műveit]** Eutükhiosz szerint Sét utódai hozták létre a fizikát és az asztronómiát.

választják kedvesük, s vele a vágyról
 csevegnek, mígnem kél az esti csillag,
 585 szerelmi hírnök, s ők fölizzva már
 gyűjtják a nászi fáklyát és Hyment²⁰⁴
 köszöntik, kit most hívnak esküvőre
 először. Zeng zenével mind a sátor.
 E boldog együttlét, szerelmi élmény,
 590 ifjúság, dal, virágok, koszorúk s az
 édes összhang Ádám szívét megejtí—
 természetől amúgy is hajlamos
 az élvezésre; így nyilatkozik:

„Szent arkangyal, szemem igaz nyitója!²⁰⁵
 595 Be szép e kép: csihol nyugodt napokra
 különb reményt, mint két előbbi mása
 gyűlöletnek,^{xxii} halálnak, szörnyü kínna.
 Ez itt: természet célja-teljesülte!”

Mihály felel: „A legjobbat ne mérd
 600 gyönyörrel, bárha illőnek hiszed
 a Természethez, mert jobb célra vagy te:
 szent, tiszta Istenarc²⁰⁶ után teremtve.
 E szépnek²⁰⁷ tetsző sátrak a Gonosz
 tanyái, mikben a Testvérölő
 605 faja lakik—a létet szépitő
 művészetben^{xxiii} serények, ritkaságok
 szerzői, de Alkotójukat felejtik,
 s bár lelkétől okultak, megvetik
 ajándokát. Ám szép nemet nevelnek.
 610 Szépek e nők, istennőknek hihetnéd,
 kiket láttál: vidámak, bájosak,
 de híjjával^{xxiv} a jóknak, mik a nő
 házi erénye, s fő illem-disze.²⁰⁸
 Ezeket csak a kéjvágó közízlés²⁰⁹
 615 nevelte táncra, dalra, cicomára,
 nyelv-pergetésre és szemforgatásra.
 Az ember józan faja—kit hívő
 élte istenfí-névre jogosítna—
 elszórja erkölcsét, hírét ebül

²⁰⁴ **586. Hyment]** Hümenaioszt, a házasság istenét; Ádám és Éva nászánál szól a nászadal (a *hümenaiion*), ám nincs szükség a pogány istenség köszöntésére (EP 4.689–719).

²⁰⁵ **594. szemem igaz nyitója!]** Az eredetiben ez a megszólítás („True opener of mine eyes”) áll Ádám megszólalása elején. Angolul szállóigévé vált. Ádám reakciója itt még elhamarkodott.

²⁰⁶ **602. Istenarc]** Az eredetiben: „conformitie divine”. Jánosy magyar fordításában áthallás Reményik Sándor: *Egy istenarc van eltemetve bennem* kezdetű verséből.

²⁰⁷ **603–605. E szépnek ... lakik]** Vö. EP 11.554–555 jz.; a *Testvérölő* Kain (EP 11.428–446 és 1Móz 4,8).

²⁰⁸ **612–613. mik a nő / házi erénye, s fő illem-disze.]** Milton házassággal, s a házas felek feladataival kapcsolatos vélekedését lásd válással kapcsolatos röpiratait.

²⁰⁹ **614. kéjvágó közízlés]** Az eredetiben: „taste of lustful appetite”. JG: „buja testi vágy”.

620 e szép istentagadó tündérekért
s mosolyukért: most kéjben úszik, ám
hamarosan vízárban²¹⁰—és kacag,
miért a Világ könnyel-jajjal fizet!”²¹¹

625 Rövid örömtől fosztva szólal Ádám:
„Ó, szégyen, száanalom! Kik éltüket
oly szépen kezdték, ím bal útra tértek,
vagy féluton aléltak. Látom én:
egyenlő hévvel tart tovább az ember
kínja, s oka utóbb is épp a nő!”

630 „Oka a férfi nőies, puhány
volta”²¹²—az angyal szól.—„Ha állaná
helyét a fölsőbb adomány s okosság
szerint... De készülj újabb látomásra!”

635 Nézte.²¹³ Előtte²¹⁴ széles tartomány²¹⁵
terül el: falvak és közükbe rétek,
magas kapuk, soktornyu városok.
Fegyveres²¹⁶ csődület, vadarcu, harcos,
nagy-vakmerő órjasok, csontosak.
Ez kardot forgat, tajtékszó lovát
640 zablázza az: hadsorban vagy magán,
lovassal, gyalog—nem étlen szemle ez!
Nyájból szakítva hajt el egy csoport
marhákat: hímes ökröt, tehenet
645 kövér mezőről, vagy juhnyájt: anyát,
bégető barikákat prédaként
a síkon. A pásztor épp csak menti bőrét,
kiált segélyért... Öldöklő viszály!
Seregek sötét fegyverbe összefutnak.²¹⁷
Nem rég barom legelt—terítve most
650 e vérmezőn halottak, fegyverek
bús-elhagyatva. Mások egy vár köré

²¹⁰ **622. hamarosan vízárban]** Vö. *EP* 11.734–749 és 1Móz 7,10–24.

²¹¹ **623.fizet]** Szóismétlés. Vö. *EP* 9.11–02jz.

²¹² **630–631. a férfi nőies, puhány / volta]** Vö. *EP* 8.556–589; 9.1008–1010.

²¹³ **634–669. Nézte ... oltalom sehol!]** A portyázást, lovagi tornát, ostromot és tanácsot megjelenítő részlet az Akhilleusz pajzsán szereplő jelenetek mintáját követi (*Il.* 18.490–540). Milton a különböző történetelemek egymás mellé helyezésével igazi narratív montázst hoz létre; vö. *EP* 6.77–83 jz.

²¹⁴ **634–669. Előtte ... sehol!]** A negyedik látomás (háború).

²¹⁵ **634–669. Nézte ... oltalom sehol!]** A portyázást, lovagi tornát, ostromot és tanácsot megjelenítő részlet az Akhilleusz pajzsán szereplő jelenetek mintáját követi (*Il.* 18.490–540). Milton a különböző történetelemek egymás mellé helyezésével igazi narratív montázst hoz létre; vö. *EP* 6.77–83 jz.

²¹⁶ **637–638. Fegyveres ... csontosak.]** „Abban az időben ... óriások éltek a földön. Ők azok a vitézkedők, akik ősidóktól fogva hírnevesek voltak” (1Móz 6,4).

²¹⁷ **648. Seregek sötét fegyverbe összefutnak.]** Az eredeti lovagi tornára utal: „With cruel Tournament the Squadrons joine”. JG: „Dandárok vad rohamba’ összezsapnak”.

- táborba szállnak, támadják üteggel,
létrával, aknával.²¹⁸ A falakon
védekeznek kővel, kénnel, dzsidával.
655 Mindkét részről hőstettek, gyilkolás.
Máshol jogaros hírnökök a város
kapujához hívnak gyűlést, im ott
harcosokkal vegyülve ősz, komoly
aggok gyűlnek:^{xxv} szónok-dagály, hamar
660 pártvillongás—míg egy középkorú,
kiváló férfi föl nem áll okos
méltósággal, s beszél: mi jó, mi rossz,
igazság, vallás, béke, jog s ítélet
az Égből... ráhorgadna ifju, agg,
665 s erőszakos kézzel tépnék, ha nem
kapná föl egy leszálló felleg a
tömegeből láthatatlanul..... Erőszak
burjánzik és ököljog, elnyomás
a síkon bárhol—oltalom seholl!
- 670 Könnyek között fordul kalauzához
Ádám, és nagy busan^{xxvi} jajong: „Kik ők?
Halál szolgálai, nem emberek, kik így
bőszén hoznak halált emberre, és
a testvérgyilkos vétket sokszorozzák
675 tízezerszeressé—hisz kit ölnek ők?
Ember embert, testvérüket! De ki az
a jó, kit ha nem óvott volna az Ég,
igazságában öltek volna meg?”
- Felel Mihály: „Ez²¹⁹ a vizsás, bolond
680 házasságok gyümölcse. Láttad, itt
jó rosszal egyesül, bár viszolyog
ettől. Ha balgán mégis egybekel,
szüli test, lélek szörnyszülötteit.
Ezek: órjasok,²²⁰ híres emberek;
685 ezidőtájt csak²²¹ az erőt csodálják,
nevezvén bátorságnak, hős-erénynek;
győzni csatán, igazni népeket,
végtelen öldökléssel préda-tépní:
szemükben ez az emberi dicsőség
690 tetőfoka, dicsőségül triumfust

²¹⁸ 652–653. **üteggel, / létrával, aknával]** Az ostromharcászat alapvető eszközei. Az *üteg* („Batterie”) valószínűleg a faltörő kosokra, az *akna* („Mine”) a várfalak alá fúrt alagutakra utal.

²¹⁹ 679–683. **Ez ... szörnyszülötteit.]** Vö. 1Móz 6,1–6.

²²⁰ 684. **órjasok]** Ld. 1Móz 6,4.

²²¹ 685–693. **ezidőtájt ... istenfiaknak]** Milton számos helyen megkülönbözteti a igaz hősiességet a csupán az erőn alapuló hősi viselkedéstől; vö. *EP* 9.26–43; vö. még *EP* 6.825–828.

ülnek,²²² s hívják őket nagy hódítóknak,
 emberrel-jótevőknak, isteneknek,
 istenfiaknak. Jobb nevük: »Kivesztő,
 embergyötrő!« Hírt Földön így szereznek,
 695 s ki legtöbb hírre méltó, feledik!
 Ki az, kit láttál? Hetedik utódod:
 romlott világban egyedül derék,
 ezért gyűlölt, ellenséggel kerített,
 mert jó merészelt lenni egymaga,
 700 gyűlölt igaz szót szólva: »Isten eljő
 szentjeivel, s ítél!« A Magasztos őt
 balsam-felhőbe fölragadta szárnyas
 méneivel, s látod, mit nyert: az Úrral
 járhat megváltottságban, üdvidőn,
 705 haláltól mentve, hogy te lásd, milyen
 zsold vár a jóra, a rosszra mily boszú,
 amelyre most fordítsd szemed, s figyeld!”

Látta: a dolgok²²³ arca változott.
 A háboru ércorka hallgatott már,
 710 helyette támadt víg tivornya, játék,
 kicsapongások, ünnep, tánc, ahogy jött:
 házasság, buja házasságtörés,
 erőszak—hol szép szajha járt kísértve,
 pohár nyomán²²⁴ lett véres belviszály.
 715 Végül egy tisztos férfi jött közjük,
 üzelmeiken megbotránkozott,
 s éltük ellen tanúskodott. Gyakorta
 ellátogatott gyűlésük-,^{xxvii} ünnepük-,
 s triumfusokra,²²⁵ hirdetvén nekik
 720 a megtérést, bűnbánatot,^{xxviii} miként
 börtönlakóknak, kik fején ítélet.
 Hiába minden. Hogy belátta, megszűnt
 győzködni: sátrát messzi viszi onnan,
 szálfákat vág a bércen—óriás
 725 hajót barkácsol, és kiméri jól
 hosszát, széltét, magasságát, s keni
 szurokkal és az oldalán kaput
 szerkeszt, s fölössen tölti ember, állat
 étkével. Íme! Ily csodát! Barom,
 730 madár, rovar minden fajtája jön
 párjával, hetesével,²²⁶ és belép

²²² 690–691. **triumfust / ülnek]** Diadalt ülnek.

²²³ 708–749. **a dolgok ... szorong]** Az ötödik látomás (Noé és az özönvíz kezdete).

²²⁴ 714. **pohár nyomán]** Ivászat nyomán.

²²⁵ 719. **s triumfusokra,]** Győzelmi felvonulásokra.

²²⁶ 731. **párjával, hetesével]** Noé történetének a Bibliából ismert elbeszélése (1Móz 6,9–9,17) két hagyomány ötvözésével jött létre, aminek nyomai felfedezhetők a szövegben. A jahvista hagyomány (J) – a második teremtéstörténet

- adott parancs szerint; utóbb maga,
három fia s négyük négy asszonya,
s az Isten ajtót zár.²²⁷ Föltámad a
735 dél-szél, s korom szárnyával messze lengve
az Ég alatti térről mind a felhőt
egybesöpri. Tetézve ezt a dombok
bocsátanak nyirkot, homályt, ködöt
vadul. Az ég vastag fekete boltív.
740 Őrjöngve hull a zápor, s nem szünik,
mig a föld látható. Emelkedik,
lebeg a bárka, úszik. Imbolyogva
szeli orr-csőre a hullámokat.
Minden lakást vizár főd. Hömpölyög
745 mélyen a víz alatt a fényüzésük.
Parttalan tenger főd tengert,²²⁸ s a kastély,
hol egykor kéj pompázott, tengeri szörnyek
kölykedző háza. S a hajdan oly sok ember
maradványa hajózugban szorong.
- 750 Hogy bánkódtál, Ádám,²²⁹ szemlélve az
egész fajod veszését, pusztulását!
Eláraszt téged is, alámerít,
mint sarjadat, de más özön: a búé,
a könnyeké,²³⁰ mígnem szelíden az
755 angyal fölállít, lábaidra állsz
vigasztalan bár; apa sarjait
gyászolja így, szeme előtt veszőket.
Alig bírsz hangot adni jajjaidnak:
- „Ó, gyász:²³¹ előre látni ezt! Be jobban
760 élnék jövő-tudatlan: túrve csak
a bajból a magam zsoldját. Elég az
egy napok nyüge. Mi nagy korokra
szétosztott, a súly egyszerre zökken
most rám, hogy így előre tudva érjen
765 koraszülést, s gyötörjön létrejöttem
előtt a gondolattal: eljön ez!

(1Móz 2,4–24) forrása – a rituális szempontból tiszta állatokból hét-hét párt, a tisztátalanokból csak egyet-egyet vett be a bárkába (1Móz 7,2–3), míg a pápi irat (P), amelyből a hatnapos természetéstörténet (1Móz 1,1–2,3) is származik, minden állatból kettőt-kettőt, azaz egy párt (1Móz 7,14–16). Milton ezt a két hagyományt ötvözi, de gyakorlata ebben az esetben már magát a bibliai szerkesztők példáját követi (vö. *EP* 7.526–528 jz.).

²²⁷ **734. az Isten ajtót zár.]** Vö. 1Móz 7,16.

²²⁸ **746–748. Parttalan ... háza.]** Vö. a vízözön ovidiusi leírásával (*Átvált.* 1.290–311). A szatirikus leírás Du Bartas-nál is megjelenik.

²²⁹ **750. Hogy bánkódtál, Ádám,]** A szereplő közvetlen elbeszélői megszólítása ritka epikai fogás, amely a pillanat pátoszát hivatott emelni; vö. *II*16.787.

²³⁰ **754. a könnyeké,]** Vö. *EP*. 11.623.

²³¹ **759–782. „Ó, gyász: ...most?”]** Ádám újabb siránkozása, bár a korábbi naivitását inkább a csalódottság váltja fel de – Madách Ádámjához hasonlóan – mégis bizakodva szeretne tanulni Mihálytól a jövőről.

Ne fürkésze eztán ember, mi lesz
 vele és gyermekével—végzetes rossz,
 mit ha előre tud, nem űzhet el,
 770 sőt a jövő csapás előre sejtve
 a meglevőnél nem gyötör kevésbé.
 E gond fölösleges. Hogy óva intsem,
 nincs ember. Azt a párat, ki maradt,
 éh, rémület emészti el, midőn
 775 bolyong e lóp kietlenén. Reméltem:
 ha szűnik az erőszak, harc a Földön,
 majd minden jóra válik, és az embert
 sok boldog nappal koronázza béke.
 Csalódtam. Íme látom, nem kevésbé
 780 ront béke mint harc. Ez hogyan lehet—
 világosíts fel, égi mesterem—,
 s vajon az embernek vége lesz most?”

Felelt Mihály: „Kiket láttál elébb
 triumfusban²³² és buja dőzsölésben,
 785 azok, kik elsőbb híres bajnokok
 és hősök voltak, ám igaz erény,
 nélkül; sok vért ontottak, dúltak és
 igaztak népeket, s eképp szereztek
 nevet a nagyvilágban, címeiket,
 790 dús prédát; majd az élvezésre adták,
 fejük, s lett béke, bujaság, csömör
 míg a kéj meg a dölyf vizzályt szitott barátok
 közt békében. Kiket pedig legyőztek,
 lettek rabok, s szabadsággal veszítik
 795 erényük, elhagyván Istent, kitől
 ál-jámborságuk nem lelt oltalomra
 a vad csatákban; buzgalmuk kihűl,
 s céljuk csak az, hogy éljenek nyugodtan,
 könnyű-buján, mint uruk hagyja nekik,
 800 hisz bő termésből jut nekik, s eképp²³³
 a birka-tűrést megkísérthetik.
 Így mind elfajzik és feled jogot,
 mérsékletet, igazságot, hitet; csak
 egy férfi²³⁴ nem, ez éji korban a
 805 Fény egyetlen fia, ki jó maradt,²³⁵

²³² **784. triumfusban]** Győzelmi menetekben, ld. *EP* 11.719.

²³³ **800–801. s eképp / ... megkísérthetik]** Az eredetiben „that temperance may be tri’ed”; JG: „hogya a / Mértékletesség megpróbált legyen”.

²³⁴ **804–805. egy férfi ... jó maradt]** Utalás Noéra. Ismét „az egy igaz”-ra, az egyedüli fényre szűkül le a történelem az emberiség újabb sötét korszakában. Vö. *EP* 11, 886.

²³⁵ **804–807. ki jó maradt ... dacára]** Az eredetiben: „against example good, / Against allurment, custom, and a World / Offended”. JG: „Ó jó a példa, csáb, szokás, / Bosszús világ daczára”.

csáb-példa, szokás s a bünöző világ
 dacára. Gúny, szitok, erőszak őt
 nem rettentí, gaz útkéért megintí
 őket, s elébük tárja az Igazság
 810 ösvényeit: mennyire biztosabbak,
 békésebbek, mert eljön—hirdeti—,
 rájuk, ha meg nem térnek, a Harag!
 Tőlük gunyolva tér meg. Látja ám
 az egy igaz embert²³⁶ az Úr. Parancsol:
 815 csodás hajót alkosson—láttad azt!—,
 hogy magát mentse és övét a
 végső hajótöresre szánt világból.²³⁷
 Alighogy ő s az élni kiszemelt
 ember, barom oltalmat és lakást lelt
 820 a bárkában, megnyílnak ím az Ég
 csatornái, s a földre nappal-éjjel
 záporzanak. A Mély forrásai
 föltörnek mind, s az óceánt dagasztják
 korlátain túl, míg az áradás
 825 a legnagyobb hegyeket ellepi.
 Helyébül²³⁸ elmozdítja még az Éden
 hegyét is az ár: szarvas habok²³⁹ lökik,
 s zöldjétől-fosztva fáit mind lehordja
 a nagy folyó²⁴⁰ a tátó torkolatba,²⁴¹
 830 ott támad majd egy sós, kopár sziget,
 fókák, cetek, siró^{xxix} sirály tanyája,
 hogy megtanítsa: nem tulajdonít²⁴²
 szentséget helynek Isten—az ott lakó
 vagy járó népek szentelik meg azt.
 835 És most szemléld, mi történik tovább!”

És látja²⁴³, mint leng a hajó az árban,
 mely már apad. Elszálltak már a felhők,
 úzi nyers észak-szél, mi szárazon fúj,

²³⁶ **814. egy igaz embert]** Vö. *EP* 11. 804-805;11.886.

²³⁷ **817. hajótöresre szánt világból.]** A hajótöres metaforája az eredetiben is ott rejlik: „A World devote to universal rack”. JG: „végső hajótöresre szánt világból”.

²³⁸ **826–831. Helyébül ... tanyája]** Reneszánsz szerzők között vitatott volt az Éden sorsa. Milton itt egy széles körben elterjedt nézetet fogad el, amely szerint az özönvíz elsodorta a paradicsomi kertet, majd lerakta mint egy elhagyott *szigetet* valahol az Indiai-óceán vidékén. Vö. *EP* 4.209–289.

²³⁹ **827. szarvas habok]** A klasszikus gyökerekig (Vergilius, *Aen.* 8.77 és *Georg.* 4.370–373) visszanyúló metafora alapja a szirt vagy más torlasz miatt két ágra szakadó ár, amely így bikaként ökleli föl az útjába kerülő akadályt. A miltoni kifejezésnek („horned flood”) angol irodalmi előzményei is vannak (Jonson, *Volpone* 3.7.153).

²⁴⁰ **829. a nagy folyó]** Eufrátesz (vö. 1Móz 15,18).

²⁴¹ **829. tátó torkolatba]** A Perzsa-öbölbe. JG: „nyílt öbölbe”.

²⁴² **832–834. nem tulajdonít ... szentelik meg azt]** Szállóigévé vált sorok az eposz egyik alapgondolata. Az eredetiben: „God attributes to place / No sanctitie, if none be thither brought / By Men who there frequent, or therein dwell.” JG „helyhez nem köt Isten / Szentséget.” Vö. *EP* 11.267–355.

²⁴³ **836–863. És látja ... jelent!]** A hatodik látomás (az özönvíz vége).

- s fodrozza a sekélyülő özönt;
 840 víz végtelen üvegjén tűz a nap,
 s a friss hullámokból nagy kortyokat szí
 szomjún; álló tóból így^{xxx} zsugorul
 az ár tipegő apállyá, mely szelíd
 lábbal a mély felé lopózik; az
 845 zsilipjét zárja, s ablakát az Ég.
 Nem ring a bárka, már talajra ült
 magas hegyormon moccanatlanul,
 s feltetszenek mint szirtek a hegyek.
 Gyors áramlások zajjal öntik az
 850 apadó tengerbe dühödt özönjük.
 A bárkából egy holló²⁴⁴ elröpül,
 majd egy galamb,²⁴⁵ a biztosabb követ,
 kiküldve újra, hogy keressen egy
 zöld ágat, földet—lába-nyugtatót.
 855 Másodszor is megtér: csőrében egy
 olajlevéllel, béke hírnökével.
 Hogy szárazföldet lát, az ósatya
 kiszáll kíséretével a hajóból.
 Midőn kezét, s alázatos szemét
 860 hálásan égre tárja, lát feje
 fölött egy harmatos felhőt, s azon
 szivárványt, mely háromszinűn ragyog.
 Ez béke s új szövetséget jelent!
 Min Ádámnak elébb oly bús szive
 865 örvendezik, s ujongva^{xxxii} így kiált:
- „Ki jövő dolgokat teszel jelenné,
 ó, égi kalauz! E látomásra
 megéledek, bízván, megél az ember,
 a sok teremtmény, s magjuk fönmarad.
 870 Kevésbé sírok egy egész viláért,
 mit gaz fiak vesztettek, mint ujongok,
 hogy egy ember találtatott igaznak,
 s hogy Istennek méltóztatik miatta
 alkotni megcsitulva új világot.
 875 De mondd, az égen mit jelent e szín-ív?
 Mint Isten megcsitul szemöldöke,
 avagy virágfüzér, mely elköti
 a nyírkos felhő harmat-széleit,
 nehogy oldódván a földre záporozzon?”
- 880 A főangyal felelt: „Ezt jól gyanítod.
 Az Úr dühét szívesen^{xxxiii} szünteti,

---

²⁴⁴ **851.holló]** Vö. 1Móz 8,7.

²⁴⁵ **852. galamb]** Vö.1Móz 8,8.

mert bánta,²⁴⁶ hogy az ember elfajult,
 busult szive, hogy letekintve látta:
 telve a Föld erőszakkal, s lerontja
 885 útját minden test. Ám hogy ez letűnt,
 szemében oly sokat ér az egy igaz,²⁴⁷
 hogy békül s az embert nem irtja ki,
 és megfogadja, újra nem veszíti
 el e Földet özönnel, és nem engedi
 890 a tengert túl határain,^{xxxiii} eső se
 mosson el embert, állatot, s ha felhőt
 von fel a földre, háromszín^{xxxiv} ivét
 teríti rá: lássák, s eszükbe jusson
 a szövetsége. Éj²⁴⁸ és nap, vetés és
 895 aratás, nyár és deres fagy váltakozzék,
 míg mindent tűz tisztít²⁴⁹ meg és megújít
 Eget, Földet, hol majd az igaz lakik.”

---

i 9. kevésbbé] 1978, 1987: kevésbé

ii 46. legyen,] 1978: legyen

iii 119. kherúbstrázsát] 1978, 1987: kherúb-strázsát

iv 170. hívni] 1978, 1987: hívni,

v 252. bünöd] 1978, 1987: bünöd

vi 272. halál-napig] 1978, 1987: halálnapig.

vii 273. nyíltok] 1978, 1987: nyíltok

viii 298. másképp] 1978, 1987: másképp

ix 348. sarjaiddal] 1969: sarjaiddal,

x 359. türest,] 1978, 1987: türest,

xi 373. türessel,] 1978, 1987: türessel,

xii 391. ült] 1978, 1987: ült,

xxiii 406. Cuscot,] 1978, 1987: Cuscót,

xiv 407. dusabb] 1978, 1987: dúsabb

xv 408. Eldoradonak] 1978, 1987: Eldoradónak

xvi 445. Holtsápadtan] 1987: Holtsápadtan

xvii 530. semmi-tulzás-szabályt,] 1978, 1987: *semmi-tulzás-szabályt*,

xviii 535. begyűjt] 1978, 1987: begyűjt

xix 537. amidőn] 1969: de most meg

xx 551. gyűlöld] 1978, 1987: gyűlöld

xxi 553. Most] 1969: Mosd

xxii 597. gyűlöletnek,] 1978, 1987: gyűlöletnek,

xxiii 606. művészetben] 1978, 1987: művészetben

xxiv 612. híjjával] 1978, 1987: híjjával

xxv 659. gyűlnek:] 1978: gyűlnek:

xxvi 671. busan] 1978, 1987: búsan

xxvii 718. gyűlésük-,] 1978, 1987: gyűlésük-,

xxviii 720. bűnbánatot,] 1978, 1987: bűnbánatot

xxix 831. siró] 1978, 1987: síró

---

246 882. bánta] Vö. 1Móz 6,5–6: „Amikor látta az Úr, hogy az emberi gonoszság mennyire elhatalmasodott a földön, és hogy az ember szívének minden szándéka és gondolata szüntelenül csak gonosz, megbánta az ÚR, hogy embert alkotott a földön, és megszomorodott szívében.”

247 886. az egy igaz,] Vö. EP 804–805; EP 11,814

248 894–895. Éj ...váltakozzék”] Vö. 1Móz 8,21–22.

249 896. tűz tisztít] Vö. 2Pét 3,6–7.

---

^{xxx} **842. így]** 1978, 1987: így

^{xxxi} **865. ujongva]** 1978, 1987: ujjongva

^{xxxii} **880. szívesen]** 1987: szívesen

^{xxxiii} **890. határain,]** 1978: harátain,

^{xxxiv} **892. háromszín]** 1978, 1987: háromszin

12. könyv

Summázat

Mihály Arkangyal folytatja elbeszélését: mi következik még a Vízözön után. Továbbmenvén megemlékezik Ábrahámról, s fokként előrehaladva rátér a magyarázatra: ki lesz az Asszony Magva, akit a Bűnbeeséskor ígért Isten Ádámnak és Évának. Előadatik ennek megtestesülése, halála, föltámadása, mennybemenetele, valamint az Egyház állapota a Második Eljövételig. Ádám igen megörvendez és megvigasztalódik mindeme elbeszélések és ígéretek hallatára; az Angyalt követve leereszkedik a Hegyről, s fölébreszti Évát, aki a közbeeső időt átaludta, míg kedves álmok által lelkébe nyugalom szállt és engedelmesség. Mihály kézen fogva kivezeti őket a Paradicsomból; mögöttük tüzes kardok suhognak, és a Kherúbok elfoglalják őrhelyüket.

Mint¹ aki délben² útain pihen,
sietne bár, az arkangyal megállt
a romlott és ujult világ között,³
5 hogy hátha Ádám kérdést tesz föl; aztán
szép átmenettel⁴ új beszédbe⁵ kezd.

„Láttad keltét s enyészettét egy világnak,
s hogy e másod kasból⁶ mint rajzik ki ember.
Még sokat kéne látnod, ám megértem:
10 halandó szemed fárad—égi tárgy
emberérezéknek szükségképpen árt;
fárasztja—, így a jövőt csak mesélem,
te meg illőn füledbe vedd, s figyelj.
A második⁷ rajból⁸ születtek—amíg

¹ **1–5. Mint ... kezd.]** Betoldás a 2. kiadásba (1674), amikor az 1. kiadás (1667) utolsó (10.) részét két önálló könyvré (11–12.) bontotta Milton (vö. *EP* 8.1–4).

² **1. délben]** A nap hatodik órája – Mihály 11. könyvbéli hat látomása után –, kiemelt időpont az eposzban (vö. *EP* 4.30–31 jz.). Egyben metaforikus időjelzés is több szinten. Egyrészt jelzi az utolsó paradicsomi nap előrehaladtát (vö. *EP* 11.125–126, 133–135, 182–183; 12.607 jz., 647 jz.), másrészt a Milton által ötvözött két nagy világtörténelmi korszakolás mindegyikében az első nagy szakaszhatár (vö. *EP* 12.3 jz., 483–484 jz.).

³ **3. romlott és ujult világ között]** A hármas tagolás mellett (vö. *EP* 12.1 jz. és 483–484 jz.) a világtörténelem másik hagyományos felosztása Augustinus nyomán alakult ki, aki a teremtéstől az utolsó ítéletig hat nagy korszakra tagolta a történelmet. Ezt követi majd a hetedik nap, az örök szombat. A felosztás alapja a hatnapos teremtéstörténet (1Móz 1), a világ becsült életkora, ill. az a várakozás, hogy összesen hatezer éves koráig fog fennállni, valamint az a bibliai tanítás, hogy „az Úr előtt egy nap annyi, mint ezer esztendő, és ezer esztendő annyi, mint egy nap” (2Pt 3,8, vö. Zsolt 90,4). Bár a korszakolásban eltér az egyházatyáétól, lényegében az eposz utolsó két könyve is ezt a szemléletet tükrözi. Az első világekorszakot (Ádámtól Nóéig) hat látomásban mutatta meg Mihály Ádámnak. A maradék ötöt a 12. könyvben tárja fel előtte (vö. *EP* 11.428–446, 476–490, 554–588, 634–669, 708–749, 836–863; 12.13–62, 105–275, 323–382, 413–475, 501–564; ld. még 12.127 jz.). A Mihály által Ádámnak feltárt történelmi korszakok idejét a Milton-kritika hagyományosan – bár valójában indokolatlanul – figyelmen kívül hagyja az eposz időtartamának elemzésekor.

⁴ **5. szép átmenettel]** Az eredetiben „with transition sweet”. Az *átmenet szép*, mivel a megváltás ígését hozza el.

⁵ **5. új beszédbe]** Mihály folytatja az üdvtörténet bibliai előadását. A Biblia gyakran mondja el sűrítve Izrael történetét; az Újszövetségben is gyakran találkozunk a történet újra elbeszéléssel (pl. István védőbeszéde ApCsel 7).

⁶ **8. kasból]** Eredetiben: „stock”, azaz: tő.

⁷ **13–62. A második ... Zavar.]** Az özönvíz utáni első világekorszak (Nóétól Ábrahámig), vö. *EP* 12.3 jz.

kevesen voltak, és amíg a múlt
 15 itélet szörny- emléke szivükben élt—
 az Istent félik, s éltüket vezérlik
 a jóra és igazra; számosodnak,
 törvén talajt aratnak bő magot,
 bort, rozsot, olajat; a nyájaikból
 20 áldozva bárányt, gödölyét, bikát
 bort bőven öntve, ülvé ünnepet,
 így éltek éltük ártatlan gyönyörben,
 békében nagy időn törzsek, családok
 atya-vezér alatt. Míg támad⁹ egy
 25 törtető dölyf-szivű, ki nem elégszik
 szép egyenlőséggel, testvériséggel,
 érdemtelen uralmat követel
 testvéreire, és kész kiveszteni
 a földről békét, természet-jogot;
 30 prédáll (zsákmánya ember és nem állat!),
 kiáltja harccal, cselvetéssel azt,
 ki zsarnokságnak nem alázkodik.
 A nagy Vadász—az Úr előtt neve
 ez lesz, mivel dacol az Éggel, avagy
 35 az Égtől óhajt második hatalmat¹⁰;
 neve a lázadástól származik, bár
 ő vádol lázadással másokat.
 Ez népet gyűjt, mit fűt hasonló becsvágy—
 hogy vele, vagy alatta másokat
 40 igázzon—, s Édentől¹¹ nyugatra térvén,
 lapályra lel, hol fekete¹² szurok
 bugyog a földből, a Pokol-torokból;
 téglából s ebből vágnak várat és
 egetverő tornyot emelni, mely
 45 nevet szerez, s emléküket őrzi, hogyha
 már szétszaladtak idegen hazákba—
 de mit bánják, jó vagy cudar nevet.
 Isten,¹³ ki láthatatlanul az embert
 meglátogatja, járja házeit,
 50 figyelve művét, látja ezt hamar,
 leszáll várossuk nézniⁱⁱⁱ mielőtt

⁸ 13. rajból] Az eredetiben. „source” JG: „gyökere”.

⁹ 24–37. Míg ... másokat.] Nimród bibliai történetének miltoni feldolgozása (ld. 1Móz 10,8–10). Nimród a Bibliában is „hatalmas vadász az Úr előtt,” ám csak Josephus Flavius *Zsidó régiségek* című könyvében jelenik meg az első zsarnokként, illetve Babel tornya építőjeként (1.4.2). Nimród egyeduralkodóként a Sátán és közvetve I. Károly megfelelője, ellentétpárja Ábrahám (*EP* 12.113–165).

¹⁰ 34. második hatalmat] Az eredetiben: „second Sovranitie”; JG: „második uralmat”.

¹¹ 40–41. Édentől ... lel] „Amikor útnak indultak keletről, Sineár földjén egy völgyre találtak, és ott letelepedtek” (1Móz 11,2).

¹² 41–45. fekete ... szerez] Vö. 1Móz 11,3–4.

¹³ 48–56. Isten ... közt] Vö. 1Móz 11,5.7.

tornyuk éggel tusáz, s csúfságukul¹⁴
 nyelvükre más-más szellemet bocsát,
 rontván tanult beszédüket, s helyette
 55 nemérthető szavak zaját kelesztve
 az építők közt; szörnyű gajdolás
 támad, hogy hívja egy a másikat
 értetlenül, míg berekedve dúlnak,
 hívén,ⁱⁱⁱ társuk őket csufolja... Az Égben¹⁵
 60 lőn nagy kacaj, mint nézik e fura
 zsvajt, s hallják a zajt; így¹⁶ gúnyba fúlva
 maradt az építés, s neve lőn: Zavar.”¹⁷

Ádám atyai szíve^{iv} fölsajog:
 „Ó¹⁸, átkozott fiúl! Legyőzni vágyod
 65 testvéredet és bitorolt tekintélyt
 képzelsz magadnak, mit Isten nem ad!
 Uralmat¹⁹ ő barmon, halon, madáron
 adott csak nekünk, ajándékként
 e jogot nyertük, ám az emberen
 70 embert nem tőn urrá,^v e kénynt magának
 tartotta—ember embertől szabad!
 E bitor góg nem is csak emberi
 jogot tipor: e toronnyal az Isten
 lerontására tör! A kárhozott!
 75 Mi étket hordhat föl, hogy önmagát
 fönntartsa s kapkodó hadát, ahol
 felhő fölött a lég kikezdi²⁰ földi
 belét, s kenyértől, légtől étlen elvész.”

Felel Mihály: „Méltán borzaszt e fiú,
 80 ki az ember nyugtára íly nyomort
 hozott, vágyván letörni az ésszerű
 szabadságot, de tudd meg: amióta²¹

¹⁴ 52. csúfságukul] Vö. Zsolt 2,4.

¹⁵ 59–60. Az Égben ... kacaj] Vö. Zsolt 2,4, 37,13, 59,9.

¹⁶ 61–62. így ... építés] Vö. 1Móz 11,8.

¹⁷ 62. Zavar] Vö. 1Móz 11,9. Az etimológia (az eredetiben „Confusion”, JG: „Zűrzavar”) ókori gyökerekre nyúlik vissza és széles körben elfogadott volt a kora újkorban. A Zavar allegorikus alakjához vö. EP 2.935–950. Ld. még EP 12.352–353 jz. Vö. *Macb* „Confusion now hath made his masterpiece!” (2,3,65). „Megalkotta remekművét a rontás!”) Szabó L. ford.)

¹⁸ 64–74. ”Ó ... kárhozott!”] Ádám megnyilvánulásában Milton személyes republikanizmusa köszön vissza; az önkényhez gyakran folyamadó monarchia-ellenése.

¹⁹ 67–69. Uralmat ... nyertük] Vö. EP 8.334–350 és 1Móz 2,19–20.

²⁰ 77–78. a lég ... elvész.] A felsőbb régiók levegője nem alkalmas a halandók számára; vö. EP 11.53. Az emésztési rendellenességeket tematizáló metaforával kapcsolatban ld. EP 6.866–884 jz; 7.129 jz.

²¹ 82–101. amióta / veszett ... a belső veszett] Milton politikai nézeteinek összefoglalása, amely a bukás következményeként vezeti le a zsarnokság intézményét (vö. DC 1.12). A *kinti szabadságot* kiegészíti a *belső*, s mindkettőt az *ész* vezeti. A bukás révén az *ész ködös lesz* s ezért az ember *szükségyszerűen aláveti* magát a *zsarnokok*nak. A passzus szóhasználata Milton politikai prózáját idézi; a Milton által használt fogalomkör mind a klasszikus (Platón), mind a kora újkori politikai gondolkodásra (Machiavelli) visszavezethető.

buktál, az igaz szabadság²² veszett, mely
mindég a józan ésszel párosul
85 ikerként, s tőle külön léte nincs.
Mihelyt az ész az emberben ködös lesz,
s nem úr, a zagyva vágyak, szenvedélyek
elorozzák az észtül a jogart,
s rabbá teszik, ki szabad volt, az embert.
90 Így hát, mivel eltűri, hogy szívében
úrkodjanak silány erők az ész
fölött, az Úr igaz ítélete
aláveti a kinti kényuraknak,
kik jogtalanul tőle elragadják
95 külső szabadságát. Szükségszerű
a zsarnok. Bár zsarnoknak nincs bocsánat!
Ám népek néha úgy eltévelyednek
az ész-erénytől, hogy nem sérelem,
de az igazság s végzetes nagy átok
100 rabolja kinti szabadságukat,
ha a belső veszett—minek tanúja
a bárkaépítő bünös^{vi} fia,
ki az apjával tett gyalázatért
hallá az átkot: »Szolga légy fiastul!«

105 Így²³ hát ez új világ²⁴—akár a régi—
mind gonoszabb leend²⁵, amíg az Úr,
bősz voltuk megutálva, visszavonja
magát körükből, elfordítja szent
szemét, és hagyja, járjanak tovább
110 a saját mocskos útjukon. Magának²⁶
a többiből külön népet²⁷ szemel ki,
mely Őt imádja, s lőn hívő²⁸ apától²⁹.

²² **81–83. szabadság ... ikerként]** Mihály szavai is megerősítik, hogy Milton számára szorososan (ikerként) tartozik össze szabadság és a józan ész („Liberty ... Reason..Twinn’d) Vö. Abdiel szavait Sátán félreértelmezett szabadság-fogalmáról. Valóságban az Isten hitből fakadó szolgálata a valódi (benső) szabadság (benső), ami belülről jön, s ennek alapja a szenvedélyek által kontrollált józan ész, amíg a zsarnoki szabadság a szenvedélyeknek enged, s ezért a valóságban ez a rabság (EP 6.175-184). Vö. EP 3. 112-116)

²³ **105–275. Így ... nyerek.]** Az özönvíz utáni második világekorszak (Ábrahámtól az ígért földjének elfoglalásáig), vö. EP 12.3 jz.

²⁴ **105. ez új világ]** Értsd: az Özönvíz utáni világ; az eredetiben „latter”, azaz utóbbi.

²⁵ **106. mind gonoszabb leend]** Vö. EP 12.345–346, 555–557.

²⁶ **110–111. Magának ... ki]** Izrael kiválasztása az Ószövetség központi motívuma. Az angol eredeti szóhasználat 1Móz 14,2-t idézi.

²⁷ **111. a többiből külön népet]** Az eredetiben: „one peculiar Nation”. J.I. fordítása félrevezető. J.G. fordítása: „egy külön népet” (azaz elkülönített, megszentelt, szeretett népe). Vö. 5Móz 7, 6-7: „Téged választott ki Istened, az ÚR, hogy tulajdon népe légy valamennyi nép közül, amelyek a föld színén vannak. Nem azért szeretett meg, és nem azért választott ki benneteket az ÚR, mintha valamennyi nép közt a legnagyobbak volnátok, hiszen a legkisebbek vagytok valamennyi nép közt”.

²⁸ **112. hívő]** Az eredetiben: „one faithful man”. J.G.: „egy hű embertől”; azaz Ábrahámtól: 1Móz 11.27-19,9. Vö. Zsid. 11,8. Az „igaz”-hoz Vö. EP 11, 814 jz.

Ez³⁰ még az Euphratesen innen³¹ él,
 bálványimádásban nevelve. (Hinnéd,
 115 hogy emberek lehetnek oly bolondok,
 míg élt az Árból³² menekült Ósatya:
 hagyván az élő Istent, bukjanak,
 csakhogy kezük fa-, kő-művét imádják
 istennek?)—Isten³³ őt kegyeskedik
 120 kihívni mégis látomásban atyja
 házából társai, s bálványaik
 közül a Földre, mit mutat neki,
 támaszt belőle büszke nemzetet,
 s kegyét kiönti rá: a nemzetek
 125 megáldatnak magvában³⁴. Enged ő,
 megy, nem tudván, hová, de hisz szilárdan.
 Látom (te nem!),³⁵ mily³⁶ hittel hagyja el
 bálványait, szülőföldjét, övéit,
 a káldus Urt,³⁷ s ím átkel most a Hárán-
 130 gázlón,³⁸ nyomán a számos nyáj, gulya,
 sok szolga. Nem³⁹ szegényen vándorol,
 de mindenét Istenre bízza, ki
 egy ismeretlen földre hívta. Kánaánt⁴⁰
 eléri. Látom: állnak sátrai.^{vii}
 135 Sikhem⁴¹ s a szomszéd Moreh-sík⁴² körül;
 ígéretből⁴³ nyeré ajándokul
 sarjának—északon határa Hamath⁴⁴
 s a sívó puszta dél felől. (Nevük

²⁹ **112. apától]** Ábrahámtól (vö. *EP* 12.151), aki az Újszövetség szerint a hit példaképe (Róm 4, Zsid 11,8–19). Mihály nevének csak a későbbi, az ígérethez kapcsolódó alakját említi majd.

³⁰ **113–114. Ez ... nevelve]** Vö. Józ 24,2.

³¹ **113. az Euphratesen innen]** Ld. Józ 24, 2: „A folyamon túl laktak régen atyáitok, Ábrahámnak és Náhórnak az apja, Táré, és más isteneket tiszteltek.”

³² **116. Árból]** „Özönvízből”.

³³ **119–126. Isten ... szilárdan.]** Vö. 1Móz 12,1–4, és ApCsel 7,2–3.

³⁴ **125. megáldatnak magvában]** Vö. 1 Móz 12,2-3: „Nagy néppé teszlek, és megáldalak, nagygyá teszem nevedet, és áldás leszél. Megáldom a téged áldókat, s megátkozom a téged gyalázókat. Általad nyer áldást a föld minden nemzetsége.” Vö. *EP* 12. 145.

³⁵ **127. Látom (te nem!),]** Vö. *EP* 12.8–13.

³⁶ **127–131. mily ... szolgál]** Vö. ApCsel 7,4 és Judit 6,5–9 (vö. 1Móz 11,31).

³⁷ **129. a káldus Urt,]** Az egykor káldeus uralom alatt levő Úr városát Dél-Mezopotámiában.

³⁸ **129–130. a Hárán / gázlón]** Hárán város az Eufrátészbe torkolló Balikh folyó partján, Kánaán határán.

³⁹ **131–134. Nem ... sátrai.]** 1Móz 12,5.

⁴⁰ **133. Kánaánt]** Az ígéret földjének egyik neve, ami felől Isten megesküdött, hogy Ábrahámnak és utódainak adja (1Móz 15,18; 2Móz 6,8)

⁴¹ **135. Sikhem]** Kánaáni város, amely a Garizim és az Ébal hegyek közötti hágónál feküdt.

⁴² **135. Moreh-sík]** Isten a *Móré* tölgyesénél (angolul síkságon) jelent meg Ábrahámnak, és neki és utódainak ígérte azt a földet (1Móz 12,6–7).

⁴³ **136–137. ígéretből ... / sarjának]** Vö. 1Móz 12,7, 13,14–17 és ApCsel 7,5.

⁴⁴ **137. Hamath]** Hamá tartományi székhely Nyugat-Szíria középső részén az Orontész partján, hagyományosan Kánaán északi határa (vö. 4Móz 13,21 és Józ 13,5).

- mondom,⁴⁵ bár nincs nevük se még.) Keletre
 140 Hermontól⁴⁶ a nyugati tengerig:
 Hermon-hegy... ott a tenger... nézd, amint
 a tájat mutatom. A parton a
 Karmel-hegy⁴⁷. Itt a két forrásu Jordán⁴⁸
 folyó, keletre hív határ; de sarja
 145 lakja Senirt,⁴⁹ e dombgerincet is.
 Vedd észbe: minden nemzete a Földnek
 magjában⁵⁰ áldva lesz⁵¹. E mag⁵² a nagy
 Szabadító lesz, ki eltapodja⁵³ a
 kigyó^{viii} fejét; mit néked megjelentek
 150 világosabban. Ez áldott Ősatya,
 kit hívnak majdan hívő Ábrahámnak,⁵⁴
 fiat hagy és fiától unokát,⁵⁵
 hírben, tudásban őhozzá hasonlót.
 Ez sokasodva tizenkét fiúval⁵⁶
 155 Kánaánból megy az egykor majd Egyiptom
 nevű^{ix} vidékre, mit a Nilus oszt meg.
 Nézd, ott folyik, hét ágra szétszakadva⁵⁷
 a tengerbe. Eljön, hogy itt lakozzék:
 éhinség^x idejére hívta meg
 160 ifjabb fia⁵⁸, kit tettei emeltek
 a Fáraó honában a második
 fenségre. Meghal⁵⁹, itt hagyván fáját
 nemzetté nőni. Ez egy következő
 királyt iríggyé⁶⁰ tesz: sokasodásuk
 165 szüntetni tör: a vendég bennszülöttek
 már túlsokan vannak! Kegyetlenül

⁴⁵ 138–139. Nevük / ... még.] Az özönvíz utáni történesek elmesélésében Mihály sokkal szabadabban bánik a személy- és földrajzi nevekkal. Vö. *EP* 11.375–376 jz.

⁴⁶ 140–141. Hermontól ... Hermon-hegy] a *Hermon-begy* Libanon és Szíria határán található, ez a legmagasabb hegy Palesztinában; ld. Józ 13, 5.

⁴⁷ 143. Karmel-hegy] Kb. 20 km hosszúságú, mészkő felépítésű hegyhát Palesztinában. Baál-szentély is állhatott ott: (Vö. 1Kir 18, 9-46). Jelentése: „gyümölcsöskert”.

⁴⁸ 143. Jordán] folyó Palesztinában. A „lefolyni” szóból ered a neve. A „két forrás” elméletét (a Jor és a Dan folyók összefolyása) Milton George Sandys 1615-ben megjelent útleírásából merítette.

⁴⁹ 145. Senirt] Szénir a Hermón-hegység emóri neve (vö. 5Móz 3,9).

⁵⁰ 147. magjában] Ábrahám magjában.

⁵¹ 145. áldva lesz] Vö. *EP* 12, 125 jz.

⁵² 147–150. E mag ... világosabban.] 1Móz 3,15; Vö. *EP* 10.178–192, 1048–1054; 12.235–239, 318–323, 387–472.

⁵³ 148–149. eltapodja ... fejét] Vö. 1Móz 3,15. Vö. 1Móz 17,5.

⁵⁴ 151. hívő Ábrahámnak] Vö. *EP* 12.112 jz.

⁵⁵ 152. fiat hagy és fiától unokát,] Izsákot és Jákóbot.

⁵⁶ 154. tizenkét fiúval] Jákób tizenkét fia, a tizenkét törzs: Rúben, Simeon, Lévi, Júda, Zebulon, Issakár, Dán, Gád, Ásér, Naftáli, József, Benjamin. (Vö. 1Móz 49).

⁵⁷ 157. hét ágra szétszakadva] A deltatorkolatában jelenleg csupán két fő ágra szakadó Nilus Plinius *Természetrájk* című munkája szerint hét ágon érte el a Földközi tengert .

⁵⁸ 160. ifjabb fia] József (Vö. 1Móz 45,16-28).

⁵⁹ 162. Meghal] József. (Vö. 1Móz 50, 24-26).

⁶⁰ 164. iríggyé] Az eredetiben: „Suspected”; JG. „Féltékeny”.

rabbá teszi vendégeit, kiveszti
 fisarjaikat, míg Isten két fivért küld
 (a nevük: Mózes, Áron), hogy kiváltsák
 170 népét a szolgaságból. Visszatérnek
 zsákmánnyal, diccse az ígért hazába.
 A törvénytíró zsarnokot, ki Istent
 tagadja és heroldjait,⁶¹ jelekkel
 kell kényszeríteni,⁶² majd kemény csapással:⁶³
 175 ontatlan vérré változzék folyó,⁶³
 kastélyát lepje béka⁶⁴, sáska⁶⁵, böngöly⁶⁶
 undok rohammal, mind egész honát;
 marháját rongta dögvész⁶⁷, rothadás;
 kelevény⁶⁸, gomba domborítsa húsát
 180 s népét is; dörgés vegyítve jéggel,
 jég tűzzel⁶⁹, Egyiptom égét hasítsa,
 s hol a földön gurul, mindent benyeljen;
 s mit nem nyel el: fűvet, magot, gyümölcsöt
 lerajzó sáskák⁷⁰ tinta fellege
 185 eméssze el, s ne hagyjon semmi zöldet;
 határait tapintható sötét⁷¹
 árnyalja, és három napot kioltson;
 s holtan⁷² heverjen egy éjfél-ütésre⁷³
 Egyiptomnak minden elsőszülötte.
 190 Tíz sebbel verve szelidül a folyó-
 sárkány,⁷⁴ vendégeit kivonulni hagyja,
 makacs szivét gyakran alázza, ám mint
 jég olvadás után, csak még konokabb
 dűhe; kit elbocsátott,⁷⁵ üldözőbe

⁶¹ 173. heroldjait,] Követeit, hírnökeiket; vö. ld. EP 1.741 jz; 11.194.

⁶²174. kemény csapással:] A tíz csapás leírása: 2Móz 7-12.

⁶³ 175. folyó] Az első csapás: A vizek vérré válnak (2Móz 7,14-25).

⁶⁴ 176. béka] A második csapás: a békák (2Móz 7, 26-29).

⁶⁵ 176. sáska] A harmadik csapás: a szúnyogok (2Móz 8,12-15).

⁶⁶ 176. Böngöly] A negyedik csapás a böngölyök: (2Móz 8,16-28).

⁶⁷ 178. dögvész] Az ötödik csapás: a dögvész: (2Móz 9, 1-7).

⁶⁸ 179. kelevény] A hatodik csapás: A hólyagos fekély (2Móz 8-12).

⁶⁹ 181. jég tűzzel] A hetedik csapás: a jégeső: (2Móz 9, 13-32).

⁷⁰ 184. sáskák] A nyolcadik csapás: a sáskák (2Móz 10,1-25)

⁷¹ 186–187. sötét/árnyalja] A kilencedik csapás: a sötétség: (2Móz 10, 21-23) vö. még EP 2.395–401; 1.63 jz.

⁷² 189–190. holtan ...elsőszülötte] A tizedik csapás: az egyiptomi elsőszülöttek halála (2Móz 12, 21-30)

⁷³ 188. éjfél-ütésre] Szójáték az egyiptomiakat sújtó tizedik csapásra és az *éjjél óraütésre*. A késő középkori órák mutatók helyett sokszor kongatással jelezték az idő múlását, és az óraütés a reneszánszban elterjedő asztali óráknak is jellegzetessége maradt a ma is használatos számlap és mutatók mellett.

⁷⁴ 190–191. a folyó-sárkány] A krokodilus vagy szörnyeteg, amely itt azonban a fáraóra (és közvetten Sátánra) utal; vö. Ez 29, 3.

⁷⁵ 194–214. kit elbocsátott, ... s elveszíti.] A zsidók Egyiptomból való kivonulásának és a vörös-tengeri átkelésnek a megjelenítése (2 Móz 14–15). A kiválasztottak Isten általi megmenekítése sátáni üldözőiktől az EP egyik alapmotívuma; vö. EP 1.299–313. Milton *The Redie...* című pamfletjében a restauráció előestéjén attól óv, hogy olyan vezetőt válasszanak, akivel mintegy „visszatérnek Egyiptomba” (vö. EP 12.218–222 + YP).

- 195 venné⁷⁶, de hadával tengerár nyeli,
 amazt meg szárazon bocsátja át:
 két kristály fal közt⁷⁷ moccanatlan áll
 szétosztva Mózes vesszejével ott, míg
 partot nem ér a szabadult csapat.
- 200 Szentjének Isten ily csodás erőt ad,
 bár angyalában ő is ott van, az jár
 előttük, mint felhő s tüzoszlop^{xiii} (éjjel
 tüzoszlop,^{xiii} nappal felleg), hogy vezesse
 útjukban őket, s tartsa vissza hátul
- 205 a konok, üldöző királyt. Egész éjt
 üldözni vágyik az, de közeledtét
 sötét rekeszti hajnal-örködésig.
 Tüzoszlop^{xiv} s felleg közt lenézve Isten⁷⁸
 hadát zavarja, s zúzza hadszekér-
 kerékeit, midőn parancsra Mózes
- 210 hatalmas vesszejét kinyújtja újra
 tenger fölé, s az enged vesszejének:
 a hullám visszatér a harcrakész
 ellenséges sorokra, s elveszíti.
- 215 A választott⁷⁹ faj⁸⁰ Kánaán felé
 bizton vonul a parttól a sivár
 pusztán, nem a rövid uton,⁸¹ nehogy
 belépve Kánaánba, az ottani
 nép, háborodva, Egyiptomba űzze
- 220 a harcban járatlant, s a háborútól
 rémítse, hogy inkább a dicstelen
 szolgálját válassza. Mert nemesnek,⁸²
 nemtelennek az élet édesebb,
 ha harcra, hősi hévre nem nevelték.
- 225 Soká⁸³ időzve sívó pusztaságban
 ezt az előnyt nyerik: ott⁸⁴ föltalálják

⁷⁶ 194–195. **üldözőbe venné]** 2Móz 14, 1-29.

⁷⁷ 197. **két kristály fal közt]** Vö. 2Móz 14,22. Vö. EP 7,293.

⁷⁸ 208. **Isten]** A mondat alanya, aki a fáraó *hadát zavarja*.

⁷⁹ 215–222. **A választott ... válassza.]** A bibliai szövegben apró epizód (2Móz 13,17–18), amely az elbeszélő előadásában Izrael negyvenéves pusztai vándorlása magyarázatának is tekinthető. Már a korai kommentátorok is szóvá tették, hogy Milton nem említi a választott nép lázadását, amelynek büntetése volt a bibliai elbeszélés szerint az ígéret földjére való belépést megelőző hosszú vándorlás (vö. 4Móz 13–14, kül. 14,33–35). Milton az angol polgárháborút értelmezte népe pusztai vándorlásaként (vö. *Eikon* = YP 3:580).

⁸⁰ 215. **faj]** Nép. Nem antiszemita szóhasználat.

⁸¹ 217. **nem a rövid uton,]** Az eredetiben „not the readiest way”; bár Milton a következő sorokban megindokolja a zsidók pusztában való bolyongását, a restauráció előestéjén írott *The Readie...* című pamfletjében éppenséggel a rövid utat preferálja—igaz, hogy egy évtizeddel korábban, *Eikon* című prózai művében a pusztai bolyongáshoz hasonlítja a polgárháború időszakát (YP 3:580)

⁸² 222–224. **Mert ... nevelték.]** A szentencia kifejezetten elítélni látszik a puhány, katonai erények nélküli életet.

⁸³ 225–226. **Soká ... nyerik]** Vö. EP 12.215–222 jz.

⁸⁴ 226–229. **Ott ... szerint.]** A vének testülete, a Szanhedrin (nagytanács) előzménye (vö. 4Móz 11,16–17.24–25). A 17. században sokan tekintették a zsidó közjogi berendezkedést az angol köztársaság mértékadó mintájának. Milton maga is

kormányuk, s megválasztják nagy tanácsuk
a tizenkét törzsből,⁸⁵ hogy az vezessen
rendelt törvény szerint. Az Isten a
230 Sinai-hegyről⁸⁶, amelynek szürke orma
megreszket, míg az Úr leszáll reá,
dörgés, villám közt s trombiták szavával
maga rendel törvényeket nekik,
amelyek egyrészt az ember-jogát
235 írják elő, másrészt az áldozat⁸⁷
szent ritusát; közli sugallatokkal,
árnyképekkel⁸⁸, ki lesz a Kiszemelt Mag,
ki a Kigyó^{xv} nyakára hág⁸⁹, s az embert
mint váltja meg. Mivel az Isten-ige
240 iszony az emberfűlnek—esdekelnek,
hogy Mózes közvetítse nekik Isten
akaratát, szüntesse félszüket.
Kérésük tölti Mózes és tanítja:
Istenhez közeledni nem lehet
245 közbenjáró⁹⁰ nélkül, kinek magas
tisztét most Mózes testesíti meg⁹¹,
s Nagyobbát bévezet, kiről jövendől
ő s mind a próféták: a Messiás
korát dalolják a maguk korában.
250 E törvényeket létesítve Isten
olyan gyönyört talál az engedelmes
emberben, hogy méltóztatik közójük
plántálni frigyszekrényét⁹², hogy a Szent Egy⁹³
lakják együtt halandókkal. Parancsa

---

elismertéleg említi a Szanhedrint mint köztársasági kormányzati formát (*REW* = YP 7:435–436; vö. *Of Reformation* 2 = YP 1:575).

⁸⁵ **228. tizenkét törzsből]** A bibliai hagyomány szerint Izrael népe a Jákób fiaitól származó *tizenkét törzsből* állt (vö. pl. 1Móz 48–49, Józ 13–19). Vö. *EP* 12.273–275 jz.

⁸⁶ **230–233. Sinai-hegyről ... nekik]** Vö. 2Móz 19–20.

⁸⁷ **236–239. áldozat ... váltja meg]** Az ószövetségi ünnepek Milton szerint a megváltás tipologikus előképei amelyek előre tanítják Jézus halálát (pl. páska ünnepe), feltámadását (az első zsenge ünnepe), a pünkösödöt (a hetek ünnepe); Krisztus engesztelő, helyettes áldozatát (jom kippur ünnepe) tanítják. Mindegyikről ld. 3Móz 23 ill. a nagy engesztelési nap részleteiről ld. 3Móz 16.

⁸⁸ **237. árnyképekkel]** Az eredetiben: „shadows”; Vö. Kol 2,16: Senki el ne ítéljen titeket ételért és italért, ünnep, újhald vagy szombat miatt. Hiszen ezek csak árnyékai az eljövendő Krisztusnak, aki a valóság.

⁸⁹ **238. Kigyó nyakára hág]** Újabb utalás az ősevangéliumra, 1Móz 3,15-re Vö. *EP* 1.3jz

⁹⁰ **245. közbenjáró]** Mózes mint az első közbenjáró, s a bűnös népéért önmagát mint helyettest felajánló próféta Krisztus előképe: 2Móz 30–35.

⁹¹ **246. testesíti meg]** J. I. fordítása nem pontos: az eredetiben: whose high Office now /Moses in figure beares” (PL 12,241). A „figure” a latin „figura” ill. a görög „tüposz” fordítása J.G. megoldása szerencsésebb: „kinek jelképbe’ most / Mózes viseli tisztét.”

⁹² **252. frigyszekrényét]** Az eredetiben: „Tabernacle”, a Szent sátor (tabernaculum), a földi szent hely, Ld. Zsid. 9.4. Vö. *EP* 12.256jz. J.G. „frigyládáját” megoldása szintén félrevezető. A tabernaculum maga a szent sátor (később a templom, amelyiknek legbenső részében a „szentek szentjében van a frigyláda. („ark”) Ld. leírását 2Móz 25. A Zsid lev szerint a Templom, ill. a Szentély is Krisztus előképe, „árnyéka”. Zsid 9, 23–24. Vö. *EP* 7.248.

⁹³ **252. Szent Egy]** Az eredetiben: „The Holy One”, Héberül: Ehod, az Egy szent Isten: 5Móz 6,4: „⁴Halld meg, Izráel: Az ÚR a mi Istenünk, egyedül az ÚR!”

255 szerint⁹⁴ emelnek templomot⁹⁵ arannyal
 bevont⁹⁶ cédrusból, benne láda⁹⁷, abban
 Szent Meghagyása, frigye záloga,
 arany kegytrónus⁹⁸ rajta, két sugár
 kherúbnak szárnya közt. Hét lámpa lángol
 260 előtte, mint az állatövben⁹⁹, égi
 tüzeket képviselve; fönn a sátor¹⁰⁰
 fölött nappal mint felleg leng az Úr,
 tűzködben éjtidőn—kivéve, ha épp
 vonulnak. Angyala vezérletével
 265 végül az Ábrahámnak és fájának
 ígért vidékre érnek. Hosszu volna
 szólni egyébről:¹⁰¹ hány csatát¹⁰² csatáznak,
 hány királyságot nyernek, hány királyt
 buktatnak el; hogyan¹⁰³ áll meg égközépen
 270 a Nap egész nap, s éj szabott futását
 halasztja emberszóra: »Gibeonban,
 Nap, állj meg, s Hold, az Ajaloni völgyben,
 míg győz Izrael!«¹⁰⁴ Neve ez Ábrahám

⁹⁴ 254–259. **Parancsa / ... közt.]** A szövetség ládájának (a *frigyszékénynek*) és az azt rejtő szent hajléknak a leírását ld. 2Móz 25–26.

⁹⁵ 255. **templomot]** Az eredetiben: „Sanctuary”, az ószövetségi sátor, ill. templom legbelső része, ahova főpap is csak a nagy engesztelési ünnepen mehetett be évente egyszer.

⁹⁶ 255–256. **arannyal /bevont]** A frigyláda („ark”) teteje. Ld. EP 12.258jz.

⁹⁷ 256. **láda]** Az eredetiben: „ark”, a frigyláda vagy a szövetségláda, Ebben helyezték el a Tízparancsolat két kőtábláját, Áron kivirágzott vesszejét is. Leírása 2Móz 25, 10–22. Vö. Zsid 9,4.

⁹⁸ 258. **arany kegytrónus]** Az eredetiben: „A Mercy.seat of Gold between the wings”. JG: „Aranyból a kegyelem széke, két fényes cherubnak szárnyai között”. A „Mercy seat” a szövetség ládájának a fedele. héberül: kapporet, a LXX fordítása szerint: hilassterion (3Móz 25, 17–22). A kapporet-et a héberből Tyndale fordítja először angolra „mercy-seat”. Rm 3,25-öt a LXX hilassterion-ra való utalásként Tyndale hasonlóan „seat of mercy”-nek fordítja. (Később KJB: „propitiation”). A kapporet az a hely, ahonnan tehát Isten beszél, ahol kijelenti magát (2 Móz 25,22; 30,62Móz 31,7; 2Móz 40,20; 3Móz16,2; 4Móz 7,823;). Rm 3,25 szerint Jézus Krisztus kereszthalála az fedél (kapporet, hilassterion), ahol Isten leginkább kijelentette magát, s mint a frigyláda teteje „befedezi” a bűnös emberiséget. A kapporet titka az engesztelés titka, mely el volt rejtve öröktől fogva! (Ef 3,9). Ezt a titkot fedezték be szárnyaikkal és őrizték a kerubok, amibe maguk is kívántak beletekinteni (1 Pét 12).

⁹⁹ 259–261. **Hét lámpa ... képviselve]** A frigyláda *előtt* égő *bét lámpa* olyan, mint az *égtetek* – a Nap, a Hold és az öt bolygó – az állatövben (vö. EP 5.183–184). Már az ókori történetíró, Josephus is kozmológiai értelmezést adott a szent sátor leírásának (vö. *Antiq.* 3.6.7, 3.7.7; *Zsidó háború* 5.5.5).

¹⁰⁰ 261–264. **fönn ... vonulnak.]** Ld. 2Móz 40, 34–38.

¹⁰¹ 266–267. **Hosszu volna / szólni egyébről:]** Mihály a mellőzendő történet-elemeket kihagyva zárja rövidre a történetet; vö. EP 4.234–236 jz.

¹⁰² 267–269. **hány ... buktatnak el]** A hősi, harci hagyomány újraértelmezése után (vö. EP 9.14 jz.) Milton a honfoglalás katonai sikereinek részletezésével sem foglalkozik.

¹⁰³ 269–273. **hogyan ... Izrael!]** Vö. Józs10,12–13. A honfoglalás egyetlen kiemelt epizódja a hit jelképe (vö. *FQ* 1.10.20). Ez a jelenet is szerepel a *Trinity* kéziratban, ahol Milton a tervezett hőskölteményének lehetséges tárgyait gyűjtötte össze. *Gibeon* ókori város Jeruzsálemtől északnyugatra, a mai Al Jib palesztin falu határában. Az *Ajalon-völgy* a modern Yalo palesztin falu közelében számos csata helyszíne lehetett a honfoglalók és az őslakosok között, említése Kr. e. 14–10. századi egyiptomi forrásokban is fennmaradt.

¹⁰⁴ 273–275. **Izrael! ... nyerik.]** Izrael népe Ábrahámától származtatta magát, akinek egyetlen fia volt, Izsák. Izsák két ikerfia közül a kisebb, Jákób örökölte az áldást. Ő később Istentől új nevet – Izrael – kapott (1Móz 32,29), amely az utódaiból létrejött nép neve is lett. *Kánaán* az ígért földje, amelyet végül Józsué vezetésével hódított meg Izrael népe. Az ósátjak történetét a Biblia első könyve beszéli el (1Móz 12–50).

275 unokájának, Izsák fiának, s róla
sarjainak, kik Kánaánt nyerik.”

Megszólal Ádám:¹⁰⁵ „Égi Hírnök, éjem
világítója, drága dolgokat
tártál elém, főképp, mi Ábrahámra,
s magjára szól; csak most tudom szemem
280 kinyitni, szívem elcsitítni, eddig
zavart a gondolat, mi lesz belőlem,
s az emberekből; ám ma látom én
Annak napját, kibem megáldatik
minden nemzet—tőlem nem érdemelt kegy,
285 ki tiltott-mód tilos tudást kerestem!
Csak azt nem értem, kik között kegyes lesz
a Földön lakni Isten: nekik oly sok,
s különböző törvényt miért adott?
A sok törvény sok bűnre vall közöttük;
290 ilyenekkel az Úr miképp lakozhat?”

Mihály felel: „Ne kételkedj; a bűn,
mi tőled lett, uralkodik fölöttük;
törvény azért adódik, hogy mutassa
természetes gazságukat, fölüzve
295 a bűnt a törvény ellen. Látja ember:
a bűnt¹⁰⁶ a törvény fölfedi, de el nem
törli, hacsak nem oly homályos árny-
engesztelés ritusként, mint a kecske
és bika vére; így megértheti:
300 drágább vért kell fizetni emberért,
gazért igazat, hogy e jogszolgáltatásban,
mit a hit biztosít, az ember Isten
előtt engesztelést találjon és
lelkiismeretében tiszta békét,
305 amit szertartásokkal meg nem adhat
a törvény, s nem tölthet be ember az
erénnyel, és nem töltve bé nem élhet.
Tökéletlen a törvény így, csak arra
való, hogy megtarthasson az Idők
310 betöltében jobb szövetségre; megedzve
árnylétből Igazságra, tompa húsból
szellemmé; a kemény törvény-Igából

¹⁰⁵ 276–284. **Megszólal ... nemzet]** Ádám e ponton azt hiszi, hogy Ábrahámban teljesedik be az ősevangélium (1Móz 3,15) üdvözülést ígérő jóslata, azonban nemsokára be kell látnia, Ábrahám csak a Messiás előképe.

¹⁰⁶ 295–323. **a bűnt ... Éden-nyughelyre]** A miltoni tipológiai szimbolizmus lényege, kulcsa. Kol 2,16. Az üdvtörténeti tipológiai szempont szerint az ószövetségi ünnepek és ceremóniák árnyékként Krisztust ábrázolják előre: Mihály szembeállítja a régi és az új szövetséget: árnylét /Igazság; hús(test) /szellem; törvény / irgalom;szolgaság /fiúság; cselekedetek /hit. Fontos, hogy e fogalompárok közül az utóbbi nem szünteti meg az előbbit, hanem magasabb szinten beteljesíti, összhangban a Hegyi beszéddel: Mt 5,17 és a páli tipológiával: Gal 4,21-31.

irgalma szabad vételére; szolgál-
 félszből fiúra; törvény művéből^{xvi}
 315 a hit művére. Ezért bármint szerette
 Mózes az Úr—törvény szolgája lévén—,
 nem ő viszi a népet Kánaánba,
 de Jósua¹⁰⁷, kit Jézusnak hiv a
 pogány, Annak tisztét-nevét viselve,
 320 ki megtöri az ellenfél-kigyót, s a
 Világ-vadonban oly soká bolyongó
 embert hazavezérli az örök
 Éden-nyughelyre. Földi¹⁰⁸ Kánaánba
 helyezve ott soká virulnak, ám ha
 325 nemzeti bűneik a köznyugalmat
 szegik, a bosszus Úr bocsát fejükre
 ellent, de ha bánják bűnük, kimentí
 őket. Először¹⁰⁹ bírák, majd királyok
 alatt élnek; a második¹¹⁰ király
 330 hires^{xvii} vitéz lesz és kegyes szívű,
 másíthatatlanul ígéretet nyer:
 király-trónja örökre fönmarad.
 Minden próféta zengi ugyanazt: hogy
 Dávidnak (a király neve) királyi
 335 törzséből fiu^{xviii} kél—egy nő fia,
 akit neked jóstoltak s Ábrahámnak;
 őbenne bizakodnak majd a népek;
 királyoknak jövendölt és utolsó
 király: uralma nem szűnik soha.
 340 De előbb királyok hosszú rendje támad,
 s Dávid fia¹¹¹—hires^{xix} gazdag, tudós—
 Istennek eddig sátorban bolyongó,
 felhős szekrényét zárja majd dicső
 templomba. Követik¹¹² lajstromba véve

¹⁰⁷ **318–319. Jósua ... a / pogány]** Újabb tipológiai párhuzam. Józsué, aki Mózeshez hasonlóan, de még nála is jobban „árnyékozza” Jézust, hiszen mindkettő neve: „szabadító”. Ahogy Józsué megszabadítja Izrael az egyiptomi fogságból, s bevezeti az ígéret földjére, úgy Jézus a bűntől szabadítja meg, s a lelki szabadságba viszi be az ő népet. Vö. ApCsel 7,45. Egyes egyházatyák szerint Józsué azért is előképe Jézusnak, mert mindketten átkeltek a Jordánon.

¹⁰⁸ **323–382. Földi ... nyerek.]** Az özönvíz utáni harmadik világkorszak (Józsuétől Jézus születéséig), vö. EP 12.3 jz.

¹⁰⁹ **328–329. Először ... élnek]** Mihály rendkívül rövid, vázlatos áttekintést ad Izrael honfoglalás utáni történetéről. A *bírák és királyok* vezetése alatt élő nép történetét hasonló nevű bibliai könyvek beszélnek el (Bír–2Krón).

¹¹⁰ **329–331. a második ... nyer]** A *második király* Dávid (Kr. e. 1000 k.), aki alatt a hagyomány szerint Izrael a fénykorát élte. A bibliai elbeszélés szerint Dávid Isten „szíve szerint való ember” volt (1Sám 13,14), akinek Isten Nátán prófétán keresztül megígérte, hogy „királyság[a] örökre megmarad, és trón[ja] örökre szilárd lesz” (2Sám 7,16). A keresztény értelmezés szerint ez az ígéret is Jézus Krisztusban teljesedett be (vö. EP 3.331).

¹¹¹ **341–344. s Dávid ... templomba.]** A *hires gazdag, tudós* Salomon építette a templomot a frigyláda elhelyezésére (1Kir 6–7). A *szekrény felhős*, mivel „beborította a felhő a kijelentés sátrát, és az ÚR dicsősége betöltötte a hajlékot” (2Móz 40,34).

¹¹² **344–348. Követik ... ingerlik]** Az ószövetségi történetírás meghatározó irányzata, az ún. deuteronomista hagyomány szerint Izrael királyainak nagyobb része alatt idegen isteneket tisztelt, és ezzel Isten haragját vonta magára. Az uralkodóknak csak jóval kisebb része volt hűséges Istenhez (vö. EP 12.106). Történetüket – uralkodásuk krónikáit mintegy *lajstromba véve* – a Királyok és Krónikák könyvei beszélnek el.

345 jó s rossz királyok, ám hosszabb tekercs
 a rosszaké, kiknek bálványozása
 s más vétkei a nép bünét^{xx} tetézve
 Istent haragra ingerlik, hogy Isten¹¹³
 eláll tőlök,^{xxi} s honukat, várukat,
 350 sőt templomát, a frigyszekrényt, az összes
 szent tárgyakat gyalázatul veti
 a gőgös városnak, melynek magas¹¹⁴
 bástyáit láttad romban: Babilonnak.
 Fogságban hagyja őket hetven évig,
 355 majd fölhozza,¹¹⁵ megemlékezve nagy
 irgalmáról s Dávidnak esküdött
 szövetségről, mi mint az Ég, örök.
 Babilon¹¹⁶ Istentől szemelt királyi
 elküldik őket; hazatérnek.¹¹⁷ Elsőbb
 360 az Úr házát rakják föl, egyszerűen
 élnek, mértékletesen egyidőig,
 majd számban, kincsben gyarapodva, kezdnek¹¹⁸
 vizályt először a papok, az oltár
 szolgálói, kikhez főleg illenek
 365 a béke: harcukkal a templomot
 magát befertezik, s kijátszva¹¹⁹ Dávid
 fiait, végül a jogart magukhoz
 lopják, majd elveszítik idegennek,
 hogy az igaz felkent, a Messiás¹²⁰

¹¹³ **348–353. Isten ... Babilónnak.]** A Kr. e. 6. sz. elején Nabú-kudurri-uszur (Nabukodonozor vagy Nabukadnecár), az Újbabiloni Birodalom királya (ur. 605–562) megostromolta és elfoglalta Jeruzsálemet, lerombolta a templomot, a város és a királyság lakóit pedig több hullámban (597–586 k.) deportálta. A babiloni fogság az Ószövetség szemlélete szerint Izrael történelmének mélypontja, Isten legsúlyosabb büntetése a választott nép hűtlenségéért. Vö. 2Krn 24,1–25,21, 2Krn 36,1–21, Jer 25,1–11.

¹¹⁴ **353. romban: Babilonnak.]** Az eredetiben „Left in confusion, *Babylon* thence call’d”, azaz „összezavarva hagyva, amiről Babilonnak hívják”. JG.: „Látád, ahonnan Babylon neve”. Mihály Babilont Babel romjain épült királyságként azonosítja (vö. *EP* 12.62 jz.).

¹¹⁵ **355. fölhozza,]** Biblikus szóhasználat, ld. pl.1 Krón 17, 5. JG: „visszahozza”.

¹¹⁶ **358–359. Babilon ... őket]** Az Újbabilóni Birodalmat meghódító II. Kurus (Círus) perzsa király (ur. Kr. e. 576 k.–530) adott engedélyt Izrael népének a hazatérésre (vö. 2Krn 36,22–23). A várost utódai, Dárajavaus (Darius, ur. 522–486) és I. Artakhsaszjá (Artaxerxes, ur. 465–425) uralkodása idején építették újjá.

¹¹⁷ **359–360. Elsőbb ... föl]** A hazatérés után a zsidóság egyik legjelentősebb tette az ún. második templom felépítése volt Jeruzsálemben. Vö. Ezsd és Neh 1–6.

¹¹⁸ **362–366. kezdnek ... befertezik]** A papság belső vizálykodásának közvetett eredményeként IV. Antiokhosz Epiphanész szeleukida uralkodó (ur. 175–164) megostromolta Jeruzsálemet (Kr. e. 170 és 168) és megszenteltelenítette a templomot (vö. 2Makk 4–6).

¹¹⁹ **366–368. kijátszva ... lopják]** IV. Antiokhosz kegyetlenkedéseinek következménye volt a Makkabeus-felkelés, amelynek eredményeként a későbbi keresztény történetírás által Makkabeusoknak nevezett papi család ragadta magához a politikai hatalmat, ezzel *kijátszva* Dávid utódait, a királyi hatalom törvényes örököseit. Vö. Josephus, *Antiq.* 13.11.1. Mihály a deuteronomista történetírás „hullámparadigmáját” folytatja (vö. *EP* 12.344–348 jz.). A politikai hatalom egyházi bitorlása a Makkabeusok alatt egyszersmind a pápaság előképe is Milton számára.

¹¹⁹ **368. idegennek]** Idumaeai (tehát nem zsidó, hanem edómi, ezért *idegen*) Antipater – a Jézus, a *Messiás* születése idején uralkodó Nagy Heródes apja –, aki Julius Caesar alatt Kr. e. 47-től Júdea prokurátora lett. Vö. Josephus, *Antiq.* 14.8.5.

¹²⁰ **369. az igaz felkent, a Messiás]** A héber *Messias* szó jelentése „felkent”, görögül „*kebrüsztosz*” (Krisztus).

370 jogfosztottan szülessék. Születését¹²¹
 eleddig nem ismert csillag jelenti
 az Égen, Kelet bölcseit vezérli,
 kik kérdezik helyét, hogy Néki tömjént,
 aranyat, mirhát adjanak. Helyét
 375 fenséges angyal hirdeti a jámbor
 éjjel vigyázó pásztoroknak; ők
 boldogan odafutnak: hallani
 angyalhadak karácsonyénekét.
 Anyja: egy szűz, s ki beárnyalja azt:
 380 Isten hatalma. Fia száll öröklött
 trónjára: birodalmának határa
 a Földegész, s dicsének mind a Menny.”

Elnémult, s látta, a férfit oly öröm¹²²
 nyügözi^{xxii} le, mely mint kín harmatozza
 385 könnyét; szó szele nélkül ezt lehelte:

„Jó hírek jósa, vég-reményt¹²³ betöltő!¹²⁴
 Már¹²⁵ értem, mit hiába keresett
 rendületlen agyam: hogy nagy Reményünk
Asszony magvának mért neveztetik.
 390 Légy üdvöz,¹²⁶ Szűzanya! Szent vagy az Ég
 szerelmében! Mégis az én¹²⁷ magomból
 támadsz elő¹²⁸, s te méhedből a Legfőbb
 Istenfi!¹²⁹ Emberrel így^{xxiii} egyesül
 Isten! Várhatja már feje-betörtét
 395 halál kínban a Kígyó! Mondd, mikor, hol
 csatáznak, s a győztes sarkát mi zúzza!”

Felel Mihály: „Csatájukat¹³⁰ ne hidd¹³¹
 párbajnak fej-, sarok-sebekkel: Ő

¹²¹ 370–382. Születését ... Menny.] Jézus születésének története Mt 1-2 és Lk 1-2 alapján.

¹²² 383–396. öröm... zúzza!"] Ádám számára öröm az ősevangélium (1Móz 3,15) beteljesedésének megértése. A Bibliában a megértés gyakran örömmel jár: Vö. ApCsel 8,39; Lk 42,32.

¹²³ 386. vég-reményt] Az eredetiben „utmost hope”; JG: „legfőbb reményt”.

¹²⁴ 386. betöltő] Az eredetiben „finisher” (kb.. ‘beteljesítő’), drámai iróniával terhes szójáték Zsid 12,2-re, mert Ádám még nem érti, hogy Jézus lesz „a hit szerzőj[e] és beteljesítőj[e]”.

¹²⁵ 387–389. Már ... neveztetik.] Az ítéletben foglalt ősevangélium értelmezése az eposz utolsó negyedének egyik visszatérő témája (vö. EP 10.169–181). Itt egy újabb mozzanat értelme válik világossá Ádám számára.

¹²⁶ 390. Légy üdvöz] Vö. EP 5.397–399, 11.157.

¹²⁷ 391–392. az én ... elő] Az evangéliumokban olvasható nemzetségtáblák ötvözése, amelyek Jézus származását Ábrahámig, ill. Ádámgig vezetik vissza (vö. Mt 1,1–16 és Lk 3,23–38).

¹²⁸ 392. támadsz elő] Sarjadsz ki.

¹²⁹ 392–393. Legfőbb / Istenfi!] Jézus Krisztus, aki a keresztény tanítás szerint Isten Fia. Az eredetiben „Son / Of God most High”, ahol a jelző inkább *Istente* vonatkozik (‘a magasságos Isten Fia’), de mindenképpen a Biblia szóhasználatát tükrözi.

¹³⁰ 397–433. „Csatájukat ... bízik] Mihály nagy teológiai eszme-futtatása Sátán és a Fiú harcáról, a Fiú engedelmisségéről.

¹³¹ 397. „Csatájukat ne hidd] Az eredetiben: „Dream not of thir fight”. JG: „Csatájuknál ne gondolj”

nem azért egyesít embernemem
 400 istenivel, hogy még nagyobb szigorról
 rontsa a Sátánt—győzni rajt nem így kell!
 Égből-este halálosabb veszés volt,
 mégis halál-sebet tudott terajta
 405 ütni, mit Ő, a Megváltó hegeszt be¹³²,
 lerontva¹³³ nem az Ördögöt, de művét
 benned s magodban. Máshogy nem lehet,
 csak ha betölti¹³⁴ engedelmesen¹³⁵
 Isten törvényét,¹³⁶ mit te megszegél;
 Halállal bűnhődik, ki megszegi!—
 410 s Ő hal halált, méltó zsoldját bűnödnek
 és ivadékaid bűnének:^{xxiv} így
 fizethető csak a magas Igazság.
 Az Isten¹³⁷ törvényét betölti végleg
 szófogadásban, szeretetben (ám bár
 415 az egy Szeretet magában is betölti!);
 ő szenved el büntetésedet
 azzal, hogy testet öltve megvetett
 életre és átok-halálra jut;¹³⁸
 s mindenkinek ígér uj^{xxv} életet, ki
 420 megváltásában hisz¹³⁹: szófogadása
 hit által őnekik számíttatik be¹⁴⁰;
 érdeme menti őket, nem saját—bár
 törvényes—tetteik. Ezért gyűlölt lesz,
 káromlott:¹⁴¹ megragadják nyers erővel,
 425 viszik törvénybe, itélik gyalázat-
 s átokhalálra, és keresztre szegzi
 en-nemzete! Ölik, mert életet

¹³² **404. hegeszt be]** Az eredetiben: „recuré”. Krisztus megváltó halála az embernek gyógyulás. Ld. Tyndale kommentárját 1 Jn 2,1-2-höz „the suaging of wounds”. Vö. EP 11,34 jz.

¹³³ **405. lerontva]** Vö 1 Jn 3,8: „Azért jelent meg az Isten Fia, hogy az ördög munkáit lerontsa.”

¹³⁴ **406–418. betölti ... átok-halálra jut;]** Milton következetesen képviseli azt az újszövetségi teológiát, miszerint az embernek a bűnéért járó büntetést Krisztus veszi magára, s a szeretet-áldozatával betölti a törvényt. Vö. Mt 5,17; Rm 13,10.

¹³⁵ **407. engedelmesen]** Vö. Fil 2,8. „megalázta magát, és engedelmeskedett mindhalálig, mégpedig a kereszthalálig.”

¹³⁶ **407–408. csak ... megszegél;]** Milton a kereszthalál mellett a Kísértőnek való ellenállást is a fiúi engedelmesség példájának gondolta; PR-ben ezt a (szinoptikus evangélisták által megörökített) történetet dolgozza fel.

¹³⁷ **413–475. Az Isten ... magasztosulva.]** Az özönvíz utáni negyedik világkorszak (Jézus születésétől mennybemenetelig), vö. EP 12.3 jz.

¹³⁸ **418. átok-halálra jut;]** Vö. Gal 3,13: „Krisztus megváltott minket a törvény átkától, úgy, hogy átokká lett értünk.”

¹³⁹ **420. megváltásában hisz]** Az eredetiben: „to all who shall believe / In his redemption”. A hit általi megigazulás páli tanítása. Vö. Rm 3,24-26.

¹⁴⁰ **421. számíttatik be]** Az eredetiben: „Imputed”. Az „imputáció” tanítása: az igaztalan, de a Krisztusban hívő embernek Krisztus igazsága tulajdoníttatik. Az ember önmaga nem igaz, de hívő ember Krisztusért igaz lesz, így az ő igazsága (eredetileg) „idegen igazság” (kívülről, Krisztustól jön).

¹⁴¹ **423–424. Ezért gyűlölt lesz, káromlott;]** Ld. Ézs 53,3.

adott. Keresztre¹⁴² mégis Ő feszíti
 elleneid, s a téged vádoló
 430 törvény, az embernem minden büne
 vele feszítettik meg, hogy ne ártson
 annak, ki az ő elégtételében¹⁴³
 bízik. Meghal,¹⁴⁴ de föltámad hamar;
 nem bitorol¹⁴⁵ rajt a Halál soká
 435 hatalmat: még a harmadik napkelte
 előtt a csillag föltámadni látja
 sírjából hajnalfény-üdén; fizette¹⁴⁶
 váltságod emberért-halála, s ez
 megment haláltól, ha meg¹⁴⁷ nem veted
 440 a felajánlott életet, s e jót
 elfogadod tettektől¹⁴⁸ nem üres
 hittel. Nagy Isten-tette semmisíti
 ítéletedet, a halált, mivel
 meg kéne halnod bűnben, étedet
 445 örökre vesztve; e tett¹⁴⁹ tiporja szét
 Sátán fejét, hatalmát, győzve bűnön¹⁵⁰
 s halálon, két fő fegyverén. Eképp
 mélyebb szurással^{xxvi} fúrja át fejét, mint
 amennyire az átmenet-halál¹⁵¹
 450 a győztes és megváltott hívei
 sarkát sebezni képes; álmodás-
 halál.¹⁵² az örökléthez enyhe út.

¹⁴² **428–431. Keresztre ... feszítettik meg]** „Eltörölte a követelésével mindek terhelő adóslevelet, amely minket vádolt, eltávolította azt az útból, odaszegezve a keresztfára” (Kol 2,14). A miltoni életműben a kereszt ritkán jelenik meg szimbolikusan; a *Passion* című korai költeményében megpróbálja ezt a témát költőileg feldolgozni, ám saját bevallása szerint kudarcot vall.

¹⁴³ **432. az ő elégtételében]** Eredetiben: „his satisfaction”. A középkorban Canterbury Anzelm dolgozta ki a *satisfactio*-t a *Miért lett az Isten emberré?* című művében. Tanításának lényege, hogy az ember büne oly nagy és súlyos, hogy azért jogosan sújtaná őt Isten ítélete. A bűnét az ember nem tudja jóvátenni, az isteni haragot nem tudja „kielégíteni. Isten igazságának csak Isten tehet eleget; ezt tette Krisztus, amikor az kereszthalálával kifizette az ember adóslevelét Istennek, s ezzel a váltságtervező halállal (*satisfactio*) az isteni igazság elve nem sérült.

¹⁴⁴ **433–437. Meghal ... hajnalfény-üdén]** Jézus halála és feltámadása a keresztény tanítás középpontja, történetét legrészletesebben az evangéliumok utolsó fejezetei beszélik el (pl. Mt 26–28).

¹⁴⁵ **434–435. nem ... hatalmat]** „[A] halál többé nem uralkodik rajta [Krisztuson]” (Róm 6,9).

¹⁴⁶ **437–439. fizette ... haláltól]** Jézus „azért jött, hogy [...] életét adja váltságul sokakért” (Mt 20,28) és „váltságul adta önmagát mindenkiért” (1Tím 2,6).

¹⁴⁷ **439–441. meg ... elfogadod]** „Akik pedig befogadták, azokat felhatalmazta arra, hogy Isten gyermekeivé legyenek, mindazokat, akik hisznek az ő nevében” (Jn 1,12).

¹⁴⁸ **441–442. tettektől nem üres / hittel.]** „[A]hogy a test halott a lélek nélkül, ugyanúgy a hit is halott cselekedetek nélkül” (Jak 2,26). A cselekedetek iránti elköteleződést gyakran tekintik a puritán szemlélet egyik kulcsmozzanatának (vö. *EP* 12.600–603 jz.).

¹⁴⁹ **445–446. e tett ... hatalmát]** Vö. *EP* 12.394–395.

¹⁵⁰ **446–447. bűnön ... fegyverén]** Milton az eposzban a Bűnt és Halált allegorikus alakokként is megjeleníti (vö. kül. *EP* 2.638–875; 10.229–414, 588–646).

¹⁵¹ **449. átmenet-halál]** Az eredetiben „temporal death”; JG: „ideigvaló halál”.

¹⁵² **451–452. álmodás-/halál ... út]** Az eredetiben „a death like sleep”, azaz olyan halál, mint az alvás. Halál és alvás metaforikus megfeleltetése a klasszikus és biblikus kor óta közhely, a reneszánszban is gyakori (vö. *Ham* 3.1.). A keresztény teológusok általában éppen abban látják a legfontosabb hasonlóságukat, hogy egyik sem végleges,

Föltámadás¹⁵³ után csak addig él
a Földön, míg párszor övének
455 föltünik,^{xxvii} kik követték életében.
Meghagyja¹⁵⁴ nékik: minden nemzetet
tanítsanak meg arra, mit tanultak
Őtőle—megváltásra—, s a hívőket
merítsék bé szabad-folyó folyamba;
460 jelül,¹⁵⁵ hogy a büntől megmosódtak
tisztultabb létre; készen¹⁵⁶ álljanak;
ha kell, olyan halálra, mellyel Ő halt;
minden¹⁵⁷ népet tanítsanak e naptól,
ne csak Ábrahám ágyéka sarjainak
465 hirdetve megváltást, de mindazoknak,
kik üdvöt nyernek Ábrahám hitétől
a tág világon. Így¹⁵⁸ leszen^{xxviii} megáldva
minden nép Ábrahám magvában. Eztán
az Égbe száll, legyőzve ellenét és
470 ellenedet. Lég Hercegét,¹⁵⁹ a Kígyót
ott megragadja, láncon vonssza végig¹⁶⁰
országain, s megszegyenítve hagyja.
Belép dicsébe,¹⁶¹ visszaszerzi trónját
az Isten jobbkezén, az Égbe' minden
475 nevek fölé magasztosulva. Onnan
jön el, ha majd beérik a Világ¹⁶²
veszése, dicsőséggel és erővel
ítélni élő, holtat: kárhozatra
hitetlen holtat, jutalomra hívőt
480 és üdvre Mennyekben vagy e Földön. Akkor
Paradicsom lesz a Föld e mostani
Édennél üdvösebb hely, szebb napokkal!”

mindkettőből van felébredés, azaz a halált követi majd a feltámadás. A halál és az álom kapcsolata ősrégi toposz is egyben: a görög mitológiában ikertestvérek. Vö. Odüsszeusz „halálhoz igen közelálló” álmát a phaiákok bárkáján: *Od.* 13.79–80.

¹⁵³ **453–455. Föltámadás ... életében.]** Az Újszövetség szerint Jézus feltámadása után negyven napig jelent még meg a tanítványainak (vö. ApCsel 1,2–3).

¹⁵⁴ **456–459. Meghagyja ... folyamba]** Vö. Mt 28,19–20 és *CD* 1.28 = YP 6:554.

¹⁵⁵ **460–461. jelül ... létre]** Vö. ApCsel 22,16 és Róm 6,4.

¹⁵⁶ **461–462. készen ... halt]** Vö. Jn 15,20, 21,18–19.

¹⁵⁷ **463–467. minden ... világon.]** Vö. *EP* 12.456–459 jz. és Mt 24,14, Róm 4,16.

¹⁵⁸ **467–468. Így ... magvában]** Az áldás újabb részlete (vö. *EP* 12.387–389 jz.): minden népnek szól (vö. Gal 3,8).

¹⁵⁹ **470. Lég hercegét,]** Sátánt, aki Milton kiséposzának, a *PR* első énekében is e címen jelenik meg.

¹⁶⁰ **471. láncon vonssza végig]** Vö. Jel 20, 1; a láncok motívumához ld. Ef 2, 2; 2Pt 2,4.

¹⁶¹ **473–482. Belép ... holtat:]** Jézus második eljövetele; vö. *EP* 3.337–355. Milton megfogalmazása több helyen is a *Niveai hitvallás* szövegére emlékeztet.

¹⁶² **476. beérik a Világ]** Az eredetiben: „When this worlds dissolution shall ripe”. Az idő „beérése”, s az aratás a Bibliában apokaliptikus szimbólum, Krisztus mint „arató”, ítélőbíró jelenik meg. Vö. Jel 14,14–17: „láttam: íme, egy fehér felhő, és a felhőn ült valaki, az Emberfiához hasonló: a fején aranykorona volt, a kezében pedig éles sarló... Egy másik angyal jött ki a templomból, és hatalmas hangon kiáltott a felhőn ülőnek: „Ereszd neki a sarlódát, és arass, itt az aratás órája, mert beérett az aratnivaló a földön. A felhőn ülő pedig ledobta a sarlóját a földre; és learatták a földet. Egy másik angyal is jött ki a mennyei templomból, akinél szintén éles sarló volt.”. Vö. *EP* 4.991.

Szólt Arkangyal Mihály,^{xxix} és megpihent¹⁶³
 mintegy a Világ nagy alkonyán; Atyánk
 485 örömmel, ámulattal így felelt:

„Ó, végtelen Jóság, határtalan!
 Mely mind e jót csiholta a gonoszból,
 s jóvá fordít gonoszt; sokkal csodásabb,
 mint mely a teremtéskor fényt hozott föl
 490 először a Sötétből. Kételyem
 támad: busuljak vajh az általam
 tett és okozott bűnön, vagy viduljak
 jobban, hogy annyi jó ered belőle—
 Istennek több dicsőség, embereknek
 495 több égi jóság s bővebb kegy a dühnél.
 De mondd, ha Megváltónk az Égbe száll,
 mi lesz kevés hivével a hitetlen
 nagy nyáj, Igazság ellenségei
 zömében? Nemzetét ki őrzi, Nála
 500 is sanyarúbb sorsot nem érnek így?”

„Bizonytal”—szólt az angyal.—„Ámde¹⁶⁴ Égből

küld Ő övéinek Vigasztalót¹⁶⁵,
 Atyánk ígérését, hogy lakozik majd
 a Lelke bennük, és szivükbe írja
 505 majd a szeretet által működő
 hit törvényét, s igazságban vezérli
 őket, fegyverzi szellemi dzsidákkal¹⁶⁶,
 hogy ellenállni bírjanak a Sátán
 harcának és tüzes nyilát kioltsák.
 510 Nem rettegik, mit tenne velük ember,
 nem a Halált: megkínzatusukat
 jóváteszi a lélek vigasza,

¹⁶³ 483–484. **szólt ... alkonyán]** Mihály második *megpihenése*, a három szakaszra (itt Ádámtól Nóéig, Nóétól Jézusig, Jézustól az utolsó ítéletig) tagolt világtörténelem második nagy fordulópontja. Az *alkony* (az eredetiben „period”; JG: „korszakánál”) a 6(+1) világekorszakot is felidézi, amelyből már csak utolsó(előtti) van hátra. Egyszermind metaforikus utalás az utolsó paradicsomi nap előrehaladtára is (vö. EP 12.1, 647).

¹⁶⁴ 501–569. **Ámde ...öröm.”]** Az özönvíz utáni ötödik világekorszak (pünkösdtől a végítéletig), vö. EP 12.3 jz. Mihály hatalmas egyháztörténeti panorámája a Szentlélek kitöltésétől (pünkösdtől) a parúziáig, Krisztus második eljövételéig, a „már igen”(megváltás) és a „még nem” (a megváltás mindenki számára nyilvánvalóvá tett)korszakok közötti interim-időről. E történelem-szemlélet alapja egyrészt az ApCsel és Jel. Az utóbbi sokan (pl. Luther is) az egyház történetéről szóló próféciaként értelmezték; miszerint a könyv egyes szimbólumai megfeleltethetők egy-egy múlt-, jelen, vagy jövőbeli történeti eseménynek. A protestánsok, s így Miltonnal együtt a 17. századi puritánok az egyház történelmi romlásáról szóltak. Erre utal most Mihály is. A puritánok ezt az értelmezést nemcsak a középkori római egyházra, hanem a korabeli anglikán egyházra is kiterjesztették.

¹⁶⁵ 502. **Vigasztalót]** Paraklétosz, azaz Szentlélek (Vö. Jn 14, 16-17). „én pedig kérni fogom az Atyát, és másik Pártfogót ad nektek, hogy veletek legyen mindörökké: az igazság Lelkét, akit a világ nem kaphat meg, mert nem látja őt, nem is ismeri; ti azonban ismeritek őt, mert nálatok lakik, sőt bennetek lesz.”

¹⁶⁶ 507. **fegyverzi szellemi dzsidákkal]** Vö. Ef 6,16: „Vegyétek fel mindenképpen a hit pajzsát, amellyel kiolthatjátok a gonosznak minden tüzes nyilát.”

s így támogatva bámulatba ejtik
 leggőgösebb hóhéraik. A Lélek
 515 először az apostolokra ömlik¹⁶⁷,
 kiket bocsát téríteni népeket,
 majd minden megkeresztelt főre, hogy
 csodás adománnyal szólnak nyelveket¹⁶⁸,
 s tesznek csodákat, mint az Úr előttük.
 520 Sok népeket megnyernek, kik örömmel
 veszik a Hírt az Égből; végül is
 betöltve tisztüket, pályájukat
 megfutva, tanaik, történetük
 megírva halnak. Ám helyükbe, mint
 525 megjósolták, tanítani ordasok¹⁶⁹
 jönnek, akik az Ég szent titkait
 fecsérelik silány javakra, hasznuk-
 s törtetésükre, és befertezik
 babonákkal, konvenciókkal az
 530 igaz tant, mely írott emlékebe hagyva
 csak Lélek által érthető. Cimet,
 polcot¹⁷⁰, nevet hajhásznak és velük
 társítani Föld-hatalmat; mímelik¹⁷¹ bár,
 hogy tettüket Lélek sugallja, Isten
 535 Lelkét bitorolják saját maguknak,
 mit Isten minden hívőnek ígért
 s adott; ez ürüggyel oly lelki törvényt
 erőszakolnak testi hatalommal
 a lelkiismeretre, sanda parancsot,
 540 amely nincs írva Bibliába, melyet
 nem vés a szívbe Lélek. Másť ugyan mit
 vágnak, mint kényszerítni^{xxx} Kegyelem
 Lelkét s a Szabadságot—hitvesét—
 béklyózni, dúlni élő templomait,
 545 mik hitből állnak s épültek, egyéni
 hitből, nem a máséból? Mert a Földön
 ki szólhat csalhatatlanul a hit s a
 lelkiismeret ellen? Erre sok
 merészkedik, így^{xxxi} a Lélek és Igazság

¹⁶⁷ 515. **apostolokra ömlik**] Vö. ApCsel 2,4; 2,43.

¹⁶⁸ 518. **szólnak nyelveket**] Vö. ApCsel 2,4: „Mindnyájan megteltek Szentlélekkel, és különféle nyelveken kezdtek beszélni.

¹⁶⁹ 526–527. **ordasok / jönnek**] Az eredetiben: „Wolves shall succeed for teachers”. JG: „farkasok”. Vö. ApCsel 20,29: „Tudom, hogy távozásom után dühös farkasok jönnek közétek, akik nem kímélik a nyáját.” Vö. *Lycidas* 113-129.

¹⁷⁰ 532. **polcot**] Rangot.

¹⁷¹ 533–541. **mímelik ... Lélek**] A képmutató klérus tagjai, akik mímelik (eredetiben: „feigning”), azaz csak utánozzák a Szentlélek munkáját; de valójában saját önző politikai céljukra akarják fel használni a hívőket. Az emberi lelkiismeretre nyomást gyakorol a politikai hatalom az egyház nevében, illetve az egyházzal összefonódott politika törvényeket „*sanda parancsol*” hoz saját hitét másokra erőszakolja. A lelkiismeret szabadságért küzdő Milton számára a Lélek és a Szabadság egymás hitvesei: „ahol az Úr Lelke, ott a szabadság” (2Kor 3,17). Vö. Mk 13,22: „Mert hamis krisztusok és hamis próféták jelennek majd meg, jeleket és csodákat tesznek, hogy ha lehet, megtévesszék a választottakat.”

- 550 imádatában megkapaszkodók
vad üldözése támad¹⁷². Ám a többség
fényes formákban, külső rítusokban
véli a vallást élni. Rágalom
nyilatul ütve megfut az Igazság,
555 s ritkul a hit műve¹⁷³. Eképp halad
a Vakvilág; jóhoz gonosz, gonoszhoz
jó lesz, leroskad önnön terhe alatt¹⁷⁴,
míg a föllélegzésnek napja¹⁷⁵ jó az
igazra, bosszué^{xxxii} a gazra; vissza-
560 tér majd az üdvödlül Igért, az Asszony
szülötte; előbb csak homályosan
jósolt, most már bővebben ismerős:
üdvözítő Urad, ki végül eljő¹⁷⁶
a fellegekben,^{xxxiii} Atyja szent dicsében,
565 hogy rontson Ördögöt s bitang világát;
tisztulva-edzve a tüzes kavarcból
támad uj Ég, uj Föld,^{177xxxiv} időtelen Kor,
igazságra, békére, szeretetre
fundált—s gyümölcse:¹⁷⁸ örök üdv, öröm.”
- 570 Végezte. Ádám végül¹⁷⁹ így felel:
„Jóslásod, áldott Jós,¹⁸⁰ milyen hamar
megmérte a muló^{xxxv} Világot, Évek
pályáját, mígnem az idő megáll.¹⁸¹
Rajt¹⁸² túl az Úr, Öröklét, szem se látja
575 végét. Nagyon^{xxxvi} okulva elmegyek:
elmém nagy békességgel, sok tudással
teljes, amennyi ily edénybe¹⁸³ férhet;
bolondság hajtott ennél többre vágyni.

¹⁷² **551. vad üldözése támad]** Az igaz hívőket, a hitükért ragaszkodókat egy látszatra vallásos világban üldözni fogják. 2Tim 3,12.

¹⁷³ **555. ritkul a hit műve]** A végidőre érvényes Jézus apokaliptikus beszéde: „megsokasodik a gonoszság, a szeretet sokakban meghidegül” (Mt 24,12); ill. „De amikor eljön az Emberfia, vajon talál-e hitet a földön?” (Lk 18, 8).

¹⁷⁴ **557. 557. leroskad önnön terhe alatt,]** Az eredetiben „Under her own waight groaning”, amely utal a Föld bűnbeesés utáni sóhajtásaira (EP 9.788, 1012). Vö.: „Hiszen tudjuk, hogy az egész teremtett világ együtt óhajtozik és együtt vajúdik mind ez ideig” (Róm 8, 22).

¹⁷⁵ **558. föllélegzésnek napja]** Az ítéletnap, vö. ApCsel 3,19; az adott helyet a KJB „refreshment”-nek fordítja, a szó egyéb előfordulásainak fordításában azonban szerepel a Milton által is használt „respiration” kifejezés.

¹⁷⁶ **563–569. ki ... öröm.]** Az emberi történelem legsötétebb színekkal megfestett tablója után Mihály az apokaliptikus ígéretével oldja a feszültséget. Vö. EP 11.558 jz. Vö. még Milton OR (YP 1:616).

¹⁷⁷ **567. uj Föld, uj Ég,]** Vö. 2Pt 3, 13.

¹⁷⁸ **569. s gyümölcse,]** Mihály a *tiltott* fagyümölcseinek hatásaival kezdi (EP 11.423–425), s e helyen az üdvtörténet *gyümölcse*vel fejezi be Ádám oktatását.

¹⁷⁹ **570. végül]** Az eredetiben „last”, azaz „utószor”; JG: „utolsó alkalommal” (vö. EP 12.592 jz.).

¹⁸⁰ **571. Jós]** Az eredetiben „Seer”, azaz látnok. Vö. EP 12.127 jz.

¹⁸¹ **573. mígnem az idő megáll]** Vö. EP 3.346–355, 7.156–160 és Jel 10,6.

¹⁸² **574–575. Rajt ... végét.]** A hetedik – utolsó – világkorszak, az örök, időtlen szombat (vö. EP 12.3 jz.).

¹⁸³ **577. edénybe]** Az emberi elme korlátozottságát jelző biblikus szóhasználat az eredetire is jellemző („Vessel”); vö. Jer 18, 4; 48, 38; Jel 2, 27. Vö. még EP 8.170–175.

Okultam immár: szót fogadni legjobb¹⁸⁴,
 580 az Egy-Istent szeretni, félni, járni
 előtte, gondviselését örökkön
 fürkészní, és csak rajta csüggeni,¹⁸⁵
 ki minden művében kegyes,¹⁸⁶ s a jóval
 legyőzi a gonoszt,¹⁸⁷ kis tények által
 585 nagyot cselekszik, könnyűnek ítelt
 eszközzel¹⁸⁸ forgat föl világerőt,
 világi bölcsét együgyű szelíddel;
 hogy igazságért-szenvedés a legfőbb
 győzelmi erő, s a halál hívőnek élet
 590 kapúja.^{xxxvii} Annak példáján¹⁸⁹ tanultam,
 kit örök Megváltómnak ismerek.”

Az Angyal végül¹⁹⁰ így felel neki:
 „Ha ezt tudod, a tudomány¹⁹¹ egészét
 érted; ne hajhássz többet, bárha ismerj
 595 névről minden csillagot, Ég-erőt is,
 minden titkát a Mélynek, a Tenyészet¹⁹²
 s Isten minden művét; Földön, vizen
 légben s Mennyben a Föld minden javát
 élvezd, minden királyságát, hatalmát—
 600 csak¹⁹³ adj tudásodhoz megillető¹⁹⁴
 tettet s hitet, erényt, mérsékletet,
 türelést,^{xxxviii} szeretetet,¹⁹⁵ minek neve

¹⁸⁴ 579. **Okultam ... legjobb,**] Az eredetiben: „to obey is best”. JG: ”legjobb szót fogadni”. Az eposz az ember első engedetlenségéről (EP 1,1) szól, amíg a PR a második Ádám (Krisztus) engedelmességéről. Mihálytól ezt tanulta meg Ádám. Az EP egyik legfontosabb tételét kifejező, szállóigévé vált ádámí sor egyúttal az II egyik kulcsjelenetének kritikai olvasata is. Agamemnón és Akhilleusz marakodását látva Nesztór korábbi tanácsadói tapasztalataira hivatkozva szól a két hőshöz: „Hát ti is így tegetek [hallgassák meg Nesztór szavát vagy engedelmeskedjenek], mert jobb a tanácsra ügyelni [engedelmeskedni]”. Miltonnál ebből a nesztóri „jobb”-ból „legjobb” lesz. Ld. még 1Sám 15, 22.

¹⁸⁵ 582. **rajta csüggeni,**] Az eredetiben is: „on him sole depend”. Értsd: hozzá ragaszkodni.

¹⁸⁶ 583. **ki minden művében kegyes,**] Ld. Zsolt 145,9.

¹⁸⁷ 583–584. **a jóval / legyőzi a gonoszt]** Ld. Róm 12,21.

¹⁸⁸ 585–586. **könnyűnek ítelt / eszközzel]** Ld. 1Kor 1,27.

¹⁸⁹ 590. **példáján]** Krisztus „példájának” követése azután lehetséges, miután hittel elismerte őt megváltójának. Vö. Mt 16,24: „Ha valaki én utánam akar jönni, tagadja meg magát, vegye fel a keresztyét, és kövessen engem”. 1Pt 2,21: „Hiszen erre hívatatok el, mivel Krisztus is szenvedett értetek, és példát hagyott rátok, hogy az ő nyomdokait kövessétek”.

¹⁹⁰ 592. **végül]** Az eredetiben „last”, azaz „utószor”; JG: ”utolsó alkalommal” (vö. EP 12.570 jz.).

¹⁹¹ 593. **tudomány]** Az eredetiben „wisdom”, azaz „bölcesség” (JG). Vö. Jób 28,28, Zsolt 111,10.

¹⁹² 596. **Tenyészet]** Vö. EP 9.787 jz.

¹⁹³ 600–603. **csak ... lelke]** A kritikusok egy része ironikusnak tartja a „csak adj hozzá” kitételt követő lista hosszúságát, de Mihály biblikus példát követ (vö. 2Pt 1,5–7). Az angolban a szóhasználat párhuzama kifejezetten közeli (magyarul vö. kül. Károli), de a „kegyesség” és a „testvéri szeretet” helyett Mihály a *tettek* („Deeds”, a.m. ‘cselekedetek’) említi (vö. EP 12.441–442 jz.). A hét tulajdonság alkotja a „belső Édent” („paradise within”), amelyet Ádám magával vihet.

¹⁹⁴ 600. **megillető]** Illő. Az eredetiben „answerable”, amelyet JG: „megfelelő”-je etimológiailag pontosabban – és könnyebben érthető módon – ad vissza, de JI megoldása hűen tükrözi az angol archaizmusát. Vö. EP 1, 22–23; EP 9,21.

¹⁹⁵ 602–603. **szeretetet ... lelke]** A keresztyén teológiában a szeretet a legfőbb erény (vö. 1Kor 13,13). Mihály felsorolásának középpontjában, a negyedik helyen az *erény* áll (a számmisztikában a négy az erény forrását jelképezi), ezt a kiemelt szerepet ellensúlyozza most Mihály a *szeretet* utolsó – szintén hangsúlyos – helyen történő említésével és hagyományos elsőségének hangsúlyozásával.

lesz *charitas*, erények lelke—akkor
 ez¹⁹⁶ Édent itthagynod nem lesz gyűlölt:
 605 sokkal¹⁹⁷ derűsebb Édent lelsz magadban.
 Szemlélődéseink¹⁹⁸ csúcsháról^{xxxix} immár
 szálljunk le, mert a pontos óra¹⁹⁹ most
 bucsúra int, s figyeld: amit²⁰⁰ az alsó
 dombon helyeztem el, ott várja már
 610 az őrség indulását, lángoló²⁰¹ kard
 cikáz körül soruk előtt a válás
 jeléül. Nincs időnk. Menj,²⁰² keltsd föl Évát!
 Méz-álmokkal, üdvöt jövendölőkkel
 nyugtattam el, s szelíd alázkodásra
 615 öveztem föl szívet; kellő időben,
 mit²⁰³ tőlem hallottál, tudasd vele,
 főleg, amit kell hogy hitéről értsen,
 s a nagy²⁰⁴ szabadulást, mit Magja hoz majd
 az embernemre (Asszony magva), hogy
 620 élhessetek sok-sok napig, egyetlen
 hitben egylelkűek, a mult^{xl} bajok
 miatt borúban, mégis lelve vigaszt
 a boldog-végzetre-gondolásban.^{»205}

Végezte és a dombrul ők leszálltak.
 625 Futott előbb Ádám a lombbugasba,
 hol Éva szúnyt, de ébren lelte. Éva
 őt nem borús szavakkal így fogadta:

„Tudom, hogy honnan jössz, hová igyekszel;
 alvásban is jelen az Úr²⁰⁶—sugallt
 630 álmot, nagy-kedvezőt, mi nagy-nagy üdvöt
 jövendölt, miután szorongva, szívem
 kínjába kimerülve szúnytam el.
 De most vezess! Miattam el ne késsünk!
 Veled megyek—így mintha itt maradnék;
 635 nélküled itt: kiűzetéssel egy!

¹⁹⁶ 604–605. ez ...magadban.] Mihály tanításának és az egész eposznak a csúcspontja. Az *EP* önmagában is teljes, befejezett mű, nem a *PR* egészíti ki a cselekményét. Az eposz legelején meghirdetett költői program itt teljeseedik be (*EP* 1.4–5). A paradoxikus csúcsponthoz vö. *EP* 12.486–495 jz.

¹⁹⁷ 605. sokkal ... magadban] Vö. *EP* 4.19–20. Angol eredetije („A paradise within thee, happier farr”) szállóigévé vált.

¹⁹⁸ 606–607. Szemlélődéseink ... szálljunk le] Vö. *EP* 11.364, 374–378.

¹⁹⁹ 607. pontos óra] Fordított – az olvasó ismerethiányára építő – drámai irónia. Ezúttal Ádám tud többet, mint az olvasó, aki számára a *pontos óra* konkrét tartalma nem ismert, csak közvetett utalások alapján valószínűsíthető (vö. *EP* 12.1 jz., 483–484 jz., 647 jz.).

²⁰⁰ 608–610. az alsó ... indulását] Vö. *EP* 11.207–222.

²⁰¹ 610–612. lángoló ... jeléül] Vö. *EP* 11.117–121, 12.650–651, 661–662.

²⁰² 612–615. Menj ... szívet] Vö. *EP* 11.364–367.

²⁰³ 616–619. mit ... magva] Vö. *EP* 8.51–56.

²⁰⁴ 618–619. a nagy ... magva] Vö. *EP* 12.387–389.

²⁰⁵ 623. boldog-végzetre-gondolásban.>] Vö. *EP* 12.571–577.

²⁰⁶ 629. alvásban is jelen az Úr] Ld. 3Móz 12,6.

Ég alatt mindenem te vagy, te minden
hely, kit imént az én bűnöm miatt
számúztak. Ez erős vigaszt viszem
magammal, bár miattam veszte minden:
640 rám szállt az Úr irgalma, méltatlanra,
hogy általam hoz üdvöt az Igért Mag!”

Éva anyánk²⁰⁷ így szólt. Ádám örömmel
hallgatta, bár nem is felelt: közel volt
immár az Arkangyal, s a más halomról
645 leszálltak a kherúbok²⁰⁸ kijelölt
helyükre—megannyi csillag fénySOROKBAN;²⁰⁹
siklottak a földön, mint esti köd,²¹⁰ mely
folyóból imbolyog föl, húz a lápon,
s a hazatérő pór-sarok nyomába
650 lapul. Soruk előtt szikráz az Úr
suhintó kardja²¹¹ fennen üstökös-ként,²¹²
melynek tüzes heve Libia lángoló
levegőjeként perzselni kezdi e
szelíd éghajlatot; hamar az angyal
655 most kézen fogja két riadt szülönket
és úgy vezérli őket egyenest
a kelet-kapúhoz,^{xli} majd sietve le
a szirten a síkra, s eltűnik. A kettő
még visszanéz, és a Paradicsom
660 kelet-partját szemléli: üdvházájuk
volt még előbb! Fölötte imbolyog
a lángoló kard,²¹³ s zordon arctömeggel
tömött kapú,^{214xlii} a vad tüzes dzsidák.
Önkéntelen könnyük perreg, de törlik.²¹⁵
665 Előttük a Világ, hol nyughelyet²¹⁶

²⁰⁷ **642. Éva anyánk így szólt.]** Éva az eposz utolsó beszélő szereplője.

²⁰⁸ **645. kherúbok]** Ld. *EP* 1.129–130 jz. Vö. *II* 1,63.

²⁰⁹ **646–647. megannyi csillag fénySOROKBAN; / siklottak]** Az eredetiben „Gliding meteorous”, mely kifejezésben a görög *meteóρος* melléknévből származó, itt határozói használatú „meteorous” kifejezés „meteor-szerű”, illetve egyszerűen „föld fönt lebegőt” is jelenthet.

²¹⁰ **647. esti köd]** Az eposz utolsó hasonlata metaforikus időmegjelölést is tartalmaz. Bár a *pontos óra* (12.607) konkrét jelentése nem rekonstruálható, a narrátor az eposz zárójelenetéhez, a Paradicsom fizikai elvesztéséhez nap végi, alkonyi hangulatot támaszt. Vö. *EP* 3.74–76 jz., 4.334–335 jz. Az eposzi hasonlat a hétköznapi munka világából vett tárgyával jól illeszkedik a napiképvilágához. (vö. *EP* 12.642–668 jz). A *köd* az eposz szövegében erősen Sátán alakjához társul (vö. pl. *EP* 1.586–591); a *hazatérő pór-sarok nyomába lapulva* pedig kifejezetten az ősevangéliumban jövendölteket szimbolizálja (*EP* 10.178–181).

²¹¹ **650–651. az Úr / suhintó kardja]** Ld. 1Móz 3,24.

²¹² **651. fennen üstökös-ként.]** Vö. *EP* 12.646–647 jz. A kor hiedelemvilága szerint a kardalakú üstökös háborút és városok pusztulását jelezte előre. Vö. még a feldühödött Sántát mint baljós üstökös (EP 2.696–700).

²¹³ **662. a lángoló kard,]** Ld. *EP* 12.650–651 jz.

²¹⁴ **662–663. zordon arctömeggel / tömött kapú]** A Mihállal együtt érkező harcias angyalok; ld. *EP* 11.125–132.

²¹⁵ **664. Önkéntelen könnyük perreg, de törlik.]** A bukással járó fájdalom és a következményeként várható öröm kiegyensúlyozott, szállóigészerű megfogalmazása.

²¹⁶ **665. nyughelyet]** Az eredetiben is kétértelmű: „Thir place of rest”. JG: „nyughelyök”. Vö. *EP* 9.119jz.

lelnek, s vezérük lesz a Gondviselés.
Kéz kézbe,²¹⁷ lassu vándorlépteik²¹⁸
magányban az Édenen át²¹⁹ vezetnek.

-
- i **22. igy]** 1978, 1987: így
 ii **51. nézni]** 1987: nézni,
 iii **59. hívén]** 1978, 1987: hívén
 iv **63. szíve]** 1978, 1987: szíve
 v **70. urrá]** 1978, 1987: úrrá
 vi **102. bünös]** 1978, 1987: bünös
 vii **134. sátrai.]** 1978, 1987: sátrai
 viii **149. kígyó]** 1978, 1987: kígyó
 ix **156. nevű]** 1978, 1987: nevű
 x **159. éhinség]** 1978, 1987: éhinség
 xi **174. kényszerítni]** 1987: kényszeríteni
 xii **202. tűzoszlop]** 1978, 1987: tűzoszlop
 xiii **203. tűzoszlop,]** 1978, 1987: tűzoszlop,
 xiv **208. Tűzoszlop]** 1978, 1987: Tűzoszlop
 xv **238. Kígyó]** 1978, 1987: Kígyó
 xvi **314. művéből]** 1987: művéből
 xvii **330. híres]** 1978, 1987: híres
 xviii **335. fiu]** 1978, 1987: fiú
 xix **341. híres]** 1978, 1987: híres
 xx **347. bünét]** 1978, 1987: bünét
 xxi **349. tölök,]** 1978, 1987: tölük,
 xxii **384. nyügözi]** 1978, 1987: nyügözi
 xxiii **393. igy]** 1978, 1987: így
 xxiv **411. bünének:]** 1978, 1987: bünének:
 xxv **419. uj]** 1978, 1987: új
 xxvi **448. szurással]** 1978, 1987: szúrással
 xxvii **455. föltűnik]** 1978, 1987: föltűnik
 xxviii **467. Így leszen]** 1978, 1987: Így leszen
 xxix **483. Arkangyal Mihály,]** 1978, 1987: Mihály arkangyal,
 xxx **542. kényszerítni]** 1978: kényszeríteni
 xxxi **549. igy]** 1978, 1987: így
 xxxii **559. bosszúé]** 1978, 1987: bosszúé
 xxxiii **564. fellegekben,]** 1978, 1987: fellegekben.
 xxxiv **567. uj Ég, uj Föld,]** 1978, 1987: új Ég, új Föld
 xxxv **572. muló]** 1978, 1987: múlt
 xxxvi **575. Nagyon]** 1978, 1987: Nagyot
 xxxvii **590 kapúja.]** 1978, 1987: kapuja.
 xxxviii **602. tőrést,]** 1978, 1987: tőrést,
 xxxix **606. csucsáról]** 1978, 1987: csucsáról
 xl **621. mult]** 1978, 1987: múlt
 xli **657. kelet-kapúhoz]** 1978, 1987: kelet-kapúhoz
 xlii **663. kapú,]** 1978, 1987: kapu,

---

²¹⁷ **667. Kéz kézbe,]** Az eposz egyik alapmotívuma; vö. *EP* 4.325, 494, 636, 697, 745; 5.220, 406, 860; 9.211, 250, 390; 11.420.

²¹⁸ **667. vándorlépteik]** Vö. Zsolt 107, 4.

²¹⁹ **668. Édenen át]** A paradicsomot körülvevő vidéken át.